

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Harmonisering eller særordning

*Sønderjylland som administrativ forsøgsmark
efter Genforeningen i 1920 – bind 1*

HARMONISERING ELLER SÆRORDNING

*Peter Fransen, Kim Furdal
Leif Hansen Nielsen
Erik Nørr, Hans Schultz Hansen
Annette Østergaard Schultz
Hans H. Worsøe*

HARMONISERING ELLER SÆRORDNING

*Sønderjylland
som administrativ forsøgsmark
efter Genforeningen i 1920*

Bind 1

Skrifter udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 85

Aabenraa 2002

Peter Fransen, Kim Furdal, Leif Hansen Nielsen,
Erik Nørr, Hans Schultz Hansen,
Annette Østergaard Schultz, Hans H. Worsøe:

Harmonisering eller særordning
Sønderjylland som administrativ forsøgsmark
efter Genforeningen i 1920, bind 1

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 85

© Forfatterne og Historisk Samfund for Sønderjylland

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S Haderslev

ISSN 0109-9264

ISBN 87-7406-069-4

Bogen er udgivet med støtte fra

*Dronning Margrethe og Prins Henriks Fond
Dansk Kultursamfund af 1910
Landsdommer V. Gieses Legat
Gunder Nissens og Mattes Mathiesen Nissens Fond*

Redaktion: Erik Nørr og Hans Schultz Hansen

Billedet på omslagets forside viser grænseovergangen ved Frederikshøj den 12. februar 1920. To dage efter folkeafstemningen i 1. Zone, der gav tre fjerdedele flertal for Danmark, ankommer en delegation af ca. 30 danske embedsmænd ved 10-tiden om formiddagen til Sønderjylland. Delegationen var kørt fra Kolding i 12 flagsmykkede biler, men passerede grænsen til fods. I spidsen for delegationen ses yderst til højre den danske regerings midlertidige minister for sønderjyske anliggender, den førende sønderjyske politiker H. P. Hanssen. Hans ledsagere er fra venstre departementschef i Kirkeministeriet O. Damkier og departementschef i Finansministeriet, statsgælddirektør P. O. A. Andersen. Gårdejer Nis Thuesen fra Skovrup bød på sønderjydernes vegne embedsmændene velkommen, og departementschef Damkier takkede. Efter et kort ophold kørte delegationen videre til Haderslev og Aabenraa. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Forord

Siden 1996 har en række forskere ved Statens Arkiver med sønderjyske rødder og/eller interesser arbejdet sammen om en undersøgelse af den administrative side af Sønderjyllands genforening med Danmark. Det er arkivarerne Erik Nørr fra Landsarkivet for Sjælland, Peter Fransen fra Landsarkivet for Fyn, Annette Østergaard Schultz fra Landsarkivet for Nørrejylland og Leif Hansen Nielsen fra Landsarkivet for Sønderjylland samt herfra endvidere landsarkivarerne Hans H. Worsøe og Hans Schultz Hansen. Tillige blev lederen af Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Kim Furdal, knyttet til projektet. Udover egne bidrag har samtlige deltagere medvirket ved udarbejdelse af indledning og konklusion m.v.

Det stod hurtigt klart, at det i dette som i andre aspekter af Genforeningens historie ikke drejede sig om et forløb, der blev overstået i 1920, men om en kompliceret proces af kortere eller længerevarende karakter, forskellig fra område til område i administrationen.

I forhold til den oprindelige plan for fremstillingen er behandlingen af de sønderjyske amtsskolekonsulenter efter 1920 udskilt til et selvstændigt bind. Det bliver forfattet af Erik Nørr og vil formentlig udkomme i 2003. En undersøgelse af det sønderjyske matrikelvæsen efter Genforeningen måtte desværre udgå af planen, men forhåbentlig kan der skabes mulighed for et senere arbejde om denne vigtige institutions historie, både før og efter 1920.

Ved udgivelsen retter forfatterne og Historisk Samfund for Sønderjylland en varm tak til Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond, Landsdommer V. Gieses Legat, Dansk Kultursamfund samt Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond for støtte til trykningen af bogen. Ligeledes takkes Kulturministeriet for bevillinger til forskningsfrikøb til Peter Fransen og Annette Østergaard Schultz.

Aabenraa, januar 2002

Forfatterne

Indhold

Forord	5
Forkortelser	6
Indhold	7
Indledning	11

Sønderjyllands administrative genforening

ved Hans Schultz Hansen	15-54
I. De sønderjyske retningslinjer for indlemmelsen	15
II. De danske retningslinjer for indlemmelsen	18
III. De forberedende organer i Kongeriget	22
IV. Det sønderjyske Lovudvalg	26
V. Forslaget om en centralkommission i Sønderjylland	26
VI. Administrator for de sønderjydske Landsdele	27
VII. Indførelsen af dansk administration i de sønderjyske landsdele.	29
VIII. Vurderinger af den nye sønderjyske administration i 1920'erne	42
IX. Status over den retslige og administrative genforening omkring 1930	48
Noter og henvisninger	51

Amtter, amtmænd og amtsassessorer 1920-1932

ved Hans Schultz Hansen	55-85
I. Fra preussisk landråd til dansk amtmænd	55
II. Ove Rodes forslag til de sønderjyske amtters ordning	59
III. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark for ikke-jurister som amtmænd	63
IV. Amtmænd og amtsassessorer ved Genforeningen	68
V. Amtsassessorstillingerne	73

VI. De sønderjyske amters størrelse	77
VII. Konklusion.	83
Noter og henvisninger	83
Statspolitiet ved Peter Fransen	87-258
I. Det danske politi før 1919.	90
II. Politiet reorganiseres som led i retsplejereformen	94
III. Politiets stilling i Sønderjylland frem til slutningen af juni 1920	98
IV. På vej imod et statsligt enhedspoliti? Et skridt frem og to tilbage	130
V. Politimæssige tiltag i Danmark i begyndelsen af 1930'erne	152
VI. Politiajudantstillingen i Sønderjylland.	168
VII. Politiets organisation – kompetencekaos eller rationel organisering?	235
VIII. Opsummering og afrunding.	239
Noter og henvisninger	242
Tinglysningsvæsnet ved Leif Hansen Nielsen	259-278
I. Dansk tinglæsning versus tysk grundbog	260
II. Situationen omkring Genforeningen	265
III. Overgangstiden i Sønderjylland.	268
IV. Frem mod tinglysningsloven af 1926	271
V. Tinglysningsloven af 1926.	275
Noter og henvisninger	277
Civilstandsregistrering ved Hans H. Worsøe	279-333
I. Personregistrering før 1920.	280
II. Indførelsen af dansk lovgivning i Sønderjylland.	291
III. Reformbestræbelser.	300
IV. Den danske kirkebogsføring reformeres	320
Noter og henvisninger	330
Flækkekommuner – en mærkelig kommunetype ved Kim Furdal	335-381
I. Indledning	335
II. De nordslesvigske flækker frem til 1920	336
III. Marstalstatus	341
IV. Flækkerne ved Genforeningen	349

V.	Ordningen af flækkekommunerne	358
VI.	Flækkekommunerne i en dansk kontekst	373
VII.	Erfaringerne der gik tabt.	375
	Noter og henvisninger	378
Sociale forsikringer i Sønderjylland – administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?		
	ved Annette Østergaard Schultz	383-549
I.	Den sociale baggrund 1918-1920	383
II.	De mulige sociale forsøgsmarker	388
III.	Rammerne for krigsinvalidforsørgelsen.	401
IV.	Krigsinvaliderne	420
V.	Dansk krigsinvalidforsørgelse: Frem mod lov nr. 100/1924	437
VI.	Rammerne for den civile invalideforsikring 1920-1927	454
VII.	1928-1939: Sociale forsikringer under revision eller: Den nationalpolitiske slagmark.	469
VIII.	Privatfunktionærene 1940-1954	497
IX.	Afslutning	520
	Noter og henvisninger	528
	Konklusion	551
	Kilder og litteratur	559
	Navne- og stedregister	575

Forkortelser

anf. værk	anførte værk
DNK	Den Nye Kirkebog
f.	følgende side
ff.	flerfølgende sider
Forhandlinger	Forhandlinger i Rigsdagspatiernes Sønderjydske Udvalg 1919-20
j.nr.	journalnummer
JP	Jyllands-Posten
JUM	Justitsministeriet
kt.	kontor
LAÅ	Landsarkivet i Aabenraa
nr.	nummer
Persh. T.	Personalhistorisk Tidsskrift
pk.	pakke [arkivpakke]
RA	Rigsarkivet
s.	side
SJy Årb.	Sønderjyske Årbøger
smst.	samme sted
sp.	spalte
Sønderjydske Ministerium = SØM	Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender
Till.	Tillæg [Rigsdagstidende]
U.f.R.	Ugeskrift for Retsvæsen
u.st.	uden sted
u.å.	uden år

Indledning

»Ved de love, hvorved de sønderjydske landsdele inddrages under dansk lovgivning og forvaltning, er det tilstræbt, at landsdelen helt skal gå op i Kongeriget Danmark som en bestanddel af dette uden at bevare noget provinsielt særpræg«. ¹ Så knapt og præcist blev det officielle Danmarks holdning til Nordslesvigs administrative genforening med Danmark i 1920 udtrykt af udgiveren af et tillæg til Kongelig Dansk Hof- og Statskalender. Ordene lød nærmest som en fjern genklang af Orla Lehmanns proklamation fra 1838: »Der gives i Danmark ingen provinser, der gives kun eet Danmark, beboet af danske! Danske af samme æt, med samme historie, et eneste udeleligt folk med fælles karakter og sæder, fælles sprog og litteratur, med fælles minder og forhåbninger«. ²

I forholdet til Slesvig i 1838 udtrykte Lehmanns ord en målsætning, en vision. Men i 1920, efter delingen af det tidligere hertugdømme Slesvig – det tysksindede Sydslesvigs forbliven ved Tyskland og det dansksindede Nordslesvigs genforening med Danmark – kunne målet om Danmark som den nationale enhedsstat endelig realiseres. Tidens tolkning af den nationalhistoriske erfaring forbød da Danmark at give Nordslesvig en særstilling, der kunne danne udgangspunkt for en fornyet løsrivelse, således som det var sket, da Slesvig i 1200-tallet var blevet et selvstændigt hertugdømme.

Men i virkelighedens komplicerede verden stødte også dette ideal på vanskeligheder. Hvor det ikke afgørende streød mod kravet om at manifestere den nyvundne danske suverænitet over området, accepterede man i flere tilfælde, at Kongeåen fortsat dannede skel.

For det første kunne de preussiske ordninger på nogle områder af rent praktiske grunde ikke afvikles fra den ene dag til den anden, uden at systemer og institutioner brød sammen til skade for den sønderjyske befolkning. Der måtte her iværksættes kortere eller længere overgangsløsninger.

For det andet var den preussiske forvaltning på andre områ-

der simpelthen den danske teknisk overlegen. Derfor kunne der blive tale om at lade preussiske ordninger fortsætte og eventuelt lade dem nærmere afprøve, førend tilsvarende moderne systemer kunne udstrækkes til den øvrige del af landet.

For det tredje kunne den genforenede del af Sønderjylland modsat blive et laboratorium for påtænkte danske forvaltningsreformer. Her kunne man indføre og afprøve nyordninger, som ønskedes gennemført i hele Danmark, men som var blevet udskudt i »det gamle land«, fordi de dér stødte imod hævdevundne interesser, f.eks. i forholdet mellem stat og kommuner eller mellem stat og kirke.

I denne bog vil fokus navnlig være rettet imod de to sidstnævnte fravigelser fra den fulde administrative indpasning af den sønderjyske landsdel i den danske forvaltning. Det sker i en række punktundersøgelser, der omfatter den udøvende statslige magt (amter og politi), centrale offentlige velfærdsopgaver som skole- og socialvæsenet, den kommunale styrelse (flækkekommunerne) samt teknisk prægede opgaver (personregistrering og tinglysning). Disse kapitler vil så vidt muligt anlægge følgende tre synsvinkler:

1. Med afsæt i diskussionen 1918-20 om at indføre eller ikke indføre den almindelige danske administration i sit fulde omfang afdækkes samtidens synspunkter på, om den eksisterende preussiske ordning på området bød på flere fordele end den tilsvarende danske – eller om der i den politisk-administrative debat i Danmark var fremsat forslag til reformer, som var velegnede til afprøvning i Sønderjylland.

2. Den vedtagne sønderjyske administrative ordning på området undersøges fra 1920 og frem til det tidspunkt, hvor den blev helt eller delvist indført i Kongeriget, eller hvor den særlige sønderjyske ordning på trods af de iøjnefaldende fordele ved den preussiske alligevel blev ophævet. Hvor den sønderjyske særordning fortsat eksisterer, forfølges den selvsagt indtil nyeste tid.

3. Debatten om administrationen i Kongeriget efter 1920 følges for at undersøge, om de sønderjyske erfaringer blev inddraget i argumentationen for reformer i forvaltningen.

Det første kapitel vil imidlertid være en oversigt over Sønderjyllands administrative genforening med en undersøgelse af de overordnede sønderjyske og kongerigske retningslinjer, de forbedrende organer i Kongeriget og de øvrige aktører i overgangsti-

den, en områdevis gennemgang af den administrative indlemmelse og en vurdering af den sønderjyske administration i 1920'erne sluttende med en status for særordningerne i 1930.

Bogen afsluttes med en fælles konklusion for punktundersøgelserne.

I en bog om den offentlige forvaltning er det fundet naturligt at anvende den officielle betegnelse Hertugdømmet Slesvig som navn på området mellem Kongeåen og Ejderen før 1864, altså det historiske Sønderjylland. Provinsen Slesvig-Holsten omfattede begge hertugdømmerne i den preussiske tid 1867-1920. Indtil afstemningstiden og Genforeningen var Nordslesvig den almindeligt benyttede benævnelse på landsdelen mellem Kongeåen og den nuværende dansk-tyske grænse. I officiel dansk sprogbrug hed dette område fra 1920 De sønderjyske Landsdele, men denne noget tunge konstruktion vandt aldrig indpas i det daglige sprog, og i stedet satte Sønderjylland sig igennem som landsdelens navn. Dette blev i 1970 gjort officielt med navnet Sønderjyllands Amt og forekommer f.eks. også i Statsamtet Sønderjylland, Sønderjyllands Matrikel og Landsarkivet for Sønderjylland.

Noter og henvisninger

1. Tillæg til kongelig dansk Hof- og Statskalender 1920 indeholdende Oplysninger vedrørende de sønderjyske Landsdele, København 1920, sp. 13-14.
2. Citeret efter Steen Bo Frandsen: Men gives der da Provindser i Danmark? (Historie, ny række 19:1, 1991, s. 129f).

Sønderjyllands administrative genforening

I. De sønderjyske retningslinjer for indlemmelsen

Da det tyske nederlag i den første verdenskrig blev klart i begyndelsen af oktober 1918, gav det både i Nordslesvig og i Danmark startskuddet til en række initiativer sigtende på landsdelens genforening. Den klareste opfattelse af dette øjeblikkes enestående muligheder og krav om resolut handling havde de dansksindede sønderjyder selv. Det gjaldt først og fremmest deres repræsentant i Berlin, rigsdagsmand H.P. Hanssen (1862-1936). Efter at have sikret sig tilslutning til sin grænsepolitik i sit politiske bagland – Vælgerforeningen for Nordslesvigs bestyrelse og tilsynsråd – krævede han den 23. oktober 1918 i en tale i den tyske rigsdag det nordslesvigiske spørgsmål løst ved en folkeafstemning om den nye grænses forløb. Den 16-17. november 1918 mødtes Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd på Folkehjem i Aabenraa og fremsatte de nærmere detaljerede ønsker til afstemningen i den såkaldte Aabenraaresolution. Mødet sluttede med H.P. Hanssens berømte tale til de mange fremmødte danske sønderjyder fra Folkehjems balkon, hvori han fortalte, at genforeningen var i udsigt.¹

Ved mødet på Folkehjem blev der nedsat tre udvalg til forberedelse af landsdelens indlemmelse i Danmark: Et skoleudvalg, et kirkeudvalg og et økonomisk udvalg. Skoleudvalget fik formanden for Den nordslesvigiske Skoleforening, gårdejer Hans Jepsen Christensen fra Høgsbro ved Hviding i Vestslesvig, som formand, mens forsædet i kirkeudvalget tilfaldt gårdejer Mads Gram fra Københoved ved Rødding og i det økonomiske udvalg gårdejer H.D. Kloppenborg-Skrumsager, ligeledes fra Københoved. En uge senere nedsattes endvidere et arbejderudvalg med redaktør Kr. Refslund Thomsen fra Aabenraa som formand. Den 30. april 1919 blev der yderligere valgt et kommunaludvalg og et kirkeudvalg for Flensborg og Mellemslesvig, den 4. juli 1919

Den 16. og 17. november 1918 mødtes bestyrelsen for Vælgerforeningen for Nordslesvig og tilsynsrådet på Folkehjem i Aabenraa for at diskutere grænsespørgsmålet. Den sidste dag blev der tillige afholdt et folkemøde i Folkehjems sal og ude i haven. Her fortalte H. P. Hanssen om Vælgerforeningens grænsepolitiske stilling og initiativer og forkyndte over for sine mange tilhørere, at en genforening med Danmark efter 54 års ventetid nu var forestående. Mødet på Folkehjem blev imidlertid også begyndelsen til Vælgerforeningens forberedelse af den sønderjyske landsdels indlemmelse i Danmark. Bestyrelsen og tilsynsrådet nedsatte nemlig ved samme lejlighed et skoleudvalg, et kirkeudvalg og et økonomisk udvalg, der skulle formulere de danske sønderjyders ønsker til den kommende nyordning af landsdelens offentlige forhold. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

endvidere et retsudvalg med advokat Chr. Ravn fra Flensborg som formand.²

Der blev ikke i forbindelse med udvalgenes nedsættelse direkte udtrykt nogen målsætning for den sønderjyske landsdels administrative stilling i Danmark. Men det var uden tvivl underforstået, at den genforenede landsdel skulle gå så fuldstændigt som muligt op i Kongeriget. Det blev i det mindste klart, da udvalge-

ne barslede med deres betænkninger i foråret og sommeren 1919. Her var ønsket om fuldstændig indlemmelse af den genforenede landsdel i Danmark fremtrædende. Som det hed i det kirkelige udvalgs betænkning fra april:

Som grundlæggende synspunkt for ordningen af forholdene ved Nord-slesvigs genforening med Danmark har det kirkelige udvalg haft for øje, at grænsen ved Kongeåen nu må slettes lempeligt, men grundigt. Denne naturlige grænse har gennem århundreder gjort ubodelig skade; nu må den fjernes, så vi efterhånden kan blive ét med det øvrige danske folk. Vi ønsker ikke mere at danne en stat i staten.

Tilsvarende var holdningen i Vælgerforeningens retsudvalg. Et af udvalgets menige medlemmer, advokat Johannes Andersen fra Haderslev, havde allerede længe før udvalgets nedsættelse skitseret sin holdning. Det skete i et brev til advokat Ravn af 25. december 1918:

- 1 Svarende til de danske slesvigeres ønske om fuld national genforening med Danmark ønsker vi også for lovgivningens område enhver særstilling fjernet;
- 2 Men dette mål kan efter vor mening på forsvarlig måde nås, når
 - 2.1 blot sådanne danske love, der efter sagkyndiges overensstemmende skøn er bedre end de tilsvarende tyske, indføres straks;
 - 2.2 sådanne danske love, der efter sagkyndiges overensstemmende skøn er lige så gode som de tilsvarende tyske, indføres efter en forsvarlig overgangstid;
 - 2.3 sådanne love, der efter sagkyndiges overensstemmende skøn er dårligere end de tilsvarende tyske, enten reformeres eller bringes i overensstemmelse med disse, inden de indføres.
- 3 at indføre dansk lovgivning uden forbehold eller tilstrækkelig overgangstid, vil afstedkomme retsusikkerhed og volde ubodelig økonomisk skade, og kan derfor ikke forsvares.³

Advokat Andersen var tydeligvis indstillet på, at man på visse områder ville blive tvunget til at modificere den overordnede målsætning om fuldkommen indlemmelse noget. Det kunne således blive nødvendigt at indføre overgangsordninger. Mindst lige så interessant er imidlertid hans forslag om, at dansk lovgivning burde reformeres efter preussisk mønster på områder, hvor de preussiske ordninger var de danske overlegne. Her ser vi tanken om Sønderjylland som en administrativ forsøgsmark for ge-

nerelle reformer i dansk forvaltning dukke op – vistnok for første gang.

I retsudvalgets udtalelse fra august 1919 blev Johannes Andersens forslag dog reserveret udelukkende for nogle få særtilfælde:

Sønderjyllands genforening med Danmark kan først da anses som endelig fuldbyrdet, når der kun gælder en og samme lov og ret i Sønderjylland og Danmark. Det vil derfor være regeringens og Rigsdagens opgave, at hidføre denne tilstand så hurtigt, som nogenlunde muligt. Da Sønderjylland er et dansk land med en dansk befolkning, bliver det i princippet selvfølgelig den i Danmark gældende ret, der skal indføres i Sønderjylland, medens der kun i helt enkelte undtagelsestilfælde, hvor den tyske ordning uden tvivl er den danske langt overlegen, kan være tale om, at Danmark må ændre sin lovgivning i henhold til den tyske.⁴

Heller ikke blandt de dansksindede sønderjyder i retsudvalget var der nogen vaklen i ønsket om den dybest mulige integration i det danske samfund.

II. De danske retningslinjer for indlemmelsen

I Danmark nord for Kongeåen havde politikerne i oktober-november 1918 vanskeligheder med at finde den rette kurs for den udenrigspolitiske forberedelse af Genforeningen. Rigsdagen håbede i sin fortrolige resolution af 23. oktober 1918 noget naivt på en løsning, der ikke ville »volde skade til nogen side« blandt de krigsførende magter og fandt den i en »ordning efter nationalitetsprincippet«. Regeringen tøvede en tid, før den foretog sig noget og satsede længe på en tosidet aftale med Tyskland om Nord-slesvigs afståelse efter en afstemning. Da det ikke viste sig muligt, søgte den at skubbe de dansksindede sønderjyder foran sig ved at påtage sig rollen udelukkende som »ekspeditions kontor« mellem dem og de allierede magter. De allierede tvang imidlertid i december regeringen til officielt at ansøge om det nord-slesvigske spørgsmåls henvisning til den kommende fredskonference. Da regeringen først havde betrådt denne vej, vaklede den imidlertid ikke længere, men fastholdt til det sidste ønsket om en grænsedragning med udgangspunkt i sindelagsprincippet. Den modstod et massivt pres fra oppositionen og den folkelige opinion til fordel for en sydligere grænse, syd for Flensborg eller end- og langs Dannevirke.

Der var heller ikke blandt de danske politikere – uanset om de sad i regering eller opposition – nogen vaklen eller grundlæggende uenighed i synet på den genforenede landsdels status i et kommende forøget Danmark. Også de ønskede den dybest mulige integration. Det kom allerede til udtryk på et møde i Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg den 6. december 1918, hvor statsminister C.Th. Zahle på et spørgsmål fra den konservative rigsdagsmand Harboe, om det var meningen at indføre dansk lovgivning i Nordslesvig svarede: »Ja! Det må tilstræbes, at ordningen bliver sådan, at den i de dele af Nordslesvig, som forenes med Danmark, bliver helt og fuldt dansk«. ⁵

Spørgsmål og svar faldt, da partierne med henblik på at forbedre indlemmelsen af den sønderjyske landsdel i kongeriget blev bedt om at godkende nedsættelsen af et embedsmandsudvalg, således som H.P. Hanssen havde ytret ønske om. Godkendelsen blev givet og udvalget nedsat af statsminister C.Th. Zahle, under hvis ministerium det kom til at høre. Karakteristisk for regeringens frygt for unødigt opmærksomhed om det nordslesvigske spørgsmål blev det fastslået, at »dets tilværelse er indtil videre uofficiel«. ⁶

Udvalget bestod blot af to personer. Formanden var kongens kabinetssekretær, kammerherre Krieger (1858-1940), der bar de pompøse fornavne Napoleon Michael Anthonius, men beskedent blot kaldte sig ved forbogstavet A. Krieger havde en solid karriere i den danske administration bag sig, havde bl.a. været stiftamtmand og departementschef i Indenrigsministeriet, før han i 1910 blev kabinetssekretær. Han nød respekt i alle politiske lejre, også for sit omfattende arbejde for de socialt vanskeligt stillede. Var formanden således en af de »tunge drenge« i det danske statsapparat, var sekretæren Martin Hammerich til gengæld endnu en »ung mand« (1883-1940). Hans karriere lå udelukkende i lokaladministrationen som by- og herredsfuldmægtig i byer så fjernt fra hovedstaden som Lemvig, Skjern og Stege. Når han blev medlem af udvalget, skyldtes det hans stærke sønderjyske engagement, som særlig kom til udfoldelse i studenterforeningen »To Løver« og dennes arbejdsudvalg »Hejmdal«. Han havde forbindelser til fremtrædende sønderjyder som H.P. Hanssen og dennes svigersøn Kr. Refslund Thomsen. Det var da også H.P. Hanssen, som foreslog Hammerich som medlem af udvalget. Forslaget kom næppe uvelkomment for statsministeren, der hav-

Kabinetssekretær A. Krieger (1858-1940) var blandt den danske administrations mest erfarne mænd. Han blev sat i spidsen for det tomandsudvalg, der i december 1918 blev nedsat for at forberede genforeningslovgivningen på rigsdansk side. Udvalget fik hans navn: Kriegerudvalget. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

de været Hammerichs overordnede som herredsfoged og borgmester i Stege. Det viste sig at være et godt valg at supplere den ældre og erfarne Krieger med den unge og idealistiske Hammerich, der ikke var alt for hæmmet af traditionerne på Slotsholmen.⁷

Kriegerudvalgets kommissorium var ikke videre klart. Ifølge statsministeren måtte udvalget selv skabe rammerne om sit arbejde og bestemme arbejdsformen – der fandtes jo intet fortilfælde at orientere sig efter! Oprindeligt var udvalget dog nærmest tænkt som et rådgivende organ for Vælgerforeningens udvalg, men allerede på det første møde den 16. december 1918, hvor også Zahle og H.P. Hanssen deltog, gav drøftelsen udvalget »anledning til at opfatte sig som en mere selvstændig faktor, der var berettiget til at beskæftige sig med de praktiske spørgsmål af forskellig art, som må løses ved Sønderjyllands indlemmelse i Danmark.« Krieger gav derpå Hammerich besked på at udarbejde et »problemkatalog«.⁸

Det skete i form af en betænkning, som lå færdig den 27. december 1918. Dens lange opregning af overgangsproblemerne

Martin Hammerich (1883-1940) blev fra stillingen som herredsfuld­mægtig i Stege hen­tet til København for at være sekretær for Kriegerudvalget. Han var fra ungdomstiden le­vende optaget af den sønder­jyske sag og fik siden rig lejlig­hed til at gavne den på så for­skellige poster som kontorchef i Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender, dommerfuldmægtig i Løgum­kloster og direktør for Sønder­jysk Hypotheklaanefond. Ham­merich blev i 1933 tillige for­mand for Grænseområdets Danske Samfund. Hans indsats og menneskelige forståelse fik stor betydning for mellem­krigsårenes genforeningsproces. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

skal der ikke redegøres for her, derimod nok for de almindelige grundsætninger for den administrative indlemmelse, som Hammerich anførte. Ifølge Hammerich var der lige efter indlemmelsen et behov for at markere den nye grænse og dansk suveræniteten over området. Straks skulle dansk mønt indføres og de danske told-, post-, telegraf- og jernbaneetater træde i funktion. Hurtigst muligt skulle administrationen »bringes ind under dansk system« med amter og kommuner. Der skulle straks udnævnes amtmænd og politimestre, ligesom gendarmerne skulle erstattes af danske statspolitibetjente. Det hastede også med at foretage valg til kommune-, amts- og menighedsråd og indføre dansk kommunallovgivning.⁹

Da udvalget påny holdt møde med statsministeren på årets sidste dag i 1918, erklærede denne sig enig i den overordnede målsætning, »at overgangstiden gerne skulde gøres så kort som muligt, og at det gjaldt om hurtigst at indføre danske forhold i Slesvig, for at denne landsdel ikke skulle vokse fast i en særstilling, som det så ønskede at bevare«. I tilslutning hertil citerede Krieger en betænkning fra departementschef E. Vedel fra 1866 i

anledning af indlemmelsen dengang af de tidligere slesvigske sogne omkring Ribe, de otte sogne syd for Kolding og Ærø i kongeriget Danmark:

Under overordentlige omstændigheder er befolkningen forberedt på overordentlige forholdsregler. Man ved og venter, at der må foretages væsentlige forandringer, og man er forberedt på at måtte finde sig deri. Gennemførelsen af hvilkensomhelst reformer, selv af de mest omfattende, foregår derfor under sådanne forhold let og hurtigt. Befolkningen kommer på én gang over i den nye tingenes tilstand og lærer efterhånden at finde sig tilrette deri. Tidens virkning bliver da en stedse større befæstelse af den nye ordning.¹⁰

I en ny betænkning af 1. februar 1919 med titlen »Overvejelser vedr. Indførelsen af dansk Administration og dansk Ret i Slesvig« videreudviklede Hammerich disse synspunkter:

Udvalget er gennem sine overvejelser nået til den opfattelse, at det første, der må ske i Nordslesvig efter indlemmelsen i Kongeriget er indførelse af dansk administration på alle statslige og kommunale områder. Det er nødvendigt, at staten gennem sine organer tager landet i besiddelse, og alt taler for, at dette sker straks og så fuldstændigt som muligt. De danske slesvigere længes efter dette, og man må benytte det øjeblik, hvor hele befolkningen, også tyskerne, er indstillet på store forandringer.

Men der kunne også være områder, hvor der burde være undtagelser fra denne overordnede regel: »Endelig må man ikke se bort fra, at der kan være områder, hvor tysk ret er så meget bedre og mere tidssvarende end dansk ret, at det vilde være naturligt på disse områder at indføre slesvigske regler og instituter i Danmark i stedet for omvendt«. Her dukker tanken om de sønderjyske landsdele som en administrativ forsøgsmark for første gang op i kilderne på kongerigsk side. Betænkningen blev imidlertid ikke tiltrådt af Krieger, som fandt »udtrykkene for absolute«. ¹¹ Desværre er vi uvidende om, hvilke formuleringer, Krieger ikke kunne lide. Han var i hvert fald ikke uenig i de overordnede målsætninger.

III. De forberedende organer i Kongeriget

Ved årsskriftet 1918/19 var de grundlæggende synspunkter for indlemmelsen altså lagt af Kriegerudvalget i samarbejde med

Zahle og H.P. Hanssen. Udvalget fortsatte ud fra disse perspektiver sit arbejde med udredningen af de mange problemer, som indlemmelsen ville medføre. Fra januar til april holdt udvalget møde med en række eksperter og repræsentanter fra ministerierne, ligesom der var møder med repræsentanter for Vælgerforeningens udvalg. I maj ebbede udvalgets arbejde ud, og det sidste møde blev holdt den 11. juni 1919.¹²

Men to andre organer tog nu over. Den 10. april 1919 vedtog partilederne at nedsætte et stort politisk udvalg til forberedelse af Genforeningen med fem medlemmer fra hvert parti.¹³ Udvalget fik navnet *Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg* og mødtes første gang den 29. april 1919. Blandt medlemmerne var adskillige fremtrædende politikere som Klaus Berntsen, J.C. Christensen og Niels Neergaard fra Venstre, F.J. Borgbjerg og K.K. Steincke fra Socialdemokratiet og Alexander Foss fra Det konservative Folkeparti. Det radikale Venstres førende politikere var afskåret fra at sidde i udvalget, for de sad jo i regeringen – og forelagde som ministre adskillige lovforslag for udvalget. Efter valget og regeringsskiftet i april-maj 1920 blev der foretaget en del udskiftninger i udvalget, men da var størstedelen af arbejdet gjort.

Udvalgets opgave var »uden besluttende myndighed, som medlemled mellem rigsdagspartierne og regeringen, at udøve en rådgivende virksomhed ved forberedelsen af den lovgivning, som en eventuel indlemmelse af Nordslesvig i Danmark vil nødvendiggøre«. ¹⁴ Udvalget fik meget at gøre. Frem til den 24. juni 1920 holdt det 45 møder. Forhandlingerne blev udgivet i et tykt bind med over 1600 tætskrevne sider. Der blev nedsat talrige underudvalg med 1-2 repræsentanter for hvert parti for følgende områder: statslån, sølovgivning, skolevæsen, hjælpekasser, kommunalvæsen, valuta, post-telegraf-statsbaner, politidomstole, kirkelige forhold, landbrugsforhold, kreditforeninger, socialvæsen, besættelse af præsteembeder, statslige bygninger, amtsgrænser, told-skat, tjenestemænd og voldgiftsret. Dertil kom et juridisk underudvalg og til sidst underudvalg vedr. den danske besættelsesstyrke til Sønderjylland og lovgivning.¹⁵

Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg fritog Rigsdagen for det store arbejde med en gennemgribende behandling af de mange lovforslag, idet den så meget hurtigere kunne vedtage de mange love, som der i udvalget var opnået fuld politisk enighed om. Det var tillige den store fordel ved udvalget, at det gennem-

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg blev nedsat i april 1919. Her var mange førende politikere involveret i arbejdet med forberedelsen af de mange love, som Genforeningen gjorde nødvendig. Udvalget mødtes løbende med ministre og embedsmænd og udførte et stort arbejde, hvad dets trykte forhandlinger på over 1600 tætskrevne sider vidner om. Mens den grænsepolitiske udvikling satte ondt blod mellem regering og opposition, foregik udvalgets arbejde i en rolig og saglig atmosfære. Siddende i forgrunden ses et af udvalgets aktive medlemmer, fhv. statsminister Klaus Berntsen. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

gående lavt politiserede praktiske lovarbejde i forbindelse med Genforeningen blev udsondret fra den højspændte strid om grænsedragningen (zoner og zonegrænser, den tyske rømning, stemmeretsregler etc.).

Mens nedsættelsen af Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg foregik i enighed mellem partierne, var oprettelsen af det *Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender* med H.P. Hanssen som minister fra begyndelsen omstridt. Ingen bestred H.P. Hanssens saglige kompetance, men oppositionen blev rasende over, at den var holdt uden for beslutningen om udnævnelsen, som skete den 24. juni 1919. Den havde vel ikke helt uden

H. P. Hanssen (1862-1936) var som rigsdagsmand i Berlin de danske sønderjyders førende politiske skikkelse. Det var fremfor nogen ham, der på sønderjysk side blev bestemmende for grænsepolitikken. Han fik også afgørende indflydelse på den sønderjyske landsdels nyordning. Det gjaldt navnlig efter, at han den 24. juni 1919 blev udnævnt som midlertidig minister for sønderjyske anliggender i den danske regering. Som minister fik han imidlertid også at føle, at de danske politikere såvel i regeringen som oppositionen gennemgående havde svært ved at løfte blikket op over den partipolitiske horisont. Her ses han ved skrivebordet i sit ministerium. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

ret forventet at blive inddraget i en udnævnelse, der angik så vigtig et nationalpolitisk spørgsmål.¹⁶ Trods dets omstridte start blev ministeriet imidlertid – også trods sin beskedne størrelse – et kraftcenter for forberedelsen af Genforeningen. Udover H.P. Hanssen som minister bestod det af Martin Hammerich som kontorchef og Oluf Skjerbæk som fuldmægtig samt to sekretærer og to tilknyttede sønderjyske konsulenter, Jacob Miang og Andreas Thulstrup.¹⁷ Da ministeriet Zahle blev afskediget den 30. marts 1920 og Påskekrisen dermed tog sin begyndelse, betød det også afslutningen på H. P. Hanssens ministerkarriere. Ministeriet fungerede dog videre frem til den 12. april, hvor det blev lagt ind

som et kontor under Statsministeriet. Dette sønderjyske kontor fortsatte indtil 24. november 1920.¹⁸

IV. Det sønderjyske Lovudvalg

Den 16. januar 1920 nedsatte Statsministeriet Det sønderjyske Lovudvalg, der skulle samordne og om nødvendigt foreslå supplerings af de mange love, som Genforeningen gav anledning til. Udvalget bestod af en repræsentant fra hvert ministerium og en juridisk professor, en overretssagfører samt Martin Hammerich fra Det midlertidige Ministerium for Sønderjydske Anliggender. Udvalgets opgave var af lovteknisk karakter – det skulle forhindre lovsjusk, og det fik således ingen politisk betydning, men bør nævnes her i sammenhæng med de andre udvalg.¹⁹

Med Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, det Midlertidige Ministerium for Sønderjydske Anliggender og Det sønderjyske Lovudvalg var der sørget for koordinering af den sønderjyske lovgivning og de øvrige praktiske problemer i forbindelse med Genforeningen. Det bør dog ikke overses, at der i de enkelte ministerier foregik et stort forberedende arbejde, først og fremmest i Indenrigsministeriet. En nærmere skildring af ministeriernes organisation i relation til genforeningsforberedelsen skal imidlertid udelades her.

V. Forslaget om en centralkommission i Sønderjylland

Efterhånden som tidspunktet nærmede sig for iværksættelsen af det omfattende lovgivningskompleks, voksede behovet for en administrativ ledelse i de sønderjyske landsdele selv. I det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender overvejede man derfor, hvorledes de sønderjyske landsdele skulle styres i overgangstiden. I november 1919 var ministeriet klar med et forslag til oprettelse af en centralkommission i Sønderjylland.²⁰ Den skulle have sæde i Haderslev og bestå af tre medlemmer, nemlig stiftamtmanden over Haderslev Stift som formand samt et skolekyndigt og et finanskyndigt medlem, tilforordnet henholdsvis af undervisningsministeren og finansministeren. Kommissionen skulle ikke være en særlig sønderjysk regering, men virke som et koordinerende organ. Den skulle være underlagt det Midlertidige Ministerium og sikre dette afgørende indflydelse på den

administrative genforenings rigtige start. Overvejelserne havde som forudsætning, at det Midlertidige Ministerium skulle bestå igennem hele overgangstiden, i 2-3 år. Som nævnt blev ministeriet opløst ved Påskekrisen, og senest på det tidspunkt faldt planen om centralkommissionen.

VI. Administrator for de sønderjydske Landsdele

Den lokale koordinering blev i stedet – i et langt mere beskedent omfang – lagt i hænderne på en særlig udpeget administrator for de sønderjyske landsdele.

Overgangen fra tysk til dansk styre skete ikke med ét hug, men strakte sig over et halvt år. Fra den 10. januar til den 15. juni 1920 blev 1. og 2. afstemningszone efter Versaillesfredens artikel 109 administreret af »Den internationale Kommission« (C. I. S.). I henhold til samme artikel var Danmark imidlertid berettiget til efter nærmere aftale med kommissionen at besætte den første afstemningszone med dansk militær og civiladministration straks efter, at et dansk flertal ved afstemningen her var officielt bekendtgjort.²¹ Af forskellige årsager fandt denne besættelse dog først sted den 5. maj 1920, knap tre måneder efter, at afstemningen den 10. februar havde vist et dansk flertal i zonen på 75 %.²²

Til at styre landsdelen fra denne dato udpegede den danske regering amtmanden i Ringkøbing, Viggo Rothe Haarløv, der tidligere var designeret amtmand over Haderslev Amt. Som dansk »Administrator for de sønderjydske Landsdele« fik han til opgave »under samvirken med Den internationale Kommission i Flensborg og efter nærmere anvisning af den danske regering at udfærdige de bestemmelser af almindelig karakter for vedkommende landsdele, som den danske besættelse og administration udkræver i tidsrummet, indtil suveræniteten endelig overføres til Danmark...«.²³

Det nødvendiggjorde talrige forhandlinger med tyske embedsmænd, især den tyske afviklingskommissær, og det betød, at Haarløv fortsatte som administrator også efter, at de allierede og associerede magter efter grænsens endelige fastsættelse overdrog suveræniteten over 1. zone til Danmark den 15. juni. Fra denne dato og indtil Danmark den 9. juli indlemmede »de sønderjyske landsdele« bekendtgjorde han de nye anordninger, bekendtgørelser, cirkulærer m.v. i det særlige forordningsblad »Sønder-

SØNDERJYDSKE KUNDGØRELSER

UDGIVET AF

ADMINISTRATOR FOR DE SØNDERJYDSKE LANDSDELE

A ABENRAA

Nr. 1

23. Juni

1920

**Anordning om Danmarks Overtagelse af Administrationen
i de i Henhold til Fredstraktaten af 28. Juni 1919, Artikel ,
Danmark tilfaldende Landsdele.**

Vi Christian den Tiende, af Guds Naade Konge til Danmark
og Island, de Venders og Goters, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken,
Lauenborg og Oldenburg,

Gøre vitterligt: Efter at Vi fra de allierede og associerede Hovedmagter, som har underskrevet Fredstraktaten i Versailles den 28de Juni 1919, har modtaget Meddelelse om den af disse Magter i Henhold til nævnte Traktats Artikel 110 fastsatte Grænselinie for den Danmark tilfaldende Del af Sønderjylland, og efter at Vi har ladet de paagældende Omraader besætte af de danske civile og militære Myndigheder, vil Vi herved have anordnet som følger:

De af Den internationale Kommission for Slesvig alene eller i Forbindelse med Administrator for de sønderjydske Landsdele udstedte Anordninger eller paa anden Maade truffne Bestemmelser, som ved denne Anordnings Udstedelse er gældende, forbliver indtil videre i Kraft i de ovennævnte Omraader.

Ministrene bemyndiges dog til hver for sit Forretningsomraade helt eller delvis at ophæve de nævnte Anordninger og Bestemmelser, naar det maatte skønnes ønskeligt.

Hvorefter alle vedkommende sig have at rette.

Givet paa Sorgenfri Slot, den 16de Juni 1920.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Christian R.

(L. S.)

N. Neergaard.

Administrator for de sønderjydske Landsdele udsendte det trykte forordningsblad »Sønderjydske Kundgørelser«. Her ses det første nummer med anordningen om den danske overtagelse af den sønderjyske administration. Landsarkivet for Sønderjylland, biblioteket.

jydske Kundgørelser«. ²⁴ Efterhånden som forhandlingerne med tyskerne faldt på plads og de nye embedsmænd trådte i funktion, mistede hvervet dog sin betydning, og den 30. november 1920 afskaffedes den midlertidige stilling. ²⁵

VII. Indførelsen af den danske administration i de sønderjyske landsdele

For at skaffe et overblik over de mange love og bekendtgørelser, der efter indlemmelsen i Danmark haglede ned over den genforenede landsdel blev der af Statsministeriet udgivet en særlig »Retstidende for de sønderjydske Landsdele«. ²⁶ Udgiverne var højesteretssagfører N. Cohn og overretssagfører O.P. Schlichtkrull. Det første nr. udkom den 23. juni 1920 med »Anordning om Danmarks Overtagelse af Administrationen i de i Henhold til Fredstraktaten af 28. Juni 1919, Artikel 110, Danmark tilfaldende Landsdele« på forsiden. Udover lovstoffet med love, anordninger, bekendtgørelser og cirkulærer rummede den sønderjyske retstidende tillige de vigtigste administrative afgørelser og tilkendegivelser samt 20 særligt udarbejdede vejledninger om de nye forhold i landsdelen, f.eks. »Bemærkninger om den i de sønderjyske landsdele indførte danske lovgivning om mål og vægt«, skrevet af sekretær H. Jespersen i Handelsministeriet. Disse vejledninger fik dog ikke den ønskede udbredelse i den sønderjyske befolkning, måske fordi de var affattet i et formelt, juridisk sprog, som lå for langt fra den lokale virkelighed. Retstidenden fortsatte til og med 1921 (den sidste del udkom i foråret 1922). Den sønderjyske retstidende er i dag en glimrende kilde til de mange forandringer, som landsdelen gennemgik i forbindelse med Genforeningen.

Der skal ikke her i detaljer redegøres for etableringen af de forskellige administrationsgrene i Sønderjylland, men blot gives et samlet overblik.

1. Amter, retsvæsen og politi

For udøvelsen af den nye danske suverænitæt over det genforenede område var amtsadministrationen, retsvæsenet og politiet af særlig betydning. Amtmanden var inden for sit område den øverste repræsentant for statsmagten, og amtsadministrationen var centraladministrationens forlængede arm i regionen. Amts-

rådene var samtidig et vigtigt led i landets demokratiske opbygning. Dansk amtsadministration blev indført ved lov af 28. juni 1920 om indførelse af dansk kommunal administration i de sønderjyske landsdele.²⁷ En nærmere undersøgelse af den sønderjyske amtsadministration med særligt henblik på de ikke-juridiske amtmænd og de særlige sønderjyske amtsassessorer foretages af Hans Schultz Hansen nedenfor.

Indførelsen af dansk retsvæsen havde to aspekter. Først var der nyorganiseringen af domstolene. Her betød overgangen fra tysk til dansk styre imidlertid ikke de voldsomme forandringer i underretternes opbygning. Den midlertidige lov af 28. juni 1920 om domstolenes og politimyndighedernes ordning m.m. i de sønderjyske landsdele etablerede ni sønderjyske underretskredse med dommere i købstæderne og i flækker eller stationsbyer på landet:²⁸

89. Haderslev købstad med Haderslev herred, Gram herred og en del af Tyrstrup herred (i Haderslev).
90. Frøs herred og en del af Kalvslund herred (i Rødding).
91. Nørre Rangstrup og Hviding herreder (i Toftlund).
92. Aabenraa købstad, Sønder Rangstrup og Rise herreder, en del af Lundtoft herred og Varnæs birk (i Aabenraa).
93. Sønderborg købstad med Nybøl herred (i Sønderborg).
94. Als Nørre og Sønder herreder (også i Sønderborg).
95. En del af Lundtoft og Vis herreder (i Gråsten).
96. Lø herred med Løgumkloster birk (i Løgumkloster).
97. Tønder købstad med Tønder, Højer og Slogs herreder (i Tønder).

I Haderslev havde underretten tre dommere, i Aabenraa og Tønder to dommere og i Rødding, Toftlund, Gråsten og Løgumkloster én dommer. I Sønderborg havde de to underretter for h.h.v. Sønderborg-Sundeved og Als uden for Sønderborg hver én dommer.

De ni underretter svarede i det store hele til de ni amtsretter i den preussiske tid. Kun på Als var der nævneværdige forandringer, idet amtsretten i Nordborg bortfaldt, da hele Als (med undtagelse af Sønderborg købstad) blev én retskreds med dommer i Sønderborg.²⁹ For at sikre retterne med de nordfra kommende dommere juridisk kompetance i spørgsmål, hvor tysk ret skulle indgå i afgørelserne, blev der givet mulighed for at ansætte fem ekstra dommere, der var kvalificerede til at være dommere i

Tyskland, samt indtil udgangen af 1921 at ansatte særlige retsfuldmægtige med tysk referendareksamen.³⁰

Imidlertid blev underretskredsene allerede omlagt pr. 1. januar 1923. Fra Aabenraa købstad m.v. flyttedes Klipleve og Kværs sogne samt en del af Felsted sogn til Lundtoft og Nybøl herreder, der også modtog Ullerup og Nybøl sogne samt Egersund fra Sønderborg købstad m.v. Skærbæk sogn flyttedes fra Nr. Rangstrup og Hviding herreder til Lø herreds retskreds. Dermed var der lagt en inddeling, som bestod indtil sammenlægningen af rets- og politikredsene i 1973.³¹

Endvidere blev der for de fire sønderjyske amter oprettet en ny appelinstant, Søndre Landsret, til erstatning for landretten i Flensborg. Dermed fik Danmark sin tredje landsret ved siden af Østre Landsret i København og Vestre Landsret i Viborg. Søndre Landsret blev ledet af en præsident og fik fire landsretsdommere. Også her kunne der ansættes retsfuldmægtige med kendskab til tysk ret. Endvidere blev der beskikket en statsadvokat for Søndre Landsret. Etableringen af Søndre Landsret skete uden politisk modstand. Landsretten fik sæde i Sønderborg.³² Imidlertid nedlagdes Søndre Landsret allerede pr. 1. januar 1928 for at komme under Vestre Landsret, mens statsadvokaturen fortsat består som 3. statsadvokatur i Vestre Landsretskreds.³³

Mere gennemgribende end de organisatoriske ændringer var forandringen i selve det retsgrundlag, domstolene og administrationen skulle træffe deres afgørelser på. Overgangen fra tysk til dansk ret kunne imidlertid ikke klares i ét hug, og der måtte mange midlertidige bestemmelser til, der for en tid opretholdt det tyske retsgrundlag. De fleste bortfaldt dog i løbet af 1920'erne.³⁴ Af særlig interesse er tinglysningssområdet, hvor det preussiske grundbogsvæsen ved Genforeningen i 1920 lå på et højere teknisk niveau end det samtidige danske tingbogssystem og derfor videreførtes en tid. Denne problematik behandles nedenfor af Leif Hansen Nielsen.

Politiet var i den preussiske administration organiseret på en temmelig anderledes måde end i den danske. Politifunktionerne var i købstæderne delt mellem landråden (svarende til amtmanden) og det kommunale politi, på landet mellem landråden og amtsforstanderne. Sidstnævnte var typisk hjemmetyske gårdejere, der udøvede politimyndigheden for 1-2-3 kirkesogne. Som lægmandspoliti mindede amtsforstanderne i princippet om de

danske sognefogder, men deres sagsområde og kompetance var betydeligt større.³⁵ Til hjælp havde amtsforstanderne de udstationerede gendarmere. Gendarmene var organiserede som et militært korps med egne officerer.³⁶

Ved overgangen til dansk styre faldt amtsforstanderinstitutionen og gendarmeriet bort til fordel for dansk politi. I Kongeriget havde politikvæsenet netop i 1919 gennemgået en reform i forbindelse med udskillelsen af den dømmende magt fra den udøvende. Det gamle herredsfogedembede var blevet delt mellem de nyoprettede stillinger som underretsdommere og politimestre. Politimesteren var statstjenestemand, men ellers var det lokale politipersonale kommunalt ansat og lønnet. Ved siden af dette lokale politi, som varetog ordenspolitiopgaverne, fandtes siden 1911 statspolitiet, der kunne operere over hele landet som kriminalpoliti til opklaring af vanskeligere sager og derudover kunne sættes ind ved større uroligheder.³⁷ Placeringen af det nye sønderjyske politi i denne sammenhæng og de øvrige sønderjyske særordninger på politiområdet behandles nedenfor af Peter Fransen.

2. Skolevæsen og kirke

Mens amter, domstole og politi var hovedhjørnesten i det danske styres etablering af statslig suverænitet og magtudøvelse i det genvundne land, var skolevæsenet af afgørende betydning for de kommende generationers opslutning om den danske identitet i landsdelen. Skolen var allerede med 1850'ernes mellemslesvigske sprogreskripter blevet et brændpunkt i nationalitetskampen, og dette var blevet endnu tydeligere i den preussiske tid, efterhånden som det danske sprog i 1878 og 1888 trængtes h.h.v. halvt og helt ud af folkeskolen. I årene 1918-20 var udfordringen at opbygge et skolesystem, der på én gang sikrede skolen som et væksthus for dansk identitet i landsdelen og det tyske mindretal mulighed for at dyrke tysk sprog og kultur efter dansk frihedstradition.³⁸ Resultatet blev lov af 30. juni 1920 om nogle bestemmelser med hensyn til en midlertidig ordning af folkeskolens administration i de sønderjyske landsdele. Hermed blev der bl.a. indført en stærk, verdslig tilsynsmyndighed for folkeskolen, og opbygningen heraf behandles i et kommende selvstændigt bind af Erik Nørr.

Kirken havde ikke på samme måde som skolen været i fokus i

Embedsskilt med den preussiske ørn for amtsforstanderen i Rise distrikt. Med indførelsen af dansk styre og politi i 1920 faldt denne preussiske institution bort. Den var indført i provinsen Slesvig-Holsten i 1889. Amtsforstanderarkiverne blev samlet ind og siden overført til Det midlertidige Arkivdepot i Aabenraa (oprettet 1923), hvorfra de kom til Landsarkivet for Sønderjylland. Foto: Willy Goy. Landsarkivet for Sønderjylland.

Det danske skolevæsen blev af dansksindede sønderjyder betegnet som »Genforeningens bedste gave«. Ikke alene blev folkeskolen dansk, men der blev også grundlagt danske gymnasier i de fire sønderjyske købstæder. Her ses rektor Mogensen sammen med eleverne i gymnasieklassen på Aabenraa Statsskole i efteråret 1921. Blandt eleverne ses stående yderst til venstre den senere skuespiller Helge Kjærulff-Schmidt og til højre for ham den senere sanghistoriker og universitetslektor Karl Clausen, Århus. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

den nationale kamp, men også her var sikringen af liberale mindretalsvilkår for den nordslesvigske tyskhed en hovedudfordring.³⁹ Den endelige ordning lod vente nogle år på sig; foreløbig indførtes en række danske kirkelove i Sønderjylland ved lov af 28. juni 1920 angående udvidelse af en del af den kirkelige lovgivning til at gælde for de sønderjyske landsdele.⁴⁰

Som på skolens område greb nyordningen ind i aktuel dansk kirkepolitik. Den eksisterende slesvig-holstenske synodalordning i Nordslesvig inspirerede tilhængere af en dansk kirkeforfatning til at søge noget lignende indført i Danmark. Denne problematik behandles imidlertid ikke i denne antologi, da den tidligere er beskrevet af Per Ingeman i artiklen »Da der gik kirkepolitik i Genforeningen«. ⁴¹

3. Den øvrige statsforvaltning

Af de øvrige forvaltninger kunne de fleste indføres i den genforenede landsdel uden større vanskeligheder. Inden for finansforvaltningen etableredes der amtsstuer i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder og toldkamre i Haderslev, Aabenraa, Padborg (med Kollund-Kruså), Egersund (med Gråsten), Sønderborg og Tønder (med Højer). Hertil knyttede sig Grænsegendarmeriet, der flyttede ned til den nye grænse.⁴²

I hvert af de sønderjyske amter udpegedes en embedslæge. De fire købstæder fik statsskoler, Haderslev og Tønder statsseminarier. En række væsner udstrakte deres virksomhed til den gevundne landsdel gennem oprettelse af nye distrikter og kredse: 7. Udskrivningskreds fik hjemsted i Sønderborg, 19. Fabriksinspektørkreds i Aabenraa. Statsskovvæsnet inddeltes i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Nørre Flensborg Statsskovdistrikter, men sidstnævnte faldt allerede i 1921 bort til fordel for Øster Lindet.⁴³

4. Personregistrering

Det offentlige apparat bestod derudover af en række »væsner« med mere eller mindre teknisk betonedede opgaver. Blandt disse var varetagelsen af personregistreringen, d.v.s. af fødsler, vielser og dødsfald. I Danmark lå denne opgave udelukkende hos præsterne eller de borgerlige vielsesmyndigheder, således som det endnu er tilfældet. I Sønderjylland førte præsterne også i den tyske tid kirkebøger efter tilnærmelsesvis samme model som i Danmark. Derudover fandtes imidlertid fra 1874 som overalt i Det tyske Rige en særlig civil personregistrering varetaget af de særlige personregisterførere, til hvem alle fødsler, vielser og dødsfald skulle anmeldes. »Lov af 28. april 1920 om indførelse af dansk personret, familieret og arveret i de sønderjydske landsdele« bestemte, at der fortsat skulle være en civil personregistrering ved siden af den gejstlige. Hans Worsøe analyserer nedenfor begrundelsen for denne bestemmelse og ordningens videre skæbne frem til nutiden.

5. Matrikelvæsen

Den moderne stat må ikke alene have styr på menneskene, men også på jorden. Det sker i form af matrikler over de enkelte jordstykker og jordejendomme. I den henseende var Kongeriget før

1864 forud for Hertugdømmet Slesvig, der ganske måtte savne sidestykker til de grundige danske hartkornsmatrikler fra 1688 og 1844. Først i 1870'erne blev der under preussisk ledelse tilvejebragt en moderne matrikel og et tidssvarende matrikelvæsen, der ikke alene stod mål med danske forhold, men også overgik dem.

Ligesom grundbogsværket i første omgang blev bevaret i sin preussiske form, videreførtes også det preussiske matrikelvæsen i sine hovedtræk. Det danske matrikelvæsen var centralistisk opbygget med Matrikeldirektoratet i København, der gav de nødvendige tilladelser til udstykning og sammenlægning og registrerede de matrikulære forandringer. De matrikulære arbejder varetoges af statsautoriserede, privatpraktiserende landinspektører, der mod betaling fra rekvirenterne udførte de praktiske opgaver i marken med opmåling og afsætning af skel, og hvad der ellers var nødvendigt for at fastslå de matrikulære forandringer.

Det preussiske matrikelvæsen var i forhold hertil mere decentralt og kendte ikke til private landinspektører. De statslige »Katasterämter« tog sig såvel af det praktiske arbejde med at vedligeholde matriklen som udstedelse af tilladelser. I Nordslesvig fandtes sådanne katasterkontorer i Haderslev, Toftlund, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Hos regeringen i Slesvig fandtes et centralt matrikelkontor for Slesvig og Holsten, hvor der fandtes kopirækker af kort og protokoller.

Den danske landbrugsminister foreslog i 1919, at det preussiske system i det store hele blev opretholdt i den genforenede landsdel. De nævnte fem kontorer skulle videreføres under ledelse af fem statsansatte amtslandinspektører, hvoraf den ene med titel som stiftslandinspektør skulle varetage koordinationen mellem de sønderjyske kontorer og sørge for ensartethed. Derudover skulle der ansættes statslige amtslandmålere. Venstre og de konservative var skeptiske overfor tanken om statsansatte landinspektører. Klaus Berntsen (V) mente: »Det er for meget overladt til embedsmændene« og foretrak de private landinspektører. Alexander Foss (C) og Niels Neergaard (V) mente, at amtslandinspektørerne i det mindste delvis skulle være provisionslønnede.

En betænkning fra kontorcheferne for 1. og 3. kontor i Matrikeldirektoratet anførte imidlertid så mange argumenter for den foreslåede ordning, at modstanden blev opgivet og loven udformet som foreslået. Kontorcheferne mente således, at den danske ordning med landinspektører, der konkurrerede om arbejdet,

ikke var god for kvalitetsniveauet. Indførte man den generelle danske ordning, skulle der ansættes adskillige i direktoratet, og så ville der ikke være sparet så meget. En opretholdelse af den preussiske model ville endvidere sikre forbindelsen mellem matrikel og grundbøger, som var bedre end sammenhængen mellem matrikel og tingbøger i kongeriget. Man troede desuden, at det ville være vanskeligt at skaffe kvalificerede landinspektører til Sønderjylland, da de bedste havde gode forretninger nord for Kongeåen. Når dertil lagdes, at sønderjyderne var vant til det preussiske system og ønskede det opretholdt, og at arkiverne mestendels forblev i landsdelen, og endelig at det preussiske system efter en objektiv faglig vurdering var det bedste, var der meget der talte for at beholde det. Imod talte kun, at man ville få et system forskelligt fra det øvrige land, og at befolkningen ikke frit ville kunne vælge blandt landinspektørerne, et valg, som kontorcheferne dog fandt temmelig illusorisk.

Kontorcheferne antydede endda, at en sønderjysk særordning kunne fungere som forsøgsordning for hele landet: »Da man nu har en meget gunstig og naturlig anledning til at prøve denne ordning, som man har grund til at anse som og også har set hen til som bedre end vor, mener vi det fagligt set uforsvarligt på forhånd at forkaste den, så meget mere som den afgjort er ønsket bibeholdt af befolkningen; om den forkastedes uprøvet, vilde der da sikkert fra dennes side rejse sig en stærk kritik, hvortil man måtte regne med, at et overvejende flertal af danske landinspektører vilde slutte sig«. ⁴⁴

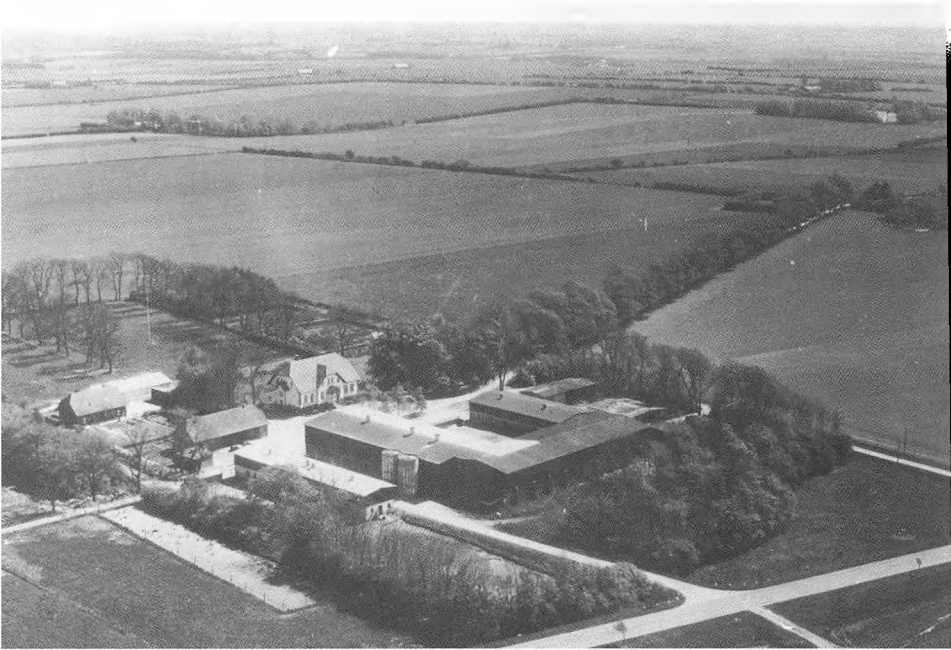
Kontorchefernes indstilling blev som sagt fulgt. »Lov af 28. juni 1920 om midlertidig ordning af matrikulsvæsenet i de sønderjyske landsdele« skabte et særligt sønderjysk matrikelvæsen med videreførsel af de preussiske matrikler fra 1870'erne og statsansatte amtslandinspektører og amtslandmålere. Loven indeholdt en revisionsbestemmelse, hvorefter der 1924-25 skulle ske en overgang til danske forhold, dersom en forlængelse af loven ikke blev vedtaget. Det blev forlængelsen imidlertid gang efter gang. Det selvstændige sønderjyske matrikelvæsen fik således en lang levetid. I 1983 blev det et afdelingskontor af Matrikeldirektoratet (fra 1989 Kort- og Matrikelstyrelsen) med en chef i landsdelen, og samtidig fik amtslandinspektørerne deres titel ændret til statslandinspektører. I 1994 blev kontoret i Toftlund nedlagt.

Privatiseringsbølgen i den offentlige forvaltning i 1980'erne satte imidlertid fokus på den sønderjyske særordning. Regeringen foreslog i 1988 som led i sine afbureaukratiseringsbestræbelser en privatisering af de sønderjyske landinspektørkontorer. Der blev udarbejdet en tidsplan for afviklingen, og med inddragelse af informationsteknologien blev der iværksat en modernisering af kort og registre, så de kunne benyttes af private landinspektører. Kort før år 2000 var denne modernisering nået så vidt, at privatiseringen kunne gennemføres med lov nr. 139 af 17. marts 1999, således at privatpraktiserende landinspektører fra den 1. oktober samme år kunne påbegynde deres virksomhed i landsdelen. Der beregnes en afviklingsperiode på fire år til færdiggørelse af løbende sager og fuldførelse af det digitale måloplysningsprojekt. Efter afviklingen forbliver der imidlertid en mindre enhed i Aabenraa, der skal registrere de matrikulære forandringer og levere kort og måloplysninger til landinspektørerne – altså de samme opgaver, som Kort- og Matrikelstyrelsen har for det øvrige land (med undtagelse af Københavns og Frederiksberg kommuner). Desuden skal enheden varetage vedligeholdelsen af den dansk-tyske grænses forløb og opgaver som følge af lov om afvanding af Tøndermarsken.⁴⁵ Så helt afskaffet er den sønderjyske særordning fra 1920 således endnu ikke.

6. Domæneforvaltningen

Som et led i bestræbelserne for at sikre mest muligt af den sønderjyske landbrugsjord på tyske hænder havde den preussiske stat fra 1896 og helt frem til krigstiden opkøbt 36 store gårde og omdannet dem til domænegårde, som staten forpagtede ud. Ved Genforeningen overgik disse gårde til dansk statsejendom. Det var tanken at lade dem udstykke til husmandsbrug og sælge de tiloversblivende stamparceller, men de gældende forpagtningsaftaleperioder skulle overholdes, og udstykningen kunne ikke sættes i værk på én gang. Til at administrere forpagtningsaftalerne, herunder at føre tilsyn med forpagterne, oprettedes ved lov af 1. april 1921 med øjeblikkelig virkning et embede som statslig *domæneforvalter*. Domæneforvalteren blev endvidere formand for det tremandsudvalg, landbrugsministeren nedsatte med henblik på at behandle generelle sager vedr. domænerne såsom udstykning og salg.⁴⁶

Til domæneforvalter udpegedes gårdejer P.J. Refshauge fra

Den preussiske stat involverede sig fra 1896 i den nationale jordkamp ved at opkøbe store ejendomme for at omdanne dem til domænegårde, d.v.s. statsejede gårde drevet ved en tysksindet forpagter. I alt blev der på denne måde oprettet 36 domæner, bl.a. Nygård ved Øster Lindet, som ses på billedet med de karakteristiske staldbygninger med den høje trempel og den flade taghældning. Ved Genforeningen i 1920 kom Nygård og de andre domænegårde i dansk statseje. Til at administrere disse ejendomme blev der i 1921 oprettet en Domæneforvaltning med tidligere landråd P. J. Refshauge som leder. Forvaltningen blev ophævet i 1935, da næsten alle domæner var udstykket til husmandsbrug og stamparcellerne solgt til private landmænd. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Oksbøl ved Haderslev. Refshauge var mangeårig formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og havde i afstemningstiden været landråd for Den internationale Kommission i Haderslev Kreds. Han havde derfor en omfattende landbrugsfaglig og administrativ viden. Refshauge administrerede også Strågård ved Aabenraa, Krusågård, Grøngård og Trøjborg, Gråsten ladegård og Fiskbæk, som den danske stat købte. Efterhånden som kontrakterne udløb, blev der mindre og mindre at administrere, og pr. 1. april 1935 blev domæneforvalterembedet nedlagt, mens de tiloversblevne sager blev videreført af Statens Jordlovsudvalgs kontor i Tønder.⁴⁷

7. Post, telegraf, telefon og jernbaner

Post-, telegraf- og telefonvæsen var i Preussen samlet i et fælles statsligt væsen. I Danmark var telefonvæsnet derimod overladt til koncessionerede selskaber som Jydsk Telefon Aktie-Selskab, mens post- og telegrafvæsnet også her var statsligt. Postetaten etablerede sig i Sønderjylland med et nyoprettet 5. Overpostinspektorat i Haderslev.⁴⁸ Telegrafvæsnet blev tilsvarende bygget op med et nyt 4. Ingeniørdistrikt i Aabenraa. Der var enighed blandt politikerne om, at telefonvæsnet i Sønderjylland skulle forblive statsligt og om, at nettet skulle udbygges med forbindelser mellem de sønderjyske og nørrejske byer samt flere centraler og ledninger i selve landsdelen. Anlæg og drift heraf blev overdraget til telegrafvæsnets førnævnte 4. Ingeniørdistrikt (fra 1927: 2. Ingeniørdistrikt, fra 1980: Teleregion 2, Syd- og Sønderjylland, fra 1986: Tele Sønderjylland).⁴⁹ Med omdannelsen af Tele Sønderjylland til aktieselskab i 1990 og samlingen af de danske teleselskaber i Tele Danmark A/S er den sønderjyske særstilling inden for telesektoren afviklet.

Statsbanerne overgik alle ved Genforeningen til DSB og indgik herefter fuldt ud i den danske statslige jernbanedrift. DSB oprettede 10. og 11. Trafiksektion i Aabenraa og Tønder, 15. og 16. Banesektion i de samme byer samt 6. Maskinsektion i Tønder. Denne proces skildres af Ole Nørregaard Pedersen i artiklen »Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928« og i bogen »Operation Genforening«.⁵⁰

Ved Genforeningen blev der nedsat en sønderjysk jernbanekommission, som barslede med sin betænkning i november 1922. Heri blev der fremlagt vidtgående planer for en udbygning af jernbanedriften i Sønderjylland. Imidlertid blev kun enkelte elementer i planen realiseret. Automobiltrafikkens ekspansion i 1920'erne betød nemlig en kritisk økonomi især for de smalsporede småbaner, der siden 1890'erne var anlagt af Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Kredse, mens Tønder Kreds ingen byggede. Det blev derfor en temmelig tvivlsom fornøjelse for de nydannede amtsråd i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, at de som de eneste amtsråd i Danmark blev involveret i jernbanedriften i og med deres overtagelse af kredsbanerne ved Genforeningen. I løbet af 1920'erne og 1930'erne blev de langsomme amtsbaner alle udkonkurreret af rutebilerne. I Aabenraa Amt var det sket med småbanedriften allerede i marts 1926. Togforbindelsen

De Danske Statsbaner overtog ved Genforeningen driften af de normalsporede jernbaner i Sønderjylland. Her ses det afgående tyske personale ved Aabenraa Station med en enkelt DSB-mand yderst til venstre i anden række. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

vestover blev dog opretholdt gennem ombygning af den smalsporede bane til en normalsporet bane Rødekro-Løgumkloster. Den nye bane åbnede i DSB-regi i oktober 1927, men måtte nedlægges allerede i maj 1936.

I Haderslev Amt skete afviklingen af amtsbanedriften i flere etaper. Christiansfeldbanen lukkede i juni 1932, Skodborgbanen i januar 1933, Aarøsundbanen definitivt i februar 1938, Skærbækbanen i maj 1937, Gram-Røddingbanen i november 1938 og som den sidste Toftlundbanen i juni 1939. På Als indstillede amtsbanerne driften i februar 1933. Her blev der i stedet bygget en normalsporet statsbane fra Sønderborg til færgelejet ved Mommark, som var i drift indtil 1962. De mange jernbanenedlæggelser i mellemkrigstiden betød, at Sønderjylland tildels blev en foregangslandsdel for rutebildriften. DSB indførte rutebilstrafik på

Als og i Sundeved efter nedlæggelsen af amtsbanerne på Als og Vester Sottrup-Skeldebanen, mens afløsningen for småbanerne i Haderslev Amt blev Ruteautomobil-Aktieselskabet for Haderslev Amt og By.⁵¹

8. Kommunerne

Ovennævnte lov om indførelse af dansk kommunal administration i de sønderjyske landsdele omfattede ved siden af amtskommunerne også købstæder, flækker og landkommuner. Mens ændringerne ikke var så gennemgribende for bykommunerne, indbar loven, at de mange små preussiske landkommuner skulle sammenlægges til danske sognekommuner. Dette vigtige aspekt af den administrative genforening behandles af Kim Furdal i bogen »Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne«.⁵²

De særlige sønderjyske flækkekommuner blev opretholdt indtil 1970. Deres placering i det danske kommune- og kommunalreformmønster behandles i denne bog af Kim Furdal.

9. Sociale forsikringer

På det sociale område var det fra begyndelsen Vælgerforeningens og regeringens politik, at de danske ordninger skulle indføres fuldt og helt til erstatning for de tyske. Men befolkningen, der gennem årtier havde indbetalt bidrag til de tyske forsikringer mod sygdom, invaliditet og ulykke, så anderledes på det, og det samme gjaldt dem, der havde betalt til den private funktionærersforsikring. De sociale problemer fik deres særlige aspekt i Sønderjylland på grund af de mange krigsinvalidere. Annette Østergaard Schultz analyserer i sit bidrag disse hidtil ubehandlede problemstillinger i Genforeningens kølvand.

VIII. Vurderinger af den nye sønderjyske administration i 1920'erne

I over 50 år havde den sønderjyske befolknings dansksindede flertal ofte haft et konfliktfyldt forhold til den preussiske forvaltning. Mange preussiske embedsmænds fjerne herkomst og engagement for den tyske sag havde gjort sit til, at den preussiske »Beamter« var blevet et nationalt fjendebillede. Den danske administration blev derfor mødt med store forventninger om for-

bedringer. Det var næsten på forhånd givet, at forventningerne var så store, at de var umulige at indfri. Den nye danske administrations arbejde blev ikke lettere af, at landsdelen under den første verdenskrig var totalt nedslidt og at der efter krigsophøret og op gennem 1920'erne var rigeligt med økonomiske problemer at slås med, dels som følge af landbrugets vanskelige tilpasning til dansk driftsmåde, dels som følge af dårlige konjunkturer. Under sådanne forhold måtte den danske administration med usvigelig sikkerhed blive skydeskive for kritik fra en befolkning, der just ikke i forvejen var kendetegnet ved en autoritetstro indstilling til myndigheder og myndighedspersoner.

Kritikken indfandt sig allerede i efteråret 1920. Den sønderjyske avis »Hejmdal« bragte da en kritisk artikel »Dansk administration i Sønderjylland«.⁵³ Den var aftrykt efter »Børsen« med den argumentation, at »den giver udtryk for manges opfattelse i Sønderjylland. Artiklen indeholder en kritik af den danske administration hernede, der i mange henseender må betegnes som berettiget«. Et hovedkritikpunkt var den danske langsommelighed. Den rettede sig især imod DSB, der angiveligt var 4-5 timer om at bringe rejsende fra Haderslev og Aabenraa til Tønder, hvor det før blot tog 1½ time! Men i øvrigt klæbede indtrykket af slendrian og mangel på præcision ved store dele af forvaltningen, postvæsnet dog undtaget. Som det blev formuleret til journalisten af en mand i Sønderborg: »Ja, De må ikke tro, at jeg ønsker mig de gamle tider tilbage, men mine gode landsmænd fra den anden side er så pokkers langsomme i vendingen. Vi er vant til hernede at have anderledes gang i støvlerne!«.

En anden faldt i med: »Man kan jo sige om preusserne, hvad man vil, men de havde orden på deres ting. Vi hernede har ingen grund til at elske dem, men det vilde ikke være nogen skade til, om dansk administration tilegnede sig noget af deres præcision«.

En anden hovedanke var den danske administrations centralisme. For DSB's vedkommende ærgrede man sig således over, at selv de mindste bagatelsager skulle sendes til Århus og derfra til København og tilbage igen, før en afgørelse kunne træffes. Journalisten citerede en mand for at have sagt: »Vi har fået svært mange embeds- og bestillingsmænd, og de er også svært elskværdige at have med at gøre. Det er noget helt andet end det, vi har været vant til. Men vi vilde ofte gerne give afkald på noget af elskværdigheden, når vi bare kunde få en afgørelse!«. Et tredje

angrebspunkt var mange uensartede afgørelser, f.eks. i lønnings-sager.

»Hejmdal« fandt manglerne særligt uheldige, fordi de kunne føre til kritik af det danske styre generelt. Man havde iagttaget den samme mekanisme, som langt senere har gjort sig gældende i de fem nye forbundslande i Tyskland, nemlig at befolkningen sammenlignede den nye tilstand med forholdene, som de var før det forrige styres fallit, hvad enten det var før DDR's økonomiske og sociale sammenbrud eller før udbruddet af den første verdenskrig.

Kritikken af den sønderjyske administration beskæftigede også Martin Hammerich. Den 24. november 1920 skrev han en betænkning, hvori han fremhævede: »Det er en virkelig betænkkelig ting, at enhver sønderjyde nu beklager sig over, at de ikke kan få deres forhold ordnet, idet de ikke kan få nogen afgørelse fra de forskellige ministerier og en henvendelse til Administrator eller Statsministeriets sønderjydske afdeling i mange tilfælde ikke bringer sagen videre, og det er overordentlig pinligt for dem, der som disse 2 organer har en særlig sønderjydske samvittighed«. Helst så Hammerich, at der blev udpeget en ny sønderjysk minister, men det troede han ikke selv på muligheden for, og han vendte da tilbage til spørgsmålet om en sønderjysk centralkommission. Den skulle bestå af H.P. Hanssen, administrator Haarløv og Hammerich selv. Dette forslag blev imidlertid ikke realiseret.⁵⁴

Kritikken af den nye danske forvaltning gav Administrationskommissionen af 30. Juni 1923 anledning til en nærmere undersøgelse. Der blev ført forhandlinger med de sønderjyske rigsdagsmænd, repræsentanter for sognerådsforeningerne og de sønderjyske topembedsmænd. I al almindelighed mente kommissionen ikke, at kritikken var berettiget. Klagerne rettede sig ofte imod problemer, som opstod i kølvandet på den vanskelige overgang fra tysk til dansk ret, men disse problemer lå efter Administrationskommissionens mening i sagens natur, og i øvrigt ville de aftage i takt med overgangens fuldbordelse.

Kommissionen forholdt sig desuden til klagerne over den danske administrations langsommelighed, manglende eller ufuldkomne besvarelse af breve og magtens centralisering i centraladministrationen. Kritikken for langsommelighed afviste og forklarede kommissionen. I begyndelsen havde befolkningen været usikker på, til hvilken myndighed, man i et givet spørgsmål

skulle henvende sig, og det havde medført en del forsinkende videresendelser til andre myndigheder. Desuden havde overgangstiden givet anledning til en række tidskrævende principafgørelser. Videre komplicerede overgangen fra tysk til dansk ret sagsbehandlingen med forlængelse til følge. Endelig opererede den tyske forvaltning i typer af sager som f.eks. sociale sager og skattesager med takster efter nøje, forud fastlagte skemaer, hvorimod dansk forvaltning i højere grad baserede sine afgørelser på skøn i den individuelle sag og havde en udbredt dispensationspraksis. Også det gav langsommere, men bedre afgørelser. I øvrigt havde den tyske forvaltning et langt større personale.

Kommissionen mente heller ikke, at den nye sønderjyske administration undlod at svare på henvendelser, det kunne højst være sket i nogle undtagelsestilfælde. Den fandt heller ikke, at der generelt savnedes motiveringer for afgørelserne. Afgørelser om valutaerstatninger blev således begrundet. Men i nogle tilfælde ville en begrundelse være selvindlysende, og ved udøvelse af skøn undertiden så tidskrævende, at undladelse lod sig forsvare.

Kritikken af den danske forvaltnings centralisme gik kommissionen lidt let henover. Den erkendte, at centraladministrationen i flere tilfælde traf afgørelse i sager, som tidligere havde været afgjort i en kortere afstand fra landsdelen; her tænkte man formentlig især på Regeringen i Slesvig og Overpræsidenten i Slesvig (fra 1917 i Kiel).

Endelig tog kommissionen stilling til en række specielle klagepunkter i forbindelse med inddrivelse af domsbeløb, skatteopkrævning og skatteligning, udstyknings- og andre jordsager, indfødsretsbevillinger, refusioner, formueformynderi etc. Også her afviste kommissionen ankepunkterne eller gav en forklaring på forholdene.

Den samlede vurdering lød: »I det hele er det kommissionens opfattelse, at de anker, der er fremført overfor den danske administration, i virkeligheden ikke er af meget vægtig eller indgribende art«. ⁵⁵

Det fik dog ikke kritikken til at forstumme. De sønderjyske krisebevægelser, som opstod efter midten af 1920'erne, kritiserede således uden hæmninger administrationen og dens embedsmænd. Det gjaldt især Cornelius Petersens bevægelse »Bondens Selvstyre« 1926-27. »Centralen« eller »centralstyret« var ifølge Selvstyrebevægelsen den statsmagt, som undertrykte den nord-

Cornelius Petersen (1882-1935) fra gården Vester Anflod ved Møgeltønder skabte med sin tværnationale protestbevægelse »Bondens Selvstyre« i kriseårene 1926-27 en del uro i den sønderjyske landsdel og dermed vanskeligheder for det danske styre, som han kritiserede uforsonligt. Karikatur i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Cornelius Petersen

slesvigske bonde, og efter denne logik var embedsmændene som de lokale og konkrete repræsentanter for »systemet« derfor et uproduktivt, ja korrupt fremmedlegeme i folket, som staten med høje lønninger sikrede et behageligt udkomme: »Vort land bliver båret af den rolige, flittige mand, som med sin familie arbejder dygtigt og med omhu i sit hverv, det være sig arbejder, bonde, købmand eller håndværker. Den af centralstyret garanterede bærer ikke landet, i sin helhed optærer han den andens fortjeneste og mere til«. Vreden traf især de embedsmænd, som nordfra var kommet til landsdelen i forbindelse med Genforeningen, men heller ikke indfødte som amtmand Kresten Refslund Thomsen gik ram forbi – da han udover at være amtmand også var svigersøn til H.P. Hanssen var han jo en særlig oplagt skydeskive. I sin fornægtelse af den moderne stat gik Cornelius Petersen så vidt som til at foreslå middelalderens gamle gårdmandsselvstyre fra Ditmarsken og Ejdersted indført i Nordslesvig.⁵⁶ Også i den

efterfølgende krisebevægelse, »Samlingsbevægelsen« i 1928, blev skytset rettet imod embedsmændene med krav om lønnedgang til de højstlønnede.⁵⁷

Samlingsbevægelsen var underhånden iværksat af det tyske mindretal, men også fra mindretallet selv kom der fra midten af 1920'erne kritik af den sønderjyske administration. I mindretallets aviser lød der også gentagne gange kritik af »Der dänische Schlendrian« og administrationens »Smøleri«. ⁵⁸ Andre gange gik anklagen på smålighed.⁵⁹ En stor del af kritikken gik også på det særlige sønderjyske stedtillæg (»Kolonialzulage«), som blev udbetalt til visse embedsmænd for at få kvalificerede mænd på posterne. Der var også kritik af embedsmændenes mange »ben«. ⁶⁰ Dertil kom som et særligt tysk kritikpunkt tilsidesættelser af embedsmænd og læger fra før 1920 til fordel for rigsdanske embedsmænd.⁶¹

Kritikken fra bevægelserne og mindretallet kom fra personer, der generelt var utilfredse med det danske samfund, og var nok temmelig forudsigelig. Men også fra personer, der solidariserede sig med det nye styre, fremkom der endnu efter midten af 1920'erne kritik, tilmed fra en førende dansk-national skikkelse som redaktør A. Svensson fra Haderslev. I 1927 talte han om »stillingen i de sønderjyske landsdele« og viede her et afsnit til den sønderjyske administration. Embedsmændenes forhold til befolkningen var gennemgående godt: »Det er altså ikke den danske tjenestemandstand dernede, som man nærer modvilje overfor. Det er visse danske institutioner og indretninger (lad mig nævne dommerfuldmægtiginstitutionen og det store tjenestemandstillæg) og i første række den mangel på præcision, der præger den danske centraladministration i København«. Svensson fremhævede, at centraladministrationens sendrægtighed syntes at være en gammel skavank, som også huskedes fra tiden mellem de slesvigske krige, hvorpå han gav eksempler og tilføjede: »Der kunne været et og andet at fremdrage af den art også fra tiden efter Genforeningen. Jeg skal nøjes med at sige, at det er af stor national betydning, at den danske centraladministration røgter sit hverv upåklageligt«. ⁶²

En anden dansker med høj profil i grænselandsspørgsmål var lektor Vilhelm la Cour fra Birkerød, der i sit tidsskrift »Grænsevagten« i 1928 fremdrog et par eksempler på, at Undervisningsministeriet havde været ualmindelig længe om at svare på hen-

vendelser fra det tyske mindretal. Han kommenterede sendrægtigheden således: »Lad det blive sagt ganske tydeligt: en så utrolig slendrian fra centralregeringens side må ikke oftere finde sted! Det er utilbørligt, at en henvendelse fra en organisation, som tæller flere tusinde medlemmer, skal syltes i 11-12 måneder, når et vel overvejet svar kan gives på en sjettedel af den anvendte tid. Det er kompromitterende for den ministerielle forretningsgang, hvis synderegister i Nordslesvig allerede i forvejen er for stort...«.⁶³

Fra dansk side friholdt man for det meste den lokale administration i Sønderjylland for kritik, men desto hårdere, ser det ud til, vendte man kritikken mod centraladministrationen på Slots-
holmen i København. Denne kritik fortsatte i de følgende år og er aldrig rigtig forstummet, hvad enhver nuværende beboer i landsdelen vil vide – det må her være nok at nævne konflikten mellem marskbønderne og Miljøministeriet. Den nutidige sønderjyske kritik af centraladministrationen har imidlertid intet længere at gøre med den administrative genforening efter 1920.

IX. Status over den retslige og administrative genforening omkring 1930

Op gennem 1920'erne indførtes dansk lov og ret i Sønderjylland på stadig flere områder, hvilket forenkledede administrationen meget. Som et eksempel på de sidste love kan nævnes indførelsen af dansk fattiglovgivning i 1926. Der blev mindre og mindre slesvigsk eller tysk ret tilbage.

I 1928/29 diskuterede Rigsdagen derfor at ændre § 1 i lov nr. 288 af 28. juni 1920. Paragraffen fastslog i 1920, at den ret, der på indlemmelsestidspunktet gjaldt i de sønderjyske landsdele, skulle forblive i kraft, for så vidt den ikke ville blive ændret som følge af selve indlemmelsen eller ved de love, der blev udgivet samtidig med denne eller ved de love, der siden måtte blive givet. På forslag fra regeringen og efter Rigsdagens énstemmige vedtagelse blev forholdet nu med lov nr. 123 af 1. juni 1929 vendt om. Generelt blev dansk lovgivning med virkning fra 1. juli samme år sat i kraft i landsdelen for alle de forhold, hvor der ikke ved de særlige love for Sønderjylland fra 1920 og de følgende år var indført sær- eller undtagelsesbestemmelser. Fra tiden før 15. juni 1920 forblev herefter kun lovgivningen om forstrand,

strandbredder og opgrødearealer, skove, færgevæsen og småbaner i kraft (særreglerne for færger og småbaner ophævedes dog allerede i 1930).⁶⁴ Omvendt blev lovene om forbedring i husmænds og indersters kår, fæste-, leje- og tjenestehuse, superficiære fæste- og lejeforhold samt fæstegodsets overgang til selveje og brug af huse på landet ikke indført i Sønderjylland, simpelthen fordi de alle vedrørte afviklingen af godssystemet, som på anden måde for længst svar afviklet syd for Kongeåen.⁶⁵

Efter vedtagelsen af denne lov udgav dr. jur. O.A. Borum i 1931 en lille bog med titlen »Oversigt over den i de sønderjydske landsdele endnu gældende særlovgivning«. Den giver en status for, hvad der dette år udestod i sammensmeltningsprocessen.

På nogle områder var *undtagelsesbestemmelser* gældende, hvad enten de havde rod i love fra før 1920 eller i nye love i forbindelse med Genforeningen eller vedtaget derefter. Det gjaldt:

Den private ret:

- Den borgerlige personregistrering
- Arveretten til bondegårde i gestdistrikterne
- Arveforskud
- Tinglysning (især grundbogs/tingbogsførerne, betegnelsen bind og blad)
- Matrikelvæsen (den decentrale matrikel og de statslige amtslandinspektører)
- Udstykning og sammenlægning af jord (ny lov 1925)
- Jordfordeling (ny lov 1924)
- Udstykning af husmandsbrug (ny lov 1929)
- Ferskvandsfiskeri
- Saltvandsfiskeri
- Vandløb
- Strandbredder og opgrødearealer
- Private skove (»Bondeskove«)

Den offentlige ret:

- Retspleje (adgangen til brug af tysk)
- Politivæsen (det statslige ordenspoliti)
- Brandpoliti (bygningers afstand fra vej)
- Ikke-pensionsgivende tillæg til visse tjenestemænd
- Kommunale forvaltning (flækkekommunerne, sammenlægning af sognekommuner)⁶⁶

- Kommunale ejendomsskatter
- Bygningslovgivning (bygningsreglementer og vedtægter for landområderne)
- Invalideforsørgelse (krigsinvalider)
- Skolevæsen (de tysksprogede kommuneskoler(afdelinger), direkte valgte skolekommissioner, amtsskolekonsulenterne)
- Kirkeretten (menighederne ejer kirken og præstegården med jorden, kirkesproget, krav til præster om kendskab til tysk, ansættelse af andenpræster)

På andre områder var der ikke tale om undtagelsesbestemmelser, men udelukkende om midlertidige *overgangsbestemmelser*, der ville bortfalde af sig selv, når der ikke længere var personer, hvis forhold var blevet fastsat før 1920 efter den dagældende lovgivning:

Den private ret:

- Umyndighed og værgemål
- Ægteskab (alene vedr. de formueretlige virkninger)
- Faderskab, forældremyndighed og underholdspligt
- Adoption
- Testamenter
- Arveforbrydelse
- Arveafkald
- Formueretten
- Obligationsretten
- Forfatter- og kunstnerret, industriel ejendomsret
- Selskabsret
- Sønæringsret

Den offentlige ret:

- Strafferet (særordningerne var ubetydelige)
- Retspleje (særordningerne var ubetydelige)
- Politivæsen (politivedtægter og -forordninger)
- Værnepligt (mænd født før 1. januar 1898 fritaget i fredstid)
- Beværtning (betingelser til vandel for at få næringsbrev)
- Medicinal- og apotekervæsen (uddannelseskraft)
- Invalideforsikring
- Pensionsforsikring
- Kirkeretten (gudstjenesteskikke fra før 1920)

Denne status i 1930 var et resultat af ti års udvikling siden Genforeningen og samtidig et afsæt for den videre sammensmeltningproces mellem den sønderjyske og den danske administration. De følgende bidrag vil belyse, hvorledes denne proces forløb på en række nærmere udvalgte områder – navnlig om der blev anledning til, at den genvundne landsdel blev en forsøgs-mark for administrative reformer.

Noter og henvisninger til side 15-51

1. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt, I: Forberedelserne, Aabenraa 1978.
2. En grundig gennemgang af den administrative overgang fra tysk til dansk og aktørerne i denne proces findes hos Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne, Aabenraa 1999, s. 64-167 .
3. Citeret efter Kim Furdal anf. værk s. 121.
4. LAÅ, Vælgerforeningens arkiv nr. 36, Betænkning fra »Det kirkelige Udvalg« 19.3./16.4.1919 samt Retsudvalgets udtalelser af 4.8.1919. Se også Skoleudvalgets betænkning af 24.4.1919 smst.
5. Uddrag af Protokol for Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg (forsaa vidt angaar det slesvigske Spørgsmaal). Udgivet af Rigsdagens Bureau. U. år [1919], s. 11. Det politiske Forhandlingsudvalg drøftede derudover kun den praktiske forberedelse af Genforeningen ved nedsættelsen af Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg og oprettelsen af Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender (se nedenfor).
6. RA, privatarkiv nr. 5531, Martin Hammerich, nr. 21, kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark 1918-1920.
7. Om Krieger og Hammerich: Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg.
8. RA, privatarkiv nr. 5531, nr. 21, Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol, ref. af møde 16.12.1918 og efterfølgende beslutninger.
9. Smst. bilag A til protokollen.
10. Smst., referat af møde 31.12.1918.
11. Smst., løse betænkninger og notater.
12. Smst., forhandlingsprotokollen
13. Uddrag af Protokol for Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg, s. 32f.
14. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20. U. st. og år, s. 1.
15. Smst., se underudvalg i sagregister.
16. Franz von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, III, s. 232f.
17. Kgl. dansk Hof- og Statskalender 1920, sp. 399f.
18. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II:1, Kbh. 1991, s. 479.
19. Kim Furdal anf. værk s. 106.
20. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 158, læg »Forslag til oprettelse af en central-kommission i Sønderjylland 1919-20«.

21. Fr. von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, II, Kbh. 1938, s. 241f, 544.
22. Sønderjyllands Historie V, Kbh. 1932-33, s. 302.
23. Statstidende 5.5.1920. Jfr. Fr. von Jessen anf. værk II, s. 428 og 430 samt Bekendtgørelser fra Den internationale Kommission for Slesvig, 1920, nr. 98, 101.
24. Sønderjydske Kundgørelser udgivet af Administrator for de sønderjydske Landsdele. Aabenraa, Nr. 1-4, 1920.
25. Retstidende for de sønderjydske Landsdele udgivet af Statsministeriet, 1920, s. 801 (herefter: Retstidende).
26. Se herom John Skonberg: Retstidende for de sønderjyske landsdele 1920-1922. Sønderjyske Årbøger 1980, s. 73-92.
27. Retstidende 1920, s. 292-299.
28. Retstidende 1920, s. 220-222.
29. Hans Schultz Hansen: Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 – den statslige og kommunale forvaltning, Arkivernes Informationsserie, 1999, s. 21-23.
30. Retstidende 1920, s. 221.
31. Lovtidende 1920, s. 1236-39 og 1922, s. 2432f, 2498f.
32. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg s. 164-165, 205. Retstidende 1920, s. 132, 220f.
33. Lov om ændringer i og tilføjelser til lov om rettens pleje, der ophævede den midlertidige lov om rets- og politivæsenet i Sønderjylland fra 1920 (Lovtidende 1927, s. 1186-1189). I 1982 kom Landsrettens store bibliotek med tysk og dansk juridisk litteratur til Landsarkivet i Aabenraa.
34. En status giver O.A. Borum: Oversigt over den i de sønderjydske Landsdele endnu gældende Særlovgivning. København 1931.
35. Om amtsforstanderne: G. Japsen: Amtsforstanderinstitutionen i Nordslesvig. Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Aabenraa 1978, s. 189-207.
36. Gerd Stolz: Geschichte der Polizei in Schleswig-Holstein. Heide 1978, s. 21-44.
37. Politikundskab. Rigspolitichefen. Politiskolen u. år, 1, s. I:4-6.
38. Tilblivelsen af mindretalsbestemmelserne er behandlet indgående hos Henrik Becker-Christensen: Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20, Aabenraa 1984, især s. 201-215 vedr. skolen. Om ansættelse af danske lærere, se Erik Nørr: Hvad kaldte folk til Sønderjylland? Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20, Sønderjyske Årbøger 1995, s. 205-238.
39. Henrik Becker-Christensen anf. værk, især s. 216-224 vedr. kirken.
40. Retstidende 1920, s. 287f.
41. Sønderjyske Årbøger 1995, s. 239-260.
42. Retstidende 1920, s. 307, 398 og 452-468. Om toldvæsenet endvidere: Toldvæsen og Grænsegendarmeri. En registratur udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Aabenraa 1987 og Anders Monrad Møller: Toldkontrol og grænsebevogtning. Grænsen i 75 år. Aabenraa og København 1995, s. 44-64. Om grænsegendarmeriet: Jens Jensen: Det danske Grænse-

- gendarmerikorps – grænsens gendarmere og smuglere. Med en efterskrift af Lars Bjerneboe. Toldhistorisk Selskab, København 1981, s. 161-213.
43. Retstidende 1920, s. 275, 305f, 316f, 343f, 389f, 391, 426f.
 44. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, s. 510, betænkningen i sin helhed aftrykt s. 507-511.
 45. Forslag til Lov om ændring af lov om udstykning og anden registrering i matriklen samt lov om landinspektørvirksomhed m.m. (Privatisering af de sønderjyske landinspektørkontorer) af 18. november 1998. Lovtidende 1999, s. 707f.
 46. Retstidende 1921, s. 255.
 47. Lov om ophævelse af lov nr. 169 af 1. april 1921 om domæneforvaltningen i de sønderjydske landsdele. Lovtidende 1934, s. 1237. P. J. Refshauge: Bonden der blev landråd. Aabenraa 1940, s. 155-166. Om domænerne i almindelighed, se Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde, Aabenraa 2001.
 48. Poul Thestrup: Vogn og tog – prik og streg. P&Ts historie 1850-1927, Kbh. 1992, s. 344-347.
 49. Forhandlinger s. 110, 141-142. Retstidende 1920, s. 343f. Telegrafvæsenet i Sønderjylland. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Aabenraa 1992, s. 3f.
 50. Ole Nørregaard Pedersen: Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928. Sønderjyske Årbøger 1999, s. 87-134. Samme: »Operation Genforening«. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928. Odense 2001
 51. Niels Jensen: Sønderjyske jernbaner, København 1975, er en god oversigt over de sønderjyske baners historie.
 52. Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne, Aabenraa 1999.
 53. Hejmdal 30.10.1920.
 54. LAÅ, H. P. Hanssens arkiv nr. 158, anf. læg.
 55. 2den Betænkning afgivet af Administrationskommissionen af 30. Juni 1923, Kbh. 1924, s. 118-121.
 56. Selvstyrebevægelsen behandles i Hans Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993, Aabenraa 1994, s. 222-234, holdningen til embedsmændene især s. 224-227.
 57. Smst. s. 237-241, især s. 241 (ill.).
 58. F.eks. Apenrader Tageblatt 23. og 25.6, 26.7. og 19.9.1926 samt 22.1.1928; Sonderburger Zeitung 26.10.1926.
 59. F.eks. Apenrader Tageblatt 21.10.1927.
 60. F.eks. Apenrader Tageblatt 6.8.1924, 26.10. og 8.11.1926; Sonderburger Zeitung 17., 21. og 28.1. samt 29.3.1927.
 61. F.eks. Neue Tondernsche Zeitung 25.10.1921 og 22.5.1922; Apenrader Tageblatt 6.8.1924 samt 21.6., 13.8. og 2.9.1926 og 18.3.1927; Sonderburger Zeitung nr. 69 1922.
 62. Grænsevagten IX, 1927, s. 174f. Se også lærer A. Torps kritik af sider af den sønderjyske administration fra 1926 i LAÅ, Martin Hammerichs privatarkiv. Den rettede sig især mod statspolitiets meget nidkære grænsebevogtning, skolernes eksamensordning, centraliseringen af administrationen,

- dennes langsommelighed samt navngivne embedsmænd, bl.a. politimester Seidenfaden i Tønder og dommer Stegmann i Løgumkloster.
63. Grænsevagten X, 1928, s. 39.
 64. O. A. Borum: Oversigt over den i de sønderjydske Landsdele endnu gældende Særlovgivning, Kbh. 1931, s. 58.
 65. O.A. Borum anf. værk, s. 9f. Om debatten, se Rigsdagstidende 1928/29, Folketingets forhandlinger sp. 34-38, 380-395, 463, 5115-5120, 5184, Landsingets forhandlinger sp. 1249-1254, 1295-97. Det fremsatte forslag med bemærkninger i Tillæg A sp. 2287-2292, det vedtagne forslag i Tillæg C sp. 385-388, Udvalgsbetænkning i Tillæg B sp. 1761-1788. Loven i Lovtidende 1929, s. 842.
 66. Borum nævner s. 56, at købstæder og flækker i Sønderjylland henhører under amtsrådene, men det er ikke rigtigt! Købstæderne trådte ud efter 1920, og af flækkerne ligeså Augustenborg, Løgumkloster og Højer, mens Nordborg og Christiansfeld forblev under amtsrådet (Vagn Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970. Aabenraa 1984, s. 69-76).

Amter, amtmænd og amts-assessorer 1920-1932

I. Fra preussisk landråd til dansk amtmænd

Såvel i den preussiske som i den danske statsforvaltning var landet inddelt i lokale enheder, der dengang typisk omfattede en købstad og dens opland, benævnt henholdsvis *Kreis* (på dansk kreds) og *amt* og styret henholdsvis af en *Landrat* (på dansk landråd) og en *amtmand* med bopæl i købstaden. I det store og hele var landrådets og amtmændens funktioner ens. Både landråden og amtmænden havde tilsynet med kommunerne. Begge stod i spidsen for det kommunale selvstyre på kreds- og amtsniveauet. Landråden var således formand for *Kreistag* (på dansk kredsday) og *Kreisausschuss* (kredsudvalget, nærmest kredsdayens forretningsudvalg), og amtmænden havde forsædet i amtsrådet. Andre fælles sagsområder var kongehuset, rigsdagsvalg, statsborgerforhold, medicinalvæsen, veterinærvæsen, brandvæsen, forsikrings- og forsørgelsesvæsen, næringsager, landboforhold, leger og stiftelser.

Flere bemærkelsesværdige forskelle var der dog. I Danmark indgik købstæderne ikke i amtskommunerne, og de valgte derfor ingen medlemmer til amtsrådene. Amtmand og amtsråd havde derfor heller ikke tilsyn med købstæderne; det førtes af Indenrigsministeriet. I Preussen var købstæderne derimod i lighed med landdistrikterne med i kreskommunerne og valgte derfor medlemmer til kresdayene, ligesom landråden og kredsvalget førte tilsyn med købstadskommunerne. De store byer var dog undtaget fra fællesskabet med landområderne og kredsordningen i det hele taget og havde i stedet status som særlige *kreisfreie Städte* direkte under regeringen i Slesvig. I Slesvig opnåede kun Flensborg at blive kresfri by.

Modsat landråden varetog amtmænden en række familieretslige sager vedr. alimention, skilsmisse og ægteskab samt børn og umyndige, som i den preussiske administration lå ved amtsret-

Landråden var en hovedhjørnesten i den preussiske statsadministration, ligesom kreds­dagen var det i den kommunale. På mange måder svarede landråden til den danske amtmand og kreds­dagen til amtsrådet. Her ses landråd von Uslar i Aabenraa med sin hund og sin måske lige så adlydende kreds­dag i 1909 foran det nye kredshus. Bemærk embedsskiltene for landråd, kredsudvalg og kredssparekasse. Foto: H. Nedell. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

terne. Den danske amtmand stod derimod ikke dengang for udskrivningsvæsenet, men var udelukkende tilsynsmyndighed. I den danske amtsadministration var de såkaldte underøvrighedsforretninger, d.v.s. ordens- og kriminalpoliti, sikkerhedspoliti og erhvervspoliti siden 1919 overladt til politimestrene, mens den preussiske landråd fortsat havde disse funktioner. Da småbanerne uden for statsbanenettet i Preussen hørte under kredsene, hvor de i Danmark var private, varetog landråden her et sagsområde, som amtmanden ikke havde.¹ Tilsvarende overtog de sønderjyske amtskommuner efter 1920 de tidligere kredsmuseer, mens de lokale museer i kongeriget ejedes af primærkommunerne.

Embederne både som landråd og som amtmand var af største vigtighed for udøvelsen af den statslige magt i området. De danske sønderjyders rigsdagsmand i Berlin H.P. Hanssen og de to danske landdagsmænd H.D. Kloppenborg-Skrumsager og Nis Chr. Nissen ønskede derfor straks efter den tyske revolutions sejr den 9. november 1918 at sikre sig, at det i Nordslesvig blev dansksindede sønderjyder, og ikke som ellers i Tyskland tyske socialdemokrater, der satte sig på forvaltningsapparatet: »Vi var enige om, at vi hurtigst muligt måtte søge at vinde afgørende indflydelse på administrationen i Nordslesvig. Hvis det var muligt, ville vi besætte landrådseembederne med vore meningsfæller. Skulle dette ikke kunne gennemføres, ville vi i hvert fald rejse krav om at få indsat danske tilforordnede hos alle landråder og borgmestre«. Kort efter blev de tre parlamentarikere i Berlin enige om at foreslå landråderne i Aabenraa, Sønderborg og Tønder fjernet og erstattet med henholdsvis cand.polit. og redaktør Kresten Refslund Thomsen fra Aabenraa, landdagsmand og gdr. Nis Chr. Nissen i Viby på Als og lensgreve Otto Didrik Schack på Schackenborg i Møgeltønder. Landråden i Haderslev Kreds, der havde vist stor forståelse for befolkningens tarv under verdenskrigen, kunne derimod blive med gdr. Peter J. Refshauge fra Oksbøl som tilforordnet. Hos de ledende socialdemokrater Scheidemann og Breitscheid fik H.P. Hanssen tilslutning til denne plan. Den blev nu først realiseret langt senere, nemlig i selve afstemningstiden i 1920 under Den internationale Kommissions forsæde og da i en lidt anden skikkelse, men herom senere. Bemærkes skal det imidlertid, at to af navnene, Refslund Thomsen og Schack, allerede nu var på banen.²

Også i Danmark var man tidligt opmærksom på amternes og amtmændenes betydning i forbindelse med en kommende indlemmelse af sønderjyske områder – eller også blev man gjort opmærksom på det! I det såkaldte Kriegerudvalg til forberedelse af den administrative genforening havde man således den 10. januar 1919 besøg af lensgreve Schack, der talte for et fortsat selvstændigt Tønder Amt og for, at danskheden her i hjemmetyskhedens højborg i Nordslesvig blev styrket ved, at f.eks. den vestlige del af Haderslev Amt blev lagt hertil.³

I sit »Forslag til inddeling af Nordslesvig i kommunal henseende« fra 22. januar 1919 fulgte udvalgets initiativrige sekretær Martin Hammerich da også Schack og opererede med, at de fire

preussiske kredse Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder indtil videre skulle opretholdes som danske amter. Dog skulle grænserne ændres, således at Hviding Herred (sognene Hviding, Rejsby, Roager, Spandet, Højrup, Vodder, Brøns, Skærbæk og Arild) som foreslået af lensgreven udskiltes fra Haderslev Amt og indlemmedes i Tønder Amt, som Hammerich forventede blev delt i en nordlig og en sydlig del ved afstemningen og grænse-dragningen. Derved ville danskheden i det kommende Tønder Amt styrkes. De distrikter af Flensborg Amt, som kom til at ligge nord for landegrænsen, skulle indlemmes i Aabenraa Amt. Endelig nævnte Hammerich muligheden for, at de såkaldte »otte sogne« (Nørre Tyrstrup herred), der i 1864 var blevet ved Danmark og derfor overført fra Haderslev til Vejle Amt, nu kom tilbage.

I sin betænkning anførte Hammerich flere grunde til at opretholde de fire kredse som selvstændige amter, selvom disse amter ville blive mindre end normalt i Danmark. For det første ville en forandring vække modvilje i befolkningen, og af nationale grunde måtte det undgås. Af nationale grunde var det ligeledes af betydning, at der i hver af købstæderne boede en fremtrædende dansk embedsmand, som kunne repræsentere dansk kultur: »Skulle hans embedsforretninger levne ham tid til selskabelig omgang, ville han mulig også derved gøre gavn i national henseende, navnlig i de byer, hvor det højere borgerskab har tyske tendenser«. Dertil kom det forvaltningsfaglige argument, at der i overgangstiden, hvor den danske forvaltning skulle indføres såvel i sognekommuner som amtskommuner, ville være ekstra at foretage for amtmændene sammenlignet med deres danske kolleger.⁴

Hammerich kom ikke ind på besættelsen af de fire sønderjyske amtmænds embeder. Det har dog formentlig allerede på det tidspunkt stået klart, at i det mindste nogle af amtmændene skulle være sønderjyder, formentlig i de to kommende grænseamter Tønder og Aabenraa med de mange hjemmetyskere, hvor det var særligt påkrævet, at amtmændene havde kendskab til de lokale nationalpolitiske forhold. Ingeborg Refslund Thomsen beretter således, at hendes mand, redaktør Kresten Refslund Thomsen, tidligt på året 1919 fik amtmænds embedet i Aabenraa tilbudt af indenrigsminister Ove Rode, men også, at han i første omgang gav et nej, der dog siden blev ændret til et ja.⁵

II. Ove Rodes forslag til de sønderjyske amters ordning

I hvert fald var det givet, at der skulle være sønderjyske amtmænd, da indenrigsminister Ove Rode den 6. august 1919 fremlagde sit »Forslag til lov om indførelse af dansk kommunal administration i tidligere slesvigske landområder« for rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg.⁶

Ove Rode ønskede som Hammerich at bevare alle fire tyske kredse (Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder) som danske amter. Selvom det ville resultere i små amter i forhold til det øvrige Danmark, var der i overgangstiden så mange opgaver, som skulle varetages, at en sådan ordning kunne retfærdiggøres.

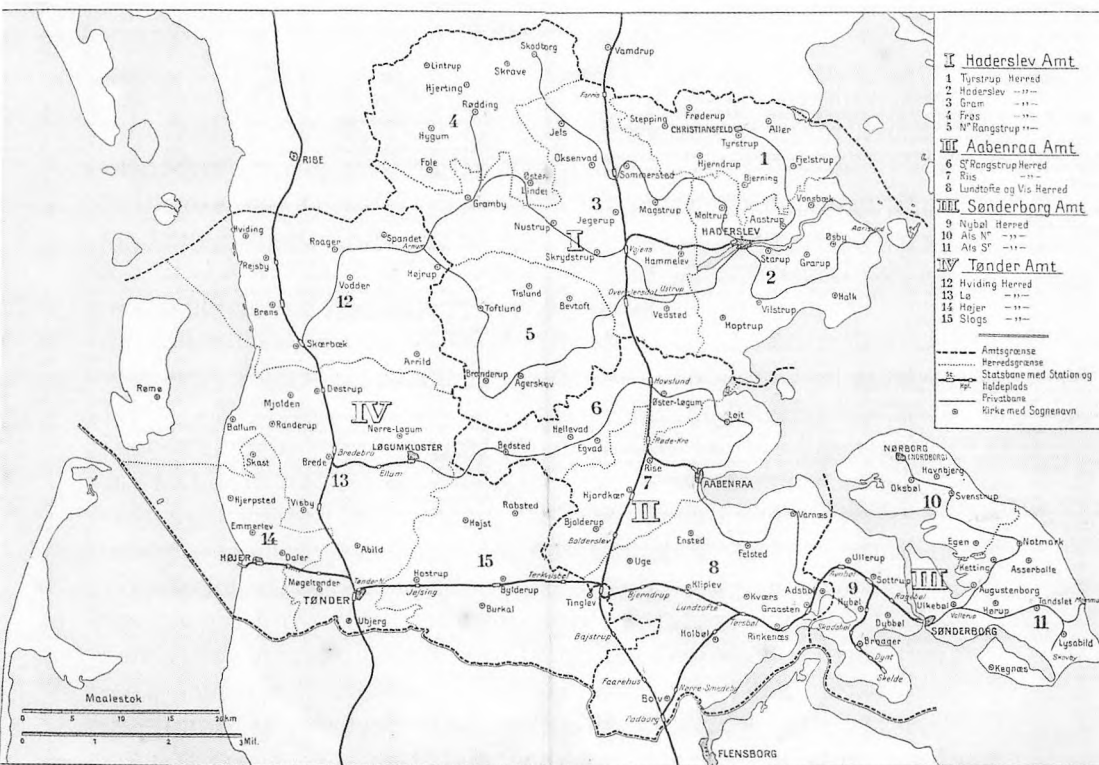
Endvidere foreslog indenrigsministeren, at hver af de fire amtmænd fik tilknyttet en såkaldt amtsassessor, der som amtmanden skulle være kongeligt udnævnt. Denne stilling var en nyopfindelse. For det første skulle amtsassessoren aflaste amtmanden i det store arbejde i overgangstiden og fungere som hans stedfortræder. For det andet skulle amtmand og assessor supplere hinanden, således at en kongerigsk amtmand fik en sønderjysk assessor og vice versa. Derved sikredes, at den øverste amtsledelse havde et solidt kendskab til såvel dansk som tysk ret og samfundsforhold. Endelig kom assessorerne ind i billedet i en tredje sammenhæng. Der var ingen sønderjyder, som kunne opfylde forordningen af 26. januar 1821. Den foreskrev, at en amtmand skulle have juridisk embedseksamen med 1. karakter. Derfor indeholdt lovforslaget en dispensationsbestemmelse: »Bestemmelserne i forordning af 26. januar 1821 §§ 15 og 16 kommer ikke til anvendelse for de amtmænd, der udnævnes ved besættelsen af bemeldte amtmandsembeder indtil udgangen af 1930, dog således, at bestemmelserne opretholdes ved besættelsen af det amtmandsembede, hvis indehaver udnævnes til stiftamtmand«. Det var med sidstnævnte passus givet, at mindst én af de fire amtmænd skulle komme nordfra. For de sønderjyske amtmænd kunne de kongerigske amtsassessorer derimod kompensere for den manglende juridiske uddannelse.

Imidlertid gjorde Rode ved fremlæggelsen af forslaget i udvalget dette opmærksom på, at han generelt overvejede at foreslå en ophævelse af juristernes »amtmandsmonopol«. Dette vil vi senere vende tilbage til. Først skal vi følge forslagets videre skæbne i

det sønderjyske udvalg for så vidt angår amterne. Der var nemlig allerede ved fremlæggelsen en antydning af modstand imod de fire amter, idet Niels Neergaard (V) spurgte om indbyggerantallet i Sønderborg amt, hvortil H.P. Hanssen svarede 37-38.000. Imidlertid blev der på forslag fra J. C. Christensen (V) nedsat et underudvalg til den videre behandling. Det fik Klaus Berntsen (V) som formand og bestod derudover af Rasmus Hansen-Stavnsbjerg (V), E. Harboe (C), P. Jeppesen-Drusebjerg (RV), Emil Marott (S), Niels Petersen (RV), R. Raffnsøe (C) og K. K. Steincke (S). I underudvalget blev der sat spørgsmålstejn ved behovet for de fire amter, og man bad indenrigsministeren om en uddybende argumentation. Den fik man i en redegørelse af 14. august 1919. Overgangen fra tysk til dansk lovgivning ville generelt give amtmændene et stort arbejde. Rode pegede navnlig på indførelsen af dansk kommunalforfatning og vejledningen af befolkningen heri, opklassificeringen af sygehusvæsen og lignende amtskommunale institutioner til dansk standard, afviklingen af kredsbanerne og kredssparekasserne, overgangen fra krig til fred og overgangen fra tysk til dansk ret. Dertil kom nationale grunde og hensynet til befolkningens ønsker. Indenrigsministeriet lagde derfor »endog særdeles megen vægt« på de fire amter og påberåbte sig tilslutningen hertil fra Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender.⁷

Rodes argumenter overbeviste underudvalgets flertal, og dets indstilling rummede kun underordnede ændringsforslag.⁸ Diskussionen i det store udvalg den 9. september 1919 afslørede dog, at der ikke havde været enighed i underudvalget. Steincke mente således, at de fire amtmænd var i overkanten. Han ville forbeholde sig retten til »om 10 år at kunne sige, at der dog var en, der straks kunne se, at der var for mange amtmænd«. J.C. Christensen spurgte, om man ikke kunne lade én amtmand bestyre to amter. Hertil svarede H.P. Hanssen benægtende, men afviste ikke, at det kunne ske, når amtsbanerne var privatiserede eller blevet statslige, og når sammenlægningen af de mange små kommuner til sognekommuner var fuldbyrdet. Også Klaus Berntsen, der som Steincke og J.C. Christensen ønskede »at vi ikke skal have flere embedsmænd end højst nødvendigt«, understregede ordningens midlertidige karakter. Steincke og J.C. Christensen bøjede begge af over for indstillingen fra underudvalget, som det store udvalg derpå vedtog.⁹

OVERSIGTSKORT

Kort over de sønderjyske amter og herreder med den nye amtsinddeling fra 1920. Endvidere ses stats- og amtsbanerne (fejlagtigt benævnt privatbaner). Amtsbanerne blev i økonomisk henseende en klods om benet på de nye amtsråd og nedlagt i takt med rutebilernes fremtrængen. Fra Tillæg til Kongelig Dansk Hof- og Statskalender 1920.

H.P. Hanssen, der formentlig meget tidligt havde lagt sig fast på en solid sønderjysk repræsentation i amtsstyrelsen, kunne efter denne afklaring i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 29. oktober 1919 meddele, at de landråder, som Den internationale Kommission ville udnævne, senere hen ville fortsætte som amtmænd eller amtsassessorer under dansk styre.¹⁰

Tilbage stod en nærmere afgrænsning af de fire amter.¹¹ Den skete efter nogen diskussion og alternative ønsker fra befolkningen i visse områder. At der måtte ske ændringer i forhold til de preussiske kredsgrænser, var så godt som givet på forhånd. Dels var fra Flensborg Landkreds Bov Sogn (med undtagelse af Kobbermølle og Nyhus Kommuner), Hønsnap Kommune i Holbøl sogn og Frøslev Kommune i Hanved Sogn indlemmet i første

afstemningszone og dermed sikret for Danmark. Dels var den næsten rent tysksindede sydlige del af Tønder Kreds omvendt holdt udenfor 1. zone. Indenrigsministeriet fulgte i vid udstrækning Hammerichs skitse fra 22. januar 1919. Det lagde op til at Bov, Hønsnap og Frøslev blev lagt til det nye Aabenraa Amt, og at Hviding Herred skulle overføres fra Haderslev Kreds til det nye Tønder Amt. Sønderborg Kreds skulle med uændrede grænser videreføres som dansk amt. Hammerichs løsere forslag om eventuelt at føre de »otte sogne« tilbage til Haderslev Amt blev derimod ikke fulgt.

Nordgrænsen for Haderslev og Tønder Amter fulgte således i Indenrigsministeriets forslag den gamle Kongeågrænse. Det var hverken amtmanden i Ribe eller beboerne i det nordvestlige hjørne tilfredse med. Amtmand von Stemmann havde meget vidtgående ønsker om at genindlemme de tidligere kongerigske enklaver i Vestslesvig eller endnu større områder i Ribe Amt for at gøre den »uret«, som i 1864 var tilført Ribe Amt, god igen. Beboerne i den nordlige del af Hviding Herred med sognene Spandet, Roager, Hviding, Rejsby og Brøns ønskede ligeledes at komme til Ribe Amt. Det samme gjorde sognene Hygum og Fole i den del af Haderslev Kreds, der skulle forblive ved Haderslev Amt. Skærbæk sogn ville derimod gerne til Tønder Amt.

Selv om disse ønsker fint var i tråd med den overordnede målsætning om at udslette Kongeågrænsen, blev de afvist af indenrigsminister Ove Rode. Dels ville det gøre det hele endnu mere kompliceret, hvis der til et rent dansk amt som Ribe blev lagt områder med overgangsproblemer. Og dels var der tungtvejende nationalpolitiske hensyn. Hviding Herred var en udpræget dansk egn, som ville sende dansksindede repræsentanter til det kommende Tønder Amtsråd, hvor der ville blive behov for dem til at begrænse den tyske indflydelse fra de mere tyskeprægede områder sydpå. Det gjaldt specielt, hvis der ved afstemningen skulle komme sogne fra 2. zone med til Danmark. Endelig passede Hviding Herred med diger, marskområder og kødkvægsproducerende landbrug bedre til Tønder end Haderslev Amt. H. P. Hansen var enig med Rode, men påpegede dog, at beboerne i Hviding Herred samt Hygum og Fole sogne i retslig henseende eventuelt kunne lægges til Ribes retskreds, for det havde ingen national betydning.

Resultatet af drøftelserne i Rigsdagspartiernes sønderjydske

Udvalg blev altså uanset betænkelighederne ved de fire amtmænd og lobbyarbejdet for andre amtsgrænser, at Indenrigsministeriets forslag i det store og hele gik uændret igennem. Resultatet blev loven om indførelse af dansk kommunal administration i de sønderjyske landsdele af 28. juni 1920.¹²

III. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark for ikke-jurister som amtmænd?

Mens indenrigsminister Ove Rode fik sin vilje igennem i fastlæggelsen af den nye sønderjyske amtsadministration, herunder at sønderjyder uden juridisk uddannelse kunne ansættes som amtmænd, kneb det ulige mere med at få gennemført forslaget om at afskaffe juristernes monopol på amtmændsembederne i Danmark som helhed.¹³

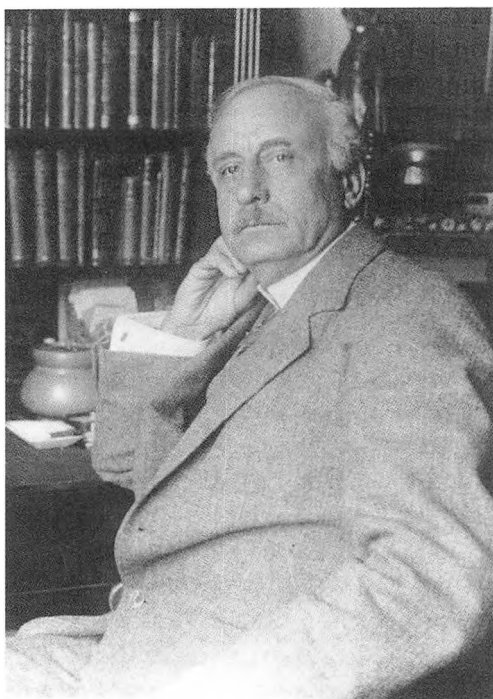
Forslaget herom blev fremsat i Folketinget den 18. november 1919.¹⁴ Ove Rode argumenterede med, at begrundelsen for amtmændenes juridiske uddannelse var bortfaldet med retsreformen af 1919, hvorefter de ikke længere havde anklagerfunktioner i straffesager. Eneste tilbageværende domstolsfunktion var stiftamtmændenes medvirken i de gejstlige retter, men det ville kun vare kort tid, før også den faldt bort. Rode fandt endvidere, at der var mange mænd og kvinder uden juridisk eksamen, som ville være fuldt kvalificerede til amtmændsembederne. Rode anførte endelig de sønderjyske forhold i sin argumentation:

Jeg skal tillade mig at anføre, hvad i øvrigt vil være alle ærede medlemmer bekendt, at for de slesvigske områder, som vi snart håber at se indlemmede i Danmark, er man ved forhandling med Rigsdagens sønderjyske Udvalg enedes om at gennemføre en ordning, hvorved den juridiske eksamen ikke gøres nødvendig. De særlige forhold har gjort det i høj grad ønskeligt, at man også skulle kunne knytte sønderjyder uden denne særlige danske embedseksamen til forvaltningen. Jeg ville tro, at det var meget ønskeligt, om vi nu her i landet kunde gennemføre en lov, som fjernede denne gamle forordnings betingelse.

Indenrigsministeren tog altså anledning af den forestående administrative nyordning i Sønderjylland til at fremsætte et forslag med gyldighed for hele landet.

Rode havde tilsyneladende regnet med, at Venstre ville tilslut-

Ove Rode (1867-1933) var siden 1913 indenrigsminister i den radikale regering Zahle og fremlagde som sådan en stor mængde lovforslag sigtende på den sønderjyske landsdels indlemmelse i Danmark. De allerfleste blev gennemført i politisk enighed, men da han ville benytte lej-ligheden til at bryde juristernes monopol på amtmandsstillingerne i Danmark, stødte han på så hård modstand, at tanken måtte opgives. Foto i Det Kongelige Bibliotek.

te sig forslaget, hvorefter der ville være flertal ikke alene i Folketinget, men også i Landstinget. Men sådan kom det ikke til at gå. Førstebehandlingen i Folketinget fandt sted den 19. december 1919.¹⁵ Her talte Klaus Berntsen som ordfører for Venstre imod. Han påpegede amtmandens behov for juridisk kunnen i skilsmisse- og underholdssager, medicinal-, veterinær-, bygnings-, brand-, sundheds- og strandingsvæsen. Dertil kom formandskabet for amtsrådet, som der i de kommunale organer var tilfredshed med. Sognekommunerne søgte således ofte juridisk bistand hos amtmanden i tvivlstilfælde. Konsekvensen af at ophæve juristernes amtmandsmonopol ville derfor blive, at man – som i det sønderjyske tilfælde – måtte ansætte en juridisk embedsmand, en amtsassessor, i amtsadministrationen. Det huede ikke en sparsommelig venstremand. Derimod ville Berntsen gerne være med til at udskille formandskabet for amtsrådet fra amtmandsembedet og overlade det til en af de erfarne folkevalgte amtsrådsmedlemmer, men først, når der fra amtsrådene blev fremsat ønsker herom, og det var endnu ikke tilfældet.

Den socialdemokratiske ordfører, redaktør H.P. Hansen (valgt i Randers Amt) tilsluttede sig derimod Rodes forslag. For ham var ikke eksamen, men den enkelte mands – og kvindes – dygtighed det afgørende. Han fandt, at amtsrådene burde vælge deres egne formænd, ligesom sogne- og byrådene. Den radikale Alfred Christensen var ikke overraskende også for indenrigsministerens forslag. Han ironiserede over amtmændenes betydning og mente, at lægfolk kunne blive dygtige amtmænd. Christensen fandt også, at amtsrådene burde have en demokratisk valgt formand. Den konservative Axel Møller – selv juraprofessor – var derimod helt på Berntsens linje og uddybede hans opremsning af amtmandens sagsområder med: Værgemåls- og alimentations-sager, overøvrighed for politiet, fortolkning af f.eks. dyrtidslove, bevillingssager f.eks. om fri proces, skoledirektionssager, stempelsager og formueret. Alt sammen områder, hvor en juridisk uddannelse var påkrævet. Dertil føjede Møller et andet moment. Et eksamenskrav var et værn imod, at amtmandsstillingen blev udnyttet politisk, »således at veltjente politikere, veltjente partifæller kan gøre sig håb om retræteposter når de er i overensstemmelse med den siddende regering«. I denne periode af Danmarks politiske historie, hvor de politiske partiers indflydelse var stærk, var det måske en ikke helt uvæsentlig frygt. Axel Møller var også villig til at overveje en demokratisk valgt amtsrådsformand – når tiden var inde.

Med ordførernes taler var hovedsynspunkterne for og imod ridset op. Uenigheden knyttede sig alene til de kongerigske forhold. Set fra et sønderjysk synspunkt var det vigtigt, at ingen bestred berettigelsen af den sønderjyske særordning. Man bemærker endvidere, at der i forskellige afskygninger var en gennemgående positiv forhåndsindstilling til at afskaffe amtmanden som født formand for amtsrådet. Imidlertid var der ingen, som for alvor ønskede denne reform taget op på daværende tidspunkt – og som bekendt skete det først i 1970 med oprettelsen af amtsborgmesterposten. Samtidig bibeholdtes amtmandsembederne til varetagelse af de regionale statslige funktioner, hvorved amtmandsembedet fik et indhold, der gjorde det oplagt, at statsamterne fortsat ledes af jurister.

Den øvrige del af debatten skal ikke refereres i detaljer her. Dog skal talernes vurdering af de sønderjyske forholds betydning nævnes. Klaus Berntsen afviste, at de skulle danne mønster:

Der er så af ministeren gjort opmærksom på, de sønderjyske forhold, og man har villet tage den midlertidige ordning, som det sønderjyske udvalg er gået ind på, til rettesnor for, hvad der skal ske her i landet i fremtiden. Men det er jo kun en midlertidig ordning, der er foretaget nede i Sønderjylland, hvor forholdene er så vanskelige og vidt forskellige fra forholdene her i Kongeriget, hvor der er en lovgivning, der ikke passer med vor, og kommunale forhold, der heller ikke svarer til vore. Derfor må man ikke alene sørge for, at det er en juridisk kyndig mand, der midlertidig beklæder stillingen hernede, men man må også i hvert amt have en mand, der har lokalt kendskab. Derfor er vi gået ind på, at der vælges en amtmand, og at der ved hans side står en assessor. Men jeg ønsker ikke, at dette forhold med to embedsmænd i stedet for én skal overføres til Kongeriget.

Denne udlægning af de sønderjyske forhold tilfredsstillede ikke indenrigsministeren:

Jeg må sige til det ærede medlem fra Assens (Klaus Berntsen), at hans skildring af forholdene i Sønderjylland stemmer ikke helt med det, der foreligger. Thi den ordning, det ærede medlem skildrede, kunne man meget godt have fået ved at udnævne 4 juridisk uddannede danske embedsmænd og ved siden af dem sætte en sønderjysk assessor. Således vil det blive i to amter, men i de to andre amter er det omvendt, idet man dør har ment at burde udpege sønderjyder uden embedseksamen og ansætte assessorer med kendskab til Kongerigets retsforhold ved siden af. Dette gøres ud fra den opfattelse, at det ville være urigtigt at sende udelukkende embedsmænd her fra Kongeriget og med kontoruddannelse derned og ikke vælge fra selve landet mænd, der havde befolkningens tillid.

Rode bestred ivrigt, at det var hensigten at indføre en assessorstilling i de kongerigske amter, hvor amtmanden i fremtiden ikke ville være jurist, for amtmændene havde allerede nu juridiske ansatte i amtskontorerne og dermed rigelig juridisk sagkundskab. Der kunne således heller ingen konsekvens uddrages fra de særlige sønderjyske til de almindelige kongerigske forhold, for hovedformålet med amtsassessorstillingerne i det sønderjyske var ikke, at jurister skulle supplere ikke-jurister, men at kendskabet til både dansk og tysk ret i overgangsårene skulle være repræsenteret i den øverste amtsledelse.

Lovforslagets behandling i det dertil nedsatte udvalg bragte intet nyt.¹⁶ Det gjorde andenbehandlingen den 29. januar 1920 for så vidt heller ikke.¹⁷ Dog var der nu en glidning i Rodes opfattelse af den sønderjyske ordning som forbillede:

Om dette forhold sagde det ærede 6te medlem for Københavns Amt, at det var ikke det konservative Folkepartis opfattelse, at dette forhold i Sønderjylland skulle være varigt, det var kun en overgangsbestemmelse, og det er jo også rigtigt. Det forslag, som det vil blive nødvendigt at vedtage for de indlemmede distrikter, vil just gå på at tilvejebringe en sådan hjemmel til ansættelse af disse amtmænd i en overgangstid, jeg erindrer ikke, om det er 20 år. (Afbrydelse: Indtil 1930). Altså, i 10 år vil der være amtmænd, som ikke er jurister. Men jeg må sige, at jeg føler mig overbevist om, at hvis det ikke skulle lykkes nu ved denne lejlighed at gennemføre en bestemmelse om, at man i hele kongeriget ikke behøver at have juridisk eksamen for at være amtmand, vil det sikkert lykkes, inden denne overgangstid i Slesvig er tilendebragt. Når man en gang har prøvet det i Sønderjylland, og når det har vist sig at kunne gennemføres der med samme held, som tilfældet har været i Norge, tror jeg ikke, man vil berøve befolkningen denne ret til at få folk, der er vokset op midt iblandt den, til indehavere af landets højeste administrative embeder. Så vil man nok komme til at indføre det.

Ove Rode, der vel i mellemtiden havde indset, at hans forslag ville blive forkastet, håbede altså nu på, at Sønderjylland kunne blive en administrativ forsøgsmark på amtmandsembedets område!

Selv om forslaget blev vedtaget i Folketinget med 62 stemmer mod 47 (og 31 fraværende) og således gik videre til tredjebehandling, gik det, som Ove Rode havde anet. Ganske vist blev det på ny vedtaget ved tredjebehandlingen den 4. februar 1920 med 55 stemmer imod 47.¹⁸ Derefter blev forslaget behandlet i Landstinget.¹⁹ Debatten her bragte intet væsentligt nyt i relation til de sønderjyske forhold – dog det, at Rode i skærpet form gentog sin vision om Sønderjylland som administrativ forsøgsmark, idet han påpegede, at befolkningen med tiden vanskeligt ville kunne forstå, hvorfor det lod sig gøre med ikke-jurister som amtmænd i Aabenraa og Tønder Amtter, men ikke i den øvrige del af landet. Heller ikke i Landstinget var der nogen, som talte imod særordningen for Sønderjylland. Forslaget blev overført til behandling i udvalg, men nåede ikke længere, før ministeriet Zahle og dermed Ove Rode blev afskediget i forbindelse med »Påskekrisen«. Derefter bortfaldt det for at lide en stille død.

Heller ikke med hensyn til de sønderjyske erfaringer som murbrækker for en ophævelse af juristernes amtmandsmonopol kom det til at gå, som Rode ønskede. De to sønderjyske amt-

mænd forblev i de følgende årtier de eneste ikke-jurister, og så var det endda nær ved, at også Refslund-Thomsen var blevet cand.jur., idet han havde planer om at læse jura, men måtte opgive studiet på grund af de nye hverv, han fik tillagt som følge af landbrugskrisen.²⁰ Først i 1961 fik Bornholm på en dispensation i form af et aktstykke en cand.polit. som amtmænd, der tidligere havde været rigsombudsmand på Færøerne. Faktisk blev monopolet først ophævet med tjenestemandsløven af 1969.²¹

IV. Amtmænd og amtsassessorer ved Genforeningen

De kommende amtmænd og amtsassessorer blev i første omgang konstitueret i deres embeder. Det skete, da Christian 10. bifaldt indenrigsministerens forestilling herom den 1. maj 1920, »således at disse konstitutioner træder i kraft snarest ske kan«.²² De endelige ansættelser skete pr. 1. november 1920. Ved denne lejlighed skrev de nye tjenestemænd under på at ville overholde den danske grundlov.²³

Til stiftamtmand for de indlemmede landsdele og amtmænd for Haderslev Amt udnævntes *Viggo Haarløv* (1872-1931). Haarløv var jurist og gjorde karriere i Indenrigsministeriet, indtil han som 43-årig i 1915 blev amtmænd i Ringkøbing. Derfra hentedes han den 1. maj 1920 til stillingen som Administrator for de sønderjydske Landsdele, som han bestred sideløbende med amtmændembedet indtil 30. november 1920, da administratorstillingen bortfaldt. I forbindelse med oprettelsen af Haderslev Stift den 1. april 1923 blev Haarløv stiftamtmand over dette. Haarløv havde den fornødne smidighed og dertil en lys og harmonisk personlighed, som fik tingene til at glide, og ved hans tidlige død i 1931 lød der uforbeholdent anerkendende ord fra alle sider, herunder fra det tyske mindretal.²⁴

Haarløv fik som amtsassessor Haderslevtandlægen *Jonathan Smith* (1877-1968). Smith blev i 1908 juridisk konsulent for Vælgerforeningen for Nordslesvig og udgav danske oversættelser af flere tyske love med kommentarer, ligesom han førte en længere sag mod de preussiske myndigheder om den danske gymnastikundervisning. Smith var fra 1910 medlem af Haderslev Kreds-dag. I 1920 solgte han sin praksis og blev i afstemningstiden sekretær for landråd Refshauge. Smith besad således et alsidigt kendskab både til den tyske lovgivning og til Haderslev Amt.²⁵

*Viggo Haarløv (1872-1931) var fra 1. maj til 30. november 1920 administrator for de sønderjydske landsdele. Ved Genforeningen blev han tillige amtmand over Haderslev Amt og efter oprettelsen af Haderslev Stift i 1923 stiftamtmand.
Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.*

Hans kvalifikationer til stillingen blev allerede den 5. juni 1919 understreget over for Indenrigsministeriet ved en adresse af de danske medlemmer af Haderslev Kreds dag og Haderslev Byråd samt en række andre fremtrædende personer fra Haderslev By og Amt, i alt 73 personer.²⁶

I Aabenraa Amt udnævntes *Kresten Refslund Thomsen* (1884-1960) til amtmand. Han var sønderjyde fra et udpræget dansk-sindet hjem og blev bortvist fra det tyske gymnasium i Haderslev, da han ved en privat klassefest ikke ville råbe hurra for Bismarck. Dermed var en kandidateksamen i Tyskland umuliggjort, og i stedet tog Refslund Thomsen eksamen som student i København og blev siden cand.polit. fra Københavns Universitet. Tillige studerede han en kort tid forvaltningsret i Berlin. Refslund Thomsen arbejdede fra 1907 i den danske bevægelses tjeneste som journalist og redaktør på »Hejmdal« og fra 1908 som leder af Vælgerforeningens særlige »arbejdersekretariat«, hvor han varetog arbejdernes interesser i forhold til myndigheder og arbejdsgivere.²⁷ 1915-18 deltog han i den første verdenskrig. Efter

Kresten Refslund Thomsen (1884-1960) blev i den unge alder af 36 år i 1920 først landråd over Aabenraa Kreds under Den internationale Kommission og dernæst amtmand over det nye Aabenraa Amt. Fra 1932 stod han i spidsen for det forøgede Aabenraa-Sønderborg Amt. I 1935 blev han tillige politiadjutant for de sønderjyske landsdele. I kraft af sine embeder og sine nære forbindelser til kredsen af sønderjyske politikere omkring svigerfaderen H. P. Hanssen blev han en af »sværvægterne« i den administrative genforeningsproces. Foto: Holt-Madsen. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

sin hjemkomst blev han sekretær for Vælgerforeningens arbejderudvalg. I afstemningstiden fungerede Refslund Thomsen som landråd over Aabenraa Kreds under Den internationale Kommission. Hans kendskab til danske, tyske og sønderjyske forhold var således stort. Dertil kom den nære berøring med landsdelens politiske liv, som fulgte af, at han i 1911 blev H.P. Hanssens svigersøn ved giftermålet med dennes datter Ingeborg. Refslund Thomsens forsigtige og udadtil tilknappede natur gjorde, at han nok var typen, der snarere bliver højt respekteret end elsket end-sige populær. Hans centrale placering og store betydning i genforeningsarbejdet og den nationale udvikling frem til 1950'erne er ubestridelig og kunne nok fortjene en dyberegående biografisk analyse, end der her er mulighed for.²⁸

Som amtsassessor fik Refslund Thomsen den nordfra kommende *Emil Johannes Carl Bang* (1888-1970). Bang var efter juridisk eksamen 1912-15 fuldmægtig ved Århus Stiftamt og Vejle Amt og 1915-20 ansat i Indenrigsministeriet. Han udgav flere afhandlinger om sønderjyske administrative forhold, f.eks. »Fattigvæsenet i de sønderjyske Landsdele« (1920) og »Forsørgel-

seslovgivningen i de sønderjydske Landsdele samt Reglerne om Indfødsret« (1921), og han redigerede 1922-26 »Sønderjysk Kommunaltidende«, der blev udgivet som tillæg til »Hejmdal«. ²⁹

Sønderborg Amt fik derimod en kongerigsk amtmand med *Christian L. Lundbye* (1873-1947). Efter juridisk embedseksamen var Lundbye dommerfuldmægtig på Frederiksberg, hvorfra han i 1909 kom til Justitsministeriet, hvor han avancerede til kontorchef. Han repræsenterede Danmark ved Den internationale Kommission i Flensborg, hvorved han fik kendskab til sønderjyske problemstillinger. ³⁰

Som amtsassessor fik Lundbye *Andreas V. Karberg* (1881-1961). Karberg var købmandssøn fra Sønderborg og juridisk uddannet fra universiteterne i München, Berlin, Kiel og Jena og blev 1905 tysk dr. jur. 1906-19 var han fuldmægtig i Sønderborg Bank. 1919-20 var han kredsdays- og byrådsmedlem og i 1920 landråd under Den internationale Kommission. Fra 1920 til 1926 var Karberg medlem af Landstinget for Venstre. ³¹ Karbergs tyske juridiske uddannelse og hans praktiske erfaring som landråd i kombination med hans kendskab til området burde også have gjort ham til en seriøs mulighed som amtmand over Sønderborg Amt i stedet for amtsassessor. Måske havde det i 1920 ud fra ønsket om så stor sønderjysk deltagelse i det nye styre om muligt været nok så oplagt at bytte rollerne i Sønderborg Amt om – uden det hermed skal antydes, at Lundbye ikke fyldte posten som amtmand ud. I 1926 blev Karberg da også amtmand i Ringkøbing. Men overvejelser herom synes ikke at være foretaget.

På papiret havde Karberg i hvert fald bedre kvalifikationer end den sønderjyske amtmand over Tønder Amt, lensgreve *Otto Didrik Schack*, Schackenborg (1882-1949). Schack havde således ingen akademisk uddannelse, men blot en tysk studentereksamen. I 1905 overtog han grevskabet ved faderens død og blev samme år valgt til kredsdaysmand og siden medlem af kredsudvalget og provinslanddagen. Schack engagerede sig fra 1913 i det danske nationale arbejde som sekretær for Landeværnet, og i 1914 blev han medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd. Under grænsestriden 1919-21 blev han Vælgerforeningens formand og hyldede i denne egenskab Christian 10. som sønderjydernes konge ved genforeningsfesten på Dybbøl den 11. juli 1920. I afstemningstiden fungerede Schack under Den internationale Kommission som landråd over Tønder Kreds. Han havde dermed gjort

Andreas V. Karberg (1881-1961) var indfødt sønderborger og blev i 1920 landråd over Sønderborg Kreds under Den internationale Kommission, men måtte samme år se sig »degraderet« til amtsassessor i det nye Sønderborg Amt under amtmand Lundbye. At han var i stand til at styre et dansk amt, beviste han imidlertid, da han i 1926 blev amtmand i Ringkøbing. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

mange praktiske erfaringer, som nok kunne opveje den manglende akademiske uddannelse, ligesom hans forstående indstilling til det tyske mindretal gjorde det nemmere for ham at bestride den vanskelige amtmandspost i Tønder.³²

Grev Schacks amtsassessor blev *Paul Chr. von Stemann* (1891-1966). Han var juridisk kandidat og 1916-20 ansat i Indenrigsministeriet. Stemann var interesseret i de sønderjyske problemer og blev derfor sat til at forberede den sønderjyske kommunelov, så det var naturligt at lade den derved indvundne indsigt udmøntes i stillingen som amtsassessor.³³

Stemann tiltrådte som Schack embedet den 6. maj, fortæller Stemann i sine erindringer, hvor han også beretter om de særlige vanskeligheder i Tønder, som fulgte af kredsens deling i en dansk og en tysk del. Det personale, som skulle overflyttes til det nye landrådskontor for den nye Sydtønder Kreds i Nibøl, forsvandt således pludseligt uden at afslutte de verserende sager. Det voldte også vanskeligheder at dele landrådsarkivet. Der kom ingen anvisninger fra arkivvæsnet, og Stemann måtte selv foretage udleveringen.³⁴ Da der endelig kom besøg fra arkivvæsnet,

viste det sig, at udleveringen havde været for gavmild.³⁴ I den daglige administration betød tabet af Sydtøndersagerne dog ikke noget særligt for Stemanns virke: »For mit eget vedkommende må jeg tilstå, at jeg faktisk aldrig åbnede en af de talrige akksamlinger, som vi havde fra den tyske tid. Jeg var klar over, at man så ville være håbløst fortabt. Tiden tillod det ikke. Men når man anvendte sin menneskelige og juridiske retfærdighedssans som rettesnor, måtte det kunne gøres på den måde. Det var jo ikke meningen at gribe voldsomt ind; det hele skulle glide. Og det gjorde det«. ³⁵

V. Amtsassessorstillingerne

Amtsassessorerne synes generelt at have fået tingene til at glide i samarbejdet med amtmændene. Et indblik i fordelingen mellem amtmandens og amtsassessorens arbejdsopgaver giver en redegørelse fra amtsassessor Bang i Aabenraa Amt fra februar 1924. Amtmanden var selvfølgelig formand for amtsrådet og for de forskellige udvalg. Amtsassessoren var menigt medlem af amtsrådet og af dette valgt ind i det kommunale udvalg. Amtmanden var endvidere formand for sygehusbestyrelsen, amtssparekassen og amtsbanebestyrelsen. Assessoren var medlem af sidstnævnte uden stemmeret og amtmandens stedfortræder. Også i udvalget for socialforsikring førte amtmanden forsædet, men med assessoren som stedfortræder og forretningsfører for udvalget, i hvilken egenskab han kunne træffe afgørelse i alle sager, der ikke skulle forelægges udvalget. Endelig var amtmanden formand for amtsskoleinspektionen og skolerådet, og her afgjorde og underskrev han sagerne sammen med amtsskolekonsulenten. Her havde assessoren ingen funktioner.

De løbende amtsrådssager blev afgjort og underskrevet af amtmanden med amtsassessoren som stedfortræder. Beværter- og erhvervsskattesager blev dog underskrevet af assessoren. De løbende amtssager afgjordes og underskredes derimod normalt af assessoren, dog med undtagelse af indrejse-, opholds- og grænsesagerne samt andre sager af nationalpolitisk eller særlig principielt indhold, hvor amtmanden traf beslutning på grundlag af assessorens indstilling. Sidstnævnte kunne derimod alene foretage kasse- og protokoleftersyn hos de statslige embeder. Om samarbejdet i det daglige skrev Bang: »Sluttelig bemærkes, at

Emil Johannes Carl Bang (1888-1970) blev amtsassessor hos amtmand Refslund Thomsen i Aabenraa Amt. Han udarbejdede flere vejledninger i sønderjyske forhold, bl.a. om fattigvæsenet. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

ligesom så vel amtmanden som amtsassessoren ser hele den ind- og udgående post fra samtlige kontorer, finder der på en mængde områder et intenst samarbejde sted, idet der jævnlig konfereres angående alle sager af større betydning«. ³⁶

Faktisk lykkedes amtsassessorernes arbejde så godt, at de snart gjorde sig selv overflødige. Navnlig efter, at det omfattende arbejde med sammenlægningen af de små preussiske landkommuner til danske sognekommuner var overstået og kommunernes behov for vejledning aftog, blev opgaverne færre. Samme år som Bang skrev sin redegørelse, udtalte Administrationskommissionen af 30. Juni 1923 sig om den sønderjyske administration, herunder om amterne. I betænkningen fastslog kommissionen, at amtsassessorstillingerne ikke længere kunne anses for påkrævet. Overgangstidens særlige vanskeligheder var nu overstået, og Indenrigsministeriets ønske om at sikre juridisk ekspertise i Aabenraa og Tønder Amter kunne opfyldes ved amternes andre – og billigere – jurister. De kongerigske amtmænd måtte nu have erhvervet sig det nødvendige lokalkendskab. Kommissionen foreslog derfor stillingerne nedlagt. ³⁷

Denne konklusion blev fulgt op af den konservative folke-

tingsmand Holger Andersen fra Haderslev i finanslovdebatten i oktober 1925. Her sagde han:

Der er jo ikke spor af tvivl om, at en så omfattende administration som den, vi endnu har i de sønderjyske landsdele, og som i de vanskelige overgangsår med det meget omfangsrige arbejdsstof utvivlsomt var en nødvendighed, ingenlunde mere kan siges at være en nødvendighed. Det er en åben hemmelighed, tør jeg vel sige, at en institution som amtsassessoraterne, der har gjort et godt og dygtigt arbejde, nu absolut kan siges at have afsluttet dette arbejde, således at man i en nær fremtid – jeg formoder i forbindelse med revisionen af lønningsloven af 28. juni 1920, i forbindelse med den dér satte frist af 1927 – må skride til en ophævelse af disse embeder.³⁸

Holger Andersen synes her at have givet udtryk for en almindelig opfattelse på tværs af de politiske partier. Indenrigsminister C. N. Hauge (S) var ganske enig og tilføjede, at ministeriet overvejede, hvorledes amtsassessorerne kunne omplaceres i det administrative system.³⁹ Det samme hensyn ønskede også Holger Andersen gjort gældende, navnlig over for de sønderjyske amtsassessorer; konkret nævnte han Jonathan Smith og hans lange arbejde i den nationale sags tjeneste.⁴⁰

Heller ikke blandt de andre sønderjyske rigsdagsmænd var der modstand imod ophævelsen af amtsassessorstillingerne. Hans Jepsen Christensen fra Venstre fandt det i orden at afskaffe stillingerne.⁴¹ Det samme gjorde Nis Nissen fra Det radikale Venstre. Han mente tilmed: »At bibeholde en eller to af amtsassessorerne ville jeg anse for en diskvalificering af vedkommende amtmand, og en sådan diskvalificering foreligger der efter min opfattelse ingen anledning til«. ⁴²

Socialdemokraten J. P. Nielsen var på samme linje: »Amtsassessorstillingerne skal naturligvis ophæves, men det må selvfølgelig ske under hensyntagen til, at amtsassessorerne også er mennesker, der har krav på at kunne eksistere; to af disse, som er kommet fra den danske administration, vil jo kunne gå derhen igen«. Bageren fra Dynt betegnede det som »fuldstændigt skudt forbi«, når en artikel i Ribe Stiftstidende havde hævdet, at de to ikke-juridiske amtmænd burde beholde deres assessor også fremover. Refslund Thomsen og Schack »klarer jo sikkert også bestillingen uden juridisk barnepige i fremtiden; dette har – »malersvenden« fhv. finansborgmester Jensen gjort hidtil«. ⁴³ Ma-

Tandlæge Jonathan Smith (1877-1968) blev i 1920 sønderjysk amtsassessor i Haderslev Amt. Han havde siden 1908 været juridisk konsulent for Vælgerforeningen for Nord-slesvig og siden 1910 medlem af Haderslev kreds dag. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

lersvenden var Københavns første socialdemokratiske borgmester Jens Jensen, der siden blev byens overpræsident og dermed varetog nogenlunde samme opgaver som amtmændene.

Den almindelige enighed om amtsassessorstillingerenes overflødighed i 1925/26 fik de bagkloge uden dybere kendskab til sønderjyske forhold i overgangstiden til at mene, at de så også havde været overflødige fra begyndelsen. Herimod opponerede Nationaltidende: »Når man nu fra mange sider er tilbøjelig til at omtale amtsassessorerne, som om de fra første færd har været overflødige, så føler vi for vort vedkommende trang til meget stærkt at betone, at de i overgangsperioden har udført et stort og fortjenstfuldt arbejde; ikke mindst som vejledere og rådgivere overfor løsningen af de mangfoldige opgaver, som det danske selvstyre stillede til befolkningen«. ⁴⁴ Mon ikke det også bør være amtsassessorernes historiske eftermæle?

Ordningen med amtsassessorerne bortfaldt herefter ifølge anordning af 17. februar 1927 fra 1. juni samme år. ⁴⁵ Tilbage står at følge de fire amtsassessoreres videre skæbne for at konstatere, om Holger Andersens og J. P. Nielsens omsorg for deres personer blev fulgt op. Det må man vel sige, den blev. Alle fire assessorer gjorde pæn karriere. Jonathan Smith fra Haderslev fik stilling

Paul Chr. von Stemmann (1891-1966) tilhørte en kendt dansk embedsmandsslægt. Han var med til at skrive den sønderjyske kommunelov og blev i en alder af kun 28 år amtsassessor i Tønder Amt. Her fik han mulighed for at føre sine tanker bag loven ud i livet, hvad han gjorde på en ganske håndfast facon. Hans selvsikre fremtræden, som billedet også udstråler, kom ham til gode, da han under den tyske og siden den russiske besættelse af Bornholm var amtmænd på klippeøen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

som amtsforvalter i Sønderborg. Bang fra Aabenraa kom til Vestre Landsret, hvor han i 1947 blev præsident. Karberg fra Sønderborg blev allerede i 1926 før den endelige ophævelse oven i købet amtmænd i Ringkøbing Amt. Stemmann fra Tønder gik tilbage til Indenrigsministeriet og siden Socialministeriet, hvorfra han i 1934 udnævntes til amtmænd over Bornholm.⁴⁶

VI. De sønderjyske amtters størrelse

Sammenlignet med de tidligere preussiske kredse fik de fire sønderjyske amtter følgende størrelse:⁴⁷

Kreds/amt	De preussiske kredse:		De danske amtter:	
	Areal 1910	Indbg. 1910	Areal 1920	Indbg. 1921
Haderslev	167.919 ha	63.780	135.242 ha	56.255
Aabenraa	68.524 ha	32.311	79.153 ha	35.073
Sønderborg	44.231 ha	40.012	44.231 ha	36.675 *
Tønder	181.970 ha	59.360	129.137 ha	35.625
Ialt	462.644 ha	195.463	387.763 ha	163.628

* Befolkningstilbagegangen på knap 4.000 skyldtes nedlæggelsen af marinestationen.

Aabenraa og Sønderborg amter var i henseende til såvel areal som befolkning meget små sammenlignet med danske forhold, og det samme gjaldt Tønder Amt med hensyn til befolkning. Selv Haderslev Amt lå i den nedre ende. Med undtagelse af Bornholms Amt, der havde 44.426 indbyggere, havde alle de kongerigske amter efter folketællingen i 1921 over 100.000 indbyggere.⁴⁸

Som nævnt var der allerede i 1919 ønsker om færre sønderjyske amter og dermed færre amtmænd. Disse ønsker blev stærkere med årene. Administrationskommissionen af 30. Juni 1923 foreslog i sin betænkning, at amterne lagdes sammen to og to. Denne sammenlægning burde foretages i løbet af få år, og der var ingen grund til den mellemløsning, som Indenrigsministeriet ønskede, nemlig at der foreløbig skulle være tre sønderjyske amter, og at yderligere sammenlægning måtte vente en snes år. Kommissionens argumenter herfor var:

Vel er de af overgangen fra tysk til dansk ret og administration følgende vanskeligheder endnu ikke fuldt afviklede, og vel er de kommunale myndigheder endnu noget fremmede overfor danske administrative forhold, så at en særlig vejledning fra amternes side stadig må anses for påkrævet. Men det må på den anden side erindres, dels at selv om amternes antal reduceres fra 4 til 2, bliver området for hvert af disse amter endda langt mindre, end tilfældet er med et normalt dansk amt, dels at tilpasningen efter danske forhold i den siden Genforeningen forløbne tid er foregået så hurtigt, at der er al grund til at tro, at hvad der i så henseende står tilbage, let kan opnås i den tid, der af praktiske grunde medgår til reduktionens gennemførelse.⁴⁹

Kommissionen anbefalede, at de fire bestående amtsråds kredse indtil videre blev opretholdt, således at hver amtmand fik to amtsråd at præsidere over, som det var tilfældet med Københavns, Odense og Århus Amter.⁵⁰

Kommissionens anbefalinger blev også på dette punkt taget op af den konservative Holger Andersen i Folketinget ved finanslovsdebatten i oktober 1925. Han mente ikke, at det fortsat var nødvendigt med fire sønderjyske amtmænd. C.O. Pedersen fra Venstre var ikke direkte uenig, men henstillede, at de historiske amtsgrænser blev respekteret ved omordningen, og at amtsrådene blev hørt. Også indenrigsminister C. N. Hauge ønskede

hensyntagen til de historiske grænser. Dette kunne Holger Andersen tilslutte sig.⁵¹

Mens nedlæggelsen af amtsassessoraterne vel højst udløste sindsbevægelse hos de fire direkte berørte, lå det som man kunne vente helt anderledes i spørgsmålet om amtsgrænserne. Forløbet blev det velkendte med adresser og deputationer. Der indløb allerede, da administrationskommissionens indstilling blev klar, protester fra sognerådsformændene i Tønder Amt og Sønderborg Byråd, og efter debatten om finansloven 1926/27 protesterede Haderslev Amts Sognerådsforening, Aabenraa Byråd, Aabenraa Amtsråd og Sognerådsforeningen i Aabenraa Amt. Gennemgående argumenter var heri de fortsatte overgangsproblemer og de nationalpolitiske hensyn.⁵² Adressen fra sognerådsformændene i Tønder Amt talte endvidere varmt om »vor amtmænd, der er hjemmehørende på vesteregnet og kendt med alle forhold og interesser«, og adressen fra Aabenraa Amtsråd indeholdt ligeledes et utvetydigt tillidsvotum til Kresten Refslund Thomsen, som man uanset alle forandringer ønskede at beholde som amtmænd på Brundlund Slot.⁵³

Debatten i de efterfølgende år skal ikke følges i alle enkeltheder her. Alternative forslag til amtsinddelingen bør dog fremdrages. Holger Andersen mistede åbenbart respekten for de historiske amtsgrænser og fremkom med et forslag, der afgørende brød med disse. De nordlige sogne af Tønder Amt og hele Haderslev Amt skulle deles mellem Ribe og Vejle Amt. Den sydlige del af Tønder Amt skulle så sammen med Aabenraa og Sønderborg Amt udgøre et særligt »grænseamt«.

Dette forslag blev dog snart skudt i sænk af »Nationaltidende« med henvisning til det nationalt betænkelige i, at det tyske mindretal med kerneområde i Aabenraa Amt og den sydlige del af Tønder Amt ville få for stor vægt i et sådant amt. Bladet mindede om, at Hviding herred i 1920 var lagt fra Haderslev til Tønder Amt netop for at styrke danskheden og beklagede, at man så måtte undvære grev Schack: »Hvis man nu atter ville bortskære den nordlige, udpræget danske del af amtet, ville det i høj grad ligge i den uforsonlige tyskheds favør, og hvis man nu ville fjerne en så stedkendt, kyndig og af begge nationaliteter agtet og skattet amtmænd som grev Schack, så ville det ikke blot vække en levende uvilje og utilfredshed i amtet, men det ville også efter vor faste overbevisning medføre en standsning, om ikke et bekla-

Grev Otto Didrik Schack (1882-1949) ejede Schackenborg gods i Møgeltønder. Også han havde været landråd under Den internationale Kommission, før han ved Genforeningen blev amtmand over Tønder Amt. Her var en forsonlig og forstående indstilling til det tyske mindretal nødvendig, og den havde grev Schack. I Danmark var O. D. Schack især kendt som ham, der ved genforeningsfesten på Dybbøl hyldede Christian 10. som sønderjydernes konge. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

geligt tilbageskridt i en heldig indledet national udvikling. Og alt det for en ringe besparelses skyld«. Bladet havde også indset, at sønderjyderne kunne være svære at overbevise om nytten af forandringer: »Og således ligger forholdene nu engang; thi sønderjyderne er på grund af den historiske udvikling bleven en stærkt traditionsbunden race. Dette vil man sikkert få at føle på en sådan måde, at vi ikke skal opholde videre ved dette forslag, fordi det, som vi har sagt, ikke kan gennemføres for tiden«. Bladet afviste også en anden idé, en parvis sammenlægning af Haderslev og Tønder og Aabenraa og Sønderborg Amter, da det netop ville føre til amtsadministrationens bortflytning fra grænsebyen med det stærke tyske mindretal.⁵⁴ Snart blev det også fra konservativ side afvist, at der var aktuelle planer om ændring af amtsgrænserne i Sønderjylland. Heller ikke Nis Nissen, Jepsen Christensen eller J. P. Nielsen ønskede forandringer.⁵⁵

Et endnu videregående forslag end Holger Andersens grænseamt eller en parvis sammenlægning til to amter var en idé fra den farverige sønderjyske krisebevægelse »Bondens Selvstyre« om Sønderjylland som ét amt, styret efter samme principper som tidligere Nordfrisland og Ditmarsken, d.v.s. med de besiddende gårdmænd som herskende klasse. Man kan sige meget om selvstyrebevægelsen og dens leder Cornelius Petersen og hans had mod embedsmændene, men det var dette forslag, som blev realiseret i 1970 – i hvert fald hvad amtsterritoriet angår!⁵⁶

I oktober 1928 blev et forslag om en forenkling af den sønderjyske administration fra fire til to amter fremsat af den konservative John Christmas Møller under finanslovsdebatten. Men tanken blev afvist af indenrigsminister Oluf Krag fra Venstre. Krag mente, at det var nok med den foretagne afskaffelse af amtsassessorstillingerne, men han kunne godt forestille sig en indskrænkning fra fire til to sønderjyske amter på et senere tidspunkt.⁵⁷

Spørgsmålet om den sønderjyske amtsinddeling dukkede op igen i folketingssamlingen 1931/32, og nu i form af et forslag fra den radikale indenrigsminister Bertel Dahlgaard om sammenlægning af Aabenraa og Sønderborg Amter. Anledningen var for så vidt tragisk, idet Haderslev amtmansembede var blevet ledigt i sommeren 1931 efter Viggo Haarløvs død og derpå besat med amtmanden over Sønderborg Amt, Christian L. Lundbye. Nu foreslog Dahlgaard, at Aabenraa og Sønderborg Amter blev

Christian L. Lundbye (1873-1947) begyndte i 1920 som amtmand i Sønderborg amt, men blev i 1931 stiftamtmand i Haderslev, hvor han fungerede indtil pensioneringen i 1944. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

forenet under amtmanden i Aabenraa, mens de to tilsvarende amtsråds kredse blev opretholdt, så der fortsat var et amtsråd for Als og Sundeved. Der var ingen modstand imod selve sammenlægningen. Folketingsmand H. J. Hinrichsen (Soc.) fra Aabenraa foreslog dog, at navnet på det nye amt ændredes fra forslaget Aabenraa Amt til Aabenraa-Sønderborg Amt. Kollegaen Chr. Ernst Christensen (V) fra Asserballe foretrak ikke uventet den omvendte rækkefølge, og at amtmanden med amtsadministrationen fik sæde i Sønderborg. Det blev dog Hinrichsens ændringsforslag, som gik igennem i tinget.⁵⁸ Ved lov af 21. december 1931 blev Aabenraa og Sønderborg Amter derpå med virkning fra 1. april 1932 slået sammen til Aabenraa-Sønderborg Amt, men opretholdtes dog som to selvstændige amtsråds kredse.⁵⁹

Den inddeling af de sønderjyske amter, som blev opnået med denne sammenlægning, bestod derefter frem til sammenlægningen af amtsrådene til Sønderjyllands Amtskommune i 1970 og amterne til Sønderjyllands Statsamt i 1972. I årene 1932-70 var der med andre ord tre tilbageværende amtmænd i Sønderjylland. Af den første generation fra 1920 fik Chr. L. Lundbye sin afsked som stiftamtmand i Haderslev på grund af alder i 1944. Grev

Schack døde i embedet i 1949. Kresten Refslund Thomsen holdt indtil 1954, hvor han gik af på grund af alder. For de to sidstnævnte gav besættelsestiden og dens polarisering mellem dansk og tysk og det efterfølgende opgør med mindretallet mange kvaler, herunder en ydmygende hård kritik fra dele af modstandsbevægelsen, som de måtte stå imod uden støtte fra Indenrigsministeriet – en kritik, som skød himmelhøjt over målet.⁶⁰

VII. Konklusion

Allerede under den tyske revolution var H.P. Hanssen bevidst om amtsadministrationens store betydning for den sønderjyske landsdel, og den samme indstilling fremgik af Martin Hammerichs betænkning, af Indenrigsministeriets forslag og af diskussionen i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Det stod hurtigt klart, at danske forhold skulle tilstræbes så hurtigt som muligt. På dette område var der ikke plads til eksperimenter. Ove Rodes forsøg på at gøre Sønderjylland til en administrativ forsøgsmark ved at ansætte ikke-jurister som amtmænd blev afvist. Kresten Refslund Thomsen og grev Schack blev enlige svaler, og ordningen med amtsassessorerne forblev den kortvarige overgangsordning, den hele tiden var tænkt som. Den eneste sønderjyske undtagelse, som blev af længere varighed, var de forholdsvis små amter, der trods sammenlægningen af Aabenraa og Sønderborg amter i 1932 bibeholdtes frem til 1970/72. Og denne undtagelse lå alene i det kvantitative, i areal og folketal, ikke i en kvalitativ forskel fra den danske normalsituation.

Noter og henvisninger til side 55-83

1. Vedr. landrådseembedet, se Hans Schultz Hansen: Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 – den statslige og kommunale forvaltning. Arkivernes Informationsserie, Statens Arkiver 1999, især s. 9-11, 20. Vedr. amtmandseembedet, se Hans H. Worsøe: Amtmanden var med til det hele. Amtarkiver og deres brug. Arkivernes Informationsserie, Rigsarkivet 1991. En sammenligning af sønderjyske og danske administrative forhold blev i 1919 foretaget af fuldmægtig Paul Chr. von Stemann i Indenrigsministeriet i form af tre oversigter A-C, hvor B vedrører kredsene og amtskommunerne. Sammenstillingen findes bl.a. i LAÅ, O.D. Schacks arkiv, læg vedr. overgang til dansk administration.
2. H.P. Hanssen: Grænsespørgsmaalet. Bidrag til dets Historie. Kbh. 1920, s. 56, 66f (optegnelser 11. og 12.11.1918). I dagbogsoptegnelserne i Fra Krigsti-

- den II, Kbh. 1924, s. 394 og 398, har H.P. Hanssen en lidt anden version af parlamentarikernes forhandlinger med dateringerne af dem til den 12. og 13.11. og med kredsdaysmedlem, gdr. Andreas Blad som første forslag til landråd i Sønderborg den 12.11., men derimod Nis Nissen den 13.11.
3. RA, privatarkiv 5531, Martin Hammerich, nr. 21: Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark 1918-1920, forhandlingsprotokollen.
 4. RA, privatarkiv 5531, Martin Hammerich, nr. 21: Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark 1918-1920, betænkning bilagt forhandlingsprotokollen.
 5. Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, Kbh. 1961, s. 94.
 6. LAÅ, O.D. Schacks privatarkiv, sager vedr. overgang til dansk administration 1918-20, trykt forslag. Forhandlinger i Rigsdagspartierne sønderjydske Udvalg 1919-20, Kbh. 1920, s. 86f.
 7. Forhandlinger, s. 125-127.
 8. Forhandlinger, s. 125.
 9. Forhandlinger s. 127-130.
 10. Forhandlinger s. 249.
 11. Denne problematik følges grundigt hos Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner, Aabenraa 1999, s. 106-113. Se også Forhandlinger s. 165, 335-336, 378-382, 594-602, 608-611, 686.
 12. Retstidende 1920, s. 295f (lovens paragraf 8).
 13. I almindelighed henvises til Karl Peder Pedersen: Kan kun jurister være gode amtmænd? Historien om Ove Rodes forgæves forsøg på at bryde juristernes amtmandsmonopol. Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning, 14. bd. nr. 2, 1992, s. 113-118. Indenrigsministeriets journalsag om lovforslaget, KK 1919/1287, rummer intet, som kan uddybe rigsdagsdebatten.
 14. Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folketinget 1919-20, I, Kbh. 1919, sp. 1265-1266.
 15. Smst. sp. 2640-2666.
 16. Betænkningen trykt i Rigsdagstidende 1919-20, Kbh. 1920, Tillæg B sp. 803.
 17. Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folketinget 1919-20, II, Kbh. 1920, sp. 3346-70.
 18. Smst. sp. 3555.
 19. Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Landstinget 1919-20, Kbh. 1920, sp. 759, 797-823, 837.
 20. LAÅ, Kr. Refslund Thomsens privatarkiv, selvbiografi.
 21. Karl Peder Pedersen anf. afh. s. 117f.
 22. RA, Indenrigsministeriets arkiv, journalsag KK 1920/2535.
 23. Smst. nr. 2791-92.
 24. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., VII, Kbh. 1981, s. 89f (Helge Larsen).
 25. Smst. XIII, Kbh. 1983, s. 531f (Lorenz Rerup).
 26. RA, Indenrigsministeriets arkiv, journalsag KK 1919/1037.
 27. Se herom Hans Schultz Hansen: »Frem, arbejder frem!«. Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914, Sønderjyske Årbøger 1989, s. 287-310, især s. 294-296.
 28. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., XII, Kbh. 1982, s. 107f (Jørgen Witte).
 29. Blaa Bog 1929, s. 99.

30. Palle Rosenkrantz: Amtmandsbogen. København 1936, s. 104.
31. Smst. s. 90 og Blaa Bog 1929, s. 514
32. Dansk Biografisk Leksikon XIII, Kbh. 1983, s. 22f (Lorenz Rerup). Otto Didrik Schack: Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49, Kbh. 1970, indeholder desværre intet om amtmandsvirksomheden.
33. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., XIV, Kbh. 1983, s. 78f (Hans Chr. Bjerg).
34. Se om arkivdelingen Hans H. Worsøe: Den arkivalske grænse. I: Grænsen i 75 år. Aabenraa 1995, s. 268-296.
35. Paul Chr. v. Stemann: En dansk Embedsmands Odysseé, I, Kbh. 1961, s. 37-78, citat fra s. 69.
36. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 160, sager vedr. den sønderjyske amtsadministration 1924.
37. 2den Betænkning afgivet af Administrationskommissionen af 30. Juni 1923, København 1924, s. 116-118.
38. Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget 1925-26, Kbh. 1926, sp. 600.
39. Smst. sp. 1325.
40. Smst. sp. 1957f.
41. Hejmdal 8.2.1926.
42. Hejmdal 9.2.1926.
43. Hejmdal 25.2.1926.
44. Citeret efter Hejmdal 5.2.1926.
45. Lovtidende 1927 nr. 25.
46. Kim Furdal anf. værk s. 92, 157-159.
47. Fr. von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie III, Kbh. 1938, s. 507.
48. Statistisk Årbog 1922, Kbh. 1922, s. 2, 6-9.
49. 2den Betænkning afgivet af Administrationskommissionen af 30. Juni 1923, Kbh. 1924, s. 117.
50. Smst. s. 118.
51. Rigsdagstidende. Forhandlingerne på Folketinget 1925-26, sp. 599, 643, 1325, 1957f.
52. Resume af forløbet ved indenrigsminister Oluf Krag (V) i Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget 1928-29, sp. 1203-1206.
53. LAÅ, Kr. Refslund-Thomsens arkiv, amtmanden privat 1926. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 160, sager vedr. den sønderjyske amtsadministration 1926. Adresse dateret februar 1926.
53. Citeret efter Hejmdal 5.2.1926.
55. Hejmdal 8., 9. og 25.2.1926.
56. Bondens Selvstyre 1926 nr. 9. Om selvstyrebevægelsen, se Hans Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993, Aabenraa 1994, s. 222-234.
57. Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget 1928-29, sp. 136, 1202-06.
58. Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget 1931-32, sp. 1460f, 1755-58, 2116, 2305-06. Tillæg B sp. 289f.
59. Lovtidende 1931, s. 2029.
60. De tidligere nævnte biografier i Dansk Biografisk Leksikon.

Statspolitiet

Hævdelse af national suverænitet over et område er ikke mindst baseret på evnen til at etablere og udøve den politimæssige myndighed. Det gælder især områder, som er nyvundne for staten. Ved grænseflytninger er der i det 20. århundredes europæiske historie mange tragiske eksempler på, hvorledes udøvelsen af politimyndigheden har ført til konflikter mellem statsmagt og befolkning. At en politimæssig omordning i forbindelse med en indlemmelse/genforening også kunne foregå på en mere lempeelig måde, men på ingen måde uden administrative vanskeligheder, belyses i dette bidrag.

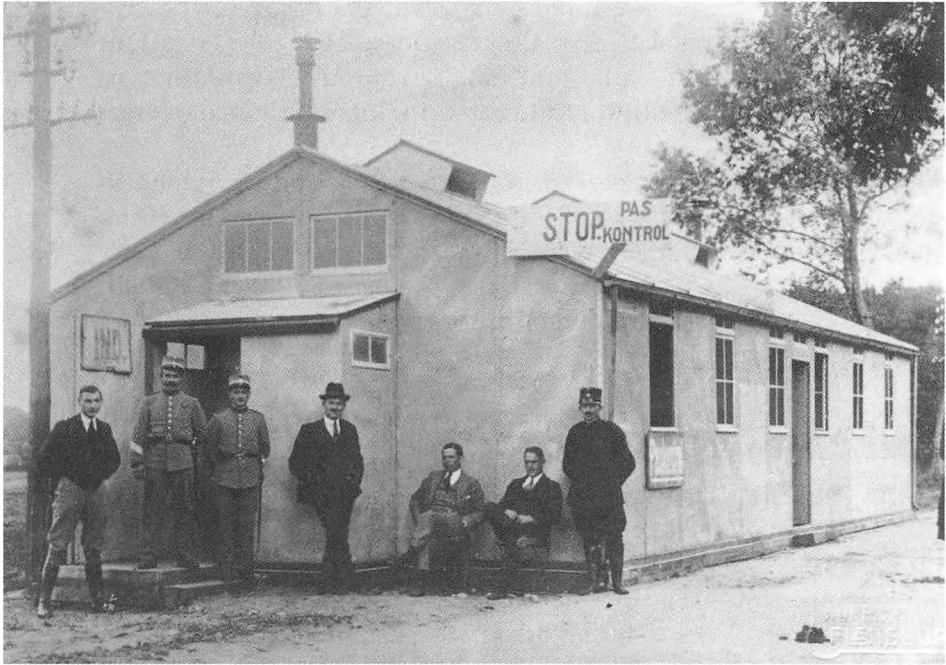
Udgangspunktet ved Sønderjyllands genforening i 1920 var ønsket om hurtigst muligt at få etableret kongerigsk lovgivning og administration på alle niveauer. Blot nogle få år efter genforeningen kunne der også kun spores ubetydelige rester af tysk forvaltningstradition på det suverænitetsmæssigt vigtige politiområde. Derimod var der ikke sket en fuldstændig tilpasning af den politimæssige forvaltning til den kongerigske praksis. Først med loven af 18. maj 1937 om oprettelsen af et statsligt enhedspoliti, som trådte i kraft 1. april 1938, skete der en harmonisering af lovgivningen, således at såvel kriminal- som ordenspoliti overalt i Danmark blev en statsopgave – hidtil havde ordenspolitiet været kommunalt nord for Kongeåen. En statslig ordning for begge korps havde derimod eksisteret i Sønderjylland siden 1920. Den sønderjyske praksis på området kommer således umiddelbart til at fremstå som en administrativ forsøgsmark. De umiddelbare intentioner omkring genforeningen var dog af en helt anden karakter.

Af forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjydske udvalg 1919-1920 fremgår det, at især Klaus Berntsen nærrede betænkeligheder ved at indføre en særlovgivning, men både C. Th. Zahle og ikke mindst H. P. Hanssen forsikrede, at der kun var tale om en midlertidig ordning. Statsordenspolitiet skulle kun fungere i en overgangsperiode, indtil der kunne etableres et kommunalt ordenspoliti også for Sønderjylland.

Hvorvidt der faktisk var tale om, at man kun ønskede en midlertidig ordning, eller der allerede var tænkt på at foretage en egentlig revision af hele landets politimæssige administration, vil blive uddybet. I 1928, hvor retsplejeloven blev justeret, hvad angår delen vedrørende politiets administration, blev det udtrykkeligt nævnt, at de opgaver, som det kommunale politi havde at udføre i de sønderjyske landsdele, fortsat skulle udøves af betjente under chefen for statspolitiet. Ordningen blev dog stadig anset for midlertidig, og i lovens 2. afsnit paragraf 4 blev det understreget, at senest den 31. marts 1936 skulle der være truffet bestemmelse om det sønderjyske ordenspolitis overgang til kommunal status. I 1936 blev beslutningen dog endnu engang udskudt, og med 1937-loven blev løsningen en ganske anden.

På trods af vedtagelsen af loven om det statslige enhedspoliti for hele landet blev der dog opretholdt en væsentlig sønderjysk særinstitution på politiområdet, nemlig politiadjudanturen. Denne stilling havde rod i genforeningstiden og eksisterede 1920-1922, men den politiske udvikling bevirkede, at stillingen blev genoprettet 1934-1944. De tråde, der blev samlet og formidlet gennem denne institution, afspejler om noget Sønderjyllands særlige position på det politimæssige område – et forhold der også institutionelt rakte ud over loven om enhedspolitiet.

Med denne lovs gennemførelse blev det statslige enhedspoliti som nævnt oprettet. N. Schaumburg skriver i *Retsplejeloven gennem 50 år* (1969), at der herved blev skabt mulighed for et veluddannet, godt udrustet og effektivt virkende politi. Heri ligger der vel indirekte en kritik af de tidligere tiders forhold, og i hvor vid udstrækning, der kan findes belæg for en sådan kritik, skal undersøges. Umiddelbart kan man forestille sig, at den sønderjyske model havde vist sig mere effektiv, mindre bureaukratisk og knap så sårbar over for ressort- og kompetencestridigheder. Det officielle Danmark lader i 6 binds værket *Den Danske Rigsdag 1849-1949* udgivet af Statsministeriet og Rigsdagens præsidium i 1953 P. A. Callø fremsætte følgende bemærkninger om politikens ordning i de Sønderjyske landsdele og politiloven af 1937 »Man kan også udtrykke det således, at politiet i det øvrige land organiseredes på samme måde som i Sønderjylland«. ¹ Dette kunne tyde på, at den sønderjyske ordning havde virket som inspirationskilde til det statslige enhedspoliti, ja ligefrem som spydspids mere end en overgangsordning. Hermed være også

Nedlæggelse af grænsebarakken ved Frederikshøj nord for Christiansfeld i 1920. Billedet domineres af to danske grænsegendarmere, der nu rykkede imod syd, men ved hjørnet ses en repræsentant for det nyoprettede sønderjyske ordenspoliti. Foto: Bov lokalhistoriske Arkiv.

sagt, at organiseringen af hele landets politi må inddrages for at kunne belyse de stillede spørgsmål. Netop spørgsmålet om organiseringen og ledelsen af landets politi var stærkt omdiskuteret, og de centrale aktørers rolle vil blive trukket frem og analyseret.

På et mere overordnet plan afspejles konflikter inden for den offentlige administration. Udsprunget af den generelle samfundsudvikling og reguleringspolitikken under 1. verdenskrig blev 1920'erne og 1930'erne de årtier, hvor mange linier til det moderne statsbureaukrati blev lagt. Samfundsudviklingen stillede stadig øgede krav, hvilket afstedkom omlægninger og lovrevisioner inden for så godt som alle områder. Specielt må fremhæves tiltag vedrørende forbedringer af infrastruktur og de sociale forhold i landet.

Politisk gav det sig udslag i brydninger mellem især Venstre og Socialdemokratiet, men trods et fælles ønske om at holde den

offentlige forvaltning økonomisk i ave, var det offentlige og embedsmandsapparatet i vækst. Diskussionen om, hvorledes landets politiforvaltning skulle fremstå, forløb i dette klima, og netop spørgsmålet om politiforvaltningen fik klare politiske overtoner.

Spørgsmålet om ledelsen af politikæsenet afspejler mange af de konfliktspørgsmål inden for den offentlige administration, som voksede frem med den mere moderne og ekspansive statsforvaltning fra 1920'erne. Undersøgelsen er således en brik til forståelsen af den forvaltningstradition, som vi i dag lever videre med på godt og ondt.

I Det danske politi før 1919

Frem til 1919 blev dommer- og politimyndighed uden for København udøvet af retsbetjentene (by-, herreds-, og birkefogder), det vil med andre ord sige, at nutidens funktioner som undersøger, anklager, forsvarer og dommer kunne varetages af én og samme person. Fra 1919 skete der en adskillelse af doms- og politimyndigheden. I Grundloven af 5. juni 1849 hed det i § 76, at en sådan adskillelse skulle finde sted, men først 70 år senere blev det en realitet. For Københavns politis vedkommende havde adskillelsen mellem doms- og politimyndighed dog delvist fundet sted længe før såvel retsplejereformen og Grundloven. Så tidligt som 1682 eksisterede der et selvstændigt politimesterembede i København, fra 1814 med titel af politidirektør, men elementer af både den udøvende og den dømmende magt var indeholdt i dette hverv.² Med loven af 11. februar i 1863 var hovedstadens politiforhold blevet reguleret og inddelt i tre inspektorater: ordenspolitiet, sikkerheds- og opdagelsespolitiet samt sædeligheds- og sundhedspolitiet.

I perioden forud for 1911 gik tendensen generelt i retning af lokale politistyrker. I loven af 26. maj 1868 § 18 om købstadskommunernes styrelse m.v. var det blevet fastslået, at det menige politi skulle være lokalt, det vil sige, at betjentene skulle ansættes og lønnes af byråd i købstæderne og af amtsråd i landkommunerne. Politibekendtgørelsen af 4. februar 1871 om bestemmelser om politiet uden for København fulgte denne linie, og der skete en yderligere styrkelse af det lokale aspekt.³ Kommunerne og især købstadskommunerne havde indset behovet for en større

politistyrke. Den stedlige politimester, som frem til 1919 også var byfoged eller herreds- og birkedommer, var kongelig udnævnt embedsmand, mens hans politistab bestående af politiassistenter og politibetjente var kommunalt ansat efter indstilling fra politimesteren.

For landet som helhed var der dog omkring århundredskiftet også tiltag til, hvad der årtier senere skulle føre til et statsligt enhedspoliti. I 1889 havde justitsminister J. Nellesmann fremsat forslag i Folketinget om oprettelse af et statspoliti, der skulle tage sig af de mange uopklarede brandsager og, som det hed sig, den stærkt overhåndtagende vagabondering, men loven blev ikke vedtaget, da Venstre blokerede forslaget. Midt under forfatningskampen skulle partiet ikke nyde noget af at få endnu et statsorgan, der skulle optræde loyalt over for den siddende højregering. I grænselandet mellem politi- og militærmyndighed opererede allerede det statslige gendarmkorps, som fungerede i perioden 1885-94.⁴ Korpset blev oprettet efter attentatet på konseilspræsident J. B. S. Estrup, og korpsets klare politiske karakter gjorde det forhadet i venstrekredse. Selv efter sin opløsning kom korpset til at spille en væsentlig rolle som skræmmebillede, når forslag til statsligt politi blev bragt på bane.

Behovet for et statspoliti, der kunne operere mere frit i forhold til lokale afgrænsninger, bevirkede dog, at der med loven af 13. maj 1911 blev oprettet et statspoliti. Den væsentligste opgave var at yde politimyndigheder i de enkelte retskredse uden for København hjælp ved efterforskning og forfølgning af forbrydelser. Hertil kom at korpset skulle yde bistand til opretholdelse af ro og orden. Med 1911-ordningen sås de første spæde linier til en opdeling i et overvejende statsligt kriminalpoliti og et kommunalt ordenspoliti. Selve statspolitiets instruks fra 30. september samme år præciserede samarbejdet med det stedlige politi. I følge § 1 stk. 2 hed det:

»Korpsets Betjente ere derfor i Overensstemmelse med denne Instruks' Bestemmelser og de dem iøvrigt af Korpsets Chef givne nærmere Befalinger dels pligtige til uopholdelig at yde deres Bistand, naar denne i Anledning af begaaede Forbrydelser udkræves af vedkommene Politimestre eller dennes Befuldmægtigede, dels til i videst muligt Omfang efter eget Initiativ at søge at forhindre Forbrydelser og Forseelser«. I §7 hed det videre, at statsbetjentene skulle efterkomme de ordrer, der blev dem pålagt

Det officielle billede af Valdemar Henrik Mensen (1875-1933). Han fungerede som en energisk og kontroversiel chef for statspolitiet fra dets oprettelse i 1911 til sin død. Fra 1920 blev han ligeledes chef for det sønderjyske ordenspoliti. I denne landsdel lykkedes, hvad der mislykkedes for ham i resten af landet, nemlig at få realiseret sit mål om et enhedspoliti under sin ledelse. Sønderjylland kom til at indtage en særlig plads for Mensen ikke blot professionelt. Mange af sine ferier tilbragte han i den genvundne landsdel. Foto: Padborg politistation.

af politimestrene med hensyn til de enkelte undersøgelser, og på bedste måde samarbejde med de kommunale politifunktionærer og sognefogder i deres distrikter. Chefen for Statspolitiets stilling må siges at være noget uklart formuleret, men lægger man hertil, at den udnævnte chef Valdemar Henrik Mensen i perioden 1911-1919 forsøgte at styre »sit« korps ved at udstede ikke færre end 122 kundgørelser, var der i Mensens sind ikke nogen tvivl om, at korpset i enhver henseende hørte direkte under ham.

Grundlaget for statspolitiets virke lagde dermed op til, at der var flere formålsparagraffer, der skulle opfyldes. Det kunne lade sig gøre, hvis samarbejdet fungerede godt, men det var langt fra altid tilfældet.

Loven kan ses som resterne af det forslag, som var blevet stillet i 1909 om et statspoliti, der skulle bestå af mindst 150 mand, men forslaget blev anset for at være for udgiftskrævende. Starten den 2. oktober 1911 var yderst beskeden med en politichef og 36 betjente. De udnævnte betjente mødte på chefens kontor på 1. sal i »Staldmestergården« Tøjhusgade 17, hvorfra de fleste efter et

instruktionskursus i månedens første halvdel blev sendt til deres stationer. Stabsfunktionen blev henlagt til København og bestod i sin begyndelse af Mensen og fire statsbetjente, men ellers blev betjente stationeret enkeltvis i landet. Der blev tale om meget store distrikter, men ser man på fordelingen af de første betjente, var det ingenlunde således, at de kun blev stationeret i de største byer.⁵ Stationerne uden for købstæderne blev dog hurtigt nedlagt, da det viste sig upraktisk at have betjentene stationeret uden for byerne blandt andet på grund af vanskelige telefonforbindelser. De første få statsbetjente havde en overordentlig svær start. Betjentene havde typisk intet lokalkendskab og skulle tilmed arbejde i mange retskredse. Hertil kom, at i mange af retskredsene stødte de på passiv modstand fra det stedlige kommunale politi, der generelt ikke så med synderlig begejstring på det nyoprettede korps. I en enkelt retskreds gik det så vidt, at vedkommende herredsfoged forbød sin arrestforvalter at modtage anholdte, der blev afleveret til arresten af den stedlige statsbetjent. Med ansættelsen af statsbetjente fungerede politimesteren som deres stedlige chef, men kompetenceforholdet i relation til chefen for statspolitiet kunne, som anført, være problematisk.

Hvad selve arbejdet på politistationerne angik, gav spørgsmålet om politiassistentens rolle over for f.eks. statsbetjentene rig mulighed for konflikt. Politiassistenten blev i de lokale vedtægter for politiets ordning udtrykkelig fremhævet som det øvrige personales nærmeste foresatte, men hvorledes skulle dette tolkes i forhold til statsbetjentene? Spørgsmålet blev for alvor et problem efter 1919, hvor statspolitiinstitutionen blev styrket.

Normeringen og statsbetjentenes gennemslagskraft udviklede sig kraftigt i de kommende år med Mensen som primus motor. Ikke mindst fordi en række kontrolopgaver i forbindelse med udenlandsk arbejdskraft og generel kontrol med fremmede i de kommende år blev en statspolitiopgave. Chefen for statspolitiet havde æren af tilrettelæggelse og hele organiseringen af statspolitiets arbejde ved oprettelsen i 1911.⁶

Ved sin død i 1933 blev Mensen rost for tidligt at have konstateret, at fremmedtilsynet var for ringe – på daværende tidspunkt var der stadig særlig tale om tilsyn med de polske roearbejdere – hvilket allerede i 1913 bevirkede, at korpset kunne udvides med 12 mand. Initiativet viste sig specielt heldigt, da hans forudseenhed på dette punkt gav landet grundlaget for et effektivt frem-

medtilsyn. Fremmedtilsynet blev et instrument til at neutralisere de turbulente forhold under 1. verdenskrig og den efterfølgende spredning af revolutionære ideer i Europa i kølvandet på krigen.⁷ Disse begivenheder skabte illegal indvandring, og her stod Danmark organisatorisk bedre rustet end de fleste andre lande til at håndtere disse spørgsmål.⁸

En anden fødselshjælper for statspolitiet var, at landet stadig var plaget af ildebrandeepidemier, som det ikke havde været muligt at opklare årsagen til. Det belastede naturligvis brandforsikringsselskaberne, der krævede en forøgelse af politiet. Dette er der ikke noget overraskende i, men problemet var så stort, at selskaberne accepterede, at de skulle medfinansiere et statspoliti, der skulle forestå opklaringsopgaverne ved større ildebrande. I loven af 13. maj 1911 blev der i § 7 indføjet, at »Det paahviler ethvert Brandforsikringsselskab, der driver Virksomhed her i Landet, at udrede en årlig Afgift til Staten svarende til 1/100 promille af det i Selskabet forsikrede Beløb, der hidrører fra Forsikring af fast Ejendom eller Løsøre undenfor København og Frederiksberg, dog ikke under 20 Kr. årlig«. Dette bidrag faldt dog væk med reformen i 1919, men da var korpset veletableret og havde vokset sig større og livskraftigt. De første 36 statsbetjente og også de senere udnævnte statsbetjente havde så godt som alle været ansat i det kommunale politi.

II Politiet reorganiseres som led i retsplejereformen

Ses der på de formelle forhold for politiudøvelsen i Danmark, skete der som led i Retsplejereformen af 11. april 1916 med ikrafttræden den 1. okt. 1919 væsentlige ændringer i den administrative praksis. Foruden Københavns politikreds blev landet i 1919 inddelt i 65 politikredse, hvortil føjede sig yderligere syv efter Sønderjyllands Genforening, som efter en omordning pr. 1. januar 1923 dog blev reduceret til seks.

Med udsigt til retsplejelovens ikrafttræden blev forholdene vedrørende politiets ordning præciseret med loven om politiets ordning m.m. af 30. juni 1919. Rent teknisk var det ensbetydende med, at paragrafferne i retsplejeloven vedrørende politiet blev revideret. I paragrafferne 111 og 112 blev det bemærket, at statspolitiet navnlig skulle foretage efterforskning og forfølgning af forbrydelser samt yde *bistand* til opretholdelse af sikkerhed, fred

og orden. Antallet af betjente i statspolitiet blev hævet betydeligt med et loft på 420 personer. Statspolitiet skulle nu også omfatte København og Frederiksberg. Netop dette punkt havde ellers været udsat for en voldsom kritik fra Københavns Kriminalpolitiforening. Det vakte modstand, at den foreslåede omorganisering af kriminalpolitiet ville medføre, at det københavnske opdagelsespoliti skulle underlægges et fælles statspoliti. Det blev hævdet, at en deling i et statsligt opdagelsespoliti og et kommunalt ordenspoliti ville blive en uheldig ordning, hvad erfaringen fra statspolitiets virksomhed i adskillige af landets jurisdiktioner havde vist. Statspolitiet blev omtalt som et uheldigt eksperiment, der hverken var påkrævet eller ønskeligt, og som aldrig ville kunne skabe tilfredshed. Foreningen vendte sig ligeledes i kraftige vendinger imod forslaget om, at landets politimestre, herunder politidirektøren i København, skulle undergives chefen for statspolitiets overtilsyn. Foreningen ønskede, at man søgte tilbage til det gamle prøvede system med det kommunale politi og skaffede dettes kriminalafdelinger bedre bevillinger – »et statsligt kriminalpoliti ville utvivlsomt kun landets forbrydere være helt fornøjet med!«⁹ Hvor meget eller hvor lidt overopsyn, chefen for statspolitiet fik med den nye lov, skulle først afklares, men foreningens verbale og ikke specielt vederhæftige udfald blev der ikke taget hensyn til ved lovudformningen.

Om det kommunale politi hed det i 1919-loven, at den primære opgave var at opretholde sikkerhed, fred og orden samt passe på love og vedtægter, og det blev indskærpet, at det kommunale politi var pligtig til at bistå statspolitiet i enhver henseende efter politimyndighedernes skøn.

Det umiddelbare indtryk er, at loven fra 1919 besad nogle indbyggede umuligheder i relation til fordeling af arbejdsopgaver mellem de to korps. Hertil kom en uklar kompetencefordeling mellem de stedlige politimestre og chefen for statspolitiet. Nok blev det understreget, at politimesteren (i København politidirektøren) var leder af det kommunale politi, men han fungerede »kun« som den stedlige foresatte for statspolitiet.

Valdemar Henrik Mensen, der i 1911 var blevet chef for statspolitiet, fortsatte også efter 1919-ordningen og stod med det øverste ledelsesansvar bistået af 6 politiinspektører.

Administrativt fortsatte justitsministeren som politimyndighedens overordnede, og Justitsministeriet var i retsplejeloven § 118

forpligtet til at fastsætte grænserne for politimesterens forhold til statsadvokaterne, chefen for statspolitiet og amtmændene. De administrative retningslinier blev fastlagt i cirkulære af 8. oktober 1919 vedrørende forholdet mellem amtmænd og politimestre samt i Justitsministeriets instruks af 30. december angående forholdet mellem statspolitiet, politimestrene og anklagemyndigheden. Amtmændene skulle stadig have tilsyn med politimestrenes ordens- og øvrighedsfunktioner, mens chefen for statspolitiet var den øverste leder for statspolitikorpset. Ledelsesfunktionen blev dog udøvet gennem politimestrene og i København af politidirektøren. Selve tilsynet med politiets efterforskning af forbrydelser skulle som nu ligge hos statsadvokaten. Strukturæssigt blev kompetenceforholdet mellem politimestrene og chefen for statspolitiet forskudt i retning af en styrkelse af sidstnævnte, men selve konstruktionen gjorde ikke det daglige samarbejde nemmere.

På den sidste dag i 1918 havde chefen for statspolitiet på vegne af Justitsministeriet – og i al fortrolighed – skrevet ud til landets politimestre for at få en vurdering af, om der iblandt de kommunale politibetjente var egnede kandidater til at overgå til statspolitiet.¹⁰ Foruden rent objektive udsagn om alder, anciennitet og om, hvor meget den pågældende person havde været beskæftiget med opklaring af kriminalsager, udbad Mensen sig fortrolig udtalelse om politimandens kvalifikationer og egnethed til at overgå til statspolitiet. Der var ingen tvivl om, at kun de bedste kommunale betjente skulle have muligheden for at overgå til kriminalpolitiet.

Generelt var det ikke noget rosende billede, de lokale politiansvarlige tegnede af deres stab. De fleste steder var der dog brugbare kandidater, men helt atypisk var skrivelsen fra byfogden K.K.L. Jürgens i Frederikssund såmænd ikke. Om sine betjente havde han kun lidet flatterende kommentarer. N.J. Jensen, født i 1862, landbetjent i Snekkersten i 1893 og fra 1894 i Ølstykke, var tidligere gendarm og »ansat i en Tid, hvor Valget af Ordenshaandhævere hyppigt – navnlig i Snækkersten – foretoges efter alskens andre Hensyn end nutidens Retsbetjente Krav«. Om natbetjent Becher, også født i 1862 og ansat i 1902, hed det blandt andet, at han i 1916 havde deltaget i et 3 måneders kursus på politiskolen i København, men kom tilbage »saa temmelig upaarvirket ialfald saavidt Andre kunne skønne«. Mensen var nok

ikke så utilfreds med kritikken af skolen, for nok havde skolen været en statsinstitution siden oprettelsen i oktober 1914, men frem til 1. oktober 1919 var den underlagt politidirektøren i København. Efter vedvarende pres fra Mensen lykkedes det ham herefter at få skolen ind under statspolitichefens ressort fra 1. oktober 1919. Skolen ekspanderede voldsomt i 1920'erne, hvilket var et resultat af, at kravene til både ordens- og kriminalbetjentene steg markant.

Følges politikommissionsarbejdet og rigsdagsdebatten, fremsår ordningen af de politimæssige forhold i 1919 ikke overraskende som et kompromis. I betænkningen afgivet i februar 1919 udarbejdet af den kommission, der i 1916 var blevet nedsat til at forberede en omordning, kommer de mange modstridende interesser og særstandpunkter tydeligt frem.¹¹ Den 16 mands store kommission blev sammensat med bl.a. departementschef F. C. G. Schrøder fra Justitsministeriet som formand, departementschefen i Indenrigsministeriet H. Vedel, hertil kom i alt seks medlemmer fra Rigsdagen og kommunale myndigheder herunder den markante venstrepolitiker Klaus Berntsen, 4 højere embedsmænd fra retsplejeområdet (statspolitichefen V. H. Mensen, politidirektør C. V. H. S. Gyldenfeldt, birkedommer N. A. Gad og byfoged, senere rigsadvokat, B. A. Goll) samt organisationsdelegerede for politiforbundet.

Ikke mindst fra repræsentanterne for politiets ledelse var der et udtalt ønske om at etablere et statsligt enhedspoliti, men synspunktet blev ikke forfægtet intensivt, da de medlemmer, der repræsenterede de kommunale interesser, ønskede at bibeholde den lokale indflydelse på dele af politiets virke. I kommissionen var der repræsenteret holdninger lige fra ønsket om et rent statsligt enhedspoliti til ønsket om et fuldstændigt kommunalt organiseret korps. I Rigsdagen genfinder vi den samme spredning af synspunkter sågar på tværs af partierne. I udvalgsarbejdet den 9. maj-25. juni – mellem 1. og 2. behandlingen af forslaget – havde der været stemning for helt at opgive den delte ordning, men et flertal af konservative, radikale og venstrefolk konkluderede dog, at den knappe tid, inden retsplejereformen skulle træde i kraft, gjorde, at de afstod fra at fremme en så gennemgribende forandring, som afskaffelsen af det kommunale politi ville medføre. Hensynet til endelig at få retsplejereformen sat i kraft efter årtiers lovforberedende arbejde vægtede tungt. Socialdemokrati-

et gik nu, som eneste parti helhjertet ind for en statspolitiordning, men trak sit ændringsforslag tilbage ved andenbehandlingen, officielt med den begrundelse, at man ikke ønskede den forkastet, da der var almindelig stemning for et statsligt enhedspoliti.¹² Partiet ønskede givetvis også at demonstrere over for vælgerne, at det var et forligssøgende parti, der kunne stille den politiske konsensus i højsæde frem for partipolitiske interesser. Lovforslaget blev vedtaget ved 3. behandlingen i Folketinget den 27. juni, og samme dag blev forslaget første, anden og tredjebehandlet i landstinget og vedtaget. Generelt *var* der i de øvrige partier i 1919 sympati for enhedstanken, og der blev stillet en revision af ordningen i udsigt senest i 1921.

Således var baggrunden for de politimæssige forhold i Danmark på tærsklen til udvidelsen af landet med de dele af Sønderjylland, der efter afstemning i landsdelen ønskede genforening.

III Politiets stilling i Sønderjylland frem til slutningen af juni 1920

1. Under preussisk administration

De politimæssige forhold, som sønderjyderne havde været underlagt efter 1864-krigen, var væsentligt forskellige fra de danske. Der skal her ikke redegøres detaljeret for de tyske forhold, men punktet skal alligevel berøres, da det tydeliggør, hvorfor en administrativ genforening kan volde problemer.¹³ Den lokale politiforvaltning havde sit grundlag i *Forordningen om Politiforvaltningen i de ny erhvervede Landsdele af 20. september 1867*, som bl.a. opregnede de forhold, der skulle ordnes ved lokale politiforskrifter.¹⁴ Mens politiets forhold i Danmark var ordnet lovmæssigt, var der i den preussiske ret tale om væsentligst at regulere ved politiforordninger, hvilket gav politiet en mere magtfuld stilling. Politiforordningerne kunne foruden af de forskellige ministre udstedes af overpræsidenten, regeringspræsidenten, landrådene, amtsforstanderne og borgmestrene med samtykke af de respektive kommunale organer. I landkredsene, som havde landråden som øverste myndighed, var politimyndigheden siden 1889 yderligere underinddelt, nemlig i amtsdistrikter, som blev forvaltet af amtsforstanderen, der således var politiforvalter. I bykredsene var magistraten øvrighedsmyndighed og som sådan den lokale politiforvaltning. Billedet bliver dog ikke komplet,

hvis ikke også det tyske landgendarmeri inddrages. På landet var det landgendarmeriet, der sad inde med den reelle politimagt. Korpset var organiseret som en militær enhed med egne officerer, der stod uafhængig af administrationen. De administrative myndigheder kunne rekvirere hjælp, men korpset kunne benyttes ganske uafhængigt efter kommando af dets egne officerer. De tyske landgendarmer er siden igen og igen blevet fremstillet som særligt forhadte af de dansksindede sønderjyder. Nicolai Svendsens gengivelse dækker det billede, der som en arketype på tysk forvaltning har levet videre:

Den preussiske gendarm var jo i det hele taget en person, der står i forgrunden, når jeg skal berette om indtryk fra min barndom. Han var så godt som ene om at repræsentere tysk magt og myndighed i den nordslesvigske landsby. Alle børn kendte og frygtede denne martialske skikkelse, når han i fuld krigsmaling med glinsende ørn på pikkelhuen, iført mørkeblå uniform med hvidt bandoler over brystet, revolver i bæltet og en ryttersabel dinglende ned af hestens side med et selvbevidst barsk udtryk i det skæggede ansigt red gennem sit distrikt.¹⁵

Rigtigt er det da også, at gendarmerne udøvede den politiske tilsynspligt, kontrollerede møder, skred ind over for danske nationale taler og fædrelandssange samt stod for udvisninger fra landsdelen. Det skal dog understreges, at gendarmernes embedsførelse var en funktion af den overordnede politik, der blev praktiseret over for Nordslesvig, og den oplevede flere forskellige faser i perioden 1864-1920.

I 1919 indhentede det sønderjyske ministerium indberetningerne om gendarmere i Nordslesvig.¹⁶ Foruden angivelse af alder, hvor vedkommende var stationeret og en angivelse af fødested, udbad man sig også en vurdering af, om befolkningen evt. ønskede at beholde gendarmen. Indberetningerne blev foretaget af tillidsfolk fra vælgerforeningen. Ud af 58 indberetninger om de nordslesvigske gendarmere blev 23 faktisk skønnet at kunne forblive.

Det skete på trods af, at alle 58 må betegnes som tysksindede og så godt som alle med deres rødder uden for Slesvig. Hertil kom, at kun ganske få magtede det danske spørg i skrift og tale. I beretningerne er der kun ganske enkelte, der lever op til det stereotypede billede af den brutale tyske gendarm. De kritikpunkter,

der fremkom, var generelt rettet imod dårlig embedsførelse, mere end der var tale om nationalpolitiske grunde til ønsket om at skille sig af med pågældende gendarm. Nok lød det fra Ravsted »Nej, hvilket spørgsmaal at tænke på at beholde tysk politi«, men den kraftigste kritik var vel om betjent Schæfer i Vojens »befolkningen hader ham – han er smaalig, ondsksfuld og løber efter Sladder«. Betjent Petersen i Nordborg blev betegnet som upålidelig og drikfældig. Knap så slem var bedømmelsen af gendarmen i Hjordkær, der efter sigende ikke skulle høre til de værste plageånder, men som dog blev anset for at være lumsk og ræveagtig, men så voldsomme følelsesudbrud var dog ikke reglen.

Fremstillingen af de tyske gendarmere som mere danskfjenske end det reelt var tilfældet må ses som et dansk politisk/taktisk spil, men billedet af de forhadte gendarmere er blevet stående og overleveret til eftertiden. Den danske regering ønskede reelt ikke at bibeholde de tyske gendarmere, hvis loyalitet overfor Danmark kunne betvivles. Det gjaldt også de gendarmere, som i den tyske periode åbenbart nød befolkningens tillid.

2. CIS-gendarmere – oprettelse, ledelse og virke

I november 1919 forespurgte Politimesterforeningen Ministeriet for Sønderjydske anliggender om deres medlemmers mulighed for at blive ansat i Slesvig efter genforeningen. Martin Hammerich svarede, at spørgsmålet primært ville blive afklaret mellem Justitsministeriet og statspolitichefen, men at Commission Internationale Slesvig, den internationale folkeafstemningskommission for Slesvig (CIS), som bestod af repræsentanter for England, Frankrig, Norge og Sverige, havde bestemt, at kun sønderjyder kunne komme i betragtning i overgangsperioden, og at disse efter Genforeningen ville få en fortrinsret.¹⁷ Linien for politiet i de genforenede områder var hermed afstukket.

Med de enorme statsretslige problemer, som Versaillestraktaten af 28. juni 1919 forsøgte at løse, kan det ikke undre, at den ikke indeholder retningslinier vedrørende den politimæssige forvaltning i Sønderjylland frem til afstemningsdatoen. De tyske tropper og ledende tyske embedsmænd skulle trækkes tilbage fra området og nedlægge deres hverv. Men hvem skulle på et lavere niveau stå for opretholdelsen af lov og orden i denne overgangstid? Det nærmeste holdepunkt var den indstilling af

19. marts 1919 fra fredskonferencens udvalg for de danske anliggender, hvori det bl.a. hedder:

Så snart rømningen er begyndt, vil det være rigtigt straks at overdrage myndigheden, også den almindelige politimyndighed over egnen, til en international kommission, der får til opgave at overvåge selve folkeafstemningen og at sikre dens frihed og uhindrede udførelse.

Overraskende var det på den baggrund, at den danske regering i juli måned 1919 af den engelske gesandt blev anmodet om, at dansk politi skulle påtage sig opgaven i perioden frem til afstemningen. Den officielle årsag hertil var, at CIS ikke mente at være i stand til at klare opgaven med egne styrker. Allerede i august kunne statsminister C. T. Zahle dog aflægge følgende beretning over for Rigsdagspartiernes Sønderjyske Udvalg:¹⁸

Det var en meget kedelig ting, at dette forlangende var stillet, fordi vi faktisk måtte gøre det, når det blev forlangt, men vi ikke var retlig bemyndigede dertil, så længe suveræniteten ikke er os overdraget. Nu har ententen imidlertid taget dette krav tilbage, således at vi ikke skal sørge for opretholdelse af orden i den tid, Den internationale Kommission styrer derne. Men så snart landet, bliver os faktisk overladt – og det vil jo for 1ste zones vedkommende ske, så snart afstemningen har fundet sted – må vi sørge for opretholdelsen af orden, og justitsministeren [hvilket også var Zahle] må derfor nødvendigvis udbede sig bemyndigelse til at antage den dertil fornødne politistyrke.¹⁹

H.P. Hanssen redegjorde efterfølgende for, at han havde drøftet sagen indgående med CIS og den engelske og franske gesandt. Efter forhandlinger med CIS foreslog H.P. Hanssen, at der fra sønderjysk side skulle organiseres et ordenspoliti, der skulle træde i stedet for landgendarmeriet i den periode, der ville forløbe, indtil danske militære og administrative myndigheder efter afstemningen kunne rykke ind. Det skulle rekrutteres af den stedlige befolkning og være modne og besindige mænd, der typisk havde deltaget i krigen og kunne optræde med bestemtthed, som H.P. Hanssen udtrykte det. Det kommunale politi var netop rekrutteret af mænd fra den stedlige befolkning, som ønskede at overgå i dansk tjeneste. Et ønske, som regeringen mente ville kunne opfyldes for den overvejende del af korpset.

I slutningen af januar måned 1920 besatte franske og engelske

Manden i midten med bowleren er politidirektør for Den internationale Kommissions politikorps Peter Daniel Bruun (1856-1931), her omgivet af den styrke, der var stationeret i Sønderborg i begyndelsen af 1920. Udrustningen blev leveret fra Danmark og bestod af mørkeblå uniformskapper, danske rytterkarabiner og gamle sabler samt en noget særegen flad hue designet specielt til korpset. For at befolkningen ikke skulle nære den mindste tvivl om, at her havde de med et myndighedskorps at gøre, blev hver enkelt betjent udstyret med et blå CIS-armbind. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

tropper det nordslesvigske område, og indtil da herskede der temmelig kaotiske forhold. Ved CIS politianordningen for 1. og 2. folkeafstemningszone af 10. januar 1920 var ledelsen af overgangspolitiet lagt i hænderne på den tidligere danske kaptajn Daniel Bruun, som fik titel af politidirektør. Vicedirektør blev den svenske politiintendant Erik Hallgren og løjtnant Niels Hjemfeldt, som skulle fungere som bindeled mellem politistyrken og de allieredes tropper, når de rykkede ind.²⁰ Bruun havde allerede siden august måned assisteret CIS i arbejdet med det sønderjyske spørgsmål. Reelt havde han siden efteråret 1919 forberedt sig på den nye stilling. Således havde han i november

måned henvendt sig til kaptajn Jørgensen i det Midlertidige sønderjyske Ministerium og anmodet om »at lade de til det for Afstemningen bestemte Gendarmeris Udrustning fordele og pakke på følgende Maade: 1. Haderslev: 70 Udrustninger. 2. Aabenraa: 40 do, 3. Sønderborg: 40 do. 4. Flensborg: 30 do. 5. Tønder: 75 do. Sendingerne skulle mærkes og forsendes til de 5 landråder i området, *men* først afsendes efter nærmere anmodning fra CIS.²¹ Inden de blev afsendt, var politidirektøren på plads.

De fungerende landråder og politimestre blev underlagt politidirektøren, og det blev understreget, at Bruun havde fuld myndighed i alle sager vedrørende politiets organisation, politi- og gendarmeritjeneste samt personalets ansættelse. I politidirektørens første bekendtgørelse til beboerne i 1. og 2. zone blev der givet udtryk for, at der fra politiets side ville blive udvist ubetinget upartiskhed over for borgerne uanset disses nationalitet.²² Daniel Bruun havde særdeles gode forbindelser til det franske diplomati, som også havde anbefalet ham til stillingen. Fra tysk side blev det kritiseret, at en dansk officer fik overladt ledelsen af politispørgsmålet – en kritik der ikke blev mindre af, at hans nærmeste medarbejderstab kom til at tælle 3 franske officerer, hvoraf 2 var danskfødte.²³ Mens politidirektør Daniel Bruun klarede opgaven i 1. zone uden de helt store problemer, var situationen mere anspændt i 2. zone. I flere tilfælde end i 1. zone så han sig nødsaget til at anmode om militær bistand til sine politifolk for at opretholde ro og orden. Daniel Bruun har i sine erindringer givet sin version af forholdene, hvor udlægningen lyder på, at CIS kun ville sætte tropper ind, når det *var* gået galt. Målet var, at de franske og engelske soldater *under kommando* ville bidrage til at holde optøjer nede alene ved at vise sig. Bruun beklagede kraftigt, at de først måtte optræde, når politiet havde givet op, og så var der risiko for, at der blev brugt *for* hårde midler, evt. at der ville blive åbnet ild imod demonstranter. I tiden op til afstemningen i 2. zone kom det til mange episoder specielt i Flensborg.²⁴ De urolige forhold i 2. zone og politiets vanskeligheder ved at klare disse på egen hånd blev af formanden for CIS sir Charles Marling anset som et svaghedstegn, og Bruuns virkeområde blev foreslået indskrænket til 1. zone. Her var der efter afstemningen i februar efter Bruuns mening reelt ikke mere at foretage sig, og resultatet blev, at Bruun den 21. februar 1920 tog sin afsked og blev erstattet af E. Hallgren.²⁵

De landråder, som skulle fungere under CIS, var for Nordslesvigs vedkommende P. J. Refshauge (Haderslev Amt), Kresten Refslund Thomsen (Aabenraa Amt), Otto Didrik Schack (Tønder Amt) og A.V. Karberg (Sønderborg Amt). Hvorledes deres kompetence i de konkrete politimæssige spørgsmål skulle opfattes, forblev uafklaret. Hvad mandskab angik, var der ingen problemer – CIS bevilligede det antal, som landrådene anså for nødvendigt.²⁶

Betegnende er det, at P.J. Refshauge med stolthed beretter om de utraditionelle metoder, der blev taget i brug i perioden under CIS-ledelsen. Landrådene havde ikke alene som de danske amtmænd til opgave at styre selve amtets anliggender, men havde ligeledes den egentlige politimyndighed. Refshauge gik så vidt som til at betegne beføjelserne som nærmest diktatoriske. CIS udstedte godt nok anordninger om, hvorledes der skulle styres, men ifølge Refshauge tog CIS det ikke så nøje, om de blev overholdt til punkt og prikke. Der skulle styres med konduite, som Refshauge udtrykte det. I Haderslev amt blev Refshauge specielt bistået af tre politiassistenter 1) Gydesen i Haderslev 2) Jensen i Toftlund 3) Christensen ved grænsen. Som deres væsentligste opgave anså de bekæmpelsen af smuglere og tvivlsomme eksistenser, der var kommet op sydfra. Den selvbestaldede opgave var at få alt det rak ud af landet igen. Udvisningen skulle i hvert enkelt tilfælde forelægges CIS til udtalelse, men Refshauge og hans tre politiassistenter enedes om, at CIS-gendarmerne selv skulle sørge for at få lempet de uønskede elementer over zonegrænsen. Det fortælles, at Daniel Bruun i en fortrolig samtale med Refshauge skulle have tilkendegivet sin tilfredshed med denne uden ret og dom praksis.²⁷

Med Tønder Amt splittet mellem to næsten lige store grupper af dansk- og tysksindede havde Grev Schack utvivlsomt den vanskeligste opgave af de fire landråder. Med de store tysksindede befolkningsgrupper var der andre hensyn at tage end i de andre amter. Karakteristisk er skildringen af, hvorledes han den 27. januar, to dage efter at han reelt havde overtaget hvervet, kun med behændighed og samarbejde fik afværget en kritisk situation. Det første danske vælgermøde i Tønder udviklede sig faretruende, da tyskerne marcherede i optog med faner og slagsange for at stoppe mødet. Schack og en lille politistyrke ilede til mødet for at dæmpe gemytterne, situationen var faretruende, og hvis

det skulle komme til en alvorlig konfrontation, kunne det blive nødvendigt at skyde med skarpt. Wienecke (som her omtales som kommunist og den tidligere tyske landråd i Kreis Tondern 1913-1920, E. Böhmes tilforordnede) opfordrede politistyrken til ikke at åbne ild og i stedet sætte sig i forbindelse med de tyske førere, der så evt. kunne berolige den tyske folkemængde. Wieneckes plan lykkedes, og Schack udtrykte sin dybeste taknemlighed for indsatsen. I tiden op til afstemingen måtte politiet ofte sendes ud til møder og massedemonstrationer. Igen tvivl om at politiets holdning generelt var prodansk, men Schack forsøgte ifølge sin erindringsbog at følge en neutral politik. Målet var at dele sol og vind lige mellem parterne, så vidt muligt holde den daglige administration i gang, og sørge for ro og orden.

Schack har skitseret politiordningen i Tønder Kreds således: »Han var som landråd den øverste lokale politimyndighed, men understod kapt. Bruun og hans emissærer (Hjelmfeldt og Hallgren), og disse foretog visitter uden at kompetencen nøjere var afgrænset«. I forhold til sine underordnede bemærker han at »Politiassistent Lorenzen var ivrig og ikke udygtig, men han savnede jo enhver uddannelse til overordnet politibetjent. Han kom engang imellem stolt med en eller anden »monark« han havde neglet og sat i spjældet, og jeg havde så ikke andet at gøre end lade ham løbe for at spare os for detentionsudgifterne og manden for ubehageligheder«. Tonen var her væsentlig anderledes end i Haderslev. Efter de to afstemninger fortsatte den spændte atmosfære foranlediget af en række forhold som de tysksindedes krav om, at grænsen skulle følge Tredje-linien, kontrarevolutionær virksomhed i Tyskland, Påskekrisen og Flensborgbevægelsen i Danmark samt landarbejderstrejke i Sønderjylland i marts-april.

Af direkte politimæssige tiltag, der forøgede spændingerne i landsdelen, kom de fortsatte udvisninger til at spille en central rolle. Den tvivlsomme procedure fra Haderslev Amt er blevet nævnt, men specielt udvisningen fra Tønder til Flensborg af den tidligere nævnte Wienecke vakte politisk opmærksomhed. Både grev Schack og amtsassoren P. Chr. v. Stemmann har omtalt begivenhederne i Tønder. Schack skriver:

Den 4. juni blev jeg om aftenen ved 23 tiden kaldt til Tønder. Strejkeuroligheder. Jeg kørte derud med Steman og tog revolver og gummistav

med – vel mere fordi jeg fandt det romantisk, end fordi jeg mente, at der var anledning til, eller agtede at bruge dem. Der var erklæret generalstrejke, fordi toldgrænsen endnu ikke var flyttet syd for for 1. zone og lønnen i kroner var for lav, og man havde udstødt trusler om at storme byens gas- og vandværk, hvis der var funktion næste morgen. Der var rådslagning med militæret (Elmer) og politimesteren på mit kontor ved tællelys. For at spare kul lukkedes der for strøm efter kl. 21 eller 22. Hjem 1.30

Næste morgen, den 5. juni: Tidligt ind til byen. Militæret afspærrer adgangen til pladsen foran kredshuset, Jomfrustien, ved Møllen og ved Skibbroen. Regnvej. De strejkende holder møde på Kvægtorvet, lille tilslutning – udsendte spejdere melder, at regnvejret efterhånden driver alle demonstranterne bort.Uroligheder i andre byer. Da det er byen, der skal kræve værkerne beskyttet, trækkes militæret tilbage, da byrådet i formiddagens løb træffer overenskomst med de strejkende. Jeg husker, at der om aftenen på kontoret drøftedes, om man skulle arrestere strejkelederne. Jeg frarådede det, da man ikke kendte deres opholdssteder og et mislykket forsøg kunne fremkalde blodsudgydelse, som jeg for enhver pris ville undgå før genforeningen måske også, fordi jeg på grund af en vis veghed hos mig veg tilbage for energiske beslutninger. Noget senere, da jeg var bortrejst fik politimesteren (Stemann?) CIS' tilladelse til at arrestere nogle af »Rädelsführerne« bl.a. Wiencke og føre dem til Flensborg, ud af 1. zone.²⁸

P. Chr. v. Stemann har følgende redegørelse for forløbet:

Den 29. april. »Schack sagde til mig »at der ventedes generalstrejke i Tønder på lørdag. Det var Wienecke – dirigeret fra Kiel, hvortil der uafsladeligt telefoneredes – der stod i spidsen. Derfor var de engelske tropper her igen. I Flensborg han man lavet en interneringslejr for Wienecke m.fl. til 20-30 personer«.

Den 6. juni »Schack rejste om morgenen til København. Kl. 17 ringede sygehuslægen i Tønder til mig ud til Schackenborg. Arbejderne i Tønder havde, uanset overenskomsten med byrådet, nægtet at levere gas og elektricitet til sygehusene og truet med, hvis det blev krævet, at ville rydde værkerne. Jeg bad da ham sende mig det skriftligt og ville have afholdt et møde med arbejderne, men politimester Voxlev ringede, at der var kommen ordre fra Flensborg til at arrestere lederne, der så skulle udvises.....

Den 7. juni. »De havde i morges uden spor vrøvl fået de tre ledere deriblandt Wienecke og Brandenburg..... Den fjerde fik de senere.

Den 8. juni. Arbejderne holdt møde og ville kræve de arresterede udleveret. Om eftermiddagen kom to arbejdere for at spørge om de kunne tale med Bruce. Jeg sagde at de skulle få besked. Senere kom Bruce og kaptajn Andersen. De to arbejdere kom til Bruce. De fik at vide at, de fire arresterede

rede førere blev udvist og ikke kom igen. Hvis de ikke var rolige ville de også komme afsted.

Schack og Stemann er ikke enige om, hvem der var den aktive part i udvisningsspørgsmålet, men under alle omstændigheder fik Wienecke ikke selv gavn af at have hjulpet Schack i begyndelsen af året.

Spørgsmålet om udvisninger var et ømfindtligt område ikke mindst på baggrund af de mange udvisninger, som de tyske myndigheder havde praktiseret specielt under den såkaldte Köller-periode 1897-1901. Særligt aktive socialister, det være sig socialdemokrater som kommunister, blev udsat for en hårdhændet behandling. Efter krigen havde den sociale nød i Tyskland også bredt sig til Nordslesvig, hvilket bevirkede uro og omfattende strejker. Udvisningerne kunne således være en behændig måde at komme af med strejkeledere under påskud af udansk virksomhed. De socialdemokratiske medlemmer af Rigsdagspartiernes Udvalg for Sønderjyske Anliggender rejste med stor indignation spørgsmålet i juni 1920.

Borgbjerg formulerede det således:

Jeg ved nok, at det ikke er den danske Regering, der har suveræniteten over Nordslesvig, men den internationale Kommission, men Kommissionen arbejder jo i høj grad ved hjælp af danske embedsmænd, dansk politi og dansk militær.³⁰

Den konkrete anledning til at udbede sig en redegørelse for udvisningerne var Wieneckesagen. Wienecke var tysk socialdemokrat, og Stauning efterlyste en undersøgelse af, om ikke det danske statspoliti havde en betydelig indflydelse på udvisningen.

Wienecke var ifølge Stauning opført på det danske Statspolitis sorte liste, uberettiget udråbt til at være Spartakist og arresteret i Tønder og ført til Flensborg.³¹ Både Stauning og Steincke rejste spørgsmålet over for statsminister Neergaard, om ikke ansvaret for udvisningerne reelt var de danske myndigheders, selvom det formelt skete på ordre fra Den internationale Kommission. Selvom disse beskyldninger blev afvist, kan der ikke herske tvivl om, at det passede venstreministeriet Neergaard udmærket at skaffe sig af med disse sociale urostiftere, hvad enten de var kommunister eller socialdemokrater.

3. Fra CIS-gendarmer til dansk politi i Sønderjylland

De danske tiltag på politiområdet

Ifølge fredstraktatens bestemmelser artikel 109 hed det, at

hvis afstemningen falder ud til gunst for en genindlemmelse af dette område [1. zone] i Kongeriget Danmark, har den danske Regering, efter aftale med Kommissionen, ret til at lade det besætte af sine militære og administrative myndigheder umiddelbart efter denne forkyndelse.

Det kunne måske lyde simpelt, men i praksis frembød det mange vanskeligheder.

Spørgsmålet blev nøje analyseret af kontorchef i det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender M. Hammerich. Han lagde i et memorandum af 3. november 1919 op til at behandle spørgsmålet ud fra følgende opdeling:

- Hvor vidtgående ville den myndighed være, som fredstraktaten tillægger Danmark?
- I hvilket omfang skal landet af praktiske grunde gøre brug af denne myndighed?

På baggrund af en betænkning udarbejdet af ministeriets juridiske konsulent dr. jur. N. Cohn blev det fastslået, at efter afstemningen i 1. zone (og det forventede danske flertal) skulle hele området administrativt overgå til Danmark. Mens CIS i afstemningstiden fulgte den politik at lade statsfunktionerne udføre uforandret af de tilstedeværende tyske organer, fandt Cohn det rimeligt efter afstemningen i 1. zone, at de danske myndigheder gik i gang med at tilpasse dette område efter kongerigske forhold. Vedrørende det andet spørgsmål påpegede Hammerich, at Danmark skulle have lejlighed til at sætte sig ind i den tyske administration og dermed opnå betingelsen for, at landet uden gnidninger og større forstyrrelser kunne glide ind under dansk administration i det øjeblik, den endelige Genforening fandt sted. Vedrørende politispørgsmålet kunne Hammerich ikke støtte et forslag fra CIS om en politikordon, der skulle opstilles ved grænsen mellem 1. og 2. zone. Han anså det for en dyr løsning, grænsebevogtningen burde kunne klares med en almindelig paskontrol. En politikordon ville være et meget uheldigt signal at sende netop på et sådant tidspunkt. Hammerich ønskede ikke, at der skulle drages en grænse mellem de to zoner netop i den tid,

stemningen i SØNDERJYLLAND

Stemmeberøigede fra Kongeriget passerer
Grænsen ved GJELSBRO d. 9. Februar 1920

Et yndet motiv for postkort i 1920 var tilrejsende fra Kongeriget, der søgte til Sønderjylland for at afgive deres stemme. På den rejste æresport står der skrevet »Atter det skilte bøjer sig sammen«. De lokale embedsmænd har taget opstilling til højre, mens billedet domineres af CIS-betjente, hvis funktion var at holde ro og orden i afstemningsområdet. Postkort: Poul Dahls samling.

hvor folk fra 1. zone deltog i oplysningsarbejdet i 2. zone – som han udtrykte det. Spørgsmålet om politiordningen og grænsekontrollen blev således endnu engang et helt klart politisk spørgsmål. Daniel Bruun havde i sin tid som politidirektør gang på gang plæderet for en afspærring af sydgrænsen for at undgå, at der skulle trænge agitatorer ind i afstemningsområdet, der kunne piske stemningen op. Nu var situationen den modsatte, og i ministeriet havde man blik for, at en for skrap afspærring mellem 1. og 2. zone – nu efter afstemningen i 1. zone – kunne have uheldige konsekvenser for støtten til danskheden i 2. zone.³²

På et møde i Ministeriet for de Sønderjydske Anliggender afholdt den 1. november 1919 redegjorde H.P. Hanssen for den problematiske situation, som Danmark forventede at komme i efter besættelsen af 1. zone. Alle dele af administrationen blev analyseret med henblik på besættelsesperioden og den nærmeste

tid efter den formodede genforening. Der var tale om et møde på absolut topplan med departementscheferne for alle implicerede ministerier såvel som generaldirektøren for DSB og postvæsenet. CIS fortolkede nemlig udsagnet om, at Danmark havde ret til at besætte 1. zone efter afstemningen og overtage den fulde administrative myndighed over landsdelen, anderledes end de danske myndigheder. De danske myndigheder ønskede at udnytte den vidtgående myndighed, mens CIS mente, at der kun var tale om, at Danmark overtog de beføjelser, som CIS havde haft i området. CIS fastholdt sit synspunkt om ikke at overdrage en større myndighed til Danmark, end den selv var i besiddelse af. Da CIS udøvede suverænitet på Tysklands vegne, betød det, at Danmark i besættelsesperioden kom til at udøve suverænitet på *Tysklands* vegne. En i sandhed speciel situation.

H.P. Hanssen motiverede alligevel dagens møde i ministeriet med, at det ville frembyde betydelige fordele for den danske administration i al almindelighed, hvis der kunne sendes repræsentanter for alle administrationsgrene derned, så de kunne informere sig i om forholdene. I hvilken grad og med hvilken kompetence var netop spørgsmålet. Spørgsmålet om politiforvaltningen hørte her ikke til de vanskeligste. H.P. Hanssen ridse de situationen op på følgende måde:

Må jeg først sige et par ord med hensyn til politiet. Der vil sagen ligge således, at den styrke der nu ved vor medvirken er engageret af Kommissionen, og som består af en 200-250 sønderjyder, vil i det øjeblik vi besætter landet blive delt, og Justitsministeriet vil da stå overfor at måtte engagere dem, der træder ud af Kommissionens tjeneste i det øjeblik, de må antages i dansk tjeneste.

Endvidere har vi nu ordnet det således dernede, at der er ansat unge mænd som politiassistenter, en i hvert amt til støtte for de midlertidige landråder i den tid, Kommissionen er der. Det er unge Mænd som har tjent som officerer under krigen og altså er vante til at føre kommando, men som selvfølgelig ønsker at træde tilbage til deres borgerlige stillinger, så snart muligheden er der. Så står vi overfor det spørgsmål, om det ikke var rigtigt, at der fra Justitsministeriets side blev sendt en politimester til hvert amt til at overtage disse stillinger, så man altså overtog kommandoen over politiet dernede. Det er en ret vigtig ting, således som forholdene er dernede. Jeg synes, det bliver nødvendigt, for vi må absolut garantere ro og sikkerhed i landet, hvad enten det nu bliver en politimester eller en anden politimyndighed, man kan sende derned.

Departementschef i Justitsministeriet Frits Schrøder kunne efter nogen debat meget ligefrem rekapitulere:

at Justitsministeriet i og for sig i virkeligheden ingen ting foretager sig i den tid, udover at sende politimestre derned og få politiet til at gå over til os, og så sende folk derned for at de kan se på sagerne så meget som muligt.

Og sådan blev det så. Departementschefen og chefen for statspolitiet var blandt de første, der i midten af februar måned ankom til Sønderjylland for ved selvsyn at danne sig et indtryk af situationen og forberede organiseringen af det fremtidige danske politi. Grundstammen skulle udgøres af personer, der havde gjort tjeneste i det midlertidige CIS-gendarmeri. Deres nationale sindelag var man ikke bekymret for, modsat i så mange af administrationens andre dele, hvor den danske administration først skulle til at vurdere, om det underordnede personale fra den tyske tid nu også var til at stole på.

Foranlediget af det oprindelige engelske krav fra juli 1919 blev der i de danske nordslesvigske aviser i slutningen af året 1919 annonceret efter dansksindede mænd, der havde gjort tysk krigstjeneste, og som nu ville påtage sig at varetage polititjeneste i landsdelen indtil afstemningen. I annoncen blev det nævnt, at der efterfølgende var mulighed for at gå over i dansk polititjeneste. Selvom politimyndigheden op til den kommende afstemning i sommeren alligevel blev tillagt CIS, blev styrken rekrutteret fra ansøgerfeltet til de nævnte stillinger. Af den samlede fortegnelse med realoplysninger og bedømmelse af de knap 500 ansøgere forekommer der flere danske statsborgere, der således ikke kunne komme i betragtning.³³ Det nævnte forløb afstedkom dog også en del ansøgninger, der ikke kunne imødekommes specielt fra danske i kongeriget, der ønskede at blive politibetjente i Sønderjylland efter genforeningen. Disse fik som oftest besked om, at de kunne henvende sig med deres ansøgning til chefen for statspolitiet efter genforeningen. Sønderjyder, der havde indsendt deres ansøgning til ministeriet, fik generelt besked om, at ministeriet ikke havde nogen indflydelse på ansættelsen, men at henvendelse skulle rettes til de landråder, der på vegne af CIS antog de nye betjente. I langt de fleste tilfælde blev ansøgningerne fra oktober- november 1919 videresendt af ministeriet til den pågældende landråd. Af svarbreve fra Det Midlertidige Ministe-

rium for Sønderjydske Anliggender fremgår det dog, at der også i ministeriet herskede stor forvirring om, hvem ansøgningerne faktisk skulle stiles til.

Opsummerende kan det fastslås, at det var danske interesser, der reelt fik den største indflydelse både på udformningen af de politimæssige tiltag i afstemningszonen og hvad angik ansættelsen af betjente.

4. To erindringer fra genforeningstiden

Bevæger vi os fra de ledelsesmæssige forviklinger til en menig betjents oplevelse af arbejdsopgaverne, har politiassistent A.N. Jensen givet en særdeles levende skildring af, hvilke konkrete opgaver de forskellige og stadig skiftende politikorps kunne blive konfronteret med. Han gjorde hele udviklingen med fra tysk soldat til ansøger til de annoncerede politistillinger over det særligt oprettede sikkerhedsværn i Haderslev by³⁴ og videre som politiassistent i den internationale kommission – for i 1920 at blive dansk overbetjent.

I forbindelse med de mængder af ekstratog, som DSB satte ind op til afstemningen, og som bragte stemmeberettigede fra Kongeriget til Nordslesvig, berettes følgende:

Det gjaldt derfor om i rette tid at tage sine forholdsregler og forhindre, at der blev forøvet sabotage mod disse afstemningstog, som de kaldtes, og at der eventuelt skete en stor jernbaneulykke. Sammen med Gydesen tog jeg herefter til Flensborg til Internationale Commission, hvor vi forelagde sagen for politidirektøren, den danske kaptajn Bruhn, og bad om, at der i de dage, afstemningstogene begyndte at køre, og til afstemningen den 10. februar var forbi, måtte blive stationeret en styrke af de franske tropper på henholdsvis Hvidding og Vojens jernbanestationer, hvor den største fare syntes at være til stede som følge af de mange tyske embedsfolk, der fandtes der. Politiinspektøren, den franske kaptajn Andersen, var straks indforstået hermed, medens politidirektøren havde sine betænkeligheder. Det blev dog sådan, som jeg havde planlagt, og et par dage før afstemningstogene fra Danmark kom hertil, blev der stationeret en fransk styrke på banegårdene i Hvidding og Vojens, hvor den opslog kvarter i II klasses venteværelserne. Som den mest farlige blandt de tyske funktionærer ved grænsestationen i Hvidding, og også som den, der rev de danske flag af bilen, havde jeg den Tyske stationsforstanders 18-årige søn stærkt mistænkt og anså ham også som en person, der ikke ville vige tilbage for at øve sabotage mod de danske afstemningstog. Til yderligere sikkerhed og for ikke at risikere noget som helst tog jeg tidlig om morgenen, da det

første afstemningstog ventedes fra Danmark til Hviding, og arresterede her den unge fyr. Kort efter kom det første afstemningstog, og der var stor jubel og gensynsglæde på banegården. Jeg traf flere af mine Jævnaldrende, der havde været med i krigen og havde set lejlighed til at flygte til Danmark. Gensynsglæden var gensidig hos mange. Da toget lidt senere kørte sydpå, tog jeg den unge arrestant med i toget til Skærbæk, hvorfra han overførtes til arresten i Toftlund. Her fik han lov til at blive, indtil alle togene var passeret og afstemningen overstået, hvorefter han blev løsladt og sendt hjem. De i Hviding og Vojens stationerede franske tropper tog tilbage til kasernen i Haderslev.

Bruun var her faktisk imod udstationeringen af tropper, hvilket i denne situation også forekom som en fornuftig disposition. En udstationering kunne fremprovokere en konflikt samt opfattes, som om politiet end ikke i 1. zone var sin opgave voksen.

Gydesens og Jensens begrundelse for, hvorfor stationeringen var nødvendig, er også tvivlsom, i hvert fald når der ses på de faktiske begivenheder. Der fandt således ikke en eneste sabotagehandling sted imod de tusinder af mennesker, der i særtog blev sendt via DSB til Sønderjylland.

Betjent Jensens arrestation af den unge mand lader sig nok også vanskeligt forene med normale retsplejeforhold, men situationen i afstemningsområdet var vel også netop karakteriseret af en vis vilkårlighed på trods af alle bestræbelser. En vis nidkærlighed hos nogle af de nye betjente lader sig heller ikke fornægte.

En pendant til denne skildring er beretningen fra 2. zone af senere chef for det danske efterretningsvæsen H.M. Lunding. Selvom han stammede fra Jels i Nordslesvig, ønskede han som 20-årig at gøre en dansk indsats længere sydpå. Muligheden opstod, da CIS ansatte ham som gendarm i Valsbøl og Store Vi sogne i den sydligste del af 2. zone. En af opgaverne var at opretholde ro og orden ved de arrangerede valgmoder. Oftest var der tre talere, henholdsvis en dansk, en tysk og en frisk, og gendarmen havde store vanskeligheder ved at få gemytterne til at forliges. Gentagne gange blev det forsøgt at få hjælp fra de stationerede engelske soldater i Lindved. Det lykkedes ikke i et eneste tilfælde. Ordren skulle komme fra CIS, og den kom aldrig. CIS berodrede derimod ofte de personer løsladt, som Lunding havde arresteret. Lunding havde klart et nationalpolitisk sigte med at beklæde politistillingen. Afstemningsresultatet den 14. marts med 350 tyske stemmer imod blot 10 danske lod der ikke være

nogen tvivl om, at området ønskede et tysk tilhørsforhold. Lunding erkender da også, at det faktisk var fornuftigt, at stemningen ikke var blevet yderligere ophidset ved at indsætte den ønskede militære bistand. Andre begivenheder, hvor han for frem med rigoristiske tiltag over for sortbørshandel og mindre lovovertagelser, skabte efter hans eget udsagn flere tyske stemmer end danske. Efter den 2. verdenskrig, hvor Lunding igen kom til området som forbindelsesofficer, havde han den tvivlsomme fornøjelse, at der stadig var folk, der kunne huske afstemningstidens nævenyttige danske gendarm.

Modsat langt hovedparten af de sønderjyder, der havde fungeret som CIS-gendarm, fortsatte Lunding ikke i det danske politi. Han opfyldte ikke kravet om at være 25 år, og det tilbud, som Mensen gav ham om at blive kontorist på politigården i København, indtil han blev gammel nok, var ikke tilstrækkeligt fristende.³⁵

5. Dansk ordenspoliti i Sønderjylland – korpsets tilpasningsproblemer

I politiforeningerne i kongeriget var der ikke udelt tilfredshed med udsigten til af få de tidligere CIS-betjente som kolleger. Dansk Politiforbund havde kort før afstemningen i 1. zone denne kommentar til den formodede ordning af politiforholdene:

et stærkt, vel skolet ordensværn i forbindelse med et dygtigt kriminalpoliti er absolut påkrævet, men dette skabes ikke, hvis man skal udtage tilfældige frivillige folk uden spor af politimæssig uddannelse..... Nej, der burde i behørig tid være stillet tilbud til erfarne politimænd herhjemme, således som man har gjort det indenfor andre etater.³⁶

Sådan skulle det ikke gå, i hvert fald ikke hvad angik de menige ordensbetjente. I juni måned 1920 indberettede Mensen til Justitsministeriet med navns nævnelse af hver enkelt, at han havde antaget 135 tidligere CIS-gendarm til ordenspolitiet i Sønderjylland fordelt på 2 overbetjente og 133 prøvebetjente. Vedrørende enkelte af de ansatte havde Mensen anført supplerende bemærkninger. Jørgen Henrik Koch havde således siden 1897 været i politi- og magistratstjeneste under tysk administration. Desuden blev der udbedt ministeriets approbation med hensyn til antagelse af 9 personer, der, som født i 2. zone, muligvis ikke ville erholde dansk indfødsret umiddelbart ved Genforeningen. I

de følgende år blev der dog tilført korpset et mindre kontingent af politibetjente med tidligere ansættelse nord for Kongeåen.³⁷

I den første årsrapport for det statslige ordenspolitiet blev der givet en detaljeret gennemgang af politistyrken. Foruden de omtalte 135 betjente blev der frem til årets udgang ansat yderligere 9 overbetjente, 2 betjente og 11 betjente på prøve, i alt 157 mand.

Fordelingen af personalets tidligere stillinger var således, at 138 havde været gendarmere eller politiassistenter i CIS, mens alle øvrige havde mere eller mindre politimæssig baggrund.³⁸ Korpset var ved årsskiftet dog skrumpet til 139 mand, da 1 overbetjent og 9 betjente på prøve var blevet afskediget på grund af tjenesteforseelser, 3 var allerede fundet uegnet, og 5 var blevet afskediget efter ansøgning. Hvorledes disse 139 mand blev fordelt i Sønderjylland, fremgår af tabellen næste side.

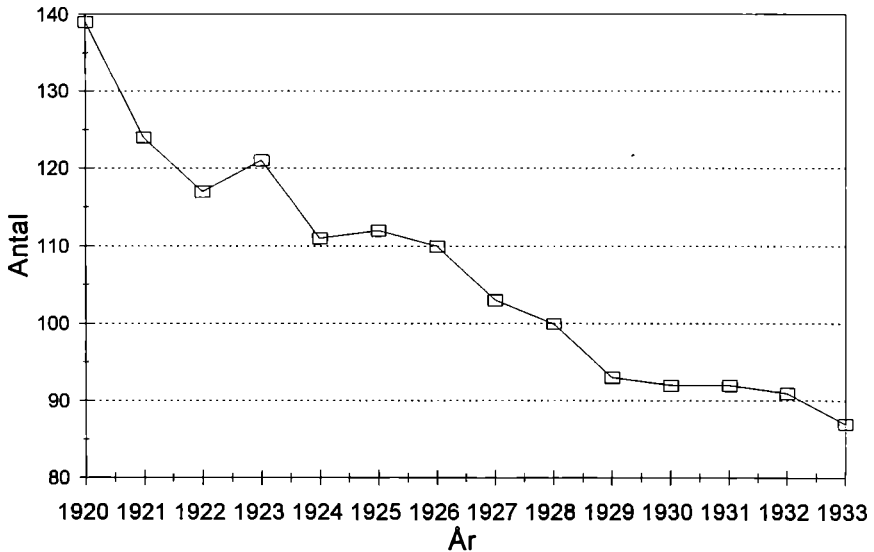
Målt per indbygger var antallet af betjente i Sønderjylland betydeligt højere end i resten af landet. Usikkerheden var imidlertid stor, hvad angik behovet for betjente i landsdelen. Økonomisk herskede der kaotiske forhold, som kunne fremme sociale uroligheder, men nok så vigtigt for den større normering var det faktum, at landsdelen rummede et betydeligt tysk mindretal på 20.000-30.000 personer. Frygten for, at de nationale spændinger mellem tysk og dansk skulle udarte til håndgribeligheder, lå latent. Med det større antal betjente traf de danske myndigheder en præventiv foranstaltning for at være bedre rustet, hvis der skulle opstå alvorlige konflikter med nationale overtoner. Selvom styrken var betydelig, var der langt til de 250 stillinger, som loven af 28. juni 1920 gav mulighed for at ansætte. De specielle farer i Sønderjylland viste sig ikke så tyngende, at det blev nødvendigt at udnytte normeringsrammen – tværtimod. Som det fremgår af hosstående figur (opgjort pr. den 31.12. de respektive år), skete der en reduktion i antallet af ordensbetjente frem til 1933. Antallet af personer, der faktisk havde været ansat i korpset, var derimod betydeligt større. Afskedigelser af personer på grund af tjenesteforseelser var ikke blot det første år betydelige. I 1921 var antallet 8, i 1922: 2, i 1923 var tallet 6. Typisk var der tale om, at der i årene efter Genforeningen, hvor Sønderjylland kæmpede for økonomisk at komme på fode igen, parallelt hermed eksisterede et mere eller mindre illegalt marked for plattenslage-

Skematisk oversigt over fordelingen af de statslige sønderjyske ordensbetjente pr. 31.12. 1920

(O = Overbetjente, B = Betjente, P = Prøvebetjente)

Politikreds	Station	O	B	P	Politikreds	Station	O	B	P
Ribe					Aabenraa				
	Hygum			1		Bolderslev			1
	Rejsby			1		Kliplev			1
Haderslev						Feldsted			1
	Haderslev	2		15	Sønderborg				
	Vojens			1		Sønderborg	1		13
	Sommersted			1		Ulkebøl			1
	Christiansfeld			1		Augustenborg			1
	Øsby			1		Nordborg			1
	Hoptrup			1		Guderup			1
	Over Jerstal			1		Tandslet			1
Toftlund						Skovby			1
	Toftlund	2		1	Gråsten				
	Rødding			1		Gråsten	1		3
	Jels			1		Egersund			1
	Gram			1		Brunsnæs			1
	Tirslund			1		Broager			1
	Agerskov			1		Dybbøl			1
	Skærbæk			1		Sottrup			1
	Arnum			1		Holebøl			1
Aabenraa						Bov			1
	Aabenraa	1		11		Frøslev			1
	Løjt kirkeby			1		Padborg	1		5
	Rødekro			1		Kruså			5
	Hellevad			1		Kollund			4
Løgum-kloster					Tønder				
	Løgumkloster			1		Bylderup			1
	Bedsted			1		Jejsing			
						Hostrup			1
	Ravsted			1		Møgeltønder			1
	Brede			1		Højer			1
	Ballum			1		Visby			1
Tønder						Pebermark			1
	Tønder	3	1	16		Sæd			3
	Tinglev			1		Højer Sluse			2
	Kravlund			1	I alt		11	1	127

Antal sønderjyske ordensbetjente

ri. Fristelsen for at erhverve sig uberettigede ekstra indtægter, der var uforenelige med polititjenesten, var øjensynlig for stor for flere af de nyansatte betjente. Så godt som alle de afskedigede betjente havde en fortid som CIS-gendarmere.

Et endnu større indhug end egentlige tjenesteforseelser gjorde afskedigelser af prøvebetjente, der blev opsagt som uegnede eller mindre egnede til tjenesten, i 1921: 4, i 1922: 13, 1923: 7. Hertil kom en række afskedigelser efter ansøgning, hvor det må formodes, at der var personer iblandt, der selv havde indset, at politigerningen ikke var noget for dem. Det rekrutteringsgrundlag, der var valgt for det sønderjyske ordenspolitikorps, viste sig således ikke i alle tilfælde at opfylde de stillede krav. Det kneb specielt med at opfylde de beskudne teoretiske krav. Allerede fra den 28. maj til den 26. juni 1920 blev der afholdt 7 kortere kurser i de sønderjyske købstæder. Hvert kursus havde en varighed på 4 dage, og 2 af politiskolens lærere underviste i politiinstruks, korpsets pligter og opgaver, rapportskrivning og dansk. I de følgende år blev kursusaktiviteterne og egentlig prøveafleggelse intensiveret, hvilket bevirkede det relativt store mandefald.³⁹ I juli 1921 skev Mensen til Justitsministeriet, at en stor andel af de betjente, der havde gennemgået kurser på politiskolen, blev

Langt de fleste menige betjente i det sønderjyske ordenspoliti havde oprindelig været CIS-betjente. For kriminalpolitiet og de ledende stillinger inden for politiet var situationen en anden. Her blev der primært rekrutteret folk nord for Kongeåen. En af disse var Steffen M.N. Panum født i 1891, der, efter at være indtrådt i Københavns politi i 1920, kom til Aabenraa som kriminalbetjent i 1922 og fra 1931 i Toftlund. Billedet er formentlig fra 1920. Foto: Middelfart Byhistoriske Arkiv.

skønnet uegnet, samt at han på grundlag af indberetninger fra politimestre og politiadjudanten måtte erkende, at en del betjente var uegnede til at forblive i korpset ganske uanset udfaldet af en eventuel prøve på skolen. Formålet var at få tilladelse til at ansætte nye betjente.⁴⁰ Der blev i perioden opslået en række stillinger, men som set blev styrken generelt formindsket. Valgte Mensen så at ansætte personer med en anden profil end tidligere? Dertil må svares med et ja. I den udstrækning, det var muligt, blev stillingerne besat med betjente, der kom fra stillinger som kommunale ordensbetjente i resten af landet. Kvoten var dog ikke tilstrækkelig, så der blev stadig ansat en del prøvebetjente fra Sønderjylland fra civile livsstillinger inden for landbrug, fiskeri, søfart og kontorvirksomhed.

Så tidligt som i et brev til chefen for statspolitiet dateret den 29. maj 1920 redegjorde Fritz Jacobsen for sin betænkelighed ved korpsets sammensætning. Han fremførte, at de sønderjyder, der var antaget til ordenspolitiet, var uøvede og ukendte med polititjeneste, og derfor ville han gerne, at eventuelle ansøgere fra de kommunale politikorps i Kongeriget kunne antages og herefter beordres til tjeneste i Sønderjylland. Han foreslog, at der skulle ansættes mindst én overbetjent, der havde gjort polititjeneste i Kongeriget, i hver politikreds, og at der skulle ansættes så mange kongerigske betjente som muligt. Generelt kunne ønsket ikke imødekommes, dels havde CIS-gendarmerne fra 1. og 2. zone fået lovning på stillingerne, dels blev der oprettet færre politistillinger, end der havde været CIS-gendarmer. Det betød, at det generelt blev de uskoledede sønderjyder, der kom til at udgøre langt hovedparten af ordenspolitistyrken. I forbindelse med de antalsmæssigt beskedne senere ansættelser i 1920'erne blev der dog også tale om at ansætte betjente med en mere solid politimæssig baggrund typisk opnået i kommunal tjeneste nord for Kongeåen. I og med at det i stillingsansøgningerne igennem 1920'erne stadig blev understreget, at ansøgere med kendskab til tysk ville blive foretrukket, samt at lønningerne var beskedne også set i forhold til de kommunale betjente, forblev det væsentligste rekrutteringsgrundlag lokale sønderjyder uden politimæssig baggrund.⁴¹

De sønderjyske ordensbetjente organiserede sig i oktober 1920 i Sønderjysk Politiforening, som blev repræsenteret i Dansk Politiforbunds hovedbestyrelse. I forbundets blad *Politivennen* blev

problematikken om de sønderjyske ordensbetjente også taget op. I sin leder fra 18. september 1921 blev det anført, at

den danske politiadministration skulle udøves af et korps, hvis menige personale gennemgående stod fremmede for polititjeneste efter vort system, medens de overordnede kom som fremmede, der skulle finde sig til rette under helt nye forhold. Alene dette var nok til at berede overordentlig store vanskeligheder, men hertil kom så yderligere, at befolkningen befandt sig i en brydningsperiode.

Konklusionen fra Dansk Politiforbund lød:

når nu overgangstiden synes endt, og resultatet er blevet, at alt dernede synes at glide på tilfredsstillende vis, kan vi kun lykønske det sønderjyske politi til, at det har klaret alle skær så smukt, som sket er.

På baggrund af de faktiske forhold var overgangstiden på ingen måde forbi, og lederen må primært ses som en forsvarstale for de sønderjyske ordensbetjente, men som set, fortsatte udskiftningen af betjente i de følgende år.

Spørgsmålet om, hvorledes man skulle stille sig til de kommunale tyske polititjenestemænd i Sønderjylland, blev igen aktuelt, da Indenrigsministeriet i sommeren 1921 modtog et andragende fra Sønderborg Købstads Magistrat, der ønskede refusion af udgifterne til pension til de kommunale tjenestemænd, der var blev afskediget efter Genforeningen, blandt andet politipersonale. Justitsministeriet bad Mensen undersøge, om det var muligt at ansætte nogle af de oprindelige betjente, så pensionspengene kunne spares. Forslaget blev pure afvist af Mensen og Jacobsen, der den 16. september 1921 skrev tilbage til Justitsministeriet, at ordenskorpsset var fuldtalligt, og alene af den grund kunne der nu ikke være tale om helt eller delvist at overtage personalet fra de tidligere kommunale politikorps i de sønderjyske landsdele. Der blev gjort opmærksom på, at det daværende ministerium havde stillet de i den internationale kommissions ansatte gendarmer i udsigt, at de senere ville kunne overgå i dansk tjeneste. Som vi har set, blev langt den overvejende del af det sønderjyske ordenspoliti også besat med sådanne gendarmer. Denne belæring af de historiske kendsgerninger blev fulgt op af en detalredegørelse. For Sønderborgs vedkommende kunne det oplyses, at man i maj 1920 kun havde modtaget ansøgninger fra to fra det

kommunale politikorps i Sønderborg – fra en betjent Petersen og en natbetjent, hvoraf sidstnævnte blev skønnet uegnet, og førstnævnte faktisk blev antaget i ordenspolitiet. Betjent Petersen blev dog syg og kunne ikke foreløbigt tiltræde tjenesten. I mellemtiden blev der den 25. august 1920 i Sønderborg Byråd givet udtryk for, at netop denne person havde optrådt som danskerhader, hvorefter politimesteren i Sønderborg ikke turde fastholde sin anbefaling af Petersen. Petersen modtog herefter i en skrivelse af 1. oktober et brev om, at han alligevel ikke kunne antages i ordenspolitiet.

Mensen og Jacobsen havde styr på begivenhedernes gang, og dokumentationen var i orden. Det kunne sågar meddeles ministeriet, at der i det sønderjyske ordenspoliti var ansat 4 tidligere betjente fra de sønderjyske landsdele. Begrundelsen for, at der ikke blev tale om flere, var, at der kun var indgivet ansøgninger fra et mindre tal af disse betjente, og at de allerfleste af ansøgerne på grund af deres alder, nationale eller politiske sindelag, manglende kvalifikationer »aldeles ikke har været egnede til at overgaa i et dansk Politikorps«. Statspolitiets grundige redegørelse førte da også til, at ministeriet i november 1921 blankt afviste Sønderborg Købstads andragende.⁴²

6. Kriminalpolitiet

For kriminalpolitikets vedkommende kalkerede man den kongerigske model. Så tidligt som den 11. maj 1920 meddelte Mensen administrator Haarløv, at statspolitiet var blevet beordret til fra lørdag den 15. maj at overtage kriminaltjenesten i 1. zone. Der blev stationeret kriminalbetjente i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Løgumkloster og Rødding (Toftlund), i alt bestod kontingentet af 20 personer fordelt på 1 vagtmester, 4 overbetjente og 9 betjente og 5 prøvebetjente. Her var der ikke tale om lokale sønderjyder, men om personer der var blevet håndplukkede af Mensen. Alle havde deres baggrund i politiet enten i tjeneste i kriminalpolitiet eller det kommunale ordenspoliti eller fra tjeneste i begge korps.⁴³ I modsætning til adskillige andre steder i landet synes der ikke at have været væsentlige konflikter med ordenspolitiet. Mensen holdt skarpt øje med sine to korps i landsdelen, og øjensynlig lykkedes det ham at undgå åbenlyse stridigheder.

7. Ledelsen af de sønderjyske betjente og betjentenes første indsats Politiajudantstillingen

Ledelsen af det sønderjyske politikorps kom i modsætning til de menige betjente til at bestå af folk med erfaring inden for det danske politi. Ikke blot hvad angik de nye sønderjyske politimestre, men også for den nyoprettede stilling som politiajudant for de sønderjyske landsdele. I loven af 28. juni 1920 om oprettelsen af et under chefen for statspolitiet sorterende ordenspoliti i de sønderjyske landsdele, hed det sig, at Justitsministeriet til midlertidig bistand for chefen beskikker en politiajudant. Stillingen var på dette tidspunkt allerede besat – med Fritz Jacobsen. Stillingsopslaget fra 13. april gav følgende beskrivelse af opgaven:

Politiajudanten vil have at bistå chefen for statspolitiet ved ledelsen af den under dennes sorterende politiafdeling, hvis opgave er at varetage opretholdelsen af sikkerhed, fred og orden og passe overholdelsen af love og vedtægter i de landområder i Sønderjylland, der måtte blive indlemmet i Danmark. Den, der udnævnes, er pligtig til at tage bopæl på det sted, der anvises ham.

Ønsket om et statsligt ordenspoliti og den særlige stilling som politiajudant må ses som et udtryk for, at man ønskede en mere central styring af ordenspolitiet, end tilfældet var i resten af landet. Usikkerheden over for hvorledes det betydelige tyske mindretal i landsdelen ville forholde sig gjorde, at statsmagten ønskede en anden ordning end i resten af landet. Hertil kom, at landsdelen var økonomisk tilbagestående og på kommunalt plan ville have svært ved at løfte byrden. Skepsis over for, hvorvidt tyskheden kunne få indflydelse på ansættelse af politibetjente, hvis den ansættende myndighed skulle være kommunal, virkede også fremmede for ønsket om statspoliti.

Det kneb voldsomt med at tiltrække kvalificerede ansøgere til stillingen som politiajudant. Den rigtige mand dukkede først op, da Mensen havde sendt de først fremkomne ansøgninger. Politiaassessor af 2. grad i København Fritz Emil Jacobsen meddelte den 11. maj, at han var interesseret i stillingen, og allerede samme dag meddelte Mensen ministeriet, at han måtte foretrækkes frem for de øvrige ansøgere. Den 14. maj blev den 28-årige Jacobsen konstitueret, og den 17. maj drog han til sit midlertidige

kontor i Sønderborg, senere Aabenraa, for i denne omgang at ende i Gråsten.

Dagen efter gav Justitsministeriet besked til Statsministeriet om konstitutionen af Jacobsen med bemærkning om at formidle budskabet videre til administrator for de sønderjyske landsdele V.R. Haarløv, som så igen skulle orientere CIS. Genforeningen havde endnu ikke fundet sted, så politiadjudanten havde foreløbig at virke som den internationale kommissions øverste politiembedsmand i 1. zone.⁴⁴ På trods af de alt andet end simple kommandoveje blev de udstedte retningslinier ekspederet uden problemer. Det samme kan derimod ikke siges at være tilfældet, da politiadjutant Jacobsen skulle finde sine egne ben i forbindelse med de første konkrete politiopgaver i landsdelen. Den unge Fritz Jacobsen ønskede at demonstrere sin handlekraft, og det betød, at han støttede en hård linie i udvisningsspørgsmålet. Efter politisk røre og gentagende uheldig presseomtale så Mensen sig foranlediget til at kalde Jacobsen til København for at konferere med ham om, hvorledes politiet bedst kunne fungere efter genforeningen. Denne irettesættelse kunne Jacobsen godt leve med, værre blev det, da administrator Haarløv meddelte Jacobsen, at han også ønskede at se på udvisningerne. Han henstillede, at der kun blev foretaget *ubetinget* udvisning af udlændinge, som var uden arbejde eller erhverv og ikke havde pengemidler til 8 dages ophold. Haarløv kunne den 25. juni meddele, at den danske fremmedlov nu var gældende i Sønderjylland, hvilket var ensbetydende med, at alle udvisninger skulle forelægges for Justitsministeriet.

På den baggrund kontaktede Jacobsen sin chef Mensen – der øjnede en mulighed for nu over for Haarløv at demonstrere, hvorledes de politimæssige kommandoveje i Sønderjylland skulle ordnes. Måden, han greb sagen an på, siger meget om Mensens taktiske snuheit.

Den 26. juni skrev han først følgende til politiadjudanten:

På givne anledning meddeles, at De kun i tilfælde, hvor særlig bemyndigelse gives Dem, kan råde over det til kriminalpolitiet hørende mandskab, og at spørgsmålet vedrørende fremmedkontrollen skal forelægges mig til afgørelse som henhørende under kriminalpolitiet.⁴⁵

Mensen meddelte samme dag Haarløv, at denne tilkendegivelse samme dag skriftligt var tilgået politiadjudanten. Dette kan op-

fattes som en yderligere irrettesættelse af Fritz Jacobsens virke, men brodden var i stedet rettet imod Haarløv, der ikke havde den »rette« forståelse for en politimands virke – som Mensen udtrykte sig over for Jacobsen. Mensen fortsatte sit brev til Haarløv på følgende måde:

At en anden opfattelse har gjort sig gældende er jo forståeligt på grund af den overgang, hvor politiadjudanten var tilforordnet Kommissionen, medens statspolitiet bortset fra de enkelte udsendte betjente ikke havde politimyndighed. At jeg selvfølgelig vil have et samvirke i stand mellem adjudanten og mig, således at jeg i visse retninger også med hensyn til fremmedkontrollen muligt benytter ham, er en indre Ordning«....

I forholdet iøvrigt må jeg som leder og ansvarshavende for statspolitiet forlange, at enhver principiel afgørelse angående fremmedtilsynet og enhver almindelig ordre udgår fra mig eller på mine vegne fra denne afdeling, som har med disse sager at gøre indenfor statspolitiet. Dette har jeg haft lejlighed til både at gøre gældende overfor amtmand Thomsen og den konstituerede politimester i Aabenraa.

Hertil må føjes, at administrator Haarløv nu også var informeret på en meget håndfast måde.

Mensen havde klart markeret, efter hvilken taktstok politiet i Sønderjylland skulle spille, og der blev lagt op til et tæt samarbejde med politiadjudanten – et samarbejde, der faktisk rakte længere, end der var hjemmel til. Politiadjudanten havde hermed de fakto fået en status som overpolitimester i Sønderjylland.

8. Instruksen for ordenspolitiet i Sønderjylland

Selve arbejdet med udarbejdelsen af en instruks for det sønderjyske ordenspoliti var Fritz Jacobsen dybt involveret i. Som en af hans første embedshandlinger besvarede han allerede den 14. juni 1920 en anmodning om at bidrage til udarbejdelsen af en instruks for ordenspolitiet. Det var rent faktisk så tidligt, at Jacobsen måtte understrege, at han ikke kendte indholdet af det udarbejdede lovforslag angående korpsets oprettelse! Hans udkast indeholdt ikke færre end 62 paragraffer, hvor vel knap halvdelen var i direkte overensstemmelse med instruksen for statspolitiet af 30. december 1919⁴⁶. Arbejdet trak ud til slutningen af året 1921, før Mensen udsendte instruksen. Sammenholdes Jacobsens udkast med den foreløbige instruks for korpset af 30. december 1921, kan det konstateres, at der i visse tilfælde er

fuldstændig verbalt sammenfald, noget er i samme stil, og meget er anderledes. Ændringerne stod Mensen for, hvilket betød, at statspolitichefens rolle overalt blev yderligere styrket, og instruksen blev mere direkte rettet imod ordenspolitiets opgaver. Instruksen var med sine 38 paragraffer betydelig mere omfattende end de almindelige kommunale regelsæt for kommunale ordensbetjente. Slående var de særdeles kraftige bindinger til statspolitichefen og dennes midlertidige foresatte i området politiadjudanten. Politimestrene havde i langt større udstrækning indberetningspligt til statspolitichefen end i resten af landet. Ledelsesmæssigt var statspolitichefens stilling således langt stærkere end i resten af landet. Helt symptomatisk havde Mensen slettet Jacobsens indledning til §3, hvor han havde anført, at »Politimestrene leder Ordenspolitiet i de enkelte Politikredse«. Det sønderjyske ordenspoliti skulle være Mensens korps.

Jacobsen og Mensen var enige om at udpensle, hvad en betjent ikke måtte give sig i kast med for at undgå at komme i et afhængighedsforhold, der kunne svække den politimæssige indsats. På grund af de stadige økonomiske problemer i grænselandet blev risikoen for bestikkelse og korrupsion anset for særlig stor, hvilket afstedkom flere indskærpelser til de sønderjyske betjente end i resten af landet.

I § 30 tillagdes det sønderjyske ordenspoliti flere beføjelser eller måske rettere ansvarsområder end i resten af Kongeriget. Specielt må nævnes følgende, der havde rod i de helt specielle forhold, man frygtede kunne opstå i grænselandet, og som statsmagten ønskede at have direkte lovhjemmel til at kunne imødegå: »Finder Oprør eller den i Straffeloven § 103 ommeldte Forbrydelse (Tvang eller Trusler mod Øvrighed under Opløb) Sted, eller udøves den i Straffelovens § 87 ommeldte Forbrydelse (Forhindring af Rigsdagsvalg eller af Rigsdagens Virksomhed ved Vold o. desl.) af en samlet Mængde, eller er Drab eller betydelig Legemsbeskadigelse paaført i Slagsmaal, i hvilket flere har deltaget, og Omstændighederne ikke umiskendeligt udpeger den eller de skyldige, kan Politiet anholde enhver, der træffes i den samlede Mængde, eller indviklet i Slagsmaal, og som ikke straks formaar at rense sig for Mistanke om en strafbar Deltagelse«.

Der var med andre ord tale om, at ordenspolitiet kunne foretage masseanholdelser på et mere løst grundlag end i resten af landet.

De frygtede uroligheder i kølvandet på Genforeningen fandt dog ikke sted, og dagligdagen for de sønderjyske ordensbetjente var i begyndelsen af 1920'erne fredeligere, end man havde turdet håbe.

9. Korpsets ilddåb

Mens CIS-gendarmernes vigtigste opgave var at sikre forholdene omkring afstemningsdagen, fik det nye sønderjyske ordenspoliti efter sin officielle oprettelse den 28. juni 1920 som første store opgave at sikre ro og orden i forbindelse med genforeningsfestlighederne fra den 10. juli med kulminationen på Dybbøl Banke dagen efter. Mens arrangementerne alle steder forløb i en euforisk stemning, hvor politiets eneste problem var at holde den jublende menneskemængde på afstand fra de kongelige, kom det nye korps ud for store tekniske vanskeligheder på denne prestigefyldte »ildprøve«. A.N. Jensen, der skulle følge de kongelige på hele deres rute, havde efter udført arbejde i Aabenraa sammen med 50-60 andre betjente fået besked på at stille ved havnen om aftenen. Herfra skulle de med motorbåd sejles til Sønderborg for at kunne tage imod kongen på Dybbøl dagen efter. Motoren gik dog i stå, og de søgte i land ved Varnæs Vig, hvor de blev budt indenfor til genforeningsfesten på hotellet. Først ud på de små timer kunne motorbåden sejle videre, men nåede ikke videre end til Hardeshøj på Als. Da den korteste vej til Sønderborg var via Sundevedsiden, blev styrken sejlet over med den lille færge til Ballebro, hvorfra de gik videre til fods vel at mærke efter 1½ døgns næsten uafbrudt tjeneste. A. N. Jensen beretter her efter følgende:

Vi måtte enkelte steder ind og spørge om vej, og folk blev meget forbavset over at se os. De vidste ikke, hvem vi var, kendte ikke uniformen og mente, at vi var en del af den danske garde. Så gik det til fods i retning af Sønderborg. Men trætheden meldte sig nu hos mange. Den nye uniform med disse lædergamacher gjorde gangen besværlig, idet disse nye lædergamacher gnavede hul på anklerne. Gamacherne blev taget af, jakken kom på armen og huen i hånden, så gik det bedre. Endelig nåede vi landevejen Aabenraa-Sønderborg. Uniformen blev bragt i orden. Der var allerede stor trafik på vej til Sønderborg, så det voldte os ingen vanskelighed at få kørelighed. Også bilisterne spurgte os om, hvem vi var, og da de hørte, at vi var det nye ordenspoliti, så blev de glade for, at de kunne gøre os en tjeneste. Vi nåede alle i god behold og i god tid til Sønderborg. Politiajudant

I 1920 bevirkede ønsket om bedre at kunne hævde den danske stats nationale suverænitet i det genvundne Sønderjylland, at ikke blot kriminalpolitiet blev statsligt, men også ordenspolitiet - en opgave, der var kommunal i det øvrige land frem til 1938. Den første helt store opgave, som det sønderjyske ordenspoliti stod overfor, var genforeningsfestlighederne. Her ses et billede fra 10 juli 1920, hvor Chr. d. X rider over den gamle grænse. Kongen har netop løftet en lille pige op til sig, hvilket synes at skabe nogen uro hos de sønderjyske ordensbetjente. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Fritz Jacobsens ansigt lyste op og blev til et stort smil, da han så os komme.⁴⁷

Det sønderjyske politi og politiadjutant Fritz Jacobsen slap hermed for at komme dårligt fra start. Selve stillingen som politiadjutant blev i denne omgang opretholdt frem til 1923, hvor udviklingen i grænselandet havde stabiliseret sig så meget, at regeringen ikke så nogen grund til at bibeholde stillingen.⁴⁸ Senere udtalelser om Fritz Jacobsen og f.eks. A.N. Jensens beretning kunne forlede én til at tro, at etableringen og driften af det sønderjyske politi var uproblematisk.⁴⁹ At dette ingenlunde var tilfældet, er allerede blevet understreget. Der er ikke bevaret noget selvstændigt arkiv for den midlertidige stilling som politiadjutant for de

sønderjyske landsdele, som Jacobsen bestred 1920-1922, men via indberetninger til Statspolitichefen kan adjutantens virke belyses. Specielt vanskelighederne omkring Genforeningen samt spørgsmålet om selve politistyrken optog megen tid.

10. De sønderjyske politimestre

I tillæg til Kongelig dansk Hof- og Statskalender 1920 hedder det bl.a. om politivæsenets område, at de overgår fra »Landraadernes og Amtsforstandernes Politiforretning til Politimestrenes, der faar Politikredse, ligesom i det øvrige Danmark, medens Amtsdistrikterne og Amtsforstanderne forsvinder«. I den Midlertidige Lov om Domstolenes og Politimyndighedernes Ordning m.m. i de sønderjyske Landsdele af 28. juni 1920 blev der oprettet syv nye politikredse.

De første politimestre i Sønderjylland efter genforeningen samt afgrænsningen af de nye politikredse, blev følgende:

N.H.R. Rendal: Haderslev Købstad med Haderslev Herred, Gram Herred og en del af Tyrstrup Herred med sæde i Haderslev.

S. Wittrup: Nørre Rangstrup og Hviding Herred samt Frøs Herred og en del af Kalvslund Herred med sæde i Toftlund.

O.S. Fribert: Aabenraa Købstad, Sønder Rangstrup og Ris Herreder, en del af Lundtofte Herred og Varnæs Birk med sæde i Aabenraa.

K.O. Cortsen: Sønderborg Købstad, Nybøl Herred, en del af Lundtofte og Vis Herreder (samt på Als) med sæde i Sønderborg.

H.K. Vilstrup: Lø Herred med Løgumkloster Birk med sæde i Løgumkloster.

J.J.A.J. Voxlev: Tønder Købstad, Tønder, Højer og Slogs Herreder med sæde i Tønder.

Embedet, som skulle have bestået af Als med undtagelse af Sønderborg Købstad, forblev vakant, og i 1921 ændredes inddelingen, således at Cortsen blev politimester for Sønderborg Købstad og Als Nørre og Sønder Herreder, mens politiadjutant Fritz Emil Jacobsen tillige blev politimester for Nybøl Herred og en del af Lundtofte og Vis Herreder med sæde i Gråsten. Da stillingen som politiadjutant var midlertidig, blev Jacobsen indtil videre konstitueret som politimester i Gråsten.

Med virkning fra 1. januar 1923 blev jurisdiktionen for de sønderjyske politikredse omlagt, således at politikredsene blev indordnet som nummer 66-71 i rækken af danske politikredse.

Fordelingen blev herefter:

Nr. 66: Haderslev Købstad med Haderslev Herred, Gram Herred og en del af Tyrstrup Herred.

Nr. 67: Nørre Rangstrup og Hviding Herred samt Frøs Herred og en del af Kalvslund Herred.

Nr. 68: Aabenraa Købstad, Sønder Rangstrup og Ris Herreder, en del af Lundtofte Herred og Varnæs Birk.

Nr. 69: Sønderborg Købstad, en del af Nybøl Herred, samt Als Nørre og Sønder Herreder

Nr. 70: Lundtofte og Nybøl Herreder, undtagen 6 sogne.

Nr. 71: Tønder Købstad, Tønder, Højer, Slogs Herreder samt Lø Herreder med Løgumkloster Birk.

Rendal, Wittrup, Fribert og Cortsen fortsatte stort set som hidtil, mens Vilstrup efterfulgte Jacobsen i Gråsten, og A.V. Seidenfaden overtog politimesterstillingen i landsdelens vestligste kreds efter Voxlev, der var død i 1922.

Som i resten af landet uden for København blev de sønderjyske politikredse ledet af en kongelig udnævnt politimester med juridisk embedseksamen, der var chef for det stedlige politi, for kriminalpolitiet såvel som for ordenspolitiet. I resten af landet var der for politimestrene tale om at være chef for såvel det kommunale ordenspoliti som for det personale af kriminalpolitiet, som var tildelt af statspolitiet.

Aage Seidenfaden skriver i sin erindringsbog, at han i 1922 »fik tilbudt det »værste« embede i Danmark, nemlig nede ved grænsen i Tønder«. ⁵⁰ Ikke mindst på grund af det tillæg på 6.000 kr. årligt, som var knyttet til de højere stillinger i Sønderjylland, slog han til. Udskiftningen havde netop i Tønder været voldsom. Seidenfaden var således den 4. politimester siden Genforeningen, de tre tidligere havde alle fungeret i 1922. Den første var død blot fire måneder før Seidenfadens tiltrædelse, nr. 2 blev ked af forholdene efter 14 dages forløb, og nr. 3 var den konstituerede Harald Petersen, den senere justitsminister.

Seidenfaden havde ikke særligt forhåndskendskab til de sønderjyske forhold og beskriver sig selv som temmelig blåøjet over

for forholdet mellem tysk og dansk. Med blåøjet mente han sin første tids ønske om at være retfærdig overfor dansk og tysk. Efterhånden havde han mange sammenstød med de tysksindede, og han var i direkte opposition til de skiftende danske regerings politik om ikke at give Tyskland anledning til at føle sig irriteret over behandlingen af dets såkaldte »landsmænd« i Nordslesvig.

IV På vej imod et statsligt enhedspoliti? Et skridt frem og to tilbage

1. Politikommissionen af 19. juni 1925

Ingen forestillede sig, at landets politivæsen havde fundet et bare nogenlunde stabilt organisatorisk stade i begyndelsen af 1920'erne. Både lovene om politiforvaltningen nord og syd for Kongeåen skulle da også ifølge de respektive love revideres inden for en kort årrække. På grund af spørgsmålets kompleksitet og politisk uenighed om, hvilken udviklingslinie der skulle følges, blev en mere gennemgribende ændring gang på gang udskudt. Mindst et spørgsmål skulle der imidlertid findes en løsning på hurtigst muligt, nemlig spørgsmålet om de sønderjyske kommuners deltagelse i udgifterne til det under statspolitichefen sorterende ordenspoliti. Efter megen tovtrækkeri kunne Rigsdagen i begyndelsen af 1922 vedtage en lov, hvorefter amts-, købstads- og flækkekommunerne årligt skulle bidrage med henholdsvis 85 øre, 3,60 kr. og 1,55 kr. pr indbygger, således som antallet var opgivet ved den sidst stedfundne folketælling.⁵¹ På trods af disse tilskud betød det i praksis, at staten kom til at yde et klækkeligt tilskud til den sønderjyske særordning, men derom mere senere.

De kræfter, der arbejdede for et statsligt enhedspoliti, fik fornyet vind i sejlene ved dannelsen af landets første socialdemokratiske regering den 23. april 1924. K.K. Steincke, der tidligere havde markeret sig i debatten som en varm tilhænger af et statsligt enhedspoliti, blev justitsminister. På hans foranledning nedsatte Justitsministeriet den 19. juni 1925 en kommission, der skulle overveje, om der var grund til at ændre den bestående ordning af landets politi.⁵² Chefen for statspolitiet, Mensen, kunne vejre morgenluft i sine ihærdige bestræbelser på at få etableret et stats-

ligt enhedspoliti. Alle relevante aktører var repræsenteret i kommissionen.⁵³

Det implicitte kommissorium fra den socialdemokratiske regering lød på at skaffe en så bred enighed om et statsligt enhedspoliti som muligt, og bannerførerne for denne linie var væsentligst rigsadvokat Aug. Goll og Mensen.

Spørgsmålet var politisk mere delikat, end Goll og Mensen kunne ønske sig, hvilket tydeligt kom frem allerede i forbindelse med de første møder. De fyldige referater fra kommissionsmøderne markerede uenighed lige fra starten. Formålet, som det fremgik af Justitsministeriets skrivelse af 19. juli 1925, var at drøfte den bestående ordning af politiet og eventuelt stille forslag om ændring af denne. Kommissionsformanden var af den overbevisning, at spørgsmålet om det sønderjyske ordenspoliti ikke skulle inddrages – hans officielle holdning var, at der i kommissionen ikke var nogen repræsentant for de sønderjyske landsdele. Hertil må der føjes, at det var der faktisk – chefen for statspolitiet Valdemar Mensen var jo netop ligeledes chef for det sønderjyske ordenspoliti. Hovedspørgsmålet ville ifølge formanden, Aug. Goll, blive, om den eksisterende ordning med et statspoliti for kriminaltjenesten og et kommunalt politi for de mere lokale opgaver skulle opretholdes, eller statspolitiet skulle udvides til at dække hele spektret. Der kunne ifølge formanden formentlig ikke blive tale om at gå tilbage til den tidligere ordning med, at alt politi er kommunalt eller et forholdsvis ringe statspoliti. Med denne grundlæggende indstilling fra formanden kan det siges, at den sønderjyske model ikke skulle røres under nogen omstændigheder. Som forslaget blev præsenteret, syntes vejen banet for, at kommissionen skulle arbejde henimod en anbefaling af et statsligt enhedspoliti. Der var lagt op til et tæt parløb mellem Goll og chefen for statspolitiet Valdemar Mensen.

Så nemt skulle det ikke gå. Allerede på det første møde meldte der sig yderst forskellige opfattelser af, hvad kommissionen skulle beskæftige sig med. Skulle der gås i dybden med kompetenceforhold for politimestrene kontra chefen for statspolitiet? Skulle Københavns politi have en særstilling? Specielt vakte det utilfredshed, at formanden heller ikke mente, at det sønderjyske spørgsmål skulle diskuteres. Målet var at få en principiel tilslutning til et statsligt enhedspoliti, så måtte de øvrige spørgsmål vente til efter en egentlig lovvedtagelse.

Det første møde fik kriminaldommer Will. E. Nielsen til at skrive et længere brev til Goll, hvori han understregede, at der af de indledende skrivelser i forbindelse med forberedelsen af kommissionsnedsættelsen absolut fremgik, at den sønderjyske særlovgivning skulle behandles med henblik på en normalisering med resten af landet. Dette fik Goll til at komme med den indrømmelse, at kommissoriet skulle forstås således, at opgaven var at overveje en ordening for hele landet *også* for Sønderjylland, men ikke at man skulle diskutere særlige regler herfor. Sat på spidsen måtte det betyde, at den sønderjyske særstatus skulle ophæves, hvis der blev udarbejdet en ny ordening for politiet. Modstanden imod en ny ordening på landsplan var dog massiv. De samvirkende Sognerådsforeningers bestyrelse havde enstemmigt udtalt sig for den eksisterende ordening. Goll så sig nu nødsaget til at arbejde ud fra følgende tre optioner:

- Et rent kommunalt politi
- En blanding af kommunalt og statspoliti
- Et rent statspoliti.

Der var således tale om en gentagelse af den problemstilling, der allerede var blevet berørt i politikommissionen i 1919. Ikke desto mindre mente Goll som afslutning på et af de følgende møder at kunne konkludere, at »Ingen ønsker den nuværende ordening bibeholdt, og det er i det store hele et Statspoliti der ønskes«. Da referatet skulle vedtages, blev der rejst kraftig kritik af denne udtalelse. Strategien blev nu ændret til at påpege svagheder ved det eksisterende system, og her fremhævede Mensen, at det ikke var muligt for de to korps hver at passe sit, idet deres tjeneste greb ind i hinanden. Dette velkendte argument blev delvist underbygget og nuanceret af E.Thune Jacobsen, der på vegne af Politimesterforeningen kunne meddele, at flertallet af politimestrene gik ind for et rent statspoliti.

Den gnidning, der i nogen grad består mellem det kommunale politi og statspolitiet vil næppe helt bortfalde, selvom alt politi bliver statspoliti, idet denne gnidning stammer fra arbejdets deling. Et betydeligt gode ved et rent statspoliti, er muligheden for omflytning mellem kriminalpolitiet og ordenspolitiet efter personalets egnethed.

Der var dog ikke tale om, at det var et enigt politikorps, der stod

bag anbefalingen af et statspoliti, hvilket svækkede Mensens linie. I forbindelse med, at han var forhindret i at deltage i et af møderne og i direkte opposition til formandens ledelsesstil, skrev politidirektøren for Københavns politi, Hakon Jørgensen, den 25. maj 1926 til kommissionen, at det »maa betragtes som overmaade uheldigt, hvis Kommunerne mister enhver Indflydelse paa og dermed enhver Interesse for Politiet«. Han fremhævede ligeledes det gammelkendte skræmmebillede med provisorietidens gendarmkorps og fremhævede, at en ordning med et statspoliti ville betyde, at der kom et fjernt, delvist fjendtligt forhold mellem befolkningen og politiet. Det må siges at være en påstand, der ikke nødvendigvis havde noget som helst belæg i virkeligheden. Linien var lagt til en langvarig strid mellem chefen for statspolitiet og Københavns politidirektør. Opbakning til politidirektørens linie kunne også opnås fra de kommunalt ansatte politiassistenter, der ikke var repræsenteret i kommissionen, men som indsendte en meningstilkendegivelse, såvel som repræsentanterne fra Kriminalpolitiforeningen, Dansk Politiforbund og Københavns Politiforening samt de kommunale interesseorganisationers repræsentanter.

Senere i selve den trykte betænkning var formuleringerne blevet mere elegante og gennearbejdede. Der blev peget på, at det var meget betænkeligt at samle 2.600 mand i ét politikorps og lægge myndigheden derover i en enkeltmands hånd. »I bevægede Tider – og saadanne indtræder erfaringsmæssigt med kortere eller længere Mellemrum – vil dette kunne blive skæbnesvangert for Borgerne«. Med de udviklingstendenser, der på dette tidspunkt var i Europa f.eks. med det statslige politiske politi GPU i Sovjet og fascisternes magtovertagelse i Italien i 1923, må det siges at være en berettiget indvending imod et statspoliti. Tænkes der på den senere udvikling i Tyskland, må udsagnet siges at være visionært. Det gjaldt dog ikke i relation til den danske udvikling, her skulle demokratiet vise sig at være stærkt nok til at modstå yderfløjenes angreb, bl.a. ved hjælp af politiet.

Foruden de direkte aktører indsendte en lang række foreninger deres kommentarer til, hvorledes de hver især syntes, at netop deres interesser burde tilgodeses, ofte indledt med en stærk beklagelse af, at de ikke var repræsenteret i kommissionen.

Den grundige betænkning, der blev afgivet den 10. november 1926, trak alle de væsentligste problemstillinger op. Det var ikke

lykkedes at opnå blot tilnærmelsesvis enighed. Det blev nævnt, at kommissionen havde arbejdet under et kraftigt tidspres, da betænkningen skulle foreligge så betids, at Rigsdagen kunne nå at få forberedt en revision af loven om de politimæssige forhold, der ifølge loven skulle være foretaget senest 31. december 1926, samme tidspunkt hvor den sønderjyske lov om det statslige ordenspoliti senest skulle revideres.

Udvalgets flertal med så væsentlige personer som rigsadvokat Aug. Goll, kontorchef i Justitsministeriet O. Bilfeldt, fuldmægtig i Indenrigsministeriet Aage Finsen, næstformand for Den danske Købstadsforening, folketingsmand H.P. Hansen og borgmester for Københavns magistrats 1. afdeling E. Kaper m.fl. gik ind for et statsligt enhedspoliti. Argumenterne var bl.a., at en tredeling var uholdbar og upraktisk, en opdeling i et elitekorps af statslige kriminalbetjente og et underordnet kommunalt ordenspoliti gav gnidninger og kompetencestridigheder ikke mindst, da grænsen mellem kriminal- og ordenspolitiets virke langtfra var entydig. Hertil kom, at de gældende ordninger vanskeliggjorde, at der kunne tages politimænd fra ét sted, f.eks. under urolighedsperioder, og i længere tid holde dem i beredskab i en anden jurisdiktion end hjemstedets. Mensens og Jacobsens indflydelse på anbefalingen var markant.

Sønderjylland berørtes ikke, selvom udvalget opfattede sit kommissorium således, at det så sig bemyndiget til også at behandle de politimæssige forhold i Sønderjylland. Det mest konkrete, som flertallet fremførte, var, at den finansiering, der siden 1922 havde fundet sted af det sønderjyske ordenspoliti, ikke kunne anbefales som model for en generel finansiering af det anbefalede statslige enhedspoliti.

Med afgivelsen af betænkningen i november var tidspunktet for en revision inden for de lovmæssige rammer reelt forpasset, så revisionen af loven blev endnu engang udskudt. Hvad der blev nok så afgørende for, at forløbet skulle blive anderledes, end flertallet af kommissionen havde indstillet, var det regeringsskifte, der fandt sted den 14. december 1926. Venstreministeriet Madsen-Mygdal blev dannet med Svenning Rytter som justitsminister.

2. Politiloven af 1928 – forspillet og den sønderjyske særordning

Den splittede holdning, der kom frem i kommissionsbetænkning-

gen, bevirkede, at der i de følgende måneder blev lagt mange kræfter i et forsøg på at påvirke embedsmænd og beslutningstagere i Justitsministeriet. Med regeringsskiftet vejrede modstanderne morgenluft. Det første ministerium Stauning med K.K. Steincke som justitsminister havde klart udtalt sig for et statsligt enhedspoliti, men denne regering blev nu afløst af ministeriet Madsen-Mygdal med Svenning Rytter som justitsminister. Svenning Rytter ønskede på ingen måde en sådan ordning. Regeringspartiet Venstre så et statspoliti som en udhulning af det lokale selvstyre. Klaus Berntsen, som frem til oktober 1925 havde siddet i den omtalte kommission, og hans efterfølger Gerud Jensen havde også talt imod »at indføre en slags enevoldsregering på politiets område« og talt imod at indføre ét politikorps, der kunne komme til at optræde som en stat i staten samt at »overklippe den forbindelse mellem politikorpsene og kommunerne som har hundredårig hævd i vor retsudvikling«. ⁵⁴

Muligheden for et statsligt enhedspoliti var reelt skrinlagt i denne omgang, men der forestod stadig et slagsmål om revision af politiloven. En revision, som alle var enige om, skulle forhandles på plads.

I sit udkast til forelæggelsen af forslaget til lov om politiets ordning i Folketinget den 22. juni 1927 ridsede justitsminister Rytter problemstillingen op og kom til sidst i talen ind på de særlige sønderjyske forhold. Justitsminister Rytter fremførte her det synspunkt, at det var naturligt, at den nye lov – der reelt bibeholdt den eksisterende ordning – også kom til at gælde for Sønderjylland, således at endnu en særordning for Sønderjylland kunne ophæves. Ministeren ræsonnerede, at når der i Politikommissionens betænkning hverken fra flertallet eller mindretallet var stillet forslag om en særordning for Sønderjylland, måtte forholdene blive som i Kongeriget. Venstre regeringen øjnede muligheden for en besparelse for staten ved at indføre denne ordning. På finansloven 1926/27 blev den samlede udgift til Ordenspolitiet opgjort til 1/2 million, hvoraf de sønderjyske kommuner bidrog med godt halvdelen. Besparelsen ville dog ikke være på godt 200.000 kr., men betydeligt lavere, da ministeren var villig til at opretholde det særlige grænsepoliti for statens regning, men en besparelse på 80.000 kr. kunne det nok blive til. Og så alligevel ikke! Staten ville stille sig hjælpende over for de sønderjyske kommuner i en overgangstid ved i en årrække at yde et aftagen-

Boksetræning for sønderjyske betjente ca. 1922. Mange af de sønderjyske ordensbetjente var uden anden baggrund end tysk militærtjeneste, så der skulle både en teoretisk og praktisk oplæring til efter deres ansættelse. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

de bidrag til politiet. Dette ville ske, såfremt de sønderjyske kommuner rekrutterede deres politikorps fra det nuværende ordenspoliti, hvorved staten kunne slippe for udgifter til ventepenge og pensioner. Ministeren argumenterede for, at der herved ikke ville ske nogen uret over for kommunerne »da de overtager Polititjenestemænd, der gennem en Aarække har arbejdet i Sønderjylland og er vel kendt med Befolkningen«. For denne landsdel var der ingen fjendtligheder mellem befolkningen og de statsansatte betjente, så hvorfor skulle det egentligt være tilfældet i resten af landet. Dette var ellers et af de oftest fremførte argumenter fra modstanderne af statspolitiet. Denne passus blev

slettet ved forelæggelse i Folketinget den 22. juni 1927. Slettet blev ligeledes argumentet, at der var penge at spare, men ellers var indholdet det samme.

I 1925, hvor kommissionen var blevet nedsat, kunne Mensen være fuldt fortrøstningsfuld, hvad angik muligheden for at få realiseret et statsligt enhedspoliti med ham som den øverste chef. Nu var først dette tiltag smuldret og hans eksisterende beføjelser under pres. Selv på hans »hjemmebane« i Sønderjylland kom hans position i fare.

Da justitsministeren og ministeriet fra slutningen af 1926 havde lagt sig fast på, at den delte ordning skulle bevares i kongeriget, skrev ministeriet til de sønderjyske amtmænd og bad om en tilkendegivelse fra amtsråd samt kommunalbestyrelser i købstæderne og flækkerne om muligheden for i Sønderjylland at forlade den nugældende ordning og indføre den ordning, som gjaldt i resten af landet. Amtsrådene og amtmændene var mest stemt for at indføre den ordning, der også skulle gælde i det øvrige land, dog således at der ikke blev stillet større økonomiske krav til amtskommunerne, tværtimod ønskede man at slippe billigere. Fra Aabenraa Amt blev der yderligere nævnt det forbehold, at det i byerne og flere flækker kunne føre til ansættelse af tysksindede ordenspolitibetjente på grund af de forhåndenværende nationalpolitiske indstillinger. Det fandt amtet på ingen måde ønskværdigt.

Købstæderne gav alle enslydende svar og ønskede den bestående ordning opretholdt. Flækkerne stillede sig forskelligt. I Tønder Amt ønskede Højer og Løgumkloster den bestående ordning, mens Nordborg i Sønderborg Amt ønskede indførslen af kommunalt ordenspoliti, og Augustenborg svarede åbenbart ikke. Fra Christiansfeldt i Haderslev Amt ønskede man nærmere oplysninger om de finansielle forhold, inden der kunne afgives nogen udtalelse.

Af de sønderjyske politimestre, der udtalte sig, ønskede Tønder og Gråsten (politikreds nr. 70 Lundtofte og Nybøl Herreder) den samme ordning som i resten af landet. Politimester Aage Seidenfaden skrev i et privat brev til Rytter, at ministeriet ikke skulle lægge for megen vægt på, hvad de sønderjyske købstæder udtalte om, at de helst ville blive ved det eksisterende system, da de ikke »synes at have haft Forstaaelse af, hvad det drejer sig om«. Politimester K.O. Cortsen i Sønderborg støttede klart Men-

sen og meldte ud, at han var tilhænger af et statsansat enhedspoliti og anså en overgang til kommunalt ordenspoliti for et tilbagekridt.

I offentligheden var der også sket et skred i forhold til »offer viljen« over for det genforenede land. Glædesrusen fra juni-dagene i 1920 var forbi, og mange af de sønderjyske ofte relativt bekostelige særordninger blev nu angrebet offentligt. Venstreregeringens erklærede sparepolitik gav grobund for avisartikler i den borgerlige presse.⁵⁵

Spørgsmålet om en ny politilov blev dog ikke endelig færdigbehandlet i Rigsdagens 1926/27 samling. Møllen kunne risikere at starte forfra igen. I efteråret 1927 blev forslaget genfremsat og nu med modsat fortegn for den sønderjyske ordning.⁵⁶ Rytter erklærede i Folketinget, at det oprindelige lovforslag var blevet udsendt til de sønderjyske kommunale råd. Der fremkom en skrivelse af 1. september 1927, hvor de byrådene i Sønderborg, Aabenraa, Haderslev og Tønder erklærede, at de ønskede at bevare den eksisterende ordning i endnu 8 år, hvorefter det ville være formålstjenligt at overgå til en ordning som i resten af landet. Denne kovending i dette spørgsmål må siges at være overraskende, og henvisninger til ønskerne fra byrådet i de fire sønderjyske købstæder virker på baggrund af det skitserede forløb ikke overbevisende. Reelt var der ikke tale om nogen ændring i forhold til de hørings svar, der tidligere var indhentet fra Sønderjylland, og som havde fået Rytter til at anbefale en ophævelse af særordningen. For at forstå bevæggrundene til holdningsskiftet må der peges på det notat, som ligger sammen med Rytters udkast til fremlæggelsestalen. Notatet er dateret den 19. januar 1927 og er udarbejdet i Justitsministeriets 3. kontor. Hele notatet er holdt i pro og kontra stilen, og om Sønderjylland blev der bl.a. gjort følgende bemærkninger:

Mod at bevare den gældende ordning skulle navnlig tale, at det må være målet ikke at have en særordning for Sønderjyllands vedkommende, men endvidere også, at den nuværende ordning påfører staten en udgift til ordenspolitiet, som den ikke har andensteds i landet; i 1924/25 ca. 258.000 kr. og i 1925/26 ca. 360.000 kr.

For at bevare ordningen med et stats-ordenspoliti taler bl.a., at kommunerne næppe vil være villige til at overtage hele det sønderjyske ordenspolitets personale ...

Hvis den almindelige politiordning blev indført i Sønderjylland ville

kommunerne få en merudgift til politiet, thi de sønderjydske kommuner ville formentlig ikke kunne holde et forsvarligt politi for det nuværende tilskud (i 1924/25 og 1925/26 ca. 238.000 kr.): det er muligt, at forholdet vil stille sig noget forskelligt for land- og bykommunerne. Efter Sønderjyllands nuværende økonomiske situation vil det formentlig være rimeligt at støtte de sønderjyske kommuner ved ikke at overføre politiet til dem...

For at bevare den nuværende ordening taler endvidere, at der kunne være betænkelighed ved at lade ansættelsen og styrelsen af politiet overgå til de sydligste sønderjydske kommunalråd, f.eks. Sønderborg og navnlig Tønder Byråd. Der ville sikkert kunne opstå mange rivninger ved at lade disse byråd, hvor de nationale synspunkter træder så stærkt frem, ansætte personalet, jfr. således hvis Tønder Byråd efterhånden fik et stærkt tysk-sindet politikorps (et sådant forhold kunne man jo absolut ikke have), og modsat hvis der af et stærkt dansksindet byråd blev ansat tysk-fjendtlige betjente. Som forholdet nu er må ansættelsen af personalet og styrelsen af politiet ved at ligge henholdsvis i Justitsministeriet og hos chefen for statspolitiet, siges at ligge på et mere neutralt sted, hvor personalet vil blive ansat efter kvalifikationer og ikke efter nationale synspunkter. Disse betænkeligheder lagde Jensen-Stevns, med hvem jeg har talt om spørgsmålet, ret megen vægt på. Ved fremførelsen af disse betragtninger må det dog erindres, at det ikke er kommunalrådene alene, der ansætter betjentene; forholdet er jo det, at det er politimestrene, der indstiller højst 3, og blandt disse kan kommunalrådene vælge, og man må vel kunne gå ud fra at en dansk politimester aldrig vil indstille en person, der har tyske (stærkere eller svagere) sympatier, der kunne måske være mere fare for, at han gik den modsatte vej, hvilken – selvom det måske kunne være uangribeligt – dog vilde kunne medføre vanskeligheder.

Alene i den økonomiske fordel for kommunerne vil der være en god begrundelse for ministeriet til at opretholde den nuværende ordening, ialtfald endnu i en del år. Det ville måske være naturligt, forinden endelig afgørelse træffes, at høre hvad de forskellige sønderjyske kommunalbestyrelser, politikere og embedsmænd mener om spørgsmålet.⁵⁷

Mon ikke argumentet med, at en kommunal ordening af ordenspolitiet kunne give nationale sindelagskonflikter i grænselandet, har været mindst lige så medvirkende til, at Rytter ændrede sin opfattelse af ordningen? Dette kunne naturligvis ikke siges officielt og slet ikke fra Folketingets talerstol. Med de revanchistiske synspunkter, der allerede var fremme under Weimar-republikken, skulle der også i et indenrigspolitisk spørgsmål tages udenrigspolitisk hensyn til den store nabo imod syd.

Hertil kom, at det tyske mindretal i Nordslesvig øgede sin til-

slutning i takt med de dårlige økonomiske konjunkturer for landbruget. Kravet om grænserevision blev skærpet over en bred front af økonomiske, kulturelle og politiske tiltag.⁵⁸ Stillet over for disse skærpede konflikter ønskede den danske regering at bibeholde den sønderjyske særordning på det politimæssige område ved lovrevisionen i 1928.

Danske politikere og embedsmænd havde et stort problemkompleks at tage hensyn til, når der skulle lovgives for Sønderjylland. Vedrørende ordningen af de politimæssige forhold resulterede det i, at loven af 1928 bibeholdt den sønderjyske særordning fra 1920, der var blevet vedtaget som en midlertidig overgangsordning.

For Den Sønderjydske Politiforening var det økonomiske overvejelser, der fik foreningen til at protestere kraftigt imod oprettholdelse af særordningen.⁵⁹ Foreningen kunne faktisk pege på et konkret tilfælde, hvor fire sønderjyske ordensbetjente, der var blevet afskediget på grund af ministeriets spareforanstaltninger, alle havde fået ansættelse i kommunale politikorps uden for Sønderjylland, og alle havde opnået mere i løn. Faktisk forholdt det sig således, at en overbetjent fra det sønderjyske ordenspoliti ofte ville kunne få en lønforbedring ved at blive ansat som politibetjent et andet sted i landet.⁶⁰

Tonen fra foreningen blev mere hård i den officielle redegørelse, hvor politibetjentene B. Jensen fra Sønderborg og Aa. Jæger fra Padborg understregede, at de sønderjyske betjente ønskede sig bort fra den midlertidige ordning »der havde haft så mange uheldige Sider og gjort, at vi følte os som et 3die Korps – et Proletariat indenfor Politiet – sammenlignet med vore i Kommunerne og Statspolitiet ansatte Kolleger; Kongeaagrænsen skulde nu endelig ophæves ogsaa for vort Vedkommende... Glæden varede imidlertid kun kort; Justitsministeriets nu foreliggende Forslag saa Lyset«. ⁶¹

Resultatet af forhandlingerne i Rigsdagen og Folketingets udvalgsbehandling af forslag til lov om politiets ordning m.v. blev, at et flertal bestående af Venstre, Det konservative Folkeparti og Det radikale Venstre ikke ønskede en fuldstændig overgang til statspoliti, mens et mindretal bestående af Socialdemokratiet anbefalede en sådan ordning. Trods dette stemte Socialdemokratiet for loven i 1928. Som i 1919 satte Socialdemokratiet den politiske konsensus højere end partiets umiddelbare egen interesse.

Mensens kamp for et statsligt enhedspoliti havde lidt et alvorligt nederlag.

Sammenlignes lovene fra 1919 med 1928 loven, er det, der springer i øjnene, mere lighederne end forskellene. Ordningen med en chef for statspolitiet, en politidirektør for København og politimestre i landets øvrige politikredse blev opretholdt, såvel som opdelingen i et statspoliti fælles for hele riget og et kommunalt politi, hvis virkeområde faldt inden for de enkelte politikredse. I §112 hedder det, at statspolitiet fortrinsvis skal tage sig af sager inden for strafferetsplejen, hvoraf det følger, at det kommunale politi væsentligst skal tage sig af opretholdelse af sikkerhed, fred og orden samt at påse overholdelse af love og vedtægter.⁶² Af ændringer, der umiddelbart kunne se ubetydelige ud, men som faktisk var en klar desavouering af Mensen, må nævnes ændringen af §113. I 1919-loven blev chefen for statspolitiet fremhævet som den øverste leder af korpset, nu opregnede man 5 specifikke delområder, som blev henlagt under Mensens ressort, alle områder, som i forvejen var etableret under hans ledelse.

Der var tale om:

- Omflytning af statspolitikets personale mellem politikredsene
- Statspolitikets regnskabsvæsen
- Overtilsyn med Politiskolen
- Politikets Efterretninger
- Fremmedtilsynet

Sammenholdes det med § 114, hvor det blev slået fast, at »Politidirektøren i København og Politimestrene har den selvstændige Ledelse af Kredsens Politi samt Ansvar for Udførelsen af det Politiet paahvilende Arbejde og er saavel det kommunale Politis som Statspolitikets øverste stedlige Foresatte«, fremstår den umiddelbart ubetydelige ændring i ordvalget som en klar styrkelse af politidirektørens og politimestrenes stilling over for chefen for statspolitiet. Kun i disciplinære sager vedrørende statspolitikets personale skulle de forelægges chefen for statspolitiet – for det kommunale politis vedkommende for Justitsministeriet. Mensen havde således ikke blot tabt slaget om et statsligt enhedspoliti, hans mulighed for at lede statsbetjentene var også blevet indskrænket, men så længe instruksen for statspolitiet fra 1919 stadig var i kraft, var hans stilling dog ikke afgørende svækket. Foru-

den statspolitichefen selv var statspolitiet normeret med 3 politiinspektører, der tog sig af følgende hovedfunktioner

- Sekretariatet, som varetog statspolitiets administration og behandlede alle personale-, stationerings- og udrustningssager
- Fremmedafdelingen, som behandlede alle sager angående udlændinges indrejse, ophold og udrejse samt udvisninger
- Statens Politiskole

Hertil kom Centralbureauet for Identifikation, der samlede fingeraftryksblanketter over landets forbrydere og førte strafferegistre. Virksomheden omfattede alle landets politikredse og var frem til 1919 knyttet til Københavns politi, men blev fra 1919 underlagt chefen for statspolitiet. Til denne tekniske del hørte også laboratoriet til foretagelse af mere tekniske undersøgelser i forbindelse med forbrydelser. Begge disse funktioner havde, som vi skal se, deres parallelle organer hos Københavns politi.

I forbindelse med politiets efterretninger var der siden 1867 blevet udgivet et blad. Frem til retsreformens ikrafttræden blev bladet udgivet af Københavns politi, men fra 1919 blev udgivelsen overtaget af statspolitichefen fra 1920 under navnet Danske Politi Efterretninger. Indholdet omfattede følgende tre hovedgrupper:

- Efterlysninger og aflysninger af personer
- Efterretninger vedrørende personer
- Efterretninger vedrørende begåede forbrydelser.

Ligeledes i forbindelse med retsplejereformen blev der sat personaleressourcer af til hjælp ved opklaring af større brand- og kriminalsager i provinsen. I begyndelsen af 1920'erne overgik afdelingen til opdagelsespolitiet og personalet blev fordelt mellem fremmedafdelingen og de københavnske kredse. Mensen bibeholdt dog uofficielt undersøgelsesafdelingen, og i 1926-27 blev korpset reorganiseret. Rejseafdelingen blev herved oprettet. Den første store sag var en drabssag i Ladby, Kerteminde politikreds, som blev behandlet og opklaret i begyndelsen af 1927.⁶³

Efter indstilling fra Mensen tiltrådte justitsminister Steincke i en skrivelse af 21. juni 1926, at der blev oprettet et færdselspoliti under statspolitichefen. Korpset skulle være fælles for hele lan-

det og være honorarlønnet. Styrken bestod oprindeligt af 8 betjente, 4 biler, motorcykler med sidevogne samt cykler. Med nød og næppe undgik korpset at blive nedlagt i 1928, men det forhindrede ikke, at der i politikredse med større byer blev selvstændige færdselspolitiafdelinger under ordenspolitiet.⁶⁴

Ser man på antallet af statspolitiet f.eks. i 1931 var der foruden statspolitichefen og de 3 politiinspektører: 2 fuldmægtige, 2 sekretærer, 30 kriminalassistenter af 1. grad, 40 kriminalassistenter af 2. grad, 85 overbetjente og 318 betjente samt kontorpersonale. Hertil kom ordenspolitiet i Sønderjylland.

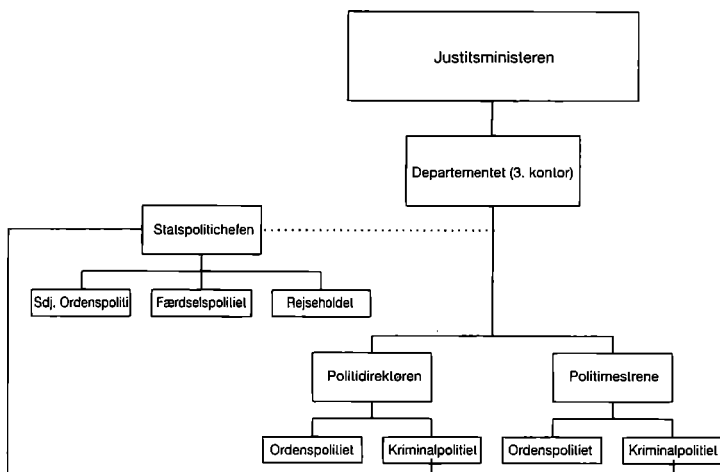
Det kunne umiddelbart lyde imponerende, men bortset fra det personale, der gjorde tjeneste i statspolitiets københavnske afdelinger, var statsbetjentene fordelt over samtlige landets politikredse, og her var det politimesteren, der var deres stedlige foresatte.

Udviklingen kan opsummeres ved hjælp af diagrammet på næste side. Her gengives den beskrevne organisationsform for ledelsen af politiet. Mensens bestræbelser gik i hele hans embedstid ud på at få placeret statspolitichefstillingen som reel chef direkte placeret under justitsministeren eller departementet, men over politidirektøren og politimestrene. Det lykkedes ikke, i stedet måtte han allerede før 1928-loven tage til takke med at indtage en stabsfunktion i forhold til politidirektøren og politimestrene, et forhold der blev cementeret med 1928-loven. Stabsfunktionen er på diagrammet markeret med den stiplede linie. Selv uden gennemgang af kompetencestriden viser diagrammet, at den organisatoriske opbygning har en struktur med indbyggede muligheder for at skabe konflikter. Der ses en stabsfunktion, som også havde selvstændige funktioner uafhængig af den øvrige organisation og en uklarhed vedrørende kommandovejene for kriminalpolitiet.

3. Kompetencestrid og udarbejdelsen af ny instruks for statspolitiet

Hvorledes 1928-loven skulle udmønte sig i praksis, ønskede man fra Justitsministeriet at regulere ved udarbejdelsen af en ny instruks for statspolitiet. Mens politikommissionen af 1925 afviste at diskutere en nærmere afklaring af ledelseskompetencen inden for politiet, blev der efter vedtagelsen af 1928-loven fra Justitsministeriets side lagt vægt på et sådant arbejde. Ikke overraskende var det især fra politidirektøren og politimesterforenin-

Organisationsdiagram for ledelsen af politiet

gen, at der allerede i en rum tid var blev presset på for at få begrænset statspolitichefens indflydelse på arbejdet i politikredse-
ne.

I den endelige instruks for statspolitiet signeret af Valdemar Mensen, men reelt udarbejdet af Justitsministeriet, undlod man trods modstand fra Mensen at understrege chefen for statspolitiet's ledende rolle.

De centrale paragraffer i denne sammenhæng fik følgende udformning:

I. Statspolitiets Opgaver

§ 1.

Statspolitiets Opgave er i Forbindelse med det kommunale politi (Det sønderjydske Ordenspoliti) at foretage det fornødne til Forhindring af Forbrydelser og til Efterforskning og Forfølgning af saadanne, at opretholde Sikkerhed, Fred og Orden samt at paase Overholdelsen af Love og Vedtægter, dog saaledes at Statspolitiet fortrinsvis udfører de Politiet paahvilende Hverv indenfor den straffende Retsplejes Omraade. Det varetager endvidere Fremmedtilsynet.

II. Statspolitiets Forhold i Almindelighed.

§ 2.

Politidirektøren i København og Politimestrene har den selvstændige Ledelse af Kredens Statspoliti samt Ansvar for Udførelsen af det paahvilende Arbejde og er dets øverste stedlige Foresatte.

I København ledes Statspolitiet under Politidirektøren af Chefen for Opdagelsespolitiet (2. Politiinspektør).

Udenfor København har i Politimesterens Fraværelse hans af Justitsministeriet autoriserede Fuldmægtig eller, hvor flere Fuldmægtige er autoriserede den af Politimesteren dertil udpegede den øverste Ledelse af Politiet. Den almindelige Ledelse af Statspolitiet kan ikke overlades nogen til det kommunale Politi hørende Tjenestemand som saadan, ligesom den almindelige Ledelse af det kommunale Politi ikke kan overlades nogen af Statspolitiet's Tjenestemænd.....

Hvor der i denne Instruks gives Regler om Politimestrenes Beføjelser eller Virksomhed, gælder, hvor intet andet er bestemt, de samme Regler for Københavns Vedkommende Politidirektøren.

De ledelsesmæssige kommandoveje var måske nok blevet præciseret, men mange forhold var endnu ganske uklare. Chefen for statspolitiet stilling var tydeligvis svækket. Politimestrene og specielt politidirektøren kunne handle så godt som uden indblanding fra Mensen. Henrik Stevnsborg har i sin vurdering af 1928-loven nævnt, at statspolitichefens embede blev reduceret til et perifert administrations- og assistancekontor.⁶⁵ Det forekommer at være en *for* bombastisk udlægning. Dertil var Mensens stilling og den af ham opbyggede organisation og personlige kontakt til mange af statsbetjentene for stærk, men at stillingens formelle magtstatus var væsentligt reduceret, står fast.

4. Chefen for statspolitiet kontra politidirektøren og flertallet af politimestrene

På trods af Mensens initiativer og ønsket om at være chef var hans stilling som chef for statspolitiet nu reelt i fare for at blive nedlagt, i hvert fald ifølge Henrik Stevnsborg. 1928-loven og instruksens af 1930 havde ikke formået at klare stridighederne inden for politiets ledelse end ikke for en stund at lægge låg på.

Allerede den 18. juni 1931 blev der igen nedsat et udvalg under Justitsministeriet, der atter skulle give anledning til strid mellem chefen for statspolitiet på den ene side og politidirektøren og flertallet af politimestrene på den anden. Forhistorien til dette arbejde var følgende: Politimester Krause fra Horsens havde i begyndelsen af året sendt et privat brev til justitsminister Zahle, hvor han slog til lyd for, at der i forbindelse med udnævnelsen af en ny politimester i Århus blev tildelt denne person en overordnet koordinerende rolle, der bl.a. skulle bestå af et planmæssigt og regelmæssigt samarbejde mellem politikredsene i Jylland.⁶⁶ Zahle videresendte brevet til Justitsministeriet med bemærkning om, at henvendelsen var holdt i ubestemte udtryk, og at det var vanskeligt på det grundlag at foretage noget. Han bemærkede dog, at der utvivlsomt kunne nås en del, hvis arbejdet med forfølgning og forebyggelse af forbrydelser blev organiseret mere systematisk. Antallet af forbrydelser var angiveligt i stærk stigning, og det var ikke umuligt, at hele spørgsmålet kunne tages op. Foreløbig skulle rigsadvokaten og chefen for statspolitiet spørges.

Mensen greb øjeblikkelig chancen og kunne den 27. februar tilsende departementschef Svendsen en fem sider redegørelse plus

fem bilag, der skulle dokumentere, at Krauses forslag havde kimen til noget godt, nemlig mere samarbejde og en centralisering, men at løsningen måtte være et øget samarbejde koordineret for hele landet med chefen for statspolitiet som leder. Efter modellen fra udrykningskorpset ved mistænkelige ildebrande skulle der dannes et korps af flinke og interesserede politimænd forsynet med automobiler og radiomodtagere, der kunne dirigeres samlet eller i mindre hold derhen, hvor det var påkrævet. Dette flyvende korps kunne forblive en tid på egnen, men aldrig være stedbundet og atter tage et andet sted hen, når det blev nødvendigt. Korpset skulle daglig være i kontakt med landscentralen for at få oplysninger om mulige indløbne meddelelser om begåede forbrydelser og storforbrydernes bevægelser, samt få besked om der havde været henvendelser fra politikredsene om assistance. Rent teknisk foreslog Mensen, at spørgsmålet blev koblet til straffelovsarbejdet og det løbende arbejde med retsplejelovsændringerne. Mensens konkrete »tilbud« blev formuleret således:

Jeg skal selv være villig til at tage hovedsliddet og man kunne lade politimedsmænd alene om at komme med et forslag, der jo så efter departemental prøvelse kunne blive forelagt en kommission med de forskellige afskygninger i, som en sådan skal have, men som jo ikke befrugter arbejdet i sin tilrettelæggelse.

Svaret fra rigsadvokat Aug. Goll ses ikke i sagen, men derimod et brev fra Goll, hvor han i et fortroligt brev til departementschefen kommenterer »M's udspil« –, at der her er tale om Mensens udspil, kræver ikke store detektivegenskaber. Han bemærkede, at der kunne svares med intetsigende kancellifloskler eller med et helt opgør, men at han ville vælge en mellemvej. Goll slog fast, at det, M. tilstræbte, var den generalpolitidirektørpost, som Goll selv i sin tid foreslog omkring 1925, men med det stiltiende forbehold, at M ikke skulle være manden. Et forbehold som daværende justitsminister Steincke tiltrådte.

Dette forslag gik jo al kødets gang, og jeg, som har så mange forbindelser med politimestre etc., kan med sikkerhed sige, at ethvert forsøg fra M's side på ad omveje at nå til den attråede post vil vække et ramaskrig og møde den mest forbitrede modstand. Her – netop her – støder man på den sten, der ligger til hinder for en god og fornuftig udvikling på hele dette område – uden jeg skal forsøge at dele sol og vind mellem antagonisterne.

Rigsadvokat August Goll (1866-1936) i sit embedskontor. Goll var formand for den store politikkommission af 1925, som havde anbefalet et enhedspoliti. Der skulle som bekendt gå mere end et årti, før ordningen blev en realitet. Erfaringerne fra den specielle sønderjyske ordning blev kun inddraget i begrænset omfang. Årsagen til det statslige ordenspoliti i Sønderjylland skal søges i de helt specielle forhold i grænselandet. Da enhedspolitiet endelig blev indført, skulle de væsentligste årsager søges i den radikalisering af det politiske klima, der fandt sted i 1930'erne. Gennemførelsen af enhedspolitiordningen fra 1938 udsprang bl.a af ønsket om at styrke politiet i krisesituationer, hvilket også var en medvirkende årsag til, at Sønderjylland tilbage i 1920 fik en anden ordning end i resten af landet. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Derfor er også M's nu foreliggende forslag på forhånd dødsdømt. Selv om det nåede til at blive accepteret på papiret, ville det – ligesom cirkulæret om ildebrande – blive undgået og omgået af de 9/10 af landets politimestre, og netop af de bedste blandt dem. I princippet har M. imidlertid ret...

Disse indledende følere bevirkede trods alt, at Justitsministeriet ønskede nedsat et udvalg. Udvalget skulle behandle et udvidet samarbejde mellem landets politikredse, men på grund af de ledelsesmæssige stridigheder kom en stor del af kommissionsarbejdet til at forme sig som en fortsættelse af spørgsmålet om den

ledelsesmæssige centralstyrelse af statspolitiet – diskussionen, der havde raset omkring 1928 loven og instruksen af 1930, fortsatte.

Henning Koch skriver, at udvalget ikke kunne nå til enighed, hvad enten det nu var polititaktiske og -tekniske eller politiske grunde, der skilte parterne.⁶⁷ Stevnsborg mener, at Mensens pludselige død i 1933 antagelig forskåned ham for at se sit embede nedlagt, som udvalget ellers havde foreslået. Så dramatisk formulerede udvalgets flertal sig nu ikke, men Mensen *var* trængt i endnu højere grad end tidligere. Der skal ikke her redegøres detaljeret for betænkningens synspunkter, men to grundsynspunkter stod tydeligvis over for hinanden. Et mindretal som bestod af Mensen, inspektør ved statspolitiet Begtrup-Hansen og politimester Krause fra Horsens plæderede for en centralisering af hele kriminalpolitiarbejdet direkte under chefen for statspolitiet. Statspolitichefen skulle blot have sine beføjelser fra før 1928 tilbage, men positionen skulle styrkes, således at politimestrene skulle fratages den selvstændige ledelse af efterforskningsarbejdet i den pågældende politikreds. Den anden fløj bestående af politimestrene fra landets største byer samt politidirektøren for København, her repræsenteret ved kriminalinspektør Thune Jacobsen, *var* faktisk inde på helt at nedlægge embedet som statspolitichef. Et flertal i udvalget mente dog, at spørgsmålet om, hvorvidt den eksisterende ordning skulle opretholdes eller ej, lå uden for udvalgets kommissorium. Faktisk havde udvalget store besværligheder med at få indpasset behandlingen af spørgsmålet om statspolitiets centralledelse, når nu opgaven lød på at analysere mulighederne for et udvidet samarbejde mellem politikredsene. Behandlingen var dog nødvendig, da flertallet, som også talte den pragmatiske gruppe af rigsadvokat Aug. Goll og statsadvokat Th. Berthing, så en mulighed for at bedre samarbejdet mellem politikredsene ved at oprette tre kriminalpoliticeentraler i henholdsvis København, Århus og Odense. Centralerne skulle dække landsdelene og give politidirektøren og de to politimestre status af en slags superpolitimestre, som kunne disponere mere frit over områdernes politistyrker. Argumentet lød på, at kriminaliteten var blevet mere mobil og ikke længere lokalt afgrænset, men at et vist lokalkendskab alligevel var at foretrække frem for en central styrelse, som Mensen var fortalere for. Tonen i betænkningen var usædvanlig hård på trods af midtergruppens mere

diplomatiske takter. Allerede inden der blev afgivet betænkning, havde der offentligt været hårde udfald imod hinanden fra de to »ydergrupper«. ⁶⁹ Fronterne var nu trukket så hårdt op, at et samarbejde mellem flertallet af landets politimestre, politidirektøren på den ene side og chefen for statspolitiet var mere end vanskeliggjort.

Ved Mensens pludselige død den 4. august 1933 af hjertelamelse i New York på hjemrejsen fra den internationale kongres for politichefer i Chicago skrev Politiken følgende:

Det tragiske moment i Mensens liv var, at alle inderst inde indså, at enhedspolitiet var den rette løsning. Mange kunne blot ikke forliges med manden, som bar tanken frem. Ved sin stejle karakter, der udelukkede, at han kunne klare nogen situation ved hjælp af behændighed, ved sit bryske væsen stødte han mange fra sig. ⁷⁰

Udsagnet må siges både at karakterisere Mensen, men også hans utrættelige modstandere, som de var blev benævnt tidligere i nekrologen.

Alle var nu ikke enige i denne karakteristik, og hvad angik tanken om et statsligt enhedspoliti, var der fra socialdemokratisk side en klar støtte til Mensens linie. Planerne om kriminalpoliticeutraler, der yderligere kunne have svækket stillingen som chef for statspolitiet, blev ikke realiseret. Allerede inden Mensens død havde der været centraliseringsbestræbelser på vej. Klokken var ved at falde i slag for de kommunale politikorps, hvilket var medvirkende til, at der var bemærkelsesværdigt stille vedrørende det sønderjyske ordenspolitis stilling.

5. Hvor stod de sønderjyske ordensbetjente?

Alt var dog ikke soleklart i denne landsdel. I oktober 1930 skrev politimesteren i Sønderborg Knud Cortsen til Justitsministeriet og forespurgte, om instruks for statspolitiet også gjaldt for det sønderjyske ordenspoliti. Den konkrete anledning var, at byens ordensbetjente var utilfredse med den tjenesteordning, der havde været praktiseret siden genforeningen. Denne tjenesteordning hvilede som nævnt ikke på noget regelsæt, men var udelukkende baseret på, hvad politimesteren fandt var mest hensigtsmæssigt for kredsen. Statsordensbetjentene fra Sønderborg havde til Cortsens fortrydelse rettet henvendelse til Mensen for at høre,

af landet var et magtvakuum betinget af uklare kommandoveje, kom tydeligt frem i Riis's nølende svar, at han efter samtale med kolleger i ministeriet ikke på det foreliggende grundlag kunne udtale sig angående spørgsmålet, om det var politimesteren eller chefen for statspolitiet, der fastsatte reglerne for tjenesteordningen.

I forbindelse med forberedelsen til overgangen til det statslige enhedspoliti henvendte Dansk Politi Forbund sig direkte til justitsminister K. K. Steincke. I Kongeriget var der stor variation vedrørende tjenestetidsregler, overtidsbetaling, ferie m.m., men blikket blev ikke rettet imod Sønderjylland. Faktisk eksisterede der slet ikke noget tjenestetidsreglement for dette korps. Først i 1936 blev der udarbejdet et sådant, men Lønningsrådet og Finansministeriet afviste forslaget med den begrundelse, at man hermed ville foregribe den endelige ordning med hensyn til enhedspolitiet på et tidspunkt, hvor man ikke havde et overblik over situationen i hele landet. Med andre ord man ville undgå en ordning, der kunne risikere at komme til at koste staten rigtig mange penge. På dette punkt kan man ikke betegne den sønderjyske ordning som noget eksempel til efterfølgelse for lovarbejdet i resten af landet.⁷¹

V Politimæssige tiltag i Danmark i begyndelsen af 1930'erne

1. Sociale uroligheder

Den internationale krise, der satte ind i 1929, og som for alvor ramte Danmark fra slutningen af 1930, førte sociale uroligheder med sig. Det lokale kommunale ordenspoliti havde svært ved at magte de forstyrrelser af den offentlige orden, der fandt sted i adskillige byer. Den 18. februar 1931 fandt justitsminister Zahle det nødvendigt at mane til agtpågivenhed over for forstyrrelser af den offentlige orden.⁷² Spørgsmålet var tydeligvis et fælles nationalt anliggende, og det blev pålagt landets politimestre omgående at indberette forefaldne uordener af voldsom eller truende karakter, ligesom politiets almindelige pligt til at opretholde sikkerhed, fred og orden, når sådanne urolige forhold var under opsejling, blev indskærpet. Konkret blev der peget på, at i konfliktsituationer skulle det sikres, at:

- offentlige myndigheder kunne udføre deres funktioner.
- værker og anlæg inden for kommunikation og infrastruktur kunne fortsætte deres drift.
- kontrollen med ubekendte eller omvandrede personer blev skærpet.

Det må siges at være overvældende opgaver for det enkelte kommunale politimandskab, hvilket Justitsministeriet åbenbart var klar over. I samme skrivelse blev politimestrene bemyndiget til at »antage midlertidigt Ekstramandskab og eventuelt tilkalde Politiasistance fra andre Politikredse samt i fornødent omfang at anskaffe nødvendige Udrustningsgenstande«. I et uddybende cirkulære fra 4. august 1931 blev det fastslået, at hvis politikredsens styrke i givet fald ikke var tilstrækkelige, ville der altid kunne rettes henvendelse til chefen for statspolitiet, som derefter så vidt muligt ville stille den fornødne hjælp til rådighed.

For at skabe en større klarhed på området blev der den 9. februar 1932 udstedt endnu et fortroligt cirkulære, der slog fast, at hvis den offentlige ro blev truet, kunne politimestrene antage midlertidigt ekstra mandskab og, hvis dette ikke var tilstrækkeligt, rette henvendelse om bistand til chefen for statspolitiet, som så ville skaffe det fornødne mandskab.⁷³ Mensen havde imidlertid et problem, hvis der fra provinsen blev spurgt om et udrykningskorps – et sådant korps eksisterede på daværende tidspunkt ikke under statspolitichefen. Faktisk eksisterede der et udrykningskorps, men det var under ledelse af Københavns politidirektør.

De fortrolige cirkulæreskrivelser til landets politimestre var et resultat af den socialdemokratiske/radikale grundtanke, at det var det civile politi, der skulle stå for ordenshåndhævelsen, og kun i alleryderste nødstilfælde skulle militæret indsættes. Regeringens bestræbelser måtte i disse urolige og samtidig økonomisk stramme tider således blive en styrkelse af politiet og en reduktion af militæret i landet. Sv Aa. Hansen har i *Dansk social historie 1914-1939* nævnt, at de demonstrationer, der fandt sted under krisen, gang på gang blev splittet af politiet, og at dette ofte skete med stor brutalitet, samt at politiet må have haft ordre til at bruge hårdhændede metoder.⁷⁴ Om der ligefrem skulle have foreligget nogen instruks om at være hårdhændede, synes nu ikke at være tilfældet, men at politiet havde regeringens vel-

Mensens mindesten på Bispebjerg Kirkegård. Som det fremgår af billedet, var monumentet bl.a. rejst af det sønderjyske ordenspoliti. Da stenen blev afsløret den 19. maj 1934, udtalte den daværende politiinspektør, senere rigspolitichef Begtrup-Hansen, at Mensen elskede sine korps, forsvarede dem og fungerede som en streng chef, men sit mål om en samlet organisation af hele det danske politi opnåede han ikke at opleve. Fra de tre korps blev der indsamlet midler, for hvilke mindestenen blev rejst. Til Begtrup-Hansens ord kan tilføjes, at med Mensens trang til at følge med i alt og med sin konstante facon var han ikke lige vellidt i alle kredse. Politiets ugenomsigtige kompetenceforhold skabte specielt gnidninger i forhold til politidirektøren i København og adskillige af politimestrene i Kongeriget. I Sønderjylland, hvor Mensens position som chef både formelt og reelt var uantastet, fungerede samarbejdet bedre. Foto: Peter Fransen.

signelse til at splitte de såkaldte kommunistisk inspirerede demonstrationer, er ganske vist. Fornægtes kan det heller ikke, at politiet ved politiske demonstrationer flittigt brugte kniplerne.⁷⁵ Med cirkulæret om stavens brug af 30. januar 1933 skete der efter ønske fra de forskellige politiforbund en lempelse af vejledningen for, hvornår og hvordan staven kunne anvendes. Demonstrationerne førte ligeledes til en kraftig intensivering af overvågningen af yderligtgående politiske organisationer. Statsmagten så sig om ikke truet af revolution så i hvert fald nødsaget til at følge udviklingen tæt.

Ved normeringsloven af 31. marts 1933 blev antallet af statsbetjente forhøjet med 55 mand, men det var ikke tilstrækkeligt, Mensen måtte have et egentligt politiberedskab. Det blev etableret mindre end en måned efter den seneste udvidelse af statspolitik. Ved loven af 20. april 1933 blev der oprettet et 100-mandshold, et statsligt uniformeret urokorps. Det var ikke de generelle sociale uroligheder, der betingede udvidelsen, men derimod de nationale spændinger, der var blusset op i grænselandet.

2. Nationale spændinger i Sønderjylland

I marts 1933 rettede Schleswig-Holsteiner Bund et voldsomt angreb imod grænsedragningen, hvilket blev startskuddet til »Påskeblæsten«. Det politiske uvejr drev ind over Sønderjylland fra syd. Regeringen følte, at situationen ved grænsen var ved at udvikle sig truende, ikke mindst fordi der verserede rygter om samling af bevæbnede grupper nord og syd for grænsen. Ængstelsen gik især på at SA tropper skulle overskride grænsen. Den 8. april blev det besluttet at trække mere statspoliti til Sønderjylland. Resultatet blev oprettelsen af 100-mandsholdet, et uniformeret statsligt kriminalpoliti. Korpset blev først etableret med base i Sønderjylland, men kunne sættes ind over det ganske land ved lejligheder, hvor det stedlige ordenspoliti ikke slog til. Som supplement til Henning Kochs redegørelse for oprettelsen af 100-mandsholdet og for at tydeliggøre kontinuiteten til senere sønderjyske tiltag må det nævnes, at Mensen i et privat brev til justitsminister Zahle kom ind på behovet for en særlig politiinspektørstilling i Sønderjylland. Naturligvis lagde han ud med endnu engang at gøre opmærksom på den store mangel, der lå i, at statspolitiets hidtidige centralisering var blevet opgivet med 1928-loven. Ifølge Mensen blev det dokumenteret af den situati-

on, der var opstået i Sønderjylland under Påskeblæsten, og var tillige en ulempe under det daglige arbejde. Nu stod man i en situation, hvor »det kan være af uvurdelig Betydning at have et fast Punkt i den særlige urolige Stilling ved Landets Grænse. Kan man faa og give sine Meddelelser til 3 Politimestre langs Grænsen – hvis Aabenraa, hvad den bør, regnes med til 4 – 2 Amtmænd og 1 Grænsegendarmerichef?«⁷⁶ Mensen mente naturligvis nej og foreslog en mindre styrke, der igennem ham var i stærk direkte kontakt med ministeren, i stedet for en større styrke, der kom til at ligge mellem alle disse overordnede – med andre ord 100-mandsholdet.

Mensen foreslog også at konstituere en særlig inspektør for den sønderjyske styrke. Han havde også et forslag til, hvem manden skulle være – af beskrivelsen i brevet kunne der kun være tale om Aage Agersted. Styrken kom dog ikke i første omgang under en ny lokal chef. Det skete først, som vi skal vende tilbage til, med udnævnelsen af Fritz Jacobsen til politiadjudant fra den 1. maj 1934.

Som urokorps var det ikke overvældende mange opgaver, det uniformerede statslige kriminalpoliti udførte, men arten af opgaver var til gengæld mangeartede både inden for og uden for landsdelen. I maj havde statspolitichefen anmodet om forstærkning i anledning af kommunistmøde i Varde.⁷⁷ Den 3. juni 1934 var der brug for korpset i anledning af et nazimøde på Skamlingsbanken. Politimesteren i Aabenraa var blevet briefet om, at kommunisterne ville foranstalte en moddemonstration.⁷⁸ I det hele taget var det ikke overraskende i forbindelse med opløb fra yderfløjene, at korpset blev sat i aktion.

I forbindelse med indvielsen af Lillebæltsbroen den 14. maj 1935 var der brug for at yde assistance til politimesteren i Middelfart og Fredericia. 11 uniformerede statsbetjente stationeret i Sønderjylland blev sat under kommando af fuldmægtig i statspolitiet Aa. Agersted, der fungerede som den ene delingsfører. I alt bestod politistyrken ved indvielsen af 101 mand. Det blev pointeret, at der til påklædningen *ikke* hørte pistol. De meldinger, som politimesteren i Sønderborg havde modtaget gennem Gestapo, og som gik på, at den berygtede Béla Kun, medlem af Komintern, havde organiseret kommunistiske terrorgrupper, der skulle sabotere Lillebæltsbroen på indvielsesdagen, var to dage forinden blevet dementeret af kriminalbetjent J. Hald fra statspo-

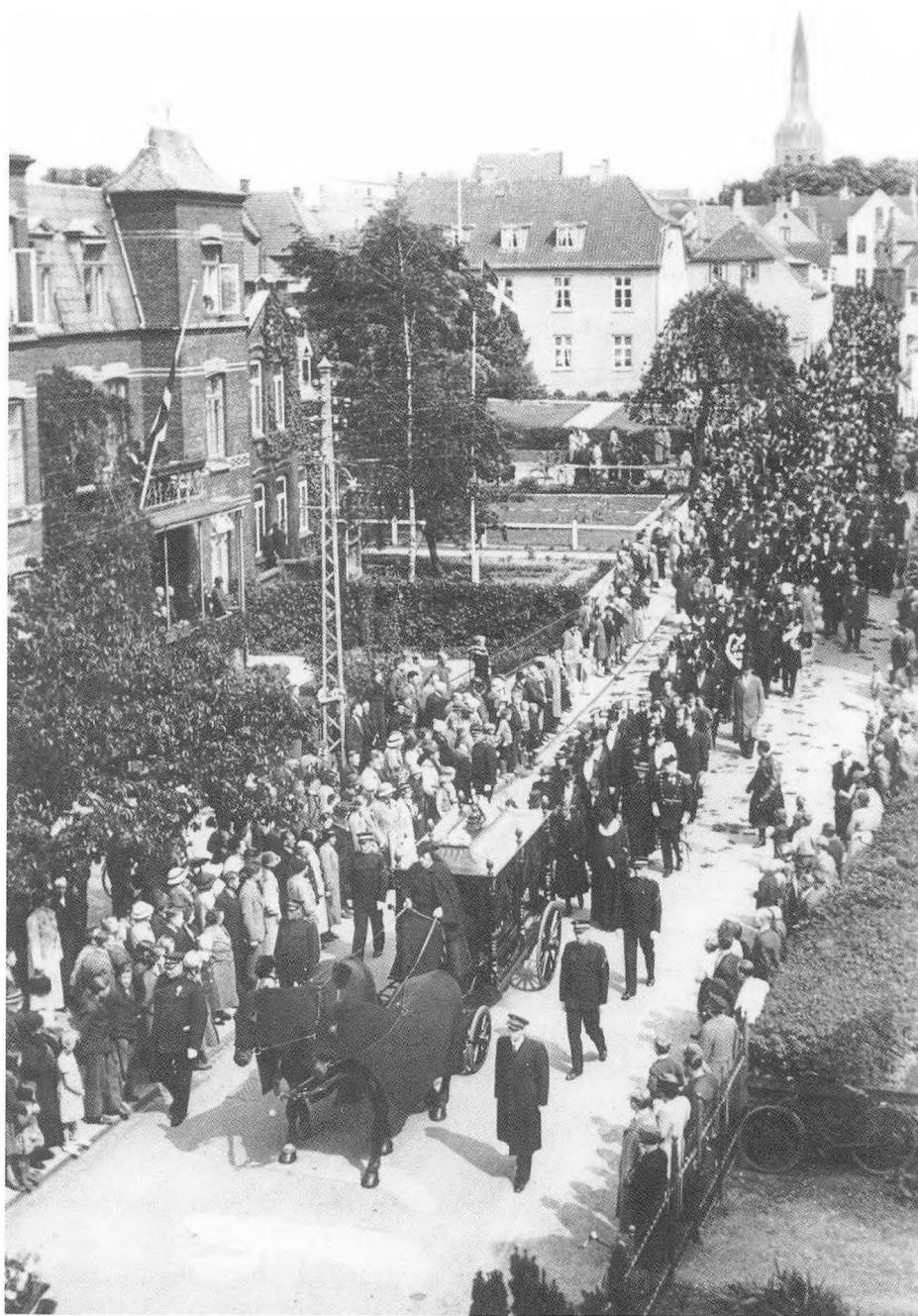
litiet i Sønderborg. At der blev indkaldt så stor en politistyrke til at regulere den almindelige ro og orden, må tilskrives frygten for eventuelle politiske demonstrationer, men egentlige terrorhandlinger blev anset for usandsynlige. Halds fortlørlige orientering siger det ganske tydeligt:

I spørgsmålet om Lillebæltsbroens indvielse kendes intet bestemt her, ellers havde man straks ladet tilgå meddelelse desangående, men naturligvis kan det ikke nægtes, at lejligheden for at iværksætte forstyrrelser ud fra den noksom bekendte kommunistiske betragtning, ubetinget må siges at være til stede her.

Alt forløb da også fredeligt, om end der var nok at se til med det nationale tilløbsstykke, som indvielsen af broen foranledigede.⁸⁰

En større samlet optræden af de uniformerede sønderjyske kriminalbetjente fandt også sted ved H.P. Hanssens begravelse den 30. maj 1936 i Aabenraa. Ledelseskommandoen var igen lagt under Agersted, men nu som politimester i Aabenraa, en stilling han havde beklædt siden 1935. Foruden styrken af betjente fra Aabenraa var der tilkaldt 25 betjente fra de øvrige sønderjyske politikredse. Styrken bestod både af uniformerede sønderjyske kriminalbetjente og betjente fra ordenspolitiet. Opgaven lød på at sørge for ro og orden ved begravelsen af den person, der frem for nogen havde stået som garant for genforeningsarbejdet og grænsedragningen i 1920. Politiets optræden ved begravelsen var særdeles synlig. Der blev udarbejdet en minutløs tjenesteplan med betjente placeret langs hele ruten, og kisten blev fra Sct. Nicolai til kirkegården flankeret af 3 betjente på hver side bl.a. iført kasket med sørgebånd og hvide handsker. Alle betjentene fik besked om, at når deres respektive opgaver var løst, skulle de begive sig til politistationen og forblive på stationen, til der blev givet nærmere ordre, eller der kunne dimiteres. Det store opbud af betjente og den nøje planlægning må betyde, at man nærrede en vis frygt for, at begravelsen kunne fremkalde uroligheder fra yderligtgående hjemmetyskere.⁸¹ Begravelsen forløb uden episoder af slig art.

Risikoen for væbnede konfrontationer i Sønderjylland var umiddelbart ikke så faretruende som frygtet. Allerede i oktober 1933 blev 40 betjente flyttet til den centrale del af Jylland. Selvom de stationerede betjente, når de ikke optrådte som korps, blev

anvendt til almindelig kriminaltjeneste, var der reelt ikke tilstrækkeligt med arbejde til de ekstra 100 mand i Sønderjylland. Justitsministeriet konkluderede da også, at en styrke på 100 mand i rolige perioder ikke kunne beskæftiges på en sund og udviklende måde. Thune Jacobsen bifaldt denne disposition, og godt et år senere – den 1. november 1934 – foreslog han selv, at yderligere 20 blev flyttet til Nørrejylland eller Fyn, og i september 1935 blev 12 betjente flyttet til Sjælland.⁸² Selve det uniformerede korps bestod frem til 1939, hvor det blev afløst af en landsdækkende udrykningstjeneste på 200 mand.

Koch fremhæver og kobler 100-mandsholdets funktioner med de ændringer, der den 28. juli 1933 fandt sted af statspolitiets instruks af 30. juni 1930. I følge Koch blev der med ændringen givet beføjelse til masseanholdelse. Statspolitiet kunne anholde enhver, der ikke kunne rense sig for mistanke, f.eks. ved opløb, der kunne true statens sikkerhed, og/eller ved fremsættelse af trusler om vold mod personer, der handler i medfør af offentlig tjeneste.⁸³ Faktisk var indholdet af denne del af instruksen identisk med § 30 fra den foreløbige instruks for det sønderjyske ordenspoliti fra 1921. De udvidede beføjelser, som var blevet givet Sønderjylland i 1921, blev i 1933 udvidet til at dække statspolitiet i hele landet. Den indre trussel fra kommunister og nazister var nu den reelle årsag til denne formulering i statspolitiets instruks. I ordenspolitiets instruks af 1921 var formuleringen indføjlet for at have et handlingsmæssigt bolværk imod opstand fra tyske mindretalsgrupper i Sønderjylland. De direktiver, som Fritz Jacobsen og Valdemar Mensen havde strikket sammen under indtryk af en specifik fare for Sønderjylland lige efter Gen-

H. P. Hanssens begravelse den 30. maj 1936 blev en værdig afsked med Sønderjyllands store politiske lederskikkelse. Begravelsen var ligeledes en stærk national markering af Sønderjyllands tilhørsforhold til resten af landet. Myndighederne frygtede derfor uroligheder fra rabiater grupper inden for det tyske mindretal. Politiet stillede således med en særdeles talstærk styrke. Et stort opbud af politifolk uden for politikredsen var tilkaldt såvel som mandskab fra det såkaldte 100-mandskorps. Politimester Aa. Agersted havde udarbejdet en detaljeret tjenesteplan med betjente stationeret på strategiske steder i Aabenraa og langs med den rute, som ligtoget skulle følge. De betjente, der skulle stille i uniform, skulle, som det fremgår af billedet, bære frakke, lange sorte benklæder, kasket og hvide handsker. Efter begravelsen skulle ekstramandskabet melde sig på politistationen for enten at afvente nærmere ordre, eller dimittere. Det kom ikke til optøjer i forbindelse med begravelsen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

foreningen, blev i 1930'erne således klart en model for resten af landet, nu hvor faren kom fra de politiske yderfløje.

For en sjælden gangs skyld var der konsensus mellem statspolitichefen, politidirektøren og politimesterforeningen, i hvert fald hvad angik denne paragrafændring i instruksens.⁸⁴

3. Det lovforberevende arbejde frem til vedtagelsen af politiloven om det statslige enhedspoliti

I forbindelse med behandlingen og vedtagelsen af at forøge statspolitiet med 100 mand – det omtalte 100-mandskorps – dukkede spørgsmålet om en egentlig reorganisering af hele politikorpset op igen. Venstremanden Hans Jacob Sørensen bad justitsminister Zahle om en tilkendegivelse. Fra Folketingets talerstol kunne Zahle den 11. april 1933 meddele, at ministeriet i løbet af sommeren ville arbejde med et forslag til en omordning af politiet. Hermed var det officielle startskud givet til, hvad der skulle ende med det statslige enhedspoliti. I forbindelse med Thune Jacobsens overtagelse af embedet som chef for statspolitiet i 1933 så det dog overraskende ud til, at den nye chef i første omgang havde andre planer. I et ikke tidligere offentligt omtalt forslag fra chefen for statspolitiet opstillede Thune Jacobsen et hybridforslag. Embederne som chef for statspolitiet og politidirektør i København skulle sammenlægges til en stilling med titel af statspolitidirektør.⁸⁵ Motiveringen var, at en sådan løsning ville indeholde enhedspolitiets fordele, men samtidig lade de forhold ligge, der vakte modstand. Thune Jacobsen fremførte, at det var en mangel, at statspolitiets centralorganer ikke hidtil havde haft et underlagt aktivt politi med statspolitichefen som jurisdiktionschef. Statsbetjentene i København skulle indkorporeres i den københavnske opdagerstyrke – hvor Thune Jacobsen havde været politiinspektør. Korpset skulle ligeledes fungere som specialiststyrke for resten af landet. Der skulle ikke ændres ved de menige københavnske betjentes status og ej heller ved det øvrige lands kommunale ordning. Det blev fremført, at den foreslåede ordning havde den fordel frem for enhedspolitiet, at kommunerne ikke mistede deres interesse og føling med politistyrken.

Den altafgørende årsag til forslaget var håbet om at få bragt de gnidninger, der unægteligt var mellem statspolitiet og Københavns politi, til ophør. Hertil kom at den åbenlyse urimelighed, at der i samme bygning – den imponerende Politigård opført

Eigil Thune Jacobsen (1880-1949) fotograferet i hjemmet september 1933 i anledning af den officielle udnævnelse til chef for statspolitiet fra oktober samme år. Hermed blev han også chef for det sønderjyske ordenspoliti. Modsat sin forgænger spillede Sønderjylland ikke nogen speciel rolle i Thune Jacobsens bestræbelser for at opnå sine strategiske og karrieremæssige mål. I sit virke inden for politiet fremstår han som en særdeles kompetent herre med ambitioner og vilje til at sætte sit præg på udviklingen. Kronen på værket fulgte med Thune Jacobsens udnævnelse til rigspolitichef og indførelsen af enhedspolitiet fra den 1. april 1938. At han på trods af dette har fået et blakket eftermæle, skyldes, at Thune Jacobsen blev justitsminister i 1941 og således satte sin underskrift på loven om interneringen og forbudet imod kommunisterne samme år. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

1918-1924 – befandt sig parallelfunktioner som Afdelingen for Centralregistret og Afdelingen for Generalregistret. Målet var også her at foretage en sammenslutning.

Med denne ordning ville Københavns politi få en central stilling i forhold til landets øvrige politikredse, så alene af den grund var forslaget ikke realisabelt. Tvivlsomt er det også, om Københavns magistrat ville være villig til at stille styrker til rå-

dighed for resten af landet i så stor udstrækning, som forslaget indebar. Politisk lå ordningen heller ikke i forlængelse af de visioner, som den socialdemokratiske/radikale regering ønskede at fremme. Thune Jacobsen måtte skifte spor, hvis han afgørende skulle gøre sig forhåbninger om at påvirke udviklingen.

Henning Koch har i sin disputats grundigt behandlet selve tilblivelsen af loven om det statslige enhedspoliti, og jeg vil her indskrænke mig til en kort redegørelse samt enkelte tilføjelser.⁸⁶ I relation til den sønderjyske særordning gjaldt det, at den ikke spillede nogen central rolle i udarbejdelsen af loven om det statslige enhedspoliti. Faktisk ser det ud til, at Justitsministeriet havde »glemt« særordningen. I forbindelse med det store forberedende arbejde, som ministeriet lagde i udredningsarbejdet om loven om enhedspolitiet, anmodede ministeriet i marts 1934 landets politimestre om at give oplysninger om det kommunale politi, herunder antallet af ansatte kommunale betjente, deres lønninger og pension. De sønderjyske politimestre modtog også forespørgslen. Fra Rendal i Haderslev, Wittrup i Toftlund, Bjerre i Lundtofte og Nybøl herreder lød det lakoniske, men korrekte svar, at der udelukkende var ansat statspoliti, mens den konstituerede politimester i Aabenraa, Maribo i Sønderborg og Seidenfaden i Tønder leverede længere redegørelser for, at kommunalt politi »som bekendt« ikke eksisterede i Sønderjylland!⁸⁷

På trods af nogle usikkerheder vedrørende den eksisterende praksis kunne embedsmændene i Justitsministeriets 3. kontor i april 1934 forelægge et fortroligt udkast til en nyordning af politiets forhold. Udkastet blev i første omgang sendt til høring hos chefen for statspolitiet, politidirektøren, Politimesterforeningen, Foreningen af embedsmænd under politidirektøren, Politifuldmægtigforeningen, Kriminalpolitiforeningen, Dansk Politiforbund, Foreningen af Over- og Inspektionsbetjente af Ordenspolitiet udenfor København, Dansk Politiasistent Forening og Sønderjydsk Politiforening. Sønderjydsk Politiforening blev en lille måned senere i forløbet hægtet af som direkte høringspartner med en bemærkning om, at foreningen var en lokalforening under Dansk Politiforbund.⁸⁸ Ministeriet ønskede ikke nogen speciel sønderjysk vinkel i det videre arbejde og slet ikke fra de menige betjentes organisation.

Sammenholdes de indkomne ændringsforslag med den endelige lovtekst af 18. maj 1937, er det generelle billede, at det ikke

lykkedes for de menige politiforeninger at sætte deres fingeraftryk på loven. Af de utallige udkast til lovforslag, som Justitsministeriet producerede, var der foruden ministeriet selv to hovedaktører, nemlig chefen for statspolitiet og politidirektøren. En egentlig politikommission blev der ikke nedsat. Regeringen ville ikke risikere, at der igen blev skabt for meget røre – enhedspolitiordningen skulle gennemføres.

Med politidirektør Fabricius Hansen som arg modstander af et statsligt enhedspoliti blev det reelt den nye chef for statspolitiet Thune Jacobsen, der i samarbejde med Justitsministeriets 3. kontor, kom til at stå for lovudformningen. Efter få måneder i embedet havde Thune Jacobsen indset, at hans oprindelige plan ikke var vejen frem, men at der skulle arbejdes for en enhedspolitiordning. Det lykkedes for Thune Jacobsen at få styrket indtrykket af, at det statslige enhedspoliti havde en øverste chef, nemlig en rigspolitichef. Den afgørende kompetenceparagraf i 1937-loven, fik følgende udformning:

§ 114 stk. 2 I Tilfælde, hvor en Politiumdersøgelse eller anden politimæssig Opgave nødvendiggør et Samarbejde mellem flere Politikredse eller kræver særlige Forholdsregler kan Rigspolitichefen efter Forhandling med vedkommende Politimestre træffe de Foranstaltninger, som maatte findes paakrævet. Justitsministeren fastsætter de nærmere Regler herom.

Stk. 3 Justitsministeren kan, hvor en politimæssig Opgave er af en særegen Beskaffenhed og det findes ønskeligt at træffe særlige Bestemmelser med Hensyn til Sagens Ledelse, bemyndige Politidirektøren, en enkelt Politimester eller en anden Tjenestemand inden for Politiet til alene at overtage Ledelsen af og Ansvar for Gennemførelsen af den paagældende. Om den paagældendes Forhold til det stedlige Politi træffer Justitsministeren nærmere Bestemmelse.

Rigspolitichefens rolle som landets øverste politiembedsmand var styrket i forhold til den stilling, som politichefen var tiltænkt i det oprindelige forslag fra 11. april 1934.⁸⁹

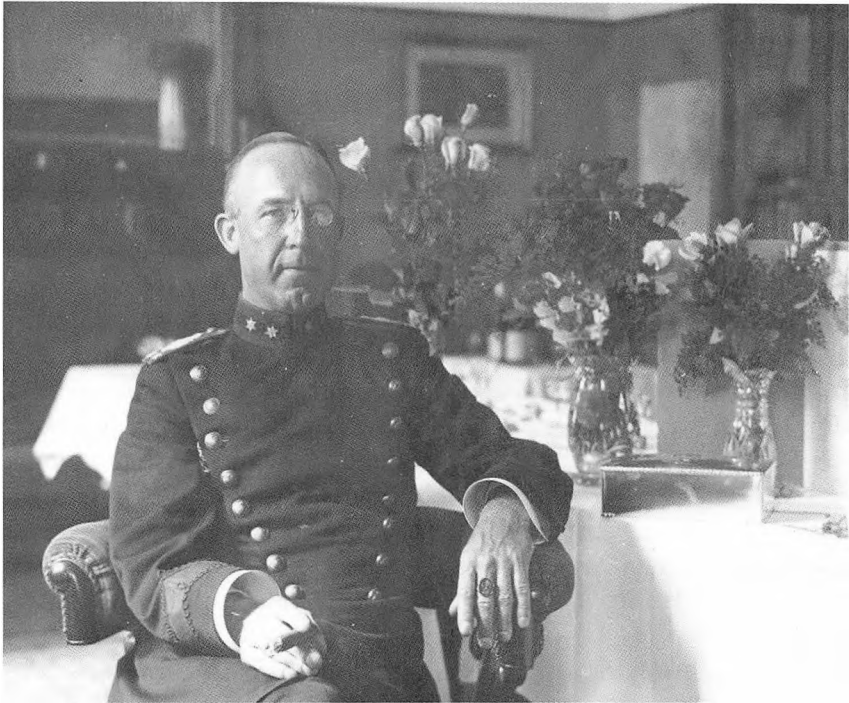
Henning Koch påpeger korrekt, at Thune Jacobsen med sin skrivelse af 19. december 1935 dels fik indført titlen rigspolitichef, dels at lovens § 114 stk. ordret er fra selv samme skrivelse.⁹⁰ Rigspolitichefen havde hermed fået en mulighed for langt mere aktivt end efter 1928 loven at gribe ind, hvis det blev fundet nødvendigt. Thune Jacobsen pegede selv på, at visse almindelige ret-

ningslinier skulle ligge hos rigspolitichefen, der i kraft af sit erhvervede overblik bedst kunne træffe bestemmelser herom. Denne meget uldne motivering skal forstås på baggrund af den kraftige modstand fra Københavns politidirektør og adskillige af landets politimestre – typisk fra kredse med en større købstad -, der var imod at give rigspolitichefen yderligere beføjelser. Der skulle med andre ord trædes varsomt – politimestrenes og politidirektørens generelle ledelseskompetence inden for den enkelte politikreds blev ikke anfægtet. I tilfælde af sager, der rakte ud over den enkelte politikreds, skulle rigspolitichefinsitutionen være det organ, der samlede trådene.

Thune Jacobsen pegede selv på kædeforbrydelser, systematiske eftersøgninger af bestemte personer, særlig alvorlige forbrydelser og ved patruljering, som omfattende flere politikredse.

Alt efter den enkelte rigspolitichefs gennemslagskraft og ambitionsniveau afstak loven kun de ydre rammer for, hvorledes rigspolitichefen kunne gribe ind. Tiden efter 1938 har tydeliggjort dette, men nogen entydig løsning af kompetenceforholdet er ikke blevet tilstræbt.

Den radikale justitsminister Zahle foretog efter Fabricius Hansens død det skaktræk fra den 1. juli 1935 at konstituere statspolitichef Thune Jacobsen som politidirektør for København. Flere af de socialdemokratiske ministre havde hellere set en anden person på posten, men bøjede sig, »fordi man ved denne konstitution bliver i stand til at forsøge at få arbejdet for tilvejebringelse af enhedspolitiet fremmet«. ⁹¹ Vejen så ud til at være banet for Thune Jacobsen som landets første leder af enhedspolitiet. Politiken var af samme opfattelse og fastslog, at »efter Enhedspolitiets Indførelse skal der dog sikkert være en chef for Politiet i København. Hvem det bliver, véd ingen i Dag, men Hr. Thune Jacobsen vil jo i hvert Fald til den Tid faa nok at gøre som øverste Leder af de nye Lands-Politi«. ⁹² Modstanden imod Thune Jacobsen var dog øjensynlig stærk inden for Socialdemokratiet. Henrik Stevnsborg skriver, at den socialdemokratiske justitsminister K.K. Steincke, der i november havde afløst Zahle, pressede ham til at vælge stillingen som politidirektør frem for stillingen som chef for statspolitiet. ⁹³ Socialdemokratiet ønskede partifællen Ivan Peder Hutzen Stamm som chef, og sådan blev det fra 1. juni 1936. Politiken skrev i den anledning følgende: »Hvis enhedspolitiet bliver gennemført, hvem bliver så Rigspolitichef? Næppe andre end Che-

Ivan Hutzen Stamm (1888-1969) var 1936-1937 chef for statspolitiet. På dette tidspunkt havde han en flot karriere bag sig. Billedet er taget i 1931 i forbindelse med, at han forlod stillingen som politiassistent ved Københavns station 2 for at tiltræde som ledende politiadvokat i hovedstaden. I 1934 blev han politiinspektør ved Københavns opdagelsespoliti for derefter kortvarigt at blive statspolitichef. I 1937 byttede han stilling med Thune Jacobsen og overtog hvervet som politidirektør. Specielt herefter markerede Stamm sig som en arg modstander af enhedspolitiordningen, da han frygtede, at ordningen kunne indsnævre Københavns politidirektørs virkefelt. Stamm fortsatte også i de kommende år med at modarbejde Thune Jacobsen. Enhedspolitiordning eller ej, skærmydslerne på ledelsesniveau fortsatte. På grund af sit uacceptable venskabelige forhold til ledende tyskere under besættelsen blev han i 1945 sat fra bestillingen. Foto: Politihistorisk Selskab.

fen for Statspolitiet«. ⁹⁴ I og for sig blev denne profeti opfyldt, men nok ikke med det forløb avisen forudså i 1936, men med det forløb som blev forudset i 1935! Stamm kom kun til at beklæde stillingen som statspolitichef i et år, før han måtte tage til takke med landets næstmest betydningsfulde stilling inden for politiet. Fra 1. juli 1937 overtog politidirektør Thune Jacobsen igen stillingen som chef for statspolitiet i overgangstiden, indtil loven om

enhedspolitiet skulle træde i kraft den 1. april 1938. Herefter ville han få titel af rigspolitichef. Stamm »byttede« med Thune Jacobsen og blev politidirektør.

Hvorledes skal man tolke disse umiddelbart noget ugennemskuelige dispositioner? Lå der, da Thune Jacobsen blev politidirektør, f.eks. en underhåndsftale om, at han, når tiden var inde, kunne få stillingen som rigspolitichef, eller havde Stamm reelt vist sig at være mindre kompetent end Thune Jacobsen til at bestride posten. Umiddelbart tyder intet på, at det første var tilfældet. Det kan heller ikke afgøres, om Stamm viste sig »umulig« på posten, men i den periode, hvor Stamm fungerede som chef for statspolitiet udgik der langt færre tiltag fra kontoret end under Thune Jacobsen – det ser ud til, at det var 1. politiinspektør Begtrup-Hansen, der tog sig af de fleste overordnede sager og besvarede hørings spørgsmål.⁹⁵ Thune Jacobsen gik derimod straks igang med at forsøge at styrke politidirektørens stilling, da han reelt havde mistet stillingen som chef for statspolitiet.

De gamle stridsspørgsmål om Københavns manglende kontrol med fremmedtilsynet og om ledelsen af Danske Politiefterretninger, Centralbureauet for Forbrydelses Identifikation og Laboratoriet for Foretagelse af tekniske Undersøgelser i Politijemed blev trukket frem. Den linie, som Thune Jacobsens to forgængere Hakon Jørgensen og Fabricius Hansen havde stået for og til tider havde udkæmpet hadske slag med Valdemar Mensen om, blev nu endnu engang betrådt.

Thune Jacobsens holdninger var nu ikke mere rodfæstede, end at de holdninger, han lagde for dagen som politidirektør, straks blev forladt, da han var tilbage i stolen som statspolitichef. Den nye politidirektør Stamm fortsatte imidlertid kampen, og Thune Jacobsen måtte længe efter vedtagelsen af enhedspolitiloven kæmpe imod variationer over de forslag, som han selv havde fremsat som politidirektør.⁹⁶ Måden, der blev argumenteret på, var med andre ord mindre bestemt af saglige overvejelser end af ønsket om at samle så megen magt og indflydelse til det embede, man bestred.

Det politiske spil i Rigsdagen havde mange lighedspunkter med diskussionerne i forbindelse med lovvedtagelserne i 1919 og 1928. Der blev ikke nedsat nogen ny politikommission, så i forbindelse med argumentationen for det statslige enhedspoliti blev der oftest henvist til den nu ti år gamle betænkning fra 1926. Ste-

incke fremsatte regeringens forslag om enhedspolitiet i Folketinget 11. februar 1936, men på grund af Venstres og De Konservatives flertal i Landstinget kunne forslaget ikke vedtages. Efter landstingsvalget i september 1936 kunne regeringen mønstre et flertal på ét mandat. Med flertal i begge ting var vejen banet for vedtagelsen af en lang række tidligere blokerede forslag – herunder loven om enhedspolitiet.

Hedtoft nævnte, da han i november 1936 genfremsatte lovforslaget, at forslaget var blevet diskuteret både i offentligheden af de sagkyndige og naturligvis i politistandens personaleorganisationer. Diskussionerne blev betegnet som nyttige og vejledende. Folketingets udvalgsbetænkning af 2. april 1937 indeholder bl.a. en redegørelse for ændringsforslag, der i 11. time var kommet med på foranledning af f.eks. Dansk Kriminalpolitiforening og Dansk Politiforbund. Det kunne forlede en til at tro, at interesseorganisationerne havde stor indflydelse på lovgivningsarbejdet, men det var ikke tilfældet.⁹⁷ Ét var, hvorledes lovgivningsarbejdet blev præsenteret i offentligheden, noget andet var, hvem der var de egentlige arkitekter og hovedaktører.

Venstre og de konservative opretholdt igennem hele forløbet deres modstand imod det statslige enhedspoliti, og i udvalgets betænkning fremkom mindretallet med følgende udsagn:

Camoufleringen består i, at lovforslaget på væsentlige områder ikke adskiller sig fra den nugældende ordning bl.a. derved at politidirektøren og politimestrene fremdeles skal have den selvstændige ledelse af kredsens politi. Dette kan meget vel medføre, at de gnidninger, der siges at være tilstede under den nuværende ordning, fremdeles vil være til stede under den ordning, lovforslaget vil skabe, for dernæst i næste stadie atter at blive benyttet som argument for en yderligere og skrapere centralisering.⁹⁸

Argumentationen må mildest talt siges at være speciel ved at tillægge forslagsstillerne et motiv om, at de egentlig ikke ønskede denne lov, men sigtede på i fremtiden at indføre en stærkere centralisering med henvisning til uklare kompetenceforhold mellem politiets ledelse. At de ledelsesmæssige forhold var uklare, står fast, og at der i tiden umiddelbart efter befrielsen skete en ekstraordinær og midlertidig centralisering af magten hos rigspolitichefen er korrekt, men på trods af dette har loven overlevet, uden der reelt er foretaget tiltag til at ændre på strukturen.

VI Politiadjutantstillingen i Sønderjylland

1. Udviklingen i Sønderjylland, før genoprettelsen af politiadjutantstillingen

Landbrugskrisen ramte specielt hårdt i Sønderjylland og gav protestbevægelsen Landbrugernes Sammenslutning en stadig stigende tilslutning i 1931 og 1932. Nazistiske grupper begyndte nu også åbenlyst at agitere. Landsdelen oplevede landbrugsstrejker og boykot. LS forsøgte f.eks. i 1931 at få gennemtvunget, at mejerierne ikke skulle modtage mælk fra gårde, der havde skiftet ejer ved tvangsauktion og senere fulgte demonstrationer imod Sønderjyllands Kreditforening. Foranlediget af den spændte situation fandt regeringen det påkrævet at udsende følgende fortrolige cirkulære:

Til dommere og politimestrene i de sønderjydske Landsdele

Da det er kommet til Ministeriets kundskab, at der under afholdelse af tvangsauktioner og udsættelsesforretninger vedrørende fast ejendom i De sønderjyske Landsdele er forefaldet forskellige uordener med det formål at forhindre sådanne forretninger, skal man anmode d'herrer om, for at forhindre fremtidige uordener ved de nævnte fagedforretninger om at træffe fornødne aftaler, således at den nødvendige politistyrke til opretholdelse af ro og orden under disse forretninger kan være til stede, eller hurtigt komme til stede.

Forsåvidt den ordinære politistyrke i en politikreds ikke måtte være tilstrækkelig til de ovennævnte foranstaltningers iværksættelse, skal man henvise d'herrer til politimestre til at gå frem i overensstemmelse med Justitsministeriets cirkulære af 9. februar 1932. Justitsministeriet, den 19. marts 1932. Zahle.

Tvangsauktion lå også til grund for den største konfrontation i begyndelsen af 1930'erne mellem politi og det sønderjyske LS. Den 5. april 1932 fandt det såkaldte »Stenderupslag« sted, hvor bl.a. 50 betjente fra København udstyret med gummistave var med til at sprede demonstrationen.⁹⁹

Mens det i det øvrige land især var arbejderuroligheder, der var frygtet, var der i Sønderjylland tale om at inddæmme utilfredsheden blandt landbrugerne. I Sønderjylland kunne situationen blive ekstra farlig, hvis sociale uroligheder gik hånd i hånd med en national rejsning i de hjemmetyske kredse.

Det kan således heller ikke undre, at politiets opgave med at

Billedet viser bønder og politi ved »Stenderupslaget« den 5. april 1932. Begivenheden udviklede sig til en alvorlig konfrontation mellem politiet og yderligtgående bønder. Baggrunden herfor var grundlæggende de vanskelige økonomiske vilkår for landbruget og mere specifikt en tvangsaktion over en landejendom i Stenderup. I dagene omkring udsættelsen kom det gentagne gange til demonstrationer, og begivenhederne kulminerede den 5. april med 1.000 til 2.000 demonstranter samt taler af repræsentanter for Landbrugernes Sammenslutning, det tyske mindretal og de danske nazister. Stemningen var ophidset, og det kom til direkte konfrontation mellem demonstranter og politi, som trak stavene og spredte forsamlingen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

overvåge yderligtgående politiske organisationer var væsensforskellig i Sønderjylland sammenlignet med resten af landet. I Sønderjylland var det specielt nazificeringen af de hjemmetyske kredse, der skabte bekymring, mens det i resten af landet var tilsyn og overvågning af de kommunistiske aktiviteter, der lagde stadig mere beslag på ordenspolitiets ressourcer. Begivenhederne i Tyskland med nazisternes magtovertagelse 30. januar 1933 gav anledning til bekymring i den danske regering, specielt efter at Hitler fuldstændig havde sikret sig diktatorisk magt efter pseudovalget i marts. Omkring påske 1933 rejste der sig i Slesvig-Holsten og blandt de yderligtgående grupper af det tyske mindretal et politisk stormløb imod grænsen. De danske myndigheder frygtede i perioder direkte aktioner. Oprettelsen af 100-mands-

Politiets generalstab holder rådslagning i forbindelse med »Stenderupslaget«. I midten med hjelm ses daværende politiassistent i København og leder af det københavnske udrykningskorps Fritz Emil Jacobsen - både tidligere og kommende politiadjutant for de Sønderjyske landsdele. Til højre for Jacobsen ses politimester i Gråsten H. Vilstrup og ved siden af ham daværende overbetjent i Haderslev A.N. Jensen. Den københavnske hjælpestyrke bestod af ikke mindre end 52 politifolk. Foto: Institut for Sønderjysk lokalhistorie.

holdet i Sønderjylland ses som en direkte følge af urolighederne i grænselandet, og loven om forbud mod at bære uniform m.v. af 12 april 1933 må ligeledes ses som en udløber heraf.¹⁰⁰ Påskeblæsten var ikke et organiseret oprør styret fra Berlin, og fra midten af året drev den umiddelbare fare over.

Derimod så de danske myndigheder med bekymring på, at den tyske nazistbevægelse befæstede sin stilling inden for de hjemmetyske kredse. På foranledning af Justitsministeriet indsendte politimester Friberg i Aabenraa en indberetning den 29. august 1933 til ministeriet om de politiske uroligheder i politikredsen. Det blev fremhævet, at siden april havde *Nordschleswigsche Zeitungs* bogtrykkeri trykt 3 oplag af skemaer til medlemsbeviser til Nationalsozialistischer Arbeitsgemeinschaft Nordschles-

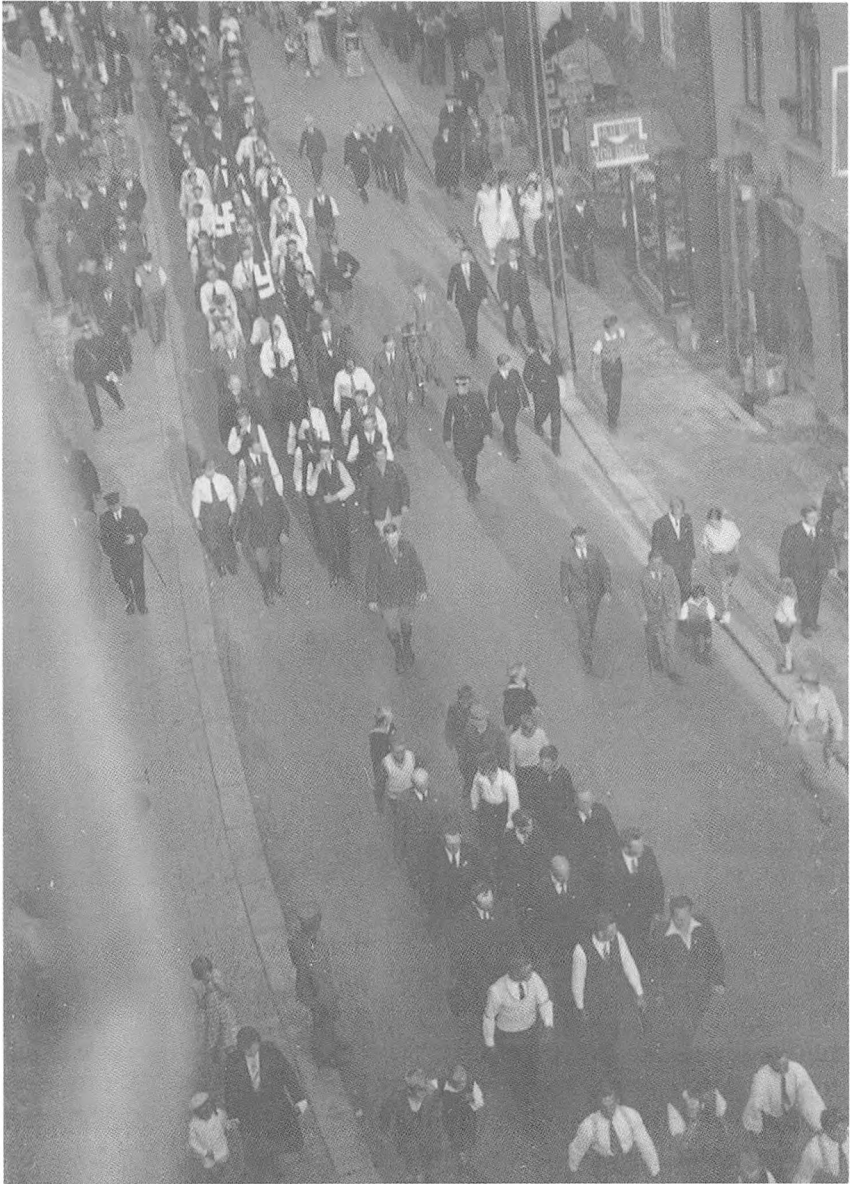
wig. Af indberetningen fremgår det dog ikke, hvor stort de respektive oplag var. Den 21. august havde der ved et lukket møde med ca. 300 deltagere fundet faneindvielse sted. Nazistiske stormtropper havde samme dag holdt møde i Jugendheims lokaler i Aabenraa, men det blev dog skønnet, at der under ledelse af mekaniker I. M. Jensen kun var 20-30 stormtropper i hele Aabenraa Amt. Selv om der ligeledes berettes om kommunisternes oprettelse af et arbejderværn i Aabenraa den 23. august og Landbrugernes Sammenslutnings (L.S.) planlagte bondeværn samt den socialdemokratiske Demokratiske Bevægelse, var det ikke herfra, der blev øjnet nogen trussel. For de to sidstnævnte bevægelser gjaldt det, at de ikke havde afsat synlige spor, og Arbejderværnet kunne kun mønstre 15 personer til det stiftende møde den 24. august.

At der var en spændt atmosfære, og at de politiske bevægelser oprustedede, var dog sikkert. Således havde den førende danske nazist Frits Clausen kaldt til landsmøde og propagandamarch i sin hjemby Bovrup i september. Allerede i begyndelsen af august havde politiet fungeret som stødpude ved et offentligt nazistmøde, hvor kommunister havde samlet sig uden for mødelokalet.¹⁰¹

I Tønder Amt var situationen specielt problematisk på grund af hjemmetyskernes relative styrke i området, omkring 30% imod godt 13% i resten af Sønderjylland. Hertil kom, at politimester Aage Seidenfaden og amtmand O.D. Schack ikke var enige om hvilken linie, der skulle følges. Her skal fremdrages et par eksempler. Den 31. juli 1933 fandt der et større slagsmål sted mellem en SA afdeling, der var tilsluttet det nationalsocialistiske Arbeitsgenmeinschaft Nordschleswig og en skare arbejdere i Tønder. Ved den lejlighed blev der rejst tiltale mod 14 nazister og 10 modstandere.¹⁰² På den baggrund var det forståeligt, at politimester Seidenfaden den 3. august nedlagde forbud imod, at SA i Tønder forsamlede sig under åben himmel på offentlige steder, herunder foretog marchture eller øvelser på offentlig vej eller plads – en afgørelse som amtet imidlertid indbragte for Justitsministeriet. Ministeriet fandt i dette tilfælde ikke grund til at opheve forbudet.¹⁰³

Justitsministeriet var dog generelt mere til sinds at følge amtet end politimesteren. Da Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti, DNSAP, i slutningen af august måned 1933 anmeldte et demonstrationstog gennem Tønder by til den 17. september, an-

Disse to billeder er taget af politiet i Tønder i forbindelse med nazisternes demonstration den 17. september 1933 og senere sendt videre til politiajudanten og herfra videre til Justitsministeriet. På billedet til venstre ses bag fanebæreren den danske nazifører Frits Clausen. Overfor ses optøget gennem Vestergade. Politiet var mødt talstærkt op, og det lykkedes ved denne lejlighed politimester Aage Seidenfaden at tackle den spændte situation, uden at det kom til slagsmål. Foto: Rigsarkivet.

befalede Seidenfaden, at demonstrationen skulle forbydes. Han henviste til, at nationalsocialisterne i hvert fald i Sønderjylland var et parti af urostiftere. Vedkommende, der havde anmeldt demonstrationen, var bagermester Kretzing i Bylderup-Bov, der for tiden optrådte som dansksindet nationalsocialist, men han havde også været med til at stifte en tysk nazistforening i Burkal Sogn på et møde den 3. april på Saksborg Kro. Som det senere vil blive redegjort for, havde de hjemmetyiske kredse en tradition for ikke at optræde partipolitisk, men forholdene var ved at ændre sig. Seidenfaden slog fast, at i »Grænseegnene, specielt i Tønder, maa jeg formene, at Optog af Nationalsocialister, være sig danske eller tyske, paa offentlig Gade ikke bør taales«. ¹⁰⁴ Schack var af en anden overbevisning, så sagen blev forelagt Justitsministeriet. Den 9. september meddelte justitsminister Zahle, at ministeriet var enig med Amtet i, at der ikke forelå tilstrækkelig grund til at forbyde den omtalte demonstration.

Af rapportererne fra henholdsvis ordens- og kriminalpolitiet i Tønder fremgår det, at politiet mødte massivt frem. Demonstrationen blev ledsaget af 5 kriminalbetjente og 6 mand fra ordenspolitiet, alle i uniform. Politiet var fordelt således, at der til enhver tid var opsyn med hele optøget. Optøget samlede en del både dansk- og tysksindede. Under marchen gennem Vestergade spillede musikkorpset melodien til Horst Wessel-sangen, og de tyske tilskuere, der stod på fortovet, istemte straks »Die Fahne hoch, die Reihen fest geschlossen« og hilste med Heil Hitler. I alt deltog der ca. 140 personer, som medbragte 10 faner med hagekors. Byens tyske nazistgruppe optrådte som Tordenskjolds soldater, idet de skiftede fra gadehjørne til gadehjørne for at komme til at gentage nazist-hilsenen og deltage i sangen. Der var adskillige af de danske tilskuere, der fandt optøget så latterligt, at de måtte le, og det medførte dagens eneste voldelige episode. En tysk statsborger, der deltog i optøget, så sig gal på en tilskuer, som han mente lo af ham, hvilket gav ham anledning til at give tilskueren et slag i ansigtet. Politiet greb straks ind og anholdt personen. Han blev anholdt for gadeuorden idømt en bøde og som subsistensløs udvist af landet med tilhold i henhold til Fremmedloven. Nazisterne forsamlede sig på Skyttegården, og i selve mødet deltog adskillige hundrede personer (i ordenspolitiets rapport står 450 personer, i kriminalpolitiets rapport 200-300 personer). Udenfor på pladsen var der aftenen igennem uro, idet fremtræ-

dende kommunister og socialdemokrater indlod sig i politisk diskussion med en del af mødedeltagerne. Diskussionen forløb dog fredeligt omend til tider så højroset, at politiet opfordrede til at stemme tonen ned. En frygtet korporlig konfrontation med kommunisterne udeblev. Ved selve mødets start nægtede nogle unge gymnasieelever at rejse sig op under afsyngning af Horst Wessel-sangen, og de blev smidt ud af lokalet – de forlangte at få deres entrebetaling refunderet, hvilket afstedkom en del skærmydsler i garderobelokalet, men da politiet var til stede, fik man dæmpet gemytterne, og de unge mennesker fik deres penge igen.

Politiet havde ved denne lejlighed en heldig hånd, og på trods af, at optøget klart blev opfattet som en provokation, kom det ikke til udskejelser.

Retrospektivt kan det fastslås, at så længe det tyske mindretal ikke stod samlet med fuld opbakning fra det samlede Tyskland, var faren ikke overhængende, men i samtiden havde røret fra Påskeblæsten og dermed frygten for kravet om grænserrevision endnu ikke lagt sig, og situationen måtte betegnes som spændt.

Helt centralt for forståelse af de senere dispositioner på det politimæssige område, både de sønderjyske særordninger og uroloven for hele landet, var mødet i Statsministeriet den 5. september 1933.¹⁰⁵ På dette møde blev der markeret standpunkter, der var grundlæggende for de kommende års politik i Sønderjylland, om end standpunkterne tydeligvis bar præg af en stor grad af usikkerhed. Mødet var formelt indkaldt, fordi ministeriet ønskede en drøftelse med politimestrene i Sønderjylland om de politimæssige forhold i landsdelen særlig på grund af den uenighed der eksisterede mellem amtmanden over Tønder, Otto Diderik Schack og politimesteren i Tønder, Aage Seidenfaden. Ser man på, at der foruden de sønderjyske amtmænd og politimestre ligeledes var indkaldt statsminister Stauning og justitsminister Zahle samt bl.a. rigsadvokat Goll, statsadvokaterne, departementschefen i Undervisningsministeriet m.fl., fornemmer man tydeligt, at der skulle diskuteres mere end striden i Tønder.

Statsminister Stauning lagde ud med at fastslå, at på trods af omvæltningerne i Tyskland, skulle der ikke optrædes for kraftigt over for det tyske mindretal, hvorved det gode forhold til mindretallet (og til Tyskland) kunne sættes over styr. I stedet havde regeringen tre lovforslag med nemlig:

- Forslag til Lov om Handel med samt Tilvirkning og Besiddelse af Vaaben m.v.
- Forslag til Lov om Forbud mod visse Sømmenslutninger
- Forslag til Lov om Tillæg til Borgerlig Straffelov af 15. April 1930.

Mødedeltagerne blev bedt om inden 8 dage at fremsætte bemærkninger til lovforslagene.¹⁰⁶ De sønderjyske deltagere fik dog hurtigt debatten drejet over i retning af, hvilke direkte tiltag statsministeren og justitsministeren mente, der skulle foretages for at opretholde ro og orden i Sønderjylland. Aage Seidenfaden ønskede en tilkendegivelse af, om politimestrene burde forbyde optog og musik på offentlig gade – hvilket han absolut var tilhænger af. Det skulle også være forbudt med talere fra Tyskland ved offentlige møder i Sønderjylland, selv tyske studentervandringer skulle forbydes, hvis der var tale om andet end ren omvandring, da han mente, de i virkeligheden havde et politisk øjemed. Seidenfaden ønskede mere militær til Sønderjylland for at beskytte befolkningen og imødegå nazisternes aktiviteter. Seidenfaden var ret alene med synspunktet om mere militær. Seidenfaden repræsenterede den linie, der ønskede at styrke militærets normering i grænselandet. Trak det op til større (væbnede) uroligheder med nazistiske sympatisører og nazificerede hjemmetyskere, skulle modforholdsreglerne fra dansk side være indsættelsen af garnisonssoldater. I 1930 havde regeringen Stauning godt nok foranlediget, at Tønder garnisonen var blevet forøget med 200 mand, men da spændingerne i grænselandet for alvor steg i 1933, valgte regeringen en anden løsning, end Seidenfaden ønskede – nemlig oprettelsen eller rettere genoprettelsen af politiadjutantstillingen, men det var endnu ikke for alvor på tale i september 1933. I 1934 søgte Seidenfaden væk fra Tønder, hvor han ellers havde tilsigtet at forblive resten af sine dage, og fik embede som politimester i Nordre Birk.¹⁰⁸

De øvrige sønderjyske politimestre støttede Seidenfadens ønske om mere politi og stramning af de borgerlige rettigheder. Fribert fra Aabenraa ønskede, at der skulle indføres pligt til at anmelde møder i Sønderjylland – befolkningen var fra den tyske tid indstillet på at skulle anmelde møder til politiet, desuden skulle der træffes foranstaltninger mod den tyske nazismes fremtræden. Et generelt forbud i politivedtægterne mod optog ville

Den senere politidirektør Aage Valdemar Seidenfaden (1877-1966) var politimester i Tønder 1923-34. Seidenfaden kom fra en stilling som politimester i Randers, men lod sig overtale til at tage til Sønderjylland. Der var endnu tysk flertal, da Seidenfaden kom til byen, og han havde gennem årene mange sammenstød med de tysksindede. Specielt efter nazisternes overtagelse af magten i Tyskland og nazificeringen af mindretallet. Justitsministeriet fandt til tider Seidenfadens linie for hård og gav ham indtil flere påtaler. I 1934 søgte han bort fra Tønder og fik stillingen som politimester i Nordre Birk nord for København. Foto: Tønder politistation.

være grundlovstridigt, men en anmeldeligt ville hjælpe betydeligt. De sønderjyske amtmænd med Refslund Thomsen i spidsen indtog et mellemstandpunkt. Han fremhævede klart, at de tidligere uroligheder i starten af 1930'erne havde været begrundet i økonomiske vanskeligheder, mens de aktuelle uroligheder havde politiske grunde. Han understregede dog, at det ikke var klart, hvor godt et tag nazisterne havde i det tyske mindretal, folk som H.P. Hanssen og I.P. Nielsen så efter hans mening for pessimistisk på situationen. Han frarådede derfor en revision af mindretalsordningen eller væsentlige indgreb i den. Der blev henvist til den betydning, som uniformsforbudet havde haft i Sønderjylland, men både lovforslaget om forbud mod visse sammenslutninger og tillæg til den Borgerlige Straffelov indeholdt forebyggende foranstaltninger, som burde overvejes. Det var derimod ikke politiets opgave at tage kampen op imod nazismen, men ved en fast optræden forebygge uroligheder. I sit hørings svar understregede han, at der *ikke* var brug for nogen særlig sønderjysk ordning. Målet var, at landsdelen skulle af med sine politi-

mæssige særordninger. De to andre sønderjyske amtmænd havde samme grundholdning.

Refslund Thomsen skiftede standpunkt i løbet af ganske få måneder. Det skete i lyset af den gennemgribende nazificering, der skete af mindretallet, og i erkendelse af, at ønsket om fasthed over for stadig mere rabiate grupper gjorde det nødvendigt med et brud med den førte politik over for det tyske mindretal. Ikke alle inden for det tyske mindretal tilsluttede sig nazismen, men ledelsen af mindretallets dominerende organisationer var eller blev nazistisk kontrolleret.

2. *Politiadjutantstillingen – tilfældigheder og mangel på styring?*

Forholdene i Sønderjylland blev vurderet til at være så truende, at Fritz Jacobsen den 14. maj 1934 igen blev udnævnt til politiadjutant for De sønderjyske Landsdele så vel som politimester i Aabenraa. Efter at have forladt Sønderjylland fungerede han fra 1923 som politiassistent i Valby og fra 1927 i Københavns 4. kreds. Fra 1932 beklædte han ligeledes hvervet som leder af Københavns politis udrykningstjenste.

Til politiadjutantkontoret blev der i løbet af det første år knyttet 2 politifuldmægtige og 4 kontormedarbejdere. Forud for stillingsbesættelsen lå der et skandalepræget forløb – i hvert fald hvad angår sammenkædningen af Ivan Stamms ansættelse til chef for opdagerpolitiet i København og udnævnelsen af Fritz Jacobsen. Af ministermødeprotokollen for den 9. november 1933 fremgår det, at Zahle blev bemyndiget til at udnævne Stamm, såfremt der kunne træffes den ændring, at Fritz Jacobsen kom til Tønder som politimester, evt. som politiinspektør i Sønderjylland.¹⁰⁸ Det kunne lyde nok så uskyldigt, men ifølge den borgerlige danske presse og *Nordschleswigsche Zeitung* ville en sådan stilling kun blive oprettet, fordi regeringen Stauning havde fået et problem, eftersom Stauning ønskede den socialdemokratiske Ivan Stamm som chef for opdagerpolitiet i stedet for den radikale Fritz Jacobsen, som ellers havde stået lige foran udnævnelsen. Den radikale justitsminister Zahle måtte så skaffe Fritz Jacobsen en »erstatningspost«. ¹⁰⁹ Henrik Stevnsborg har meget betegnende kaldt forløbet en studehandel mellem Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre.¹¹⁰ Ikke underligt, at Venstre og De Konservative ikke ville støtte oprettelsen af embedet.

Hvorom alting er, så ligger det fast, at Justitsministeriet og

chefen for statspolitiet fandt det påkrævet med endnu en særordning for Sønderjylland. Foranlediget af en personlig samtale mellem Thune Jacobsen og departementschef Aa. Svendsen formulerede statspolitichefen den 17. nov. følgende 8 punktsplan for oprettelsen af en særlig stilling i Sønderjylland for en overordnet polititjenestemand:

1) Den pågældende må have indgående føling med de særlige strømninger og stemninger, uanset partifarve og nationalitetsfarve, således at alle oplysninger herom centraliseres hos ham. Oplysningerne kan han enten skaffe direkte eller gennem det stedlige politi, og et vist »efterretningssystem« til brug herunder vil sikkert have sin betydning. Såvel amtmand som statsadvokat og politimestre bør derfor fremtidig ikke referere direkte til Justitsministeriet. Kan dette i givet tilfælde ikke undgås, må en genpart af direkte indberetning afgives til vedkommende polititjenestemand.

2) Udfra de indløbne oplysninger bør oprettes et kartotek (fortrinsvis personalekartotek) over alt opgaven vedrørende, herunder udklip af de stedlige aviser, samt visse aviser syd for grænsen.

3) Den pågældende må have føling med alle sager, der behandles i de sønderjyske politikredse vedrørende politiske forhold, hvad enten han selv rejser sagen gennem politimesteren, eller denne rejser sagen af egen drift. Denne føling med sagerne skulle formentlig nærmest bestå i at få lejlighed til at se rapporterne, være til stede i retten, hvorhos han for tiltalens vedkommende muligt kunde fungere som statsadvokatens medhjælper med hensyn til disse sager, idet ingen sager bør afgøres eller henlægges af politimesteren, inden statsadvokaten har haft lejlighed til at gøre sig bekendt med sagen.

4) Gøres bekendt med de af Justitsministeriet specielt givne opholdstilladelser i Sønderjylland, forsåvidt der til disse tilladelser er knyttet klausul om ikke at deltage i politisk virksomhed (f.eks. de sønderjydske lærere).

5) Gøres bekendt med alle tilfælde af overløbere (indsnigere) af politisk farve, således at rapporterne fra politimesteren til chefen for statspolitiet om disse overløbere passerer ham.

6) Have dispositionsret over ordenspolitiet og det nye uniformerede kriminalpoliti i tilfælde af afholdelse af store møder, demonstrationer og uroligheder, og eventuelt personligt i marken lede politiets bevægelse, idet han såvidt muligt bør være til stede, hvor vigtigere begivenheder af nævnte art forefalder.

7) Være rådgivende eller forslagsstillende med hensyn til placering og udrustning af politipersonalet.

8) Afgive indberetning (i duplikat) over forskellige foreteelser til Justitsministeriet (gennem chefen for statspolitiet) såvidt muligt således, at den enkelte indberetning ikke omfatter flere hinanden uvedkommende forhold.

Thune Jacobsen nævnte eksplicit, at oprettelsen af den omtalte stilling ikke kunne ske i dølgsmål, og sigtet med stillingen skulle også være at markere, at staten nu »vil have Haand i Hanke med, hvad der sker i Sønderjylland«. Med de dårlige erfaringer vedrørende kompetenceforviklinger, som Thune Jacobsen selv havde indhøstet under sit arbejde inden for politiet, kan det ikke undre, at han også kom ind på spørgsmålet – problemet blev dog underspillet, og det blev kun til følgende hensigtserklæring. »Samarbejdet med Politikredsene, Amtmændene, Statsadvokaten, Garnisonerne og Grænsegendarmeriet er et vanskeligt Punkt, men ved Takt og Forstaaelse af den særlige Opgave, vil det næppe frembyde særlig store Vanskeligheder«.

Før det skulle komme til strid om politiadjutantens instruks, blev det forsøgt at få skabt større politisk fodslag. Med udgangspunkt i Thune Jacobsens responsum skrev departementschef Aa. Svendsen allerede samme dag til Folketingets finansudvalg, der havde udbedt sig nærmere oplysninger om, hvad det konkret var, den omtalte stilling skulle omhandle. I forhold til Thune Jacobsens vægtning blev der lagt større vægt på det grænsepolitiske spørgsmål, ligesom der kun blev talt om en vis dispositionsret over det særlige sønderjyske ordenspoliti samt over det ny uniformerede kriminalpoliti. Hele spørgsmålet om politiadjutantens stilling i forhold til samarbejdet med de stedlige politimestre, statsadvokaten og amtmænd og centraladministrationen blev ikke nærmere berørt. Noget svævende blev det konkluderet, at Justitsministeriet var af den formening, at den særlige stilling i Sønderjylland gennem sit virke ville gøre ham til en velegnet rådgiver for regeringen i sager om grænsepolitiske spørgsmål. Alle aspekter af den påtænkte stilling blev ikke ført åbent frem, men på trods af et vist røgslør lykkedes det ikke at formå oppositionspolitikere til at støtte forslaget hverken i Folketingets- eller Landstingets finansudvalg.

Udviklingen fik den førende politisk/administrative skikkelse i Sønderjylland i disse år Kresten Refslund Thomsen, amtmand over Aabenraa- og Sønderborg Amt, til at gå i brechen for forslaget. De betænkeligheder, han tidligere havde næret i forbindelse med sønderjyske særordninger, var nu sekundære. Ikke blot forsøgte Refslund Thomsen direkte at påvirke venstres Jepsen Christensen til en positiv holdning over for den påtænkte stilling, han holdt også justitsminister Zahle orienteret om forløbet af sin

private korrespondance med Jepsen Christensen. Jepsen Christensen var valgt i Sønderjylland og tog sig typisk af sager, der hørte under Justitsministeriets ressort. Refslund Thomsen fremhævede i sine henvendelser især, at den nuværende tilstand med 7-8 politimestre af forskellig karakter og indstilling, der i stort og småt fik deres direktiver fra Justitsministeriet, var utilfredsstillende for ikke at sige uforsvarlig. Løsningen lå efter hans mening *ikke* i at gøre amtmændene til overpolitimestre, da de ikke havde den faglige indsigt på området. Specielt bemærkede han, at amtmændene havde en del erfaring for, hvor lidet effektivt deres regulerende indflydelse var selv på et begrænset område som det mindretalspolitiske. Refslund Thomsens holdning kan sammenfattes således, at der blev brug for en langt mere håndfast indsats ikke blot over for demonstrationer, men også imod mere alvorlige forsøg på at sætte sig over lov og ret, når den tiltagende krise voksede. Det var årsagen til, at han ønskede en politiadjutant ved amtmændenes side – en holdning, der ikke blev delt af samtlige sønderjyske amtmænd.¹¹¹

Oppositionens afvisning af stillingen blev imidlertid opretholdt, men trods dette fulgte i foråret 1934 stillingsopslaget. Ikke overraskende blev Fritz Jacobsen beskikket.

3. Retningslinierne for stillingen

Med beskikkelsen af Fritz Jacobsen fulgte den 20. april 1934, hvad der kunne opfattes som en foreløbig instruks for arbejdet. Heri hedder det bl.a.:

Som politiadjutant i de sønderjyske Landsdele er De direkte underlagt Justitsministeriet som rådgiver i sager angående grænsepolitiske spørgsmål. Det vil navnlig påhvile Dem gennem politimestrene og i samarbejde med statsadvokaten, amtmændene og centraladministrationen at samle alle oplysninger om de særlige sønderjyske forhold og skabe en hurtigt virkende oplysningscentral for landsdelen under anvendelse af person- og sagskartoteker. Til fremme heraf kan De, i det omfang De skønner det nødvendigt, sætte en udvidet efterretningstjeneste i system i de enkelte politikredse i samarbejde med den stedlige politimester.

De vil derhos, såfremt der i tilfælde af uroligheder, demonstrationer o.lign. bliver spørgsmål om anvendelse af større politistyrker, have dispositionsret over det i Sønderjylland stationerede politi, ligesom De bør være tilstede ved uroligheder af denne art og eventuel lede politiets bevægelser i marken. Af de af Dem til Justitsministeriet afgivne indberetninger og ind-

Fritz Emil Jacobsen (1892-1935) blev betroet den nyoprettede stilling som politiadjutant for de sønderjyske landsdele. Poliitiadjutanturet eksisterede i perioden 1920-1922 og fra 1934-1944. Stillingen var et udslag af ønsket om at have en central ledelse i tilfælde af uroligheder i grænselandet. Ved genoprettelsen i 1934 blev efterretningsvirksomheden over for det stadig mere og mere nazificerede tyske mindretal sat i system. Fritz Emil Jacobsen blev igen kaldt til posten, men døde allerede året efter. Foto: Padborg Politistation.

stillinger vil De samtidig have at sende genpart til chefen for statspolitiet.¹¹²

I det oprindelige koncept havde ministeriet ligeledes et afsnit om, at der ville blive lagt vægt på, at politiadjudanten skaffede et overblik over samtlige de sønderjyske tjenestemænds pålidelighed i nationalpolitisk henseende. Denne passus blev dog strøget. Havde man opretholdt sætningen, ville den danske stat også nærmest om ikke kriminalisere så i hvert fald mistænkeliggøre mindretallet en bloc. De øvrige direktiver kunne siges at falde ind under statens ønske om beskyttelse imod yderligtgående politiske aktiviteter. I forhold til den tidligere politiadjutantstilling fra 1920-1922 var der klart tale om en udvidelse af beføjelserne. På det ledelsesmæssige område eksisterede der i disse spørgsmål ikke længere nogen formel tilknytning eller underordningsforhold til chefen for statspolitiet, dog skulle statspolitichefen orienteres. I Thune Jacobsens 8 punkts program fra 1933 var det, som anført, meningen, at kontakten fra politiadjudanten til ministeriet skulle ske gennem statspolitichefen, men nu var der tale om, at indberetninger og indstillinger, som blev indsendt til

Justitsministeriet i kopi, skulle sendes til chefen for statspolitiet. Et forhold der blev bibeholdt i de efterfølgende instrukser. En ordning som den tidligere chef Valdemar Mensen givet ville havde protesteret imod, men Thune Jacobsen lagde i sit virke ikke den samme vægt på de sønderjyske forhold som sin forgænger.

Politiadjudantstillingen var endnu en sønderjysk særordning på politiområdet, men der var ikke tale om, at eventuelle indhøstede erfaringer fra stillingen indgik i Thune Jacobsens eller Justitsministeriets planer for et statsligt enhedspoliti. Derimod kom erfaringer fra stillingen til at spille ind ved oprettelsen af sikkerhedspolitiet i 1939 og ved oprettelsen af landets politikommandørordning 1945-46, hvilket senere kort vil blive berørt.

Ud over de forhold, der blev nævnt i ansættelsesbrevet, hvilke retningslinier havde politiadjudanten ellers at holde sig til? Her må specielt henvises til Justitsministeriets fortrolige instruks af 11. juni 1928 angående flagning i de sønderjyske landsdele og forordningen af 18. november 1931 angående foranstaltninger til at forebygge demonstrationer af udlændinge på dansk statsområde og til at sikre opretholdelse af den lovlige orden ved grænsen.¹¹³ Disse to dokumenter viser sammen med retningslinierne for politiadjudanten en kontinuerlig udvikling. Der skete en forskydning i retning af, at myndighederne fra at fokusere på problemerne i Sønderjylland som et nationalt mindretalsproblem greb til foranstaltninger, der afspejlede den frygt, som radikaliseringen/nazificeringen af det tyske mindretal forårsagede.

I 1928 blev det understreget, at politimestrene skulle forhandle med amtmanden, inden der blev skredet ind imod flagning med fremmed flag. F.eks. når der var tale om, at flagningen var rettet imod staten, eller hvis flagningen var af krænkende karakter i forhold til den øvrige befolkning, i særdeleshed hvis flagningen med fremmed flag fandt sted på danske eller tyske festdage. Ved processioner, hvor der ikke var tale om internationale møder eller stævner, var det heller ikke tilladt at føre eller bære udfoldede faner.¹¹⁴ For en nutidig betragtning kan denne flaginstruks forekomme som lidt af et kuriosum, men flaget er og var i særdeleshed i Sønderjylland det stærkeste nationale symbol.¹¹⁵

I den fortrolige instruks af 18. november 1931 blev det pointeret, at der skulle skrides ind imod udlændinge, der under demonstrationer markerede udenlandske korporationer eller organisationer, bar fremmede uniformer eller ensartet påklædning,

der kunne sidestilles med uniform, medførte udenlandske flag eller bannere eller medførte musikkorps, der spillede udenlandske musikstykker, eller hvis der blev sunget udenlandske sange. Instruksen var nu ikke udelukkende rettet imod udlændinge, det blev også fremført, at hvis der var tale om at tillade eller nægte tilladelse til foranstaltninger, der havde nationalpolitisk karakter, ville det også være på sin plads at gribe ind. Kompetencemæssigt blev der henstillet til politimestrene, at en konkret afgørelse angående foranstaltninger, der havde nationalpolitisk karakter, skulle træffes efter konsultation med amtmanden. Amtmændene skulle sørge for en ensartet praksis i de forskellige amter.

I tilfælde af at grænsens integritet blev truet af udlændinge – på nær de situationer, hvor regulære eller irregulære tropper forsøgte at trænge over grænsen, hvor militæret straks skulle gribe ind – skulle politimestrene underrette amtmanden og rette sig efter de pålæg, amtmanden måtte udstede i den anledning. Rækkefølgen var, at først skulle politiet forsøge at ordne paragrafferne, hvis deres slagkraft ikke blev skønnet at være tilstrækkelig, skulle der søges bistand hos grænsegendarmeriet. Ledelsen blev herefter lagt i hænderne på grænsegendarmeriets kommandant. Forelå der så ekstraordinære forhold, at det var nødvendigt at tilkalde militær for at opretholde lovlig ro og orden ved grænsen, skulle det varscoes i god tid og først træde i funktion efter ordre fra vedkommende amtmand eller af politimesteren efter forudgående bemyndigelse fra amtmanden – bortset fra absolutte nødstilfælde. Selve de militære operationer skulle herefter ledes af den militære chef.¹¹⁶

Alle de tre sønderjyske amtmænd havde stået fadder til instruksen, men alle tvivlsspørgsmål var ikke ryddet af vejen. I amtmændenes udtalelse vedrørende instruksen nævnte de eksplicit, at skulle (tyske) stålhelms- eller naziorganisationer gøre forsøg på at afholde manøvre eller foranstalte optog, skulle de hindres i det, men de anførte selv, at det var tvivlsomt, hvad der skulle stilles op, hvis »Schleswig-Holsteiner Bund«, Foreningen af hjemstavnstro Nordslesvigere eller lignende organisationer fandt på at foranstalte optog gennem de sønderjydske købstæder, op til Dybbøl og Knivsbjerg el. lign. Her måtte afgørelsen træffes i hvert enkelt tilfælde. Med den nazificering, der fandt sted af disse organisationer, blev det stadig vanskeligere at træffe afgørelser i de konkrete tilfælde.

Stiftamtmand C.L. Lundbye fra Haderslev henvendte sig i december 1931 til departementschef Aage Svendsen, da han var opskræmt over forholdene i Tyskland og de mulige konsekvenser, det kunne få for Danmark. Han frygtede, at hvis nazisterne kom til magten i Tyskland, ville det komme til borgerkrig, og den ene part kunne trække sig over grænsen for ikke at blive interneret og herfra organisere en modstandsbevægelse. En kaotisk situation med borgerkrig kunne også afstedkomme sultne masser fra Flensborg og Kiel, der ville søge over grænsen. I disse situationer fandt han, at instruksen af 18. november 1931 ikke ville være tilstrækkelig – og det havde han jo helt ret i. Departementschefen sendte straks brevet videre til Refslund Thomsen. Refslund Thomsen slog fast, at skulle det komme til de omtalte tilstande, var der tale om, at den danske stat ikke stod over for en politimæssig, men en militær opgave, hvorefter han skitserede, hvilke militære styrker, der var til rådighed i de sønderjyske garnisoner. Han fandt dog, når alt kom til alt, at de skitserede scenarier var for usandsynlige. Udviklingen kom som bekendt heller ikke til at forløbe sådan, men derimod undervurderede han i begyndelsen af året 1932 alligevel nazisternes voksende indflydelse og behovet for at styrke politiet. Han skrev:

Den politik, der er ført i det dansk-tyske spørgsmål, både ved afgørelsen af, hvor den nye grænse skulle gå, og i mindretalsspørgsmaalet, har med årene hidført en sådan afspænding af modsætningerne, at mulige ekstremister efter min mening ikke ville kunne finde tilstrækkelig støtte til et sådant forehavende [Rejsning imod Versailles traktaten].¹¹⁷

Refslund Thomsen fandt det i begyndelsen af 1932 ikke påkrævet at træffe yderligere foranstaltninger med hensyn til forøgelse af politimandskaberne. Godt et år senere efter Påskeblæsten og oprettelsen af 100-mandsholdet, var Refslund Thomsens holdning en ganske anden.

Beredskabet ved landegrænsen var således absolut på plads set i forhold til egentlig grænseuro, men Justitsministeriet var i 1933/34 på det rene med, at den politiske situation i Sønderjylland med den stigende nazificering af det tyske mindretal fordrede nye initiativer. Sammenholdes Fritz Jacobsens ansættelsesbetingelser med de netop nævnte instrukser, var der tale om at styrke det politimæssige aspekt til dels på bekostning af amtmandens stilling.

4. En handlekraftig herre

Fritz Jacobsen havde fra første dag en klar opfattelse af, hvad hans opgave som politiadjutant skulle gå ud på. Det kan illustreres ved den måde, han optrådte på over for Jens Ervø fra pressearkivet på Københavns Politigård. Få dage efter at Jacobsen var blevet udnævnt, tilbød Ervø at levere presseklip til nytte for politiadjutanten imod en månedlig betaling på 200 kr. Ervøs forrretning havde eksisteret siden 1928 og havde leveret til Københavns politis forskellige afdelinger. Da Thune Jacobsen blev chef for statspolitiet, begyndte han også at abonnere på presseudklip. Ifølge Ervø selv havde Thune Jacobsen erklæret, at materialet, han havde fået, var uundværligt for ham. På et møde i maj definerede Jacobsen, at det, der havde hans interesse, var forholdene i Sønderjylland, grænsespørgsmålet, nazisterne på begge sider af grænsen, tyske militære foranstaltninger, spionage, hemmelige og kendte politiske foreninger og personer, kommunisterne og den del af udenrigspolitikken, der kunne antages at fremkalde krigeriske forviklinger i andre lande og derigennem om muligt få indflydelse på forholdene i Sønderjylland. Jacobsen betingede sig, at Ervø foruden hovedstadsbladene og de større provinsblade skulle abonnere på alle de sønderjyske blade, også de tyske på begge sider af grænsen og også på »Angriff« og »Völkischer Beobachter«. Eksemplet viser, at Fritz Jacobsen ikke gik tøvende til det nye arbejde, men at en foreløbig slagplan var lagt.¹¹⁸

Politiadjutanten udførte sit svendestykke i forbindelse med mindretallets årlige Knivsbjergfest. I 1933 havde stævnet været en nazistisk propagandaopvisning med klar brod imod den danske stat. Festen i 1934, der skulle afholdes søndag den 24. juni, var den 40. i rækken og var lagt ambitiøst an med pomp og pragt. Indholdet af arrangementerne var sædvanligvis sportskampe og idrætsøvelser, gudstjeneste, fællessang og opildnende taler.

Da ansøgningen om at afholde mødet i 1934 indløb, afkrævede Fritz Jacobsen festkomitéen et tilsagn om, at den ville modvirke enhver imod den danske stat rettet demonstrativ optræden fra udlændinges side, hindre udlændinge at optræde som politiske talere samt sørge for, at flagning med udenlandsk flag blev indskrænket til enkelte flag på selve festpladsen. Et ønske fra nazisterne om, at lade en gruppe gå i sluttet optog med musik gen-

Ved Knivsbjergfesten den 23. juni 1935 var den centrale plads prydet med den slesvig-holstenske fane og det tyske hagekorsflag. Med radikaliseringen/nazificeringen af det tyske mindretal blev Knivsbjergfesterne også en del af den nationalsocialistiske propagandavirksomhed. Politiajudanten holdt her som ved andre begivenheder et skarpt øje med begivenhederne, og det viste foto er optaget af en af de civilklædte betjente. Foto: Landsarkivet for Sønderjylland.

nem Aabenraas gader, blev ikke imødekommet. Der kunne forventes et tusindtalligt fremmøde, så Fritz Jacobsen udarbejdede en detaljeret fortrolig instruks for politiets virke. Det gjaldt om at kunne foregribe eventuelle overtrædelser af den indgåede aftale.

Summarisk gengivet gik planen ud på dels at indsætte uniformerede betjente, der skulle forestå almindelig trafikregulering og ordensopretholdelse ved indkørselsvejen til Knivsbjerg, dels skulle en række betjente i civilt opholde sig på pladsen for at observere. I Aabenraa skulle uniformerede betjente til stadighed patruljere, ligesom der skulle være mindst én betjent ved passagerdampernes og de større togs ankomst til byen. Nok så væsentligt var politiadjutantens konkrete anvisninger af, at der skulle skrives ind imod afsyngning af »Deutschland, Deutschland über alles«, »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og den tyske Horst Wessel-sang. Han var dog fuldt ud klar over, at specielt politiet i Sønderjylland ikke opnåede de bedste resultater ved blindt at følge en instruks. Der skulle indføling til, for at alt skulle forløbe så gnidningsfrit som muligt, hvilket var årsagen til, at samtlige 20 tjenestegørende betjente var lokale. Skulle der rekvireres forstærkning, skulle der i første omgang trækkes på Haderslev politistation, hvor en styrke på 15 uniformerede betjente holdt sig i beredskab. Jacobsen gav sit mandskab følgende ord med på vejen:

Idet jeg endelig gør opmærksom på at et stort folkeligt stævne som Knivsbjergfesten næppe kan forløbe uden at enkelte ungdommelige deltagere foretager sig et og andet, der er stridende mod de til dagligt gældende regler om den offentlige ro og orden, udtaler jeg forventninger om, at personalet ved den her omhandlende lejlighed udviser en vis tilbageholdenhed og ikke skrider for skarpt ind overfor mindre betydningsfulde vedtægtsforseelser, men at der på den anden side gås energisk frem over for tilsigtede fornærmelser og demonstrationer imod den danske stat.

Fritz Jacobsen selv var hele dagen igennem at træffe på politistationen i Aabenraa eller ved Knivsbjerg. Ud på de små timer kunne han med baggrund i sine betjentes rapporter og sin egen deltagelse tilfreds indberette til Justitsministeriet, at arrangementet havde haft ca. 7.000 deltagere, hvoraf halvdelen var børn og unge mennesker. Andelen, der kom tilrejsende fra Tyskland, havde været væsentlig større end tidligere og blev anslået til ca. 50 %. På festpladsen sås blot 3 tyske flag, og den 40. i rækken af

Knivsbjergfester forløb roligt uden demonstrationer. Der var ingen episoder, hvor politiet havde været nødt til at skride ind. Jacobsens måde at håndtere Knivsbjergfesten i 1934 på kom til at fungere som model gennem resten af 1930'erne. Selvom Knivsbjergfesterne i slutningen af årtiet blev stadig mere udfordrende, og det lejlighedsvis kom til små bataljer – især med ulovlig flagning og processioner ledsaget af hagekorsfaner – lå det helt klart for mindretallet, at der var grænser for, hvad politiet ville tillade ved disse fester.¹¹⁹

5. Politiadjudanten befæster sin stilling

Den egentlige instruks for politiadjudantens arbejde fulgte først den 12. januar 1935 efter lange og seje forhandlinger i ministeriet og i den lokale statsadministration. Det, der især voldte problemer i relation til at få en egentlig instruks på plads, var igen spørgsmålet om politiadjudantens kompetence i forhold til amtmændene. Som antydnet af Refslund Thomsen var der ikke fælles fodslag mellem de sønderjyske amtmænd. Amtmanden over Tønder Amt, Grev Schack, havde fra starten været imod selve stillingens oprettelse, og han forsøgte nu at få dæmmet op for de beføjelser, der skulle tillægges stillingen. Grev Schacks modstand skyldtes dels, at han var bange for, at amtmændenes kompetence blev beskåret, dels så han nødigt, at politimestrene skulle modtage direktiver fra politiadjudanten. Disse holdninger kom frem på et orienteringsmøde i oktober 1934 mellem Grev Schack, Fritz Jacobsen og Refslund Thomsen. Mødet forløb ikke tilfredsstillende for Schack, og ministeriets arbejde med instruksen fremkaldte ligeledes hans vrede. I december 1934 svarede han Justitsministeriet, at hans principielle holdning uforandret var, at amtmændene skulle have indflydelse på og ansvaret for politiets forholdsregler og optræden over for mindretal. Schack beklagede, at fremgangsmåden i 1933 havde været, at snart fulgte ministeriet amtmændenes snart politimestrenes indstilling. Ved oprettelsen af politiadjudantstillingen var det ifølge Schack blevet stillet ham i udsigt, at det ikke for Tønder Amts vedkommende skulle gøre nogen forandring i amtmændens indflydelse på den politiske ledelse. Med ministeriets udkast til instruks mente han, ministeriet havde truffet den afgørelse, at man ville tillægge politiadjudanten hele den politiske ledelse af landsdelen. Umiddelbart er det svært at se, at dette skulle være tilfældet, og humlen bag

Grev Schacks brev var utvivlsomt, at han var imod selve stillingens oprettelse, og skulle der overhovedet tillægges stillingen nogen betydning, var det umuligt at udarbejde nogen instruks, der ville kunne tilfredsstille Grev Schack. Således var i hvert fald holdningen, som den fremgår af ministeriets interne koncepter.¹²⁰

Schacks modstand fik dog også Refslund Thomsen til at retirere på de felter, hvor det havde været på tale, at forslaget til instruks kunne tolkes i retning af at tilføre politiadjudanten yderligere beføjelser. Sammenholdes instruksens med de direktiver, Fritz Jacobsen fik ved sin udnævnelse og selve instruksens, er der ingen betydningsforskel i instruksens hovedafsnit.¹²¹ Derimod må instruksens sidste del ses som et udslag af Schacks utilfredshed og Refslund Thomsens forsigtige linie for ikke at støde sin kollega.

...i sager af grænsepolitisk art, såsom flagning, processioner eller optræden af udenlandske talere her i landet, har Justitsministeriet pålagt politimestrene i De sønderjydske Landsdele at indsende indstillinger i sådanne sager til politiadjudanten, der derefter forelægger sagerne for amtet. Kun i tilfælde af, at sagen er af særdeles hastende karakter, kan politimesteren indsende sagen direkte til amtmanden, men den skal da, såfremt mundtlig forhandling med politiadjudanten har fundet sted, indeholde oplysninger om dennes standpunkt, en genpart af indstillingen skal derhos tilstilles politiadjudanten. Såfremt amtet ikke kan tiltræde politiadjudantens indstilling, bør sagen forelægges Justitsministeriet til afgørelse. Det påhviler politiadjudanten at drage omsorg for, at politimestrene i De sønderjydske Landsdele følger ensartede retningslinier i sager af den nævnte art, og politiadjudanten bør til opnåelse af dette formål forhandle med politimestrene.

Den komplicerede forretningsgang, ikke mindst i tilfælde af uenighed, måtte uvægerligt betyde en træghed og svækket handlekraft i kritiske situationer. Med denne instruks var der til stadighed lagt op til at diskutere kompetencespørgsmål, ikke mindst i forhold til det tyske mindretals udfoldelser. Fritz Jacobsen agerede dog meget handlekraftigt og udbyggede bl.a. det faste udrykningshold, som han allerede havde oprettet i juli 1934.¹²²

Det var dog ikke kun den indre fare fra nazisterne, der fik regeringen til at oprette en sønderjysk særforanstaltning. Risikoen for grænsekonflikt, der også tidligere havde været inde i billedet,

blev accentueret. Allerede den 6. juni 1935 forelå der en ny fortløbig instruks angående foranstaltninger, der burde træffes for at sikre opretholdelsen af den lovlige orden ved grænsen, som trådte i stedet for 2. afsnit af instruksen af 18. november 1931. Instruksen var blevet mere operationel og forsøgte at tage højde for flere typer af kriseforhold end 1931 instruksen. Kommandovejen i tilfælde af krisesituationer var derimod ikke simpel, men instruksen var tydeligvis bygget op, så der var taget højde for forskellige eskalationstrin.

- Politiet skulle gennemføre de ved lovgivningen eller af vedkommende amtmand påbudte foranstaltninger.
- Hvis politistyrken ikke var tilstrækkelig, skulle der hentes bistand fra de øvrige sønderjydske politistyrker ved henvendelse til politiadjudanten. Politiadjudanten skulle herefter selv indfinde sig på stedet og overtage ledelsen.
- Hvis heller ikke denne styrke kunne magte situationen, påkaldte han efter forud at havde indhentet vedkommende amtmands samtykke – grænsegendarmeriets bistand. Hvis tiden ikke tillod det, kunne sådan bistand tilkaldes af politimesteren.
- Var det nødvendigt at tilkalde militær bistand, gjaldt det, at anmodning om at holde sig i beredskab eller træde i funktion kun måtte ske af amtmanden eller af politimesteren efter forudgående bemyndigelse.
- Hvor amtmandens bemyndigelse ikke kunne afventes, var politiadjudanten bemyndiget til at handle på amtmandens vegne.
- Hvis nogle af de forhold, der blev omtalt i instruksen, skulle indtræde, skulle vedkommen de myndighed straks sætte sig i forbindelse med Justitsministeriet.

Selvom amtmanden stadig var den centrale myndighedsskikkelse, gjaldt det, at politiadjudanten kunne handle på amtmandens vegne, hvis forholdene var af en sådan karakter, at amtmandens forholdsordre ikke kunne afventes. Rent konkret var der her tale om beføjelsen til at rette henvendelse til de militære myndigheder om at holde sig i beredskab eller træde i funktion. Politiadjudanten havde således også fået en funktion på det militære område.¹²³

Fritz Jacobsen selv kom dog kun til at virke i sin stilling som

politoadjudant i knap 1½ år. Den 4. august 1935 døde han af hjertelammelse i en alder af 43 år.

6. *Kresten Refslund Thomsen – amtmænd og politoadjudant*

Fritz Jacobsens pludselige død faldt sammen med, at hjemmetykkerne havde markeret sig med fornyet selvtillid og styrke. Det kunne frygtes, at der ville ske en samling af de hjemmetyske nazister under dyrlæge Jens Møller. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig (NSDAP-N) blev dannet 1. juli 1935, og i selve den nazistiske bevægelse var der sket en yderligere radikaliserings. Situationen kunne betegnes som kritisk.

Stillingen som politoadjudant blev opslået med en stillingsbeskrivelse, som lå i direkte forlængelse af Fritz Jacobsens. Der blev søgt en ny politimester i Aabenraa Købstad m.v. og det dermed forbundne hverv som politoadjudant i de sønderjydske Landsdele.¹²⁴ Da ansøgningerne begyndte at indløbe til Justitsministeriet, noterede den nye justitsminister K.K. Steincke på små lapper papir sine overvejelser om de enkelte ansøgere.

Steincke havde den 4. november 1935 overtaget justitsministerposten fra Zahle, og selvom han ikke var gammel i gårde i Justitsministeriet, var han på ingen måde til sinds blot at følge stillingsopslaget.

Vedrørende stillingen konfererede Steincke i første omgang med Aage Krarup, der var konstitueret politoadjudant. Krarup pegede på fuldmægtig i statspolitiet, Aage August Agersted, der blev betegnet som en rolig besindig mand, der kunne forhandle til alle sider. Agersteds karrierforløb må betegnes som strålende. Først slog han ind på en militær løbebane, hvis aktive forløb sluttede i 1918-23 som premierløjtnant i Fodfolket, hvorefter han gik over i reserven, og i 1934 blev han udnævnt til kaptajn. Efter det aktive militære forløb tog han juridisk embedseksamen i 1928 med 1. karakter, hvorefter han blev ansat som sekretær ved Københavns byret, i 1929 var han sagførerfuldmægtig i København, 1930-1932 honorarlønnet sekretær ved Horsens Straffeanstalt, og i samme tidsrum var han autoriseret som politifuldmægtig hos politimesteren i Horsens. I 1932 erhvervede han sagførerbestalling. Siden den 1. juni 1932 havde han været ansat i stillingen som fuldmægtig i statspolitiet og havde som sådan været konstitueret som politimester i Haderslev fra januar til maj 1935. Efter sin tilbagekomst til København blev han normeret

med uniform og varetog foruden det almindelige arbejde ledelsen i marken af statspolitiets uniformerede korps (jf. Justitsministeriets fortrolige cirkulære af 21. september 1935) og havde som sådan haft flere udkommandoer bl.a. i anledning af Lillebæltsbroens indvielse og i forbindelse med nazistdemonstrationer i Bajstrup i Tønder Politikreds. Alt pegede på, at den rette mand var fundet med en militær og en solid politimæssig baggrund. Agersteds kandidatur må være yderligere styrket efter indhentning af oplysninger direkte fra chefen for statspolitiet Thune Jacobsen. Han betegnes heri som »at være i Besidelse af de rette Egenskaber til at kunne bestride den ansøgte Stilling«, og Thune Jacobsen gav ham sin bedste anbefaling. I mangt og meget lignede Agersteds profil den tidligere politiadjudants. Han var dog ikke i besiddelse af Fritz Jacobsens nøjere kendskab til de sønderjyske forhold. Sandsynligvis var det en af årsagerne til, at Steincke ville det anderledes. Han ønskede en person uden politimæssig baggrund, men med stort indblik i sønderjyske forhold – en diplomat, der nøje kendte regeringens synspunktet.

Aage Krarup havde af indfødte sønderjyder peget på amtmand Refslund Thomsen, men han anså det for tvivlsomt, om han ville tage stillingen. Allerede i 1933 havde dommeren i Aabenraa, Chr. Andersen, peget på Refslund Thomsen som en mulig lokal »overleder« af politiet. Dommeren påpegede følgende fortrin: Han var sønderjyde, havde et indgående kendskab til grænselandets mange aspekter og sine landsmænds mentalitet, han var forsigtig og tilbageholdende, vovede nødigt pelsen, men var ikke bange for at tage sit ansvar, når det skulle være.¹²⁵ I 1933 var denne mulighed dog udelukket, da regeringen øjensynlig skulle have placeret Fritz Jacobsen.

Steincke fandt nu, at tiden var inde til at forlade den mere udfarende stil, som Fritz Jacobsen havde været eksponent for, og som alt pegede på, at Agersted ønskede at fortsætte. I stedet blev det prioriteret at udnævne en mere tilbagetrukket og reflekterende embedsmand, der umiddelbart havde bedre forudsætninger for at handle fra kulissen. Steincke gik med andre ord igang med at præparere Refslund Thomsen.

Stillingen som politiadjutant blev den 19. november 1935 overtaget af Refslund Thomsen, uden at han altså havde søgt stillingen. Set på baggrund af, at han selv i 1933 havde afvist tanken om, at en amtmand kunne beklæde stillingen som politiad-

judant, virker det ganske sandsynligt, at udnævnelsen først skete efter et massivt pres fra regeringens nye justitsminister, statsminister Th. Stauning samt svigerfaderen H.P. Hanssen.¹²⁶ Tilbage stod nu problemet med det fælles stillingsopslag som politimester i Aabenraa og politiadjudant i Sønderjylland, nu hvor den ene del var besat. Refslund Thomsen insisterede på, at kun en politimand kunne udføre den praktiske gerning, der lå i politiadjutantstillingen. Politiadjudanten måtte have en politikyndig ved sin side. Hvis Agersted nu ville acceptere »kun« at blive politimester i Aabenraa, men tilknyttet politiadjutanturet, kunne kabalen gå op. Agersted fik lovning på broderparten af det årlige beløb på 5000, som var tiltænkt politiadjudanten som honorar, og Agersted blev ny politimester i Aabenraa fra 1. december 1935. I den nye instruks af 12. december 1935 blev formuleringen, at politiadjudanten »bistaas ved Udøvelsen af dette Hverv af Politimesteren i Aabenraa Købstad m.v.« Det blev endvidere anført, at politimesteren i Aabenraa ved uroligheder i landsdelen, hvor der blev indsat en større politistyrke, personligt burde være til stede og på politiadjudantens vegne lede begivenhedernes gang.

Koch betegner det som – en naturlig enekompetence fordelt på to hoveder, den ene skulle have dispositionsretten, den anden kommandoretten – på den førstes vegne. Reelt var der imidlertid sket en simplificering, da udøvelsen af kompetence var samlet under det samme embede – godt nok fordelt på to personer. Strøget var den helt umulige procedurebeskrivelse fra 12. januarinstruksen, som skulle sættes i værk, hvis politiadjudant og amtmand var uenige. Politiadjudantens stilling blev således klart styrket, nu hed det blot, at politiadjudanten kunne træffe afgørelse i sagerne »eventuelt efter Forhandling med vedkommende Amtmand. I tvivlstilfælde forelægges Sagen for Justitsministeriet«.

Instruksen blev udsendt på trods af voldsomme protester fra amtmanden i Haderslev, Lundbye, mens amtmand Schack fra Tønder denne gang lagde en mere resignerende holdning for dagen.

Amtmanden i Haderslev kunne ikke tiltræde en indstilling, der var baseret på, at grænsepolitiske spørgsmål blev henlagt til politiadjudanten. I den officielle kommentar til instruksen dateret den 28. november 1935 blev det stærkt fremført, men langt stærkere var ordvalget i et personligt brev af 22. november til

departementschef Svendsen. Her tales der om, at Lundbye følte sig meget ilde berørt over den nye instruks. Anken lød på, at Thomsen i

pågældende art sager fra Haderslev amt, på egen hånd afgør, om han overhovedet vil høre min mening om disse sager, og hvilken vægt han vil lægge på min mening. Dette er dog et indgreb i mit embede, som synes ganske hensigtsløst, og som Justitsministeriet ikke kan have beføjelse til at foretage ved en instruks for et andet embede...

Hele politiadjutantordningen er jo foretaget uden forhandling med mig, men så længe der intet fandtes deri, som angik mig personligt har jeg ikke uopfordret villet sige min mening.

Ikke blot kom utilfredsheden med den nye instruks tydeligt frem, nej, instruksen fik også Lundbye til på en indirekte måde at bekende kulør, hvad angik hans generelle holdning til embedet. Fra Tønder Amt blev der påny udtrykt bitterhed over hele den trufne ordning med oprettelse af en politiadjutantstilling m.v., men Schack udtalte herefter, at amtet under forudsætning af, at der intet kunne ændres ved disse forhold, ikke havde noget imod instruksen, for så vidt som afgørelsen i de grænsepolitiske forhold nu også reelt blev lagt i politiadjutantens hånd¹²⁷. Amtmand og politiadjutant Refslund Thomsen havde nu åbenlyst begge sine amtmandskolleger som modstandere, når han skulle udøve sin funktion som politiadjutant.

7. Reorganisering samt præcisering af ressort og kompetenceforhold

Efter udarbejdelsen af instruksen ønskede Refslund Thomsen i samarbejde med de sønderjyske politimestre, at der skulle udarbejdes et forslag til et regulativ. Dette skulle stadfæstes af ministeriet som rettesnor for behandling af sager vedrørende flagning, demonstrationer, optræden af udenlandske talere m.m. Refslund Thomsen ønskede en revision af de omtalte instrukser fra 1928 og 1931.¹²⁸

Vurderingen i foråret 1936 var, at den linie, der var ført i årene siden Genforeningen, var et resultat af vekslende strømninger inden for det tyske mindretal. De midler, som mindretallet havde til rådighed, blev skaffet inden for egne rækker, men frem for alt via støtte, der var kanaliseret fra kredse syd for grænsen. Investeringerne i mindretallets kulturelle arbejde havde dog i hele perioden været tiltagende. Det samme gjaldt på det økonomiske

område i jordkampen og arbejdet for skabelsen af tyske økonomiske organisationer. På det politiske felt var der derimod tale om en stærkt skiftende indstilling. Efter en afspænding i den Streseman'ske periode var nationalitetskampen atter blevet skærpet med nazismens gennembrud. De tyske bestræbelser gik nu så vidt, at de danske myndigheder måtte få det indtryk, at de tyske nazister nord og syd for grænsen troede ved en kraftig propaganda at kunne fremkalde forhold, som kunne retfærdiggøre kravet om en grænseflytning. Frygt for militær opstand og uroligheder gjorde sig også gældende.

Fra dansk side førte det til modforanstaltninger. Af modstød kan nævnes oprettelsen af Grænseområdets Danske Samfund med direktør M. Hammerich som formand og Det unge Grænseværn, hvis vedtægter blev underskrevet den 20. september 1933.¹²⁹ På politiområdet er der redegjort for oprettelsen af 100 mandsholdet og politiadjutantstillingen, hvis virke omkring 1936 var i vækst.

Hjemmetyskernes politiske stilling blev i slutningen af 1935 svækket. Årsagen var især den fornyede splid, der opstod inden for de tyske rækker, samt at regeringen i Berlin lagde stadig større afstand til kravet om grænserevision. For de tyske ledere var mindretalsproblematikken i Nordslesvig sekundær i forhold til de udenrigspolitiske mål, nazisterne forfulgte. Tvunget af disse forhold blev nationalitetskampen fra de nu så godt som fuldt ud nazificerede hjemmetyske kredse i slutningen af 1935 præget af indadvendthed i modsætning til den offensive fremtoning, der havde præget årene lige efter Hitlers magtovertagelse. Poliitiadjutantens mål var at benytte en i det ydre roligere periode til at klargøre de danske myndigheders synspunkter.¹³⁰

Proceduren, der havde udviklet sig, var i korthed følgende: Når der til politimesteren eller til politiadjudanten indløb en anmeldelse om et optog, sammenkomst med udenlandsk deltagelse el.lign., blev anmelderen, eller den der stod som ansvarlig for arrangementet, kaldt til en samtale med politimesteren. Under samtalen skulle det klarlægges, hvilken karakter arrangementet ville have, hvem der skulle deltage, om der ville blive spillet musik, samt hvilke melodier der blev påtænkt spillet, om der ville blive medført flag og bannere og i bekræftende fald hvilke. Tilladelse til arrangementet kunne tildeles under forudsætning af, at:

- Der ikke deltog udlændinge i større tal.
- De udlændinge, der deltog, ikke optrådte i særskilte grupper, markerede korporationer og organisationer.
- Ingen udenlandske musikkorps.
- Indenlandske musikkorps ikke spillede udenlandske national- og kampmelodier.
- Flag eller bannere ikke blev medført, hvis der var tale om udenlandske nationalflag eller påfaldende minder om udenlandske flag eller højhedstegn. Tilladt var foreningsflag og – bannere, som havde været i vedkommende forenings eje fra før Genforeningen.
- Ingen fællessang i gader indenfor den bymæssige bebyggelse .

Lempelige regler blev praktiseret ved sportsstævner og ved ligtog. Refslund Thomsen var i og for sig tilfreds med ovenstående. Sigtet med det nye initiativ var ikke en skærpelse af retstilstanden, men alene at skabe klarhed og accept af den praksis, der havde udviklet sig.

Hvad angik sagerne af grænsepolitisk art såsom processioner samt udenlandske talere i landet, lykkedes det i vid udstrækning Refslund Thomsen at komme igennem med de ønskede præciseringer, hvorimod det ikke lykkedes at skabe yderligere klarhed angående brugen af fremmed flag, faner og bannere.

Allerede den 30. juni 1936 forelå der en ny instruks for foranstaltninger angående forebyggelse af demonstrationer af udlændinge på dansk statsområde. Heri hedder det bl.a.

at det ikke bør tilstedes udlændinge at henlægge demonstrationer til dansk statsområde....

der tilkommer dem ingen ret til at foranstalte demonstrationer, f.eks. holde manøvrer eller foranstalte optog, opvisninger eller lignende på steder, der er tilgængelige for offentligheden.

Hvis udlændinge deltager som gæster i demonstrationer, foranstaltet af danske statsborgere under disses ansvar, bør der som regel ikke lægges hindringer i vejen for sådan deltagelse, medmindre den pågældende foranstaltning har en mod den danske stat eller dennes institutioner rettet karakter. Der bør derfor ikke skrides ind, alene fordi der i et optog ses udenlandske deltagere, men hvis udlændinge under en sådan demonstration optræder i særskilte grupper, markerende korporationer eller organisationer, medfører udenlandske flag eller bannere eller medfører musikkorps, der spiller udenlandske musikstykker, eller hvis der synges uden-

landske sange, vil det som regel være på sin plads at kræve, at de afstår fra deltagelse i den pågældende foranstaltning. I alle tilfælde, hvor der herefter er spørgsmål om at tillade eller nægte tilladelse til foranstaltninger, der har en nationalpolitisk karakter, eller hvori der påtænkes deltagelse af udlændinge, bør politimesterne forelægge sagen for politiadjudanten, der derefter træffer afgørelse i sagen, eventuelt efter forhandling med vedkommende amtmand. Der bør så vidt muligt ikke uden politiadjudantens samtykke skrives ind overfor demonstrationer af sådan art.

Med hensyn til flagning henvises til Justitsministeriets fortrolige instruks af 11. juni 1928.

Såsnart noget af de i denne instruks omhandlende forhold måtte indtræde, skal politiadjudanten straks sætte sig i forbindelse med Justitsministeriet.

Selv om der nok kunne opstå tvivl ved konkrete demonstrationer om, hvorledes politiet skulle tackle udenlandsk deltagelse, var instruksens dog rimelig klar på dette punkt. Den grundlovssikrede forsamlingsfrihed gjaldt ikke i samme udstrækning for udlændinge som for danskere. Instruksens fra 1931 var på dette punkt ikke udformet væsentligt forskelligt, men med den nye instruks blev ovenstående indskærpet. Årsagen var ikke mindst den årlige hjemmetyske sammenkomst på Knivbjerg. Her havde der i løbet af 1930'erne været en tendens til, at større grupper af nazister fra Tyskland troppede op. Hvis disse grupper optrådte provokerende, var der nu ingen tvivl om, at man *kunne* skride ind. Nu byggede den tidligere politiadjudants interne instruks om Knivbjergfesterne på en stærkere hjemmel – i hvert fald på dette punkt.

Bemærkelsesværdigt er spørgsmålet om, hvad der skulle stilles op ved generelle demonstrationer af nationalpolitisk karakter. Det vil reelt sige demonstrationer foretaget af det tyske mindretal i Sønderjylland med eller uden udenlandsk deltagelse. Her gjaldt forsamlingsfriheden heller ikke som hovedregel, men hvert enkelt tilfælde skulle forelægges politiadjudanten til afgørelse. Mere præcise regler var der ikke givet, men dem forventede Refslund Thomsen at kunne få på plads, når flaginstruksens skulle revideres – et ønske han ligeledes havde fremsat over for ministeriet.

Vigtigt er det ligeledes at påpege, at politiadjudantens kompetence i disse nationalpolitiske anliggender var suveræn *også* set i forhold til amtmanden. Passagen i politiadjudantens instruks,

som omhandlede hans rolle som Justitsministeriets særligt kyndige og ansvarlige i grænsepolitiske spørgsmål, blev stadfæstet med denne instruks.

8. Ønsket om en ny flaginstruks – fornyet konflikt mellem Refslund Thomsen og Grev Schack

I forbindelse med Refslund Thomsens forsøg på i 1936 at styrke politiadjutantstillingen og skabe større klarhed i forbindelse med ansvarsområdet kom Schacks utilfredshed/bekymring endnu engang tydeligt frem. Meget sigende titulerede han Refslund Thomsen som kollega og ikke som politiadjutant i et brev vedrørende politiadjutantens politimæssige rolle. Schack fastslog i brevet på en sprogligt noget snørklet måde, at

det, jeg før opfattede som de sønderjyske amtmænds opgave på dette område, – en opgave, som det nu er tilfaldet Dem at varetage – er dette: ud fra et nærmere kendskab til forholdene her, men også ud fra de erfaringer, vi tidligere har gjort, da vi selv tilhørte det daværende danske mindretal, politimæssigt at behandle det tyske mindretal så imødekommende, som forholdene til enhver tid under hensyn til statens interesser og til opretholdelse af offentlig ro og orden, tillader det, og derved bidrage til at skabe et tillidsforhold mellem mindretallet og den danske stat.

Schacks skepsis var ikke til at tage fejl af.

Amtmand og politiadjutant Refslund Thomsen havde i sit brev til ministeriet netop slået på, at de bedste resultater ikke blev opnået ved eftergivenhed: »Mindretallets under preussisk Herredømme indpodede Autoritetstro bevirker, at det utvivlsomt hurtigt vil affinde sig med en fast og klar Praksis, den være sig mere eller mindre streng«. Protester kunne forudses, men da mindretallet ikke kunne forvente støtte fra Tyskland, ville de dø hen.¹³¹

Specielt politiets praksis over for flagning med fremmed flag blev efter Refslund Thomsens mening forvaltet alt for uensartet og havde ført til hyppige flagaffærer.

I Justitsministeriets bekendtgørelse af 10. april 1915 blev det fastslået, at der som regel ikke måtte flages med fremmed nationalitetsflag. Den fortrolige instruks fra 1928 til politimestrene i de sønderjyske landsdele var i relation hertil en mildnelse af de almindelige forbud mod brugen af fremmed flag ved i en lang række tilfælde at påbyde politimestrene til ikke at skride ind.

I forbindelse med NSDAP-N's partidag i Haderslev i 1938 havde politiet givet tilladelse til march gennem byen med sammenfoldede faner. Billedet er taget, kort før fanerne på trods af politiforbud blev udrullet. Politiet fulgte, som det fremgår, begivenhederne tæt, men greb ikke direkte ind over for overskridelsen. Episoden gav dog anledning til, at der senere blev rejst sigtelse imod de ansvarlige ledere fra mindretallet. Langs med den rute, som nazisterne havde opgivet, de ville følge, havde Haderslevs dansksindede i protest smykket deres private hjem med Dannebrog. Som det fremgår af billedet, blev optoget også mødt med sympatitilkendegivelser. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Fortolkningen lød på, at der kun skulle skrives ind, hvis en udpræget demonstration skønnedes tilsigtet.

I praksis blev instruksen fortolket forskelligt – mest lempeligt i Tønder amt. Her blev der fulgt en mild kurs fra administrationens side, over for privatpersoners flagning med tysk flag blev der f.eks. udvist stor tolerance. Vurderingen var, at befolkningen formentlig ikke var klar over det almindelige forbud mod brugen af fremmede flag. Således var i hvert fald Statsministeriets vurdering i 1937.¹³² Tilbage i Fritz Jacobsens embedstid havde han, efter at flere danskere i Sønderjylland havde protesteret

imod hjemmetyskernes stadig mere provokerende optræden, udtalt, at udenlandske faner og flag ikke måtte føres i optog eller hejses uden tilladelse. Derimod gjaldt det, at alle politiske foreninger inklusive de danske nazister med deres hagekors, frit kunne anvende deres foreningsfaner.¹³³ Jacobsen krøb lidt uden om spørgsmålet ved ikke at nævne de hjemmetyske organisationer, men at medføre eller hejse det tyske flag var generelt forbudt.

Nationalsocialisterne i Tyskland havde den 12. marts 1933 ophøjet deres partibanner fra 1920 – et sort hagekors i en hvid cirkel i den orange/røde fane – til rigsflag, på linie med kejsertidens sort, hvidt, røde flag.¹³⁴ I september 1935 blev hagekorset som nationalitetsflag enerådende i Tyskland, og grænsen mellem hagekors og tilkendegivelsen af ønsket om tysk overhøjhed symboliseret ved faner og flag endnu mere flydende, når symbolet blev anvendt af hjemmetyske organisationer.¹³⁵ Hagekorset blev endnu mere dominerende med Reichsflaggesetz af 15. september 1935, hvor hagekorsflaget blev det eneste rigs- handels- og nationalitetsflag, samtidig med at hagekorset også blev placeret i landets krigsflag.¹³⁶

De sønderjyske politimestre havde på Refslund Thomsens foranledning i begyndelsen af 1936 bl.a. indberettet om flagspørgsmålet. Spørgsmålet voldte i varierende grad vanskeligheder i de sønderjyske politikredse. I relation til Statsministeriets konklusion fra 1937 forekom politimester T. Martensen-Larsens udlægning noget overraskende. Han bestred fra den 5. januar 1934 stillingen som politimester over Tønder Købstad med Tønder, Højer og Slogs Herreder samt Lø herred med Løgumkloster Birk og efterfulgte således Aage Seidenfaden. I indberetningen hedder det:

Efter de forskellige seneste flagdomme – og efter at der ved præsident Hindenburgs bisættelse, kronprinseparrets bryllup og kong Georgs begravelse har været meddelt mere eller mindre almindelig ministeriel tilladelse til fremmed flagning – er befolkningen hernede – også mindretallet – næppe i fjerneste tvivl om, hvad man må, og hvad man ikke må, og personligt venter jeg ikke i den nærmeste tid at opleve yderligere flagaffære.

Så problemfrit kom det ikke til at forløbe – specielt ikke i Tønder Amt. Både før og efter Martensen-Larsens udtalelser var det i egnene omkring Tønder, der var flest problemer. Væsentligt er det at gøre sig klart, hvor vanskelig den nationalpolitiske stilling

var for Grev Schack og Tyge Martensen-Larsen. Hjemmetysker-nes stilling forblev efter genforeningen særdeles stærk i denne egn.

I Tønder by opnåede de tysksindede ved kommunevalget i 1933 45,1% af stemmerne og beholdt borgmesterposten. Nok ske- te der ud fra en dansk synsvinkel det glædelige, at det danske listeforbund bestående af et dansk-borgerligt og socialdemokra- tisk listeforbund ved kommunalvalget i 1937 sikrede forbundet et mandat og dermed en dansksindet borgmester, men den tyske stemmeandel var stadig høj med 40,8%. I flere af områderne langs med grænsen var tyskheden på fremmarch. »Tysk« flertal var der i 1937 i Udbjerg (61,5%), Højer (60,1%) og i Højer Land- sogn (55,6%). Politiajudanten vurderede i sin beretning fra 1938, at danskheden i det store og hele havde holdt stillingen, men i det allersydligste bælte ned mod grænsen var danskheden svagt vigende. Den massive tyske agitation havde således nogen effekt og gav anledning til megen bekymring.¹³⁷

Trods enighed om at styrke danskheden var der som set stor forskel på, hvorledes det i praksis bedst lod sig gøre. Schacks betæneligheder skal ses ud fra hans grundopfattelse af, at mindretallet ikke skulle betragtes som et fremmedlegeme uden eksis- tensberettigelse. Det voksede og svandt efter egne love, og ind- greb udefra kunne ikke hæmme væksten kun fremme dets vækst. Undtagelseslovgivning, politiregimente og navnlig en snart mild, snart streng kurs var fejlgreb, der absolut burde und- gås.¹³⁸

Denne politik kunne muligvis føres med succes, inden den nationalsocialistiske bevægelse blev førende blandt mindretallet, men netop i tiden herefter førte en human og idealistisk indstil- ling ikke til noget resultat. En eftergivende politik, som Schack reelt stod for, blev ikke kronet med succes, når modstanderne bestod af yderliggående nazistiske bevægelser, der udfoldede antidemokratiske bestræbelser.

Vigtigt for at forstå den forskellige opfattelse blandt de leden- de embedsmænd i Sønderjylland var det faktum, at mindretallets stilling var yderst forskellig fra amt til amt.

Politimester Gustav Schack i Toftlund var af den holdning, at den eksisterende flaginstruks var brugbar, hvis ikke der var større problemer end i denne politikreds.

Fra politimester Axel Møller Bjerre i Lundtofte og Nybøl her-

reder (Gråsten) blev det fremhævet, at flagning med udenlansk flag, vimpler eller standarter ved flere lejligheder havde sat sindene i bevægelse i et omfang, som ikke stod i rimeligt forhold til de enkelte tilfældes betydning. Pressen blev beskyldt for at piske en stemning op, der var helt ude af proportion med virkeligheden, og som skabte et modsætningsforhold mellem befolkningen, som burde og kunne være undgået. Hvis der fandtes faste og for alle bekendte regler om flagning med hjemmel til at meddele dispensationer, ville meget være vundet. Det blev anført, at sønderjyderne generelt havde forståelse for mindretallets ønsker om ved visse lejligheder at kunne samles om deres nationale samlingsmærker, men at det var den demonstration, der lå i overtrædelse af de gængse regler om flagning, som gav stof til harmen og presseangrebene.

Fra Erik Sunddorph i Sønderborg forlød det, at mindretallets demonstrationer for tiden kun indtog en ringe stilling i nationalitetskampen, der væsentligt blev ført omkring skolen og jorden.

Frantz Hartmann i Haderslev havde udarbejdet sit eget forslag, der i mangt og meget lå på linie med politiadjutantens.

Politiadjutantens egen holdning var, at det måtte stå klart for befolkningen, at flagning med udenlandske flag var forbudt i Danmark. Af hensyn til ikke blot den danske befolkning, men i lige måde myndighedernes anseelse, skulle der skrives ind mod åbenbare overtrædelser. 1928-instruksen skulle ændres, og der skulle henvises til politiadjudanten, hvad angik dispensationsansøgninger. Denne kurs ville skabe klarhed, men reglerne skulle naturligvis fra dansk side administreres uden smålig chikane, men væsentlige overtrædelser ville blive påtalt. Det ville bidrage til en tiltrængt afspænding på dette område. Den tysksindede befolkning søgte ved en vag og eftergivende holdning at prøve, hvor langt man kunne gå uden at ifalde strafansvar. Politiadjutantens store problem var den reelt forskelligartede praksis, der blev udøvet fra politikreds til politikreds.

Det lykkedes ikke Refslund Thomsen af få en ny flaginstruks og dermed en bedre hjemmel til at håndtere mindretalskonflikter. Fra Statministeriets side blev det i 1937 afvist med henvisning til, at der var tale om en uønsket skærpelse, men sagen var på ingen måde afsluttet. Selvom sagen ikke blev afsluttet inden enhedspolitiets oprettelse, skal der her alligevel kort redegøres for det videre forløb. Den 17. april 1939 kunne departementschef

Aage Svendsen meddele Refslund Thomsen, at hans retningslinier havde været til fornyet overvejelse i Statsministeriet, Udenrigsministeriet og Justitsministeriet, og Justitsministeriet havde på grundlag heraf udarbejdet et forløbigt udkast hertil. Svendsen udbad sig kommentarer og tilføjede, at han var i tvivl om, hvorvidt det for tiden ville være heldigt at udsende en sådan instruks. Refslund Thomsens svar dateret den 5. maj 1939 angav, at det var ønskeligt på baggrund af de indvundne erfaringer at trække retningslinierne op, der i det væsentligste var fastslået ved praksis, idet han understregede, at praksis over for (hjemme)tyskerne i det sidste år var mildnet. Oprindeligt var det kun tilladt ved særlig højtidelige lejligheder at medføre udfoldede foreningsfaner, der lignede det tyske nationalflag eller var pyntet med tyske højhedstegn, når disse faner var fra før Genforeningen, nu blev det tilladt i optog at medføre foreningsfaner, der i udpræget grad mindede om det tyske riges nyeste symboler. Uden den ønskede stramning af flaginstruksen var udviklingen gået i retning af, at de hjemmetyske grupper med stadig større selvtillid kunne samles og marchere under hagekorset, uden at politimyndighederne greb ind.

Den løsning, som ministeriet nu lagde op til, blev dog heller ikke til noget. Ministeriet ønskede alligevel ikke at udstede instruksen. Det skete under hensyn til den stadig mere spændte europæiske situation. Den foreløbige kulmination kom med Tysklands overfald på Polen den 1. september 1939, hvor Hitler forsøgte at legitimere angrebet med polakernes overgreb imod det tyske mindretal. Med besættelsen af Danmark den 9. april 1940 blev væsentlige dele af landets magtbeføjelser reelt sat ud af spillet.

I forbindelse med det tyske mindretals forventning om en genforening med Tyskland meddelte Refslund Thomsen den 20. juni 1940 Justitsministeriet, at der blev forberedt en stærk tysk flagning. Hvis der ikke indtrådte en afspænding, ville det være umu-

Politiadjutanturet holdt et særdeles vågent øje med det tyske mindretal. At det skete med god grund kan f.eks. ses af denne forside på det hjemmetyske mindretals avis på dagen før folketingsvalget i 1939. Slagordet om at sejre under hagekorsfanen taler sit entydige sprog. Ved valget fik Slesvigsk parti en stemmefremgang på 2.400 stemmer, men mobiliseringen af danske stemmer betød, at fremgangen kun rakte til en procentvis fremgang fra 15,5 til 15,9 af de afgivne stemmer i Sønderjylland. Det var ikke nok til at skaffe partiet det andet mandat i Folketinget.

ligt at holde flagningen inden for rimelige grænser. Der fandt som bekendt ingen grænserevision sted, men under besættelsen var det ikke muligt at stramme reglerne. Opgaven var nu at *be-grænse* flagningen med hagekors.¹³³ Med besættelsen blev rollerne i en vis grad byttet om. På afstemningsdagen 10. februar, der traditionelt var festdag i Sønderjylland, henstillede politiadjudanten gennem Justitsministeriet til førende nationale foreninger i landsdelen herunder fællesorganisationen for De sønderjydske Danske Samfund at undgå flagning med Dannebrog for ikke at provokere tyskerne ved at minde dem om en af følgerne af Versaillestraktaten. Refslund Thomsen benyttede sig af denne indirekte fremgangsmåde, da han ikke ønskede at udstede et forbud. Hans forsigtige linie var dog ikke lige velanskreven hos alle foreningernes medlemmer, men de stod jo heller ikke med ansvaret, hvis det skulle komme til en konfrontation.¹⁴⁰

9. Politiadjutanturets administrative praksis, herunder indsamlingen af oplysninger om det tyske mindretal

Samtidig med at Refslund Thomsen søgte at få præciseret sine kompetenceforhold, kastede han sig også over en revision af den administrative praksis for arbejdet. Justitsministeriet skulle informeres detaljeret om arbejdet og derved skabe forståelse for politiadjutantens ønsker.

Refslund Thomsen ønskede i foråret 1936 at få ministeriets biligelse af, at arbejdets informative del ikke blot var at indsamle og registrere oplysninger, men planmæssigt at overvåge det (hjemme)tyske arbejde politisk såvel i økonomisk som i kulturel henseende.¹⁴¹ Refslund Thomsen havde indsendt en længere beretning om hvilke tiltag, der var sat i værk, og hvilke arbejdsplaner, han havde for det fremtidige virke. Konkret var der anlagt kartoteker over:

- Personer med opholds- respektivt arbejdstilladelser.
- Samtlige personer, der var nævnt i sager, der passerede eller blev behandlet på politiadjutantens kontor.
- Personer som tilhørte yderligtgående politiske fraktioner.
- Emner vedrørende spørgsmål af grænsepolitisk betydning.

Der var her tale om en videreførelse af de initiativer, som Fritz Jacobsen havde sat i værk, men Refslund Thomsen understregede, at det ville

være af en større betydning, om kontorets arbejde kunne udformes til en planmæssig overvågelse af og kontrol med det tyske arbejde i alle dets forgreninger. Der kan formentlig ikke være tvivl om, at vi i de sj. landsdele står over for et målbevidst tysk arbejde, som har til formål efterhånden at forskyde sindelagsgrænsen nordpå og derved skabe betingelserne for en grænserevision. Det tyske arbejde er så meget farligere, som det ikke så meget har sin rod i selve mindretallet, men ledes og finansieres syd-fra.....¹⁴²

Alt i alt gives et detaljeret indblik i, hvorledes Refslund Thomsen ønskede arbejdet organiseret samt hans bevæggrunde til de meget vidtgående foranstaltninger med hensyn til overvågning af det tyske mindretals aktiviteter inden for det politiske, økonomiske og kulturelle arbejde.

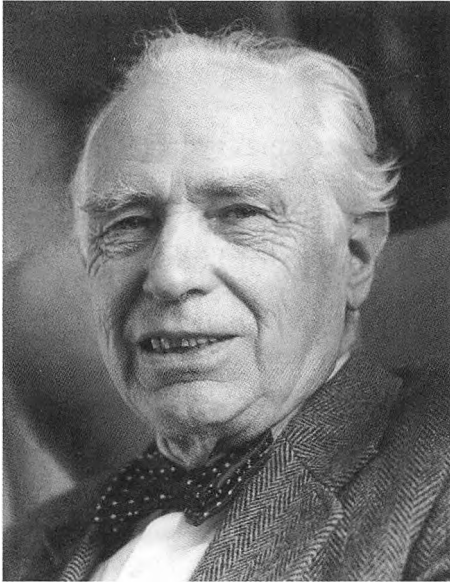
Det kan undre, at Refslund Thomsen ønskede at få ministeriets og regeringens bekræftelse i denne sag, da instruksens forekommer ganske klar på dette felt. Både i instruksens af 12. januar og 11. december 1935 hed det, at i første række påhvilede det politiadjudanten at »skabe en hurtigt virkende Oplysningscentral for Landsdelen under Anvendelse af Person- og Sagkartoteker. Til Fremme herfor kan Politiadjudanten – i det Omfang det skønnes nødvendigt – sætte en udvidet Efterretningstjeneste i System i de enkelte Politikredse i Samarbejde med den stedlige Politimester«.

Det undrede ligeledes Justitsministeriets embedsmænd, der direkte spurgte, hvorfor han ønskede ministeriets billigelse. Årsagen var, at politiadjudanten var vidende om, at medlemmer af Rigsdagen inden for Venstre og Konservative stadig havde svært ved at affinde sig med hans virke. Jepsen Christensens navn blev nævnt i forbindelse med den kritik, som blev rettet imod politiadjudantens »politiske« arbejde.¹⁴³ Refslund Thomsen havde i et fortroligt møde med landstingsmand Jepsen Christensen fået oplyst, at Venstre var imod politiadjudanturets opretholdelse ved Fritz Jacobsens død og følte sig yderligere provokeret af Refslund Thomsens initiativer og »politiske« arbejde. På trods af dette fandt Justitsministeriet Refslund Thomsens henvendelse temmelig overflødig. De foranstaltninger, der var blevet taget, og de tiltag, der var påtænkt, faldt inden for det virkeområde, der var i politiadjudantstillingen.

Ikke desto mindre ønskede Refslund Thomsen også regeringens udtrykkelige accept af hans skitserede retningslinier. Justitsministeriets embedsmænd gjorde i den forbindelse Refslund

Thomsens ord til deres egne og noterede i deres motivering for indstillingen til ministermødet den 4. juni 1936, at som det tyske arbejde i landsdelen var organiseret, ville de politiske, kulturelle og økonomiske felter glide over i hinanden, uden at der kunne foretages en adskillelse. Ingen af felterne burde lades uopdyrket, og arbejdet lå inden for rammerne af de fastlagte retningslinier, der var knyttet til stillingen.¹⁴⁴ På ministermødet blev Refslund Thomsens anmodning tiltrådt uden sværdslag, og han havde således skaffet sig en klar politisk rygdekning til at videreføre det arbejde, han havde påbegyndt.¹⁴⁵ Refslund Thomsen var dreven udi de politiske spørgsmål og var derfor ganske klar over, hvor vigtigt det var at sikre sig stadig politisk accept – ikke mindst når man beklædte en så politisk udsat post som politiadjutant i en grænseregion.

Med denne i hvert fald delvise afklaring af politiadjutantens stillings- og funktionsbeskrivelse var jorden gødet for at forsøge sig med at få politiadjutantkontoret normeret med en politimæssig helt unik stilling. Ønsket var at få knyttet en person til kontoret, som diskret kunne systematisere, organisere og formidle de indsamlede oplysninger om det tyske arbejde i alle dets forgreninger. Efter samråd med Agersted og statspolitichefen var man enige om, at hverken en habil betjent eller en politifuldmægtig havde de ønskede egenskaber. Refslund Thomsen mente selv at have fundet den rette løsning, men indrømmede over for Justitsministeriet, at valget i første øjeblik kunne forekomme besynderligt. Løsningen hed Troels Marstrand Trier Fink, som i 1936 havde afsluttet sit historiestudium med udmærkelse og som for en årrække havde erklæret sig indforstået med at overtage stillingen som sekretær under politiadjudanten og derved få indblik i det såkaldte »Deutschtums« arbejde. Justitsministeriet lod sig overbevise, men nogen stillingsmæssig opnormering fandt der dog ikke sted. Oprettelsen af Finks stilling skete på bekostning af den 2. fuldmægtigstilling, som ved oprettelsen af politiadjutantstillingen var knyttet til embedet. Troels Fink kom til at fungere som sekretær i perioden 1936-38. Håndgribelige vidnesbyrd om hans virke er de detaljerede indberetninger til ministeriet om mindretallets virke, som Fink fik iværksat eller var med til at udarbejde efter Refslund Thomsens retningslinier. De specielle sønderjyske forhold havde igen resulteret i en særordning, denne gang en helt ny stillingskategori inden for politiet. Det var utra-

Troels Fink (1912-1999). Et af sit århundredes mest fremtrædende sønderjyske historikere. Samme år, som han blev kandidat fra Aarhus Universitet, blev han håndplukket af Refslund Thomsen til stillingen som sekretær for politiadjudanten. De analyser, han her foretog af det tyske mindretals aktiviteter, var en hjørnesten i det informationssystem som politiadjutanturet oparbejdede og videregav til centraladministrationen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ditionelt, men stillingen gav, hvad angår dokumentation og grundighed, samtiden og eftertiden et særdeles godt indblik i de hjemmetyske aktiviteter. Beretningerne havde et langt større perspektiv end de beretninger, der ellers typisk tilflød Justitsministeriet. Beretningerne blev læst med stor interesse, hvilket fremgår tydeligt af ministeriets egne påtegninger. At man tillagde dem vægt, ses også af de hyppige udlån til orientering for Stats-, Udenrigs- og Krigsministeriet.¹⁴⁶

Den første af de omfangsrige beretninger, som Troels Fink var medforfatter til, er fra juni 1937. Arbejdet motiveres her med, at det ligger i direkte forlængelse af den første instruks for politiadjudanten fra januar 1935. Det materiale, der i følge instruksen skulle indsamles, var med beretningen blevet bearbejdet til brug for landets førende ministre og embedsmænd. Beretningen skulle behandles strengt fortroligt, ikke mindst fordi indholdet muligvis kunne støde det tyske mindretal og ikke mindst vor sydlige nabo.¹⁴⁷

10. Politiadjutantens arbejde og det tyske mindretal

Efter at have skitseret de formelle rammer inden for hvilke politiadjutantfunktionen virkede, vil der i det følgende blive givet et indtryk af, hvilke konkrete arbejdsopgaver, der blev udført. Ho-

vedfunktionen var som sagt at holde øje med det tyske mindretals aktiviteter. Hvad det var for en gruppe eller rettere grupper, der krævede en landspolitisk særordning, vil der også blive set nærmere på. Det ligger uden for rammerne af denne afhandling at give et generelt billede af Tysklands regime fra 1933 og nazificeringen af mindretallet. Ej heller skal der gives en detaljeret redegørelse for striden mellem de forskellige grupper, men da de nævnte forhold var den direkte årsag til oprettelsen af politiadjutanturet og holdt kontoret beskæftiget, vil spørgsmålet blive berørt ud fra den politimæssige synsvinkel. Vægten vil blive lagt på, hvilke politimæssige rapporter og analyser, der blev foretaget af politiadjudanten og de sønderjyske politimestre.

Der er tidligere givet eksempler på indberetninger vedrørende yderligtgående politiske gruppers virke i Sønderjylland. Politiets umiddelbare arbejde på dette felt blev ikke ændret ved oprettelsen af politiadjutantembedet. Oplysninger om bevægelserne fik politiet bl.a. gennem meddelere, der infiltrerede organisationerne og aflagde rapport til det lokale politi. Herfra blev de så videregendt til politiadjutantkontoret i Aabenraa.

Som et eksempel på denne procedure kan det anføres, at den 8. september 1934 optog kriminalpolitiet beretning om Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig, NSAN. Der havde i den senere tid været megen uro inden for partiet, efter at Jep Nissen fra Lille Jyndevad var blevet valgt som fører for partiet. Der havde dannet sig en opposition under ledelse af sagfører Lauritz Clausen, Haderslev. Valget var godkendt af de ledende nazister i Flensborg, men sagfører Clausen ønskede ikke at acceptere valget, og ved et partimøde i Haderslev kom det til indbyrdes slagsmål, hvorunder bl.a. sagfører Clausen fik et blåt øje. Herefter følger en detaljeret redegørelse for udviklingen dag for dag – eksklusionen af Clausens folk fra partiet, denne gruppes forskansning med 80 mand i det tyske hus i Tønder over for ca. 200 Jep Nissen folk (tilhørende SK- Schleswigsche Kameradschaft, mindretallets udgave af SA). Hovedtruppen trak sig dog meget modvilligt tilbage efter ordre fra Jep Nissen – officielt fordi politimesteren i Tønder havde meddelt, at såfremt de ikke alle omgående forlod Tønder, ville politiet stille med 60 mand og jage dem ud. En så stor styrke kunne der kun stilles med ved at trække på politiadjutantkontorets »mobiliseringsplaner«. Jep Nissen må have indset, at hvis ikke et større slagsmål blev forhindret,

kunne det have resulteret i, at partiet var blevet forbudt og opløst i henhold til loven af 28. april 1934 om forbud imod visse sammenslutninger.

Kriminalbetjent Jæger fra Aabenraa udfrittede også sin unavn-givne meddeler, om der i forbindelse med møder hos NSAN og SK fandt en overtrædelse af forbudet mod at bære våben sted. Den lov var ligeledes af 28. april – og kunne måske anvendes til at ramme foreningerne. Tilbage meldingen lød på, at våbenforbudet generelt ikke blev overtrådt. Enkelte havde knojern, og en af deltagerne havde som slagvåben fremvist et tørret tyre-kønslem, som han havde stukket ned i den ene af sine lange støvler. Politiets meddeler kunne fortælle, at alle var begejstrede for slagvåbnet. Våbnet skulle i første omgang bruges til at tæve løs på medlemmer af de rivaliserende nazi-bevægelser.¹⁴⁸ Rapporten sluttede af med en detaljeret redegørelse for, hvor SK holdt øvelser, og hvorledes disse øvelser blev praktiseret. Ingen tvivl om at der her blev »leget« krig med kolonnemarch, dækningstræning osv. På politiadjutantkontoret blev alle navne på personer, foreninger, specielle emner osv. i denne og samtlige andre optagne rapporter nøje markeret og overført til navne- og emnekartoteket. Der blev holdt særdeles godt øje med de hjemmetyske aktiviteter.

Hvis ikke det havde været på grund af den nationalsocialistiske sejrsgang i Tyskland og det faktum, at det tyske mindretal i Danmark sluttede så massivt op om nazismen, ville disse spredte grupper givet kun have påkaldt sig de danske myndigheders hovedrysten.

En bearbejdning og perspektivering af materialet var påkrævet, hvis Justitsministeriet og regeringen skulle have mulighed for at fornemme den mulige rækkevidde af disse rabiater gruppers gøren og laden. En stribe af detaljerede enkeltrapporter om yderligtgående politiske bevægelser fra det yderste højre og venstre kan genfindes i samtlige af landets politikredse, men med politiadjutantstillingen skete der en efterbearbejdning af materialet, der ikke har sin lige. En bearbejdning, der krævede andet end politimæssig indsigt, og som manifesterede sig i de omtalte fyldige indberetninger, hvor hele udviklingen blev set i perspektiv af udviklingen siden genforeningen.

Set fra en dansk synsvinkel var det tyske mindretals talmæssige styrke ikke foruroligende. Dets kraft bestod i den faste organi-

sation og den store støtte sydfra. Bag det tyske mindretal stod Slesvig-Holsten, og bag Slesvig-Holsten stod det tyske rige. Et mønster, der kunne følges både før og efter 1933. Indtil Hitlers magtovertagelse havde mindretallets ledere principielt afvist enhver stillingtagen i indre tyske partipolitiske anliggender, ligesom man havde vægret sig imod, at partipolitiske modsætninger fik indpas i mindretallets lejr.

En følge af den partipolitiske neutralitet var, at den eneste national-socialistiske organisation i Nordslesvig før 1933 var den danske.¹⁴⁹ Der var dog kun tale om en meget lille skare af nationalsocialister af tysk sindelag, der sluttede sig til Frits Clausens parti, mens han på sin side netop lagde vægt på at agitere blandt tyskerne og de blakkede. For partiet var det en af årsagerne til den uklarhed med hensyn til det nationale spørgsmål, som i begyndelsen prægede hans parti. Fra 1933 skete der i Tyskland som bekendt en ensretning – blandt hjemmetyskerne i Nordslesvig kom det til en dybtgående splittelse. Den gamle ledelse med pastor Johannes Schmidt i spidsen magtede ikke at gennemføre en overgang til nationalsocialismen uden brud inden for egne rækker.¹⁵⁰ Den 3. april 1933 blev National Socialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig stiftet på Saksborg kro, men allerede i foråret 1933 kunne der skelnes mellem 5 forskellige fraktioner inden for mindretallet:

- Fortrinsvis ældre og velsituerede, der hidtil havde været førende inden for Den Slesvigske Vælgerforening samlet omkring Pastor Schmidt.
- Den moderate fløj inden for NSAN omkring H.N. Johansen, der ønskede en rolig overgang til nationalsocialismen ved, at de eksisterende bevægelser langsomt blev gennemsyret af denne ideologi.
- Den ledende retning inden for NSAN, repræsenteret af Jens Lorentzen, og som havde de slesvig-holstenske myndigheders bevågenhed. Ikke mindst i kraft af opbakning fra sjælen i alt tysk arbejde i Nordslesvig siden nazismens gennembrud, landråd og overborgmester i Flensborg Wilhelm Sievers.¹⁵¹ Gennem en radikal forandring skulle der skabes en national socialistisk ensretning. Spørgsmålet omkring grænserevisionen havde en særdeles høj prioritet.¹⁵²
- En meget lille gruppe, der ønskede grænsespørgsmålet stillet i

anden række, og opfordrede til en fælles dansk-tysk national-socialistisk linie, ledet af mekaniker I. M. Jensen.

- »Nordslesvigsk Front«, hvor de førende skikkelser var dr. Lorenz Christensen og gårdejer Wilh. Deichgräber. Førte især en økonomisk betinget agitation, der hævdede, at de vanskelige økonomiske forhold skyldtes den danske forvaltnings misrøgt af landsdelen.

Mens pastor Schmidts indflydelse gradvis blev mindre og mindre, skete der ustandseligt skift af »Førere« inden for NSAN, og det kom til regulær splittelse. I slutningen af januar 1934 oprettedes et nyt nationalsocialistisk parti National-Sozialistische Deutsche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig, hvor H. N. Johansen hurtigt gled i baggrunden til fordel for overløjtnant P. Larsen, Løjt-Skovby. Den oprindeligt ledende retning inden for NSAN blev fortsat af særdeles middelmådige personligheder som H. B. Jepsen og Jep Nissen, men kom mere og mere til at fremstå i opposition.

Et massivt pres for at skabe fælles fodslag fra slesvig-holstenske nazister resulterede i begyndelsen af juli 1935 i dannelsen af Nationalsocialistische Deutsche Arbeiter Partei Nordschleswig, NSDAPN. Officielt blev partiet først proklameret den 22. august 1935 – der var mange stridigheder, der først skulle ryddes af vejen. På trods af, at både P. Larsen, Jep Nissen og pastor Schmidt havde undertegnet en erklæring, hvor de udtrykte deres tillid til dyrlæge Jens Møller, Gråsten, brød stridighederne nærmest øjeblikkelig ud. Således udråbte Jep Nissen sig den 10. november til fører for sit gamle parti NSAN.

Billedet var således særdeles broget – langt mere end det inden for disse rammer er muligt at beskrive, og alliancer blev til staidighed brudt og indgået. De sønderjyske politimyndigheder med politiadjudanten i spidsen havde rigeligt at gøre med at indsamle oplysninger om udviklingen så vel af officielle kanaler som aviser og tidsskrifter og materiale fremskaffet af politiet selv ved deres arbejde i »marken«, men også, som vi har set, ved hjælp af egentlig spionage og infiltration. Det ligger fast, at politiadjutantkontoret og igennem dette Justitsministeriet og regeringen var særdeles godt underrettet om, hvad der skete i selv den mindste fraktion. Myndighedernes viden om de indbyrdes stridigheder var langt bedre, end tilfældet var for den langt overve-

jende del af det tyske mindretal endsigte for den brede offentlighed.

Fra midten af 1930'erne udkrystalliserede der sig følgende hovedgrupperinger:

- NSDAPN: Det af Tysland officielt anerkendte parti ledet af dr. Jens Møller i Gråsten.
- NSAN. Ledet af Jep Nissen, Lille Jyndevad.
- En lille flok under navnet Kampgruppen Norden omkring mekaniker I. M. Jensen.
- Den store skare af partiløse under ledelse af folketingsmand pastor Johannes Schmidt, Vodder.

Selv med den voldsomme strid inden for de forskellige nationalsocialistiske grupper blev indsatsen på det økonomiske, sociale og kulturelle område kun hæmmet i ringe grad. Grundlaget for dette virke var lagt før 1933, og bestræbelserne fortsatte ad de kendte baner, nu endnu mere ensrettet.¹⁵³ Dette arbejde i sig selv kunne ikke betinge en politimæssig overvågning, men kombineret med de politiske excesser holdt politiadjudantkontoret også nøje øje med disse aktiviteter.

Sønderjylland var i mellemkrigstiden et udpræget landbrugsland, og på det økonomiske område var det helt centrale punkt kampen om jorden. Fra politiadjudantens kontor fulgte analyser af Kreditanstalt Vogelgesang, den organisation, der fra 1926 havde udfoldet ihærdige bestræbelser på at give dets medlemmer af mindretallet økonomiske fordele. Man inddrog den nationale jordstatistik, som var blevet udarbejdet af fuldmægtig J. Paulsen og Martin Hammerich, som siden 1927 var direktør for Sønderjysk Hypoteklånefond, men man iværksatte også egne undersøgelser for at vurdere de enkelte jordbesidderes nationale sindelag.

Ønsket om at analysere de økonomiske aspekter i et nationalpolitisk perspektiv stoppede ikke ved landsdelens hovederhverv, det faglige økonomiske arbejde inden for håndværk og handel blev ligeledes analyseret. På det kulturelle område tog man følgende spørgsmål op:

- skoleforhold
- kirkelige forhold
- biblioteker

- ungdomsarbejde og sport
- almindeligt kulturelt arbejde

Rammerne for almindeligt politiarbejde var sprængt, men Refslund Thomsen havde, som det tidligere er redegjort for, fået bekræftet, at arbejdet lå inden for de rammer, som regeringen gennem instrukser havde udstukket for politiadjutantens virke.

Vægten i arbejdet var dog lagt på at holde sig orienteret om mindretallets politiske arbejde – en opgave, der med den indre splid og skiftende alliancer, var en ganske kompliceret opgave.

Netop fordi der var tale om en særordning, der var betinget af de helt specielle forhold i grænseregionen, udviklede der sig den praksis, at når politiadjutanten greb ind ved fortrolige direktiver, f.eks. om politiets forhold over for optog, flagning med udenlandske flag, uro under valgkampagner m.m., skete det ved henvendelse til vedkommende politimester, som så greb ind. Politimesteren kom derved til at fremstå som den ansvarlige. I det daglige arbejde ønskede Refslund Thomsen i så vid udstrækning som muligt at undgå at figurere udadtil som overpolitimester i Sønderjylland. En position som han rent faktisk besad, hvad angik grænsepolitiske spørgsmål.

Alligevel gik det fra tid til anden galt. Ved enkelte lejligheder formåede de nazificerede hjemmetyskere at få opmærksomheden rettet imod politiets rolle i grænseegnen set ud fra den indgangsvinkel, at politiet og specielt politiadjutanturet var en institution, der med magtmidler forsøgte at undertrykke tyskheden i Sønderjylland.

11. Den direkte politiindsats over for det tyske mindretal eksemplificeret ved Stolligsagen

Landbrugskrisen i 1930'erne udviklede sig voldsommere i Sønderjylland end i resten af landet, og stemningen var generelt mere spændt end i det øvrige land. Blev et ejerskifte kombineret med nationale interesser, lykkedes det i flere tilfælde nazisterne at piske en stemning op imod den danske forvaltning. Resultatet blev, at politiet ved flere lejligheder måtte sættes ind. Tendensen imod en stadig radikalisering var klar. På trods af, at der gradvis skete en bedring for landbruget i Danmark og dermed også i Sønderjylland, fandt der en eskalering sted med hensyn til de tiltag, som den rabiate del af hjemmetyskerne tog i brug.

Fra 1935 kan nævnes Bajstrup-sagen, hvor der i oktober måned blev kaldt til demonstration med le, høtyve og møggrebe. Anledningen til demonstrationen var, at en tysk landmand på grund af dårlig økonomi måtte sættes fra sin ejendom. Den daværende konstituerede politiadjutant Krarup meddelte de tyske førere Jens Møller, Jep Nissen og Lorenz Christensen, at der var udstedt forbud imod den planlagte demonstration. På dagen for den planlagte demonstration mødte politiet op med en styrke på 100 betjente, enkelte hentet helt fra Århus. Der skulle ikke tages nogen chancer. De nazistiske førere havde efter forbudet besluttet at blive hjemme, og der mødte færre demonstranter op end politibetjente – de fleste store drenge i langskaftede støvler og ridebenklæder. Der var tale om en eklatant fiasko for nazisterne, og begivenheden, der nærmest må betegnes som ydmygende, skabte fornyet splid inden for de hjemmetyske rækker.¹⁵⁴

I foråret 1936 fulgte demonstrationer også i anledning af tvangsauktioner på Almstrupgård nordøst for Tinglev. Her førte nazisterne sig ligeledes frem, og der blev holdt opildende taler af både dr. Jens Møller, dr. Lorenz Christensen, mekaniker I.M. Jessen og gårdbestyrer Jep Schmidt. I kølvandet blev der foretaget sabotage, idet der blev stukket ståltrådsstykker i en mark med det ønskede formål, at den nye ejers selvbinder gik i stykker. Politiet efterforskede sagen dog uden resultat.¹⁵⁵

Stolligsagen – periodens groveste tilfælde – udspillede sig fra slutningen af 1936 og verserede i over et år. På grund af de specielle politimæssige aspekter, som fulgte i kølvandet, skal der her redegøres nærmere for sagen.¹⁵⁶

Den 22-årige Thomas Pørksen havde i 1933 overtaget sin bedstemoders, fru Moos' gård, i Stollig nogle få kilometer nordøst for Aabenraa, men vilkårene var ganske hårde. Da Pørksen ikke længere så sig i stand til at betale sine kreditforeningsrenter, fik indehaverne af 3. prioriteten – Sparekassen i Løjt, kolde fødder og udbød sin fordring til salg. Sparekassen havde tysk flertal i bestyrelsen, men som interesseret køber af fordringen meldte sig den dansksinde de Mads Warming, Råhede, som var på udkik efter en ejendom til sin søn. Den 23. september skulle tvangsauktionen afholdes, og Warming fik tilslaget for 53.450 kr. Pørksen fik begæret auktionen udsat til 10. oktober, og i den mellemliggende periode forsøgte han uden held at rejse pengene. Sagen havde dog nu udviklet sig til en for hjemmetyskerne nationalpo-

litisk æressag. Egnen var stærkt hjemmetysk, og i denne kreds blev der rejst penge til fru Moos via Vogelgesang. Fru Moos havde 4. prioriteten i ejendommen. Planen var, at en del af jorden skulle bortforpagtes til gode hjemmetyskere, mens stamparcellen ved gården skulle drives af Pørksen på fru Moos' vegne. Warming tilbød, at Pørksen overtog alle forpligtelser og indløste 3. prioriteten til det fulde beløb. De hjemmetyske kredse konfererede med Vogelgesang, der ikke var til sinds umiddelbart at overføre garantien for fru Moos til Pørksen og bad om yderligere udsættelse. Det blev afvist af Warming, som overtog gården for 55.000 kr. Sønnen Jørgen Warming flyttede ind den 12. oktober.

Stemningen blandt hjemmetyskerne var nu stærkt ophidset. I et senere politiforhør blev det oplyst, at der var planer fremme om at brænde gården af, give Warming prygl og ødelægge landbrugsmaskiner. Muligheden for af foranstalte en demonstration i forbindelse med Pørksens fraflytning blev forpasset, og i stedet blev der mellem Pørksen og bl.a. kredslederen for det tyske parti i Aabenraa Amt gårdbestyrer Jep Schmidt, Løjt-kloster, foranstaltet en genindflytning ved, at Pørksen og dele af hans ejendele blev kørt til gården. Warming fik alarmeret politiet i Aabenraa, og på politiets opfordring forlod Pørksen gården, og hans ting blev senere ligeledes fjernet.

I den tyske presse hed det, at »Den fra sin Arvegaard fordrevne Bonde, Thomas Pørksen, Stollig, blev i Aftes af to Politibetjente sat ud ved Nattetid«.

Politiet fandt nærmest episoden komisk og agtede ikke retsligt at forfølge krænkerne af husfreden. Situationen eskalerede dog voldsomt i de følgende dage, først med gentagne natlige rudeknusninger og trusselsbreve, og det kulminerede i januar måned med, at gårdens brønd blev forgiftet med petroleum og hestegødning. Politiadjudanten skriver i den forbindelse, at:

Det skete om natten ved 3-tiden, men desværre blev politiet først underrettet næste formiddag hen ved kl. 10. Derved gik megen kostbar tid tabt for undersøgelsen, der også ved passiv modstand, dikteret af frygt e.l., fra befolkningens side under afhøringerne vanskeliggjordes. Der blev sat et stort apparat igang for at finde gerningsmændene og få dem afstraffet, og sagen blev grebet an udelukkende som en kriminel sag.¹⁵⁷

Dette er væsentligt at bemærke, da kriminelle sager *ikke* hørte under politiadjudantens embedsomsråde. I kriminelle sager var

det udelukkende politimesteren, der som chef for det stedlige statslige kriminalpoliti skulle lede efterforskningen. Selvom det hører til petitaafdelingen, skal det nævnes, at statspolitiet ikke havde nogen heldig hånd under de indledende undersøgelser. Inden sagen blev principiel og for alvor fik nationalpolitiske overtoner, var sagen belastet af dårligt politiarbejde, som førte til en selvstændig sag.

Jørgen Warming havde henvendt sig til overbetjent Larsen for at anmelde knusningen af 13 ruder, hvilket skete, inden han havde opdaget, at brønden var forgiftet. I følge Warming selv blev han mødt med følgende udsagn »Ja, Warming jo oftere De løber til Politiet des værre bliver det« Han blev opfordret til at anskaffe sig en bidsk hund og købe en jagtbøsse. Warming fik den opfattelse, at han helst selv skulle ordne paragrafferne. En anden betjent nævnte i overværelse af Warmings forældre, at »Warming, naar man har faaet en Ejendom, maa man ogsaa være Mand for at værge den«. Politiet indvilligede dog i at komme ud til gården, da de alligevel skulle til Stollig i anden anledning. Politiet dukkede op omkring kl. 13, hvor Warming i mellemtiden havde opdaget, at brønden var forgiftet.

Jørgens far Mads Warming forfulgte sagen, da han følte, at hans søn var blevet dårligt behandlet af politiet, og fik landstingsmand Jepsen Christensen til at føre sagen, som strakte sig over måneder. Punkterne var foruden klagen over kriminalassistent Larsen en klage over, at en tidligere anmeldelse af Pørksen for skyldnersvig ikke var blevet taget alvorligt samt en klage over, at kriminalpolitet kom for sent ud til klagerens bopæl efter terrorhandlingerne. Der blev dog renonceret på de to sidste klagepunkter.

Refslund Thomsen blev kontaktet, og sagen nåede helt op på justitsministerens bord. I et brev til Refslund Thomsen dateret Høgsbro pr. Hviding den 26. januar 1937 anførte Jepsen Christensen, at med hensyn til politiets pligt til at sørge for at efterkomme deres ordenspolitimæssige opgaver var ansvarsfølelsen ikke i orden. Derimod hændte det, at de var mere emsige end de burde være på områder, hvor den største tilbageholdenhed ville være på sin plads, nemlig angående spørgsmål af nationalpolitisk karakter. I et efterfølgende brev dateret den 10. februar udbydede han, hvorfor han henvendte sig til Refslund Thomsen:

Når jeg underretter dig om denne sags forløb, og de stemninger den har fremkaldt, så er det fordi, at jeg med rette må gå ud fra, at din opgave er at bidrage til, at politiet hernede griber ind i de rigtige øjeblikke med fuld energi og holder sig tilbage i sager, som efter din mening er af så ømtalelig karakter, så varsomhed er fornødent og til at man handler nogenlunde ensartet i Landsdelen....

Hvis noget sådant ikke er din opgave, så forstår jeg ikke, hvilken nytte din særlige stilling skal gøre.....Enhver ordenspolitimæssig sag i hvilken mistanke om national forfølgelse er indblandet går dybt i befolkningens sind, og den må frem til afklaring i fuldt dagslys ved alle midler, der står til rådighed, ellers føler befolkningen sig svigtet af det styre der findes.

Jefsen Christensen foretog en klar sammenblanding af, hvad det var for en funktion, politiadjudanten skulle udføre og mod-sagde sig selv i de to breve. Det var øjensynlig ligegyldigt, hvad politiet ville foretage sig i sagen, så udløste det kritik. Agersted meddelte Refslund Thomsen, at han på det bestemteste måtte afvise landstingsmandens beskyldninger om pligtforsømmelse, og forstattede »Det har i høj Grad berørt mig pinligt, at en Landstingsmand, uden at kende noget til, hvad der er foretaget, kan fremkomme med saadanne Udtalelser mod Tjenestemænd, der gør deres Pligt«. Agersted anførte i et brev til ekspeditionssekretær Krarup i Justitsministeriet, at Jefsen Christensen havde villet »drille« Refslund Thomsen i hans egenskab af politiadjutant – en formodning, som også blev delt af statsadvokaten.

Konklusionen på sagen blev, at Agersted gennem afhøringer af betjentene måtte vedgå, at sagsforløbet i det store hele var som gengivet af Warming. Den ene politibetjent var en noget robust type, og den anden var tilgået politikredsen fra Vejle og derfor ikke kendt med de nationale modsætninger i Stollig, hvilket måske kunne forklare, at han tog imod anmeldelsen på en forbeholden måde. Agersted henstillede ifølge udskrift af politiprotokollen for Aabenraa Købstad, at der ikke blev foretaget videre i sagen imod betjentene. Og sådan blev det på trods af Jefsen Christensens protester. Steincke havde allerede i marts afvist sagen i et brev til de implicerede parter, men det blev bemærket, at klager over kriminalpolitiet i de sønderjyske landsdele ikke henhørte under politiadjutantens embedsområde.¹⁵⁸

Det gjaldt som nævnt også den egentlige Stollig-sag, så hvorfor beskæftigede politiadjudanten sig alligevel så indgående med selve Stollig sagen i f.eks. sin store indberetning fra juli 1938 om

Parteiamtliche Bekanntmachungen:

NSDAP
Nordschleswig.

Nach Abschluß des Gerichtsverfahrens und der Urteilsverkündung gegen den Parteiführer der NSDAP, Dr. Möller, gegen den Leiter der Wirtschaftsberatungsstelle, Pa. Dr. Lorenz, Christensen, und den Hauptschriftleiter der „Nordschleswigschen Zeitung“, Pa. Dr. Kardel, versammeln sich der gesamte Parteirat, sämtliche Kreisleiter, Ortsgruppen- und Stützpunktleiter und SA-Führer der NSDAP am kommenden Dienstag, dem 7. Dezember, abends 8 Uhr im Deutschen Haus in Alpenrade zu einer

wichtigen Besprechung.

Für vollzähliges Erscheinen und gemeinsame Hin- und Rückfahrt sind die Kreisleiter verantwortlich.

Organisationsamt.

det tyske mindretal i de sønderjyske landsdele? Årsagen var, at sagen fra første færd havde haft et nationalpolitisk element. I tiden efter Pørksens udsættelse skulle sindene i begge lejre blive meget oprevede, og fra at være en ubetydelig episode blev det til en kamp mellem ledende repræsentanter for det tyske mindretal og den danske forvaltning. I denne kamp kom politiet – og frem for alt politiadjudanten, voldsomt i klemme. Løjtnant Peter Larsen, som nu var en af de førende skikkelser inden for dr. Møllers NSDAPN, fiskede i rørt vande og meddelte i et brev til *Hejmdal* den 19. januar 1937, at »Den nordslesvigske Bonde, der kæmper en fortvivlet Kamp, er aldeles ikke betænkelig ved de Metoder, der er blevet anvendt over for J. Warming, Stollig«. Lorenz Closter udtalte til *Modersmålet* d. 15. januar at »Begivenhederne i Holsten for en række Aar tilbage, har jo vist, at der ogsaa paa denne Maade kan opnaas Resultater. De har medvirket til Systemets Afskaffelse, og derfor kæmper vi ogsaa her i Nordslesvig«.

Politimyndighederne kunne vel dårligt opfatte det på andre måder end, at Stollig sagen ikke nødvendigvis ville blive en sørgelig enkeltepisode. Den i sig selv ubetydelige sag skulle nu tjene et klart politisk sigte. Selve efterforskningsarbejdet førte til, at der blev rejst tiltale imod Thomas Pørksen og Jep Schmidt for delagtighed i hærværk. Jep Schmidt for trusselbrev og Lorenz Closter for anonymt at have tilsendt Warming Luthers lille kate-

NSDAPN

Protestversammlung des Kreises Løndern

anlässlich der Verurteilung der Parteigenossen **Dr. Möller, Dr. Lorenz Christensen und Dr. Kordel**, am Donnerstag, d. 9. Dezember abds. 8 Uhr im Schützenhof.

Redner: 1. Pg. Uffessor **Stehr**, Hadersleben. 2. Pg. Baner **Wilhelm Reichgräber**. 3. Pg. **Dr. Lorenz Christensen**.

Wir fordern hiermit alle deutschen Volksgenossen aus dem ganzen Kreis zur Teilnahme auf.

Kreisleitung Løndern.

Stolligsagen gav anledning til, at der i begyndelsen af december måned 1937 blev indrykket en lang række indkaldelser til protestmøder i Nordschleswigsche Zeitung. Som i eksemplet t.v. fandt indkaldelsen sted under både ørn og hagekors.

kismus med indstregning af: Du må ikke begære din næstes hus. Et pauvert resultat som næppe kunne tilfredsstille de dansksindede sønderjyder. Politiet havde ellers afhørt op imod 100 personer, og deres tekniske afdelinger havde fremskaffet belastende materiale, der pegede på, at Pørksen og Schmidt var direkte impliceret i hærværket. Der var imidlertid kun tale om indicier, så bevisets stilling kunne ikke bære yderligere anklager.

Ved underrettsdommen i Aabenraa den 19. maj 1937 blev Pørksen dømt til 8 måneders fængsel, Schmidt fik 10 dages hæfte for trusselbrevet og Closter en bøde på 100 kr. Dommene blev appelleret, og ved landsrettens afgørelse den 27. juli blev dommene over Pørksen og Closter stadfæstet, mens Schmidt blev frikendt. Ved højesterets dom af 18. februar 1938 blev både Pørksen og Schmidt frikendt. Det var ikke lykkedes politiet trods anvendelsen af mange ressourcer at tilvejebringe tilstrækkeligt med bevismateriale. Politiajudanten fandt, at udfaldet ikke var så dårligt, da frikendelsen betød, at der ikke kunne skabes grobund for fremvæksten af martyrer.

Reelt kunne det ikke dække over det faktum, at forsøget på at få de skyldige dømt var mislykket. På trods heraf var nederlaget i den kriminelle strafferetssag ikke så slemt for politiet – værre var de udløbere, som Stolligsagen førte med sig. Her tænkes på den turbulens, der blev skabt, da politiet greb ind over for den hetzkampagne, som det lykkedes de nazistiske hjemmetyske kredse at få stablet på benene. Hvorledes tonen var blandt denne gruppe, er der allerede givet enkelte eksempler på, men efter landsretsdommen blev tonen om muligt endnu mere hadsk. Politiets tålmodighed brast for alvor den 22. august 1937, hvor et flyveblad trykt på dansk i grov form fremstillede den »rigtige« version af Stolligsagen. Flyvebladet blev beslaglagt, og dommeren i Aabenraa afsagde den 28. august beslaglæggelseskendelse, som blev stadfæstet af Vestre Landsret den 8. september 1937. I alt var der trykt 50.000 eksemplarer, der skulle uddeles til alle husstande i Sønderjylland. Som ansvarlig var anført føreren for NSDAPN dyrlæge Jens Møller, redaktør Harboe Kardel og dr. Lorenz Christensen. Den juridiske hjemmel til at gribe ind over for flyvebladet var, at det indeholdt vildledende oplysninger om en sag, der stadig verserede ved domstolen, samt at skriftet indeholdt æreskrænkende udsagn om statsadvokatens og politiets arbejde. Om politiet hed det, at da de forgæves havde eftersøgt

en gerningsmand, skulle der nu findes en syndebug, »hvad enten det nu ramte den rigtige eller ej«. Mindst lige så hårde beskyldninger havde tidligere været fremsat i *Nordschleswigsche Zeitung* og andre tyske grænseblade, så reelt var det, der blev grebet ind overfor den demonstration, som flyvebladet repræsenterede ved, at alle husstande skulle have bladet tilsendt. Formålet var at nedgøre dansk retspleje i grænselandet, og det var det, der blev grebet ind overfor. Således vurderede *Hejmdal* situationen i sin udgave fra 30. august, og vurderingen forekommer at være korrekt.

Mindretallets provokatoriske linie over for politiet blev fortsat. Efter den 8. september blev der udsendt endnu et flyveblad meget lig det første, men de mest voldsomme angreb imod anklagemyndigheden var strøget, og skyldsspørgsmålet blev ikke direkte berørt – dette flyveblad blev ifølge Agersted også skønnet at falde ind under den afsagte beslaglæggelseskendelse. Den opfattelse blev dog ikke delt af Justitsministeriets jurister.¹⁵⁹

I forbindelse med udarbejdelsen af anklageskriftet imod de ansvarlige for første flyveblad begik Agersted og statsadvokat Holm den taktiske fejl at kræve tab af de borgerlige rettigheder for de tiltalte. Der rejste sig et ramaskrig ikke blot i den tyske presse i Danmark, men også fra blade i Schleswig-Holstein, ja faktisk over hele Tyskland rejste der sig en pressestorm imod anklageskriftet. Om det var den direkte årsag til, at anklagemyndigheden den 1. december frafaldt dette punkt, kan ikke afgøres på baggrund af det benyttede kildemateriale, men umiddelbart ser det ud til at have været tilfældet. De nazistiske grupper hove-rede og havde klart scoret en propagandamæssig gevinst. I retsagen, der fulgte vedrørende det første flyveblad, spillede de med stor behændighed på grundlovens ord om, at »Enhver er berettiget til på tryk at offentliggøre sine tanker, dog under ansvar for domstolene. Censur og andre forebyggende forholdsregler kan ingen sinde på ny indføres«. Alligevel blev de tre anklagede ved underretten i Aabenraa den 5. december dømt, og pludselig var det ikke en inferior Pørksen, det drejede sig om, men mindretallets ledende personer! Det kom til demonstrationsmøder i de sønderjyske købstæder, hvor bl.a. Jep Schmidt udtalte: »Fremtiden vil – som nu – altid finde de tyske Nordslesvigere kampberedte«. I Højer, blev der truet med protestmøder for hver af de 60 dages fængsel, som Jens Møller på daværende tidspunkt stod til.

Både Stolligsagen og Flyvebladssagen skabte nu stor furor. Politiajudantens analyse kan sammenfattes således, at målet fra tysk side nu blev at vende spyddet om ved i højere grad at gøre staten delagtig i og ansvarlig for jordkampen, for på den baggrund at kunne fremstille forholdene, som om tyskerne i landsdelen blev hensynsløst forfulgt. Pørksens »ret« trådte i baggrunden for »folkegruppens ret«. ¹⁶⁰ Med denne drejning lykkedes det Jens Møller, Jep Schmidt og Harboe Kardel at få den tyske presse til at give begivenhederne i landsdelen en massiv pressedækning af »det forfulgte mindretal«, der både økonomisk og politimæssigt blev udsat for overgreb. Stemningen i Tyskland blev nervøst fulgt af Lauritz Larsen ved det danske konsulat i Flensborg og Herluf Zahle ved det danske gesandtskab i Berlin. Herfra blev der løbende indsendt stemningsberetninger og avisartikler til det danske Udenrigsministerium, som videresendte materialet til Justitsministeriet. ¹⁶¹

Selve flyvebladsdommen blev ligeledes appelleret og ført som en domsmandssag. Ved Landsrettens dom den 9. februar blev de moderate straffe fra byretten yderligere nedsat, da dele af anklagepunkterne ikke blev godtaget. Den »strengeste« straf gik til Jens Møller, der blev idømt en bøde til statskassen på 2.000 kr., Lorenz Christensen fik en bøde på 500 kr., og Harboe Kardel slap med 150 kr. Politiajudanten anførte i sin senere kommentar til dommen, at af de tre domsmænd var en tysk nazist og en dansk nazist. ¹⁶² Det forklarer sandsynligvis, at to af domsmændene afgav dissens, hvad angik strafudmålingen med krav om frifindelse af Kardel og nedsættelse af straffene for de to øvrige.

Agersted havde, set i bakspejlet, gjort klogere i ikke at beslaglægge det første flyveblad – hvor vidt beslaglæggelsen skete i samråd med politiajudanten, fremgår ikke, men det må formodes.

Da dommene i disse to sager var faldet, førte det i februar 1938 til angreb i den danske presse snart på politiajudanten og politiet snart på justitsministeren. Specielt i *Nationaltiden* de blev Refslund Thomsen hængt ud og gjort til ansvarlig!

Gang på gang har vi her i bladet advaret mod de tilløb til dansk Scharfmacherei, der er blevet forsøgt i Nordslesvig under justitsminister Steinckes og folketingsmand J.P. Nielsens ledelse med den stedlige politiajudant som redskab..... Måske kunne i denne politiets enhedsperiode

højesterets Stollig-dom også benyttes til at fjerne det nordslesvigske politiadjutant-embedes byrder fra amtmand Refslund Thomsens skuldre.

Overfor dette angreb reagerede Refslund Thomsen med at fastslå, at politiadjudanten ikke behandlede kriminelle straffesager. Administrerende direktør for Sønderjyllands Kreditforening P.A. Callø, Haderslev, og den socialdemokratiske folketingsmand J.P. Nielsen protesterede voldsomt overfor *Nationaltidendes* behandling af Refslund Thomsen. Callø fremførte, at avisen havde udvist en »sørgelig Mangel paa national Disciplin, at en højtstaaende dansk Embedsmand paa en udsat Post i Grænselandet af et Hovedstadsblad gøres til Genstand for et Bagholdsangreb, som savner ethvert Grundlag i de faktiske Forhold«. *Nationaltidende* fortrød dog intet og gik til angreb med udsagn som

Hvad skal vi med dette embede? Snart prædikes, netop fra Aabenraa, at Kongeå-grænsens spor skal udslettes – snart laver man sær-institutioner uden sidestykke i Himmerland, på Fyn eller Bornholm. Rigspolitichefen vil nok være i stand til at lede løsningen af de opgaver, som foreligger i de sønderjyske Landsdele. Nationalpolitisk ville en sådan ordning være at foretrække for den nuværende, som sammenblander administrative overøvrigheds-forretninger med rene politi-forretninger...¹⁶³

Ret beset havde *Nationaltidende* ikke sat sig ind i, hvad der var politiadjutantens embedsområde, eller også lå der et politisk motiveret angreb til grund herfor. Refslund Thomsen følte sig dybt krænket, og hans indignation kom tydeligt frem i et brev af 18. marts til Justitsministeren.¹⁶⁴ *Nationaltidendes* kommentarer blev betegnet som kulminationen på en stadig række angreb, der var blevet fremført fra en vis konservativ fløj. Ufrivilligt kom *Nationaltidendes* artikler til at figurere som et af nazisternes bedste skyts. I endnu et flyveblad, med Peter Larsen som ansvarshavende blev artiklerne referet med kommentarer som »Kosteligt er det Ekko som i de sidste Dage har genlydt i den danske Systempresse« og »Tilbage blev Dumhederne – Statsadvokat Holm og Politiadjudanten endnu i Embede«. ¹⁶⁵ Nazisterne havde stor glæde af angrebene på de danske myndigheder. Den propagandamæssige værdi af Stollig- og flyvebladssagen var efter afsigelsen af de to domme dog ved at være udpint, interessen for sagen svandt hurtigt syd for grænsen. *Nordschleswigsche Zeitung*

Fra slutningen af 1930'erne blev demonstrationerne fra de nationalsocialistiske dele af det tyske mindretal stadig mere udfordrende. Stadig oftere blev der demonstreret med optog, parader og uniformitet. For ikke at give Tyskland et påskud til at intervenere på mindretallets side gav de danske myndigheder mindretallet en stadig længere line. Politiet fik tilskuerens rolle, som her ved NSDAP-N's partidag i Haderslev den 21. maj 1939, hvor den marcherende hjemmetyske ungdom optræder i »uniform«. Foto: Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark.

forsøgte fra tid til anden at puste til gløderne, men uden det store held.¹⁶⁶

Stolligsagen og dens udløbere viser hvilket knivsæg politiadjudanten havde at balancere på. Dilemmaet bestod i, at rent politimæssige hensyn skulle vægtes overfor nationalpolitiske hensyn, som igen kom under beskydning både fra højre og venstre side af det politiske landskab.

Set i et internationalt perspektiv må Stolligsagen og hele mindretalskonflikten i Sønderjylland siges at være småkrusninger i betragtning af, hvor blodigt mindretalskonflikter kan udvikle sig. Den danske statsmagt brugte ikke sin politistyrke til syste-

matisk at undertrykke mindretallet, og det tyske mindretals styrke var ikke stor nok til for alvor at destabilisere forholdene i landsdelen. Skulle der virkelig sættes magt bag de voldsomme angreb imod den danske stats integritet, skulle der ydes støtte fra Tyskland ud over den økonomiske og moralske støtte, som tilflød mindretallet. Med politiadjudantstillingen som garant blev det sønderjyske politi i 1930'erne ledet med besindighed og smidighed. Det eksisterende politiberedskab var stærkt nok til at holde urolighederne i ave og ikke mindst være særdeles velorienteret om, hvad der rørte sig i grænselandet.

12. Politiadjudanturen efter enhedspolitiordningens ikrafttræden

Med loven om enhedspolitiet kunne det forventes, at politiadjudanturen ville komme under fornyet pres. På trods af, at institutionen var i kraftig modvind i borgerlige kredse, blev den midlertidige stilling som politiadjudant i 1938 forlænget. Hans stilling var dog svækket og antallet af stillinger, der direkte var knyttet til politiadjudantkontoret i Aabenraa, blev i løbet af året indskrænket til 4 personer. Troels Fink fandt ikke arbejdsvilkårene fuldt tilfredsstillende og fratrådte 1. december 1938, og hans stilling blev ikke ført videre af politiadjudantinstitutionen.

Da det i foråret 1939 lykkedes Thune Jacobsen at få etableret et landsdækkende sikkerhedspoliti, kom de indhøstede erfaringer fra etableringen af politiadjudantstillingen ham i første omgang til gode. Politiadjudantstillingen gav rigspolitichefen et grundlag for at udforme de landsdækkende regler for efterretningsvæsenet – uden dog at den specielle sønderjyske ordning blev ophævet. Rigspolitichefen udsendte en politimand til undersøgelser i marken i alle de sønderjyske politikredse. Hans kommissorium lød på at være nærværende under forberedelse og gennemførelsen af politimæssige foranstaltninger i anledningen af valgkampen til Folketinget den 3. april 1939, men desforuden vurderede han bl.a., om en særlig politiordning for Sønderjylland burde opretholdes. Den fortrolige rapport slog uden tøven fast, at ikke alene burde den opretholdes, men ordningen »er med visse Ændringer saa forbilledlig, at den efter Enhedspolitiets Oprettelse burde indføres ogsaa i det øvrige Land«. Under alle omstændigheder burde politiadjudanten styrkes, og der blev foreslået, at flere opgaver blev centraliseret her.¹⁶⁷ Således kom udviklingen dog ikke til at forløbe.

I et notat af 27. januar 1940 fremgår det, at trådene fra kritikken i 1938 efterhånden også havde indfanget Refslund Thomsen. Refslund Thomsen fremførte nu, at politiadjutanturens arbejde havde høstet gavn af at være indordnet under politiet, men at det også betød en hæmning for så vidt, som det ofte var blevet fundet mistænkeligt, at en politiinstitution i så høj grad beskæftigede sig med mindretalsproblemerne. Refslund Thomsen mente, oprettelsen af Det Sønderjydske Sekretariat måtte have til følge, at politiadjutanturens virkefelt som oplysningscentral blev begrænset til de områder, der havde særlig politimæssig interesse. Det Sønderjydske Sekretariats opgaver skulle være at:

- følge den nationalpolitiske udvikling i Sønderjylland på alle felter
- udarbejde en årlig oversigt over udviklingen
- følge den litteratur af grænsepolitisk art, der udkommer på modsat hold og sørge for anmeldelse og omtale af den
- foretage undersøgelse af spørgsmål af væsentlig betydning for den nationale udvikling i grænselandet.

Troels Fink skulle være leder af sekretariatet, og bestyrelsen skulle bl.a. bestå af direktør Martin Hammerich og I.P. Nielsen. Med Refslund Thomsen som bestyrelsesformand mente han, at det var sikret, at politiadjutantinstitutionen i hvert fald ikke foreløbig gav en for snæver indstilling over for mindretallet. Sekretariatet kom aldrig til at virke i den her skitserede form. Med besættelsen af landet i april 1940 ønskede initiativtagerne ikke et nyt organ, der kunne støde besættelsesmagten. I stedet blev der oprettet et sekretariat for det »De sønderjyske danske Samfund«, med Troels Fink som sekreær i opbygningsperioden fra oprettelsen i april 1940 til januar 1942.¹⁶⁸ Elementer af de bredt formulerede punkter kan siges at være blevet behandlet af sekretariatet for De Sønderjyske Danske Samfund, men formelt afstedkom det ikke ændring for politiadjutantstillingen. Reelt var politiadjutantstillingens virke dog allerede før april 1940 svækket, og de planer og initiativer, som udgik de kommende år, blev i stigende grad mere traditionelle politiopgaver – præget af Aage Agersted.

Da det kom til en konflikt over sikkerhedspolitiets virke i Sønderjylland, var det således symptomatisk, at det var Agersted, der på politiadjutantembedets vegne angreb sikkerhedspolitiets

virke. I en særdeles vred skrivelse af 17. januar 1940 til justitsministeren (med en fortrolig kopi til rigspolitichefen sendt den 25. januar) blev det anført, at der med sikkerhedspolitiets oprettelse ville være områder, der var sammenfaldende med politiadjutantens.¹⁶⁹ På et møde den 1. juni 1939 mellem lederen af rigspolitichefens sikkerhedspoliti Emil Gustav Strøbech, rigspolitichef Thune Jacobsen og stedfortræder for politiadjudanten Aage Agersted havde Strøbech udtalt, at »Sikkerhedspolitiet i Sønderjylland er Dem, og der vil intet passere uden gennem Deres Kontor«. Agersted havde efterfølgende fået Thune Jacobsens accept af, at den hidtidige forretningsgang i de sønderjyske politikredse ville forblive uændret, således at alle »politiske sager« og lignende som hidtil ville blive indsendt af kredsene til politiadjutantkontoret. Herfra blev den videre indsats koordineret, og orienteringen skete til Justitsministeriet og rigspolitichefen.

I september 1939 blev Agersted vidende om, at der arbejdede sikkerhedspolitifolk i Sønderjylland, der arbejdede uden at samarbejde med de sønderjyske politimyndigheder. Hvis arbejdet havde været omkring spionsager, der ved udbruddet af den europæiske storkrig i september i særlig grad var blevet aktuelle, kunne det være forklaringen – Agersted og Refslund Thomsen medgav, at denne type af opgaver bedst blev varetaget centralt af sikkerhedspolitiet. I det omtalte tilfælde var der dog tale om, at Strøbechs folk skulle søge oplysninger om det tyske mindretal generelt og om dyrlæge Jens Møller og dr. Frits Clausens omgangsfæller specielt. Med andre ord sikkerhedspolitiet bevægede sig ind på politiadjutantens kerneområder. Strøbech beklagede efter Agersteds intervention begivenheden og omtalte det som en misforståelse, som ikke ville blive gentaget. Det var spil for galleriet. I de følgende måneder blev det mere og mere klart, at rapporter, der retteligt hørte hjemme hos politiadjudanten, blev indsendt direkte til sikkerhedspolitiet i København.

Usikkerheden bredte sig med hensyn til kommandogangen i de enkelte politikredse. I Sønderborg mente politimester Erik Sundorph ikke at have nogen myndighed over de udstationerede sikkerhedspolitifolk. Agersted gik i rette med politimesteren og de udsendte personer blev igen underlagt politimesteren, men Sundorph gjorde opmærksom på, at Strøbech under et besøg i Sønderborg havde givet ordre til, at alle sager angående det tyske mindretal skulle sendes direkte til ham og ikke til poli-

Aage August Agersted (1895-1944) Efter en militær karriere påbegyndte han det juridiske studie i 1924 og afsluttede studierne 4 år senere med 1. karakter. Herefter fulgte en lang række stillinger dels som sagfører og fuldmægtig inden for dommer- og politiområdet. I 1932 blev han ansat som fuldmægtig i statspolitiet og fik sin første ansættelsesmæssige forbindelse med Sønderjylland, da han af Mensen blev konstitueret som politimester i Haderslev fra den 1. januar 1935 til 1. maj 1935. Kort tid efter sin tilbagekomst til København blev han betroet ledelsen af statspolitiets uniformerede korps - 100 mandskorpset - og stod således for organiseringen af flere udrykningsopgaver i 1935 f.eks. i anledning af Lillebæltsbroens indvielse og nazidemonstrationerne i Bajstrup i Tønder politikreds. Samme år blev han udnævnt til politimester i Aabenraa og stedfortræder for politiadjudanten med ansvar for at lede den direkte politiindsats i forbindelse med uroligheder. I 1943 blev han chef for Ordenspolitikkommandoen for Jylland og Fyn. Den 26. maj blev han fængslet af tyskerne og sigtet for illegalt arbejde. Han blev overført til KZ-lejren Neuengamme, hvor han døde den 2. december 1944. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

tiadjudanten. Efter gentagende møder mellem Agersted, Strøbeck, vicepolitichef Begtrup-Hansen og Thune Jacobsen blev Begtrup-Hansen sendt på inspektionsrejse til de sønderjyske politikredse. Det blev igen understreget, at de udstationerede sikkerhedspolitfolk i lighed med kredsens øvrige politfolk var underlagt den pågældende politimester, samt at politikredsenes samarbejde med politiadjutanturen skulle fortsætte uforandret. På et punkt var der nogen usikkerhed, nemlig vedrørende spionagesagerne. De var som kriminalsager formelt politiadjudanten uvedkommende i den forstand, at ledelsen af efterforskningen m.m. påhvilede vedkommende politimester. Agersted og statsadvokaten i Sønderborg H. Holm fremførte dog, at efterforskningens leder i disse sager burde orientere såvel statsadvokaten som politiadjudanten. Umiddelbart forekom det også som en rationel fremgangsmåde, når det betænkes, at politiadjudanten i kraft af det store efterretningsarkiv lå inde med oplysninger, der kunne trækkes på ved vurderingen af sikkerhedspolitiske spørgsmål.

Strøbeck arbejdede derimod på at få oprettet sin »egen« landsdækkende oplysningscentral og ønskede ikke et samarbejde med politiadjutanturen. Strøbeck ønskede ikke at se sikkerhedspolitiet som en assistanceafdeling i lighed med Rigspolitiets øvrige specialafdelinger, hvilket ellers havde været Thune Jacobsens idé. Agersted beskyldte direkte Strøbeck for at arbejde i Gestapoånd, hvilket i længden ville virke fuldkommen ødelæggende på det gode samarbejde, som den statslige enhedspolitiordning netop skulle fremme. Strøbeks bestræbelser blev dog standset, og han blev den 1. april 1940 forflyttet til en stilling som kriminaldommer i Kolding.¹⁷⁰

På trods af landets besættelse den 9. april 1940 fortsatte politiadjutanturen. På selve besættelsesdagen blev Agersted opsøgt af de nazistiske ledere for hjemmetyskerne, overløjtnant Peter Larsen, dr. Jens Møller (siden 1939 folketingsmand) og Jep Schmidt. De erklærede, at de ikke ville benytte sig af den gunstige chance og ville sørge for, at hjemmetyskerne forholdt sig i ro –, det var nu så som så med at opfylde løftet.¹⁷¹ Fra dansk side frygtede man, at Tyskland opdudnet af de hjemmetyske kredse ville foretage en grænserevision og dermed en tvangsindlemmelse af Nord-slesvig. I de hjemmetyske kredse opstod der krav og forventninger til en grænseflytning på 20-årsdagen for Genforeningen den 15. juni eller på dagen for Versailles-traktaten den 28. juni. I de

første måneder af besættelsen var det det alt over skyggende spørgsmål i Sønderjylland. Refslund Thomsen afgav i sin egen-skab af politiadjutant en beretning til Justitsministeriet, der dokumenterede, hvor opskræmt den danske befolkning var og opfordrede regeringen til at formå den tyske besættelsesmagt til at få det tyske mindretals ledere til at respektere lov og ret i landet.¹⁷² Hjemmetyskerne måtte dog i løbet af 1940 skuffet erkende, at Hitler stod fast på, at han ikke agtede at rejse nogen konflikt på det nordslesvigske spørgsmål.¹⁷³

I foråret 1941 skrev Refslund Thomsen til departementschefen og gjorde opmærksom på, at stillingen som politiadjutant ville udløbe til december samme år. Af Svendsens svarskrivelse og Refslund Thomsens orienteringsskrivelse til Agersted fremgår det, at han fandt det vanskeligt at få afgrænset henholdsvis Agersteds og sin egen stilling i politiadjutantspørgsmål. Refslund Thomsen ønskede helst at træde tilbage.¹⁷⁴ Svendsen fik dog åbenbart overtalt ham til at fortsætte, og parret Thomsen og Agersted fik den 1. december 1941 forlænget deres ansættelser på uforandrede vilkår for en 3-årig periode. Forinden havde Agersted over for departementschef Aage Svendsen redegjort for politiadjutantens interne arbejde – igen med kopi til rigspoliti-
chefen. Agersted ridsede først de hovedplaner op, hvorpå arbejdet var organiseret, (instruksen af 11. december 1935), instruks angående foranstaltninger til at forebygge demonstrationer af udlændinge på dansk statsområde og instruks vedrørende opretholdelse af lovlig orden ved grænsen, begge af 30. juni 1936, samt forslaget til ensartede regler med hensyn til flagning, processioner m.m., som alle tidligere har været behandlet i afhandlingen. Til denne række føjede sig en detaljeret plan for »Ekstraordinær Grænsebevogtning med Politi og Grænsegendarmeri«. Planen var så ny, at den blev vedlagt i genpart, men der var allerede distribueret til grænsepolitikredsene og gendarmeriet. Medens det var Refslund Thomsen, der primært havde forestået arbejdet med de tidligere planer, var det Agersted, der havde udarbejdet denne konkrete strategiplan. Hans militære baggrund kom ham til gode i denne sag. Planen skulle iværksættes såfremt forholdene i Tyskland skulle udvikle sig i en sådan retning ved krigens ophør, at det ville blive nødvendigt med ekstraordinære sikkerhedsplaner for at undgå, at tyske tropper eller andre skulle søge over grænsen.

Ved »Spadeslaget« i Haderslev den 8. december 1940 kom det til voldsom konfrontation mellem de danske nazister og politiet. Det lokale politi kunne ikke magte opgaven med at opretholde ro og orden, men via politiadjudanturet blev der tilkaldt den fornødne forstærkning. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Selve arbejdet med efterretningsvæsenet, det vil sige arkivet, blev holdt vedlige, men tidligere tiders store analyserende indberetninger blev ikke længere udarbejdet.

Agersted havde indført den procedure at afholde hyppige politimestermøder. Foruden de 6 sønderjyske politimestre deltog stadsadvokaten i Sønderbog som regel også. Det blev erkendt, at der her blev lagt en linie for *alle* de almindelige politiområder, altså også på områder, der ikke umiddelbart faldt ind under politiadjudantens virkefelt. Agersted forsvarede denne praksis med, at det i grænselandet var specielt væsentligt, at der blev skabt en ensartet praksis på alle områder idet den sønderjyske befolkning fra tiden før Genforeningen var vænnet til at være kritisk indstillet overfor myndighederne, og det var derfor vigtigt, at man så vidt muligt skabte ensartede forhold på alle områder. Forholdene havde da også udviklet sig derhen, at man fra de forskellige politikredse i mange enkelttilfælde rettede henvendelse til politiadjudanturet for at få skabt ensartede afgørelser.¹⁷⁵ Selvom Ager-

sted egentlig ikke havde nogen lovhjemmel til som politiadjutantens stedfortræder at optræde som overpolitimester på alle de politimæssige områder, var det faktisk, hvad der fandt sted. Ministeriet og rigspolitichefen billigede øjensynligt denne fremgangsmåde, nok mindre på grund af Agersteds historiske analyse, som måtte anses for ganske tvivlsom, men derimod fordi det etablerede system faktisk fungerede tilfredsstillende.

For at fremføre et eksempel på hvor Agersted havde været »in charge« og i overensstemmelse med instruksen af 11. december 1935, anførte han til slut, hvorledes han på politiadjutantens vegne havde overtaget ledelsen af en større politistyrke i forbindelse med uroligheder og demonstrationer, som det lokale politi ikke selv kunne klare. Senest var det sket ved nazisturolighederne i Haderslev den 8. december 1940 – under det berømte »Spadeslag«. Ved den lejlighed var danske SA'ere kommet i slagsmål med det lokale politi, der måtte vige for de hjelm- og spadebevæbnede nazister. Den daværende justitsminister Harald Petersen har i sin senere redegørelse for episoden nævnt, at en uniformeret nazist havde meldt sig på politistationen ca. 1 time før, mødet skulle afholdes på Højskolehjemmet i Haderslev, og meddelt at 400 medlemmer af DNSAP bevægede sig i procession til mødet. Det var åbenbart, at meddelelsen blev givet, for at politiet, der næppe kunne magte en så stor skare, skulle komme til stede og derved demonstrere sin magtesløshed. Politiet rekvirerede dog forstærkning via politiadjutantkontoret. Der ankom i løbet af dagen forstærkning ikke bare fra de sønderjyske politikredse, men også fra Odense. Om aftenen konsulterede Agersted øjensynlig rigspolitichef Thune Jacobsen, og beslutningen blev, at nazisterne skulle afvæbnes. Højskolehjemmet blev belejret, og politiet kunne nu drive demonstranterne ud fra Højskolehjemmet med tåregas og give dem prygl. Værnemagten forholdt sig passivt og forsøgte ikke at hjælpe de danske SA'ere. Der blev foretaget ca. 240 anholdelser.¹⁷⁶ Nazisterne inden for det tyske mindretal var opskræmt over politiets håndfaste indgriben – ikke fordi de sympatiserede synderligt med de danske nazister, men fordi de frygtede, at blive udsat for samme behandling ved deres demonstrationer.¹⁷⁷ De arresterede slap dog efter tysk pres for tiltale. Begivenheden var medvirkende til, at den tyske besættelsesmagt ønskede justitsminister Harald Petersen fjernet fra posten, hvilket skete den 9. juli 1941. Det sønderjyske politiberedskab

havde vist sig effektivt, men episodens efterspil viste med al mulig tydelighed, at politiadjutanturens spillerum i resten af sin funktionstid var yderst begrænset.

Institutionen blev yderligere svækket, da Aage Agersted, med virkning fra 6. januar 1943, blev gjort til chef for den nyetablerede ordenspolitikkommando for Jylland og Fyn, men med sæde i Århus. To dage før blev der på politigården i Aabenraa holdt overleveringsforretning, hvor politimester Martensen-Larsen, Tønder, blev konstitueret som politimester i Aabenraa.¹⁷⁸

Da det danske politi blev interneret i september 1944, ansøgte Refslund Thomsen om tilladelse til at blive fritaget for hvervet som politiadjutant, hvilket blev bevilliget den 28. september 1944.

Efter krigen blev der den 11. maj oprettet 9 særlige politikommandørstillinger, der skulle lede opretholdelsen af ro og orden samt stå for anholdelsen af landsforrædere. Mens politimesteren i Tønder T. Martensen-Larsen blev udpeget som politikommandør for Sydjylland, blev politimester Ernst Brix politikommandør for særlige politiopgaver i grænseområdet, hvilket indbefattede de tidligere funktioner, som havde hørt under politiadjutanten.¹⁷⁹ Agersted kunne ikke overtage, da han var død i tysk koncentrationslejr¹⁸⁰ og Refslund Thomsen spurgte ingen.¹⁸¹

Da politikommandørstillingerne blev nedlagt i juni 1946, fik Brix besked om fortsat at varetage de særlige grænsepolitimæssige opgaver. Først omkring 1958 ophørte de sidste rester af politiadjutantens/politikommandørens virke. Der skulle altså forløbe ca. 40 år efter Genforeningen, inden der ikke længere var behov for politimæssige særforanstaltninger, der kan siges at være betinget af, at landsdelen havde været under tysk herredømme i perioden 1864-1920.

VI Politiets organisation

– kompetencekaos eller rationel organisering?

Ses der bort fra Sønderjylland kan politiets organisationsstruktur i 1920'erne og frem til enhedspolitiordningen ses som et klassisk skræmmebillede på, hvorledes uafklarede kommandoveje lægger op til og afstedkommer voldsomme kompetencestridigheder. Sagt med udgangspunkt i moderne organisationsteori kan resultatet blive, at hvis den indre usikkerhed i organisationen bliver

for stor, går alt energi til magtkamp, koordinering, forhandling, overtagelse og møder på striben.

Som en del af Justitsministeriets ressort kunne man med Max Weber som indfaldsvinkel forvente en ren hierarkisk struktur – et embedshierarki med højere og lavere instanser. Et fast ordnet system af over- og underordnede stillinger, hvor de med størst myndighed har opsyn med den, der har mindre.¹⁸² Problemet var dog, at så snart niveauet under ministeriet sluttede, og selve politiorganisationen begyndte, var forholdet mellem statspolitichefen, politidirektøren og politimestrene uafklarede. Politimesteren/politidirektøren var øverste chef i kredsen, så i hvilket tilfælde skulle statspolitichefen tage affære?

De forskellige udviklingstendenser henimod etableringen af rigspolitichefstillingen skal ikke gentages. Ej heller skal der redegøres for de større beføjelser, og centraliseringsforanstaltninger, der fandt sted, i hvert fald i forbindelse med oprettelsen af denne. Derimod skal det påpeges, at radikaliseringen af det politiske liv i 1930'erne i stadig stigende grad gjorde det nødvendigt at give korpset fælles arbejdsgiver. Langt ind i de borgerlige rækker var der accept af, at politimæssig bekæmpelse af sociale og politiske uroligheder ikke burde være et lokalt kommunalt anliggende.

I Sønderjylland var ordenspolitiet statsligt siden Genforeningen. Skulle der blive uroligheder med det tyske mindretal, var det nødvendigt med et statsligt korps ledet af statspolitichefen og i 1920-1922 hans højre hånd politiadjudanten for de sønderjyske landsdele. Regeringen ønskede ikke at være afhængig af kommuner, hvor der kunne være en stor andel af hjemmetyskere i by- og sogneråd.

Politiadjutantstillingen, som reelt var en overpolitimester for Sønderjylland, gav omvendt problemer set i forhold til den midlertidige administrator V.R. Haarløv – overamtmanden for Sønderjylland. Generelt må det konkluderes, at vanskelighederne i Sønderjylland skyldtes de helt specielle forhold omkring mindretallet. I den situation må det betegnes som en gevinst, at politiets organisering med både et statsligt ordens- og kriminalpoliti fungerede bedre end i resten af landet. Det mønster, der tegner sig, kan også udtrykkes således, at det lykkedes Mensen ved sin del og hersk politik at få reduceret de sønderjyske politimestres magtstilling og styrket sin egen.

Ved genoprettelsen af politiadjutantstillingen i 1934, var det de politiske strømme fra Tyskland og nazificeringen af mindretallet, der var årsag. De overordnede spørgsmål vedrørende mindretallet havde mere eller mindre formelt ellers hørt under amtmændenes ressort, så det gav på ny anledning til kompetencekonflikt. Med politiadjutantstillingen lykkedes det dog at få koordineret den politimæssige indsats og frem for alt få højnet informationsniveauet om det tyske mindretals aktiviteter.

De ledende personers ambitioner og evner spillede voldsomt ind på udviklingen. Mensen var en utrættelig forkæmper for det statslige enhedspoliti og en øget centralisering af magten hos statspolitichefen. Hans bryske stil, hans mangel på respekt og tillid til andres evner stod i vejen for, at potentielle allierede inden for justits- og politikvæsen helhjertet ønskede at støtte hans kandidatur. Med efterfølgeren Thune Jacobsen blev udsigten bedre. Hans handicap var i højere grad politisk end menneskeligt. At Thune Jacobsen omvendt satte sine personlige ambitioner over spørgsmålet om af få organiseret et statsligt enhedspoliti, er dog ligeledes blevet dokumenteret. Thune Jacobsen var sammen med Justitsministeriets embedsmænd under ledelse af departementschef Aage Svendsen den egentlige arkitekt bag loven af 1937 om det statslige enhedspoliti. Thune Jacobsen synes ikke at have skullet synde til den sønderjyske særordning. Den sønderjyske særlov var og blev en del af Mensens æra, mere end den blev betragtet som model for den nyordning af hele politiet, som var forestående.

Selv om der ligeledes var spændinger på de lavere niveauer f.eks. mellem ordensbetjente og kriminalbetjente, synes dette aspekt i samtiden dog overspillet set i forhold til de ledelsesmæssige problemer. Ordensbetjentene var langt den største gruppe, men prestigemæssigt var det kriminalpolitiet, der nød størst bevågenhed. En stilling i det statslige kriminalpoliti var ofte en advancementsstilling set i forhold til det at være kommunalt ansat, men som regel betød det ikke højere løn. På mellemliderniveau var der derimod gnidninger specielt mellem de kommunale politiassistenter og politifuldmægtige, som i provinsen var direkte ansat af politimesteren og i København statsansatte. Disse skærmydsler slap man for i Sønderjylland – stillingen som politiassistent eksisterede ikke i landsdelen.

CIS-betjente i Haderslev januar 1920. Korpset fungerede under Den internationale Kommission og stod for de politimæssige opgaver i afstemningsområdet. I stolen sidder A.N. Jensen, som virkede inden for politiet i Sønderjylland i over 40 år. Efter at have været i tysk krigstjeneste og såret to gange kunne han i februar 1919 vende hjem til sin bror i Skærbæk og fortsætte sit virke som karetmager. Da Haderslev bystyre ønskede at oprette et midlertidigt sikkerhedspoliti, der kunne hjælpe nattevægterne og afløse det tyske politi, søgte han ind i dette korps. Da Den internationale Kommission overtog administrationen af landsdelen, fulgte tiden som CIS-betjent, direkte efterfulgt af ansættelse i det sønderjyske ordenspoliti og fra 1938 som betjent i det statslige enhedspoliti. Den kompetente og handlekraftige betjent dukker ofte op i politimæssige brændpunkter. Han deltog i felten i forbindelse med Stenderupslaget i 1932. Det faldt i hans lod den 9. april 1940 at kapitulere til tyskerne efter de skyderier, der havde fundet sted i Haderslev omkring kasernen. Han deltog i »Spadeslaget« med danske nazister den 8. december i Haderslev, og han var udsendt til at overvære strejkemøde vendt mod den tyske værnemagt den 21. august 1943 på Odense stadion, hvor han greb mikrofonen og sagde:

»Vi sønderjyder ventede fra 1864 til 1920, så I kan vel nok også vente til den dag, Dannebrog igen kan vejre frit. Og den dag kommer – det er ganske vist. – Og så kan vi synge med digteren:

Ja, dagen kommer, hvor ørnen bort fra rede må rømme, da frit i Danmarks skov det røde flag tør gynge, og ikke lærken blot har lov på heden dansk at synge. – Strejken vil politiet ikke blande sig i. Den må I selv ordne. Vi vil kun opretholde lov og orden – vi har kun at vente til den dag, hvor landet igen er frit«.

Talen vendte stemningen til fordel for politiet, og A.N. Jensen blev båret gennem byen i guldstol. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

VIII Opsummering og afrunding

Ønsket om at kunne hævde den danske stats nationale suverænitæt i det genvundne Sønderjylland bevirkede, at det blev staten der kom til at stå for ordenspolitiet – en opgave, der var kommunal i det øvrige land. Hvis de kommunale myndigheder skulle stå for ordenspolitiet i Sønderjylland, kunne man risikere, at det ikke ubetydelige tyske mindretal i visse egne kunne få en indflydelse, der fra dansk side ikke var ønsket. Skulle der opstå nationale uroligheder, ønskede man at kunne bekæmpe disse med et fuldstændigt loyalt dansksindet politikorps. Hertil kom de uoverskuelige økonomiske og sociale forhold i landsdelen, hvilket alt i alt bevirkede, at normeringsrammen blev på 250 betjente.

I den foreløbige instruks for korpset fra 1921, blev der tillagt ordenspolitiet større beføjelser end i resten af landet, netop for at kunne gribe ind i tilfælde af sociale, økonomiske og nationale uroligheder. Større nationale uroligheder udeblev, og trods hårde økonomiske vilkår i 1920'erne blev der ikke behov for en massiv politiindsats. Normeringsrammen for betjente blev da heller aldrig opfyldt – faktisk faldt antallet af betjente i årene efter Genforeningen. Sammenfattende må det siges, at det var de specielle nationale forhold i grænselandet, der gav Sønderjylland en særstilling på politiområdet. Der var ikke tale om, at politiordningen var et laboratorium for påtænkte forvaltningsreformer, selvom Danmark i 1919 havde været tæt på at få et statsligt enhedspoliti, og desuagtet at alt politi i Danmark fra 1938 blev statsligt.

De helt specielle grænsepolitiske aspekter blev accentueret med nazificeringen af mindretallet i 1930'erne. Det førte til danske modforholdsregler som oprettelsen af 100-mandsholdet i 1933 og genoprettelsen af politiadjutantstillingen i 1934. I det daglige viste det sig hurtigt, at der ikke var brug for så stor en ekstrastyrke i Sønderjylland, så korpset blev hurtigt fordelt over hele landet. Politiadjutantstillingen forblev en sønderjysk særforanstaltning. Politiadjutanturen koordinerede den politimæssige indsats i landsdelen og gennem sin efterretningsvirksomhed blev informationsniveauet vedrørende det tyske mindretals virke højnet både lokalt og i Justitsministeriet.

I 1933 blev bestræbelserne for at få indført et statsligt enhedspoliti intensiveret, men den sønderjyske ordning blev ikke trukket frem som et eksempel til efterfølgelse. I arbejdet med de for-

skellige udkast blev erfaringerne fra Sønderjylland ikke inddraget. Den sønderjyske ordning havde sit udspring i Genforeningen og de problemer, den afstedskom. En nyordning af politiet blev til i lyset af de urolige politiske forhold. Enhedspolitiet og loven af 1937 havde klar sammenhæng med ønsket om at bekæmpe revolutionære bevægelser, men samtidig var der tale om en socialdemokratisk kongstanke, der allerede var ventileret i forbindelse med diskussionerne omkring retsplejereformen af 1916. Den forhenværende rigspolitichef Begtrup-Hansen har fremført, at i og med det sønderjyske ordenspoliti ved Genforeningen blev lagt ind under chefen for statspolitiet, skete der i virkeligheden et stort skridt i retning af enhedspolitiet.¹⁸³ Det er mere forkert end rigtigt. Nok var det den daværende chef Valdemar Mensens brændende ønske, men det var helt specielle forhold omkring grænseregionen, der bevirkede, at ordenspolitiet blev statsligt. Der skulle verdenspolitiske og økonomiske rystemer til, før ordenspolitiet i resten af landet fulgte trop.

Forud for loven af 1937 var de ledende personer inden for politi- og retsvæsen delte i spørgsmålet om, hvorvidt det var ønskeligt med et enhedspoliti. Det er ikke helt forkert at konkludere, at saglige hensyn her spillede en mindre rolle set i forhold til de enkelte aktørers forsøg på at forsvare eller udvide deres magtbastion.¹⁸⁴

Skæres der igennem de endeløse personstridigheder, havde rigsadvokat Goll ret i, at en ordning med statsligt enhedspoliti var at foretrække, men så længe Mensen var chef for statspolitiet, var der for stor modstand over for denne løsning. Vagtskiftet i 1933 førte ikke straks til enhedspolitiets gennemførelse på grund af politisk modstand fra Venstre og Konservative.

Med besættelsen den 9. april 1940 blev politiets rolle yderst problematisk, og hvorledes politiet tacklede sin opgave er vel et af de mest omdiskuterede spørgsmål i den nyere Danmarkshistorie. Det skal ikke her forsøges at bidrage til debatten, da det ligger uden for rammerne af denne afhandling, men blot fastslås, at Thune Jacobsen som politiets chef til 1941 og fra 1941 som justitsminister i offentlighedens øje var blevet stærkt kompromitteret på grund af føjeligheden og den venskabelige omgang med flere af den tyske besættelsesmagts ledende personer. Begivenhederne under besættelsen, og herunder ikke mindst Thune Jacobsens ansvar i forbindelse med interneringen af de danske kommunister,

bevirkede, at denne utvivlsomt dygtige person fik et særdeles blakket eftermæle. Han døde i 1947, før De Parlamentariske Kommissioner havde afsluttet deres arbejde.

Politoloven af 1937 fik således ikke udelukkende lov til at udvikle sig efter de præmisser, der var lagt til grund for loven, men i lige så høj grad i lyset af erfaringerne fra besættelsestid-sårene. Ikke desto mindre er loven og organisationens form ikke blevet ændret væsentligt her godt 60 år senere, og det statslige enhedspoliti er et knæsat princip, der generelt er blevet hyldet både af politiet og politikere. Nok udstedte Justitsministeriet den 11. oktober 1944 en bestemmelse om, at der skulle etableres kommunale vagtværn i bymæssige bebyggelser med mere end 2.000 indbyggere, men denne foranstaltning kan ikke ses som et ønske fra dansk side, men som en afværgeforanstaltning efter tyskernes internering af dansk politi den 19. september samme år. På trods af gentagne politikkommissioner og idelige forslag til struktur- og kompetenceændringer var selve begrebet om et statsligt enhedspoliti nærmest ophøjet til et dogme.

Således var situationen i hvert fald ind til for ganske nylig, hvor spørgsmålet om et kommunalt ordenspoliti pludselig igen blev bragt på bane. Forud var gået en debat, hvor fokus især har været rettet imod spørgsmålet om selve korpsets effektivitet. Med den såkaldte turnus-rapport bestilt af Finansministeriet og udført af PA-Consulting Group fremkom en særdeles kritisk rapport om politiets arbejde.¹⁸⁵ Det påpegede, at politiet arbejdede med en håbløst gammeldags struktur med dobbeltarbejde og overforbrug. Som et specielt grelt eksempel nævnes, at kriminal- og ordenspolitiet har hver deres biler og har svært ved at strække sig til at låne hinandens køretøjer, når der er behov herfor – enhedspoliti gav åbenbart stadigvæk ikke gnidningsfrit samarbejde mellem de forskellige grene. Politiets organisationer havde ikke direkte været inddraget i arbejdet og angreb ikke overraskende rapporten. De stadige krav til mandskabsreduktion især inden for ordenspolitiet fik de kommunale myndigheder til at reagere. I sensommeren 1997 hævdede en række kommunale topfolk deres røst og udtalte, at det på grund af nedskæringer i politistyrken kunne blive nødvendigt at etablere kommunale politikorps/vagtværn. De præventive opgaver med at sikre borgernes sikkerhed på gaden og opsyn med privat og offentlig ejendom blev ikke indfriet af politiet. Adskillige borgmestres stigende

utilfredshed med politiet førte til, at regeringens opgavekommission blev sat til at undersøge mulighederne for at overføre opgaver fra ordenspolitiet til kommunerne.¹⁸⁶ Intet er endnu afgjort, men den offentlige debat er stilnet af igen. Tendensen fra de sidste årtier til, at både det offentlige og private prioriterer og afser ressourcer til private vagtværn, fortsætter. Politiet får derimod ikke mandskabsudvidelser til at påtage sig (yderligere) tilsynsopgaver. Sandsynligvis slipper vi dog i denne omgang for at få flere forskellige typer af betjente, hvis opgaver delvist overlapper hinanden. Vi er givet mange, der i udlandet har stået undrende over for forskellige politikorps, her tænker jeg på det sceneri og opbud af forskellige uniformer, der kan ses ved f.eks. et trafikuheld. I Rom ses både Carabinieri (et militærpoliti, der tog sig af alt fra tyveri til trafikforsøelser, men fra 1981 under Indenrigsministeriet), Vigili urbani (lokalpolitiet) og Polizia di Stato (statspolitiet). I Paris ses opbud af Police National (statspoliti), Compagnie Republicaine de Sécurité (statsligt uropolit) og Police Municipale (kommunalt politi) og muligvis ser man også en gendarm fra det militære politi, der er ansvarlig for trafikken på de store motorveje. Eller tilsvarende i Madrid med Guardia Civil (tidligere Francos statslige korps), Policia Municipal (lokal politi) og Policia Nacional (statspoliti). Skal man tro pressen, skorter det ikke på intriger og rivalisering imellem de forskellige korps. En rivalisering, der langt overstiger de gnidninger, der har været her i landet både før og efter det statslige enhedspoliti.

Noter og henvisninger til side 87-242

1. Den Danske Rigsdag 1849-1949, s. 48. Udgivet af Statsministeriet og Rigsdagens præsidium i 1953
2. Henrik Stevnsborg: Politiet i 1800-tallet. Forsøg på en syntese s. 15-16 i Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1996.
3. I 1871-loven blev det angivet, at amtmanden skulle udarbejde lokale politivedtægter.
4. Jørgen Smith: Estrups blå gendarm. Gendarmeri eller statspoliti s 33-64. I Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1983.
5. Som eksempler kan nævnes Imanuel Christian Jensen i Marslev, Otto Himmelstrup i Erholm, Peter Olesen i Vemb, Clement Olsen Westergaard i Års, Hans Knudsen Eriksen i Brørup, Christian Georg Christensen i Terndrup og Johannes Andersen i Dalmose. Jf. s. 1-3 i Politiet. Tidsskrift for politivæsen. Særnummer i anledning af 50-årsdagen for statspolitiets oprettelse 1961. Se endvidere lægget Ansættelse af de første Betjente i Statspolitiet i Statspolitiet/Rigspolitiets arkivpakken fast j. nr. 4²-4⁴.

6. Detaljerede redegørelser for Statspolitiets første år findes bl.a. i to fyldige notater i Statspolitiets/Rigspolitiets arkiv pk. fast jr. nr. 3 Statspolitiet 1/10-1911-30/9-1919 (gennemrettet af Mensen selv) og Statspolitiets / Rigspolitiets arkiv pk. fast jr. nr. 1 Statspolitiet 1911-1938, dateret 12/1-1949. BH/R, (udarbejdet af Knud Begtrup-Hansen som i 1941 blev konstitueret Rigspolitichef og fra 1949 udnævnt til Rigspolitichef. Se endvidere M.Hvid: Lovgivningsmagten, administrationen og statspolitiet indtil 1938 s.47-48 i Politiet. Tidsskrift for politikvæsen. 1961.
7. I 1917 blev antallet af betjente hævet til 72, og i 1918 kom tallet op på 272.
8. Nekrologer over Mensen og hans virke findes i rigt omfang i Statspolitiet/Rigspolitichefen (1911-1954) fast journal nr. 1. RA.
9. Stats- eller kommunalt kriminalpoliti. Politivennen, 17. årg., nr. 18 s. 139-142. 1918.
10. JUM 3. kontor 1919/228.
11. Se Rigsdagstidende Tillæg A 1918-1919 sp. 5229ff.
12. Marian Pedersen: Den danske politiordning 1919. s. 5-32 i Politihistorisk Selskab Årsskrift 1988.
13. I Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender blev der i 1919 udarbejdet et notat om den tyske lovgivning på området j.nr.285/19 dateret den 16/7. Redegørelsen bygger endvidere på H. P. Hanssens redegørelse for Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 20. august 1919 og notatet med bemærkninger til lovforslaget (om politiet i Sønderjylland) JUM 3. kontor 27³-1920.
14. Forordningen blev suppleret med loven om den almindelige Landforvaltning af 30. juli 1883, kredsloven for Provinsen Slesvig-Holsten af 26. maj 1888 og lov om forfatningen og forvaltningen af byerne og købstæderne i provinsen Slesvig-Holsten af 14. april 1869.
15. Nicolai Svendsen: Sønderjydske skæbne I, s. 38
16. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender jr. nr. 285³/1919.
17. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender. jr. nr. 285⁵/1919.
18. Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske spørgsmaals historie 1900-1937, andet bind s. 143. 1938. Udvalget bestod af medlemmer for de allierede og associerede magter og havde franskmænden A. Tardieu som formand. Tardieu var fortaler for en skarp politik overfor Tyskland.
19. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20 s. 104.
20. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20 s. 260.
21. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender. Diverse Sager. Politistyrken i Sønderjylland. Af samme pk. fremgår det, at udrustningen blev skaffet via Krigsministeriet – mere specifikt hærens tekniske korps – og bestod af kapper af sort- og hvidblandet stof, livremme, patrontasker, brødposer med hylstre og rem samt

- skarpe og løse patroner til de medfølgende ingeniørkarabiner. Her-til kom geværremme, mundingshætter, olieflasker, viskesnore samt sabler med skeder. 200 gummistave blev sammen med en reservebeholdning på 25 udrustninger holdt i beredskab. Gummistavene viste sig dog uundværlige og blev inkluderet i den egentlige udrustning.
22. Politianordningen og politidirektørens bekendtgørelse er trykt i sin fulde ordlyd i Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigsk spørgsmål 1900-1937. Andet bind 1918-1920 s. 308-309 (Aktmæssig fremstilling). 1938.
 23. Jørgen Smith: Da Sønderjylland fik dansk politi. Genforeningsproblemer s. 82-83. I Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1986.
 24. Daniel Bruun: Fra de sidste Tredivte Aar, s. 202-203 og 215-221. 1927.
 25. Jørgen Smith. op.cit. s. 83.
 26. Se Jens Christian Forman: Den internationale Kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920. 1976. På siderne 26-34 analyseres CIS-gendarmernes virke i lyset af spørgsmålet, om foranstaltningerne kunne siges i rimelig grad at sikre områdets neutralitet i afstemningsperioden. Forman konkluderer, at det var tilfældet.
 27. P.J. Refshauge: Bonden der blev Landraad . s. 97.
 28. Otto Didrik Schack: Grænsesind, s. 173-74.
 29. P.Chr. v. Stemann: En dansk embedsmands Odyssé: s. 60, 62-63.
 30. Forhandlinger s. 1264. CIS havde skabt sit grundlag for udvisningerne ved den 10. januar 1920 at udstede følgende meget vidtrækkende beføjelser:

»Af Hensyn til Nødvendigheden af at sikre Ro og offentlig Orden og Afstemningens Sikkerhed og Frihed forbeholder den internat. Komm. sig Ret til paa Grundlag af Indberetninger, der efter en foretagen Undersøgelse indsendes af en Landraad eller af Politidirektøren at udstede Udvisningsordre imod enhver ikke af Afstemningsomraadet stammende Person , der beskyldes for:

 - 1) at have forstyrret den offentlige Orden og Sikkerhed.
 - 2) at have foretaget Skridt, der truer Afstemningens Sikkerhed og frihed,
 - 3) uden Tilladelse at have udført Levnedsmidler eller andre for Befolkningen nødvendige Varer,
 - 4) at have opkøbt Varer,
 - 5) at have skaffet sig utilladelig Vinding, det være sig ved Spekulation i Pengekursen, eller ved en hvilken som helst anden lignende Handling,
 - 6) at have forsøgt at foretage Skridt af den ovenfor opregnede Art. Ligeledes vil undvægne Krigsfanger og andre Personer, hvis Tilstedeværelse forekommer den internat. Komm. ubelejlig kunne udvises. Den sigtede kan anholdes, indtil den internat. Komm.s Afgørelse, der træffes indenfor en Frist at 6 Dage, foreligger.« Gengivet efter Franz von Jessen bind 2, s. 319.
 31. Dorrit Andersen har i artiklen Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-

- 20 i Sønderjyske Årbøger 1972 s. 147-185 en fyldig redegørelse for Wieneckes virke i Nordslesvig.
32. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender j.nr. 557.12/1919. Både betænkningen fra kontorchef Hammerich og dr. Cohn ligger på pågældende nummer i samlepakken 557.II/1920.
 33. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender. Diverse Sager. Politistyrken i Sønderjylland. Komplet liste over ansøgere til politistillingerne.
 34. Et værn, der sammen med det stedlige tyske kommunalpoliti, skulle varetage polititjenesten i byen.
 35. H. M. Lunding: Stemplet fortroligt. s. 27-34. 1970
 36. Politivennen 19. årg., nr. 5, s. 33-34. 1920.
 37. Statspolitiet/Rigspolitichefen fast jr. 4+4^{alm}, læg om indstilling om ansættelse for betjente
 38. Fordelingen for restgruppen var følgende: 2 betjente overgik fra statspolitiet, 1 betjent fra Københavns politi, 1 betjent fra det kommunale politi i Helsingør, to kommunale betjente fra Århus, 1 kommunal betjent fra Horsens, 2 kommunale betjente fra Esbjerg, 1 arrestforvarer fra Holstebro, 1 politivagtmester og 1 overbetjent fra Kiel, 2 betjente og 1 reservebetjent fra Flensborg, 1 politivagtmester fra Løgumkloster, 2 betjente fra Haderslev.
 39. Kursus og prøveaktiviteterne beskrives i statspolitets utrykte årsrapporter 1920-1933, som blev udfærdiget af ledende politiinspektører ved statspolitiet. Årsrapporterne findes samlet i pakken Statspolitiet/Rigspolitiet fast. j. nr. 3.
 40. Koncept til brev, dateret den 2/7 1921, ligger i lægget Korrespondance vedr. Ansættelser i Ordenskorpset, i pakken Statspolitiet/Rigspolitiet fast j. nr. 4.
 41. Statspolitiet/Rigspolitiet fast j.nr. 4-4.alm. Læg med Forskelligt og 4.11. Læg Opslag om ledige Stillinger. Ordensbetjente.
 42. Statspolitiet/Rigspolitiet 1911-54, pk. fast j. nr. 4, læg vedrørende Spørgsmålet om Ansættelse af tidligere kommunalt Politi i Sønderjylland.
 43. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender 557/12c/1920.
 44. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender j. nr. 557/12 b/1920 og 557.c.12/1920, samt Jørgen Smith: Da Sønderjylland fik dansk politi. Genforeningsproblemer s. 95. I Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1986. Der forekommer mindre kronologiske afvigelser mellem kilderne og den anførte artikel.
 45. Berlingske Tidende: Udvisninger fra Sønderjylland 26 juni, Fyns Venstrebl. 28. juni 1920, Social-Demokraten 26. juni, Hejmdal 21/6 1920.
 46. Statspolitiet/Rigspolitiet 1911-54, pk. fast j. lnr. 2.1. Heri ligger de anvendte kilder vedrørende udarbejdelsen af instruksen for det sønderjyske ordenspoliti.
 47. A.N. Jensen: Minder fra min gerning som politimand omkring Genforeningen s. 161-173. Sønderjysk Månedsskrift 1956.

48. I statspolitiets utrykte årsberetninger fra 1920'erne er der summariske afsnit om de ydre rammer for politiadjutantstillingens virke.
49. Jørgen Smith skriver f.eks. i artiklen: Da Sønderjylland fik dansk politi. Genforeningsproblemer s. 95 »Der er kun få danske politifolk, der har fået så smukt et eftermæle som Fritz Jacobsen«.
50. Aage Seidenfaden: I politiets tjeneste. s. 53. 1955
51. JUM 3. kontor j.nr. 27⁴. Lovtidende 1922 A.1 s. 128.
52. De næstfølgende sider bygger på: JUM. 3. kontor 1925/394 (3 pakker med materiale vedr. kommissionens arbejde og det efterfølgende arbejde omkring spørgsmålet). Betænkning fra den ved Justitsministeriets Skrivelse nedsatte Kommission til Overvejelse af, hvorvidt der er Grund til at ændre den bestaaende Ordning af Landets Politi. 1926.
53. Medlemmer af kommissionen bestod af rigsadvokat Aug. Goll som formand, kontorchef i Justitsministeriet O. Bilfeldt, fuldmægtig i Indenrigsministeriet Aage Finsen, formand for De samvirkende Sognerådsforeninger, folketingsmedlem Klaus Berntsen, formand for Dansk Kriminalpolitiforening, vagtmester i Statspolitiet Andreas Hansen, næstformand for Den danske Købstadsforening, folketingsmand H.P. Hansen, Slagelse, medlem af samme foreningsbestyrelse, borgmester og bankdirektør Jensen-Stevns, Store Hedinge, politimester Eigil Thune Jacobsen, Randers, politiinspektør i København Hakon Jørgensen (blev, efter at kommissionen var nedsat, konstitueret som politidirektør), borgmester for Københavns mag. 1. afdeling E. Kaper, politifuldmægtig cand. jur. Lotinga, chefen for statspolitiet Vald. H. Mensen, Næstformand for Fællesorganisationen af Landkommuner med bymæssig bebyggelse, kriminaldommer W. E. Nielsen, Kolding, formand for Amtsrådsforeningen, gårdejer Hans Chr. Pedersen, formand for Dansk Politiforbund, inspektionsbetjent M.B. Søndergaard, Århus, samt formand for Københavns Politiforening, politibetjent C.A. Dyborg. På grund af sygdom blev Klaus Berntsen i oktober 1925 erstattet af næstformanden i de samvirkende Sognerådsforeninger, amtsrådsmedlem Gerud Jensen, Væth, og Thune Jacobsen blev ved sin udnævnelse til politiinspektør ved statspolitiet erstattet af politimester H.O.C.L. Kørboe, der indtrådte pr. 1. juni 1926.
54. Bilag til forslag til lov om Politiets Ordning m.m. i Rigsdagstidende tillæg A sp. 6233-34, 1926-1927.
55. Se f.eks. Ribe Stiftstidende den 11. og 18. januar 1927. Her er det specielt den sønderjyske politiordning og amtsskolekonsulenterne, der må stå for skud.
56. Rigsdagstidende forhandlinger i Folketinget 1927/28 sp. 92-93, sp. 2236-2280, sp. 5334-5363 og 5434-5435. Udvalgets betænkning og bilag findes i Tillæg B til Rigsdagstidende 1927/28 sp. 901-987.
57. JUM 3. kontor 1925/394, kasse 3.
58. Som eksempler på ovennævnte kan der peges på at 1) oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang i 1926 som bl.a. ved hjælp af tysk kapital

- støttede hjemmetyskerne i jordkampen i Nordslesvig og bejlede til de nationalt blakkede. 2) Oprettelsen af flere skoler for hjemmetyskere i landsdelen 3) Stemme fremgang ved valget den 2. december 1926 fra 7715 stemmer i 1924 til 10.422. Fra 14,3 til 15,6% af de afgivne stemmer i Nordslesvig. Se Troels Fink: Sønderjylland siden Genforeningen i 1920. 1955, s. 27-32, 48, 50-58. Nævnes må også det hjemmetyske forsøg på med »Samlingsbevægelsen« (Leibbevægelsen) i 1928 at mobilisere de kriseramte og systemkritiske bønder under tysk lederskab, ved at drage »Selvstyrebevægelsens« tilhængere over til sig. Med de uroligheder som »Selvstyrebevægelsen« havde givet anledning til, var det endnu et argument for at opretholde et statsligt ordenspoliti i Sønderjylland. Se Hans Schultz Hansens artikel De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden s. 46-65 i Bol og By 1994:2.
59. I et andragende til Rigsdagen i oktober 1927 kan man læse følgende: Da underskrevne Forening har bragt i Erfaring, at det Forslag til Lov om Politiets Ordning m.v., der i indeværende Rigsdagssamling (1927-1928) vil blive forelagt af Justitsministeriet, ganske uventet tilsigter en 8-Aars Forlængelse af den ved Genforeningen her i Sønderjylland indførte midlertidige Ordning af Politiet – Oprettelsen af det under Chefen for Statspolitiet sorterende sønderjydske Ordenspoliti – uden at man har nogen Sikkerhed for en stærkt paakrævet Ændring af forskellige yderst uheldige Vilkaar, Forhold hvis Tilstedeværelse sikkert udelukkende kan tilskrives Korpsets rent midlertidige Karakter.
 60. De kommunale betjentes løn var afhængig af de enkelte kommuners offervilje.
 61. Rigsdagstidende Bilag 4. s 950. Tillæg b. 1927-28. Foreningens andragende til Rigsdagen ligger i selve politikommissionssagen 394/1925 pk. 3.
 62. Loven fra 1928, såvel som loven fra 1919 og den efterfølgende fra 1938, skal ses som et udsnit af Retsplejeloven. Politilovens paragraffer erstatter tidligere udsnit af Retsplejeloven, hvilket er årsagen til de høje paragrafnumre.
 63. Drabssagen er omtalt i Kølstrup Sogns historie, s. 131-132. 1997.
 64. Mensen udarbejdede i december 1926 en længere indberetning til Justitsministeriet som var affattet som en argumentation for korpsets opretholdelse. I januar 1928 fulgte en detaljeret oversigt, der dokumenterede færdselspolitiets arbejde, fra det trådte i kraft den 18. juli 1926 indtil 31. dec. 1927. Materialet ligger i arkivet fra JUM 3. kontor 1925/394, kasse 1.
 65. Henrik Stevnsborg: Politiet 1938-47, s. 53.
 66. Baggrundsmaterialet for udvalgsarbejdet ligger i pakken JUM 3. kontor 1931/213.
 67. Koch s. 106.
 68. Stevnsborg s. 53
 69. Koch s. 106-107.

70. Politiken den 5/8-1933.
71. Statspolitiet/Rigspolitiet fast j. nr. 1 læg 1937 Oplysninger om tjenesteforholdene for det kommunale politi.
72. JUM 3. kontor 1931/227
73. Statspolitiet/Rigspolitiet fast j.nr. 53, heri ligger en samling af fortløbende cirkulærer fra 1930'erne til politimestrene.
74. Sv. Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk social historie 1914-1939. 2. udg. 1984, s. 275.
75. Søren Kolstrup har i sin bog Nakskov '31. 1977 givet en noget anstrengt ideologisk betinget vurdering af arbejderuroighederne i Nakskov i 1931. I denne forbindelse er det værd at bemærke, at i maj 1931 tilkaldte den lokale politimester forstærkning fra bl.a. garnisonen fra Nykøbing Falster, en situation som den socialdemokratiske regering fremover ønskede at forhindre. Den indenlandske ro og orden skulle varetages af politiet.
76. Dette »private« brev fra Mensen er journaliseret på JUM 3. kon. 282/1933, som er en stor samlesag om uroligheder i Sønderjylland. Egentlig skulle brevet have været journaliseret på 411/1933, som omhandler oprettelsen af 100-mandsholdet. Henning Koch har på baggrund af 411/1933 redegjort for oprettelsen.
77. Politiajudanten for de Sønderjyske Landsdele 1934/83.
78. Politiajudanten for de Sønderjyske Landsdele 1934/81 og Statspolitiet fast j. nr. 16.
79. Politiajudanten for de Sønderjyske Landsdele 1935/969. Henrik Stevnsborg har i artiklen Rød, hvid og brun terror i Sønderjyske Årbøger 1995, s. 335-341, redegjort for de oplysninger om Bela Kuns færden i maj 1935, som gav anledning til bekymring hos politimesteren i Sønderborg. Stevnsborg lader spørgsmålet om, hvorfor det ikke kom til terroranslag omkring indvielsen, stå åben. Allerede inden indvielsen havde politiet dog vurderet, at faren ikke var reel.
80. Politiajudanten for de Sønderjyske Landsdele 1935/1217.
81. Politiajudanten for de Sønderjyske Landsdele 1935/1982.
82. JUM 3. kontor 1933/1229 og 1935/1103.
83. Koch s. 110
84. JUM 3. kontor 1932/1221
85. Under JUM 3. kontor jr. nr. 1933/745 ligger store dele af det lovforberedende arbejde vedr. politiloven af 1937 fordelt på 5 pakker inddelt i 57 læg. I læg nr. 6 – udtalelser 1934 fra statspolitiet – ligger primært kommentarer til ministeriets udkast af 11. april 1934, men også chefen for statspolitiets bemærkninger og motiver til et forslag, der åbenlyst ligger før udkastet fra april 1934. Det oprindelige forslag fra statspolitichefen befinder sig i læg nr. 10 om grænsegendarmeriet. Både lovforslaget, bemærkningerne samt redegørelsen for motiver er uden datering.
86. Henning Koch: Demokrati slå til! Se specielt s. 132-136.
87. JUM 3. kon. 1934/378.
88. JUM 3. kontor 1933/745 pk. 1 læg 1 Ældre Aktering + allerældste Sag.

89. I udkastet fra 1934 var formuleringen følgende »I særlige Tilfælde, hvor en Politiundersøgelse eller anden politimæssig Opgave strækker sig over flere Politikredse eller er af betydelig Omfang eller af særegen Beskaffenhed, og det findes ønskeligt at træffe særlig Bestemmelse med Hensyn til Sagens Ledelse kan Justitsministeren bemyndige en enkelt Politimester eller Politidirektøren i København eller Chefen for Politiet eller en anden Tjenestemand inden for Politiet til alene at overtage Ledelsen af og Ansvaret for Gennemførelsen af den paagældende Opgave. Om den paagældendes Forhold til det stedlige Politi træffer Justitsministeren nærmere Bestemmelse«.
90. Koch nævner i Demokrati – slå til s. 134, at Thune Jacobsen opfandt betegnelsen rigspolitichef i forbindelse med udarbejdelsen af sit udkast af 19. december 1935. Selve titlen optrådte dog noget før i den offentlige debat om loven, således nævner Kriminalpolitibladet i sin udgave fra 15. juni 1935 »den fremtidige Stilling som Chef for Enhedspolitiet – en saakaldt Rigspolitichef.«.
91. Tage Kaarsted(red.) Ministermødeprotokol 1933-40, s. 80-83.
92. Politiken den 8. juni 1935.
93. Henrik Stevnsborg: Politiet 1938-47 s. 60.
94. Politiken den 5. maj 1936.
95. Stamm blev i hvert fald senere persona non grata. Aage Seidenfaden nævner i forbindelse med Thune Jacobsens udnævnelse til justitsminister i juli 1941, hvorledes han frygtede, at det ville bevirke, at Stamm skulle blive hans efterfølger som rigspolitichef. Hvis det skete, ville han få hele landets politimesterstand imod sig. Stamm blev ikke udnævnt, i stedet for blev Begtrup-Hansen konstitueret. Aage Seidenfaden op.cit. s. 87. Straks efter krigen blev Stamm fjernet fra posten som politidirektør. Hans omgang med ledende personer inden for besættelsesmagten kostede ham stillingen.
96. Arkiverne er fyldt med materiale med de forskellige statspolitichefers og politidirektørers strid vedrørende disse spørgsmål. Justitsministeriet bestemte endelig i en skrivelse af 4. november 1938, at såvel de afdelinger, som hidtil havde været henlagt under rigspolitichefen, nemlig Centralbureauet for Identifikation og udgivelse af »Danske Politiefterretninger« samt de hidtil under politidirektøren henlagte afdelinger, nemlig Københavns politis Generalregistratur og Københavns opdagelsespolitis tekniske afdeling, skulle forenes under en centralledelse under rigspolitichefen. Thune Jacobsens forslag som politidirektør og hans senere strid med sin efterfølger Stamm ligger på just. 3. kon. 519/1936. Af eksempler på tidligere konflikter angående fremmedtilsynet og generalregistraturen se bl.a. just. 3. kon. 1035/1927, 449/1928 og 1062/1929, 390/1933 og Rigspolitiet/Statspolitiet fast journal nr. 1².
97. Den eneste væsentlige ændring bestod i, at loven kom til at indeholde en passus om at kræve en vis praktisk politimæssig uddannelse af personer, der udnævnes til politimester som i loven fra 1928. Ønske om at opretholde dette punkt, der ellers var strøget,

blev fremført af Dansk Kriminalpolitiforening. Der var tale om et svagt ekko af den klassiske konflikt, der havde raset i årtier mellem de væsentligt teoretisk uddannede jurister, der beklædte stillingerne som politimestre og politifuldmægtige og de menige betjente med den relativt beskedne uddannelse fra politiskolen. Den endelige formulering blev »som Regel kan ingen ansættes som Politimester uden i 3 Aar at have haft Ansættelse som Politifuldmægtig eller i anden overordnet Stilling i et større Politikorps«. Det var således så som så med indrømmelse til Kriminalpolitiforeningen.

98. Rigsdagstidende 1936/37 tillæg B, spalte 1669
99. Episoden behandles i Hans Schultz Hansens artikel De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden s. 59-61 i Bol og By 1994:2.
100. Lovens § 1 stk. 1 er udformet således: »Det er forbudt at bære Uniform eller Beklædningsgenstande, der kan sidestilles hermed. Ligeledes er det forbudt at bære Uniformsdele, Armbind eller andre lignende iøjnefaldende Tegn, der viser at Bæreren hører til en politisk Organisation...«
101. Indberetningen fra politimesteren i Aabenraa ligger som genpart i Politiajudantens arkiv under 16/1934. Der er flere eksempler på, at politiajudanten ved stillingens oprettelse har indsamlet materiale af principiel betydning fra tidligere år.
102. Den 17. august blev nazisterne idømt bøder fra 40 til 60 kr. Dommen blev appelleret til Vestre Landsret, hvor samtlige nazister den 4. november blev frikendt for gadeuorden, mens 6 af dem idømtes 30 kr. i bøde for at have været bevæbnet med gummistave. Kommunisten Kühne fik derimod stadfæstet sin dom på 300 kr, og hans partifællers bøde blev forhøjet til 100 kr. I præmisserne for dommen hed det, at skylden for slagsmålet ikke kunne lægges på nazisterne, som »ikke kan anses at have foretaget sig andet, end hvad et rimeligt Forsvar berettiger dem til«, mens den anden part ønskede at »øve Vold mod Nazisterne«. Dommen forekommer særdeles enøjet og gik imod den stærkt antinazistiske Seidenfaden. Se Grænsevagten s. 349-352 og 425.
103. De to episoder er summarisk gengivet i JUM 3. kon. 967/1933.
104. JUM 3. kon. 992/1933.
105. JUM 3. kon. 967/1933.
106. Det første lovforslag havde sit udspring tilbage i 1928. De to sidstnævnte lovforslag blev efter en voldsom debat ikke mindst i Rigsdagen sammenfattet i én lov. De konservative og kommunisterne stemte imod. Resultatet blev loven af 28. april 1934 om forbud mod visse Sammenslutninger m.m. § 1 stk. 1 kom til at lyde således: Sammenslutninger eller Korps, som har til Hensigt ved ulovlig Magtanvendelse at øve indflydelse paa politiske eller offentlige Anliggender, er forbudt. § 3 blev affattet således: Deltagere i Slagsmaal eller i anden grov Forstyrrelse af Ro og Orden paa Offentlig Sted, hvorfor Straf ikke efter strengere Bestemmelser i Lovgivnin-

- gen maatte være forskyldt, straffes, saafremt de har handlet efter Aftale eller flere i Forening, med Hæfte eller med Fængsel indtil 6 Maaneder.
107. Aage Seidenfaden: I politiets tjeneste. 1955. Se s. 68-70.
 108. Tage Kaarsted (udg.) Ministermødeprotokol 1933-40. s. 10
 109. Den danske avispolemik rasede fra den 21. november 1933 og måneden ud, mens Nordschleswigsche Zeitung opsummerede sagen i en længere opsats den 6. december
 110. Henrik Stevnsborg: Politiet 1938-47 s. 61.
 111. Se brev fra Refslund Thomsen til Justitsministeren i sag JUM 3. kontor 1380/1933.
 112. JUM 3. kontor 1934-14².
 113. JUM 3. kontor 1936/1642 (samlesag vedr. flagforanstaltninger m.m.).
 114. I tilfælde af privates flagning på en enkeltdag, ved højtidelige lejligheder, f.eks. indvidelse af en tyske bygninger til officielt brug (privatskoler, forsamlingshuse o.lign.) på festpladser og ved sportsstævner skulle der almindeligvis ikke skrives ind.
 115. I min artikel Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel s. 259-280 i Fortid og Nutid 1999, gives en mere fyldig redegørelse for problematikken.
 116. JUM 3. kon. 1082/1930.
 117. Ujournaliserede skrivelser vedlagt JUM 3. kon. 1082/1930.
 118. Politiajudanten for De sønderjyske Landsdele 84/1934. Om Ervø fik opgaven ses ikke i korrespondancen, men i Politiajudantens arkiv er der for 1934-1944 bevaret 14 arkivpakker med velordnede avisudklip.
 119. Politiajudantens arkiv 1934/160 vedrørende Knivsbjergfesten 1933 og 1934 indeholder bl.a. Fritz Jacobsens instruks og indbetningen til ministeriet. De generelt fyldige journalsager for de årlige fester ligger foruden på 1935/1354, 1936/1922, 1937/5333, 1938/5700 og 1939/6021.
 120. Den endelige instruks, forskellige udkast, drøftelser og hørings-svar ligger på just. min. 3. kon. jr. nr. 1934-1421. Interessant er ikke mindst ministeriets embedsmænds opfattelser af hele sagen vedr. udarbejdelsen af instruksen. Dette materiale forefindes sammenbundet med snor og skrevet fortløbende for oktober 1934 til august 1935.
 121. Instruksen er gengivet i Henning Koch Demokrati – slå til s. 114-115. Henning Koch fremstiller det implicit som et kuriosum, at Fritz Jacobsen så relativt sent fik en egentlig instruks. Med de retningslinier, der allerede forelå fra 1933, var der dog på ingen måde tale om, at han handlede i et magtvacuum eller for den sags skyld i blinde.
 122. For en nærmere beskrivelse se Henning Koch s. 115-116.
 123. JUM 3. kon. 1369/1934, kopi lagt ved 1642/1936. Denne ændring skete således et år tidligere, end Henning Koch anfører i sit værk

- s. 117-118. Nok skete der en yderligere ændring i instruksen den 30. juni 1936, men som vi skal se, var der blot tale om en følgevirkning af, at det ikke længere var en politimand, der var politiadjutant. Ellers er der verbalt sammenfald mellem instruksen fra 6. juni 1935 og 30. juni 1936.
124. JUM 3. kon 14¹⁰²/1935. Stillingsopslag til Statstidende. Opslået ledig den 28/10 med ansøgningsfrist den 11/11 1935. På journalnummeret ligger de i det følgende officielle og mindre officielle anvendte akter vedrørende bestættelsen af stillingen.
 125. Dommeren i Aabenraa's personlige brev til Thune Jacobsen, dateret den 24. nov. 1933, ligger i arkivpakken Statspolitiet/Rigspolitiet fast j.nr. 53 læg Politiadjutant stillingen.
 126. Således beskriver Refslund Thomsen selv forløbet i sin levnedsskrivelse. Kresten Refslund Thomsens privatarkiv RA.
 127. Høringssvar m.m. ligger på JUM 3. kon. 1350/1935.
 128. For 1931 instruksen var det kun andet afsnit, der var blevet ophævet, med den omtalte instruks af 6. juni 1935, 1. afsnit var stadig gældende.
 129. Stifteren af foreningen lærer Peter Marcussen har i et interview fortalt, at han efter Påskeblæsten henvendte sig til H.P. Hanssen, der mente, at det i den foreliggende situation var rigtigst, at et første initiativ blev taget fra de folkelige – upolitiske – ungdomsorganisationers side. Ungdommen skulle mobiliseres til en stor dansk tilkendegivelse rettet mod de slesvig-holstenske påstande om, at den nordslesvigske ungdom var træt af Danmark og træt af demokratiet, se Sønderjysk Månedsskrift nr. 9, 1973 s. 273-279. Med etableringen af politiets 100 mandshold i Sønderjylland kom politikerne ret beset den organiserede folkelige mobilisering i forkøbet.
 130. JUM 3. kontor 1642/1936. En af politiadjutanten udarbejdet redegørelse vedrørende de forskellige politimæssige spørgsmål, der dannede grundlag for forhandlingerne på et møde med de sønderjyske politimestre den 28/4-36.
 131. Store dele af materialet vedrørende flagspørgsmålet er samlet og journaliseret under JUM 3. kontor 1642/1936 og Politiadjutantens arkiv 1805/1936.
 132. Statsministeriets skrivelse af 19. okt. 1937. En 6 sider meget tæt redegørelse underskrevet af Th. Stauning selv. Bilag til JUM 3. kon. 1642/1936.
 133. Politiadjutantens udtalelse til Hejmdal den 30. april 1935.
 134. De danske myndigheder havde i 1933/34 vanskeligheder med at bedømme hagekorsflagets status. Det fremgår tydeligt af den retssag, der blev ført imod det kommunistiske folketingsmedlem Aksel Larsen for den 7. august 1933 ved havnen i Aabenraa at have overtrådt straffelovens § 108 ved at have omtalt hagekorsflaget som et morderflag samt sønderrevet en skibsvimpel med hagekors. Forsvaret henviste til, at hagekorsflaget ikke den 7. august

- 1933 kunne anses for statsflag eller et anerkendt nationalmærke. I forbindelse med retssagen blev der indhentet en udtalelse fra Udenrigsministeriet angående hagekorsmærkets betydning. Ministeriet kom til følgende konklusion: »Dette [hagekorsmærket] synes for første Gang udtrykkeligt betegnet som et nationalt Højhedstegn (Højhedsflag) i en tysk Forordning af 6. Juli 1933 om Luftskibes Flagføring; men først i en Note af 22. september 1933 meddelte den tyske Gesandt officielt, at en tysk Bekendtgørelse af 12. Marts 1933, paabød Flagning med Hagekorsflag, havde fastsat, at Hagekorsflaget var et tysk Rigsflag, og herom skete der den 29. September 1933 Offentliggørelse i Statstidende. Udenrigsministeriet udtalte derhos tillige, at det er almindelig international Praksis at Ændringer i Regler om Flag og andre Nationalmærker notificeres fremmede Magter«. Citeret fra Ugeskrift for Retsvæsen 1934 s. 590. Aksel Larsen blev den 6. februar 1934 frifundet ved Østre Landsret og frifindelsen beroede på, at der fra tysk side i august 1933 endnu ikke havde fundet en officiel notificering sted af hagekorsflagets status.
135. Mens de danske myndigheder tøvede over for mindretallets propaganda, blev der skredet ind over for flagning med hammer og segl. Med højesteretsdom af 5. oktober 1934 nr. 155/1934 blev D.C. Dynnesen dømt for den 7. november i anledningen af 16 årsdagen for sovjetrepublikkens oprettelse at have flaget med et stort og 10 mindre flag. Dommen er omtalt i Ugeskrift for Retsvæsen 1934 s. 1043-1045.
 136. Redegørelsen for det tyske flag bygger væsentligt på F.W. Putzgers Historischer Schul-Atlas, s. 110, 1940.
 137. Beretning fra Politiajudanten for de sønderjyske Landsdele. Juli 1938, side 1-3. Den 100 sider lange rapport ligger som journalsag 1938/1674 i JUM 3. kontor.
 138. Se Otto Didrik Schack: Grænsesind s. 195.
 139. Se bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Bind 1, 1953, s. 40.
 140. Episoden vedrørende afstemningsdagen den 10. februar 1941 er hentet fra amtsfuldmægtig Jes Peter Caspersens Sådan var det. 1990, s. 150-153.
 141. JUM 3. kon. 1350/1935.
 142. Johan Hvidtfeldt har ladet indberetningen trykke i næsten hele sin ordlyd i Sønderjyske Årbøger 1957 s. 7-15, selve beretningen ligger i kopi i JUM 3. kon. 961/1936.
 143. Det fremgår af notat udarbejdet af chefen for statspolitiet i 1936-1937, I.H. Stamm efter hans samtale med Refslund Thomsen den 9/6-1936. Statspolitiet/Rigspolitiet fj. 53.
 144. JUM 3. kon. 1350/1935.
 145. Tage Kaarsted: Ministermødeprotokol 1933-40, s. 132-33.
 146. De store og omfangsrige beretninger ligger som oftest i Justitsmi-

- nisteriets arkiv. Koncepter til beretningerne ligger i Politiajudantens arkiv. Titelne på større indberetninger fremgår af Hvidtfeldts artikel. s. 6.
147. Politiajudantens indsendte beretning fra juni 1937 hører til JUM 1175/1937. Originalen synes at være bortkommet. Overarkivar Niels Petersen har 8/11-1969 noteret at have indlagt en kopi fra et af rigsarkivar Hvidtfeldt indlånt eksemplere. Sædvanligvis blev der ikke udfærdiget mange eksemplarer af disse beretninger, så mit bud er, at det eksemplar, som Hvidtfeldt havde indlånt, er det originale eksemplar, der nu mangler på sag nr. 1175/1937, og som er erstattet af en kopi.
 148. Politiajudantens arkiv 169/34.
 149. Redegørelsen for den politiske udvikling og nazificering af mindretallet hviler tungt på de to store indberetninger, som blev udarbejdet juni 1937 og juli 1938 (JUM 3. kon. 1175/1937 og 1674/1938). Inden for rammerne af denne afhandling kan beretningerne ikke ydes fuld retfærdighed, hvad angår detaljeringsgrad. Det gælder det politiske aspekt, men i endnu højere grad de økonomiske og sociale forhold, som jeg har valgt ikke at inddrage. Argumentet for denne disposition er, at det var de politiske forhold, der betingede oprettelsen af politiajudantstillingen og dermed en politimæssig særordning for Sønderjylland.
 150. Schmidt bevarede sit folketingsmandat, som han opnåede for mindretallet i 1920, helt frem til 1939, hvor Jens Møller vippede ham af pinden. I en oversigt over ledende personer inden for mindretallet dateret den 14. nov. 1935 beskrives Pastor Schmidt på følgende måde: »Pastor Schmidt er en rolig og besindig Mand, der selv blandt Danske er meget velanskrevet. Under »Køller-Perioden« var han meget danskvenlig, og dette har den danske Befolkning aldrig glemt ham for. Siden Nazismens Gemnebrud i Tyskland har der blæst ham en strid Vind i Møde fra de herværende tyske nazisters Side.....Pastor Schmidt maa vel betegnes som tysk Nazist, men dog meget moderat; han har intet med den herværende nazistiske ledelse at gøre. Politiajudantens arkiv 1671/1935.
 151. Hvorledes Sievers opfattede sin rolle illustreres bedst ved den udtalelse, han fremkom med, da pastor Schmidt gentagne gange bebrejdede ham, at han udnævnte middelmådige førere for tyskheden i Nordslesvig: »Selv om jeg udnævner Idioten Meyer fra Aandssvageanstalten til Fører, har i at lystre«. Citat gengivet i Politiajudantens arkiv. 1671/1935. Sievers mistede sin indflydelse i Nordslesvig, da han tabte magtkampen med Gauleiter og overpræsident for Slesvig-Holsten H. Lohse – se artiklen af Carsten Mogensen: Overborgmester Sievers's fald 1936 s. 166-191 i Sønderjyske Årbøger 1976.
 152. Røret omkring Påskeblæsten i 1933 er behandlet i kildehæftet af samme navn udarbejdet af Peter Hopp og Carsten Mogensen, Flensborg 1983. Sievers og pastor Johan Peperkorn holdt omkring

- påske 1933 nogle voldsomt udfordrende taler imod grænsen og krævede Nordslesvig »Heim ins Reich«. Myndighederne i Berlin ønskede ikke at støtte denne linie, og tonen blev i den følgende tid mere afdæmpet. Både nazister og ikke nazister sluttede på et møde i Tinglev den 10. april 1933 op om en resolution, som krævede løsrivelse af Nordslesvig fra Danmark uden hensyntagen til selvbestemmelsesretten – en resolution der helt frem til besættelsen af Danmark stadig måtte anses som gyldig på trods af, at agitationen i årene efter 1933 blev mindre heftig.
153. Henrik Becker-Christensen har i sin disputats *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932* bind I-II, 1990 på over 650 sider beskrevet mindretallets virke. På den baggrund kan det måske virke lidt småligt at anføre, at de udarbejdede analyser, som politiadjutanturen stod for, faktisk trækker mange linier tilbage til 1920-1932 og således med fordel kunne være inddraget som supplement til det ellers imponerende kildemateriale.
 154. Politiadjutantens arkiv 1935/1634 på nr. 1935/1619 skulle der ligge yderligere vedr. Bajstrupaffæren, men i arkivet ligger blot en seddel om, at sagen 7/6-1945 er blevet udlånt til W. Olsen.
 155. Politiadjutantens arkiv 1936/1933.
 156. Sagen omtales særdeles grundigt i Politiadjutantens beretning 1938 s. 22-33. Der er til dels tale om et forsvar for politiets handle-måde. Umiddelbart fremstår redegørelsen ikke således, men billedet fremkommer ved at følge sagsakterne, som de er aflejret i justitsministeriet. Af disse ses, at politiet blev kraftigt angrebet både fra tysk side og såvel som fra den borgerlige lejr. Følgende numre er benyttet JUM 3. kontor 13²¹⁵/1937, 314/1937 og 1413/1937.
 157. Politiadjutantens beretning juli 1938 s. 25.
 158. JUM 3. kontor 314/1937.
 159. Agersted har redegjort for sit syn på flyveblad nr. to i et brev til Københavns politidirektør I. Stamm dateret den 11. okt. 1937. Stamm videresendte Agersteds redegørelse til Justitsministeriet, som ikke bifaldt Agersteds opfattelse af flyveblad nummer 2.
 160. Politiadjutantens beretning juli 1938 s. 32.
 161. Indberetninger fra konsulat og gesandtskab ligger både på 13²¹⁵/1937, 314/1937 og 1413/1937. Antallet af tyske aviser, der dækkede sagen, er alenlang. Den blev især fulgt meget opmærksomt af Flensburger Nachrichten og Südtondersche Zeitung, der hver dag under sagens behandling havde lange beretninger herfra. Uden på nogen måde at kunne gøre krav på fuldstændighed kan også nævnes: National-Zeitung, Essen 16/10, Nationalsozialistische Landpost, München 22/10, Hamburger Tageblatt 3/12, 6/12, 8/12, Hamburger Nachrichten 8/12, Hamburger Fremdenblatt 9/12. Leipziger Tageblatt 5/12, Bayrische Ostmark (Bayreut) 6/12, Westdeutscher Beobachter 6/12 og 7/12 (Køln), Völkischer Beobachter 9/12, Nordische Rundschau 7/12, Deutsche Allgemeine Zeitung 10/12, Niedersächsische Tageszeitung (Hannover), 17/10, Düsseldorf Nachrichten 24/12.

162. Beretning fra Politiajudanten for de sønderjyske Landsdele Juli 1938 s. 32.
163. Citaterne er fra Nationaltidende den 19/2, 21/2, 22/2, 27/2, men skriverierne fortsatte den 7/3 og 10/3.
164. Brevet er tilakkeret JUM 3. kontor 14¹⁰²/1935.
165. Refslund Thomsen sendte den 30. marts Steincke et eksemplar af dette flyveblad »Oliepletter fra Stollig«, som skulle uddeles i et antal af 10.000 eksemplarer i Sønderjylland, flyvebladet er journaliseret på JUM 3. kontor 1413/1937.
166. Se f.eks. avisens artikler fra den 22. og 23. december 1938. Med titlen »Dänemark sei gewarnt« og Lorenz Christensens artikel Der Ausgang des Flugbatt-prozesses, som slutter med »Deutscher Bauer, Du bist Treuhänder des deutschen Lebensraumes in Nord-schleswig. Tue Deine Pflicht und Sorge dafür, dass deutscher Boden in deutscher Hand bleibt«.
167. Statspolitiet/Rigspolitiet fast j.nr. 53 læg IV-60-7.: Om vedr. visse grænsepolitiske Sager i de sønderjyske Landsdele.
168. Formodningen er efter forespørgsel blevet bekræftet af Troels Fink i marts 1999.
169. Statspolitiet/Rigspolitiet fast j.nr. 53 læg IV-60-7.: Om vedr. visse grænsepolitiske sager i de sønderjyske Landsdele. Stevnsborg har i sin disputats også anvendt Agersteds brev af 17. januar 1940. Han har identificeret brevet i samlepakken sager vedr. politimester Aage Agersted 1935-1946 i Aabenraa Politimesterarkiv.
170. Henrik Stevnsborg har detaljeret og særdeles spændende redegjort for Strøbecks ambitiøse plan for Sikkerhedspolitiet. Stevnsborg kommer også ind på Agersteds skrivelse, men anlægger ikke politiadjudantsynsvinklen. Af Stevnsborgs redegørelse fremgår det bl.a., at Strøbeck ønskede at danne et fra det øvrige kriminalpoliti skarpt afgrænset korps, og i et aldrig udstedt cirkuære for Sikkerhedspolitiet havde Strøbeck ønsket at præcisere, at Sikkerhedspolitiet på egen hånd overalt i landet (skulle kunne) foretage de under dets område henhørende efterforskningsskridt. Se Henrik Stevnsborg: Politiet 1938-47 s. 118-148.
171. Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Bind 1, s. 24-25, 31-33.
172. Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Bind 1, s. 40-41. Refslund-Thomsens beretning af 20. juni 1940 og Agersteds følgeskrivelse af samme dato.
173. Johan Hvidtfeldt giver en mere fyldig beskrivelse af begivenhederne i Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. Bind XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. 1953. Se s. 16-28. Se også bilagsbindet til bind XIV s. 40-95. En egentlig politisk analyse af grænserevisionsspørgsmålet er foretaget af Johan Peter

- Noack i Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen, s. 31-84 og 184-193. 1974.
174. Korrespondancen har Refslund Thomsen sendt til Agersted, og materialet ligger i Aabenraa politimesterarkiv: Sager vedr. politimester Aage Agersted:
 175. Redegørelsen ligger på Statspolitiet/Rigspolitiet fj. 53. Læg vedr. visse grænsepolitiske sager i de sønderjyske Landsdele.
 176. Harald Petersens redegørelse er gengivet i Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 8. januar 1948 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. VII. Justitsministeriet og retshåndhævelsen under besættelsen. s. 75-77. Thune Jacobsen har bl.a. omtalt begivenheden i Bilag til beretning VII s. 112. Henning Koch har i Demokrati slå til på s. 221-227 en detaljeret gennemgang af hele episoden, skildret på baggrund af politiets forskellige indberetninger til Justitsministeriet.
 177. Det tyske konsulat til gesandtskabet i København angående det danske nationalsocialistiske møde i Haderslev og hjemmetyskerens syn derpå dateret den 21. dec. 1940. Gengivet i Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Bind 1, s. 700-701. 1953.
 178. Aabenraa politimesterarkiv: Sager vedr. politimester Aage Agersted.
 179. De faktuelle oplysninger vedr. Politikommandørerne er hentet fra Hans Schultz Hansens indledning til registraturen over arkiverne for Politiajudanten for de sønderjyske Landsdele 1934-1944. Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945- ca. 1958. Landsarkivet for Sønderjylland. 1994.
 180. I anledning af den såkaldte »Politimesteraktion« arresterede det tyske politi en række ledende personligheder i Jylland den 26.-27. maj 1944, herunder også Refslund Thomsen og Agersted. Thomsen blev efter stærk pres fra borgerne i Aabenraa og de danske myndigheder løsladt efter nogle måneder. Agersted var i tyskerens øjne så belastet, at en løsladelse ikke kunne komme på tale. Anklagen gik på, at han i samarbejde med det britiske efterretningsvæsen havde arbejdet med planer om at opstille et hjælpepolitisk bestående af udvalgte personer fra det danske forsvar, der var blevet opløst 29. august 1943. Dette korps skulle forhindre et kommunistisk kupforsøg efter befrielsen, men kunne også ses som et korps vendt imod besættelsesmagten. Oplysninger fra Bilag til Beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. Bind XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Bind 1, s. 186-188, 199 og Henrik Stevnsborg anf. arb. s. 78
 181. Refslund Thomsen blev efter befrielsen beskyldt for landsskadelig virksomhed og udsat for en ydmygende behandling af fanatiske elementer i Aabenraa. Han red dog stormen af og fortsatte frem til 1954 som amtmand.

- Efter krigen var han meget isoleret, og de funktioner, som politiadjudanten havde udført, var som nævnt nu overtaget af en anden. Se Jørgen Wittes artikel om Refslund Thomsen i Dansk Biografisk Leksikon, Aage Trommer: Modstandsarbejde i Nærbillede s. 370-371. 1973 og Refslund Thomsens privatarkiv på RA.
182. Jørgen Frode Bakka og Egil Fivelsdal i bogen Organisationsteori. Struktur, kultur, processer. 2. udg. 1997 giver en udmærket indføring i forskellige organisationstyper.
 183. K. Begtrup-Hansen i artiklen Statspolitichef Vald. H. Mensen s. 6 i tidsskriftet Politiet 1961.
 184. Se artiklen af Peter Fransen Samarbejde eller mangel på samarbejde indenfor politiet i 1930'erne s. 5-44 i Politihistorisk Årsskrift 2001.
 185. Turnusundersøgelse af politiet. Politiets administrative arbejdstilrettelæggelse og teknologianvendelse. Udg. af Finansministeriet 1995.
 186. Se f.eks. Fyens Stiftstidende d. 2/9 og 16/9, Jyllandsposten d. 13/9, Berlingske Tidende d. 12/9 og Nyhedsmagasinet Danske Kommuner nr. 29. Oktober 1997.

Tinglysningsvæsenet

Op gennem det 19. århundrede havde en revision af det danske tinglæsningsvæsen fra tid til anden været fremme i debatten. Med en usvigelig fornemmelse for tese og antitese, svingede pendulet frem og tilbage: for og imod det danske/nordiske tinglæsningsystem og det tyske/centraleuropæiske grundbogssystem. Allerede i 1830 sammenlignede juristen A.S. Ørsted det danske tinglæsningsvæsen med den bayerske lov om hypoteksvæsenet. Resultatet faldt ud til det danske systems fordel.¹ I midten af 1870'erne tog Dr. Juris Niels K.P. Lassen fat på problematikken i en kritisk artikel i Ugeskrift for Retsvæsen om det danske skøde- og pantevæsen. Han så en stor fordel i princippet om grundbøgernes ubetingede troværdighed og foreslog som konsekvens heraf indførelsen af det tyske grundbogssystem i Danmark.² Nogenlunde samme synspunkt synes at have domineret på de nordiske juristmøder i 1872 og 1886, om end der her kunne spores en vis skepsis over for det tyske system. I 1897 kom reaktionen i form af Ernst Møllers bog »Tinglysning«,³ hvor det tyske system beskrives som tungt og usmidigt. De uhensigtsmæssigheder, der måtte være i det danske system, kunne uden problemer rettes gennem praktiske ændringer i den gældende lov. Samme synspunkt blev i 1902 fremført i forbindelse med en revision af retsplejeloven.⁴ Ved Genforeningen i 1920 pegede pendulet imidlertid atter på en tilnærmelse af det danske system til det tyske grundbogssystem. Sådan endte det også med den nye tinglysningslov fra 1926, men inden da skulle der gå adskillige år, hvor ikke mindst erfaringerne fra Sønderjylland spillede en væsentlig rolle i forbindelse med lovens forberedelse og udformning.

I 1920 var der fra alle sider i det danske samfund enighed om, at Sønderjyllands indlemmelse skulle gå så hurtigt og smertefrit som muligt, og at der skulle tilstræbes et fuldstændigt retsfællesskab. På tinglæsningsområdet var der dog forskellige interesser og hensyn. Af både nationale og praktiske grunde ønskede man fra politisk hold en hurtig indførelse af ensartet lovgivning i Sønderjylland og Danmark. Et lignende synspunkt gjorde sig gæl-

dende i de sønderjyske landsdele, men her var fokus mere rettet mod at gøre overgangen så smertefri som mulig. Bl.a. gennem overgangsperioder og gennem sikring af, at de under tysk ret erhvervede rettigheder også var gældende efter dansk rets indførelse.⁵ Endelig var der fra juridisk side et stærkt ønske om at udnytte chancen til at få gennemført den længe savnede – og diskuterede – revision af tinglæsningsvæsnets.

I. Dansk tinglæsning versus tyske grundbog

Men hvori adskiller de to systemer sig så egentlig fra hinanden – det dansk/nordiske tinglæsningssystem og det tysk/central-europæiske grundbogssystem? For en eftertid fremtræder den største forskel naturligt i de overleverede protokoller og dokumenter, henholdsvis de danske *skøde- og panteprotokoller* og de tyske *grundbøger* med tilhørende *grundakter*. For samtiden lå den væsentligste forskel derimod i selve retsvirkningen, mindre i den formelle udformning af protokollerne.

Det danske system byggede på de kronologiske skøde- og pantebøger, der in extenso indeholdt afskrifter af dokumenter behandlet på tinge. Det siger sig selv, at sådanne kronologiske indførsler hurtigt blev ganske uoverskuelige og vanskelige at håndtere. Fra begyndelsen af 1800-tallet så man lokalt eksempler på person- og realregistre med henvisninger til indførslerne i skøde- og pantebøgerne, men det var først med forordningen af 28. marts 1845, at der overalt i landet skulle udarbejdes realregistre hvor hvert matrikel-nummer havde sit folieblad. Disse kom i

De danske skøde- og panteprotokoller blev ført kronologisk og indeholdt fuldstændige afskrifter af de dokumenter, der var blevet tinglæst. På denne side af Lø Herreds skøde- og panteprotokol, litra K, s. 92. LAÅ, Retsbetjentarkiver nr. 2352, ses som den 20. indførsel, den 20. december 1871, en købe- og overladelseskontrakt mellem Tøge Bertelsen som sælger og Hans Nielsen i Bredebro som køber. Nederst på siden, som den 21. indførsel pågældende dag, har Andreas Nielsen fra Døstrup fået tinglyst en panteobligation. Disse kronologiske indførelser var udmærkede til at dokumentere, hvad der var sket på tinge en bestemt dag mellem to personer, men nærmest håbløse i forhold til at dokumentere rettigheder tilknyttet en ejendom. Man havde forsøgt at udbedre manglen ved i 1845 at pålægge tingstederne at føre realregistre, dvs. bøger hvor hvert matrikelnummer havde sit folieblad, hvor ekstrakter af kontrakter m.m. kunne indføres, og hvor der henvises til den fuldstændige ordlyd i skøde- og panteprotokollen. Dette lettede naturligvis brugen, men afhjalp ikke det andet store problem i tinglæsningssystemet, at der ikke var pligt til at lade dokumenter og rettigheder tinglæse.

L. 21
D. 20/12.71

Hjerte, og Udsættelse af Landbrødet
Til nye Landbrødet, som tilhører og Udsættelse
Udsættelse af Landbrødet

Jeg, Højesteret, som er sammensat af
Lederen og medlemmerne af Højesteret, har vedtaget
følgende Resolutioner: 1. Den 19. Decbr. 1871.
2. Den 20. Decbr. 1871. 3. Den 21. Decbr. 1871.
4. Den 22. Decbr. 1871. 5. Den 23. Decbr. 1871.
6. Den 24. Decbr. 1871. 7. Den 25. Decbr. 1871.
8. Den 26. Decbr. 1871. 9. Den 27. Decbr. 1871.
10. Den 28. Decbr. 1871. 11. Den 29. Decbr. 1871.
12. Den 30. Decbr. 1871. 13. Den 31. Decbr. 1871.

Den 19. Decbr. 1871. Den 20. Decbr. 1871.
Den 21. Decbr. 1871. Den 22. Decbr. 1871.
Den 23. Decbr. 1871. Den 24. Decbr. 1871.
Den 25. Decbr. 1871. Den 26. Decbr. 1871.
Den 27. Decbr. 1871. Den 28. Decbr. 1871.
Den 29. Decbr. 1871. Den 30. Decbr. 1871.
Den 31. Decbr. 1871.

1871. 1871. 1871. 1871. 1871. 1871.
1871. 1871. 1871. 1871. 1871. 1871.
1871. 1871. 1871. 1871. 1871. 1871.
1871. 1871. 1871. 1871. 1871. 1871.

Højesteret
L. 21
D. 20/12.71

Den 19. Decbr. 1871. Den 20. Decbr. 1871.
Den 21. Decbr. 1871. Den 22. Decbr. 1871.
Den 23. Decbr. 1871. Den 24. Decbr. 1871.
Den 25. Decbr. 1871. Den 26. Decbr. 1871.
Den 27. Decbr. 1871. Den 28. Decbr. 1871.
Den 29. Decbr. 1871. Den 30. Decbr. 1871.
Den 31. Decbr. 1871.

praksis hurtigt til at danne hovedgrundlaget for al handel og behæftelse af fast ejendom i Danmark, men retligt var de uden betydning. Det samme gjaldt lidt overraskende også selve skøde- og pantebøgerne, der ikke havde nogen selvstændig betydning for rettighedernes stiftelse: Om et dokument stod opført eller ej, var uden betydning – det afgørende var, at der var indgået en aftale mellem parterne! Der var i det danske system ingen formelle krav til, hvorledes rettigheden skulle udformes eller overdrages, endelige krav om, at rettigheden skulle tinglæses for at være gyldig. Tinglæsningen (det at dokumentet blev forkyndt på tinge) havde alene betydning i forhold til en tredieparts krav! Hvor vidt en tinglæsning havde fundet sted kunne bevidnes gennem indførelsen i justitsprotokollen, men også denne var ført kronologisk, tingdag for tingdag, hvorfor det var meget vanskeligt, om ikke umuligt, med sikkerhed at bestemme, hvilke rettigheder, der var tinglæst på en given ejendom.

Et andet problem i det danske system var, at der fandtes rettigheder, der ikke skulle tinglæses for at have gyldighed overfor trediepart! Det gjaldt bl.a. rettigheder overdraget fra jordfællesskabets tid, ekspropriationer og ikke mindst det i dansk lovgivning centrale begreb: *hævd*. Havde man hævd på en rettighed, havde man, som det semantisk betyder, *hævd på rettigheden*.⁶ Dette begreb fandtes, som vi skal se, naturligt nok ikke i det tyske grundbogssystem, hvor vægten lå på det skrevne.

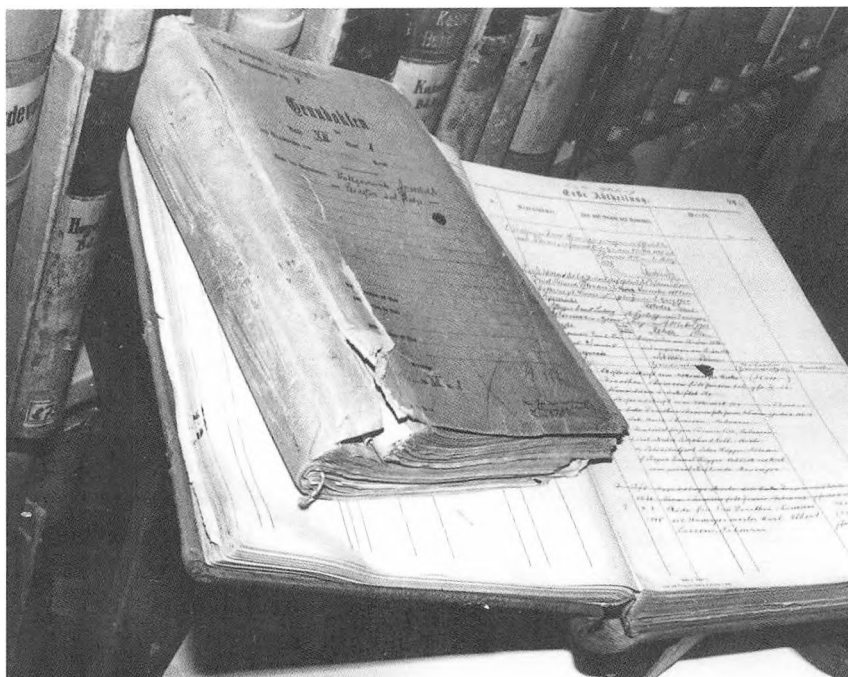
Det danske tinglæsningssystem havde rødder tilbage til en før-litterær tidsalder, hvor det centrale element for en aftales gyldighed over for en trediepart var offentliggørelsen (læsningen på tinge). Første gang vi i kilderne hører om tinglæsning i forbindelse med handel af fast ejendom er i Jyske lov fra 1241, hvor der i bog 1 § 37 står, at det er på tinge man jord skøder, og ej andetsteds. I Christian V's Danske Lov fra 1683 gentages bestemmelsen, samtidig med at det præciseres, at læsningen på tinge alene er en foranstaltning overfor trediepart. Loven er senere uddybet gennem nyere lovgivning og kongelige forordninger bl.a. førortaltale fra 28. marts 1845.

Det tyske grundbogssystem som det bl.a. kendtes fra Sønderjylland under fremmedherredømmet, byggede på et ganske andet princip, nemlig at overdragelsen af rettigheden skulle ske for retten (*Grundbuchamt'et*) og med begge parters samtidige nærværelse.⁷ For at overdragelsen eller behæftelsen havde retsvirk-

ning krævedes en fysisk indføring i grundbøgerne. Indførelsen var her med andre ord ikke blot et (publikations)middel over for trediepart som i dansk ret, men selve gyldighedsbetingelsen for rettigheden. En følge heraf var, at retsvirkningen koncentreredes om de offentligt førte bøger, og at de tillagdes det såkaldte *publica-fides-princip*, dvs. ubetinget offentlig troværdighed. I sit ekstrems betød det, at hvis en retshandel blev afsluttet med en person, der ifølge grundbogen var legitimeret dertil, så gjaldt handelen, også selv om det senere viste sig, at sælgeren ikke havde den pågældende ret! Det er klart, at en sådan offentlig troværdighed forudsatte en streng kontrol og måtte afstedkomme en høj grad af formalisering omkring udfærdigelse og indgåelse af kontrakter, bl.a. gennem *konsensprincippet*, der betød, at en indførelse i grundbøgerne kun kunne finde sted med samtykke af den, hvis ret blev berørt. I det tyske system kom den offentlige myndighed med andre ord til at spille en helt anden afgørende rolle ved kontraktafslutning end i det danske, både som medvirkende og som kontrollerende instans.

I praksis betød det, at selve opbygningen af – og indførelsen i – de tyske grundbøger var langt mere håndterlig, end de danske kronologiske indførsler. Den centrale protokol var realfoliet, grundbogen, der groft modsvarede det danske realregister. Her havde hver ejendom et grundbogsblad, på hvilket alle rettigheder vedrørende ejendommen indførtes. Foliet var opdelt i tre afdelinger, hvor første afdeling beskrev ejendommen og indeholdt navn på ejeren. Anden afdeling vedrørte alle tingslige hæftelser på nær panterettigheder, der henvistes til tredje afdeling. Fra foliet var der reference til den tilhørende grundakt, der indeholdt original eller bekræftet afskrift af de omtalte dokumenter i grundbøgerne. Disse grundakter var dog uden retlig betydning, idet grundbøgernes retsvirkning alene var knyttet til realfoliet. Fordelen ved det tyske system var, at man havde det hurtige overblik over samtlige rettigheder og hæftelser i grundbogen, samtidig med at alle dokumenter vedrørende ejendommen var samlet på ét og samme sted i grundakten.

Sammenfattede kan man sige, at grundsynet i de to systemer var fundamentalt forskelligt: Tysk ret byggede på realfoliet som det bindende element i overdragelsen af rettigheder og som det, der dokumenterede rettighedens overdragelse overfor en godtroende trediepart. I dansk ret lå vægten på tinglæsningen, der ikke

På billedet ses en opstilling af en tysk grundbog med tilhørende grundakt. I grundbogen havde hver ejendom et blad (flere sider), hvor ejendommen var beskrevet, og hvor alle rettigheder vedrørende ejendommen var indført. I grundakten, der efter preussisk/tysk mønster var sammensyet, var der afskrifter af samtlige dokumenter, der lå til grund for grundbogsregistreringen. Overordnet betragtet blev denne opbygning overtaget af det danske tinglysningsvæsen med tinglysningsloven af 1926, hvor man opererede med en tingbog og en aktmappe til de tinglyste dokumenter. Foto: Foto: C. Krassél. Landsarkivet for Sønderjylland.

i sig selv var en betingelse for rettighedens overdragelse, men alene en sikring af denne ret over for et eventuelt krav fra trediepart. I forlængelse af det tyske *publica-fides-princip* lå *konsensprincippet* om, at indtegningen i grundbøgerne var afhængig af alle de interesserede parter samtykke. Tinglæsning af en rettighed kunne i Danmark derimod forlanges af enhver og uden nogen form for prøvelse. Det danske system byggede på decentral, offentlig kontrol (indsigelsen på tinge), det tyske på en central myndighedskontrol.

For et moderne samfund i begyndelsen af det 20. århundrede, hvor fællesskabstanken om »at mødes på tinge« for længst var afløst af andre økonomiske og uigennemskuelige relationer, var

fordelene ved det tyske system oplagte. Men ulemperne med den store formalitet omkring grundbogen skræmte, jvf. justitsminister Rytters scenarie fra Rigsdagen 1920:

Jeg skal f.eks. nævne, at medens man på Frederiksberg har en embedsmand og to fuldmægtige, der udfører dette arbejde [tinglæsningen], er der i en tilsvarende by som Flensborg tre dommere, 6 fuldmægtige og en mængde kontorister til det samme arbejde, og de har ikke andet at bestille, medens vores embedsmænd kun har det som et biarbejde til deres øvrige embedsvirksomhed.⁸

Den væsentligste årsag til denne forskel mellem de to systemer var prøvelsen, der var nødvendig i forbindelse med den ubetingede troværdighed. En af de største kendere af den tyske grundbogslovgivning i Danmark, N. Cohn, har i en artikel fra 1922 anslået, at mindst 4/5 af den tyske lovgivning og dermed implicit også af tidsforbruget umiddelbart stod i forbindelse med dette princip.⁹

II. Situationen omkring Genforeningen

Et af de store spørgsmål i forbindelse med Genforeningen var, om den bestående lovgivning skulle stadfæstes for så efterhånden at afløses af dansk ret, eller om dansk ret skulle indføres umiddelbart i Sønderjylland.¹⁰ Hurtigt måtte man erkende, at en indførelse af dansk lovgivning på tinglæsningsområdet ikke alene ville føles som et stort tilbageskridt lokalt i Sønderjylland, men også afstedkomme store praktiske og økonomiske problemer. Særligt da lovgivningen inden for kort tid alligevel måtte formodes at skulle revideres – måske endda ligefrem ændres tilbage til det tyske system, jvf. justitsminister F. Schrøder's udtalelse fra 28. april 1920 om,

at jeg i hvert tilfælde (...) kunne tænke mig, at den endelige løsning på uoverensstemmelserne mellem lovgivningen indenfor kongeriget og lovgivningen indenfor de landsdele, der skal indlemmes, bliver den, at man nåede til også at indføre grundbogssystemet i kongeriget.¹¹

Justitsministerens udtalelse faldt i »Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg« i forbindelse med behandlingen af loven om indførelse af dansk formueret i de sønderjyske landsdele (lov nr. 259), der foruden den mere traditionelle formueret også omhandlede grundbogsvæsenet i Sønderjylland. Forslaget til loven

var udarbejdet af et særligt udvalg nedsat i efteråret 1919 af Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender. Udvalget bestod af professor Dr. jur. Vinding Kruse, overretssagfører Dr. jur. N. Cohn (det sønderjyske ministeriums juridiske konsulent), kontorchef i justitsministeriet Aage Svendsen samt konsulent A. Thulstrup fra Sønderjylland. Sammensætningen af udvalget synes at være gjort med omhu i forhold til de forskellige interesser, der gjorde sig gældende. I bemærkningerne til lovforslaget lagde udvalget da også stor vægt på, at de så vidt muligt havde søgt at forene de modstående interesser.

Hvor man generelt på formuerettens område opererede med en overgangsperiode indtil 1. jan. 1922, så besluttede man på tinglysningsområdet at lade spørgsmålet stå åbent indtil videre. Man mente, at en nærmere undersøgelse og prøvelse af det danske og det tyske systems fortrin og mangler i forhold til hinanden ville være alt for omfattende til, at det kunne hastes igennem. Udvalget foreslog derfor, at grundbogsvæsenet i Sønderjylland foreløbigt bevarede, og at lov nr. 259 kun skulle omfatte regler, der var nødvendige for at tillemppe grundbogsordningen til det danske retsplejesystem. Uenighed i udvalget kom dog til kende i en mindretalsudtalelse af N. Cohn. Han anså konstruktionen med opretholdelse af det tyske grundbogssystem i Sønderjylland for utilfredsstillende. Ikke blot var det efter hans mening uheldigt, at der på et så vigtigt retsområde opretholdtes en forskel mellem sønderjysk og dansk ret, men desuden ville opretholdelsen medføre særlige ulemper for det praktiske retsliv.¹² Endelig fremførte han, at en tilpasning af den danske lovgivning til det tyske system ikke var et uovervindeligt problem. En tanke han også tidligere havde advokeret for.¹³ Da udvalget imidlertid ikke skulle tage stilling til en ændring af den danske lovgivning, valgte han i situationen at støtte udkastet til loven.

Udkastet blev fremsat i »Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg« den 28. april 1920 og afstedkom ved den lejlighed ikke den store diskussion. Som tidligere nævnt gav forslaget kun justitsministeren anledning til at bemærke, at grundbogsvæsenet også burde indføres i Danmark. Lovforslaget henvistes samme dag til et juridisk underudvalg på otte medlemmer, der havde den konservative Harboe som formand og ordfører, og som derudover bestod af Hauge, Kirk, Niels Petersen, Schovelin, Steincke, Søgaard og Zahle, dvs. repræsentanter for samtlige fire partier.

Godt halvanden måned senere, den 15. juni, afgav udvalget sin betænkning, der i al korthed lød: »Ovennævnte lovforslag indstilles uforandret til vedtagelse«. ¹⁴ Ved behandlingen dagen efter uddybede udvalgets ordfører og formand indstillingen med indirekte at anføre, at lovgivning på det juridiske område var alt for specialiseret til almindelig parlamentarisk behandling:

Det har ikke været udvalget muligt at gennemgå dette forslag i detaljer. (...) For øvrigt er forslaget jo blevet behandlet af professor Vinding Kruse, Dr. Cohn og fra Sønderjylland Aage Svendsen og Andreas Thulstrup, og man må derfor gå ud fra, at detaljerne er i en sådan orden, at man kan acceptere dem. (...) Vi må stole på, at det hele er gennemgået af ministeriet og af de særlig kyndige folk, som har behandlet disse detaljer. Vi kan altså kun udtale os om principperne i disse love. ¹⁵

Og til principperne havde udvalget ikke noget at bemærke ! Uden yderligere debat blev forslaget vedtaget i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, for en uge senere at blive fremsat som lovforslag i Folketinget. Her blev det vedtaget uden ændringer to dage senere. Nærmest lakonisk lyder referatet fra 1., 2. og 3. behandlingen: »Sagen fremsattes til forhandling. Ingen bad om ordet«. ¹⁶ I Landstinget var behandlingen om muligt endnu mere summarisk. Sammen med 75 andre særlove for Sønderjylland blev loven den 26. juni ikke blot fremsat, men også 1., 2. og 3. behandlet på én og selvsamme dag. Endnu en gang satte parlamentarikerne deres lid til ministeriet og de specielt sagkyndige samt, som det udtryktes, den »ret udførlige behandling i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg«. ¹⁷ Repræsentanter for samtlige partier kommenterede lovpakken, men ingen ønskede (eller magtede) at tage fat i de enkelte lovforslag.

Umiddelbart lyder det forcerede lovgivningsarbejde ganske uacceptabelt. Men man skal huske på, at hele tankegangen bag Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg netop var at få behandlet – og aftalt – lovgivningen for Sønderjylland, så den lå klar og kun ventede på en formel vedtagelse i Rigsdagen, når tiden for Genforeningen kom. Skal der peges på noget der kan synes problematisk, er det den tilsyneladende stedmoderlige behandling forslaget også fik i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Hvad det sagkyndige udvalg fremlagde som et udkast til lov, blev uden ændringer og debat vedtaget. Men egentlig kan dette heller ikke undre. Skønt Genforeningen naturligt var en politisk

hændelse, så var det praktiske lovgivningsarbejde bl.a. på tinglysningssområdet det ikke!

Det synlige resultat af lov nr. 259 om indførelse af dansk formueret blev på tinglysningssområdet, at Sønderjylland helt officielt fik status som en »administrativ forsøgsmark«. Der skulle, som det anførtes i det sagkyndige udvalgs bemærkninger, foretages nærmere undersøgelse og prøvelse af det tyske grundbogs-systems mangler og fortrin i en sammenligning med det danske.

III. Overgangstiden i Sønderjylland

Men hvad betød det så for Sønderjylland og sønderjyderne, at

De hidtil gældende regler om grundbogsvesenet samt om stiftelse, overdragelse og opgivelse af rettigheder over fast ejendom i Bürgerliches Gesetzbuch §§ 873-902, 925, 927, og 928 med tilhørende bestemmelser, navnlig Grundbuchordnung af 24. marts 1897, 1ste, 2det og 5te afsnit, opretholdes indtil videre?¹⁸

I sagens natur mindre. Tanken var netop, at gældende praksis skulle fortsætte, og at lovgivningen alene skulle omfatte de ændringer, der var nødvendige for en tillempelse af grundbogs-systemet til dansk retspleje.

På det formelle plan, dvs. vedrørende de regler der gjaldt for indretning og fremgangsmåde ved indførelse og udslettelse i grundbogen, var ændringerne de tydeligste. Ifølge lov om indførelse af dansk retspleje i de sønderjyske landsdele¹⁹ bestemtes det, at grundbøgerne – som tinglæsningen i det øvrige Danmark – skulle føres af underretterne. I mange tilfælde var det den lokale underretsdommer, der udførte dette embede som grundbogsfører, men loven åbnede mulighed for ansættelse af særligt udnævnte grundbogsførere. – I praksis ofte den, der hidtil havde ført bogen. Således fortsatte amtsretssekretær Bille som grundbogsfører i Nordborg, Amtsrechtsrat Winter i Aabenraa og retsoversekretær Davidsen i Haderslev.²⁰ Præsidenten for Sønder Landsret i Sønderborg fik, sammen med Justitsministeriet, det overordnede tilsyn med grundbogsmyndighederne. I landsdelen oprettedes ialt 9 underretskredse med tingsted i henholdsvis Haderslev, Rødding, Toftlund, Aabenraa, Sønderborg, Nordborg, Gråsten, Løgumkloster og Tønder.²¹

Grundbøgerne skulle føres på dansk, ligesom der skulle benyt-

Domhuset på Kongevej i Sønderborg var opført 1911-13 som sæde for den preussiske amtsret. Efter Genforeningen kom bygningen til at huse Underretten i Sønderborg, Søndre Landsret og Statsadvokaturen. Søndre Landsret blev oprettet i 1920 som en særlig landsret for de fire sønderjyske amter, hvor der herskede ganske specielle retlige forhold med både tysk-, dansk- og overgangsløvgivning. Søndre Landsret ophævedes i 1927, og Sønderjylland blev lagt ind under Vestre Landsret. Efter Genforeningen blev den midlertidige grundbogsføring i Sønderjylland ført af underretterne (som tinglysningen i Danmark) med præsidenten for Søndre Landsret som overordnet tilsynsmyndighed. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tes danske formularer. Implicit lå der heri, at dokumenterne til grundakten ligeledes skulle udfærdiges på dansk eller i det mindste være ledsaget af en autoriseret dansk oversættelse. Udskrifter af tysk tekst fra grundbogen skulle naturligvis fortsat være på tysk, men ligeledes være ledsaget af en dansk oversættelse.

Hvor naturligt dette sprogkrav kan synes, voldte det dog en del praktiske problemer af den simple grund, at der i de første år efter genforeningen ikke fandtes edssvorne translatører i de sønderjyske landsdele, der kunne producere de autoriserede danske oversættelser. Foranlediget af flere klager fra advokat Vogelge-

sang i Haderslev, nåede man i august måned 1922 frem til den *modus-vivendi*, »at Justitsministeriet intet har at erindre mod, at grundbogsføreren, når han i det enkelte tilfælde finder det forsvareligt (...) nøjes med en oversættelse, hvis rigtighed er bekræftet af en notar.«²²

I forhold til lovens krav om nye danske formularer, så bestemte man ligeledes, at de hidtil gældende tyske grundbøger fortsat kunne benyttes, indtil de var udskrevne.²³

På den materielle grundbogsrets område, dvs. vedrørende de regler der gjaldt selve betingelserne for stiftelse, overdragelse og ophævelse af rettigheder, var ændringerne minimale, men også mere uigennemskuelige og på sin vis mere betydningsfulde. En væsentlig årsag til dette var, at grundbogsvesenet ikke uden videre kunne udskilles fra den øvrige privatret. F.eks. i forbindelse med selve retshandelen. Hvor man i dansk ret opererede med en købekontrakt, måtte man i Sønderjylland stadig møde frem på grundbogskontoret og afgive en overdragelseserklæring. Nogenlunde samme forhold gjorde sig gældende ved pantsætningen i fast ejendom. Her skulle man ligeledes møde på grundbogskontoret og udfærdige en erklæring om panterettens stiftelse og omfang. Dette betød, at overdragelse af panteret ikke som i det øvrige Danmark kunne ske ved transport, men krævede et aktivt fremmøde på kontoret og en omskrivning af grundbogen.²⁴ Et andet problem gjaldt de forhold, der indlysende var uforenlige i de to lovgivninger. Det klassiske eksempel er her den tidligere nævnte danske hævds erhvervelse, der grundlæggende stred mod grundbogens ubetingede troværdighed. I lov nr. 259 bestemtes det, at denne ret ikke indførtes i Sønderjylland (§10, stk. 2). Også om pant i fast ejendom, gav loven særlige tillempelser til de danske regler (§ 11), ligesom den manglende mulighed for oprettelse af underpant i løsøre stadfæstedes i §12. – Særligt disse sidste særregler viste sig at være til stor gene for erhvervslivet i Sønderjylland, idet det betød ulige konkurrencevilkår i forhold til erhvervslivet i det øvrige land med hensyn til lånemulighederne. Da den nye tinglysningsslov i 1926 blev fremsat, henvendte et bredt udvalg af erhvervssammenslutninger fra Sønderjylland sig da også til Landstingets udvalg for netop at få afkortet overgangstiden, da »man i Sønderjylland ganske særligt savner lovforslagets regler om underpant i bygninger og løsøre.«²⁵

Man kunne umiddelbart tro, at der i denne overgangsperiode

ville blive handlet med en vis konduite med hensyn til ønsker fra offentligheden og erhvervslivet, samt generelt i forhold til lovgivningens tillæmpelse, som vi til dels så i forhold til sprogkravet. Men faktisk er der flere eksempler på, at Justitsministeriet ganske rigoristisk afviste henvendelser med henvisning til gældende (tysk) lov. Således besvaredes en henvendelse fra Købmandsstandens Oplysningsbureau om indberetninger fra de sønderjyske grundbogskontorer til offentliggørelse i et Tinglæsningsstidende, der blev udgivet af bureauet, med, at man skal »meddele, at da offentliggørelse af stedfundne indførsler i grundbogen ikke er forenelig med den for de sønderjyske landsdele i henhold til lov nr. 259 af 28. juni 1920 §10 gældende »Grundbuchordnung« af 24. marts 1897 §11, ser Justitsministeriet sig ikke i stand til at imødekomme andragendet«. ²⁶ Nogenlunde med samme argument tilbagevistes et andragende fra Landbrugsministeriet om, at grundbogsføreren skulle indføre en bemærkning i grundbogens anden afdeling om indskrænkning i ejendoms- og brugsretten, når der udskiltes parceller fra en ejendom: »sådanne noteringer om almindelige ved lovgivningen hjemlede indskrænkninger (...) [falder] udenfor de principper, hvorefter grundbøgerne føres«. ²⁷

IV. Frem mod tinglysningsloven af 1926

Det lovgivningsmæssige problem man stod med i 1920, var uløst efter indførelsen af lov nr. 259. Man havde inden for rigets grænser to forskellige lovgivninger på tingrettens område: Et dansk system, der på adskillige områder var forældet og trængte til en reform, og et tysk system, der til trods for mange fortrin var mindre praktisk håndterligt. Opgaven gik ud på, som det blev formuleret af Vinding Kruse i 1923, at finde en model, et kompromis, der

forener den praktiske simpelhed og naturlighed, der i det hele og store er et grundtræk i den nordiske tinglysning, med den ubetingede tillid til de tinglyste dokumenter og til grundbøgernes indhold, som nutidens omsætning og kreditøkonomi i stigende grad kræver, og som de moderne grundbogsordninger mod syd derfor har sat alle hensyn til side for at nå? ²⁸

I den juridiske faglitteratur gik diskussionen livligt. – Spørgsmålet var ikke om der skulle en reform til, men om ændringen skul-

le foregå inden for den gældende lovgivnings rammer, eller om lovgivningen gennemgribende skulle reformeres.²⁹

Fra lovgivningsmagts side var man ikke i tvivl. Allerede ved fremlæggelsen af lov nr. 259 d. 28. april 1920 i Det sønderjyske Udvalg havde justitsminister Schrøder udtalt sig for en nyordning à la det tyske grundbogssystem: »Det er et spørgsmål som er under overvejelse i Justitsministeriet, og et forslag er ved at blive udarbejdet«.³⁰ Hvor optimistisk det end lød, så var det dog en sandhed med modifikationer. Hans efterfølger i embedet, justitsminister Rytter, henvendte sig til professor Dr. Jur. Fr. Vinding Kruse og anmodede ham om at udarbejde en betænkning om tinglæsnings- og grundbogsvæsenet og i tilknytning hertil komme med et udkast til et lovforslag. I modsætning til normal praksis valgte man ikke at nedsætte en egentlig kommission til udredningsarbejdet, men lagde hele arbejdet på skuldrene af en enkelt mand. Men det var heller ikke en hr. hvem-som-helst, Justitsministeriet pegede på. Vinding Kruse var juridisk professor ved Københavns Universitet og havde gennem en årrække haft tingsret som undervisningsfag. Regeringen havde tidligere i anden sammenhæng trukket på hans kompetance, dels som medlem og formand for det særlige udvalg der i 1919 blev nedsat vedrørende formuerettens indførelse i Sønderjylland (det, der senere resulterede i lov nr. 259), dels som en af ministeriet Neergaard særlig delegeret udsending til Frankrig og England i 1920, med henblik på internationalisering af Flensborg og det øvrige Mellemslesvig (2. afstemningszone).³¹

Vinding Kruse gik med stor iver ind i arbejdet og afleverede i efteråret 1923 en over 400 sider stor redegørelse for retsforholdene på området. Han gennemgik både historisk og juridisk det tyske grundbogssystem og det danske tinglæsningsvæsen, ligesom han inddrog erfaringer fra den tilsvarende lovgivning i de andre europæiske hovedlande. Redegørelsen og lovforslaget blev offentliggjort under titlen »Tinglysning samt nogle Spørgsmål om vor Realkredit« (1923). Sit kendskab til den tyske praksis havde han bl.a. gennem kontakter til Sønderjylland. Blandt de »praktikere« der særligt takkedes i forordet finder vi således grundbogsfører Davidsen fra Haderslev.

Efter at Justitsministeriet havde modtaget materialet fra Vinding Kruse, anmodede det præsidenten for Søndre Landsret i Sønderborg, Ricard, og »forskellige sønderjyske dommere«, dvs.

Prof. Dr. Jur. Frederik Vinding Kruse (1880-1963) var juridisk professor ved Københavns Universitet og hovedmanden bag den nye tinglysningslov af 1926. I forbindelse med Sønderjyllands genforening spillede han i flere sammenhænge en væsentlig rolle, blandt andet som formand for det særlige udvalg vedrørende formuerettens indførelse i Sønderjylland og som særlig delegeret udsending til Frankrig og England i 1920 med henblik på en internationalisering af Melleslesvig. Efter Genforeningen blev Vinding Kruse af justitsministeren opfordret til at udarbejde et forslag til en ny tinglysningslov. Dette forelå i 1923 i bogen »Tinglysning samt nogle Spørgsmaal om vores Realkredit«. Forslaget blev godt modtaget, og ved udarbejdelsen af tinglysningsloven af 1926 skete der kun mindre ændringer i Vinding Kruse's forslag. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

dommerne Giessing og Grested samt grundbogsfører Davidsen og stiftlandinspektør Krarup, om en erklæring i sagen. I bemærkningerne til lovforslaget anfører Justitsministeriet som begrundelse, at disse dommere »der både har arbejdet under det danske tinglæsningsvæsen og siden 1920 under det tyske grundbogs væsen, må siges i praktisk henseende at være de mest sagkyndige på dette område«. ³² De sønderjyske dommere afgav en fælles betænkning, hvori de erklærede, at de anså forslaget for at være et udmærket grundlag for den tiltrængte reform, og at de var enige med grundprincipperne. Dog havde de nogle ændringer og tilføjelser, som »særligt tog sigte på de sønderjyske forhold«. Disse blev senere i vid udstrækning fulgt af ministeriet. ³³ På grund af forslagets kompleksitet og de mange interesser der var involverede – og måske også som en kompensation for det manglende kommissionsarbejde – blev forslaget efterfølgende sendt til høring blandt adskillige institutioner og interessegrupper. Således var forslaget til høring hos Dommerforeningen, hos Kredit- og Hypotekforeningens stående udvalg, ligesom særlige

repræsentanter for dommerstanden og sagførerstanden fik mulighed for at gennemgå forslaget og komme med bemærkninger. Endelig blev forslaget inden fremlæggelse i Rigsdagen forhandlet med Landbrugs-, Finans- og Indenrigsministeriet for at afklare berøringsfladerne til disse ministeriers ressortområder.³⁴ Skønt lovforslaget under høringsrunden undergik en del forandringer, var grundsubstansen så ubetinget Vinding Kruse's lovudkast fra 1923. Justitsministeriets veneration over for dette arbejde er da også åbenbar, idet Kruse's oprindelige forslag blev trykt som et bilag til selve lovforslaget.

Ved fremlæggelsen af lovforslaget den 27. jan. 1926 i Landstinget hæftede Justitsminister Steincke sig også ved »den finansielle side af sagen, idet lovforslaget i det hele og store vil betyde en væsentlig besparelse og forenkling af Administrationen«. ³⁵ Med nærmest euforisk energi kastede han sig ud i en større redegørelse og udregning. Med henvisning til notarialkontoret i København hvor reformen med aflevering af kopier frem for afskrift var indført, nåede han frem til en årlig besparelse på ikke mindre end 200.000 kr.! – I det økonomisk pressede Danmark var dette ikke et dårligt argument. Under førstebehandlingen i landstinget den 5. februar 1926 (og senere) fik dette aspekt da også mange anerkendende ord med på vejen. Generelt var stemningen uhyre positiv over for forslaget – ikke mindst på grund af dets gennemarbejdethed og klarhed. Til trods herfor var man dog enige om, at en nærmere diskussion af enkelthederne ikke hørte hjemme i landstingssalen, men burde foregå i et særligt nedsat udvalg. Dette afgav sin betænkning den 8. marts. Udvalget udtrykte sin fulde tilslutning til lovforslagets grundtanke og fremførte kun ændringsforslag, der relaterede sig til enten en tydeliggørelse af teksten eller til en mere praktisk gennemførelse af loven. Foranlediget af den tidligere nævnte henvendelse fra sønderjyske handelsforeninger om at få loven gennemført så hurtigt som muligt, anbefalede udvalget, at ikrafttrædelsesdatoen, der var sat til 1. jan. 1928, blev fremskyndet.

Anden- og trediebehandlingen forløb uden egentlig debat, om end udvalgets ordfører, Godskesen, ved andenbehandlingen dryppede lidt malurt i bægeret ved at antyde, at lovforslaget måske ikke ville blive den besparelse man forventede, men en fordyrelse ! Dette afviste Justitsministeren dog kategorisk som udtryk for bagstræberiskhed fra gamle embedsmænd.

I Folketinget var stemningen ligeledes positiv, og igen rostes det store arbejde der lå bag lovforslaget. Af førstebehandlingen fremgik det, at tinget egentlig var indstillet på at lade forslaget passere uden udvalgsbehandling for netop at efterkomme de sønderjyske ønsker og fremskynde ikrafttrædelsesdatoen. Imidlertid havde en deputation fra Sagførerrådet henvendt sig til partierne med et ønske om, over for et udvalg, at måtte gøre nogle bemærkninger til lovforslaget. Til trods for en vis irritation over det sene tidspunkt for henvendelsen, sammenholdt med at Sagførerrådet gennem repræsentanter var blevet hørt inden fremsættelsen i Rigsdagen, valgte man at nedsætte et hurtigtarbejdende udvalg. I betænkningen fra udvalget, der blev afgivet tre dage senere, 20. marts 1926, tog udvalget Sagførerrådets henvendelse ad notam med en bemærkning om, at

Udvalget anerkender, at Sagførerrådets bemærkninger indeholder et værdifuldt materiale til belysning af visse bestemmelser i lovforslaget, men må formene, at rådets ønsker (...) vil kunne tilfredsstilles dels gennem den ministerielle anordning (...), og dels ved enkelte tillægsbestemmelser, der retteligt hører hjemme i andre love (...)³⁶

Efter kort at kommentere de enkelte punkter i henvendelsen indstillede »udvalget enstemmigt lovforslaget uforandret til vedtagelse«. Den 26. marts 1926 blev forslaget trediebehandlet og vedtaget i Folketinget. Ved en kongelig anordning af 26. november 1926 bestemtes det, at loven skulle træde i kraft 1. april 1927, dvs. ni måneder før oprindeligt berammet.

V. Tinglysningsloven af 1926

Loven var som flere af rigsdagspartiernes ordførere udtrykte det »en lykkelig blanding mellem det nordiske tinglæsnings- og tyske grundbogssystem«, men samtidig også tilsat en portion moderne/rational sund fornuft. Blandt de vigtigste ændringer var, at så godt som alle rettigheder over fast ejendom fremdeles skulle tinglyses for på den måde både at give købere, sælgere og kreditorer beskyttelse. Tinglysningspligten gjaldt dog ikke de mest selvfølgelige forpligtigelser som f.eks. skatter, afgifter, forsikringer m.m. Herved kom den nye tinglysningslov med andre ord til at ligge tæt op ad det tyske grundbogssystem.

Gennem et prøvelsessystem skulle det offentlige, som i grund-

bogssystemet, stå som garant for tingbogen. Prøvelsessystemet var dog mindre omfattende end i det tyske grundbogssystem og garanterede da heller ikke den absolutte troværdighed. For at gøre systemet mere smidigt efter danske forhold indførtes en række erstatningsregler, der trådte i kraft såfremt »tilliden« blev brudt. Den formelle oplæsning af dokumenterne blev afskaffet, og samtidig blev retsvirkningen knyttet til den tinglysningsmæssige registrering i Dagbogen, dvs. når dokumentet blev modtaget på tinglysningskontoret. Det præventive element, der tidligere lå i læsningen (offentliggørelsen), fortsatte gennem en offentliggørelse af de tinglyste rettigheder i et særligt tillæg til Statstidende, kaldet Tingbladet. Et andet element i denne offentlige kontrol var, at Tingbogen i modsætning til den tyske grundbog skulle være offentlig tilgængelig.

Selve realregisteret blev afløst af et løsbladssystem (Tingbogen). Herved opnåede man en mere rationel rensning af foliebladet, idet forældet, udstreget stof naturligvis ikke ville blive overført til et nyt blad. Løsbladssystemet betød desuden, at ejendommene umiddelbart kunne optages i matrikelnummerorden med hver sit ejendomsblad. I det nye system opretholdt man det gamle princip om, at parterne selv måtte afgøre, hvorledes aftalerne og forpligtigelserne blev indgået; dog med et minimumskrav til oplysninger.

Endelig afskaffede man efter tysk mønster den tidskrævende afskrivning af dokumenter i Skyld- og Panteprotokollen ved at afkræve en genpart af de tinglyste dokumenter. Disse genparter skulle, som i grundakterne, opbevares i aktmapper tilknyttet hver ejendom.³⁷

Med loven var det lykkedes at få ensartet retspraksis på tingrettens område både nord og syd for kongeåen – sådan da. På grund af det forskellige historiske udgangspunkt var det nødvendigt at skelne mellem »danske« servitutter og »sønderjyske fra før 1900«. Ligeledes var der i detaljer enkelte forskelle: I Sønderjylland fortsatte man med at benytte det preussiske artikel-nummer, hvor man i kongeriget havde et matrikel-nummer; i Sønderjylland benyttede man til ejendomsbetegnelse Tingbogens bind og blad (fra Grundbogen) foruden artikel-nr., ejerlav og sogn, hvor man i det øvrige land kun benyttede matrikel-nr, ejerlav og sogn; i Sønderjylland resulterede en udstykning i to nye artikel-numre hvor matrikel-numret i det øvrige land blev udsty-

ret med et litra; osv.,³⁸ men alt i alt var dette trivielle småting. Den grundlæggende lovgivning var den samme og gennemførelsen af en ensartet lovgivning fuldbragt.

Opsummerende kan man lidt forenklet sige, som dommer Chr. Andersen er refereret for at udtrykke det ved et foredrag i Aabenraa Handelsforening den 26. april 1926:

Tinglysningsloven kan hernelde [i Sønderjylland] ikke have større interesse (...) da loven følger det tidligere grundbogssystem (...). I det gamle land er det derimod en revolution. (...) havde vi ikke fået Nordslesvig ind under Danmark i 1920 og dermed det tyske grundbogssystem, havde vi næppe fået denne revolution.³⁹

Noter og henvisninger til side 259-277

1. A.S. Ørsted: »Grundsætningerne for det danske og norske Hypoteksvæsen, sammenholdt med fremmede Staters« i Juridisk Tidsskrift 1830, s. 92 ff.
2. Niels Lassen: »Nogle Bemærkninger om det danske Skøde- og Pantevæsen« i U.f.R 1876, s. 1-25.
3. Se Vinding Kruse: »Tinglysning samt nogle Spørgsmaal i vor Realkredit«. København 1923, s. 9 ff.
4. Rigsdagstidende, 1901-02, Till. B, sp. 2266 f., 2326 ff.
5. Se f.eks. Vælgerforeningens Retsudvalgs udtalelse, dateret 4. aug. 1919, til Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender. Vælgerforeningens Arkiv, 4/36, læg 1918-20, 1945. Sager vedrørende Retsudvalget. LAÅ.
6. Vinding Kruse: »Tinglysning samt nogle Spørgsmaal i vor Realkredit« (København 1923), s. 61.
7. Reglerne om grundbogsvæsenet findes, dels i Bürgerliches Gesetzbuch §§ 873 ff., dels i den fællestyske grundbogsordning af 24. marts 1897. Sidstnævnte trådte i kraft i Sønderjylland pr. 1. jan. 1900. Se iøvrigt N. Cohn: »Grundbogslovgivningen i de sønderjyske Landsdele«, 1920.
8. Rigsdagstidende 1919-20, Landstingets Forhandlinger, sp. 2291. Folketingets Forhandlinger, sp. 6253.
9. N. Cohn: »Tinglæsningsvæsenets Nyordning« i Juridisk Tidsskrift 1922, s. 118.
10. Se f.eks. skrivelse fra Statsministeriet til Retsplejeudvalget, hvor der af Krieger-udvalget argumenteres for, at dansk ret først efterhånden bør indføres, og hvor departementschef Schrøder argumenterer for det modsatte synspunkt. Andreas Thulstrups privatarkiv, Nr. 739/2, læg »Retsplejeudvalget«. LAÅ.
11. Fremsat i forbindelse med fremlæggelse af loven om indførelse af dansk formueret i de sønderjyske landsdele i Det sønderjyske Udvalg 28. april 1920, se »Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20«, s. 928.
12. Vedr. bemærkningerne til lovforslaget, se »Forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, 1919-20«, s. 870 ff.

13. Se f.eks. U.f.R. 1914, s. 83-88.
14. Forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. 1919-20, s. 1312.
15. Forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. 1919-20, s. 1332.
16. Rigsdagstidende 1919-20, Folketingets forhandlinger, sp. 6335, 6421 og 6451.
17. Rigsdagstidende 1919-20, Landstingets forhandlinger, sp. 2295.
18. Starten af §10 i lov nr. 259 om Indførelse af dansk Formueret i de sønderjyske Landsdele. Trykt i Lovtidende 1920, A 1045-48, med ikrafttrædelse den 28. juni 1920 ifølge anordning (se Lovtidende 1920, A 1087).
19. Lov nr. 260 af 28. juni 1920. Lovtidende 1920, A 1049-58.
20. Jvf. Justitsministeriets brevjournal 1920-22. RA.
21. Jvf. Midlertidig Lov om Domstolenes og Politimyndighedernes Ordning m.m. i de sønderjyske Landsdele. Lov nr. 256. Lovtidende 1920, A 1029 ff.
22. Se j.nr 1922/472, 1922/596, 1922/665, 1922/758. Søndre Landsret, LAÅ.
23. »Bekendtgørelse angaaende Grundbogs væsnet i de sønderjyske Landsdele«. Nr. 430 af 4. aug. 1920. Lovtidende 1920, A 1451-62. Se også N. Cohn's kommentarer i »Grundbogslovgivningen i de sønderjyske Landsdele«, København 1920, s. 307 ff.
24. Franz von Jessen: »Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937«, bind 3, s. 39. Kbh. 1938.
25. Rigsdagstidende 1925-26, Till. B sp. 543, 549-552.
26. Se j.nr 1922/739, 1922/852. Søndre Landsret, LAÅ.
27. Se j.nr 1922/377, 1922/383, 1922/571. Søndre Landsret, LAÅ.
28. Vinding Kruse: »Tinglysning samt nogle Spørgsmaal i vor Realkredit« (København 1923), s. 11.
29. Se f.eks. Oluf Petersen: »En Reform af Reglerne om Betydningen af et Skødes Tinglæsning«, i U.f.R. 1919, s. 1-10; Knud Jarner: »Skal vort Tinglæsningsvæsen reformeres?«, i U.f.R. 1921, s. 201-205; N. Cohn: »Tinglæsningsvæsenets Nyordning«, i J.T. 1922, s. 113-134; m.f.
30. »Forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. 1919-20«, s. 928.
31. »Dansk Biografisk Leksikon«, København 1984.
32. Rigsdagstidende 1925-26, Till. A sp. 4588.
33. Jvf. »Betænkning om Forslag til Lov om Tinglysning afgivet af Retspræsident Ricard«. J.nr. 186/1927. Søndre Landsrets Journalsager, LAÅ. Samt sammesteds, brev fra Vinding Kruse til Ricard, dateret 12. juni 1925: »Som De vil se, har Justitsministeriet taget hensyn til praktisk talt alle Deres og de sønderjyske grundbogsdommeres indstillinger om ændringer i mit første udkast«.
34. Se bemærkningerne til lovforslaget, Rigsdagstidende 1925-26, Till. A sp. 4588 ff.
35. Rigsdagstidende 1925-26, Landstingets forhandlinger, sp. 776.
36. Rigsdagstidende 1925-26, Till. B, sp. 2125-2132.
37. Lovtidende 1926, A side 594-609. Se også Vinding Kruses gennemgang fra 1927 i U.f.R., s. 97-106: »Tinglysningslovens Gennemførelse i Praxis«.
38. Se O.A. Borum: »Oversigt over den i de sønderjyske Landsdele endnu gældende Særlovgivning«, 1931, s. 34-37.
39. Se Hejmdal 1926, 27. og 28. april.

Civilstandsregistrering

Blandt de sønderjyske særordninger, som fik lov til at bestå efter Genforeningen, er den civile personregistrering uden tvivl den mest omtalte. Når netop dette område har været så omtalt, skyldes det formentlig især det forhold, at forskelligheden mellem den sønderjyske registrering og registreringen i det øvrige Danmark opleves på en ganske nærværende måde af mange mennesker, både i Sønderjylland og udenfor. Årsagen hertil er, at personer født i Sønderjylland er forsynet med andre attester end folk født nord for Kongeåen. Som født i Sønderjylland har man en fødselsattest udstedt af personregisterføreren og, hvis man er døbt, men også kun da, en dåbsattest udstedt af sognepræsten i det sogn, hvor man er døbt. Af disse attester er det fødselsattesten, der er den retsgyldige, og skulle der være forskel f. eks. på, hvorledes navnet er stavet, er det personregisterføreren skrive-måde, der er den »rigtige«. Som født nord for Kongeåen har man en kombineret fødsels- og dåbsattest, tidligere kun kaldet dåbsattest, udstedt af sognepræsten på grundlag af oplysningerne i sognets kirkebog. Dette forhold bevirker, at mange, som nu er bosat f. eks. på Fyn eller Sjælland, men hvis forældre tidligere har boet i Sønderjylland, måske kun i kort tid som yngre, medens de har fået børn, nu er udstyret med fødselsattester. Mange embedsmænd uden for Sønderjylland kender ikke denne forskel, og det er ikke ualmindeligt, at sønderjyder, der møder op med deres fødselsattester f. eks. ved udstedelse af kørekort, bliver sendt hjem med besked om at fremskaffe en dåbsattest. Dette er helt klart et irritationsmoment, og det giver da også anledning til læserbreve i aviserne og undertiden til en videregående debat. Det forekommer således med mellemrum, at ivrige politikere i den forbindelse forsikrer, at nu skal de sidste sønderjyske særlove afskaffes. Det mærkelige er, at efter kort tid løber debatten om fødselsattest contra dåbsattest, eller hvad det i virkeligheden er : om personregistre kontra kirkebøger, lige så stille ud i sandet. Således er det gået i 80 år. Den stadig løbende debat har dog haft lidt længere varighed, men dette skyldes formentlig især, at den

også handler om noget så følsomt som edb-registrering, men heller ikke den ser umiddelbart ud til at føre til, at forskelligheden bliver afskaffet.

I forbindelse med 75 året for Genforeningen skrev undertegnede i Sønderjyske Årbøger artiklen *Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland*.¹ Formålet var at give en historisk redegørelse for den borgerlige personregistrering, dens indførelse og administration i Sønderjylland og for forholdene i Sønderjylland i årene umiddelbart efter Genforeningen. Artiklen blev afsluttet med en summarisk redegørelse for udviklingen frem til ca. 1990. I forbindelse med det her foreliggende kapitel er nyt kildemateriale blevet inddraget, hvorved det er lykkedes at finde nye oplysninger om baggrunden for borgerlig personregistrering som sådan, og artiklens tyngdepunkt er flyttet til forholdene i Danmark, således som de har formet sig både før, men ikke mindst efter Genforeningen. Formålet er først og fremmest at prøve at forstå, hvorfor udviklingen er blevet, som den er, og hvorfor Sønderjylland på dette område kun i beskedent omfang er kommet til at danne forbillede. Skildringen føres så vidt muligt up to date, og der vil afslutningsvis blive redegjort for den nu iværksatte overgang til elektronisk registrering i Den Nye Kirkebog (DNK), som også griber ind i den sønderjyske ordning, men uden at afskaffe den.

Indledningsvis skal den historiske baggrund for personregistreringen i kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig dog først ridses op.

I. Personregistrering før 1920

1. Registreringen i Danmark før 1920.

Ønsket om at foretage en registrering af en befolkning kan være udsprunget af forskellige behov, og allerede her fremkommer en tydelig skelnen mellem den kirkelige registrering, som er udsprunget af et behov for at skabe en ramme omkring en menighed, og den verdslige registrering, som bygger på ønsket om at tilvejebringe et grundlag for at udskrive en ydelse, der være sig skatter eller soldater. Hermed være ikke sagt, at den kirkelige registrering ikke også kan være forbundet med udskrivning af f. eks. tiende fra menighedens medlemmer. De to former for registrering vil også ofte af praktiske grunde blive slået sammen. I denne sammenhæng vil kun den såkaldte civilstandsregistrering,

altså registrering af fødsel, ægteskabelige forhold og død, blive behandlet, medens registreringen af befolkningens sammensætning, som typisk foregår ved folketællinger, ikke kommer ind i billedet.

Inden for det danske rige indtager Slesvig og Holsten i forhold til Kongeriget i forbindelse med registrering af befolkningens civilstand stillingen som formidler af administrative nyskabelser, uden at man dog her kan tale om, at hertugdømmerne er forsøgsmark. Den ældste bevarede kirkebog inden for det nuværende Danmark er kirkebogen fra Hjordkær sogn vest for Aabenraa, som i original er bevaret fra 1573. Den indeholder en registrering af de kirkelige handlinger dåb, vielse og begravelse. Fra Kongeriget er kirkebogen fra 1611 fra Nordby på Fanø hidtil blevet anført som den ældste bevarede, men det har vist sig, at der er tale om en senere afskrift. Dette rokker dog ikke ved det faktum, at der har foreligget en original fra 1611. Ud over disse regulære kirkebøger findes ældre optegnelsesbøger fra præster fra slutningen af 1500-tallet, som Perlestikkerbogen fra Nakskov² og Annals Flensburgenses³, men her er ikke tale om systematisk førte kirkebøger, så de lades ude af betragtning. Allerede i visitatsordningen af 21. febr. 1587 for de gottorpske områder nævnes kirkebøger, men der er her tale om en rent kirkelig registrering. Ordningen blev i 1612 indskærpet af hertug Johan Adolf, men heller ikke ved den lejlighed blev de verdslige aspekter inddraget. Et rent gejstligt anliggende var også Odensebispen Hans Knudsen Veiles missive til præsterne i Fyns stift 1607. Fyns stift omfattede på dette tidspunkt også Als, så det er muligt, at biskoppen under sine visitatser her har stiftet bekendtskab med forholdene i Slesvig. Det fynske initiativ blev fulgt op af Sjællands biskop Hans Poulsen Resen, som i 1620 pålagde Sjællands stifts præster at føre dåbsregistre. Ved denne lejlighed kunne han i øvrigt henvise til, at dette allerede skete i København. Resens efterfølger som biskop, Jesper Brochmand, indskærpede og udvidede i 1641 bestemmelserne, hvor man bemærker, at kirkebøgerne nu skulle betragtes som embedets ejendom og ikke længere præstens. Som påvist af professor, dr. theol. Troels Dahlerup⁴ var der allerede god gang i bestræbelserne på at indføre en kirkelig registrering af dåb, vielse og begravelse, da Christian 4 den 20. maj 1645 udsendte sit påbud til Fyns, Sjællands og Skånes bisper om at føre kirkebog, et påbud som på grund af krigsforholdene først

kunne udstrækkes til Jylland 17. maj 1646 og til de kongelige dele af hertugdømmerne 13. sept. 1646. Det er ligeledes Troels Dahlerups fortjeneste at have påvist, at baggrunden for Christian 4s interesse for kirkebogsføringen ikke var fromhed, men økonomiske problemer i forbindelse med svenskekrigene og praktiske problemer med opkrævningen af den første skat pr. hoved, som var bevilget af stændermødet i Ringsted 16. maj. Præsterne var på vej til at blive statsembeds mænd med stadig flere borgerlige forpligtelser.⁵ Det er derfor naturligt, at bestemmelserne om kirkebogsføringen indgår både i Danske Lov og i kirkeritualet af 25. juli 1685.

Uden at gå i detaljer med den følgende udvikling skal det blot nævnes, at også her var Slesvig på de fleste områder foran Kongeriget. Ved forordningen af 9. april 1763 indførtes fortrykte kirkebogsskemaer og ved forordningen af 17. okt. 1775 med tilbagevirkende kraft fra og med 1763 kirkebøger i to eksemplarer. Formelt var denne ordning i kraft indtil Det evangelisk-lutheriske Overkonsistorium i Kiel ved anordning af 28. okt. 1898 med virkning fra 1. jan. 1899 indførte ensartede regler i Slesvig-Holsten til afløsning for de hidtil gældende forskellige danske og slesvigske bestemmelser i den indlemmede landsdel.⁶ Imidlertid var der i mellemtiden sket det afgørende, at Preussen havde indført borgerlig personregistrering i 1874, således at kirkebøgerne de facto siden da atter udelukkende havde været kirkens bøger. Herom nærmere nedenfor.

I Kongeriget var fortrykte skemaer og duplikater af kirkebøgerne indført ved reskriptet af 11. dec. 1812. Selvom det stort set var gældende indtil 1891, blev det flere gange revideret. En af de vigtigste revisioner i forhold til vor problemstilling var cirkulæret af 27. august 1833. Blandt ændringerne ved denne lejlighed var således, at afdødes fødested herefter skulle anføres, hvilket skyldtes, at lægdsmyndighederne jævnligt forlangte at få disse oplysninger om afdøde mænd.⁷

Det er værd at bemærke, at man i Danmark med 1812-reskriptet efter Frederik 6's personlige afgørelse var gået et skridt videre i sækulariseringen af kirkebøgerne, end det nogensinde skete i Slesvig, idet man havde indført registrering af flytninger gennem til- og afgangslister i kirkebøgerne. Ordningen var langt fra at være populær hos præsterne, idet den især havde betydning for politimyndighederne. Der blev da også gjort flere forsøg på at

afskaffe den, inden det endelig i 1875 lykkedes at fjerne den fra landsogdenes kirkebøger, hvor den var blevet bibeholdt efter tidligere at være blevet afskaffet i købstæderne.

Bestræbelserne på at medtage så mange verdslige oplysninger som muligt i kirkebøgerne gav anledning til principielle diskussioner om de kirkelige myndigheders forpligtelser. Af særlig interesse er de betragtninger, som kom frem efter Grundlovens indførelse 1849 med dens løfte om en folkekirkeordning, således som det kommer til udtryk i to udaterede betænkninger fra generalprokurør Tage Algreen-Ussing fra omkring 1850. Det hedder her:

Jeg går herved ud fra, at regeringen og kultusministeren in specie næppe selv for tiden vil tage initiativet til den adskillelse mellem den kirkelige og det borgerlige element i de blandede grene af forvaltningen, som vi har arvet fra statskirken.

Som bekendt blev denne adskillelse ikke til noget, selvom kultusminister J. N. Madvig var tilbøjelig til at skaffe præsterne af med deres verdslige forpligtelser, men embedsmændene var imod, hvilket departementschef Carl Weis direkte udtrykker i et notat på den ene af Algreen-Ussings betænkninger, da »det ville lede til, at de alene blev betragtede som kirkens og ikke tillige statens embedsmænd, hvad hverken kunne være i statens eller kirkens interesse«. ⁸

Spørgsmålet om en adskillelse af de verdslige og de kirkelige opgaver var således til diskussion i 1850'erne, og i 1859 fremlagde historikeren Fr. Barfod et fuldt færdigt forslag om indførelse af en borgerlig personregistrering i Danmark gennem såkaldte sognebøger. De lignede i øvrigt kirkebøgerne, men skulle føres af et af kommunen udpeget sognenævn. Sagen gav anledning til heftig debat, men fik ikke konsekvenser.

Efter initiativ fra Genealogisk Institut blev en reform af kirkebogsskemaerne taget op til debat sidst i 1880'erne uden at spørgsmålet om borgerlige personregistre blev bragt ind i billedet. Man kan ikke være uenig med Paul G. Ørbergs opfattelse af, at det var en bevidst politik fra Kultusministeriets side, at man undgik en offentlig debat, som kunne have bragt disse på bane. Administrationen af borgerlige personregistre ville uden tvivl blive henlagt til et andet ministerium, Justits- eller Indenrigsministeriet, og man ville derved komme til at afgive magt og ind-

Michael Cosmus Bornemann Nielsen (1847-1930) var søn af en provst og selv præst. 1892-98 sad han i Folketinget for Venstre. På grund af sine særstandpunkter undlod han at genopstille i 1898, men blev i 1909 valgt som radikal løsgænger. På Zahles opfordring blev han kultusminister i det første radikale ministerium 1909-10. Her nedsatte han et udvalg til revision af kirkebogsføringen, hvis indstilling blev vedtaget af Landstinget, men gik i stå i Folketinget. Ikke alle senere radikale kirkeministre har udvist samme reformiver på området. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

flydelse. Det gør man ikke frivilligt. Tilsvarende gennemførtes der ikke efter systemskiftet 1901 reformer af civilstandsregistreringen, og en af grundene var, at man frygtede en sammenkædning med kirkeforfatningsspørgsmålet. Sagen blev behandlet i det kirkelige udvalg af 1903, hvor et underudvalg med professor Jul. Lassen som formand udtalte, at kirken ikke ville kunne rejse indvendinger, hvis staten på et tidspunkt anså indførelse af civilstandsregistre («sognebøger») for ønskelig, men at man af hensyn til menighedslivet ville anse det for ønskeligt, at disse bøger blev ført af præsterne! Denne indstilling tilsluttede hovedudvalget sig, hvorefter der ikke skete yderligere, men det her fremsatte forslag kom i høj grad til at præge den senere udvikling. Selvom Venstre i sit program af 1909 skrev, at de rent borgerlige sager som ægteskabs indgåelse, begravelser, attesters udstedelse m.v. efterhånden burde udskilles fra kirkens forretningsområde, ville partiet ikke gøre det til et hovedanliggende at få denne adskillelse gennemført.

I 1910 rejste Statistisk Bureau spørgsmålet om en mere fuld-

stændig registrering, der bedre kunne udnyttes til befolkningsstatistik. Den radikale kultusminister M.C.B. Nielsen benyttede lejligheden til at nedsætte et udvalg, som fremkom med et forslag til revision af kirkebogsføringen. Dette forslag blev vedtaget af Landstinget 12. april 1912 og oversendt til Folketinget til videre behandling. Her blev det fremlagt af venstremanden Jacob Appel, der havde afløst M.C.B. Nielsen som kultusminister. Ved fremlæggelsen 10. maj 1912 udtalte Appel bl.a. følgende:

Ministeriet kunne i og for sig ønske, at man straks var gået over til civilstandsregistre, og i så tilfælde måtte spørgsmålet forlægges fra Kultusministeriet til Justitsministeriet, men på grund af de arbejder, der altså vare begyndte under det foregående ministerium, har man ment, det var muligt ved hjælp af denne reform af kirkebøgerne, som lovforslaget foreskriver at skaffe et sådant fuldstændigt register uden nævneværdig udgift eller besvær hverken for statskassen eller statens borgere.

Under debatten kom man, bl.a. fra socialdemokratisk side, alligevel ind på spørgsmålet om civilregistre, hvortil forskellige navne blev foreslået som: sognebøger, stamlister, borgerregistre og familieregistre. Stillet heroverfor følte kultusminister Appel sig foranlediget til at præcisere, hvad det egentlig var, det drejede sig om, og hvad det ikke drejede sig om: Det udvalg, der var blevet nedsat, havde ikke fået til opgave at udarbejde planer til almindelige civilstandsregistre, men derimod til at fremsætte forslag til en revision af kirkebøgerne, således at de kunne gøre tjeneste i den ønskede henseende.⁹ Hermed var der sat bom for en frugtbar debat, og sagen gik i udvalg. Og inden tinget tog på sommerferie, måtte udvalget meddele, at det ikke kunne nå til enighed eller blot opnå en sådan stillingtagen til lovforslaget, at det kunne gennemføres i den indeværende samling. Et flertal ønskede dog at henstille til ministeren at undersøge vilkårene for indførelse af »slægtsbøger« ført af borgerlige institutioner med særlig vægt på en undersøgelse af omkostningerne i forbindelse med indførelsen af dem. Et andet moment, der gjorde sagen vanskelig, var, at man fastholdt, at de nye registre skulle føres af sognepræsterne, og at de også skulle omfatte medlemmerne af de anerkendte trossamfund. Dette gav anledning til en kraftig protest fra det romersk-katolske trossamfund, der jo som anerkendt trossamfund førte og stadig fører egne kirkebøger. Man gik endog så vidt, at man – efter Justitsministeriets opfattelse – truede

med at standse indførselen af polsk arbejdskraft til de lollandske sukkerroemarker, hvis forslaget blev vedtaget!¹⁰

Hvad enten det nu var det ene eller det andet, der var udslagsgivende, omkostningerne eller modstanden fra de anerkendte trossamfund, så blev det fremsatte forslag ikke genfremsat i næste samling eller senere. Det skulle dog vise sig, at der senere gang på gang blev henvist til det, således at det på sin vis kom til at præge debatten fremover.

I udviklingen efter 1850 og frem til 1920 ser vi to mønstre lagt, som skulle vise sig at blive afgørende også for udviklingen efter Sønderjyllands genforening med Danmark: Kirkeministeriets ønske om at fastholde magt og indflydelse ved at lade præsterne føre civilstandsregistre kombineret med politikernes manglende vilje mod at indføre nyt, der kostede penge. Hertil kom angsten for at røre ved noget, der kunne sætte gang i debatten om forholdet mellem stat og kirke.

2. Borgerlig personregistrering

Den borgerlige personregistrering er ikke Bismarcks opfindelse, således som der undertiden høres anført i debatten. Den er derimod et barn af den franske revolution. Ved loven af 20. sept. 1792 om borgernes civilstand indførte Frankrig tvungen borgerlig vielse og statslig registrering af fødsler og dødsfald. Baggrunden herfor var dobbelt, dels det principielle synspunkt, som kom til udtryk i den franske forfatning fra 1791, at ægteskabet var en social kontrakt, og dels det rent praktiske, at der var opstået kaotiske tilstande omkring registreringen af ægteskaber m.v. på grund af gejstlighedens fordrivelse¹¹. Fra selve Frankrig bredte ordningen sammen med det franske styre af områderne på venstre Rhinbred sig allerede 1801 til disse, hvor de fik navnet »Zivilstandsregister« på tysk, »Mairieregister« på fransk. Også i hansestæderne Bremen, Hamborg og Lübeck, der fra 1810 hørte til det franske rige, blev borgerlig registrering indført, og fra 1811 ligeledes i de nyoprettede departementer omkring udmundingen af Ems, Weser og Elben. Efter Napoleons fald var Hamborg det eneste af de nævnte områder, som genindførte den kirkelige registrering, medens den borgerlige registrering forblev i kraft i de øvrige.

Næste skridt på vejen er den tyske nationalforsamling i Paulskirken i Frankfurt 1848-49, hvor man i princippet vedtog, at bor-

INDLAND

3/7 1993

Bismarck spærrer for Kim

re i
overvejer
e
ts-
riet.

CHARASSEN

undredes tyske Otto Bismarcks ler endnu over stration i Bæk må forældrepar (Børne) Jacobsen e en datter Kim- inddelen i 1870 e personregistre- if anke til Justits- Siden Jydske- ontalte hendes søndags, er hun en halv søns per- en kvindes med eller forældre til blevet døbt Kim

- Kim har været et utroligt stridsopgsmål i lange tider, siger en af landets største kaptcheiter på området, dr. phil Eva Meldgaard, Værløse, Navneforskningsinstituttet.

Ved genforeningen overtog Danmark personregistrering i Sønderjylland. Den danske administration fandt den tyske ide god og tænkte som så - systemet bliver sikkert indført i den øvrige del af landet, så det er ingen grund til at ændre det.

Men forskellen består. I Sønderjylland har Justitsministeriet det sidste ord. I resten af landet Kirkeministeriet. Ministerierne er ikke altid enige.

På den måde er der navne, som kan godkendes i Sønderjylland, som ikke kan bruges i resten af landet, såsom Eva Meldgaard, Feka, gamle franske

Samler »krudt«

I Bæk samler Lis Grijs »krudt« til sin anke. Hun har nu en halv søns do-

kumenterede eksempler på danske piger døbt Kim. F.eks. i Tjøseborg 1990 Kim Poulsen, i Hjørdekar 1988 Kim Wærtmann og i 1977 - også i Sønderjylland - Kim Katina Christensen.

Eva Meldgaard - Kim kommer fra England og USA. Døbsnavnene for drenge er Kimball og for pigerne Kimberly, fælles kæle navn Kim.

Er ikke godkendt

Sognepræst Eva Sø, Fåborg-Årre ved Værdø, gør opmærksom på, at heller ikke nord for Kongensåen er det tilladt at give en pige navnet Kim.

- Navnet er ikke med i Kirkeministeriets cirkulære fra 1990 om godkendte fornavne. Og jeg har selv en gang kontaktet Kirkeministeriet, da et lokaldrættat ønskede at navngive deres datter Kim. Men det blev nægget, hvad jeg og så synes er rimeligt!

Løgskretsarbejder Kim Krogh-Hansen arbejder på Aabenraa Sygehus og bor i Startup ved Haderslev. I 1953 blev hun døbt Kim Winterskov i Vojens Kirke - uden vrævl med præsten, siger hendes mor.
(Foto: Ernst Winkelmann).

Otto von Bismarck (1815-98) var ikke bare af udsæende en strids herre. Han forfulgte sine mål og i 1864 erobrede han Slesvig, Holsten og Lauenborg fra Danmark.

Det er en udbredt misforståelse, at det var den tyske rigskansler Otto von Bismarck, der mere eller mindre personligt indførte den borgerlige personregistrering i Preussen og dermed i Sønderjylland, hvilket nok har været med til i nogle kredse at skabe modvilje mod det i øvrigt velfungerende system. Så sent som i juli 1993 kunne man i Jydske Vestkysten læse, at en kvinde i Vojens ikke kunne få lov til at navngive sin datter »Kim«, at dette var Bismarcks skyld. Forældrene ville klage til Justitsministeriet, men om det hjalp, vides ikke.

gerlig registrering var en forudsætning for en vielses gyldighed, samt at civilstandsregistre var et borgerligt anliggende. I 1850 indførtes reglerne i Frankfurt, men ellers herskede der et virvar af ordninger i de forskellige tyske stater ved kejserrigets oprettelse i 1871. Preussen havde således både forbilleder inden for det tyske rige og principvedtagelsen fra Paulskirken at kunne henvise til, da man med »Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschliessung« af 9. marts 1874 indførte borgerlig personregistrering. Loven trådte i kraft 1. oktober 1874 i hele Preussen, altså også Sønderjylland. Med rigsloven af 6. febr. 1875 (Reichsgesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschliessung) indførtes ensartede og tilsvarende ordninger i resten af det tyske rige.

For Sønderjyllands vedkommende gik man straks i gang med at udfærdige de lokale bestemmelser med udnævnelse af person-

registerførere og opdeling i distrikter. Ordningen stod under landrådets tilsyn, og de enkelte distrikter kom næsten overalt til at svare til sogneinddelingen. I større sogne, f.eks. Varnæs, blev der dog to distrikter: Varnæs og Bovrup. I alt oprettedes i det område, der i 1920 kom tilbage til Danmark, 80 personregisterdistrikter. Personregisterføreren var preussisk embedsmand og skulle som sådan aflægge embedsed. Det blev bl.a. derfor ofte den lokale kommuneforstander i sognebyen, der blev personregisterfører. I købstæderne og flækkerne havde borgmesteren ansvaret, men arbejdet blev udført af en embedsmand. Frem til 1920 gennemførtes forskellige mindre ændringer i bestemmelserne om personregisterene, men ingen af større betydning i forhold til reglerne fra 1874.

Selve personregisterbøgerne bestod af fortrykte skemaer, der ved hvert års afslutning blev sammenhæftet eller ved større embeder indbundet. Registrerne blev ført i to eksemplarer: Hauptregister og Nebenregister, på dansk hovedregister og biregister, som blev konfereret, inden biregisterne hvert år blev afleveret til landråden som tilsynsmyndighed. Efter godkendelse videre sendte denne registrerne til opbevaring ved underretten, fra 1889 amtsretten. Der er særskilte hæfter for fødsel, vielse og dødsfald, som også ved indbindingen holdes adskilt, således at der for hvert distrikt oprindeligt har foreligget to gange tre, ofte meget tynde bind for hver år. Af praktiske grunde har myndighederne undertiden selv samlet flere årgange af hovedregistrerne i f. eks. 5-års bind, ligesom landsarkivet har ladet en del årgange af biregisterne samle og indbinde til brug på læsesalen. For aflevering til landsarkivet gælder i dag samme regler som for kirkebøger: 100 års frist for hovedregistrerne, 30 års for biregisterne, men indtil 1976 blev biregisterne hvert år afleveret til landsarkivet.

Skemaernes indhold er foreskrevet i ovennævnte lov af 9. marts 1874. Det var fra ordningens indførelse obligatorisk at benytte de fortrykte tysksprogede skemaer. I den første tid havde personregisterførerne, især i de små kommuner på landet, hvor man ikke var vant til kontorarbejde, store vanskeligheder med at udfylde skemaerne korrekt, og de fik ofte besked fra kontrolmyndigheden om at indhente supplerende oplysninger, som så blev tilført i skemaernes margin. Hver indførelse i registrerne omfatter en side, i vielsesregistrerne dog to. Bestemmelserne om skemaernes indhold fastlægger udover arten af de civile retslige

oplysninger også, hvem der er anmeldepligtig og fristerne for anmeldelse.

For fødselsregistrenes vedkommende påhvilede anmeldepligten i første instans ægtemanden, som dog kunne overlade anmeldelsen til jordemoderen, en evt. tilstedeværende læge, andre tilstedeværende eller moderen, så snart hun var i stand til det, men anmeldefristen var en uge. Anmeldelsen var mundtlig, og hvis den ikke omfattede barnets navn, skulle dette oplyse inden to måneder. Efterhånden blev det sædvane, at jordemoderen foretog anmeldelsen. I øvrigt indeholdt skemaet følgende oplysninger: anmelderens fulde navn, stilling og bopæl, barnets fødselstidspunkt, dag og klokkeslæt, fødested samt køn, barnets fornavne samt forældrenes fulde navne, religion, stilling og bopæl.

I vielsesregistrene finder man brudefolkenes fulde navne, deres alder, religion, fødested og bopæl oplyst, ligesom deres forældres fulde navne, aktuelle bopæl og stilling angives. For forlovrerne oplyses navn og bopæl. Borgerlig vielse var en forudsætning for senere kirkelig vielse, som var frivillig. En oprindelig bestemmelse om, at en eventuel senere skilsmisse skulle tilføjes, blev ikke gennemført i praksis.

Dødsregistrene indeholder ligeledes anmelderens fulde navn, stilling og bopæl, som regel en af de nærmeste: ægtefælle eller ved børn: faderen, men det kan også være husværten. Om afdøde oplyses alle relevante civilstandsoplysninger incl. dødstidspunkt men ikke dødsårsag. Også den afdødes forældres fulde navne, stilling og sidste bopæl opgives. Forevisning af attest fra personregisterføreren er en forudsætning for begravelse.

Ved Genforeningen var forholdet således det, at fødsler/navngivning og dødsfald skulle meldes hos personregisterføreren, og det var ligeledes ham, der som giftefoged skulle registrere et ægteskab, før det fik juridisk gyldighed. Det var den almindelige opfattelse, at ordningen fungerede godt. Sideløbende registrerede præsterne i deres kirkebøger de kirkelige handlinger, og naturligvis indeholdt de fortrykte skemaer også rubrikker med oplysning om fødsel og død, og ikke kun dåb og begravelse, men som indledningsvis anført, er det personregistrenes oplysninger, der er retsstiftende. I Tyskland blev personregisterordningen naturligvis ikke påvirket af afståelsen af Nordslesvig, men fra 1. juli 1938 gennemførte det nazistiske styre en omfattende reform med anlæggelse af familieböger for at dokumentere afstammingsfor-

Det tyske navn for personregisterkontoret er Standesamt, og personregisterføreren hedder Der Standesbeamte. Som alle andre offentlige kontorer markeredes disse før Genforeningen med et emaljeret metalskilt med den kronede preussiske ørn med kejserens monogram på brystet, her FR. Skiltet kan således dateres til 1888, da Frederik III kun regerede dette år. Ved Genforeningen forsvandt de fleste af skiltene, men dette har, formentlig sammen med afleveringen af personregistre, fundet vej til Landsarkivet i Aabenraa.

holdene. Disse love er ændret efter det tredje riges fald, hvor man vendte tilbage til en almindelig civilstandsregistrering.

Omkring årtusindskiftet har ikke blot alle de lande, Danmark normalt sammenligner sig med, men også så at sige alle andre, en borgerlig – statslig eller kommunal – civilstandsregistrering. I Norge gav forholdene under anden verdenskrig anledning til en udvidelse af folkeregistrenes indhold. Fra 1. jan. 1965 blev de oprindeligt kommunale folkeregistre overtaget af staten med Sentralkontoret for folkeregistrering i Statistisk Sentralbyrå som kontrollerende og bestemmende instans, og selvom præsterne fortsatte med at føre fødselsregistre indtil først i 1980'erne, havde disse efterhånden kun betydning for de kirkelige forhold. Længst vedblev vielsesregistrene at være civilretslig primærkilde for de kirkelige vielser¹². I Sverige overførtes personregistreringen – folkbokføringen – 1. juli 1991 fra præsteembederne til skatteforvaltningen, hvis lokale myndigheder herefter står for den løbende registrering under tilsyn af Riksskatteverket. Kirkebøgerne i Sverige er således nu rent kirkelige registre¹³. Kun Island har som et levn fra danskertiden bevaret den kirkelige civilstandsregistrering¹⁴

II. Indførelsen af dansk lovgivning i Sønderjylland.

1. Genforeningen forberedes

Så snart det i oktober 1918 stod klart, at der kunne blive tale om en genforening med Danmark, begyndte en livlig aktivitet til forberedelse af de praktiske forhold og ændringer i lovgivningen og Vælgerforeningen for Nordslesvig nedsatte hurtigt en række udvalg. I forbindelse med personregistreringen har to af disse interesse: Det kirkelige udvalg og retsudvalget.

Det kirkelige udvalg blev nedsat på et møde af foreningens bestyrelse og tilsynsråd på Folkehjem i Aabenraa 16. og 17. november 1918. Formand blev gårdejer M.K. Gram, Københoved, sekretær Nis Nissen, Nordborg. Udvalget afgav betænkning i april 1919 indeholdende forslag til den nordslesvigske kirkes administration under overgangen til dansk styre¹⁵ opdelt i tre perioder: A. Den første provisoriske forvaltning, B. Den lovordnede overgangstid og C. Sammensmeltningen med den danske folkekirke. Under punkt B anføres i slutningen af punkt 6: »Lovene om borgerligt Ægteskab, Fødsels- og Dødsregistre ønskes bibe-

holdt«. Punktet ses ikke at have givet anledning til særstandpunkter, og da den her anførte ordlyd allerede findes i udvalgets første udkast til betænkning dateret 12. febr. 1919, må der antages at have været fuld enighed om den.

Udvalgets mere overordnede diskussioner affødte ønsket om nedsættelse af et kirkeligt udvalg i Danmark. Denne problematik er behandlet af Per Ingesman i artiklen: Da der gik kirkepolitik i Genforeningen.¹⁶ Her afsløres tydeligt de danske politikeres, i særlig grad de radikales, uvilje mod at røre ved spørgsmålet om forholdet mellem stat og kirke. Først da den radikale kirkeminister, Th. Povlsen, var afløst af venstremanden J.C. Christensen, lykkedes det at få et sådant udvalg nedsat i henhold til lov af 10. sept. 1920. Dets betænkning vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Det retlige udvalgs arbejdsområde omfattede i sagens natur mange store og vigtige love, og spørgsmålet om personregistrering kunne i den sammenhæng derfor kun blive et af de mindre anliggender. Formand for udvalget var advokat Christian Ravn, Flensborg.¹⁷ I henhold til formandens skrivelse af 4. aug. 1919 til Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender betragtede udvalget det som sin opgave på Vælgerforeningens, og dermed på den sønderjyske befolknings vegne, at afgive sagkyndige skøn i alle tvivlsomme spørgsmål, der kunne opstå på lovgivningens område ved overgangen fra tysk til dansk styre. Efter udvalgets opfattelse skulle der gøres forskel på 3 forskellige grupper af retsområder: A. De områder, hvor den danske ret kan og bør indføres straks ved Genforeningen. B. De områder, hvor principielt de i Sønderjylland hidtil gældende retsregler bliver bestående, indtil de efter 1-2 år sættes ud af kraft ved de danske love, der indføres i deres sted, og C. De områder, hvor den danske lovgivning bør ændres i henhold til de i Sønderjylland gældende love.

Til den tredje, og unægtelig i denne sammenhæng mest interessante gruppe, henfører udvalget grundbogsretten, testamentsretten og strandretten og fortsætter:

Endelig må de tyske civilstandskontorer (Standesaemter) bibeholdes som register-myndighed for dokumentation af fødsel, ægteskab og dødsfald. Retsudvalgets medlemmer er også på én nær af den mening, at den tvungne borgerlige form for ægteskabets indgåelse med efterfølgende (frivillig) kirkelig vielse er at foretrække for den nu i Danmark gældende ordning.

Som det fremgår, er der også her enstemmig tilslutning til bevaring af den borgerlige registrering af fødsler og dødsfald, medens et enkelt medlem ikke kan gå ind for tvungen borgerlig vielse. Hele udvalget mener, at den tyske lovgivning på civilstandsregistreringens område er bedre end den danske.¹⁸

I Justitsministeriet blev de indkomne forslag i første omgang behandlet med professor Henry Ussing som særlig sagkyndig, og medens denne tog kraftige forbehold med hensyn til ægteskabslovgivningen, var der ikke betænkelighed ved de borgerlige fødsels- og dødsregistre. Der blev dog holdt en dør åben for forhandling om det rent praktiske, idet det i § 5 i det foreløbige udkast til lov om indførelse af dansk personret, familieret og arveret hed, at Justitsministeriet bemyndigedes til at ændre bestemmelserne om almindelige personregistre og til efter forhandling med Kirkeministeriet at give de fornødne regler om forholdet mellem disse registre og ministerialbøgerne i det øvrige Danmark. Dette forbehold forklares i bemærkningerne ved, at der for en sikkerheds skyld er givet Justitsministeriet beføjelse til at ændre reglerne, hvis der skulle vise sig trang hertil i enkelte retninger, ligesom der kræves regler for, i hvilke tilfælde der skal ske anmeldelse fra personregistrene til kirkebøgerne i det øvrige Danmark. I det følgende udkast hed det blot i § 49 : »Reglerne om de borgerlige Personregistre bliver i Kraft«, og i de dertil knyttede bemærkninger: »De borgerlige Personregistre maa selvfølgelig bevares. Tilsvarende Register kan ventes indført i Danmark før eller senere«. Så klart udtrykte Justitsministeriets sig i begyndelsen af 1920, og set i bagklogskabens klare lys må man så konstatere, at det er ordene »før eller senere«, der har fået størst betydning !

2. Loven af 28. juni 1920.

Med den ovenfor skitserede forbehandling var grundlaget skabt for den endelige lov om indførelse af dansk personret, familieret og arveret i de sønderjyske landsdele, og ved behandlingen i Det Sønderjyske Ministeriums særlige udvalg blev der ikke tilføjet væsentligt nyt. Det var især reglerne omkring det borgerlige ægteskab, som var komplicerede, men da de i denne sammenhæng er uvæsentlige, skal der ikke her kommes nærmere ind på disse.¹⁹

Den 16. juni 1920 blev lovforslaget behandlet i Rigsdagspartierne Sønderjyske Udvalg. Ordføreren, socialdemokraten C.N.

A

Nr. 190

— Aabenraa —, am 31. December 1920.

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute, der Persönlichkeit nach _____

_____ bezeugt,
der Agent Nis Ove Sparlund _____

No 190.

wohnhaft in Aabenraa, Kirkeport 12 _____

Aabenraa, d. 24. Februar 1921

evangelischer _____ Religion, und zeigte an, daß von der
Wegmar Mette Martine Sparlund
geborenen Larsen _____

Für undertog mede Person,

_____ evangelischer _____ Religion,
wohnsaft: in Aabenraa bei ihm _____

registerføres medte i dag
Agent Nis Ove Sparlund

_____ Aabenraa in seiner Wohnung

boende i Aabenraa, Kirkeport 12.

am _____ dreifzigsten December _____ des Jahres

og anmeldet, at i nærværende

tausend neuhundert _____ und _____ nach mittags

Protokol nævnte Barn herfødt

von drei dreieriertel _____ Uhr ein Mädchen

Fødselst:

geboren worden sei und daß das Kind _____ einen Vornamen

Jenny Margrete

noch nicht _____ erhalten habe.

O. S. u

Vorlesen, genehmigt und unterschrieben _____

Nis Ove Sparlund

_____ Nis Ove Sparlund _____

Personregisterføresen

Jensen

Der Standesbeamte,

_____ Jensen _____

Oversatemmelser med

Love og register bekraftes

Jensen

Die Ueberstimmung mit dem Hauptregister beglaubigt

_____ Aabenraa, am 31. December 1920. _____

Der Standesbeamte,

Jensen

Hauge, omtalte her to undtagelser fra det fuldstændige retsfællesskab efter overgangstiden:

Den ene er den, at man har bibeholdt de borgerlige personregistre, hvilket underudvalget finder naturligt, da vi tænker på at indføre noget lignende her, og man derved vil høste erfaringer, som kan influere på den lovgivning, vi får her. Det er så naturligvis meningen senere at give en fælles lovgivning for hele landet, indbefattet Sønderjylland om disse personregistre, og til den tid vil det være rimeligt og passende, at den tyske lov falder bort, for så vidt den ikke er i overensstemmelse med den danske lovgivning, som kommer.²⁰

I § 4 i den vedtagne lov af 28. juni 1920 slås fast, at bestemmelserne om anmeldelse af fødsler, navngivelse og dødsfald forbliver i kraft med de ændringer, som måtte blive fastsat af Justitsministeriet. Det gjaldt bl.a. tilsynsmyndighed og dansk sprog. Loven blev vedtaget uden yderligere diskussion om dette punkt. I bemærkningerne til lovforslaget hed det:

I de sønderjyske landsdele føres borgerlige registre over fødsler, ægteskaber og dødsfald af særlige embedsmænd (Standesbeamter). At få sådanne registre indført i det øvrige Danmark ville være i høj grad ønskeligt; der er derfor al grund til at bevare disse registre og pligten til at foretage anmeldelser til dem. Når dette sker, er der ingen grund til at pålægge borgerne nogen pligt til at foretage anmeldelser til kirkebøgerne, hvor ingen kirkelig handling skal foretages. En sådan pligt består ikke for tiden, hvorimod præsterne periodisk plejer af få afskrifter af anmeldelserne til det borgerlige register vedrørende medlemmerne af Folkekirken, for at de kan kontrollere, om dåb og kirkelig vielse foretages.«

Tydeligere kan det vel næppe siges, at Sønderjylland på dette område skulle tjene som administrativ forsøgsmark.

3. De forspildte muligheders år.

De første år efter Genforeningen bød på en række muligheder for at føre de fromme ønsker ud i livet, men som bekendt skete det ikke.

Selv om Genforeningen fandt sted i sommeren 1920, fortsatte man hele året med at anvende de tyske skemaer og mange steder også tysk sprog, således som det fremgår af fødselsregistreringen fra Aabenraa 31. december 1920. Barnet havde endnu ikke fået fornavn, og da dette først blev anmeldt i februar 1921, skete tilføjelsen på dansk, også selv om det var samme personregisterfører, der foretog den. Bynavnet Apenrade var dog allerede umiddelbart efter Genforeningen blevet erstattet af Aabenraa.

Den første mulighed bød det ved lov af 10. september 1920 nedsatte udvalg for kirkelige anliggende, hvis tilblivelse kort er omtalt ovenfor²¹. Udvalget bestod af 39 medlemmer, heraf 9 fra Sønderjylland. Formand var amtmanden over Vejle amt V. Bardenfleth¹⁵. Bortset fra formanden og et medlem udpeget af Det Rets- og statsvidenskabelige Fakultet ved Københavns Universitet var alle medlemmer udpeget af kirkelige myndigheder og råd. Blandt disse bemærkes dog professor dr. jur. et polit. H. Westergaard, der var valgt af menighedsrådene, men som var en udtalt tilhænger af borgerlig civilstandsregistrering. Ved skrivelse af 22. januar 1921 opridsede kirkeminister J.C. Christensen opgaverne over for formanden. Det her aktuelle emne berøres til sidst med følgende afsnit:

Som spørgsmål, der vedrører lovgivningsanliggender, som griber ind på kirkelivets områder, og hvor den nugældende ordning i de sønderjydske landsdele er forskellig fra, hvad der hidtil har været dansk lovgivning, skal Ministeriet endnu nævne ægteskabsstiftelsen og førelsen af personregistre. De punkter, på hvilke udvalget vil kunne komme til at beskæftige sig med disse anliggender, er henholdsvis den kirkelige vielse i forhold til den borgerlige ægteskabsstiftelse og kirkebogsførelsen i forhold til de borgerlige personregistre. En ensartet ordning for hele landet af disse forhold er ikke blot ønskelig, men så at sige nødvendig, og en udtalelse fra udvalget om kirkens stilling til dem vil derfor være ønskelig.

Udvalget skulle afslutte sit arbejde i løbet af 1921, og til at tage sig af spørgsmålet om førelsen af personregistre blev der nedsat et underudvalg på 11 medlemmer, hvis forslag bærer titlen : Forslag til Lov om indførelse af Sognebøger. Udkastets to første paragraffer lyder:

§1

Der indføres en sognebog for hvert sogn eller sognedistrikt, for hvilket der af Folkekirken føres særlig kirkebog.

Sognebogen føres i 2 eksemplarer, således at den præst, der fører hovedbogen, er fører af hovedsognebogen, og den kirkebetjent, der er fører kontrabogen, er fører af kontrastognebogen.

§2

Sognebogen skal indeholde registre for fødsler, ægteskaber og dødsfald. Registerenes nærmere indretning fastsættes af Justitsministeriet.

Med disse regler er det væsentligste fastlagt: sognebøgerne skal også omfatte ægteskaber, og selvom registreringen er henlagt under Justitsministeriet, foreslås arbejdet udført af de hidtidige registerførere: sognepræsterne. Det sidste forsvares i de tilknyttede bemærkninger med følgende argumentation:

Ved ordningen af de borgerlige registreringer, hvorved forstås registreringerne af fødsler, ægteskaber og dødsfald, må det på grund af den betydning, som disse registreringer har for samfundet, være et hovedhensyn, at samfundets tarv bliver varetaget på den mest betryggende måde.

Endvidere må det tages i betragtning, at der ved ordningen ikke pålægges befolkningen unødigt besvær. Og endelig er det for Folkekirken, der som bekendt omfatter hele folket på en lille procentdel nær, af interesse, at der består en forbindelse mellem de borgerlige registreringer og kirkebogsføringen. Det må nu vistnok erkendes, at de fornævnte hensyn har været fyldestgjort ved den hidtidige ordning i Kongeriget, hvorefter kirkebøgerne har gjort tjeneste også som borgerlige registre. Hvad den borgerlige interesse angår, da har denne været særdeles vel varetaget gennem kirkebogsføringen, idet præster og lærere gennemgående har røgtet dette hverv med kyndighed, påpasselighed og omhu. Det må her erindres, at føringen af kirkebøger eller borgerlige registre ingenlunde er noget let og simpelt arbejde, som kan overlades til hvem som helst, men at det stiller betydelige krav til vedkommende tjenestemand, herunder også kendskab til familieretten og de mange her hen hørende forskrifter.... Endelig må fremhæves, at den hidtidige ordning har været billig og navnlig ganske gratis for staten.

En del af disse argumenter har været hørt i den tidligere danske debat, og det er heller ikke sidste gang de bliver fremført. Derimod er det påfaldende, at enkeltheder fra den sønderjyske ordning slet ikke kommer til orde i betænkningen. Det var derimod væsentligt for udvalget at henvise til drøftelserne i det danske kirkelige udvalg af 1903 og til det i rigsdagssamlingen 1911-12 fremsatte forslag, idet man havde valgt at lægge sig tæt op ad ikke blot forslagens principper men også mange enkeltheder. Udvalget indstillede sluttelig, at man, da de særlige forhold er blevet bibeholdt i Sønderjylland, og det derfor » nu mulig kunde blive anset for ønskeligt« at gennemføre en ensartet ordning for hele landet, i så tilfælde følger principperne fra 1911-12, således som de fremgår af det af udvalget fremsatte lovforslag. Der er altså ikke tale om at tage ved lære af Sønderjylland.

På grund af den korte tidsfrist nåede hovedudvalget ikke at

tage stilling til underudvalgets indstilling i detaljer. Man nøjedes derfor med at indsende den med en bemærkning om, at man kunne tiltræde principperne, men at der var delte meninger angående præsternes medvirken ved registreringen. Netop spørgsmålet om præsternes medvirken må siges at være et hovedpunkt, så med uenighed om dette var en umiddelbar gennemførelse af underudvalgets forslag i realiteten umuliggjort. En anden hindring var, at bøgerne også skulle omfatte ægteskab, idet man hermed implicerede sig i den løbende drøftelse af en ny ægteskabslov.

Hovedindtrykket af indstillingen er, at den virker påtvunget og halvhjertet, men det kan næppe undre, når man tager udvalgets sammensætning i betragtning. Når ingen af udvalgets sønderjyske medlemmer gjorde sig mere gældende, har det samme årsag. Dels var de præster og dels medlemmer udpegede af provstiuvalgene, som må forventes gerne at have set dette arbejdsområde overflyttet til kirken, eller som i det mindste ikke ønskede »preussiske« forhold indført i Danmark²². Udvalgets arbejde forblev derfor uden konsekvenser på dette område.

Allerede i tiden før Genforeningen havde de radikale forsøgt at finde flertal for at indføre tvungen borgerlig vielse som forudsætning for kirkelig, men selvom de blev støttet af grundtvigske kredse, kunne de ikke gennemføre sagen. Den nye ægteskabslov, som blev vedtaget 30. juni 1922 med ikrafttræden 1. jan. 1923, indførte i stedet valgfrihed mellem kirkelig og borgerlig vielse. Den borgerlige vielse skulle forrettes af sognefogderne på landet, borgmestrene i byerne, og de samme skulle føre de borgerlige vielsesprotokoller. Hverken i loven eller vejledningen nævnes de sønderjyske personregistre, og hvis der ikke allerede var forvirring om ægteskabernes registrering i Sønderjylland blandt andet p.g.a. de nye danske præsters ukendskab til personregisterlovgivningen, blev der det nu. For vielsernes vedkommende var personregisterføreren nu reduceret til registreringsmyndighed i en ganske unødvendig dobbeltregistrering, idet de kirkelige ægteskaber blev registreret i kirkebøgerne, de borgerlige i de nye borgerlige ægteskabsbøger. Samtlige vielser skulle derudover indføres i personregistrenes ægteskabsprotokoller. Således var forholdene indtil 1926, jfr. nedenfor. Ved gennemførelsen af den nye ægteskabslovgivning havde man ikke blot forsømt endnu en lejlighed til at indføre fælles regler, men man havde også svæk-

ket mulighederne for at indføre borgerlig registrering i Danmark ved at få pacificeret tilhængerne af borgerligt ægteskab.

Netop ideen med ægteskabet som en social kontrakt, der ikke vedkom kirken, havde været af afgørende betydning ved indførelsen af borgerlig civilstandsregistrering efter den franske revolution, så det var absolut et kerneområde, der var tale om.

Den 29. oktober 1920 havde Indenrigsministeriet nedsat en kommission til undersøgelse af spørgsmålet om indførelse af et folkeregister. Denne kommission drøftede også indførelsen af borgerlige civilstandsregistre og fandt, at disse ville betyde et fremskridt. Venstremanden, indenrigsminister Oluf Krag var selv tilhænger af civilstandsregistre og mente, at de engang måtte komme, men fra anden side i partiet frygtede man, at de ville stille for store krav til administrativ indretning og kontormæssig uddannelse. Talsmand for denne retning var P. P. Pinstrup, som truede med at blokere for folkeregistrene, hvis de skulle kombineres med civilstandsregistre. Af frygt for denne konsekvens undlod udvalget at stille forslag om, at folkeregistrene samtidig blev civilstandsregistre. Det er værd at bemærke, at Det radikale Venstres ordfører, Bertel Dahlgaard, stærkt beklagede dette og udtalte sin undren over, at spørgsmålet om civilstandsregistre ikke var blevet løst ved denne lejlighed til trods for, at Venstre, Det radikale Venstre og Socialdemokratiet havde krævet om civilstandsregistre på deres program, og at den førende befolkningsstatistikker, professor Harald Westergaard var en varm talsmand for tanken. Endnu en mulighed var blevet forpasset.²³

Ved Genforeningen havde man regnet med en overgangsperiode på ca. 2½ år til at få tilpasset personregisterlovgivningens særregler til dansk lovgivning. Udløbet af denne periode nærmede sig, da man på et møde i Rødning den 28. marts 1922 drøftede den kirkelige lovgivning. Fra dette møde sendtes en henvendelse til Rigsdagen, hvori man krævede borgerlig personregistrering ved fødsler, vielser og dødsfald indført over hele landet efter sønderjysk forbillede. Også denne henvendelse forblev uden konsekvenser, men 5½ år efter Genforeningen fandt der dog en tilpasning af de sønderjyske regler sted, nemlig ved bekendtgørelsen af 2. jan. 1926. Det vigtigste var, at bestemmelserne om registrering af ægteskab udgik, således at personregistre nu kun omfattede fødsler, navngivning og dødsfald. Hermed var deres status som fuldstændige civilstandsregistre afskaffet,

og deres mulighed for at danne forbillede for en samlet dansk ordning udhulet. Af andre bestemmelser i bekendtgørelsen kan nævnes, at fristen for anmeldelse af fødsler blev fastsat til 8 dage og navngivelse 2 måneder, medens de tilsvarende frister i det øvrige Danmark var hhv. 2 dage i byerne og 8 dage på landet for fødsler og 1 år for navngivelse. Også for fristerne for anmeldelse af dødsfald var der mindre forskelle. I sin oversigt fra 1931 over den i de sønderjyske landsdele endnu gældende særlovgivning kunne professor O.A. Borum derfor konstatere, at på personregistreringens område bestod der 10 år efter Sønderjyllands genforening med Danmark stadig ikke blot den principielle forskel men også markante forskelligheder i de praktiske bestemmelser.²⁴

III. Reformbestræbelser

1. Udvalget af 9. juli 1938 vedr. civilstandsregistrering og dets arbejde før krigens udbrud

I 1926 var socialdemokraten Hartvig Frisch blevet indvalgt i Folketinget, og i begyndelsen af sin folketingskarriere stillede han en forespørgsel til indenrigsministeren om indførelsen af identitetskort i forbindelse med civilstandsregistreringen under henvisning til den tilsvarende franske ordning. Forespørgslen blev afvist med henvisning til, at folkeregistrene endnu ikke var fuldt indarbejdet. Ved finanslovsdebatten i efteråret 1934 tog han tråden op igen, og under henvisning til, at folkeregistrene nu var så indarbejdede, at de kunne videreudbygges, henstillede han til indenrigsministeren, som nu hed Bertel Dahlgaard, at civilstandsregistreringsspørgsmålet omsider blev løst, idet han blandt andet henviste til, at det ikke var i overensstemmelse med grundlovens ånd, at andre trossamfund end Folkekirken skulle henvende sig til denne i forbindelse med navngivning.²⁵ I sit svar anførte Bertel Dahlgaard, at de to sider af registreringen: folkeregistrene med oplysninger om bopæl m.v. og registreringen af fødsel, vielse og død i og for sig var uafhængige af hinanden, men at der var store administrative og befolkningsstatistiske fordele forbundet med en fælles administration. Under henvisning til sine udtalelser i forbindelse med debatten om indførelse af folkeregistre, jfr. ovenfor, tilsluttede han sig tanken, men kunne ikke love, at Indenrigsministeriet netop nu havde tid til at gennemføre en

omlægning. Han lovede dog, at ministeriet ville henvende sig til Kirkeministeriet for at få klarlagt den side af sagen, der havde forbindelse med dette ministerium.²⁶

Sagen kom imidlertid ikke op i Rigsdagen i de følgende år. Den 8. juli 1938 nedsatte justitsminister K. K. Steincke derfor et embedsmandsudvalg med kontorchef i justitsministeriet O. Bilfeldt som formand for at undersøge manglerne ved de gældende regler om registrering af civilstand og at overveje spørgsmålet om ændrede regler, særlig mulighederne for at indrette civilstandsregistre i forbindelse med folkeregistre og bortfald af de særlige regler for Sønderjylland og for de anerkendte trossamfund.²⁷ Udvalgets øvrige medlemmer var udpeget af Kirkeministeriet, Indenrigsministeriet, Statistisk Departement, Socialministeriet, de sønderjyske amtmænd og Foreningen af Politimestre. De sønderjyske amtmænd udpegede stiftamtmand C. L. Lundbye, Haderslev. I forbindelse med udvalgets nedsættelse blev der fremsat ønske fra Kordegneforeningen om at deltage, og fra kommunaldirektør Edm. Melander i Haderslev blev opmærksomheden henledt på, at det ville være af betydning med en praktiker fra Sønderjylland i arbejdet. Ingen af henvendelserne blev dog taget til følge.

Såvel udvalgets sammensætning som dets oplæg udtrykker klart, at der skulle være tale om en meget bred gennemgang af området, hvor alle aspekter af civilstandsregistrering skulle overvejes. Der er således ikke blot tale om fødsler, vielser og dødsfald, men også skilsmisse, ægtepagt, bosondring, umyndiggørelse, faderskabssager, straf, æresoprejsning, borgerlige rettigheder, indfødsret og konkurs. Til udvalgets første møde, som afholdtes 8. december 1938, forelå der et omfattende oplæg, som indeholdt en historisk oversigt over personregistreringen i Europa og mandede ud i en gennemgang af de foreliggende muligheder. Om de sønderjyske forhold og den betydning, de skulle have for arbejdet, hed det blandt andet:

Om de enkelte registreringers indhold gælder lignende regler som i Kongeriget; disse regler er i øvrigt i alt væsentligt overensstemmende med de tyske regler. Generelt kan det formentlig siges, at personregistre ingenlunde udgør noget fuldkomment civilstandsregister; i forhold til de danske kirkebøger frembyder de kun den fordel, at de er borgerlige – hvis man vil anse det for en fordel – derimod ingen væsentlig forskel i henseende til registrenes nøjagtighed og pålidelighed. I forhold til det tyske Per-

sonenstandsregister – der som nævnt heller ikke er fuldkomment – betyder de sønderjyske personregistre et principielt tilbageskridt som følge af ægteskabsregisterets afskaffelse. Der er formentlig også nu almindelig enighed om, at den sønderjyske særordning bør afskaffes, selvom alternativet bliver kirkebogssystemets indførelse.²⁸

Det var ganske nye toner, som naturligt nok også afspejlede sig i den afsluttende oversigt over de foreliggende muligheder for en reform. Her blev tre muligheder skitseret:

1. Et nyt selvstændigt register. Denne mulighed blev afvist, da omkostningerne ved de lokale registre ville blive betydelige, og et centralregister med dertil hørende, formentlig ikke ganske lille stab af fuldt beskæftigede tjenestemænd, sikkert ville være umuligt at gennemføre. Altså en afvisning fortrinsvis af økonomiske grunde.
2. Bevaring og forbedring af kirkebøgerne med udvidelse af oplysningernes antal såsom skilsmisse, umyndiggørelse, værgeomål »og mulig endnu flere omstændigheder«. Det skønnedes, at denne ordning formentlig ud fra mere ideologiske betragtninger ville møde både modstand og tilslutning, men rent praktisk forekom den ikke uantagelig. Forslaget indebar ophævelse af de anerkendte trossamfunds særstilling og de sønderjyske personregistre og deraf følgende indførelse af danske rets regler og kirkebøger i Sønderjylland.
3. Udbygning af folkeregistrene. Folkeregistrene skulle herefter have karakter af autentiske kilder, således at andre registre ikke havde borgerlig gyldighed. En indvending var igen økonomien, idet der ikke ville fremkomme besparelser ved kirkebøgernes afskaffelse som civilstandsregistre. Der ville også kunne opstå problemer med tilsynet, idet folkeregistrenes kommunale opgaver hørte under Indenrigsministeriet, civilstandsregistreringen under Justitsministeriet, ligesom der ville kunne opstå gnidninger mellem forvaltningens interesser i hurtig sagsbehandling og kravet om nøjagtighed. Der blev også sat spørgsmålstejn ved anvendelsen af kartotekssystemets sikkerhed, men alt i alt lagde oplægget op til denne løsning.

Den 8. december 1938 samledes udvalget til sit første møde, hvor formanden i sin velkomst fremhævede, at anledningen var nødvendigheden af at indføre retsenhed mellem Sønderjylland og

Kongeriget. Man skulle derfor koncentrere sig om at finde et registreringssystem fælles for hele landet og undersøge mulighederne for en sammensmeltning med folkeregistrene. Første indlæg kom fra Kirkeministeriets repræsentant, fuldmægtig, senere departementschef Andreas Detlefsen, som ikke kunne se nogen grund til at gå bort fra den kirkelige registrering. Hermed var bolden givet op.

Det er ikke meningen at gå i detaljer om udvalgets arbejde, og det følgende vil koncentrere sig om indlæg med henvisning til de sønderjyske forhold, især fra stiftamtmand Lundbyes side, og konklusionerne på drøftelserne. Allerede på det første møde anførte denne, at det nationalt set var nødvendigt, at forskellen mellem Sønderjylland og det øvrige land blev udlignet, uanset om ordningen blev bedre eller ringere end den nuværende i Sønderjylland. Efter denne konstatering fastslog Lundbye, at det måtte være vigtigt at stræbe efter et fuldstændigt civilstandsregister, altså en tilslutning til oplæggets tredje forslag. Muligheden for at forbedre kirkebøgerne afviste han, dels med henvisning til de anerkendte trossamfund, og dels med bemærkningen, at man ikke skal gyde ny vin på gamle flasker. Efter Lundbyes opfattelse fungerede det sønderjyske system udmærket, og det kun var fra gejstlig side, at der var blevet rettet kritik mod systemet. Når nogle amtmænd havde ønsket personregistrene ophævet, var det udelukkende for at opnå en fælles ordning med det øvrige land. Han indrømmede dog, at det ikke var heldigt, at det på landet altid var sognefogden, der var personregisterfører, for, som han anførte » at være en god Sognefoged og en god Personregisterfører er fuldstændig heterogene Krav«. Hermed havde han åbnet for et kompromisforslag om, at registrene i byerne blev ført af civile tjenestemænd, på landet af sognepræsterne. Dette kompromisforslag kunne Kirkeministeriets repræsentant lidt modstræbende tilslutte sig, da » det i byerne sikkert ikke kan være andet, end at kommunerne får hele registreringen«.

Efter nogle få møder var man kommet så langt, at formanden som grundlag for de videre forhandlinger kunne forelægge et »skitseret Forslag til en Ordning med et Civilstandsregister, som skulle remplacere både Folkeregisteret og Kirkebøgerne samt de sønderjyske Personregistre.« Efter forslaget skulle der i hvert registreringsdistrikt føres en protokol med faste blade, hvor alle nyfødte børn blev indført, desuden skulle der oprettes to karto-

tekskort: et lille registerkort, som blev i fødselskommunen, og et større som fulgte personen, og som skulle indeholde alle oplysninger om fremtidige ændringer i civilstand, som ligeledes skulle tilbagemeldes til personbogen i fødselskommunen. Det store kort skulle desuden indeholde alle oplysninger om bopæl og andre folkeregisteroplysninger. I byerne skulle registeret føres ved kommunens foranstaltning, på landet skulle amtmanden udpege registerførerne. På mødet d. 19. maj 1939 blev der nedsat et underudvalg, som skulle give forslaget dets endelige form. Man var således ganske tæt på en løsning, som ville sammenmelte folkeregistrene og civilstandsregistreringen og afskaffe de sønderjyske personregistre, da den anden verdenskrig brød ud. For det offentlige gjaldt det nu om at samle sig om de væsentligste administrative opgaver, og ved skrivelse af 19. oktober 1939 henstillede Statsministeriet, at arbejdet i de nedsatte kommissioner blev indstillet for under de særlige forhold at spare penge og arbejde. Henstillingen gjaldt også det her omhandlede udvalg og blev naturligvis fulgt. I de følgende ni år lå arbejdet derfor stille.

2. Udvalgets reetablering 1948 og afgivelse af betænkning 1951

Ved skrivelse af 7. juli 1948 anmodede Justitsministeriet om, at arbejdet blev genoptaget. På grund af det lange interval kunne flertallet af udvalgets medlemmer ikke fortsat deltage. Tilbage fra det gamle udvalg var kun formanden kontorchef O. Bilfeldt, kontorchef Mads Iversen fra Statistisk Departement og direktør for Københavns statistiske kontor Kjeld Johansen. Blandt de nyudpegede medlemmer var politimester Axel M. Bjerre, Gråsten, fhv. kirkeminister, provst C.M. Hermansen, kontorchef i kirkeministeriet Louis Petersen, stiftamtmand Jens Pinholt, Haderslev, og efter indstilling fra rigsarkivaren, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, som særlig sagkyndig på arkivvæsenets område.

Da de mange nye medlemmer skulle udpeges, gik der et halvt år, inden udvalget holdt sit første møde, som fandt sted den 25. jan. 1949. Her redegjorde formanden for de to hovedspørgsmål: ophævelse af særordningen for Sønderjylland ved indførelse af fælles regler for hele landet, og en mulig sammenlægning af folkeregistrene på den ene side og kirkebøger og personregistre på den anden, således at der kun blev et register. Tonen i det nye udvalg blev straks slået an af provst Hermansen, der som den første tog ordet. Han fremhævede, at det var væsentligt først at

Carl Martin Hermansen (1897-1976) var provst i Vennebjerg Herred og grundtvigianer. Han tilhørte partiet Venstre og var kirkeminister første gang i regeringen Knud Kristensen 1945-47 og gennemførte her loven om kvinders adgang til præsteembeder. Han blev igen kirkeminister 1951-53. I 1948 var han indtrådt i Udvalget for Civilstandsregistrering, hvor det med stor sikkerhed kan tilskrives ham, at der blev blokeret for et forlig om borgerlig registrering, som udvalget var tæt på at afgive betænkning om. Tilsvarende afoisende holdning er indtaget af alle senere kirkeministre fra partiet Venstre, senest har Tove Fergo i december 2001 afvist at beskæftige sig med sagen til fordel for »fornyelser på områder, hvor behovet er mere påtrængende«. ⁵⁷ Foto: Det Kongelige Bibliotek.

undersøge, om der var ulemper ved den eksisterende ordning, at denne var billig, at en afskaffelse af den fra kirkelig side ville blive betragtet som et meget alvorligt slag mod Folkekirken, og at præsternes funktioner som kirkebogsførere udgjorde en meget betydningsfuld berøringsflade i forhold til befolkningen. Han afsluttede med at sige, at en ændring af den bestående ordning, således at kirkebogsføringen fratoges præsterne, let kunne blive et politisk spørgsmål, der måtte behandles med megen varsomhed. Det sidste kan vist kun betragtes som en trussel. Formanden replicerede, at efter forslaget skulle amtmændene beskikke en person i hvert sogn til førelse af registrene, og hvis beboerne ønskede præsten, ville amtmanden vel som regel imødekomme dette ønske. I øvrigt mente han, at præsterne i København og de større provinsbyer formentlig ville være glade for at slippe for registerføringen.

Kirkeministeriets repræsentant stod på sin side fast på, at ensartethed kun kunne opnås ved, at det danske kirkebogssystem blev indført i Sønderjylland, ligesom de anerkendte trossamfund

skulle anmelde til folkekirkens præster. Politimester Bjerre fandt det ikke givet, at der skulle laves noget om, hvorimod Johan Hvidtfeldt af hensyn til bl.a. kommende slægtsforskning gik ind for et system, hvor man samlet kunne finde oplysninger om en person og hans forældre. Han forudså, at personkortene kunne afleveres til landsarkiverne ved dødsfald. I øvrigt kunne han ikke se, at der var tale om et slag mod kirken, da mange præster anså kirkebogsføringen som et kontorarbejde, der ikke naturligt hørte hjemme i deres gerning. Det var således ikke vanskeligt på landsarkiverne at se, at mange præster ikke interesserede sig for kirkebogsføringen og det dermed forbundne arbejde. Hvis det fortsat var præsterne, der skulle føre bøgerne, kunne forskellighederne mellem hoved- og kontrabog begrænses, hvis man gav præsterne skrivemaskiner og lod tilførslerne foretage på løbblade.

Direkte adspurgt af formanden, om sønderjyderne var villige til at gå med til anvendelse af kirkebøgerne på linje med det øvrige land, også selvom der ikke blev indført andre ændringer, svarede først stiftamtmand Pinholt, at sønderjyderne vel ville være konservative nok til at foretrække personregisterordningen, som de var vant til, men at det afgørende var, at der blev samme regler i Sønderjylland som i det øvrige land. For at opnå det ville sønderjyderne sikkert være villige til at gå over til kirkebogssystemet. Dette tilsluttede politimester Bjerre sig, idet han fremhævede, at en ting måtte stå fast, nemlig at forskellen mellem Sønderjylland og det øvrige land bortfaldt. Medens sønderjyderne således havde strakt våben, sluttede mødet med, at provst Hermansen erklærede, at han var villig til at drøfte enkeltheder, men principielt var modstander af forslaget.

På mødet havde Kirkeministeriets repræsentant også foreslået, at man skulle undersøge forholdene i Norge og Sverige, vel vidende, at det på daværende tidspunkt var præsterne, der stod for civilstandsregistreringen. Dette gav i øvrigt anledning til en lille krølle på historien, idet kontorchef Louis Petersen fra Kirkeministeriet henvendte sig til Oslos biskop, Eivind Berggrav, for at aftale et besøg. I biskoppens svarbrev hed det bl.a.:

Her i Norge har vi holdt sterkt paa, at vi prester maa ofre noget, d.v.s. utføre en del »niggerarbeid« for samfunnet i form av civilstandsregistrering. Dels fordi det hører til vor job at være tjenere, dels fordi denne kontorføringen skaper kontakter med menneskelivet.

Ved sin videresendelse af en kopi af brevet til udvalgsformanden følte Louis Petersen sig foranlediget til at skrive, at udtrykket »niggerarbeid« på ingen måde måtte betragtes som nedsættende om et samfundsnyttigt og nødvendigt registreringsarbejde, men blot som et udslag af, at brevskriveren var en frisk mand, noget af en journalist og digter ved siden af, at han var en dygtig teolog og administrator. I øvrigt anvendte Kirkeministeriet senere det nordiske fællesskab om regler som argument for, at præsterne også i Danmark skulle fortsætte med civilstandsregistrering.

Formanden forstod hurtigt, hvor det bar hen, og fremsatte på næstfølgende møde en ny skitse, hvor der ikke længere var forbindelse mellem folkeregister og civilstandsregister, men hvor udelukkende civilstandsoplysningerne om en person blev samlet på et sted. Nu sagde til gengæld Københavns kommunes repræsentant, Kjeld Johansen, fra, idet han ikke kunne se, at kommunerne kunne have glæde af at påtage sig merarbejdet. Direkte adspurgt, om præsterne ville påtage sig dette, svarede provst Hermansen »Ja med glæde!« Kjeld Johansen kunne derefter skitsere en ordning, hvor hovedeksemplaret af personbogen på landet blev ført af sognepræsten, duplikatet ved kommunen, medens bykommunerne helt overtog registreringen. Denne ordning kunne også landsarkivar Johan Hvidtfeldt tilslutte sig.

Det var formandens opfattelse, at hvis forslaget skulle have nogen mulighed for at blive gennemført, måtte der være enighed om det. Da det for ham var vigtigt, dels at få afskaffet de sønderjyske særregler, dels at få skabt forbedringer, som der kunne bygges videre på, måtte han indgå en række kompromiser, som oftest for at imødekomme de kirkelige kredse, som stod stejlt på præsternes medvirken. Hans kongstanke om en sammensmeltning mellem folkeregistre og civilstandsregistre havde han på et tidligt tidspunkt måttet opgive, men det lykkedes ham at bevare en særordning for de anerkendte trossamfund. Efter forslaget, som efter drøftelsernes afslutning blev fremsat af et samlet udvalg, skulle registreringen af de rent borgerlige forhold ske i en særlig bog, personbogen, ført af præsterne ved siden af kirkebøgerne, i de større byer dog ved kommunalbestyrelsernes foranstaltning. Ved større byer forstås København, Frederiksberg og Gentofte kommuner samt de købstadskommuner, der omfatter flere sogne. Anmeldelser vedr. anerkendte trossamfund skete til disses egne præster, som så videregav anmeldelsen til personbo-

gen. Personbogen var indrettet således, at alle registreringer vedr. en person blev samlet på et sted, nemlig moderens bopælssted på fødselstidspunktet, idet der her blev anlagt et folium, hvor alle oplysninger efterhånden blev indført, incl. skilsmisse og vedkommendes børns fødsler. For personer født i udlandet efter lovens ikrafttræden, men med fast bopæl i Danmark, skulle der indrettes en særlig landsdækkende personbog.

Bestemmelserne om de sønderjyske personregistre skulle ophæves, men af bemærkningerne til lovforslaget ses, at nissen til en vis grad flyttede med. Det hedder nemlig her, at justitsministeren kan overlade registreringen til kommunalbestyrelsen, hvor særlige grunde taler for det, og at denne bestemmelse vil kunne blive anvendt i de sønderjyske købstæder,

da der til betjening af den tyske menighed i købstæderne er ansat en særlig sognepræst, der normalt udfører alle kirkelige handlinger for menigheden, og da civilstandsregistreringen hidtil er foretaget af borgmesteren som fører af personregisteret, forekommer det rimeligt fremdeles at lade de kommunale myndigheder foretage registreringen.²⁹

At det var uden begejstring, formanden i april 1951 underskrev betænkningen, fremgår af det ledsagebrev, han skrev til den justitsminister, der havde nedsat udvalget: K.K. Steincke, der nu var formand for Landstinget. Han skrev bl.a.:

Resultatet er desværre blevet et mindre godt kompromisforslag – der kom ved rekonstruktionen i 1948 en politiker for meget ind i udvalget. Jeg venter ikke, at De skal fordybe Dem i betænkningens detaljer, men henleder opmærksomheden på, at De ved at gennemlæse siderne 16-20 kan se, hvad forslaget drejer sig om.

Steinckes svar var ikke uden malice, idet han skrev, at han selvfølgelig ikke i et så interessant værk ville nøjes med at gennemlæse 4 sider:

Men hvorledes skal jeg få oplyst, hvad De mener med, at der i 1948 kom en politiker for meget ind i udvalget, idet jeg overhovedet ikke kan finde noget andet medlem af udvalget, der egner sig til betegnelsen »politiker« end politimester Bjerre, der imidlertid er udpeget af Foreningen af Politimestre i Danmark, der næppe kan antages at have interesseret sig for hr. Bjerre i hans såkaldte egenskab af politiker, og det kan da umuligt være provst Hermansen, De sigter til.³⁰

Ved gennemlæsning af mødereferaterne er det helt klart, at der sigtes til venstremanden provst Carl Hermansen, som havde været kirkeminister under Knud Kristensen 1945-47, og som blev det igen under Erik Eriksen fra september 1951 til 1953. Som kirkeminister har han haft let ved at hindre, at betænkningens forslag blev fremsat som lovforslag. Betænkningen fik således lige så lidt som de foregående nogen lovgivningsmæssig betydning. Når udvalgets arbejde alligevel er behandlet udførligt, skyldes det, at man faktisk en overgang var meget tæt på en løsning, og at det er væsentlig at bemærke, at de sønderjyske repræsentanter under udvalgsarbejdet havde opgivet deres krav om særlig hensyntagen. Det vidste man nu i Justitsministeriet, og Kirkeministeriet var ikke interesseret i at røre ved sagen. Statistisk Departement og andre kredse, hvis primære interesse var befolkningsstatistik, havde indset, at en sammenlægning til et fælles register med kirkebøgerne/personregistre i det mindste foreløbig var ude af billedet. De satsede derfor fremover på deres eget system. Det er således svært at se, hvem der skulle tage initiativ til at genoptage spørgsmålet vedr. kirkebøger/personregistre. Der skete da heller ikke noget, før Det Centrale Personregister var blevet indført i 1968.

3. Indførelsen af CPR og Henrik Nielsen-udvalget.

Med indførelsen af et centralt personregister – CPR – i 1968 blev der for første gang skabt et instrument, hvor man til statistisk og praktisk brug på ét sted løbende kunne hente ajourførte oplysninger om Danmarks befolkning. Dette var ikke mindst muligjort af den moderne teknik, hvis senere udvikling også har medvirket til fornyede krav om effektivisering. Det Centrale Personregister er imidlertid ikke et primært register, men får sine oplysninger andetsteds fra, og det er således heller ikke attestudstedende myndighed. Med hensyn til civilstandsoplysningerne var det fortsat de kirkebogsførende præster og personregisterførerne, for folkeregisteroplysningernes vedkommende de kommunale folkeregistre, der var de primære myndigheder.

I Administrationsrådet kunne man således konstatere, at en række oplysninger vedr. hele befolkningen nu blev registreret i tre offentlige registre: folkeregistrene, CPR og kirkebøgerne/personregistre. Ved at kontakte Kirkeministeriet havde man fået oplyst, at man der var langt fremme med en plan om omlægning

af kirkebøgerne, men at man ikke ville modsætte sig en fornyet overvejelse af, om der kunne opnås en forenkling og besparelse ved indførelse af borgerlig personregistrering. Kirkeministeriet ville således gerne medvirke i et udvalgsarbejde, hvis Indenrigsministeriet ønskede at nedsætte et udvalg. Efter Administrationsrådets henvendelse til Indenrigsministeriet nedsatte dette derfor 31. marts 1970 et udvalg til give en redegørelse for de administrative og økonomiske konsekvenser i forbindelse med en sammenlægning af folkeregistrene og civilstandsregistrene, uden at udvalget skulle fremlægge nogen anbefaling. Formand blev direktør i Indenrigsministeriets sekretariat for personregistrering Henrik Nielsen, heraf udvalgets uofficielle navn. De øvrige medlemmer repræsenterede Danmarks Statistik, Administrationsdepartementet, de kommunale folkeregistre, Kommunernes Landsforening, Københavns statistiske kontor, Justitsministeriet, Kirkeministeriet og Indenrigsministeriet. Desuden repræsenterede rigsarkivar Johan Hvidtfeldt som eneste gangen fra det forrige civilregistreringsudvalg Rigsarkivet. Der var således denne gang ingen specielle repræsentanter for Sønderjylland, men udvalget aflagde dog et besøg på personregisteret i Aabenraa. Andre besøg blev aflagt i Herning og Bruxelles.

Udvalget afholdt syv møder og kunne allerede 16. juni 1972 afgive sin betænkning om borgerlig personregistrering.³¹ Det var udvalgets opfattelse, at afgørende tekniske og administrative hensyn talte for, at borgerlig registrering i givet fald først skulle gennemføres efter en modernisering af CPR (CPR-2), da den moderne edb-teknik ville give store rationaliseringsmuligheder. Besøget i Aabenraa havde vist, at der i Sønderjylland på lokalt plan var foretaget vidtgående integrationer af de forskellige registreringsopgaver, idet den daglige førelse af personregistrene i administrativ henseende var henlagt under folkeregisteret. Selvom der stadig var dobbeltarbejde med de særlige fødsels- og dødsregistre, var der tale om betydelige rationaliseringer, som med kirkebogssystemet ikke kunne opnås i Kongeriget. Udvalget var dog af den opfattelse, at efter indførelsen af CPR-2 ville en langt større rationaliseringsgevinst kunne opnås ved en sammenlægning mellem folkeregistre og kirkebøger/personregistre, således at civilstandsoplysningerne fuldt ud blev integreret med folkeregisteroplysningerne. Registeret skulle være historisk, således at f. eks. tidligere vielses- og skilsmisseoplysninger blev be-

varet efter indgåelse af nyt ægteskab, ligesom samtlige oplysninger skulle bevares, når en person afgik ved døden. Anmeldelsen fra borgernes side skulle ske direkte til folkeregistrene. Af afsnittet om de administrative konsekvenser af indførelsen af borgerlig personregistrering fremgår det, at såvel ministerialbøgerne for Folkekirken og de anerkendte trossamfund som de sønderjyske personregistre skal bortfalde som civilstandsregistre. Kirkebøgerne skal dog bibeholdes for de rent kirkelige registreringer. Som rationaliseringsgevinst fremhævedes, at det meste af dobbeltregistreringen bortfaldt, og at registreringsstedernes antal blev nedsat fra ca. 2000 til 277, nemlig antallet af kommuner. Folkeregistrenes merarbejde blev anslået til ca. 70 nye medarbejdere, medens der kunne spares 375 årsværk ved kirkebogsføring. Da sognefogedinstitutionen alligevel stod foran sin afskaffelse, ville det passe godt sammen med omlægningen i Sønderjylland, hvor personregistre på landet hørte til deres arbejdsopgaver. Den samlede omkostningsforøgelse tegnede alt inklusive til at blive ca. 4 mio. årligt, hvor over for stod en gevinst på ca. 10 mio. årligt, altså en årlig besparelse ved omlægningen på 6 mio. kroner årligt.

Udvalgets bemærkninger viser klart, at den sønderjyske ordning indebar langt bedre muligheder for et rationelt arbejde, men at også denne ordning nu var forældet p.g.a. den nye teknik. Heller ikke Henrik Nielsen-udvalgets betænkning kan således anvendes som argument for en indførelse af de sønderjyske personregistre i den øvrige del af landet på nuværende tidspunkt, men viser på den anden side klart, at det havde været fornuftigt at gøre det på et tidligere tidspunkt.

Selvom CPR-2 for længst er indført, blev der ikke ved den lejlighed taget skridt til gennemførelse af udvalgets oplæg.

4. Tekniske korrektioner af personregistre og kirkebøgerne.

Som ovenfor anført var der planer om at nedlægge sognefogedinstitutionen. Dette skete ved reform af inddelingen i politikredse i 1973. Hvervet som personregisterfører blev herefter overdraget til en kommunal embedsmand, men da der efter kommunalreformen i 1970 ikke længere var sammenfald mellem sogneinddelingen og den kommunale inddeling, skulle der i de enkelte kommuner føres flere forskellige fødsels- og dødsregistre. Dette blev der rådet bod på ved en omlægning af registreringsområ-

Bilag 3

FØDELSHOVEDREGISTRET

Stempel PERSONREGISTERET CPR - 0515 HADERSLEV		Dato 15 10 78 Underskrift <i>A. Worsøe</i>	
Børnet Fødselsdato 13 10 78 Løbenr. 1000 M = mandkøn K = kvindkøn ☒ K			
Klokketæt og sted for fødslen 09.45 Haderslev sygehus			
Slægtenavn ☒ Hansen			
Fornavne ☒ Kirsten 1.			
F. klrk. ☒			
Moderen Dok. ☒ Fødselsdato ☒ 07 07 50 Løbenr. 1000			
Slægtenavn Hansen			
Figenavn Jensen			
Fornavne Anne			
Fødselsregistreringssted Haderslev			
Stilling Husmor			Civilstand gift
Bopæl Søndergade 20, 6100 Haderslev			
Faderen Dok. ☒ Fødselsdato ☒ 15 06 50 Løbenr. 1001			
Slægtenavn Hansen			
Fornavne Peter			
Fødselsregistreringssted Haderslev			
Stilling Kontorassistent			
Bopæl Søndergade 20, 6100 Haderslev			
Forældrenes vielse Dok. ☒ ☐ Kirkelig vielse ☒ Børgertlig vielse			
Vielsesdato 14 05 76		Vielsesregistreringssted Haderslev	
Anmærkning 1. Anmærket af moderen den 14 11 78 <i>A. Worsøe</i>			

derne med virkning fra 1. jan.1974, således at kommunen udgjorde ét registreringsdistrikt. Arbejdet kunne nu overalt udføres i samarbejde med folkeregistrene, således som det allerede var tilfældet i købstæderne. At man ved reformen forsøgte, at indrette sig efter den nye amtsinddeling fra 1970 kan undre, men resultatet er blevet, at der for beboerne i Spandet, Roager og Hviding i Ribe kommune/Ribe amt stadig føres personregistre, medens Vejstrup, Hejls og Taps i Christiansfeld kommune under Sønderjyllands amt har kongerigsk civilstandsregistrering ved sognepræsten.

En række praktiske reformer gennemførtes for personregistrenes vedkommende ved Justitsministeriets cirkulære af 1. dec. 1977 ang. papirkvalitet, skrivestoffer m.v. Landsarkivar Peter Kr. Iversen, Aabenraa, havde som sagkyndig deltaget i det forberedende arbejde. Vigtigst var det, at man nu efter forbillede fra de borgerlige vielsesregistre, som havde haft denne ordning siden 1970, gik over til at udskrive hoved- og biregister i én arbejds-gang på skrivemaskine i et løsbladesystem, idet der samtidig blev udskrevet kopi til folkeregisteret og til CPR. Altså en videreudvikling af det løsbladesystem, som Johan Hvidtfeldt havde slået til lyd for allerede i 1949. På et punkt blev personregistrene organiseret efter den hidtidige ordning med kirkebøgerne, nemlig fristen for aflevering til landsarkivet i Aabenraa, som med virkning fra 1. jan.1978 blev sat til 30 år efter udskrivningen for biregisterne, mod tidligere umiddelbart efter årets udgang, 100 år efter udskrivningen for hovedregistrenes vedkommende. Dette sparede meget arbejde for Landsarkivet med hensyn til indførelse af rettelser m.v. På to andre punkter blev reglerne for kirkebøgerne og personregistrene samordnet: i 1977 blev fristen for anmeldelse af fødsler og dødsfald ens i hele landet, nemlig 2 dage, og ved navneloven i 1981 blev fristen for navngivning af et barn 6 måneder overalt.³²

Med virkning fra 1. januar 1978 blev personregisterskemaerne moderniseret, så de kunne udfyldes på skrivemaskine. Året efter nedsatte Kirkeministeriet en arbejdsgruppe til rationalisering af kirkebogsførelsen. Gruppen aflagde besøg hos personregisterføreren i Haderslev for se, om man her kunne hente inspiration. Til brug for gruppen havde personregisterfører Ruth Drabsch udfyldt de forskellige skemaer med fingerede personer, således at de kunne bruges i udvalgsarbejdet uden at røbe personlige oplysninger. Resultatet kan se på illustrationen overfor.

Fødseler

År: _____

Nr.	BARNET	Fødselsdato (då. med. år)	Løbsnr.	Køn	DÅB	Dato
	Fødselssted				Sted	
	Fødselsregisterkreds					
	Efternavn				Præstens navn	
					FREMSTILLING	Dato
	For- og mellemnavne				Kørens navn	
		Faddernes (dåberværnes) navn og bopæl				
	MODEREN	Fødselsdato (då. med. år)	Løbsnr.	Dok.		
	Efternavn					
	Eget efternavn					
	For- og mellemnavne					
	Fødselsregisterkreds					
	Stilling	Olivestand				
	Bopæl					
	FADEREN	Fødselsdato (då. med. år)	Løbsnr.	Dok.	NAVNGIVELSE	Dato
	Efternavn				Sted	
	Eget efternavn				OPTAGELSE I FOLKEKIRKEN	
	For- og mellemnavne				Dato	
	Fødselsregisterkreds				Sted	
	Stilling					
	Bopæl				Præstens navn	
	Fødselskab	☐ Anerkendelse ☐ Dorn		Fødselskabsdato	UDTRÆDELSE AF FOLKEKIRKEN	
	Opstamt			Journ.nr.	Dato	
	VIELSE	Vielsesdato		Dok.	Sted	
	Vielsesregisterkreds					
	Anmærkninger	Anmærkninger fortsat				

Som omtalt ovenfor meddelte Kirkeministeriet allerede i 1970, at man overvejede en rationalisering af kirkebogsførelsen. I februar 1979 var man, bl.a. efter tilskyndelse fra Landsforeningen af Menighedsråd, kommet så vidt, at der blev nedsat en arbejdsgruppe med konsulent i Kirkeministeriet Kai Winther som formand. Kai Winther havde været Kirkeministeriets repræsentant i Henrik Nielsen-udvalget og var ministeriets særligt sagkyndige i kirkebogsføring. I udvalget var i øvrigt Indenrigsministeriets CPR-kontor, Præsteforeningen, Provsteforeningen, Kordegneforeningen, alle tre ved deres formænd, og arkivvæsenet repræsenteret, medens Kirkeministeriet også stillede med sekretæren: fuldmægtig Niels Bjerregaard. Som arkivvæsenets repræsentant udpegede rigsarkivaren undertegnede, som på daværende tidspunkt var arkivar i Viborg, og som rigsarkivaren vidste havde arbejdet med personal- og slægtshistorisk kildemateriale, og som derfor kunne forventes at kende noget til kirkebogsføring m.v.³³ Det lå i oplægget til arbejdsgruppen, at der var tale om en modernisering af kirkebøgerne og ikke andet, men der blev i oplægget henvist til personregisterføringen i Sønderjylland, og til det der netop indførte løsbladesystem. Blandt andre opgaver blev en begrænsning af tilførlernes indhold og en evt. afskaffelse af kontrabøgerne nævnt. På det sidste punkt mærker man pustet i nakken fra Henrik Nielsen udvalgets rationaliseringsforslag.

Arbejdet blev mere langvarigt end oprindeligt forudset og omfattede blandt andet også et besøg hos personregisterføreren i Haderslev. Udvalgets medlemmer fandt de enkelte blades udformning særdeles tiltalende og kunne også acceptere løsbladesystemet, især efter at man grundigt havde drøftet sikkerhedsproblematikken. Et hovedpunkt i den indstilling, som udvalget i 1985 afleverede til kirkeminister Mette Madsen, var følgelig overgang til et løsbladesystem efter sønderjysk forbillede med

I 1985 fremsatte Arbejdsgruppen til rationalisering af Kirkebogsførelsen et forslag om fremtidige kirkebøger på løsblade ligesom de borgerlige personregistre og med skemaer, som i det store hele svarede til disse blot med tilføjelser af de rent kirkelige oplysninger som faddere, udtrædelse af Folkekirken m.v. Kirkeminister Mette Madsen fremsatte aldrig forslaget, men valgte i stedet at fortsætte med håndskrevne, indbundne kirkebøger, dog med skemaer som tydeligvis er inspireret af de sønderjyske personregistre. De nye skemaer blev indført ved cirkulære af 14. august 1987 og blev obligatoriske fra 1991.

gennemskrivning i flere eksemplarer. Da alle de implicerede faglige foreninger og Kirkeministeriets særlige sagkyndige havde sagt god for forslaget, var der stor forhåbning til, at det kunne gennemføres. Imidlertid fremkom der fra både præster og provster indsigelser i forbindelse med sikkerheden ved løsbladesystemet, og der var naturligvis også dem, der nostalgisk ikke kunne give afkald på de håndskrevne protokoller.³⁴ På baggrund heraf, og da der tilsyneladende ikke var noget politisk ønske om at gennemføre en større reform, blev udvalgets eksterne medlemmer sendt hjem, og »praktikerne« fra ministeriet og de faglige foreninger fortsatte arbejdet med at omdanne skemaerne, så de kunne indgå i håndskrevne kirkebøger. Rationaliseringsgevinsten ved afskaffelse af kontrabøgerne blev droppet, og begrænsningen af indførslerne skete ved i forbindelse med dødsfald at udelade navnene på afdødes forældre, hvilket set fra et personal- og slægtshistorisk synspunkt er meget beklageligt. Det sikkerhedsmæssige blev tilgodeset derved, at hovedbøgerne skal opbevares i en muret brandsikker boks eller i et brandsikkert skab, medens kontrabøgerne ingen nat må opbevares under samme tag som hovedbøgerne, selvom bøgerne ikke længere ligger i stråttækte huse som i 1812, hvorfra bestemmelsen stammer, men i moderne brandsikrede bygninger.³⁵

Reformen blev indført ved Kirkeministeriets cirkulære af 14. aug. 1987 med efterfølgende cirkulæreskrivelse af 14. dec. samme år. En sønderjysk påvirkning er der i udformningen af skemaerne, men den blev begrænset ved tilpasningen til protokolformen. Reformen blev kostbar, idet samtlige sogne måtte anskaffe nye indbundne kirkebøger i to eksemplarer med de nye skemaer. Når man tænker på, at Kirkeministeriet mindre end ti år efter er gået i gang med forarbejderne til den elektroniske kirkebog, er det nok ikke for meget sagt, at 1987-reformen var en dyr fejltagelse, som hverken løste kontrabogsproblemet, forholdet til personregistre eller betød en rationalisering. Forskellen mellem den borgerlige registrering, som i visse henseender er moderniseret, og den traditionelle kirkebogsføring er tværtimod blevet større.

I et debatoplæg om personregistrering i Danmark kaldte arkivar Paul G. Ørberg cirkulæret for en endelig falliterklæring for kirkebogsregistreringen, idet det ikke kan være rigtigt, at man for offentlige midler etablerer et fuldt udbygget, moderne edb-

relateret personregistersystem (CPR/folkeregister) samtidig med, at man i en anden forvaltningsgren opretholder et helt andet retsgyldigt registreringssystem, som ikke blot er forældet, men også mangelfuldt og dyrt og til unødigt besvær for befolkningen.³⁶

5. *Intermezzo i Folketinget 1996.*

Omkring årsskiftet 1995/96 havde der været en diskussion om muslimernes stilling til registrering i Folkekirkeens bøger. Denne diskussion var medvirkende til, at Enhedslisten den 21. febr. 1996 fremsatte følgende forslag til folketingsbeslutning om overførsel af administrative funktioner fra Folkekirken til de kommunale folkeregistre:

Folketinget pålægger regeringen at fremsætte lovforslag, som overfører de administrative opgaver vedrørende registrering af fødsler og dødsfald fra Folkekirken m. fl. til de kommunale folkeregistre.³⁷

I den skriftlige begrundelse hedder det, at Danmark på grund af de historiske forhold omkring kirkebøgerne har en dobbeltadministration, hvor borgeren skal henvende sig til kirkekontoret, som derefter skal give besked til folkeregisteret. »Det eneste sted i landet, hvor denne praksis ikke benyttes, er i Sønderjylland. Med Enhedslistens forslag kan den sønderjyske model udvides til at gælde for hele landet«. Det anføres derefter, at ordningen giver Folkekirken en ganske særlig rolle, som af andre trossamfund kan misforstås som en særlig rettighed. For Enhedslisten var det vigtigt at understrege religionsfriheden, og at religionerne ikke skulle anerkendes af staten. Det kunne ikke undre, at forskellige religiøse grupper og ateister fandt det besynderligt, at en trosretning, de ikke støttede, havde denne statsforvaltningsopgave. Beslutningsforslaget skulle ses som et element i en videre proces om adskillelsen mellem stat og kirke, som imidlertid ville kræve en grundlovsændring.

Med det sidste argument skulle det vise sig, at Enhedslisten på det nærmeste havde skudt sig selv i foden, idet det gav alle de gamle partier et alibi for at stemme imod forslaget. Ved førstebehandling den 9. april 1996 anførte den socialdemokratiske kirkeminister Birte Weiss, at ordningen fungerede godt, men hun kunne desuden oplyse, at Kirkeministeriet selv var gået i gang

med at planlægge en overgang til edb. Der var efter hendes mening hverken administrative, økonomiske eller politiske grunde til at overføre grundregistreringen fra Folkekirken til folkeregistrene. Desuden måtte hun tage afstand fra ønsket om at adskille stat og kirke. Fra Venstres side bemærkede Bodil Thrane, at der principielt ikke var noget i vejen med et kommunalt registreringssystem og fortsatte »Man kan oven i købet godt sige, at der er ingen, der kan sige, at den model, der er kendt som den sønderjyske model, er hverken værre eller bedre end modellen i det øvrige land«. Man forstår godt, hvad hun mener, men særlig klart er det ikke udtrykt. Når Venstre gik imod, var det især, fordi man ikke ønskede ændringer blot for ændringernes egen skyld. Tidligere kirkeminister Torben Rechendorff fra de konservative var anderledes klar i sin afvisning, som dels gik på modstand mod adskillelse af stat og kirke, dels på at registreringen i den evangelisk-lutherske kirke efter partiets opfattelse var mest nærdemokratisk og billigst! SF var opmærksom på, at der kunne være problemer bl.a. ved attestudstedelse, men ville gerne se på sagen, da man ikke kunne afvise, at det sønderjyske system også kunne fungere i resten af landet. Den radikale ordfører, Elisabeth Arnold, holdt sig til forholdet mellem stat og kirke, hvorimod Aage Brusgaard fra Fremskridtspartiet støttede forslaget, idet gruppens sønderjyske medlem – Jan Køpke Christensen – havde sagt god for den, og »Når nu den her ordening, model, kører i vores sønderjyske provins dernede« var forholdene vel ikke så meget anderledes, at den ikke også kunne fungere i resten af landet. Arne Melchior fra Centrumdemokraterne holdt sig mest til spørgsmålet om religionsfrihed, men syntes ikke, at den gældende ordening var en krænkelse af denne. På langt sigt måtte man dog nok tage hensyn til de 100.000 muslimer, hvis de skulle integreres. I øvrigt henviste han til partiets program, hvorefter CD ikke var bundet til nogen særlig trosretning, men anså forbindelsen mellem Folkekirken og staten som værdifuld. Han kunne derfor ikke gå ind for forslaget. Kirkeministeren rundede af med at sige, at hun ikke kunne hævde, at det fungerede dårligt i Sønderjylland, hvor ordningen var historisk betinget og efter tysk tradition, ligesom kirkebøgerne fungerede i det øvrige Danmark efter dansk tradition. Der var således ikke grund til at lave om på forholdene i det øvrige land, specielt ikke nu, hvor Kirkeministeriet selv arbejdede på en forbedring. Selvom et af Venstres søn-

derjyske folketingsmedlemmer, Erik Jacobsen, ret kort tid forinden havde lovet sine vælgere, at han ville virke for, at Sønderjylland og resten af Danmark fik fælles regler bl.a. på dette område, deltog han ikke i debatten.³⁸

Forslaget gik til behandling i Kommunaludvalget, hvor alle med undtagelse af SF indstillede det til forkastelse. SF gik ind for forslaget med den begrundelse, at danske borgere fra andre trosretninger måtte finde det underligt at henvende sig til en kristen kirke. Partiet ville helt konkret pege på, at den sønderjyske model indførtes i det øvrige land, dels fordi den havde vist sig at fungere i praksis, dels fordi man så kunne frigøre sagen fra diskussionen om forholdet mellem stat og kirke, som ikke hørte hjemme her, men i forbindelse med en evt. diskussion om en grundlovsændring.³⁹

Diskussionen ved tredje behandling den 29. maj 1996 blev kort. Fremskridtspartiet benyttede lejligheden til på ny at anbefale og til at skose folketingsmedlemmerne fra Sønderjylland, der ville stemme imod, for at stemme imod den praksis, der var gældende i deres egen landsdel. Forslagsstilleren Bruno Jerup fra Enhedslisten fandt det beklageligt og betænkeligt, at han ikke havde fået noget reelt svar på, hvad der kunne tale imod at indføre den sønderjyske model til hele Danmark. Hvis han skulle se noget positivt, var det, at ministeren ikke havde egentlige argumenter mod forslaget, så man kunne jo håbe på et flertal ved en senere lejlighed.⁴⁰

Ved afstemningen stemte SF, Fremskridtspartiet og Enhedslisten for, alle øvrige partier imod. Det er bemærkelsesværdigt, at Henrik Nielsen-udvalgets økonomiske beregninger ikke blev ført i marken. Det er også værd at bemærke, at den sønderjyske model nu spillede en anden rolle i diskussionen end tidligere. Det var ikke længere afgørende at tage hensyn til Sønderjylland eller at afskaffe særregler. Det afgørende var, at den registreringsform, som man kendte fra Sønderjylland, var neutral og ville kunne fungere i et multietnisk samfund, selvom udtrykket ikke blev anvendt. Den sønderjyske forsøgsmark havde vist sig nyttig, selvom man ikke ville høste endnu.

IV. Den danske kirkebogsføring reformeres

1. Den Ny Kirkebog: DNK

Det reformarbejde, som kirkeministeren havde henvist til i Folketinget ved behandlingen af Enhedslistens forslag, var sat i gang et par år før, og det kan undre, at folketingspartiernes ordførere ikke kendte mere til det ved debatten i foråret 1996. I 1994-95 var der blevet gennemført en analyse af Folkekirken økonomi, hvor også spørgsmålet om personregistrering blev behandlet, men et forslag om at lade kirkebogsføringen erstatte af en borgerlig personregistrering blev forkastet af regeringen Nyrup Rasmussens økonomiudvalg. Herefter kunne den socialdemokratiske indenrigs- og kirkeminister Birte Weiss i forbindelse med de kirkelige organisationers årsmøder meddele, at det var hendes og regeringens erklærede holdning, at det fortsat skulle være Folkekirken, der løste opgaven vedr. personregistrering. I august 1995 blev synspunktet drøftet med Folketingets kirkeudvalg, og der blev i Kirkeministeriet nedsat en intern arbejdsgruppe, som skulle skabe overblik over problemerne ved at anvende edb ved kirkebogsføringen og i kommunikationen mellem kirkebogsføreren og de borgerlige myndigheder. Desuden skulle arbejdsgruppen skitsere fremtidige muligheder og opstille planer.

Formand for udvalget blev kontorchef Steffen Brunés, Kirkeministeriet, medlemmer yderligere to repræsentanter for Kirkeministeriet, hvoraf den ene, Niels Bjerregaard, var genganger fra rationaliseringsudvalget, Fyns biskop Kresten Drejergaard samt formændene for de faglige organisationer: Provsteforeningen, Præsteforeningen og Kordegneforeningen. Da man nåede til de praktiske spørgsmål, blev udvalget suppleret med et medlem fra Indenrigsministeriets CPR-kontor og en edb-konsulent fra et privat firma, PLS Consult. Udvalgets arbejde resulterede i rapporten: »Den Ny Kirkebog – Design af en IT-baseret løsning«, som Kirkeministeriet udsendte i januar 1998.⁴¹ Det er værd at bemærke, at forslaget fra Kirkeministeriet drejer sig om en kirkebogsreform byggende på den forudsætning, som Birte Weiss havde opstillet i 1995, nemlig at der ikke er politisk vilje til at frigøre civilregistreringsopgaverne fra kirken. Det er ligeledes en forudsætning, at Kirkeministeriet administrativt kan gennemføre denne ændring, altså uden lovændringer. Da den radikale Ole Vig Jensen ved udgangen af 1996 overtog posten som kirkeminister,

overtog han også fuldtud sin forgængers indstilling til reformen, og det samme gentog sig, da den ligeledes radikale Margrethe Vestager i marts 1998 efterfulgte ham.

Det er imidlertid nok kommet som en overraskelse for Kirkeministeriet, at spørgsmålet i langt højere grad har optaget store dele af befolkningen, end man havde forestillet sig. Forslaget har givet anledning til en omfattende debat, bl.a. i aviserne med Kristeligt Dagblad som det i denne forbindelse væsentligste organ, men også i alle andre landsdækkende dagblade. Langt hen ad vejen har Kirkeministeriet afvist denne debat, med henvisning til, at spørgsmålet om borgerlig registrering ikke var til diskussion, hvilket hos mange har givet anledning til den opfattelse, at reformen skulle listes ind ad bagdøren. Herved er debatten til dels blevet afsporet, hvad man kan beklage, da det ikke havde været nødvendigt, hvis alle aspekter var blevet fremlagt fra begyndelsen. En del af de præster, der har ytret sig imod reformen, tilhører kredsen omkring Tidehverv. Nævnes kan Søren Krarup, Jesper Langballe, Niels Carl Lilleør og Hans F. Beck. Enkelte har ligefrem truet med lydighedsnægtelse. Denne side af modstanden mod Den Ny Kirkebog nåede et højdepunkt i efteråret 2000, da en gruppe, som kalder sig Kritiker-gruppen, og som repræsenterer 22 præster, der har sagt nej til at medvirke til gennemførelsen af DNK, udsendte piecen *En pind til Folkekirken ligkiste. Om den elektroniske Kirkebog*, med bidrag af præsterne Jesper Langballe, den ovennævnte Hans F. Becks søn Thomas H. Beck, Bjørn Moe og Sten Vedstesen.⁴² Den anden side af diskussionen – som Kritiker-gruppen dog også deltager i – har drejet sig om anvendelsen af edb og sikkerheden for bevaringen af data. Blandt skeptikerne over for edb har biskop i Roskilde stift Jan Lindhardt indtaget en fremtrædende rolle, medens rigsarkivar Johan Peter Noack som repræsentant for Statens Arkiver har anført, at både sikkerheden og det bevaringsmæssige aspekt er fuldt forsvarlige. Denne side af debatten har ikke særlig berøring med det her behandlede problem, borgerlig eller kirkelig personregistrering, og vil derfor kun blive inddraget, når det er nødvendigt for at forstå reformen som en helhed.⁴³

I sit forsvar for, at civilstandsregistreringen fortsat skal ligge i Folkekirken, har Margrethe Vestager især lagt vægt på følgende 5 argumenter: 1: Folkekirken har med sine ca. 1400 kirkebogsførende præster og kordegne registreringssteder betydeligt tætte-

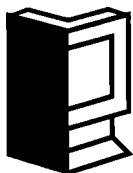
re på borgerne end f. eks. kommunerne. 2: Præster og kordegne har allerede den nødvendige sagkundskab og har gennem deres arbejde bevist, at de kan lave registrering af høj kvalitet. 3: Alle borgere skal alligevel i kontakt med kirken ved en del af de lejligheder, hvor noget skal registreres som f. eks. dåb og begravelse. 4: Kontakten med Folkekirkens medlemmer ved registreringen er til fordel for både kirken og medlemmerne, og 5: En flytning til andre myndigheder vil betyde ressourcespild, da Folkekirken fortsat alligevel skal føre et medlemsregister.⁴⁴ Det er ikke her stedet for at argumentere, og det skal derfor blot påpeges, at argumenterne er velkendte fra de tidligere debatter, men at flere af dem ikke har gyldighed for Sønderjylland, hvor den borgerlige personregistrering netop har kunnet fejre sit 125 års jubilæum som velfungerende.⁴⁵ I det hele taget har forholdene i Sønderjylland ikke indtaget den fremtrædende plads i debatten som ved de tidligere reformforslag.

Udgifterne ved projektets gennemførelse blev i 1999 beregnet til 136 mio, hvoraf de 47 skal anvendes til anskaffelse af pc-erne m.v. og kommunikationsudstyr til præster og kordegne, 14 mio til uddannelse, godt 20 mio til sekretariat og projektstyring, 16 mio til udvikling af det særlige DNK-program, og endelig 18 mio til kontrol (verificering) af oplysningerne i kirkebøgerne og overførsel af dem til det nye system. Dette punkt vil der blive vendt tilbage til nedenfor. Udgifterne til udviklingen af det særlige kirkebogsprogram er blevet noget dyrere end først anslået, men dette skyldes, at der som leverandør er valgt det samme firma, som står for CPR-programmerne, som Den Ny Kirkebog (DNK) skal samarbejde med. Herved blev der åbnet for et gennemgribende samarbejde mellem DNK og CPR, og den 28. nov. 1997 blev der indgået en samarbejdsaftale mellem Kirkeministeriet og Indenrigsministeriet om indrapportering til CPR og brug af CPR-oplysninger i DNK. Det er under iværksættelsen af projektet blevet besluttet at udvide antallet af pc-ere, således at også »ikke-kirkebogsførende« præster får en pc-er. Dette har været medvirkende til, at de anslåede beløb til gennemførelsen af DNK ikke slår til, således at Kirkeministeriet må søge at skaffe overskridelserne dækket ad anden vej end den bevillingsmæssige, hvor lån af stiftsmidlerne og en forhøjelse af bidragene fra kirkeskatten er kommet på tale. Overskridelsen vil formentlig nærme sig de 50 mio kroner.

Fra Kirkeministeriets side blev de første trin af reformen iværksat med underskrivelse af kontrakter om anskaffelse af edb-udstyr og uddannelse af de fremtidige indrapportører: præster og kordegne, ligesom pilotprojekter skal afsløre eventuelle svagheder ved konceptet. Disse pilotprojekter er gennemført i hhv. Gladsaxe-Herlev og Vejle provstier. Blandt andet for at imødegå beskyldningerne for lukkethed har Kirkeministeriet iværksat en kampagne til oplysning om projektet, hvor man på Internettet dels har indlagt Margrethe Vestagers redegørelse for fordelene ved det nye system på DNKs hjemmeside, og dels tre til fire gange årligt elektronisk udsender DNK-Nyhedsbreve med løbende informationer om projektet, således at enhver kan holde sig ajour.⁴⁶

Den ny kirkebog er baseret på en landsdækkende fælles database, som alle kirkebogsførere har adgang til, således at alle registreringer kan foretages direkte fra det sted, hvor borgeren henvender sig til præsten. Enhver borger får sin egen side i databasen, som efterhånden suppleres op med de nye oplysninger, der skal indføres, og som efter behov kan udskrives af enhver kirkebogsfører. Til en begyndelse skal oplysninger om alle nulevende personer født efter 1968 indlægges. Fødte 1961-68 kommer som næste fase (evt. sammen med første fase, hvis der er ressourcer til det), hvorimod fødte før 1961 vil først komme i kirkebogsdatabase, når der skal registreres en ny hændelse. Det vil således være adskillige år, inden hele Danmarks befolkning er registreret i DNK, men til gengæld findes de jo i CPR-registeret. Det er da også disse oplysninger, der som anført ovenfor danner grundlaget for databasen, men da disse kan være behæftet med fejl, og der også mangler oplysninger f. eks. om dåb og navneændringer, skal oplysningerne først verificeres og evt. suppleres fra kirkebogsindførslerne.

Verificeringen af oplysningerne er næste trin, inden DNK kan tages i brug. Omdrejningspunktet for denne opgave er provstierne, og i efteråret 1999 gennemførtes en række kurser for provstierne, hvorefter selve verificationsfasen startede 15. marts 2000, men allerede fra 1. febr. 2000 trådte en aftale mellem Indenrigsministeriets CPR-kontor og Kirkeministeriet i kraft, således at kirkebogsførerne har fået adgang til at søge i CPR. Der er fastlagt en turnus for provstierne, og for hvert sogn påregnes 1½ år til opgaven, men man afventer de større sogne, således at de enkel-

DEN NY KIRKEBOG

DESIGN AF
EN IT-BASERET
LØSNING

KIRKEMINISTERIET
1998

I 1998 udsendte Kirkeministeriet arbejdsrapporten Den Ny Kirkebog. Design af en IT-baseret løsning, som danner grundlaget for den kirkebogsreform, som bliver gennemført i årene 2001-2004, men som kun delvis kommer til at omfatte Sønderjylland. Her er det fortsat personregisterførerne, der modtager anmeldelser af fødsler og dødsfald og indrappoterer dem til databasen fælles med CPR, medens dette nord for Kongeåen varetages af sognepresterne og kirkebogskontorerne. Den 19. december 2001 tog de første sogne i Roskilde stift den nye elektroniske kirkebog i brug.

te provstier som helhed går over til DNK. Hele projektet forventes gennemført i 2004.⁴⁷

Tilsyneladende bliver der tale om ensartede regler for hele Danmark, men at dette alligevel ikke er tilfældet, fremgår af det faktum, at medens dataverificeringen er obligatorisk for præster og kordegne i den øvrige del af landet, er den frivillig i Sønderjylland!⁴⁸ Det fremhæves dog i Kirkeministeriets anbefaling, at også præsterne i Sønderjylland bør gennemføre en verificering og tilføjelse af dåbsdata i databasen, således at de sønderjyske oplysninger også kan stilles til rådighed for det øvrige land. I modsat fald skulle præsterne i resten af landet henvende sig på gammeldags vis til de sønderjyske præster, når de skulle udskrive en dåbsattest for en i Sønderjylland født person. Til gengæld vil de sønderjyske præster få samme udstyr stillet til rådighed, som i den øvrige del af landet, således at de også vil kunne udskrive dåbsattester m.v. for personer, der ikke er født i Sønderjylland. Forskelligheden dækker over det faktum, at den borgerlige personregistrering de facto bibeholdes i Sønderjylland efter indførelsen af DNK. I Sønderjylland bliver det derfor den borgerlige myndighed, der skal sørge for verificeringen af oplysningerne. Forløbet frem til denne afgørelse er følgende.

2. DNK og Sønderjylland

For at få det hele med, er det nødvendigt at gå tilbage til 1991, da ingen endnu havde tænkt på DNK. Ved skrivelse af 18. april 1991 anmodede Indenrigsministeriet kommunerne om forslag til ændring eller ophævelse af gældende regler, det såkaldte regelforenklingsarbejde. Fra Aabenraa kommune stillede borgmester Jørgen Witte forslag om at overføre personregisterførerens opgaver til folkeregisteret og anvende edb, hvorved man ville spare dobbeltadministration, få ensartede regler i hele landet og fritage statsamtet for kontrolopgaven. I sit svar lovede indenrigsminister Thor Petersen at tage sagen op til nærmere overvejelse, men der skete ikke umiddelbart yderligere.⁴⁹

I 1995 afsluttede Justitsministeriet en gennemgang af den gældende særlovgivning for Sønderjylland med henblik på at vurdere, hvor den ikke længere var hensigtsmæssig. I den forbindelse blev der peget på personregistreringen, som man fandt burde afvente nærmere overvejelser og drøftelser, idet opretholdelsen af to systemer ikke forekom hensigtsmæssig eller sagligt begrun-

det. I skrivelse af 9. okt. 1995 påpegede Justitsministeriet, at en ændring ikke kunne ske isoleret, men burde indgå i eventuelle generelle overvejelser om den fremtidige personregistrering. Spørgsmålet blev behandlet i Indenrigsministeriets EDB-samordningsudvalg for personregistrering i december 1996, hvor man fandt, at hvis de af Kirkeministeriet foreslåede reformer blev gennemført, ville der fremover kun i Sønderjylland være tale om dobbeltadministration. Dette ville være u hensigtsmæssigt, og man foreslog derfor, at sagen blev taget op, og at de sønderjyske kommuner blev inddraget i drøftelserne, idet man henviste til det af Aabenraa kommune i 1991 stillede forslag.⁵⁰ Foranlediget heraf afholdt de sønderjyske personregisterførere 1. febr. 1997 et møde på rådhuset i Løgumkloster, hvor man drøftede udviklingsplanen for personregistrering i Sønderjylland.

Indenrigsministeriets CPR-kontor udarbejder hvert år inden årsskiftet en overordnet udviklingsplan for CPR-systemet og personregistreringen i Danmark for de kommende 5 år. Planen forelægges Samordningsudvalget for Persondata til godkendelse, et udvalg som har afløst det ovenfor nævnte EDB-samordningsudvalg. I Samordningsudvalget har Indenrigsministeriet formandskab og sekretariat, og derudover er følgende repræsenteret: Aamtsrådsforeningen, By- og Boligministeriet, Forskningsministeriet, Frederiksberg kommune, Justitsministeriet ved Civilretsdirektoratet, Kirkeministeriet, Kommunernes Landsforening, Københavns kommune og Økonomiministeriet ved Danmarks Statistik. Der er således tale om et meget bredt udvalg, hvor alle aspekter af personregistreringen kan blive belyst. Efter drøftelserne her kontaktede Indenrigsministeriet i 1998 Civilretsdirektoratet for at få afklaret, om ordningen med ikke edb-baserede personregistre i Sønderjylland fortsat skulle opretholdes ved siden af registreringen i CPR. 1. maj 1998 lod Civilretsdirektoratet spørgsmålet gå videre til de berørte myndigheder, således bl.a. Sønderjyllands Statsamt, formanden for personregisterførerne i Sønderjylland Vera Warncke, Løgumkloster, og Kommuneforeningen i Sønderjylland.⁵¹ Begge de to førstnævnte instanser svarede, at de fandt det naturligt, at der i hele landet blev indført en edb-baseret borgerlig registrering svarende til den sønderjyske ordning i moderniseret tilstand og i samarbejde med folkeregistrene. Også Aabenraa kommune sendte en indstilling med samme indhold. De indkomne svar blev drøftet med Kommunernes

Landsforening, og selvom de ikke førte til det foreslåede resultat, en ensartet ordning i hele landet, gjorde de så stort et indtryk, at man på baggrund af dem ikke har villet afskaffe den borgerlige registrering i Sønderjylland. Resultatet af drøftelserne kan læses i den overordnede udviklingsplan, som dækker årene 2000-2004, hvorfra punkt IV.4: Personregistreringen i Sønderjylland skal gengives in extenso:

Indenrigsministeriet er bekendt med, at Kirkeministeriet har noteret sig, at de sønderjyske kommuner fortsat ønsker at føre personregistre, jf. bekendtgørelse om anmeldelse af fødsel, navn og dødsfald i de sønderjyske landsdele.

Det forudsættes, at der kan indgås en aftale mellem de sønderjyske kommuner, Civilrettsdirektoratet og Kirkeministeriet om de sønderjyske kommuners anvendelse af faciliteterne i Den Ny Kirkebog, efterhånden som den elektroniske kirkebog indføres i den øvrige del af landet. Herved er der åbnet mulighed for en teknisk modernisering af personregistreringen i Sønderjylland.

De sønderjyske kommuners indberetning til CPR vedrørende fødsler, navngivelse, navneændring og dødsfald vil kunne ske via indberetning ved anvendelse af CPR Ajour grafisk, idet personregisteret vil få tildelt en ny og anden myndighedskode end folkeregisteret. De indberettede data behandles i Den Ny Kirkebog parallelt med behandlingen af data fra kirkebogførerne, jfr. afsnit IV, pkt. 3.

Her stod sagen efterår 2000, og som forudset blev løsningen den foreslåede, som kort kan beskrives som følger: Der indberettes fra hele landet til en fælles database, som myndighederne kan trække på, i Sønderjylland foretages indberetningerne af personeregisterførerne, i det øvrige land af de folkekirkelige myndigheder. I henhold til indhentede oplysninger fra Aabenraa Kommune har man foreløbigt tilsagn om, at der ikke ændres ved den borgerlige personregistrering i Sønderjylland på denne side af år 2004. At forskelligheden vil give store problemer er allerede begyndt at vise sig. Således udsendte Kirkeministeriet i november 2000 en skrivelse om navneændringer, hvoraf det fremgår, at medens der i Kongeriget indføres mulighed for at få gennemført navneændringer i bopælssoget, vil dette ikke gælde for Sønderjylland eller for personer født i Sønderjylland, men bosat i Kongeriget. Til gengæld skal personer født i Kongeriget, men bosat i Sønderjylland, henvende sig på det lokale kirkekontor i den søn-

derjyske bopælskommune og ikke hos personregisterføreren, hvis de ønsker navneændring. Nogen forenkling kan det ikke kaldes.⁵²

Skal der gives en samlet vurdering af reformen, må det dog siges, at det er den bedst mulige ordning, der er opnået, når der ikke kunne blive enighed om indførelse af et fælles indberetningssystem. Den sønderjyske ordning bibeholdes altså, men i overgangsfasen til edb blev det det øvrige Danmark, der trak Sønderjylland med sig, og ikke omvendt.

3. Fremtiden.

Hvor længe den nye ordning kommer til at bestå, kan der naturligvis ikke siges noget om, men udviklingen af de elektroniske medier går hurtigt, og det må man også fremover tilpasse sig. Takket være Samordningsudvalget for Personregistrering, hvis eksistens mærkværdigvis ikke har været nævnt i debatten, er arbejdsgangen mellem registrering, folkeregister og CPR ganske betydeligt forenklet. I den forbindelse er det vigtigt, at der ved lov nr. 426 af 31. maj 2000 »Lov om Det Centrale Personregister« med ikrafttræden 1. juli 2000 er gennemført en ny CPR-lov til erstatning af folkeregisterloven af 1968. Lovforslaget blev fremsat af indenrigsminister Thorkild Simonsen 6. okt. 1999, men nåede ikke at blive behandlet inden jul. Det blev derfor genfremsat efter nytår og kom til førstebehandling 19. jan. 2000⁵³ for derefter at blive endelig vedtaget og stadfæstet af dronningen 31. maj 2000. I omtalen af lovforslaget fremhæves det bl.a., at loven skal skabe et godt grundlag for kommunernes varetagelse af folkeregistreringsopgaverne, så deres muligheder for at yde en god service forbedres, idet reglerne gøres enklere for borgerne.⁵⁴ I henhold til lovens §2 stk. 3 forestår Indenrigsministeriet samordningen og den bedst mulig anvendelse af CPR's oplysninger i andre private og offentlige systemer. Samordningsudvalget er således nu blevet lovfæstet. I kommentarerne henvises til DNK og det hedder bl.a., at en stor del af DNKs data registreres alene i CPR og hentes elektronisk herfra, når der i forbindelse med DNK er behov f. eks. ved dannelse af skærbilledet »Borgernes kirkebogsside«. Denne side eksisterer således kun, når den kaldes frem, eller den enkelte borger ønsker den på papir. I dette tilfælde fremstilles den som »print on demand« Andre nødvendige oplysninger registreres alene i DNK, men fremover vil en

række oplysninger, der ikke tidligere har været medtaget i CPR blive registreret her f. eks. personens seneste efternavn erhvervet på andet grundlag end ægteskab samt tidligere fødselsregistrerings- og folkekirkeoplysninger. Endelig er CPR blevet udvidet med oplysninger om forældremyndighed og separation, således at CPR fremover vil indeholde alle relevante oplysninger for såvel myndighederne som borgerne selv undtagen de specifikt kirkelige. Der er således tale om en styrkelse af CPR, og man må formentlig forudse, at denne udvikling vil fortsætte med yderligere forenklinger. Hele reformkomplekset er således et væsentligt skridt på vej mod en egentlig enhedsregistrering.

Et uløst spørgsmål i forbindelse med DNK er de anerkendte trossamfunds forhold, idet disse tilsyneladende indtil videre fortsætter med håndskrevne protokoller, selvom de allerede i 1968 fik indberetningspligt til Folkekirken kirkebogsførende præster, hvad angår fødsler og dødsfald. Deres forhold kan meget vel blive medvirkende til, at spørgsmålet om borgerlig eller kirkelig civilstandsregistrering må tages op igen i løbet af nogle år, så meget mere, som der vil opstå et pres fra de etniske grupper, som hverken tilhører Folkekirken eller et anerkendt trossamfund.

Som er lille krølle på spørgsmålet om, hvor længe den nye ordening kan komme til at bestå, kan nævnes, at på Det Radikale Venstres årsmøde i september 2000 forelå der et forslag fra partiets kirkepolitiske udvalg med den kirkepolitiske ordfører Henrik Svane som talsmand for gennemførelse af en løsere tilknytning mellem Folkekirken og staten. Udvalget ønskede bl.a. at flytte den borgerlige grundregistrering samt vielsen fra kirken over til kommunerne, så folk kun kommer i kirken, fordi de bevidst vælger religionen. Henrik Svane, som kender det sønderjyske system fra sin tid som forstander på Den sønderjyske højskole for musik og Teater i Toftlund, begrundede bl.a. forslaget med, at præsterne skulle væk fra skrivebordsarbejdet for at få bedre tid til forkyndende og opsøgende arbejde. Som man kunne vente, gik kirkeminister Margrethe Vestager imod, bl.a. med begrundelsen, at ordningen ville gøre Folkekirken mere lukket og sektersk! Forslaget faldt efter en heftig debat, men kun med 50 stemmers overvægt (187 mod 137). Det kan måske ikke anes megen fremtid i denne hændelse, men nu er katten i det mindste sluppet ud af sækken blandt de radikale,⁵⁵ og Margrethe Vestagers

efterfølger som kirkeminister fra december 2000 Johannes Le-bech forekom mere indstillet på reformer end sine forgængere, idet han bl.a. har ventilleret tanken om en drastisk nedskæring af sogneantallet, hvilket rokker kraftigt ved forgængerens argument om betydningen af registreringsstedets nærhed. Derimod har kirkeminister Tove Fergo, Venstre, afvist at beskæftige sig med sagen.⁵⁷

Hertil kommer, at man også inden for kirkelige kredse er begyndt at tale om en åbning for borgerlig registrering. Således citeres biskop Kjeld Holm, der er formand for Rådet for Etnisk Ligestilling, i forbindelse med en debat i Weekendavisen i januar 2001 om forholdet mellem stat og kirke at have udtalt:

Når en buddhist, en muslim eller en Jehovas Vidne får et barn, skal de op på det lokale kirkekontor og have barnet registreret. Det er unødvendigt, selvom kirkerne lige har investeret omkring 300 millioner i et nyt EDB-anlæg til personregistrering. I Sønderjylland klarer kommunen det uden at svække kirkens status.⁵⁶

Så kom den sønderjyske model igen ind i billedet ! Indtil 2004 får sagen efter alt at dømme lov til at gå sin planlagte gang, men når første fase er afsluttet, er der igen udsigt til politisk og folkelig debat omkring personregistreringen og kirken. Til den tid er det ret forudsigeligt, at hensynet til den stadigt voksende del af befolkningen, der ikke tilhører Folkekirken, vil komme til at spille en afgørende rolle.

Noter og henvisninger til side 279-330

Manuskriptet er afsluttet pr. 1. oktober 2000 og afspejler således status på dette tidspunkt. Der er kun foretaget enkelte rettelser og tilføjelser siden.

1. Hans H. Worsøe: Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland. SjøÅrb 1995 s. 293-313.
2. Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning, 3. udg. 1963 s. 178. Perlestikkerbogen udg. 1954 af Alfred Larsen og Albert Fabritius.
3. Johannes Reinhusen: Annales Flensburgenses 1558-ca.1608, udg. af Fr. Gundlach i Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins I, 1926.
4. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, 1964 s.70-81, 304-308.

5. Om dette aspekt se Jesper Thomassens utrykte ph.d.-afhandling: Præsten som statstjener, Odense Universitet 1998.
6. Hans H. Worsøe: Slægtshistorie i Sønderjylland, 2. udg. 1999 s. 46.
7. Paul G. Ørberg: Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920, Kirkehistoriske Samlinger 1982 s. 125-164.
8. T. Algreen-Ussing og Carl Weis er citeret efter Paul G. Ørberg, se note 7.
9. Rigsdagstidende. Folketingets Forhandlinger 1911-12 sp. 7221, 8469-97 samt Tillæg A sp. 4369 og Tillæg C sp. 1321.
10. Oplæg til drøftelse i det i note 27-28 nævnte udvalg.
11. Fritz Sturm: Die Rezeption des französischen Personenstandsrechts in Deutschland, Österreich und der Schweiz – Ein Markstein auf dem Weg zu Gleichheit, Glaubens- und Gewissensfreiheit. Zeitschrift für Zivilstandswesen. Monatsschrift herausgegeben vom schweizerischen Verband der Zivilstandsbeamten 7/8 1991 s. 209-220.
12. Jan H. Olstad: Kirken og folkebokføringen i Norge, Riksarkivets rapport nr 7: Kyrkan-lagen-Människan. Forskarsymposium kring 1686 års kyrkolag på Hässelby Slott 2-3. september 1986, s. 117-129, stencileret Stockholm 1986.
13. Karl-Gustaf Andersson: Folkbokføringen – historia och reform. Arv och anor. Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 1996 s.11-69, Stockholm 1996.
14. Gisli Agust Gunnlaugsson: Kyrkan och folkbokføringen på Island, se note 12 s.130-36.
15. Vælgerforeningens arkiv pakke 36, læg: Det kirkelige udvalg. Notater og betænkninger. LAÅ
16. Per Ingesman: Da der gik kirkepolitik i Genforeningen. SjøÅrb 1995 s. 239-260.
17. Christian Ravn, 1877-1964, advokat i Flensborg. Da Chr. Ravn i 1945 overdrog sine papirer til LAÅ til indlemmelse i Vælgerforeningens arkiv, påførte han følgende notat: »Mit Arbejde og mine Udlæg i denne Sag er bleven regnet for intet. Jeg har end ikke faaet en simpel Tak derfor, hverken fra Vælgerforeningen eller fra det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender eller fra Justitsministeriet«.
18. Vælgerforeningens arkiv pakke 36, læg: Retsudvalget, formanden advokat Ravns papirer, jfr. note 17.
19. Note 1. s. 302 ff.
20. Forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20 s. 1333.
21. Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte udvalg for kirkelige Anliggender. 1922 (Svennevig nr. 63)
22. De sønderjyske medlemmer var: konstitueret biskop G. Koch, 3 præster valgt af præsterne i de sønderjyske landsdele: Provst J. Nissen, Gl. Haderslev, sognepræst H. Tonnesen, Høptrup og sognepræst Carsten Petersen, Magstrup, samt 5 medlemmer valgt af provstiudvalgene: gårdejer Chr. Michaelsen, Kastvrå, gårdejer Olaf Olsen, Døstrup, lærer Nicolai Jacobsen, Sønderborg, gårdejer Thøste Thøstesen, Fæsted og gårdejer Hans Iversen, Sveirup.
23. Rigsdagstidende. Forhandlingerne i Folketinget 1922-23, sp. 2868 ff.

24. O.A. Borum: Oversigt over den i de sønderjyske Landsdele endnu gældende Særlovgivning, 1931.
25. Rigsdagstidende. Forhandlingerne i Folketinget 1935-36 sp. 714.
26. Smst. sp. 1370.
27. Betænkning om civilstandsregistrering. Afgivet af det af Justitsministeriet den 9. juli 1938 nedsatte udvalg. 1951. (Svennevig nr. 130).
28. Justitsministeriets 1. Kontor. Udvalg af 9.7.1938 vedr. Civilstandsregistrering, RA, 2. pk : Pakke 1: 1. Korrespondance. 2. Kopier. 3. Koncepter. 4. Civilstandsregistrering i udlandet. I denne pakke findes desuden mødereferater og avisudklip især vedr. kordegne foreningens besværing. Pakke 2: 1. Udkast. 2. Betænkninger. 3. Regnskab.
29. Udvalgets betænkning s. 25, se note 28.
30. Politimester Axel H. Bjerre, 1885-1984, var 1943-53 medlem af Landstinget for Venstre, altså samme parti som provst Hermansen.
31. Betænkning om borgerlig personregistrering. Afgivet af et udvalg nedsat 31. marts 1970 af Indenrigsministeriet. Betænkning nr. 649, 1971 (Svennevig nr. 2499).
32. Note 1 s. 308 f.
33. Arkivar Hans H. Worsøe fortsatte efter udnævnelsen til landsarkivar i Aabenraa som medlem af udvalget, og hans papirer fra udvalgsarbejdet ligger derfor i LAÅs arkiv under journalnummer 721-26-85 (Kirkelige embeder) 02-1-82 (Arbejdsgruppen).
34. Erik Nørr: Kirkebogsreformer og datasikkerhed. Arkiv. Tidsskrift for arkivforvaltning og arkivteknik. Nr. 04 1999 s. 59-71. Der er tale om et bearbejdet uddrag af en længere artikel, som senere er trykt i Persh.T. 2000. S. 119-61, jfr. note 47.
35. Om yderligere argumenter for de strenge sikkerhedskrav, se Erik Nørss artikel i Persh. T, nævnt ovenfor i note 34.
36. Paul G. Ørberg: Personregistrering i Danmark. Et debatoplæg. Persh.T. 1989 s. 175-180.
37. Folketingstidende 1995-96 sp. 3798: Beslutningsforslag B. 95.
38. Smst. 1. behandling sp. 5204-5213.
39. Smst. Tillæg B sp. 1032. Betænkning fra Kommuneudvalget 23. maj 1996.
40. Smst. sp. 7156. Anden og sidste behandling.
41. DEN NY KIRKEBOG, Design af en IT-baseret løsning. Kirkeministeriet: EDB-udskrift 1998 158 s.
42. En *pind* til Folkekirkens ligkiste. Om den elektroniske Kirkebog. Udgivet af Kritikergruppen, 32 s., 2000.
43. For at vise noget af bredden i debatten skal her henvises til et lille udvalg af forskellige indlæg: Hans H. Worsøe: Fødselsattest eller dåbsattest. JyllandsPosten (JP)'s Midtpunkt 21. nov. 1994. Jens Kvist: Hvem føres kirkebøgerne for. Kristeligt Dagblads kronik 1. dec. 1994. Jan Lindhardt: De hurtigste medier er de skrøbeligste. Berlingske Tidende 14. febr. 1998. Thorkild Græsholt: Behold de gammeldags kirkebøger. JP. Kronik 17. juni 1998. Johannes H. Kristensen: Attentatet på kirkebogen. JP. Standpunkt 29. nov.1998. JP: Meninger 6. dec. 1998: Poul Bo B. Sørensen: Nyt lys over kirkebogsattentatet, og Hans H. Worsøe: Kirkebøger. Gør som sønderjyderne. Kresten Drejergaard: Kilroy og den ny kirkebog. JP kronik 13. jan. 1999.

- Jesper Langballe: Når præster skal skrive i mandtal. JP kronik 2. febr. 1999.
44. Margrethe Vestager: Kirkebog i en EDB-tid. JP kronik 27. jan. 1999
 45. Jubilæet blev fejret i Eckernförde 1. okt. 1999 med deltagelse af bl.a. stiftamtmand Ole Perch Nielsen i hans egenskab af tilsynsførende med personregistrene i Sønderjylland, og borgmester Jørgen Witte, Aabenraa, som repræsentant for en kommune med borgerlig registrering. Blandt foredragsholderne var den i note 11 nævnte professor dr.dr.hc. Fritz Sturm fra universitetet i Lausanne.
 46. DNKs hjemmeside findes på adressen: www.dnk.dk.
 47. Om iværksættelsen af de første dele af DNK-projektet, se Erik Nørr: Kan man stole på kirkebøgerne? – fra det store afskrivningsprojekt i 1890'erne til den elektroniske kirkebog i 2004, Persh. T. 2000 s. 119-161, især s. 157.
 48. DNK-Nyhedsbrev – December 1999 s. 3.
 49. Aabenraa kommune, Etb.nr: N/JW-4 dateret 24.07.1991. Indenrigsministeriet 2. K. kt. J. nr. 1991/1162/1023-1.
 50. Indenrigsministeriets CPR-kontor: Overordnet udviklingsplan 1997-2001 for CPR-systemet og personregistreringen i Danmark som godkendt på møde den 6. december 1996 i EDB-samordningsudvalget for personregistrering. Bilag 262. J. nr 6221-1/1995.
 51. Civilretsdirektoratet j. nr. 1997-271-36.
 52. Kirkeministeriets skrivelse af 21. november 2000/POJ SGdok 11/01: DNK Programmel. Navneændringer i overgangsperioden og i Sønderjylland.
 53. Lovforslag L.3 Folketinget 1999-2000. Indenrigsministeriets CPR-kontor j. nr. 1999/6000-27.
 54. Status 21/99.
 55. Jyllandsposten 18. sept. 2000.
 56. Weekendavisen 12-18. januar 2001 TRO, Pernille Stensgaard: De uadskillelige, Kultur s. 2.
 57. Tove Fergo: Ministeriel fornyelse. Jyllandsposten 16. dec. 2001.

Flækkekommuner

– en mærkelig kommunetype

I. Indledning

Under overskriften »Marstal, en mærkelig kommunetype« gav daværende arkivar, dr. phil. Poul Thestrup ved et seminar i Arkivforeningen på Løgumkloster Refugium i 1989 en beskrivelse af kommunestyret i Marstal, der indgik i debatten om det fremtidige kommunestyre op gennem 1960'erne indtil kommunalreformen i 1970.¹ Reformen omkalfatrede fuldstændig den kommunale inddeling, opgavefordelingen og byrdefordelingen, hvilket gjorde den såkaldte marstalstatus uaktuel. Nu vil kenderne af hertugdømmernes kommunestyre næppe betragte kommunestyret i Marstal som særpræget, men diskussionen omkring den for Danmark så specielle cocktail af købstadslovgivning og styrelsen af sognekommunerne påkalder sig interesse for kommunestyret i Sønderjylland, der på mange måder adskilte sig radikalt fra Kongeriget.

Det er forskellene til det kendte, der skaber dybde, perspektiv og dynamik. På den baggrund kan det heller ikke undre, at den særlige Marstalstatus med Henning Strøms ord »skulle komme til at spille en afgørende rolle i overgangsfasen til den nye kommuneinddeling«. ² Derfor kan man heller fortænke Kommunallovskommissionen i, at den bl.a. hentede inspiration til sit arbejde i Sverige og Norge, hvor man tidligere havde arbejdet med en inddelingsreform og for Sveriges vedkommende også gennemført en reform i 1952. Man havde imidlertid kun behøvet at gå syd for Kongeåen for at finde forhold mellem især flækkerne og amtskommunerne, der ikke alene vidnede om en anden kommuneinddeling, men også en anden opgavefordeling. Det var Kommunallovskommissionen klar over, men i hvilken udstrækning gjorde man fra Genforeningen og frem til kommunalreformen brug af denne forsøgsmark? ³

Problemerne med kommuneinddelingen og opgavefordelingen ikke mindst omkring købstæderne og større bymæssig bebyggelse var langt fra af ny dato i slutningen af 1950'erne. Allerede i 1850'erne havde man i Rigsdagen drøftet forhold mellem købstæderne og deres forstæder uden for købstadsgrænserne, uden at dette førte til ændringer.⁴ Problemerne var imidlertid konstant nærværende for Indenrigsministeriet, der med stadig hyppigere mellemrum måtte tage stilling til indlemmelsessager fra købstadskommunerne. Til disse problemer føjede sig spørgsmålet om de nye bydannelser, der fulgte anlæggelsen af jernbanenettet. Der var med andre ord allerede fra 1920 grundlag for at drøfte kommunestrukturen med udgangspunkt i de indhøstede erfaringer fra Sønderjylland. Inden vi ser på dette spørgsmål, skal vi først se på den kommunestruktur, som centraladministrationens embedsmænd fandt, da de fra årsskiftet 1918/19 begyndte at arbejde med den administrative genforening af Sønderjylland.

II. De nordslesvigske flækker frem til 1920

Udvikling af det moderne kommunestyre i Sønderjylland er på mange måder anderledes end i resten af landet. En væsentlig del af forklaringen kan naturligvis tilskrives landsdelens tilhørsforhold til den preussiske stat fra 1867 og frem til 1920, men det leverer ikke hele forklaringen. Det preussiske styre var nemlig yderst varsomt og pragmatisk i såvel lovgivningen for som administrationen af provinsens kommuner – i alt fald indtil slutningen af 1880'erne.⁵ Dette gælder ikke mindst den kommunale administration på landet, hvor der kan spores en betydelig grad af kontinuitet fra den slesvigske administration før 1864 og frem til Genforeningen.

Dette gælder også skellet mellem land, købstæder og flækker, hvor den kongeriske lovgivning kun skelnede mellem land og købstad. Skellet mellem land og købstæder kræver ingen nærmere forklaring i denne sammenhæng. Det gør begrebet flækker til gengæld. I dag anvendes begrebet flække nærmest som et lidt nedladende udtryk for en lille by langt fra alfarvej, men begrebet havde tidligere et mere klart juridisk indhold. Flækker kan defineres som »bymæssige bebyggelser, som ikke nød købstadsprivilegier, men som var underlagt amternes eller landskabenes dom-

stole. Alligevel havde de egen øvrighed og ret til at drive handel og håndværk«. ⁶

Specielle er flækkerne kun, hvis man holder sig inden for landets nuværende grænser. I europæisk sammenhæng er flækkerne et udbredt fænomen i Centraleuropa og England. Når Kongeriget adskiller sig fra den øvrige del af Europa, er der formentlig tale om et valg af strategi for regulering af bysamfundene. Danmark havde i begyndelsen af 1600-tallet godt 80 købstæder og var ifølge Ole Degn dermed det mest urbaniserede land i Norden. ⁷ En påstand der vel at mærke forudsætter, at man ser bort fra flækkerne. ⁸ Til gengæld var der i Danmark til tider tale om ganske ubetydelige købstæder, der befolkningsmæssigt ikke var større end flækkerne i Hertugdømmerne.

Tidsmæssigt kan flækkerne spores tilbage til senmiddelalderen, hvor der i løbet af det 14. og 15. århundrede dukkede en række nye byer op med reducerede købstadsprivilegier. ⁹ I forhold til de egentlige købstæder var disse »fleck«, »bleke« eller »blecke« karakteriseret ved en svagere befæstning af byområdet, en begrænset kommunal struktur og en begrænset handels- og markedsfunktion. Kulturelt havde indbyggerne i flækkerne mere til fælles med beboerne i landsbyen end med borgerne i købstaden, som en tysk historiker udtrykte det »Bürgerliches Leben wird hier zur Miniatur, ja Karikatur«. ¹⁰ Tilsvarende overvejelser ligger formentlig bag, når retshistorikeren N. Falck i 1825 præciserer, at »Fleckenseinwohner« er den rette betegnelse, selv om lovgivningen ofte taler om borgere som i købstæderne. ¹¹

I 1825 kunne N. Falck oplyse, at der fandtes 20 flækker i hertugdømmet Slesvig, heraf fem i Nordslesvig, nemlig Augustenborg, Christiansfeld, Højer, Løgumkloster og Nordborg. Derimod kan Gråsten ikke henregnes til gruppen af flækker selvom dette er hævdet af Poul Andersen. ¹²

Mens flækker baseret på handels- og håndværksmæssige privilegier og funktioner kan spores tilbage til senmiddelalderen, så er flækkerne som kommuner et nyt fænomen i hertugdømmet Slesvig. De medregnes da heller ikke som kommuner i de generelle retshistoriske værker og oversigter. ¹⁴ I Nordslesvig var det således kun Højer Flække, der havde brev på sin status som flække. Men her drejede det sig om et handels- og håndværkerprivilegium, som byen fik første gang af Christian VI den 3. december 1736. Tønder forsøgte længe at forhindre Højer i at bli-

Tabel 1. Flækker i Slesvig og Holsten¹³

nr.	navn	flækkeprivilegium
1.	Arnæs	1/3 1667
2.	Augustenborg	(3/9 1764); 3/10 1860
3.	Barmstedt	4/1 1737; 4/11 1754
4.	Bramstedt	2/7 1652
5.	Bredsted	30/7 1632
6.	Christiansfeld	9/12 1771
7.	Elmshorn	4/1 1737
8.	Klosterande, Vormstegen	3/6 1757
9.	Glücksborg	7/7 1842
10.	Heide	14/9 1765
11.	Højer	3/12 1736
12.	Kappel	6/3 1846
13.	Kellinghusen	8/2 1740
14.	Løgumkloster	
15.	Marstal (handelsplads)	26/2 1861
16.	Meldorf	Stadsprivilegier i 1598
17.	Neumünster	Privilegerede ugemarkeder 10/12 1611
18.	Nordborg	18/4 1680
19.	Nortorf	16/12 1861
20.	Pinneberg	19/12 1826
21.	Preetz	»Bleke« 1442
22.	Reinfeld	27/3 1840
23.	Uetersen	11/11 1746
24.	Wandsbek	(7/6 1759); 8/10 1833
25.	Wedell	1/12 1786
26.	Wyk	15/4 1706

ve en selvstændig by med egne privilegier, så man kan ikke for-
tænke byen i, at den konsekvent søgte og fik sine privilegier for-
nyet ved hvert regeringsskifte, første gang den 13. marts 1747 af
Frederik V.¹⁵ Når Højer Flække havde papir på sin status, skyldes
det altså det indædte konkurrenceforhold med Tønder, men pri-
vilegierne gav ikke anvisninger på indretningen af flækkens
kommunestyre.

En samlet regulering af flækkekommunerne fik man først med den preussiske købstadslov fra 1869, hvor flækker fik deres særskilte regler under overskriften »Von der Einrichtung der Gemeindeverfassung ohne kollegialischen Gemeindevorstand für kleinere Städte und für Flecken«. ¹⁶ Dermed er også angivet flækkekommunernes placering med, som det angives, »Einfachere Städteverfassung«. Formålet var at give mindre bydannelser, der ikke havde mulighed for at opfylde købstadskommunens forpligtelser, mulighed for at opnå købstadskommunens status. Som en konsekvens heraf gav loven mulighed for, at landkommuner kunne erhverve flækkestatus og flækkekommuner opnå købstadskommunestatus. Endelig havde købstadskommuner, der ikke længere var i stand til at opfylde sine forpligtelser som købstadskommune mulighed for at få den »simplere kommunalforfatning«. Dermed havde loven på dette punkt gjort det muligt at tilpasse kommunestyret til et mere dynamisk samfund, hvor de enkelte kommuners styreform i større udstrækning blev tilpasset det aktuelle behov. Ændringer af den kommunale status skete i givet fald ved kongeligt samtykke efter en forudgående høring hos kredsagen og provinsiallanddagen. I modsætning til det danske kommunestyre var såvel købstæderne som flækkerne en del af kredsene (amterne).

I købstæderne var kommunen dels ledet af en magistrat bestående af en borgmester, en andenborgmester og et antal rådmænd, dels af en borgerrepræsentation (Stadtverordneten-Versammlung). I triumviratet borgmester, magistrat og borgerrepræsentation havde hver sine rettigheder og pligter, hvorved købstædernes politiske liv var fikseret i et spil om magt og indflydelse mellem de tre hjørneste i købstædernes styrelse. I forhold til de sønderjyske købstadskommuner bestod den simple forfatning i, at flækkekommunernes bystyre bestod af en valgt borgmester suppleret af to eller tre rådmænd i stedet for købstædernes borgmester og magistrat. Endvidere havde flækkekommunerne et stadsdeputeretkollegium på 4-12 medlemmer eksklusiv borgmesteren, der var født formand og hvor rådmændene tillige kunne være medlemmer. Som en konsekvens af denne forskel overtog borgmesteren i flækkekommunen magistratens særdeles betydelige rettigheder og pligter. ¹⁷ Ordningen betød en forenkling i flækkekommunernes kommunale struktur, men gav samtidig borgmesteren vidtstrakte magtbeføjelser, der i realiteten

Kort over købstæderne i Kongeriget og hertugdømmet Slesvig i 1801. For hertugdømmets vedkommende er Christiansfeld af uafklarede grunde afmærket, men ikke de øvrige slesvigske flækker, selv om adskillige af disse var væsentlig større end de mindste danske købstæder. Dermed fremtræder hertugdømmet Slesvig mindre urbaniseret end Kongeriget.

gjorde borgmesteren, som kommuneforstanderen i landkommunerne, til en særdeles magtfuld og central person i styrelsen af flækkekommunen.

III. Marstalstatus

Marstalstatus blev det søm, som Martin Hammerich hængte problemerne med de fem sønderjyske flækkekommuner op på i 1919. Siden blev denne lille »handelsplads med sin »mærkelige« status som halv købstad og halv sognekommune model for styrelsen af sognekommuner med større bymæssig bebyggelse og et mantra i debatten om kommunestyrets fremtid op gennem 1960'erne. Det er et af historiens luner, at netop handelspladsen Marstal, der som resten af Ærø indtil 1964 var en del af hertugdømmet Slesvig, og ikke de øvrige sønderjyske flækker fik denne status i den offentlige bevidsthed. Men basalt må det tilskrives den omstændighed, at Marstal med sin særlige status allerede blev en del af Kongeriget efter krigen 1864 i forbindelse med det mageskifte, der skete under fredsforhandlingerne med Preussen og Østrig.

Marstals historie som succesfuld søfartsby falder uden for dette emne og skal kun kort ridses op. Frem til opførelsen af kirken i 1737/38 var Marstal et annekssogn til Rise og først fra dette tidspunkt et selvstændigt sogn.¹⁸ Det var altså en lille skipperby, der fra slutningen af 1700-tallet voksede eksplosivt fra 761 indbyggere i 1781 til 1.460 indbyggere i 1860.¹⁹ Allerede i første halvdel af 1800-tallet betegnes Marstal som en flække, men hverken N. Falck eller senere J.P. Trap henregnede byen til gruppen af flækker, ligesom byen ikke havde flækkerettigheder, hvilket bl.a. gav problemer for byens mange håndværkere og handlende, der ikke havde ret til at danne lav.²⁰ At byens økonomiske og befolkningsmæssige udvikling satte fokus på Marstals manglende kommunalretslige status var de manglende lavsmuligheder de første tegn på. I 1821 blev byens håndværkere og næringsdrivende tvunget til at søge kongelig koncession mod betaling af en årlig afgift, og de følgende år blev der udstedt et stort antal koncessioner. Ordningen gav dog ikke håndværksmestrene ret til at holde svende og drenge, hvilket i 1827 fik håndværkerne til også at søge tilladelse om dette. Fra landfogedens side blev ønsket afvist, da han ikke ville krænke Ærøskøbings privilegier ved at gøre Marstal til en lavsberettiget flække, mens amtmanden over Nordborg amt modsat mente, at byen i kraft af sin størrelse burde have flækkeprivilegier. Resultatet blev et kompromis, hvorefter Marstals håndværkere kunne holde svende og drenge, hvis

de indmeldte sig i Ærøskøbings lav eller i en anden nærliggende by, hvis der ikke her var et lav inden for det pågældende fag.²¹

I første halvdel af 1800-tallet fik Marstal da også en række institutioner, der viste, at byen var ved at blive en større organisme, som krævede mere formaliserede institutioner til at varetage fælles opgaver. I 1798 fik byen på beboernes eget initiativ et vægtervæsen styret af en vægterkommission og i begyndelsen af 1800-tallet fik man to vrøgere. Frem til 1821 blev fattigvæsenet styret af præsten sammen med kirkevægerne, men dette år fik byens sin første fattigkommission, samme år som udnævnelsen af den første skolekommission for Marstal skoledistrikt. Endvidere fik byen i 1831 en havnekommission, ligesom byen fik en brandkommission.

Den hastige vækst og udviklingen af de »kommunale« institutioner fik i 1845 beboerne til at nedsætte en kommission, der skulle udarbejde et forslag til en kommunalforfatning for Martal. Ordningen fik landfoged Christian Stemanns anbefaling, men blev afvist af den slesvig-holstenske provinsialregering samme år under henvisning til, at man arbejdede på en almindelig kommunalforordning for hertugdømmerne.²² Forsøget på at reformere kommunestyret i hertugdømmerne led skibbrud i 1851, og i midten af 1850'erne tog den nye landfoged, I.E.A. Carstens på ny sagen op. Først i 1858 kom der et gennembrud, da Ministeriet for hertugdømmet Slesvig pålagde Carstens at udarbejde et regulativ, der skulle reformere Marstals kommunestyre og byens erhvervsforhold. I.E.A. Carstens tog udgangspunkt i flækkeforfatningen for Kappel fra 1846, der efter en bearbejdning og en kritisk gennemgang i ministeriet blev godkendt den 26. februar 1861 med ikrafttræden den 1. april samme år og gældende frem til 1. april 1866, hvor man skulle revidere privilegierne på baggrund af de indhøstede erfaringer.

Efter regulativet skulle handelspladsen udgøre en kommune, hvor der måtte drives borgerlig næring i samme udstrækning som i købstæderne (§ 2 og § 3). I forlængelse af dette kunne alle, der havde borgerskab i Marstal, drive virksomhed som købstadsborger. Marstal skulle dog stadig betale til amtets repartitionsfond, ligesom regulativet understregede bindingen med den øvrige del af Marstal Sogn, hvad angik kirkevæsenet, den fælles sognelæge, jordemoderen og skolevæsenet. Handelspladsens økonomiske forhold skulle varetages af en kommunalbestyrelse

bestående af landfogden på Ærø som permanent formand og ti ulønnede, valgte kommunerepræsentanter. Valgret og valgbarhed havde enhver indbygger, som boede på handelspladsen, var fyldt 25 år, havde et uplettet rygte, fuld rådighed over sin formue og ikke stod i noget privat tjenesteforhold. Endvidere skulle man enten have borgerskab i kommunen eller inden for det sidste år have betalt fem rigsdaler i kommunale afgifter. Hvert medlem sad for fem år ad gangen, idet der hvert år afgik to medlemmer af kommunalbestyrelsen. Valg af nye medlemmer foregik derfor også hvert år, hvor de stemmeberettigede hver afgav to stemmer mundligt på en offentlig forsamling (§ 14, § 15 og § 16). Regeringen havde dog et vist hold i kommunalbestyrelsens beslutninger, idet landfogeden kunne stoppe udførelsen af kommunalbestyrelsens beslutning. I givet fald skulle han underrette amtmanden (§ 15). Kommunalbestyrelsen havde beslutningskompetence vedrørende kommunens økonomi, dog med en række nærmere bestemte undtagelser, hvor det krævede samtykke fra en højere myndighed. Endvidere skulle evt. klager over kommunens forømmelser eller enkelte kommunalbestyrelsesmedlemmer rettes til amtmanden, hvortil man også kunne klage over kommunalbestyrelsens beslutninger inden for en tidsfrist af seks uger efter beslutningen var blevet offentliggjort (§ 27). Ligeledes var det amtmanden, der autoriserede kommunalbestyrelsens forhandlingsprotokol (§ 24).

Som det var tilfældet med kommunestyret på landet i hertugdømmerne, var kommunalbestyrelsens kompetence stærkt begrænset på en række væsentlige områder, hvor kommunalbestyrelsen »kun« førte tilsyn.²³ Det drejede sig om fattigvæsenet, der fortsat blev bestyret af en fattigkommission efter et reglement af 23. november 1844, mens skolevæsenet blev ledet af en skolekommission i overensstemmelse med et skolereglement af 7. november 1832. Endvidere var ledelsen af havnevæsenet lagt i hænderne på en havnekommission i henhold til en havneanordning af 27. april 1831 og en instruks af 14. maj samme år. Til gengæld skulle kommunalbestyrelsen stille med et medlem af sin midte til hver af de tre kommissioner. Dette gjaldt også brandkommissionen, som formelt sorterede under branddirektøren.

Sandemanden, som sorterede under amtmanden, skulle fortsætte i sit virke, men regulativet rummede på dette punkt en hensigtserklæring, hvorefter hans arbejde »ved given lejlighed«

skulle sammenlægges med andre mindre bestillinger som vrøger og torvefoged under kommunalbestyrelsens auspicer. Endvidere ophævede regulativet vægterkommissionen og vrøgerkommissionen, hvis opgaver – herunder bl.a. jordemodervæsenet – overgik til kommunalbestyrelsen, som også fremover skulle finansiere disse opgaver. Endelig måtte landfogeden afgive sit arbejde med bygnings- og brolægningsvæsenet, der i stedet skulle varetages af en kommission bestående af to kommunalbestyrelsesmedlemmer. Der er grund til at understrege, at denne atomisering af styrelseskompetencen i et kongerigsk perspektiv kan synes særpræget, men at den i sønderjysk sammenhæng frem til Genforeningen i 1920 mere var reglen end undtagelsen inden for kommunestyret på landet.

Med ret til at drive borgerlig næring som i købstæderne, pligt til at betale til repartitionsfonden og amtmandens tilsynsmyndighed havde Marstals regulativ fra 1861 reelt karakter af et flækkeprivilegium, hvis man skræller de lokalbestemte paragraffer bort, der var bestemt af Marstals særlige fysiognomi. Disse bestemmelser havde bestemt ikke skygget for de centrale elementer i Kappels flækkeprivilegier, der var regulativets moder. Regulativet var oprindeligt fastsat til at gælde i fem år frem til 31. marts 1866, som ved kongelig resolution blev forlænget til 1. april 1867 dikteret af den særlige politiske situation og Ærøs uafklarede administrative tilhørsforhold.

Efter Danmarks nederlag i krigen i 1864 blev Ærø udskilt af hertugdømmet Slesvig og forenet med Kongeriget, hvorefter den kongerigske kommunallovgivning blev gældende for handelspladsen Marstal. Indlemmelsen fandt sted den 1. april 1867. Af landdistrikterne og Marstal blev der oprettet et Ærø Herred, der sammen med Ærøskøbing udgjorde en jurisdiktion. Samtidig blev øen underlagt Svendborg Amt og i kirkelig henseende Fyns Stift. Embederne som landfoged, aktuar og amtsforvalter blev ophævet og landfoged I.E.A. Carstens udnævnt til herredsfoged for Ærø Herred samt borgmester og byfoged i Ærøskøbing. Der blev dog fortsat plads til en særlig ordning for Marstal, idet loven om landkommunernes styrelse af 1867 § 56 bestemte, at Frederiksberg, Marstal, Løgstør, Nørresundby og Silkeborg kommuner var undtaget fra lovens bestemmelser. Dog skulle landkommunelovens bestemmelser vedrørende amtsrepartitionsfondens udgifter også gælde de seks kommuner.

Den 5. august 1865 indsendte kommunalbestyrelsen i Marstal en længere redegørelse med forslag til ændringer af regulativet fra 1861. Her anbefalede man bl.a., at der blev ansat en politimester eller byfoged i Marstal, der også skulle være talsmand for byens interesser. Blandt de væsentlige ændringsforslag anbefalede man videre, at bestemmelserne om, at landfoged var kommunalbestyrelsens formand og amtsforvalteren kasserer skulle bortfalde (§ 15 og § 30). At amtsforvalterens rolle som kasserer for kommunekassen allerede i 1861 var uafklaret, vidner formuleringen »... en kommunekasse, ved hvilken amtsforvalteren for Ærø indtil videre skal være regnskabsfører og kasserer« om. Endvidere foreslog man, at kommunalbestyrelsen fremover valgte sin formand af sin midte.

Forslagene blev indsendt til Justitsministeriet, der sendte forslagene videre til »Kommissionen i anledning af inkorporationen af de i artikel 4 af fredstraktaten af 30. oktober 1864 ommeldte slesvigske territorier«, der gik forslagene igennem med en kongerisk juridisk tættekam. Generelt anbefalede man, at man gik helt bort fra flækkeregulativet fra 1861 og i stedet tog udgangspunkt i de tilsvarende kongerigske regulativer ved ordningen af kommunestyret i Marstal. Mere specifikt mente man, at handelspladsen kunne nøjes med en politiassistent i stedet for den foreslåede politimester. I stedet blev der udarbejdet et forslag til et nyt regulativ på grundlag af regulativet for handelspladsen Nørresundby, som blev sendt til kommunalbestyrelsen i Marstal.

Selv om forslaget blev mødt med kritik fra kommunalbestyrelsen, så kan den næppe have været helt utilfreds med resultatet. Med lov om »Handelspladsens Marstals nærings- og kommunale forhold« af 1. marts 1867 fik handelspladsen en særlig status, idet § 1 slog fast, at byen havde ret til at drive håndværk og handel som i købstæderne med den eneste undtagelse, at Marstal ikke fik et læbælte. Det sidste skal dog mere ses som et udtryk for Ærøs beskedne størrelse og generelle liberalistiske strømninger i disse år end manglende anerkendelse af byens næringsretigheder. I § 2 slog loven fast, at byen i forhold til Svendborg amtsråd var at betragte som et landsogn og byens styre skulle fastsættes ved et særskilt regulativ. Med disse kun tre paragraffer havde Marstal reelt fået sit oprindelige slesvigske flækkeprivilegium fornyet.

Detaljerne for flækkestyret fulgte i bekendtgørelse af 29. marts

1867 indeholdende regulativ for styrelsen af handelspladsen Marstals kommunale anliggender. Herefter blev Marstal styret af en kommunalbestyrelse på 11 mænd ledet af en formand udpeget af kongen. Denne indtog dermed pladsen som formand i bestyrelsen på samme måde som de kongevalgte borgmestre i købstæderne (§ 3). Netop denne paragraf gav anledning til kraftige indsigelser fra kommunalbestyrelsen, som det blev udtrykt: »Kommunalbestyrelsen vil vist næppe foretage noget til kommunens skade eller fordærv, fordi der ikke er en af kongen valgt formand til stede«. ²⁴ Også antallet af medlemmer i kommunalbestyrelsen havde givet anledning til indvendinger, idet det oprindelige forslag lød på ni medlemmer. Her frygtede kommunalbestyrelsen, at den meget let kunne blive uarbejdsdygtig, når de mange søfolk ikke var hjemme og foreslog i stedet antallet forhøjet til 11, hvilket blev imødekommet af regeringen. På det første punkt skete der imidlertid også en imødekommelse, idet kommunalbestyrelsen hvert år skulle vælge en formand og en næstformand af sin midte (§ 13), så Marstal dermed – i alt fald formelt – fik to formænd for kommunalbestyrelsen! Spørgsmålet er imidlertid, hvor meget magt der tilfaldt den af kommunalbestyrelsen valgte formand. Den af kongen beskikkede formand og kommunalbestyrelsens formand skulle i fællesskab fastsætte, hvornår og hvor der skulle holdes kommunalbestyrelsesmøder, som den valgte formand ledede. Møderne var offentlige, men kunne i enkelte sager være lukkede, når de to formænd var enige om dette (§ 18).

Den kongevalgte kunne indkalde til ekstraordinære møder. Kommunalbestyrelsesbeslutningerne skulle tages i »fællesmøder« mellem den kongevalgte formand og kommunalbestyrelsen. Hvis den kongeligt udpegede formand kom i mindretal, skulle beslutningen afgøres med et kvalificeret flertal på to trediedele. Såfremt der var et flertal, men ikke et kvalificeret flertal, mod den kongevalgte formand, skulle sagen endelig afgøres af ministeriet. Endelig havde den kongevalgte formand den afgørende stemme i tilfælde af stemmelighed (§ 15). Til gengæld kunne han midlertidig sætte en kommunalbestyrelsesbeslutning ud af kraft, hvis han mente den overskred bestyrelsens kompetence eller den var i strid med lovgivningen. I givet fald skulle sagen dog forelægges ministeriet, der traf den endelige afgørelse i sagen (§ 16). På dette punkt havde han kompetence som en preussisk kommuneforstander. Det er derfor et åbent spørgsmål,

hvorvidt kommunalbestyrelsens valgte formand overhovedet kom til at spille nogen rolle for kommunestyret i Marstal. Ordningen var en imødekommelse af beboerne i Marstal, men samtidig en ordning med uklare kompetanceforhold, som måtte afklares i det daglige politiske og administrative arbejde. En nærmere udredning af styrkeforholdet mellem de to borgmestre må dog afvente nærmere undersøgelse af kommunestyret i Marstal.

Samlet set fik den kongevalgte formand dog tillagt ganske betydelige beføjelser, som næppe blev modtaget med udelt begejstring i 1867 hos en kommunalbestyrelse, der i 1865 havde bedt om mindre statslig kontrol og styring. I det perspektiv var det formentlig en formildende omstændighed for borgerne i Marstal, at kommunalbestyrelsen ikke fik tillagt nye beføjelser i forhold til 1861-regulativet. Skole-, fattig-, havne-, brand- og bygningsvæsenet var forsat ledet af selvstændige kommissioner, selv om 1867-regulativet indeholdt større kontrol med disse på budget- og regnskabsområdet (§ 19-23). Dette havde formentlig altid været tilfældet, men nu var det også kommet på tryk. Af disse kommissioner var den beskikkede formand kun født medlem af bygningskommissionen. I betragtning af de store summer som de fire kommissioner administrerede var dette en ganske betydelig indskrænkning af den kongevalgte formands indflydelse.

Selve kommunalbestyrelsens sammensætning blev med 1867-regulativet indrettet efter de gældende kommunelove, idet regulativet for Marstal opererede med en større og mindre halvdel af kommunalbestyrelsen, så den mindste halvdel af kommunalbestyrelsen på fem medlemmer skulle vælges af den femtedel af kommunens valgberettigede borgere, der tilsammen havde betalt mindst 2/3 af kommunens skatter (§ 4), mens de resterende seks medlemmer blev valgt af samtlige stemmeberettigede.

Med disse bestemmelser kan man diskutere, hvor stor den styrelsesmæssige kontinuitet i Marstal egentlig var fra den slesvigske tid. Givet er det, at Marstal med 1867-regulativet fik en række bestemmelser hentet fra den kongerigske kommunelovgivning, ikke mindst hvad angik ordning med en større og mindre halvdel af kommunalbestyrelsen. I den henseende kan man hævde, at ordningen i 1867 betød et demokratisk tilbageskridt i forhold til 1861-privilegierne. I denne sammenhæng er der imidlertid grund til at se bort fra de mere situationelle forhold og fastholde det centrale, nemlig byens næringsprivilegier og byens til-

knytning til Svendborg Amtsråd som et landsogn. I og med dette fastholdt Marstal sin status som en flækkekommune, om end Marstal som købstæderne sorterede direkte under Indenrigsministeriet, der udøvede kontrol overfor og gav tilladelser til byen.²⁵ På ét område slog det slesvigske kommunestyre for alvor igennem, nemlig de mange selvstændige fagkommissioner, der hver ledede deres sagsområde. I Nordslesvig fortsatte disse reelt frem til Genforeningen som kommuneforbund, men i Kongeriget ophørte disse for sognekommunernes vedkommende i 1841 og for købstæderne i 1869. I dette perspektiv er det rimeligt at betragte Marstal som en flækkekommune i kongeriget med klare slesvigske rødder, der fik lov til at leve frem til kommunalreformen i 1970, og i årene forinden fik en fremtrædende plads i diskussionen om det fremtidige kommunestyre i Danmark.

Netop de slesvigske rødder er formentlig forklaringen på ordningens modstandsdygtighed. Landkommuneloven fra 1867 undtog seks kommuner fra lovens bestemmelser. Af disse fik Frederiksberg sine særlige forhold reguleret ved lov af 7. april 1899, hvorved Frederiksberg kommune blev udskilt af Københavns Amtsråd, mens Løgstør, Nørresundby og Silkeborg blev »ophøjet« til købstad samme dag. Endelig fik Frederiksværk købstadsstatus med lov nr. 35 af 5. marts 1907. Tilbage var ved Genforeningen i 1920 kun kommuneordningen i Marstal, som regeringen og embedsværket kunne hente inspiration i, når de sønderjyske flækkekommuner skulle inkorporeres i det danske kommunestyre. Året forinden havde styrelsesloven for købstadskommunerne givet indenrigsministeren bemyndigelse til at kommunestyret i Marstal blev bragt i overensstemmelse med de nye styrelsesregler for købstadskommunerne, hvilket skete med Indenrigsministeriets bekendtgørelse af 5. april 1921.²⁶ Herefter bortfaldt den beskikkede formand til fordel for en borgmester valgt af kommunalbestyrelsen sammen med de forskellige fagkommissioner. Kun havnekommissionen og sundhedskommissionen bevarede som andre steder i det kongerigske sin selvstændighed. Principielt var det dog kosmetiske ændringer, der ikke ændrede med Marstals status som Danmarks eneste flækkekommune. Selv om byen nu var undergivet købstadsloven, så var byens stadig en del af Svendborg Amtsråd, som borgerne deltog i valget til og betalte sine skatter til.²⁷ Marstals ordning blev videreført ved revisionen af kommunelovene i 1933, idet

kommunelovens § 57 bestemte, at lovens bestemmelser for sognekommunerne og amtskommunerne ikke gjaldt for Marstal, mens købstadkommuneloven i § 34 bemyndige indenrigsministeren til at udstede et særligt regulativ for Marstals kommunale styre. Herefter blev Marstal Kommune reguleret efter købstadskommuneloven med enkelte modifikationer, der blev fastlagt i et særligt regulativ udstedt af indenrigsministeren den 27. september 1935.²⁸

IV. Flækkerne ved Genforeningen

For købstadskommunerne bød Genforeningen ikke på de større lovgivningsmæssige vanskeligheder. Deres stilling var i den danske købstadslovgivning velkendt og veldefineret.²⁹ Her var problemstillingen en økonomisk udskillelse af de fire sønderjyske købstæder fra de respektive kredse. Anderledes forholdt det sig med de fem flækkekommuner. Umiddelbart skulle man have forventet, at flækkerne, der på nær Marstal i dansk sammenhæng var en ukendt kommunal enhed, ville give anledning til lovgivningsmæssige problemer, men det blev ikke tilfældet – tværtimod. Da Martin Hammerich i begyndelsen af 1919 skulle give et bud på den fremtidige ordening af de sønderjyske flækkekommuner, foreslog han uden nærmere argumentation, at de blev sidestillet med de danske handelspladser. Her har han formentlig tænkt på Marstal, der på dette tidspunkt var en velkendt størrelse i dansk sammenhæng. Flækkekommunernes fremtidige status kom ikke på noget tidspunkt til at fylde i det omfattende lovgivningsarbejde i forbindelse med Genforeningen. I den endelige lovgivning for indførelse af dansk kommunal administration i Sønderjylland hedder det kort og godt, at bestemmelserne for købstadskommunerne også var gældende for flækkerne med de lempelser, som Indenrigsministeriet under hensyn til de særlige forhold fandt nødvendige.³⁰

Man kan undre sig over, at denne særlige kommunale ordening ikke blev bragt i bedre samklang med det danske kommunestyre ved Genforeningen, men formentlig er pointen netop, at man ved at sidestille flækkekommunerne med handelspladserne fik dem til at spille sammen med den danske lovgivning. For nok skulle Sønderjylland ikke gro til i særordninger, men der var også et politisk og administrativt ønske om, at overgangen til

dansk styre skulle ske så gnidningsløst som muligt. Og en »reduktion« af en eller flere flækkekommuner til sognekommuner ville med usvigelig sikkerhed have trådt på nogle honette købstadsambitioner de pågældende steder, der ville have givet genlyd uden for borgmesterkontorerne. Omvendt havde flere af flækkekommunerne ikke en størrelse og et økonomisk fundament, så Indenrigsministeriet kunne tilfredsstille ambitionerne ved at gøre flækkekommunerne til købstæder. Ved at sidestille dem med handelspladserne undgik man på den ene side uro i flækkekommunerne og på den anden side, at flækkekommunerne opnåede en særlig sønderjysk status.

Når flækkekommunerne og købstadskommunerne gav anledning til problemer ved Genforeningen, skyldtes det alene, at de udgjorde en del og i økonomisk henseende en tungvejende del af kredsene. De betalte til såvel oprettelsen som driften af kredsenes institutioner, bl.a. de økonomisk tunge sygehuse og småbanerne. Det var derfor nødvendigt med en økonomisk bodeling af kredsenes hidtidige fælles aktiver og passiver, hvor de økonomiske interesser under den meget vanskelige økonomiske situation i Sønderjylland nødvendigvis måtte støde sammen. Rent praktisk skulle der udarbejdes en overenskomst mellem på den ene side købstæderne og flækkerne og på den anden side de respektive amter, som skulle stadsfæstes af Indenrigsministeriet.³¹ Indtil da var købstæderne og flækkerne repræsenteret med hver deres repræsentant i de respektive amtsråd. Bymandaterne var dog stærkt begrænsede, idet bykommunerne kun måtte deltage i drøftelse af sager angående købstæderne og flækkerne.

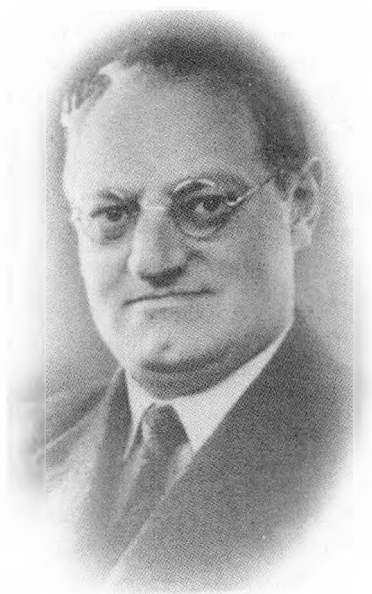
Og det tog tid med tilvejebringelsen af overenskomsterne, hvad Indenrigsministeriet formentlig også havde forudset. Endnu i 1922 var man ikke så langt fremme, at købstæderne og flækkerens forhold til amterne kunne bringes i overensstemmelse med den øvrige del af landet. Da man samme år endelig bragte den kommunale lovgivning i overensstemmelse med resten af landet, var det således nødvendigt med en hensigtserklæring, hvorefter forholdet mellem købstæderne, flækkerne og amtskommunerne skulle være bragt i orden inden den 1. oktober 1923. Var parterne på dette tidspunkt endnu ikke nået til enighed, ville Indenrigsministeriet nedsætte en kommission, der skulle løse problemerne.³²

Desværre er kildematerialet som på så mange andre områder

lige efter Genforeningen meget sporadisk, men i forsommeren 1921 kan vi spore de første ambitiøse forsøg på en ordning af forholdene mellem flækkekommunerne, købstæderne og amterne, da parterne gik sammen i et fælles udvalg med det lange, men ikke tilfældige navn »Det angaaende de sønderjyske Amters og Byers økonomiske Fællesskab valgte Udvalg«. Det er næppe tilfældigt, at navnet ikke henviser til den forestående adskillelse mellem købstæder, flækkerne og amterne. Der var fra Genforeningen og frem til efteråret 1921 tydeligvis stærke kræfter, der ønskede at bevare den preussiske ordning, hvor købstæderne og flækkerne var en del af amterne (kredsene). I efteråret 1921 skrev advokat og senere borgmester i Haderslev, Andreas Thulstrup (1897-1955), således en længere artikel i Hejmdal under overskriften »Lidt om Forholdet mellem By og Amt i de sønderjyske Landsdele«, hvor han indledningsvis understregede, at fællesskabet ifølge loven om indførelse af den kommunale administration i de sønderjyske landsdele skulle ophæves og det kun var et spørgsmål om hvornår.³³ Herefter gik Thulstrup over til en grundig redegørelse for, hvorfor og hvor meget amterne tjente på, at købstæderne forblev en del af amterne. Endelig sluttede Thulstrup sin redegørelse af med nogle betragtninger om forholdet og samarbejdet mellem by og amt, hvor han understregede, at der på en række områder burde være en højere grad af samarbejde end det var tilfældet nord for den gamle grænse. I forlængelse af dette fremhævede han, at der var større områder, som bl.a. Sønderjyllands elektrificering, hvor det ville være hensigtsmæssigt med en fælles institution, som kunne fremme samarbejdet mellem by og land. Disse bemærkninger fik efterfølgende Hejmdals redaktion til at skrive, at den ikke delte forfatterens synspunkter, men at redaktionen gik ind for en fortsættelse af den preussiske ordning af forholdet mellem byerne og amterne.

Debatten om ændringer af den kommunale struktur var i 1920 som i 1970 en diskussion, der overvejende foregik i et forholdsvis lukket rum af politiske aktører og højtstående embedsmænd, som kun lejlighedsvis gav anledning til avisoverskrifter. Når Andreas Thulstrup fandt anledning til at skrive en så omfattende redegørelse over fem spalter, der dels forklarede den danske kommuneordning, dels udtrykte sympati over for et større samarbejde mellem byerne og amterne, mens redaktionen efterfølgende udtrykkeligt understregede, at man ønskede en fortsættel-

Landsretssagfører og senere borgmester i Haderslev, Andreas Thulstrup, (1897-1955) havde en evne til at trænge til bunds i selv meget komplicerede sager, hvilket også præger den omtalte artikel i Hejmdal. Artiklen afspejler tydeligvis store meningsforskelle hos borgerne og politikerne i holdningen til en udskillelse af Haderslev Købstad af amtet. Artiklen fik rent politisk ingen betydning, muligvis fordi synspunkterne omkring samarbejdet mellem by og land først for alvor slog igennem i 1960'erne. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

se af den preussiske ordning af forholdet mellem byerne og amterne, så må forklaringen være en betydelig lokal modstand mod en udskillelse af byerne fra amterne.

At det ikke blot var Hejmdals redaktion, der så en fordel i en fortsættelse af den preussiske ordning, men også kræfter i embedsværket, løftede den flittige skribent, foredragsholder og amtsassessor i Aabenraa Amt, E. J. Carl Bang, en flig af i sommeren 1922. Den 24. juni holdt han et foredrag om »Amtsadministrationen i de sønderjyske landsdele« på Ribe amts sognerådsforenings møde i Esbjerg, der blev gengivet i Hejmdal i en forkortet version.³⁴ I den forbindelse berørte han også de betydelige vanskeligheder i forbindelse med udskillelsen af købstæderne fra amterne. Bang understregede her den store økonomiske betydning, som købstæderne havde for amtskommunernes samlede økonomi. For Aabenraa Amtskommunes vedkommende udredte borgerne i Aabenraa Købstad således 1/4 af amtskommunens samlede skatter. Underforstået: Det var realøkonomisk yderst vanskeligt at udskille en så stor bidragyder til amtskommunens samlede økonomi. Økonomisk og politisk lå de store vanskeligheder i fordelingen af udgifterne til vejene. Det over-

ordnede vejnet i Sønderjylland var ved Genforeningen nedslidt og usammenhængende. Udgifterne til udbedringer og vedligeholdelse var ifølge Bangs udsagn af en sådan størrelse, at de på trods af store statstilskud ikke alene kunne klares af amterne uden tilskud fra købstæderne. Politisk fastholdt købstæderne, at den ordning, der var gældende i resten af landet, hvorefter købstæderne ikke bidrog til landevejene, også skulle gælde i Sønderjylland. Over for dette synspunkt er det Bangs pointe, at man ikke blot kunne sætte en ordening ud af kraft, fordi den ikke var gældende nord for Kongeåen! Vejlovgivningen i Danmark var blevet til i midten af 1800-tallet, da vejene efter Bangs opfattelse mistede deres betydning med jernbanernes vækst. Bang var derfor heller ikke i tvivl om, at den kongerigske vejlovgivning ikke ville blive bibeholdt, hvis der skulle lovgives i dag. Især ikke med den voksende biltrafik der, understregede Bang, for den langt overvejende dels vedkommende var hjemmehørende i købstæderne.

Bangs synspunkter må have lydt som sød musik hos de mange fremmødte sognerådsmedlemmer i Ribe Amt. Bang talte næppe for døve øren, men med profetisk klarhed slog han et tema an, der blev centralt fra midten af 1950'erne, da man begyndte at drøfte den fremtidige kommunale struktur. By og land var ikke længere to adskilte verdener, som kunne administreres hver for sig. Købstæderne havde gavn og glæde af et godt landevejsnet, der bandt dem sammen med omverdenen og måtte følgelig også bidrage økonomisk, selv om vejene ikke lå inden for købstadsgrænserne.

Selv om Bangs synspunkter må have klinget fælt hos i alt fald en del borgmestre og byrådsmedlemmer, så var der også hos en del af byrådene i købstæderne og flækkerne et ønske om at fortsætte den preussiske ordning om end med en anden byrdefordeling. Det var formentlig udgangspunktet, da der blev dannet et fællesudvalg, som skulle tilvejebringe en ordening af forholdet mellem disse kommuner og de fire amter. Initiativet til et fællesudvalg kom på et fællesmøde den 26. april 1921 i Haderslev mellem købstæderne og flækkerne, hvor man efter en længere drøftelse konstaterede, at byernes stilling inden for amterne ikke svarede til deres interesser, men at amterne »vistnok« havde en større interesse i, at byerne forblev under amterne. Byernes interesse krævede derfor en »ny ordening«, der tilfredsstillede begge

parter.³⁵ Man bemærker den meget forsigtige vending, der ikke nævner ordet »adskillelse«, men blot taler om en nyordning af de økonomiske forhold. Interessant er ligeledes den fælles opfordring til de sønderjyske købstæderne om at deltage i Købstadsforeningens årsmøde i juni og arbejde for at få flækkekommunerne optaget i Købstadsforeningen.³⁶ I alt fald udadtil synes købstads- og flækkekommunerne i foråret 1921 at stå sammen. Blød var også formuleringen i henvendelsen fra borgmester i Haderslev, Thorvald Møller, på byernes vegne til stiftamtmand Viggo Haarløv. Efter en kort redegørelse spurgte han, hvorvidt ønsket kunne imødekommes og foreslog derpå en kommission for byerne og amterne, der skulle finde et tilfredsstillende grundlag for byernes forbliven i amterne.³⁷ Kommissionen skulle i givet fald bestå af to repræsentanter for hver købstad og en fra hver af flækkerne, mens amterne selv kunne bestemme antallet af repræsentanter. Man tager næppe helt fejl, hvis det formulerede kommissorium for kommissionen, der er i direkte modstrid med byernes eksplicit formulerede ønske om en adskillelse, også afspejler en reel modstand fra kredse i amtsrådene og byerne mod en ophævelse af fællesskabet. Så var tilhængerne af en fortsættelse af den preussiske ordning også tilgodeset i de videre forhandlinger.

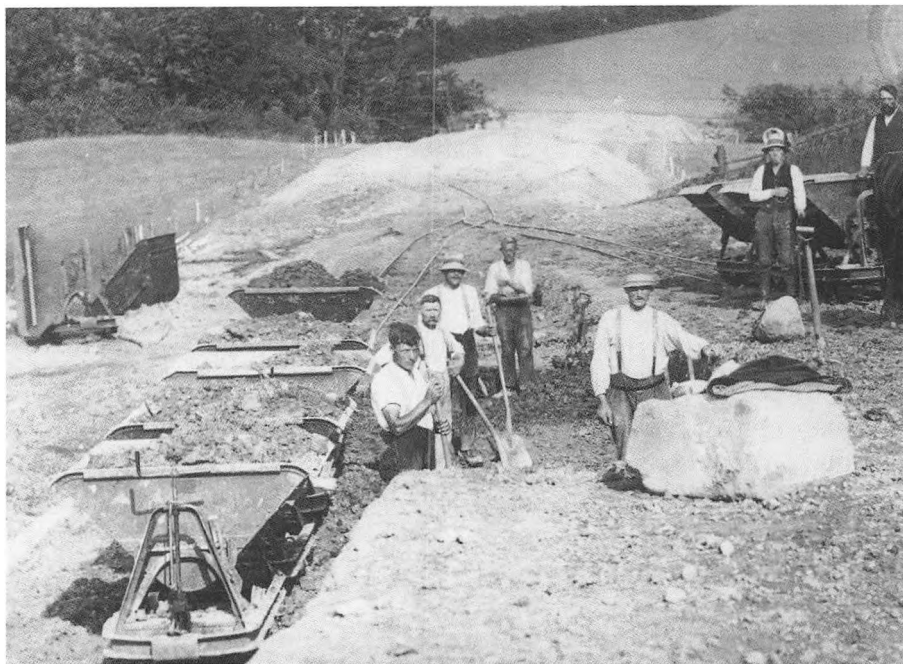
Kommissionen blev til et udvalg bestående af borgmestrene fra de fire købstæder, Højer Flække, de fire amtmænd, amtsassessor Poul Chr. von Stemann i Tønder, amtsassessor Jonathan Smith, Haderslev og amtsrådsmedlem i Sønderborg Amt, Nis Nissen, Viby.³⁸ Man kan overveje baggrunden for denne sammensætning, hvor amtsrådene i Haderslev og Tønder amter kun var repræsenteret ved amtmændene og Augustenborg, Christiansfeld, Løgumkloster og Nordborg flækker end ikke var repræsenteret. Det sidste kunne tolkes som modstand fra de fire flækkekommuner mod en ændring af de bestående forhold i de pågældende amtsråd og flækker. Det forklarer i givet fald, at amterne med undtagelse af amtsrådsmedlem Nis Nissen fra Sønderborg Amt kun var repræsenteret med amtmændene og de to amtsassessorer, der var tjenstlig forpligtiget til at føre lovgivningen ud i livet. At sammensætningen ikke var tilfældig, understøttes af den omstændighed, at Aabenraa kredsudvalg på sit møde den 20. april 1921 foruden amtmand Kr. Refslund Thomsen også udpegede gårdmand Hans Iversen, Svejrup, til den

kommission, der skulle udarbejde et forslag til de sønderjyske byers forbliven i amtskommunen. Kan det skyldes, at amtsassessor E. Bang i Aabenraa havde afvigende synspunkter vedrørende forholdet mellem de sønderjyske amtskommuner og købstæderne? På tilsvarende vis kan man stille sig skeptisk overfor, hvorvidt de fire flækkekommuner reelt ønskede en udskillelse fra amterne. Det er således påfaldende, at bl.a. Christiansfeld og Nordborg fik en særlig ordning inden for de pågældende amter, mens de senere forhandlinger mellem Augustenborg Flække og Sønderborg Amt tydeligt afspejlede en dobbelthed i flækkens ønsker.

Med det sparsomme kildemateriale forbliver det gisninger, men med udvalgets sammensætning kan det ikke overraske, at dets arbejde meget hurtigt led skibbrud. Den 21. juli 1921 holdt parterne et møde på Jernbanehotellet i Tinglev, hvor man ifølge mødeindkaldelsen fra borgmester Thorvald Møller i Haderslev skulle drøfte følgende spørgsmål:

1. Er alle amter villig til at imødekomme byerne i spørgsmålet angående byernes bidrag.
2. En drøftelse af de almindelige og særlige områder, hvor interesserne er fælles eller divergerende og hvor særlig byernes økonomiske interesser kræver en ny ordning og
3. Forslag til et nyt grundlag for bidragsforholdene.³⁹

Parterne var nu tydeligvis gået ind i realitetsforhandlinger, men man bemærker, at man på dette tidspunkt endnu ikke anvendte udtrykket »adskillelse« men blot »en ny ordning«, der kunne dække over såvel ændringer inden for de eksisterende rammer eller en udskillelse af byerne fra amterne. Men denne formulingsakrobatik formåede ikke at holde parterne sammen. Hertil var de økonomiske forskelle og interesser mellem by og land for store. På mødet blev det bl.a. besluttet, at stiftamtmand Viggo Haarløv skulle tilvejebringe en oversigt over, i hvilket omfang udgifterne til de fælles kommunale formål rent faktisk blev afholdt af amterne og købstæderne. Endvidere skulle der skaffes oplysninger over, hvilket skattebidrag amtskommunerne havde pålagt købstæderne og flækkerne i året 1921/22. Formentlig kom udvalget aldrig til at drøfte disse udredninger.⁴⁰ Forhandlingerne brød sammen inden de for alvor kom i gang. Stopklodsen for

Vejene og finansieringen af vejjudgifterne var et af de helt store stridspunkter under forhandlingerne omkring købstædernes og flækkernes udskillelse fra amterne. Baggrunden var, at der stort set ikke var foretaget investeringer i det overordnede vejnet i Nord-slesvig efter 1864, idet de tyske myndigheder først og fremmest havde interesseret sig for en udbygning af jernbanerne. Dette betød bl.a., at vejnettet ikke hang sammen, hvilket i udpræget grad gjaldt vejstykket fra Arrild til Hellevad, der ikke var forbundet med det øvrige overordnede vejnet. For at råde bod på dette forhold indgik staten og de sønderjyske amter en aftale om en udbygning af vejnettet, hvor staten indvilgede i at skyde 12 mill. kr. i en udbygning af det sønderjyske landevejsnet over en tolvårig periode, hvorefter amterne forpligtigede sig til at overtage vejene og vedligeholdelsen af disse. Det var derfor væsentlig for amterne at få løftet nogle af disse betydelige omkostninger over på købstæderne og flækkekommunerne. Her ses arbejdere i gang med anlæggelsen af »Minutvejen« fra hovedvej 10 til Sdr. Hostrup ca. 1935. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

forhandlingerne var et udspil fra købstæderne formuleret af Den danske Købstadsforening, der næppe ønskede en sønderjysk ordning, hvor købstæderne var underlagt amternes auspicer og kontrol, da en sådan ordning kunne danne præcedens for Kongeriget. Efter forslaget skulle amternes aktiver forblive i amternes eje med undtagelse af amtsbanerne, museerne og amtssygehuse. Værdien af disse skulle opgøres pr. 31. marts 1922, dvs.

dagen før en evt. sammenlægning og kun såfremt gælden oversteg værdien af aktiverne skulle købstæderne bidrage til afviklingen af den del af gælden, som oversteg amternes aktiver efter en bestemt fordelingsnøgle.⁴¹ Forslaget indeholdt endvidere en række bestemmelser, der vedrørte styrelsen af de fremtidige fællesanliggender amtsbanerne, museerne og amtssygehuse samt finansiering af disse, mens forslaget fuldstændig gik uden om problemerne med finansieringen af amtsvejene.

Udspillet var af indlysende årsager fuldstændig uspiseligt for amterne. Dels undgik byerne derved at bidrage til afviklingen af amternes gæld med mindre den oversteg værdien af aktiverne, dels fraskrev købstæderne sig dermed fuldstændig for ethvert ansvar for amtsvejene. Det sidste var ikke mindre problematisk, da amterne den 12. april samme år havde indgået en overenskomst med staten om en fremtidig ordning for renovering og udbygning af vejnettet i Sønderjylland.⁴² Da netop vejområdet vejede tungt på amtsregnskaberne, var det alvorligt, at byerne på denne måde undsagde sig ansvaret for vejnettet.

I et udateret notat i Sønderborg amtsråds arkiv blev Den danske Købstadsforenings udspil da også karakteriseret som det »fuldstændigt uantagelige tilbud«. Forfatteren er ukendt, men det kan være Nis Nissen, Viby, der i et brev til amtmand Christian Lundbye ikke fandt det rimeligt, at forslaget lagde op til, at købstæderne ikke skulle bidrage til afviklingen af amternes gæld.⁴³ Dermed var de fælles forhandlinger endegyldigt brudt sammen og de videre forhandlinger overladt til de enkelte amter og de pågældende byer. Formentlig betød sammenbruddet også skibbrud for sammenholdet mellem købstads- og flækkekommunerne. I alt fald fandt byrådene i købstæderne ikke grund til at invitere deres kolleger i flækkekommunerne, da de mødtes på Aabenraa Rådhus den 28. september 1921 for at drøfte personaleforhold og administrative forhold, dog uden at komme ind på forholdet til amtskommunerne.⁴⁴ Købstads- og flækkekommunerne gik i sommeren 1921 hver deres veje og som de efterfølgende forhandlinger viste var de sønderjyske købstadskommuner næppe på noget tidspunkt varme tilhængere af et fortsat bånd mellem by og land. Bejlerne til amtskommunerne var snarere de mindre og økonomisk svagere flækkekommuner.

V. Ordningen af flækkekommunerne

1. Christiansfeld Flække

I forhold til forhandlingerne mellem Haderslev Amtskommune og Haderslev by var forhandlingerne mellem Haderslev Amtskommune og Christiansfeld Flække en relativ udramatisk, nærmest upåagtet affære, der ikke satte de store følelser i gang fra nogen af parterne. Allerede den 16. januar 1923 tilbød Haderslev Amtsråd under et møde med Christiansfeld, at flækken kunne blive inden for amtskommunen indtil 1931 mod at flækken betalte 1% af amtets samlede skatteudskrivninger. Endvidere kunne Christiansfeld beholde sine hidtidige rettigheder, herunder stillingen som flække med købstadsrettigheder.⁴⁵

Sammenholdt med, hvad de øvrige flækkekommuner senere fik tilbudt af de øvrige amtsråd, var det særdeles favorable vilkår, der tillige indeholdt en fortrydelsesparaf. Derfor kan det heller ikke undre, at forslaget fik fuld opbakning på byrådsmødet i Christiansfeld den 2. februar 1923 og den 20. marts også af det samlede amtsråd på et lukket møde. Faktisk voldte det større vanskeligheder og længere tid at få de nødvendige svar fra Indenrigsministeriet angående Christiansfelds muligheder for at have en særlig repræsentant i amtsrådet. Den 4. september 1923 måtte amtsrådet således rykke Indenrigsministeriet for et svar vedrørende Christiansfelds fremtidige deltagelse i amtsrådsvalgene, da det var tvivlsomt, hvorvidt Christiansfeld havde valberettigede nok til at få en repræsentant indvalgt i amtsrådet ved direkte valg. Svaret kom kort tid efter, hvorefter Christiansfelds repræsentant i amtsrådet, dyrlæge J. Hansen, kunne forblive i amtsrådet resten af valgperioden, men at kommunen herefter ikke kunne forlange en særlig plads i amtsrådet som følge af sit befolkningstal. I den henseende var Christiansfeld sidestillet med amtets sognekommuner. Den 18. oktober godkendte Indenrigsministeriet dog en ordning, hvorefter byens indvalgte repræsentant i amtsrådet kunne blive siddende frem til kommunalvalget i 1928. Efter dette tidspunkt kunne Christiansfeld byråd vælge et amtsrådsmedlem, der alene kunne deltage i amtsrådets behandling af sager vedrørende flækken.⁴⁶

Man kan kun gisne om forklaringen på det meget smidige forhandlingsforløb og amtsrådets generøse tilbud til Christiansfeld. Givet er det, at Christiansfeld Flække som den mindste af flæk-

Med Genforeningen blev Kolding en alvorlig konkurrent til Christiansfeld om de handlende mellem de to byer. Det var Christiansfelds forretningsdrivende og byrådet i Christiansfeld meget bevidst om. Som rådmand og købmand Th. Hansen i Christiansfeld udtrykte det i 1921: »Kolding Sydbanes stationer er lagt meget nær ind paa det smalle opland, vi har fra øst til vest, derigennem er Kolding istand til at tilføje handelspladsen uoprettelig skade«. Der er næppe nogen tvivl om, at den nye konkurrencesituation for flækken har spillet ind på forhandlingerne med Haderslev Amt og bidrog til etableringen af den meget favorable aftale med amtet. Her ses flækken set fra syd i 1920'erne med en af de flere store gårde i Tyrstrup Sogn, der omkransede byen, yderst til højre i billedet. Foto: C. C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

kerne med kun 593 indbyggere i 1921 havde ualmindeligt dårlige betingelser for at bryde ud af det amtslige fællesskab. Christiansfeld havde derfor en helt klar økonomisk interesse i at forsætte inden for det amtskommunale fællesskab. Den situation appellerede ikke til markante udspil fra byrådets side, som i stedet lod amtsrådet komme med udspillet i forhandlingerne. Når kommunen tilmed fik en særlig repræsentant i amtsrådet, der varetog sager vedrørende Christiansfeld Flække, så kunne den næppe opnå bedre betingelser. På den baggrund kan det heller

ikke overraske, at aftalen ikke kom til forhandlinger i 1931, da den udløb, men i stedet fortsatte som hidtil i al ubemærkethed.

2. Nordborg Flække

Som det var tilfælde med forhandlingerne mellem Sønderborg Amt og Sønderborg Købstad, er oplysninger om forhandlingerne, der førte frem til en overenskomst mellem Sønderborg Amt og Nordborg Flække, meget lapidariske. Første vidnesbyrd om forhandlinger har vi først fra august 1923, hvor borgmesteren i Nordborg, Albert Petersen, sendte de betingelser, som Nordborg Flække forlangte for at overtage og vedligeholde den del af amtsvejene, som gik gennem Nordborg Flække.⁴⁷ Hvis man først på dette tidspunkt kom i gang med forhandlingerne, kan det skyldes, at Sønderborg Amtsråd først ville have forhandlingerne med Sønderborg Byråd på plads, før man tog hul på forhandlingerne med flækkekommunerne. Noget kunne tyde på dette, i alt fald stammer de første oplysninger om forhandlinger mellem amtsrådet og byrådet i Augustenborg Flække først fra december 1923. De økonomiske og politiske aftaler, der blev aftalt mellem de tre kommuner, var gensidige afhængigt, hvor det fra amtets side, men formentlig også fra kommunernes var vigtigt, at de var nogenlunde ens med de forskelle, der var betinget af byernes forskellige størrelser, befolkningsmæssigt som økonomisk.

Med det sene forhandlingstidspunkt er det bemærkelsesværdigt, at man allerede den 25. januar 1924 havde landsdelens suverænt mest kortfattede adskillelsesaftale klar til underskrivning. Aftalen blev godkendt af Nordborg Byråd den 16. februar med otte af ni stemmer og samme dag af amtsrådet, hvorefter den gik til Indenrigsministeriet, hvor den blev konfirmeret den 10. april samme år. Herefter forblev Nordborg Flække indtil videre i Sønderborg amtskommune, idet Nordborg forpligtede sig til at betale 2,15% af Amtsskatten. Endvidere skulle udbygningen af amtsvejen fra Nordborg til Dyvig ske efter kreds-dagsbeslutningen fra den 16. februar 1921. Egentlig kan det som for Christiansfeldts vedkommende undre, at forhandlingerne ikke gav anledning til større debat. Forklaringen skal også her findes i Nordborgs størrelse. I 1921 havde flækken 1.035 indbyggere, altså færre indbyggere end flere af amtets sognekommuner i 1921. Tillige var en tilbagegang fra de 1.139 indbyggere, som flækken havde ved indgangen til det tyvende århundrede. Det kan fore-

komme begrænset, men det var faktisk en befolkningstilbagegang på næsten 10%, som varslede nedgangstider for handelen på Dyvig Havn og dermed for Nordborg Flække. Byens størrelse og økonomiske situation var ikke til at stå alene som købstad. I stedet ønskede byrådet at fastholde sin tilknytning og sit økonomiske fællesskab med Sønderborg Amt. Med dette udgangspunkt drejede det sig primært om at forhandle sig frem til status quo for Nordborg, hvilket stærkt begrænsede antallet af konfliktflader. For Nordborg var ønsket til aftalen tydeligvis at minimere flækkens andel af amtsskatten og samtidig bevare byens privilegier, hvad der for sidstnævntes vedkommende også lykkedes, for som det hedder i aftalen: »Denne overenskomst berører ikke Nordborgs stilling i købstadmæssig henseende«.

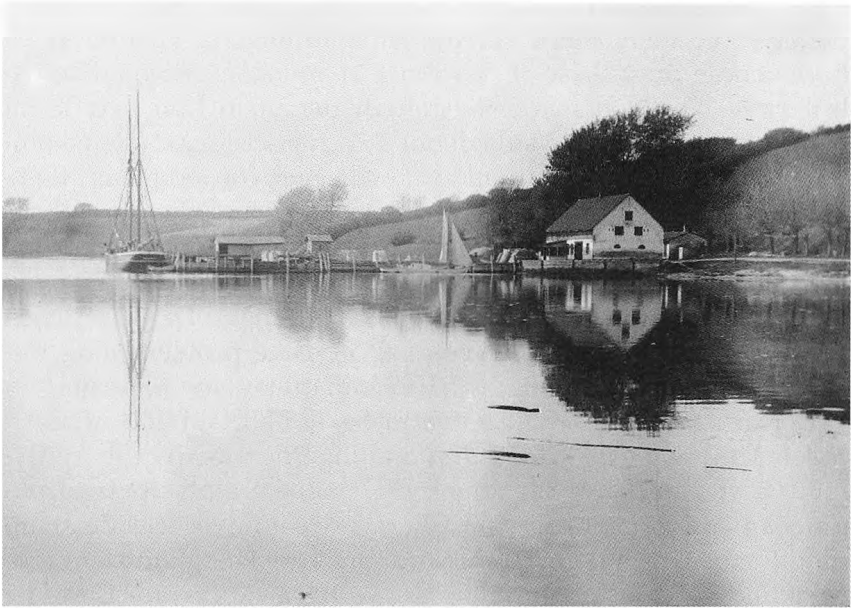
Nu ligger djæveln som reglen gemt i detaljen, og en aftale kan også blive for kort. I den henseende er det langvarige efterspil frem til 1964 omkring Nordborg Flækkes forhold til Sønderborg Amt et godt anskuelsesbillede. At aftalen tydeligvis var blevet for kort, stod allerede klart i forbindelse med Indenrigsministeriets godkendelse af den. Fuldmægtig i Indenrigsministeriet Kay Ulrich bad om en bekræftelse på, at Nordborg kommunalbestyrelses repræsentant beholdt sin plads i amtsrådet frem til 1928 og kommunalbestyrelsen herefter valgte en amtsrådsrepræsentant af sin midte, så længe Nordborg Flække var en del af Sønderborg Amtskommune.⁴⁸ Indenrigsministeriet fik den ønskede bekræftelse vedrørende Nordborgs repræsentant i amtsrådet fra byrådet, men faktisk indeholdt aftalen ikke nogen regulering af dette væsentlige forhold.

De mangelfulde reguleringer af de økonomiske og politiske forhold mellem amtet og Nordborg Flække betød da også, at der kun gik ti år, før den blev taget op til diskussion. I december 1934 bad borgmesteren i Nordborg, Albert Petersen, amtmænd Kresten Refslund Thomsen om et møde for at drøfte forholdet mellem amtet og flækken.⁴⁹ Anstødsstenen for byrådet i Nordborg var beregningsmetoden, hvorefter Nordborgs bidrag til amtskatterne blev udregnet. Forståelsen fra Lundbyes side over Nordborgs utilfredshed var dog til at overse. I et notat til amtsrådet fra 1924 bemærkede han, at Nordborg Kommune gennem alle årene havde haft kendskab til beregningsmetoden og i et enkelt tilfælde havde foretaget en efterbetaling efter denne. Endvidere havde Nordborg aldrig tidligere haft indsigelse mod denne.⁵⁰

Forklaringen var nok snarere, at den økonomiske krise kradsede i Nordborg og man derfor ønskede en reduktion i betalingerne til amtet.

Spørgsmålet blev drøftet på amtsrådsmødet den 18. marts 1935, hvor der var en henholdende forståelse, idet der var enighed om, at spørgsmålet burde tages op på ny, men at det burde ske efter kommunevalget i 1936 og behandles af det nye amtsråd. Dermed var spørgsmålet udskudt til maj 1936, hvor der blev nedsat et udvalg bestående af borgmester Albert Petersen samt byrådsmedlemmerne Carl Andresen og Claus Weber fra Nordborg Kommune, amtmand Kr. Refslund Thomsen, gårdejer Peter Grau, Pøl og overgendarm C.H. Christensen, Skovby, som amtets repræsentanter. Forhandlingerne må allerede på et tidligt tidspunkt være endt i et dødvande, for i juli samme år fandt amtsrådet sig foranledigt til at spørge Indenrigsministeriet, hvorvidt bestemmelserne i loven om kommunale loves gyldighed i de sønderjyske landsdele fra 1921 om skatteligning og ordning af forholdet mellem amtskommunerne og købstæderne/flækkerne også fandt anvendelse, hvis overenskomsten mellem Nordborg Flække og amtskommunen blev opsagt, uden der blev tilvejebragt en ny.⁵¹ Efter en rykker i september fik amtsrådet den 13. oktober 1936 det svar, at overenskomsten kunne opsiges af begge parter, og der skulle nedsættes en kommission til at tilvejebringe en ny overenskomst ifølge loven om kommunale loves gyldighed i de sønderjyske landsdele, hvis parterne ikke kunne blive enige.

Dermed havde amtsrådet trukket tænderne ud på byrådets vigtigste våben i forhandlingerne om en ny overenskomst, idet byrådet nu ikke længere kunne opsige overenskomsten og dermed undlade at betale Nordborgs andel af amtets udgifter på 2,15%. Med udsigten til nedsættelsen af en kommission bestående af en repræsentant for henholdsvis Sønderborg Amt og Nordborg Flække med en formand udpeget af Indenrigsministeriet, der kunne tænkes at blive amtmand Kr. Refslund Thomsen, stod Nordborg svagt i de videre forhandlinger. Samtidig har byrådet i Nordborg nok måtte erkende, at det i stedet for at betale for meget til amtets udgifter snarere betalte for lidt i forhold til deres befolkningsmæssige andel af amtet. Skulle betalingen ske efter folketallet, som det normalt var tilfældet i Sønderborg amt, skulle Nordborgs andel af udgifterne hæves fra 2,15% til 3,81%.⁵²

Den lille Dyvig Havn spillede i 1700- og 1800-tallet en vigtig rolle for Nordborgs handel på bl.a. Island, Sverige og Vestindien foruden de mere nære destinationer som Aabenraa, Flensborg, Kiel og København. I 1862 havde havnen således 288 indgående og 285 udgående skibe med henholdsvis 574 og 618 commercelæster. Med oprettelsen af amtsbanen i 1898 og den stigende lastbiltrafik forsvandt Dyvigs position og dermed også Nordborgs. Fra 1900 til 1920 faldt indbyggertallet fra ca. 1.200 til 900, og først Danfosseventyret ændrede det forhold radikalt. Nordborg var altså økonomisk i en meget trængt situation, da byrådet efter Genforeningen skulle drøfte flækkens forhold til Sønderborg Amt. Her ses et stemningsbillede fra Dyvig en gang i 1920'erne. Foto: C.C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Forklaringen på denne omstændighed skal findes i amtsrådets tresidede forhandlinger med Sønderborg Købstad, Nordborg og Augustenborg Flækker i 1923-24, hvorved man ved en fejltagelse havde talt befolkningen i Sønderborg og Augustenborg med i amtskommunens samlede befolkningstal. Dermed var Nordborgs befolkningsandel blev lavere og dermed også byens andel af de samlede skatteudskrivninger. Under alle omstændigheder var byrådet i Nordborg nu i den situation, at det i stedet for at forklare, hvorfor flækkens skatteandel skulle nedsættes, skulle redegøre for, hvorfor Nordborg skulle betale en mindre andel af amtets udgifter end amtets sognekommuner og Augustenborg Flække.

Og Nordborg Byråd var nu virkelig sat under pres af amtsrådet. I et udateret notat skriver amtsfuldmægtig Glente, at en fuldstændig udskillelse af Nordborg af amtskommunen ikke vil berøre Nordborgs købstadsrettigheder, men kun betyde, at Nordborg ikke længere stillede med en repræsentant i amtskommunen. Dog kunne man ved lov nedlægge Nordborg som flække, hvorved den mistede sine flækkerettigheder! Man tør vel antage, at byrådet i Nordborg har måtte erkende sandheden i den forhandlingsregel, at man skal være yderst varsom med tage enkeltlementer i en aftale op til genforhandlinger. Det kan meget vel åbne for en pandorasæske af uforudsete problemer og forhold, som ikke nødvendigvis tjener initiativtageren til fordel.

Derfor kan det heller ikke overraske, at i alt fald dele af amtsrådet skærpede sine krav til forhandlingerne med Nordborg Byråd. På et møde den 23. januar 1937 mellem amtsrådets forretningsudvalg og amtets vejudvalg var der en overvejende stemning for, at forholdet mellem Nordborg Flække og amtskommune skulle forblive som hidtil, men at aftalen skulle præciseres og Nordborgs bidrag fastsættes på en anden måde. Men det hører med til billedet, at de to socialdemokratiske medlemmer af amtsrådet, overgendarm Christian H. Christensen, Skovby og murer Peter H. Jørgensen, Ormstoft, ikke fandt den gældende ordening tilfredsstillende. I stedet burde Nordborg Flække stilles over for valget mellem en fuldstændig udskillelse af amtskommunen eller fortsætte i amtskommunen som en sognekommune. Endvidere skulle Nordborg Flække ikke længere have en særlig repræsentant i amtsrådet.

Det var dog de mildere røster over for Nordborg, der sejrede. Den 15. februar 1938 var der et nyt møde mellem amtets og Nordborgs repræsentanter, hvor amtsrådet forelagde et udkast til en ny overenskomst. Inden forhandlingerne holdt amtets forretningsudvalg og vejudvalg et formøde, hvor man var enige om, at Nordborg flække skulle deltage i amtskommunens aktiver og passiver efter flækkekommunens folketal i forhold til amtskommunens. Dog var der en overvejende stemning for, at man kunne slå af på deltagelsen, så man gik helt ned til den gældende andel på 2,15% af skatteudskrivningen. Den 28. februar var der på ny forhandlinger mellem parterne i amtsrådssalen, hvor amtsrådets repræsentanter understregede, at amtskommunen ikke ville udbygge vejen Nordborg-Oksbøl med mindre Nord-

borg gik ind under Sønderborg Amt som en sognekommune. Man var dog villig til at overdrage amtsvejen Bro-Nordborg til byen, men dette mente Nordborgs repræsentanter skulle forblive som hidtil og dermed også finansieringen af vedligeholdelsen. Til gengæld kunne parterne blive enige om, at man skulle stræbe efter en ny overenskomst fra og med den 1. april 1939, hvilket tyder på, at enigheden var større, end mødereferatet vidner om. Efter mødet holdt amtets repræsentanter et eftermøde, hvor man holdt fast ved, at man om nødvendigt ville acceptere en andel af skatteandel fra Nordborg på helt ned til 2,15% som hidtil.

Forhandlingerne var nu kommet ind i den afgørende fase. I august 1938 henvendte borgmester Albert Petersen sig til Kr. Refslund Thomsen med en række ændringsforslag, der skulle lempe Nordborgs betaling. Således foreslog Albert Petersen, at den foreslåede andel på 2,55% fra Nordborg, som man havde forhandlet frem til, skulle nedsættes, hvis det oversteg det beløb, som Nordborg skulle betale, såfremt byen var en sognekommune. Endvidere foreslog han, at man i opgørelsen over det samlede folketal i Sønderborg Amt indregnede den samlede befolkning i amtskommunen, Sønderborg Købstad og flækkerne. Kilderne fortæller af gode grunde ikke noget om, hvorvidt borgmester Albert Petersen selv troede på, at han kunne komme igennem med disse forslag. Interessant nok henviser han selv til, at forslaget var stillet af byrådsmedlem, overtoldassistent N. Gungaard, der ønskede dem indføjet i overenskomsten. Noget tyder altså på, at henvendelsen mere skulle tilfredsstille byrådet i Nordborg end føre til nye realitetsforhandlinger. Kr. Refslund Thomsen svarede kort og godt, at amtsrådet ikke kunne gå med til en ændring, der ville lade bidragsreglerne variere efter det, som i øjeblikket var mest fordelagtigt for Nordborg Flække, og der ikke kunne gives nogen saglig begrundelse for, at befolkningen i Sønderborg Købstad og Augustenborg Flække skulle medregnes i amtets samlede befolkning. Dermed var forhandlingerne reelt afsluttede, og den 7. september 1938 kunne Albert Petersen meddele, at forhandlingsudvalget havde godkendt den nye aftale, som ville blive fremlagt til godkendelse i byrådet. Godkendelsen faldt den 21. september og fra amtets side på amtsrådsmødet den 16. december. Herefter manglede kun formalia, der kom med Indenrigsministeriet godkendelse den 19. april 1939.

Herefter forblev Nordborg Flække i Sønderborg Amt og skulle

fremover udrede 2,55% af skatteudskrivningen til amtskommunens drift. Overenskomsten præciserede samtidig, at flækken havde del i amtskommunens aktiver og passiver med den andel, som den udgjorde af amtskommunens folketal efter seneste folketælling. Dog fik Nordborg refunderet de udgifter, som amtskommunen afholdt for sognekommunerne. Til gengæld indeholdt aftalen en kraftig begrænsning af Nordborgrepræsentantens indflydelse i amtsrådet. Denne kunne fremover kun deltage i behandlingen af amtsrådets sager, der ikke angik »tilsynet med sognekommunerne, eller hvori Nordborg Kommune ikke har nogen økonomisk interesse, eller på hvis afgørelse Nordborg Kommune allerede i sin egenskab af flække udøver indflydelse«. I betragtning af det angreb, der under forhandlingerne havde været på Nordborgs købstadsprivilegier, har den følgende bestemmelse om, at aftalen ikke berørte Nordborgs Flækkes stilling i købstadsmæssig henseende nok mildnet stemningen i byrådet over dette tab af indflydelse og den forøgede betaling til amtets udgifter. Endelig, belært af erfaringerne, indeholdt aftalen en bestemmelse, hvorefter parterne i tilfælde af uegnighed om fortolkningen accepterede Indenrigsministeriets afgørelse.

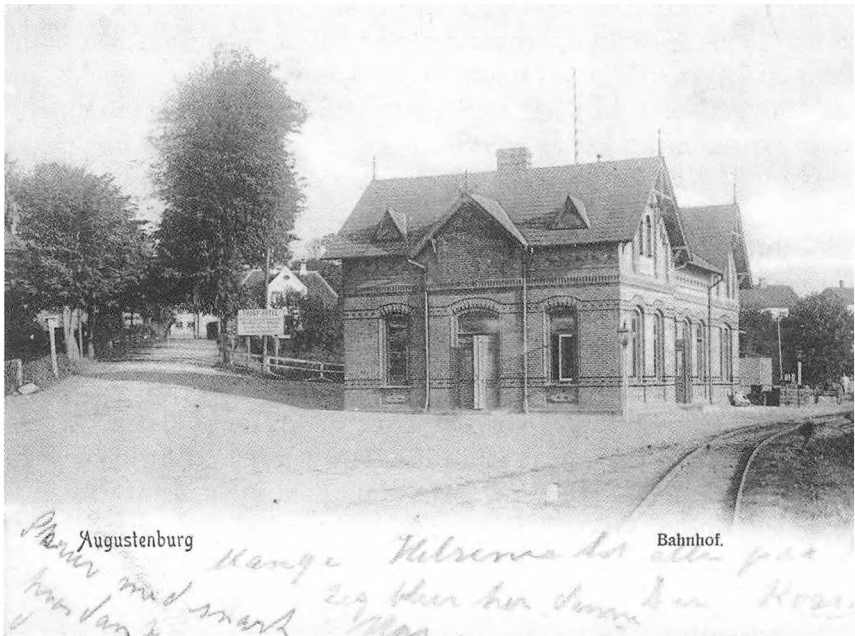
Med overenskomsten havde fem års turbulens om Nordborgs forhold til amtskommunen lagt sig, men ikke helt fjernet problemerne, som formentlig fik næring af uvilje hos dele af amtsrådet, der ikke kunne acceptere denne metamorfose af by og land. I forbindelse med et amtsrådsmøde i december 1947 var de borgerlige medlemmer af amtsrådet og Nordborgs repræsentant, borgmester Albert Petersen, stærkt utilfredse med, at Kr. Refslund Thomsen ikke ville acceptere, at Albert Petersen kunne stemme i en sag vedrørende landet, hvor han havde den afgørende stemme. Da byrådet i Nordborg ville rejse sagen over for Indenrigsministeriet, henvendte Kr. Refslund Thomsen sig efterfølgende til ministeriet for at få en afklaring af sagen.⁵³ Svaret kom i april 1950 lige efter amtsrådsvalget, hvor Indenrigsministeriet kunne oplyse, at Nordborg Flækkes repræsentant formentlig ikke kunne deltage i en række nærmere angivne sager.⁵⁴ Derved blev det imidlertid ikke, for sagen blev som knap tyve år tidligere anledning til, at ministeriet så nærmere på bestemmelserne i overenskomsten, denne gang Nordborgs repræsentant i amtsrådet. Problemet var, at man i forbindelse med underskrivelsen af overenskomsten i 1939 havde glemt bekendtgørelsen om kommunale

valg fra 1933, hvorefter valg af amtsrådsmedlemmer foregik ved direkte valg.⁵⁵ Denne fremgangsmåde havde man fulgt ved kommunevalget i 1935, men med overenskomstens bestemmelse om, at kommunalbestyrelsen udpegede et amtsrådsmedlem havde man på dette punkt sat valgloven ud af kraft. På den baggrund besluttede Kr. Refslund Thomsen i samråd med Indenrigsministeriet, at valgloven var gældende på dette punkt og borgerne i Nordborg Flække fremover skulle vælge deres repræsentant i amtsrådet ved direkte valg. Hvis byrådet ønskede overenskomsten lavet om på dette punkt, måtte den selv tage initiativet.⁵⁶ Det havde byrådet belært af sine erfaringer ingen intentioner om, og dermed var problemerne med Nordborg endegyldig slut. Den historiske hukommelse var dog kort i Nordborg Byråd, som i december 1964 henvendte sig til amtet for at få en forklaring på bidraget på 2.55% uden det førte til en genoptagelse af forhandlingerne, inden kommunesammenlægningen i 1970 gjorde problemet uaktuelt.

3. Augustenborg Flække

Hvor forhandlingerne og overenskomsten for Nordborg Flække var kort og efterspillet langvarigt, var forholdet omvendt for Augustenborg Flække, der modsat Christiansfeld og Nordborg valgte at blive udskilt af fællesskabet med amtet. Den første ildevarslenende røst efter sammenbruddet af de fælles forhandlinger stammer fra december 1923, hvor byrådet i Augustenborg fremførte en række indvendinger mod amtets forslag til overenskomst. Først og fremmest ønskede byrådet ikke at bidrage med op til 545.000 kr. til afvikling af amtets vejjæld.⁵⁷ Foruden bidraget til udbygningen af vejnettet holdt byrådet hårdt på, at Augustenborg fik en bestyrelsespost i amtsbanebestyrelsen. Byrådets begrundelse var, at Augustenborg station havde den næststørste godstrafik efter Sønderborg som følge af skibsfarten på havnen. Endvidere fremhævede byrådet, at det var rimeligt med en bestyrelsespost, når byen skulle bidrage til at dække banens underskud.⁵⁸

Dermed var der linet op til en skærpelse af forhandlingsklimaet i 1924, så da amtsrådet i februar 1924 modtog svar fra borgmesteren i Augustenborg, Peter Zimmermann, meddelte man Indenrigsministeriet, at det ikke var lykkedes at tilvejebringe en aftale og det derfor var nødvendigt at nedsætte en kommission,

Amtsbanen på Als blev som den første af de sønderjyske kleinbaner indviet af selveste overpræsident v. Köller i februar 1898. Banen var dog gennem hele sin eksistens plaget af problemer. Før 1920 var det pontonbroen over Alssund, der umuliggjorde en gennemgående forbindelse, og efter 1920 blev banen ligesom de øvrige kleinbaner præget af stadig dårligere økonomi som følge af en støt voksende konkurrence fra last- og rutebiler. Det førte i 1931 til, at banen trådte i likvidation og kørslen blev erstattet af rutebiler. Ikke desto mindre var det i 1924 et »ufravigeligt« krav fra byrådet i Augustenburg, at det fik en plads i amtsbanebestyrelsen. Her er det stationsbygningen i Augustenburg ca. 1910. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

hvortil amtskommunen stillede med Nis Nissen, Viby. Hvad angik Augustenborgs krav bemærkede amtsrådet, at man fandt det vanskeligt at tilgodese Augustenborgs krav om en plads i amtsbanebestyrelsen, når flækkens økonomiske engagement lå på 2-3% og der kun var syv medlemmer i bestyrelsen. Fra amtets side kunne man heller ikke acceptere, at flækken kun skulle betale 2,2% af udgifterne til vejvæsenet og afviklingen af amtskommunens gæld, da den dermed blev stillet gunstigere end hvis de blev betalt efter den særlige sønderjyske skattelov.⁵⁹ Denne lov lå også til grund for aftalen med Sønderborg Købstad, og derfor forlagte amtsrådet, at Augustenborg Flække skulle bidrage med 2,89%.

Forhandlingerne var dermed overladt til Indenrigsministeriets nedsatte kommission, der foruden Nis Nissen fik borgmester Peter Zimmermann som medlem og H.P. Hanssen som formand og opmand. På trods af de meget skarpe udmeldinger, så blev kommissionsarbejdet kort og effektivt. Kommissionen blev ned-sat den 8. august 1924 og allerede den 30. december samme år faldt kommissionens kendelse, der blev stadfæstet af Indenrigsministeriet den 20. maj 1925. Augustenborg blev hermed udskilt af amtskommunen fra og med den 1. april 1924. Museet på Sønderborg Slot forblev i sameje mellem amtskommunen og flækken i forhold til befolkningstallet efter den sidste officielle folketælling, hvilket også udgjorde fordelingsnøglen ved dækningen af driftsudgifterne og betalingen af museets gæld. Sammensætningen af bestyrelsen skete efter Indenrigsministeriets regulativ.⁶⁰ Her, som det var tilfældet med Sønderborg Købstad, skulle væsentlige beslutninger vedrørende museets drift, herunder museets budget og regnskab, forelægges til godkendelse hos såvel amts- som byrådet.

Sønderborg sygehus forblev i fælles eje efter befolkningstallet, idet udgifterne afholdtes efter antallet af sygedage. Augustenborg flække fik tildelt en af de fem pladser i bestyrelsen. Dermed fik Augustenborg lige så stor en indflydelse i bestyrelsen som Sønderborg Købstad. Prisen var til gengæld, at sygehusets budget og regnskab kun blev forelagt for Augustenborg Byråd til efterretning, mens byrådet i Sønderborg fik dem til godkendelse. For Tuberkulosehospitalets vedkommende fik Augustenborg samme ordning som Haderslev og Sønderborg købstæder, idet den ene halvdel af det årlige tilskud skulle betales i forhold til antallet af folketallet og den anden halvdel i forhold til antallet af sygedage. Dog fik Augustenborg ikke som Sønderborg en hensigtserklæring om en bestyrelsespost i hospitalets bestyrelse.

De ombejlede amtsbaner forblev i sameje mellem amtskommunen og flækken efter befolkningstallet, som også udgjorde nøgletallet for fordeling af underskud og eventuelle overskud. Augustenborg fik ikke den ønskede bestyrelsespost, men fik lov til at stille med en repræsentant i bestyrelsen valgt af byrådet som rådgivende medlem, uden stemmeret. Til gengæld fik Augustenborg Byråd amtsbanens budget og regnskab til efterretning, men ikke til godkendelse, som det var tilfældet med Sønderborg Byråd. På det omkostningsfulde vejområde forpligtede

kendelsen Augustenborg Flække til at betale 58.000 kr. over ti år til udbygning af vejnettet. Til vedligeholdelsen af vejene skulle flækken frem til 1. april 1934 årligt bidrage med 1.400 kr. For tiden herefter skulle betalingen til vedligeholdelsen ske efter den gældende vejlovgivning. Passiver og aktiver, der ikke var nævnt i kendelsen, overtog amtskommunen. Hvad angik den del af gælden på 1.242.440 kr., der overgik de samlede værdier, skulle Augustenborg dog betale 32.000 kr. over ti år eller 2,57% af den samlede gæld. Dermed havde man lagt sig på et kompromis mellem byrådets krav på 2,2% og amtsrådets 2,89%.

Afslutningsvis fastlagde overenskomsten proceduren ved eventuelle stridigheder mellem parterne ved en voldgift med en repræsentant for hver af parterne og med en højesteretsdommer som opmand. I modsætning til Nordborg Flække kom aftalen aldrig til diskussion. Det er dog skæbnens ironi, at selvom byrådet i den lille Augustenborg Flække med kun 762 indbyggere i 1921 med en fuldstændig løsrivelse fra amtskommunen oprindeligt stræbte højere, end det var tilfældet i Nordborg og de øvrige flækker, så endte Augustenborg alligevel sine dage som en sognekommune under Sønderborg Amtskommune. Den 1. april 1966 blev Augustenborg og Ketting Kommuner sammenlagt til en kommune med Marstal-status og dermed også som en del af Sønderborg Amtskommune.

4. Mellem forhandlinger og diktat. Højer og Løgumkloster Flækker

Sammenholdt med forhandlingerne i de tre foregående amter, var forhandlingerne mellem Tønder Amt og de tre byer, Tønder, Højer og Løgumkloster nok dem, der forløb mest smertefrit. Det fremgår allerede af sagsakterne, der er usædvanligt tynde.⁶¹ Begrebet »forhandlinger« skal dog nok tages med et vist forbehold, for dokumenterne illustrerer, at der i udpræget grad snarere var tale om diktater fra amtsassessor Poul Chr. Stemann, der endnu en gang dokumenterer, at embedsmandsslægten Stemann havde en særdeles håndfast måde at administrere på.⁶² Da byrådet i Højer Flække den 16. oktober 1922 meddelte, at man gik ind for Stemanns forslag til en udskillelsesaftale under betingelse af, at amtet overtog vejen fra Højer til Rudbøl, meddelte Stemann den følgende dag, »at man ikke ser sig i Stand til at forelægge Udkastet til Overenskomsten med den af Byraadet satte Betingelser« og videre »Man tillader sig derfor at henstille, at Byraadet

paany snarest tager Sagen op til Behandling, idet man i modsat Fald ser sig nødsaget til ved udregningen af Amtsfondens Budget for 1923/24 at medregne Højer som skattepligtig til Amtskommunen i dette Tidsrum, saaledes at Flækken først kan udtræde af Amtskommunen pr. 1. april 1924 og maa betale Amtsskat indtil da«. ⁶³ Den type forhandlinger har mere karakter af et forslag, som man ikke kan sige nej til. Resultatet blev da også, at Stemann mødte op på byrådets møde den 9. november, hvorefter forslaget blev enstemmigt vedtaget eller som det hedder lakonisk i forhandlingsprotokollen »Efter forhandling og modtagne oplysninger fra amtsassessoren vedtoges det enstemmigt at vedtage det af amtet opstillede forslag«. ⁶⁴ Vi kender ikke til de forudgående forhandlinger mellem Stemann og Højer byråd, men man tager næppe fejl, hvis man antager, at de har haft samme karakter. Og det var bestemt ikke kun byrådet i en flækkekommune, som Stemann behandlede på denne måde. Da Tønder Byråd den 22. september 1922 behandlede det fremsendte forslag fra Stemann for en udskillelse af Tønder Købstad fra Tønder Amt, vedtog byrådet at godkende udkastet under betingelse af, at der ikke kom indvendinger fra de øvrige sønderjyske købstæder og amtsrådet i øvrigt gav sit samtykke til en evt. indlemmelse af Tønder Slots- og Frigrunde, i Tønder Købstad. ⁶⁵ Hvis byrådet havde regnet med, at det kunne høste en sidste gevinst i forbindelse med adskillelsesforhandlingerne, så fejlvurderede det alvorligt Stemann. Få dage efter fik byrådet et brev fra Stemann med besked om, at han ikke »ser sig i stand til at forelægge udkastet til overenskomsten med de af byrådet vedtagne forbehold for amtsrådet til beslutning. Man tillader sig derfor at henstille, at byrådet forinden amtsrådets møde den 29. D.M. på ny tager sagen op til behandling«, underforstået fjernede betingelserne. ⁶⁶ Derpå blev sagen behandlet på et byrådsmøde den 27. september for lukkede døre af hensyn til det forestående kamelslugeri. Stemann fik på ny sin vilje, og den 29. september blev det betingelsesløse forslag vedtaget af Tønder Amtsråd. Desværre kender vi ikke til de forhandlinger, der gik forud for Stemanns formulering af overenskomsterne, men på baggrund af ovenstående og vores kendskab til hans rolle ved sammenlægningen af de preussiske landkommuner i Tønder Amt til danske sognekommuner er det yderst tvivlsomt, om disse har haft en større grad af tovejskommunikation. Sammenlægningsforhandlinger-

nes særlige historik i Tønder Amt afspejler sig også i overenskomsterne, der på væsentlige punkter var skrevet med en bredere pen, og over samme skabelon.

Med den samme fader, som ordnede adskillelsen af Tønder Købstad fra Tønder Amt, er det ikke underligt, at overenskomsten mellem Tønder Amt og Højer Flække med enkelte undtagelser stort set er sammenfaldende med amtskommunens aftale med Tønder Købstad. Med denne blev Højer Flækkekomune udskilt af Tønder amt fra og med den 1. april 1923. Højer skulle herefter i de følgende syv år yde et tilskud på 2.500 kr. til udbygningen af amtsvejene og et årligt tilskud på 3.000 kr. i ti år til vedligeholdelsen af vejene. Efter de første ti år skulle vedligeholdelsesbidraget nedsættes med 125 kr. årligt de følgende ti år og derefter 175 kr. årligt, indtil beløbet var nået ned på flækkens lovbestemte bidrag til vedligeholdelsen af amtsvejene. Endvidere skulle Højer Flække betale 16.537 kr. til afdrag af amtsfondens vejjæld.

Overenskomsten gav ikke Højer ejendomsret til Tønder Sygehus i lighed med Tønder Købstad og som f.eks. Augustenborg fik det i Sønderborg Sygehus, men patienter fra Højer kunne indlægges på Tønder Sygehus mod, at Højer bidrog til sygehusets udgifter ud fra flækkens andel af de samlede sygedage. At Højer Flække med 1.125 indbyggere i 1921 ikke fuldt ud var i stand til at stå på egne ben, fremgår af paragraf fem, hvorefter Højer Flække skulle betale til skolefonden og amtsfondens fattigudgifter efter de til enhver tid gældende regler ud fra flækkens folketal. Endvidere forpligtigede Højer sig til at indtræde i et lejemål, hvis amtskommunen overtog arresthuset i Tønder. Med disse undtagelser overtog amtskommunen fra og med den 1. april 1923 kredsens aktiver og passiver.

For Løgumklosters vedkommende ses sagen ikke i Tønder amtsarkiv, men Stemanns administration og forhandlingsstrategi har næppe været væsentlig anderledes ved behandling af Løgumkloster Byråd, hvilket også bekræftiges af overenskomsten, der er enslydende med den aftale, som Højer fik. Tidspunktet for udskillelsen var som for Tønder og Højer den 1. april 1923 og med undtagelse af udgifterne til vejudbygningen og vejvedligeholdelsen, hvor Løgumkloster skulle bidrage med henholdsvis 2.600 kr. og 3.120 kr., adskilte Løgumkloster sig ikke fra aftalen med Højer.

VI. Flækkekommunerne i en dansk kontekst

Der blev forhandlet med en nidkærhed ind til det absurde om udskillelsen af de sønderjyske købstæder og flækker fra amterne, men det var alene om de økonomiske aspekter ved bodelingen. Men det kunne også være alvorligt nok i en landsdel, der på dette tidspunkt var falleret som følge af krigen og markens begyndende inflatoriske rutschetur. Indledningsvis var der ansatser til en fælles ordning af købstædernes og flækkernes forhold til amterne, der gik på tværs af kommunelovens bestemmelser, men det var en meget kort fase inden der kom økonomiske realiteter ind i forhandlingerne. Derefter brød de fælles sønderjyske forhandlinger sammen.

Det er dog værd at bemærke, at der i denne fase var røster fremme i debatten, der understregede, at amterne og købstæderne havde fælles interesser i et tættere samarbejde. Det gjaldt Haderslevs senere borgmester Andreas Thulstrup, men især amtsassessor E.J. Bang understregede nødvendigheden af, at købstæderne bidrog til udbygningen og vedligeholdelsen af amtsvejene, som købstæderne også havde glæde af. I forlængelse af dette gjorde han det provokerende klart, at man ikke blot skulle udskifte en preussisk ordning, hvis den danske var dårligere. Der er da heller ingen tvivl om, at den preussiske ordning, hvor land og by indgik i kredskommunen, var mere fremsynet og bedre i stand til at håndtere disse problemer end det danske kommunestyre. Ser man på selve forhandlingsresultaterne, så står det også klart, at man alle steder fik en ordning, hvorefter købstæderne og flækkerne bidrog til finansiering af amtsvejvæsenet i forskellige overgangsordninger, som de fleste steder hente økonomisk kraft i motorkøretøjsafgiften. En undtagelse var her Tønder amt, hvor Stemann sikrede afgiften ubeskåret til amtskassen.

Derimod blev der på intet tidspunkt taget mere principielle drøftelser af, hvorledes flækkerne skulle inkorporeres i det danske kommunestyre. Allerede under behandlingen pointerede Martin Hammerich, at flækkerne kunne sidestilles med handelspladser (Marstal), hvorefter emnet ikke siden blev drøftet. Det hører med til billedet, at den sønderjyske kommunelov var det første større lovgivningskompleks, der blev taget hul på i 1919 og det ved flere lejligheder i forbindelse med udfærdigelsen af

loven blev understreget især overfor Stemann, at Sønderjylland ikke måtte ende med særordninger, men at 1864-grænsen skulle slettes også i kommunal henseende.

Flækkerne havde hver især honnorte købstadsambitioner, men lysten og evnen til at leve disse ambitioner ud var meget forskellige. De enkelte flækker havde dog forskellige grader af købstadsambitioner og så forskelligt på de økonomiske fordele og ulemper i forhold til amterne. I den ene ende af spektret finder vi Augustenborg, Højer og Løgumkloster, der alle blev udskilt af deres respektive amter. Mest markant kom det til udtryk i her-tugbyen Augustenborg, der lagde meget hårdt ud i forhandlingerne med Sønderborg amt. I Tønder Amt sørgede Poul Chr. Stemann effektivt for at lægge en dæmper på flækkernes krav, men lod ikke desto mindre de to flækker glide ud af det amtslige fællesskab. Derved implementerede Stemann også på dette punkt lovens bogstav, men der er næppe tvivl om, at udskillelsen ikke kom ubelejligt i de to flækker. Højer havde som den eneste kommune i Nordslesvig flækkeprivilegier, der skrev sig tilbage til 1736, mens Løgumkloster markerede sig historisk i kraft af klosteret, hvis historie er så tæt forbundet til byen. Den historiske bevidsthed og købstadsambitionerne kommer også til udtryk i de to byers kommunevåbener, der for Løgumklostets vedkommende blev godkendt af byrådet i 1878, mens Højers kommunevåben formentlig blev taget i brug for første gang i maj 1908.⁶⁷ For Højers vedkommende bemærker man tillige murkronen på kommunevåbenet som et klart forsøg på at tillægge flækken en købstadsaura. Kun de fire sønderjyske købstadskommuner havde ældre kommunevåbener, alle af middelalderlig oprindelse.

På den anden side finder vi Christiansfeld og Nordborg flækker, der begge på et meget tidligt tidspunkt næsten ubemærket gik ud af forhandlingerne, for Nordborgs vedkommende med landsdelens suverænt korteste overenskomst. Begge stod de ved en økonomisk korsvej. Med Genforeningen fik Christianfeld med ét Kolding tættere ind på livet og dermed en skærpet konkurrencesituation, hvilket byrådet også var sig meget bevidst og som konkret førte til indlemmelsen af et tilstødende »skattely« på den anden side af kommunegrænsen i Tyrstrup sognekommune i 1925.⁶⁸ I Nordborg var situationen ikke meget bedre, efterhånden som handlen på Dyvig Havn aftog og befolkningstallet i Nordborg faldt efter århundredskiftet. De to byer havde altså gode

økonomiske grunde til at forblive i det amtslige fællesskab, når de blot beholdt de eftertragtede »købstadsprivilegier«, som det ikke kostede amtsrådene noget at indrømme. Udfaldet af forhandlingerne spændte altså vidt, men afgørende for den sønderjyske kommunelovs rummelighed og den efterfølgende implementering var dog den såkaldte »Marstalordning«, der siden 1867 havde vist det danske kommunestyres smidighed, uden man på noget tidspunkt erkendte ordningens slesvigske rødder.

VII. Erfaringerne der gik tabt

Blev de indhøstede erfaringer fra Sønderjylland anvendt i den stadig tilbagevendende debat efter Genforeningen om kommunestyret i Danmark? Hvis dette har været tilfældet i større udstrækning, så har myndighederne op gennem årene holdt kortene tæt til brystet. Den 21. oktober 1952 nedsatte Indenrigsministeriet et udvalg, der skulle undersøge de bymæssigt bebyggede sognekommuners særlige forhold, som kunne danne grundlag for en reform af de to kommunelove. Baggrunden var et lovforslag om de københavnske omegnskommuners stilling, der fik foreningen »Bymæssige Kommuner«, oprettet i 1948, til at anmode om en lignende stilling for de større bymæssige kommuner uden for hovedstadsområdet. Det var lige ved at lykkes, men under andenbehandlingen oplyste indenrigsminister Aksel Møller, at han ville nedsætte en kommission til at belyse de bymæssige kommuners særlige forhold.⁶⁹ Den 21. oktober samme år nedsatte han et udvalg, der i september 1956 udgav betænkningen »De bymæssige kommuner«. Betænkningen har siden 1966 uberettiget levet i skyggen af betænkningen »Kommuner og kommunestyre«, men med betænkningen var der for første gang lukket op for en større samlet behandling og diskussion af problemerne med kommunestrukturen i Danmark. Interessant i denne sammenhæng er det, at formanden for udvalget var ekspeditionssekretær i Indenrigsministeriet Gudrun Refslund Thomsen, datter af amtmanden i Aabenraa-Sønderborg Amt, Kresten Refslund Thomsen. Der var altså tale om en formand, der havde den sønderjyske problematik meget tæt inden på livet.

Udvalgets arkiv synes desværre ikke bevaret. Den sønderjyske forsøgsmarks eventuelle betydning for arbejdet må derfor alene udlæses af betænkningen »De bymæssige kommuner«. Hvis vi

et øjeblik ser bort fra Marstal, er det yderst tvivlsomt om forholdene i Sønderjylland spillede nogen nævneværdig rolle i udvalgets arbejde. Betænkningen indeholder ikke nogen diskussion af de sønderjyske forhold, men holder sig meget deskriptiv til problemstillingen. Således hedder det om flækkerne »Andre bysamfund benævnes flækker, og visse af disse kommuner indtager i forhold til amtskommunen en stilling, der svarer til de almindelige købstadskommuner, medens to af flækkerne (Christiansfeld og Nordborg) i kommunalretlig henseende indtager en stilling, der minder om de bornholmske købstæders«.70

Da den nye indenrigsminister Søren Olesen, Retsforbundet, drøftede betænkningen med de kommunale organisationer, gik der imidlertid kommunalpolitik i sagen, idet foreningen »Bymæssige Kommuner« gerne så en udvidet adgang til at opnå købstadsstatus, mens Købstadsforeningen satte spørgsmålstegn ved betænkningen, der efter foreningens opfattelse var udarbejdet af et ensidigt udvalg bestående af repræsentanter fra Indenrigsministeriet og Bymæssige Kommuner. Endvidere ville en udvidet adgang til en anden kommunal status efter købstædernes opfattelse »lægge hindringer i vejen for en kommende sund og rigtig kommunal udvikling«.71 Samme skepsis mødte betænkningen fra De samvirkende Sognerådsforeninger og Amtsrådsforeningen, som for sidstnævntes vedkommende udtrykte tvivl om det overhovedet var nødvendigt, at de bymæssige kommuner fik en selvstændigere stilling.

Problemerne med de bymæssige bebyggelser uden for købstæderne var imidlertid ikke de eneste, der gav anledning til debat i de kommunale kredse i 1950'erne. I 1956 modtog Indenrigsministeriet med fire års forsinkelse en resolution fra købstadskommunerne med en opfordring til at foretage en revision af styrelsesloven og Indenrigsministeriets tilsyn, hvilket fik ministeriet til at foreslå en snæver kommission, der skulle arbejde med en revision af de kommunale styrelseslove. Efter sammenbruddet af forhandlingerne om en regulering af forholdene omkring de bymæssige kommuner blev spørgsmålet om en kommission derfor igen taget op, nu med et bredere kommissorium. Den 18. december 1958 nedsatte indenrigsminister Søren Olesen Kommunallovskommissionen med departementschef J.H. Zeuthen som formand, hvis betænkning »Kommuner og Kommunestyre« udkom i 1966.

Læser man betænkningen, er det meget betegnende, at de sønderjyske forhold stort set ikke spillede nogen som helst rolle for kommissionens arbejde. Det er paradoksalt, at man meget bevidst indhentede oplysninger om de kommunale forhold i bl.a. Tyskland, Norge, Sverige, Holland og Schweiz ligesom man undersøgte Marstalordningen, mens man ikke på noget tidspunkt hentede oplysninger om de sønderjyske kommunale særordninger.⁷² Derfor var den historiske dybde vedrørende Sønderjylland i kommissionens arbejde tydeligvis begrænset. I et notat fra kommunalreformkommissionen vedrørende forholdene på Als hedder det således om Nordborg, at byen er en flække med »særlig kommunalretlig status, der minder om Marstal«. Senere i notatet hedder det videre, at man ved en sammenlægning omfattende Nordborg bør tage stilling til, om der bør etableres Marstal-status for området. Endelig hedder det afslutningsvis om en sammenlægning af Augustenborg, Ketting, Notmark og Asserballe, at den skal ske på Marstal-vilkår.⁷³ I et historisk perspektiv er det unægtelig at vende tingene på hovedet og vidner om den ringe historiske forståelse for de sønderjyske forhold, som ikke alene prægede Kommunalreformkommissionen, men også de øvrige kommissioner, der behandlede spørgsmålet. Omvendt må det erkendes, at det historiske perspektiv hos de sønderjyske kommuner var tilsvarende begrænset. I en henvendelse til kommissionen forespurgte byrådet i Vojens således om byen kunne opnå »Marstal-status« og hvilke økonomiske konsekvenser en sådan ordning ville få for byen.⁷⁴

På den baggrund må det konkluderes, at der aldrig blev etableret en sønderjysk forsøgsmark med henblik på en reform af kommunestyret i resten af landet. Tavsheden om de erfaringer, der var indhøstet i Sønderjylland, er nærmest larmende – senest i Opgavekommissionens betænkning fra december 1998, hvor man på ny har set på de udenlandske erfaringer, men ikke syd for Kongeåen.⁷⁵ Til gengæld må det også erkendes, at de problemstillinger, som i dag præger debatten, 30 år efter kommunalreformen, har sendt disse erfaringer endegyldigt over i historien. Selv om glemslen således lagde sig over den slesvigske baggrund for Marstalordningen i 1861 og kommunestyret i Sønderjylland efter 1920, så fik de danske kommuner ved kommunalreformen i 1970 en form for slesvigsk flækkeordning.

Noter og henvisninger til side 335-377

1. Poul Thestrup: »Marstal, en mærkelig kommunetype« i: Jan Kanstrup og Steen Ousager (1990), s. 85-91.
2. Henning Strøm: »Inddelingsreformen« bd. 1 i: Kommunalreformen i Danmark, Kbh. 1991, s. 33.
3. Henning Strøm skriver i Inddelingsreformen (s. 32), at loven af 21. april 1922 satte dansk lovgivning i kraft i de genforenede landsdele. Formuleringen kan give anledning til misforståelser. Retningslinierne for den legislative og administrative styrelse af Sønderjylland blev reguleret af lov nr. 288. af 28. juni 1920 indeholdende nogle bestemmelser vedrørende lovgivningen og forvaltningen i de sønderjyske landsdele, hvorefter »Den i de sønderjyske Landsdele gældende ret bliver i kraft, for så vidt den ikke ændres ved samtidig hermed eller senere givne danske love, eller ændringer er en følge af selve indlemmelsen«. Den af 21. april 1922 vedtagne lov er nr. 158 om kommunale loves gyldighed i de sønderjyske landsdele, der altså ikke har generel karakter.
4. De bymæssige kommuner. Betænkning nr. 161. Kbh. 1956, s. 15.
5. Kim Furdal: »Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner«, Aabenraa 1999, s. 63.
6. Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk bd. II, 1991, s. 812.
7. Ole Degn: »De nyanlagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800« i: Urbaniseringsprocessen i Norden 2. Rapport til det XVII nordiske historikermøde i Trondheim 1977, s. 9.
8. Kim Furdal: »Flækker – en sønderjysk specialitet?« i: Sønderjysk Månedsskrift 1993, s. 341.
9. Heinz Stooß: »Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter« i: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1959, bd. 46, s. 1-28.
10. Heinz Stooß (1959), s. 22.
11. N. Falck: »Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrecht« bd. 2, Altona 1825, s. 34.
12. Poul Andersen: »Graasten – et slot og et sogn«, Gråsten 1986, s. 11-13.
13. Dieter Pust: »125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung – 60 Jahre Stadt Arnis« i: Die Heimat, Nr. 5, 101 Jahrgang. Mai 1994, s. 119.
14. Bl.a. N. Falck (1825), s. 33 og J.P. Trap: »Statistiske-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig« Kbh. 1864 bd. 1, s. 66.
15. Claus Rolfs: »Højer Sogns og Flækkes Historie« 1926/1998, s. 159 og Bjørn Poulsen: »Bondens penge«, Kbh. 1991, s. 60-62.
16. Gesetz betreffend die Verfassung und Verwaltung der Städte und Flecken in der Provinz Schleswig-Holstein, 14. april 1869. Gesetz Sammlung 1869, s. 1057-1133.
17. Gesetz betreffend die Verfassung und Verwaltung der Städte und Flecken in der Provinz Schleswig-Holstein, 14. april 1869. Gesetz Sammlung 1869, s. 1057-1133 § 94 stk. 1 og 5.
»Die Ortsobrigkeit und ausführende Gemeindebehörde bildet anstatt des Magistrats Kollegiums ein Bürgermeister (erster Ortsvorsteher), welchen zwei oder drei Rathmänner (zweiter, dritter, vierter Ortsvorsteher) nach

- nåherer Bestemmung des Ortsstatus in den Amtsgeschäften zu unterstützen und im Verhinderungsfalle zu vertreten haben«. Det er derfor ikke fuldstændig korrekt, når Oswald Hauser skriver, at denne simplexe stadsordning kun kendte til en borgmester, der *kunne* suppleres af to eller tre rådmænd. Som jeg læser teksten *skulle* der vælges to eller tre rådmænd, der skulle assistere borgmesteren og fungerer som suppleant for borgmesteren, hvis denne måtte melde forfald. Oswald Hauser (1967), s. 62-63.
18. Poul Thestrup: »Marstal, en mærkelig kommunetype« i: Jan Kanstrup og Steen Ousager (1990), s. 87f.
 19. E. Kroman: »Marstals søfart indtil 1925«, København 1928, s. 180.
 20. J.R. Hübers: »Beskrivelse over Ærø. Et historisk, topografisk Forsøg«. København 1834, s. 189f.
 21. E. Kroman: »Marstals søfart indtil 1925«, København 1928, s. 169f.
 22. Om dette arbejde se: Georg Baare-Schmidt: »Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851«, Husum 1980.
 23. Kim Furdal (1999), s. 40-47.
 24. E. Kroman (1928), s. 281.
 25. Poul Thestrup (1990), s. 88.
 26. Lov af 1. marts 1919 om købstædernes styrelse § 12.
 27. N. Møllmann og S.A. Hjermov (1954), s. 88.
 28. N. Møllmann og S.A. Hjermov (1954), s. 87.
 29. Lov af 26. maj 1868 om købstadskommunernes styrelse. Lov af 1. marts 1919 om ændringer i og tillæg til lov om købstadskommunernes styrelse m.v. af 26. maj 1868.
 30. Lov nr. 299 af 28. juni 1920 om indførelsen af dansk kommunal administration i de sønderjyske Landsdele § 6.
 31. Lov nr. 299 af 28. juni 1920 om indførelsen af dansk kommunal administration i de sønderjyske Landsdele § 11.
 32. Lov nr. 158 af 28. juni 1920 om indførelsen af dansk kommunal administration i de sønderjyske landsdele § 2.
 33. Hejmdal 3/11 1921.
 34. Hejmdal den 21/7 og 28/7 1922.
 35. Hejmdal 29/4 1921.
 36. Forsøget mislykkedes, og såfremt de sønderjyske synspunkter blev fremført på Købstadsforeningens årsmøde, fandt man end ikke anledning til at gengive dem i referatet fra mødet, hvor de sønderjyske købstadskommuners forhold i øvrigt ikke blev berørt.
 37. LAÅ. Haderslev amtsråd. Fag 36, 2. Adskillelsen af Haderslev amtskommune og Haderslev købstad. Brev af 30/4 1921.
 38. LAÅ. Aabenraa amtsråd. J.nr. A XII 92/45 udateret notat.
 39. Sønderborg amtsråd 1921-1958. J.nr. A15-28.1923. Brev af 8/7 1921 fra borgmester Th. Møller til de sønderjyske amter, købstæder og flækker.
 40. Haderslev amtsråd. Fag 36, 2. Notat af 13/8 1921. Sønderbog amtsråd 1921-1958. J.nr. A15-28-1923. Brev af 13/8 1921 fra Viggo Haarløv til Sønderborg amtsråd.
 41. Sønderborg amtsråd 1921-1958. J.nr. A15-28-1923. Udateret »Forslag til Ordning af det fremtidige økonomiske Forhold mellem Sønderborg køb-

- stadskommune og Sønderborg Amtskommune« udarbejdet af Den danske Købstadsforening. Tilsvarende forslag findes i de andre amtsrådsarkiver.
42. Kim Furdal: »Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner«, Aabenraa 1999, s. 257.
 43. Sønderborg amtsråd 1921-1958. J.nr. 15-28-1923. Brev af 6/12 1921.
 44. Hejmdal 29/9 1921.
 45. Haderslev amtsråd. Fag 36, 2 Adskillelsen af Haderslev amtskommune og Haderslev købstad.
 46. Haderslev amtsråd. Fag 36, 2 Adskillelsen af Haderslev amtskommune og Haderslev købstad. Brev af 18/10 1923. Rigsarkivet. Indenrigsministeriet K.K. j.nr. 2600/1923.
 47. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Brev af 14/8 1923.
 48. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Brev af 3/4 1924.
 49. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Brev af 7/12 1924.
 50. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Notat af 20/12 1934.
 51. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Brev af 7/7 1936 og lov af 21. april 1922 om kommunale Loves Gyldighed i det sønderjyske Landsdele § 2 og § 8 stk. 2.
 52. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Notat af 30/8 1930.
 53. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Brev af 17/12 1947.
 54. Det drejede sig om følgende:
 1. Meddelelse af beværterbevillinger
 2. Meddelelse af koncessioner til rutebil- og fragtmandskørsel, når de ikke vedrørte Nordborg flække
 3. Beskikkelse af snefogeder
 4. Valg af medlemmer til landtingsvalgbestyrelserne
 5. Valg af forligsmænd til anbringelse af umyndiges midler
 6. Valg af hegnsynsmænd
 7. Valg af forligsmæglere i I og II forligskreds
 8. Valg af medlemmer til kapitelstakstnævnet
 9. Indstilling af vurderingsformænd i amtsrådsredsens vurderingskredse.
 55. Bekendtgørelse af 7. marts 1933 om kommunale valg § 42 og § 43.
 56. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 1-10-30-1964. Notat af 1/2 1950.
 57. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 12-13-1934. Brev af 12/12 1923.
 58. Sønderborg amtsråd. 1921-1958. J.nr. 12-13-1934. Brev af 2/2 1924.
 59. Lov af 15. april 1921 om opkrævning af kommunale skatter i de sønderjyske landsdele § 19.
 60. Regulativ af 10. juli 1923 for bestyrelsen for Sønderborg Amtsmuseum.
 61. Tønder amtsråd. J.nr. 31/22 (Tønder købstad) og j.nr. 32/22 (Højer flække). Hvis man tyndede ud i de mange kopier ville det dreje sig om ganske få akter. Desværre har det ikke været muligt at finde journalsagen vedrørende forhandlingerne mellem amtet og Løgumkloster kommune.
 62. Kim Furdal: »Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner«, Aabenraa 1999, s. 173-175. Niels Clemmensen anm. af samme i: Fortid og Nutid 2000, hefte 4, s. 311.
 63. Tønder amtsrådsarkiv. J.nr. 31/22. Brev af 17. oktober 1922.
 64. Tønder amtsrådsarkiv. J.nr. 32/22. Udskrift af Højer byråds forhandlingsprotokol den 9/11 1922.

65. Tønder amtsrådsarkiv. J.nr. 31/22. Udskrift af Tønder byråds forhandlingsprotokol den 22/9 1922.
66. Tønder amtsrådsarkiv. J.nr. 31/22. Brev af 27/9 til Tønder byråd.
67. Kim Furdal: »Højer kommune« og »Løgumkloster kommune« i: Sønderjysk Månedsskrift 1995, s. 323 og 325.
68. Kim Furdal: »En indlemmelsesag i Christiansfeld« i: Sønderjysk Månedsskrift 1993, s. 77 og 82.
69. Henning Strøm: »Inddelingsreformen« bd. 1 i: Kommunalreformen i Danmark, Kbh. 1991, s. 27. De bymæssige kommuner. Betænkning nr. 161, Kbh. 1956, s. 5
70. De bymæssige kommuner. Betænkning nr. 161, Kbh. 1956, s. 94.
71. Henning Strøm: »Inddelingsreformen« bd. 1 i: Kommunalreformen i Danmark, Kbh. 1991, s. 28.
72. Rigsarkivet. 1255. Kommunalreformkommissionen Journal A.
73. Rigsarkivet. 1255. Kommunalreformkommissionen. Amtsundersøgelser Sønderborg. Notat af 10/11 1965.
74. Rigsarkivet. 1255. Kommunalreformkommissionen. Vojens-Skrydstrup. Brev af 2.2 1965.
75. Betænkning nr. 1366. Fordelingen af opgaver i den offentlige sektor. December 1998.

Sociale forsikringer i Sønderjylland – administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?

I nogle forvaltningsgrene er den sønderjyske forsøgsmark enten udtrykkelig udtalt i sit formål (skolevæsenet, den civile personregistrering) eller åbenbar i selve de beslutninger, der blev taget først for Sønderjyllands vedkommende og senere for landet som helhed (politiet, tinglysningen).

Noget anderledes forholder det sig med de sociale forsikringer. Det ligger vel i ordet forsøgsmark, at der skal være tale om en planlagt, praktisk afprøvning af nogle teorier eller ordninger. Men sådan kan man vanskeligt karakterisere processen i henseende til de sociale forsikringer. Tværtimod var både det officielle og det reelle mål fra dansk lovgiverside at få afviklet de tyske ordninger så hurtigt som muligt. Så hvis området alligevel fik præg af 'en slags' forsøgsmark, skyldtes det ikke planlæggerne, men de forsikrede selv. De accepterede ikke godvilligt afviklingen.

De forsikredes reaktion og hvordan planlæggerne blev tvunget til at drive 'forsøgsmark' kunne vel være interessant nok i sig selv. Men det bliver unægtelig ikke mindre interessant af, at der navnlig i 1920'erne og 1930'erne lå en god portion eksplosionsfare i socialpolitikken. I Sønderjylland fik socialpolitikken tilmed ekstra bid i minefeltet mellem dansk og tysk.

I. Den sociale baggrund 1918-1920

De vajende dannebrogspaner, kongens ridt på den hvide hest, blomstersmykkede æresporte og andre indtryk fra genforeningsdagen kunne vel nok udviske nogle af skønhedspletterne fra de sidste 1½ år efter våbenstilstanden – om ikke andet så i den lidt fjernere, kollektive erindring.

Men disse 1½ år var præget af andet end forventningens glæ-

de. Og tilmed bestod forventningens glæde ikke kun af et fromt ønske om at blive dansk igen. Et ganske kort rids af dette 'andet' kan være nødvendigt. Ellers er det svært at forene det overlevede billede af forventningsfulde og glade sønderjyder, hvis lykke var gjort ved at blive genforenet med Danmark, med reaktionerne på dansk social lovgivning og forvaltning i 1920'erne.

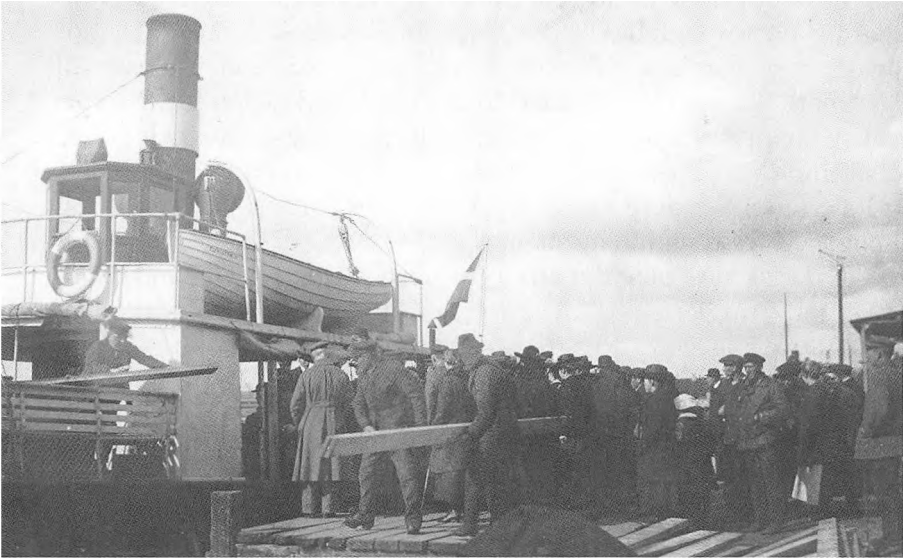
Efter mere end fire års krig var den sociale nød stor. Mange hjem manglede stadig den mandlige forsørger, enten fordi han blev derude, som man sagde, eller fordi han endnu var i fangenskab eller lå på lazaret et sted nede i Tyskland, måske med varige mén på sjæl og krop. Kvinderne havde hjulpet sig, som de bedst kunne under krigen, men det er sigende for situationen, at de sønderjyske rigsdagsmænd i 1921 støttede oprettelsen af et rekreationshjem for kvinder, der var blevet svækkede af overanstrengelse og underernæring under krigen.¹ Kvindernes anstrengelser i lo og lade, på markerne og med det udviklede krigsbureaukrati havde dog ikke kunnet forhindre, at det nordslesvigske landbrug var udpint ved verdenskrigens afslutning. Ikke alene havde landbruget lidt under mangel på arbejdskraft, der var også mangel på foderstoffer og kunstgødning.

Men de såkaldte selvforsørgere, landhusholdningerne, sultede dog i det mindste ikke. Underernæringen mærkedes derimod i byerne, hvor knappe rationer på brød, mælk, æg, margarine osv. gjorde befolkningen modtagelig for sygdomme, ikke mindst tuberkulose og kirtelsygdomme.²

Også i de sønderjyske købstæder havde man ved verdenskrigens afslutning arbejder- og soldaterråd. Ganske vist blev den tyske revolution i 1918 relativt hurtigt bragt til afslutning og afløst af et socialdemokratisk styre med en administration, der hvilede på de gamle statslige institutioner. Men også under den nye, tyske regering gærede den sociale uro. Endnu i efteråret 1919 måtte landråden i Haderslev f.eks. acceptere, at et arbejderråd fik myndighed til at ekspropriere smør. I Sønderborg havde et stort arbejdermøde vedtaget at øve selvtægt og om nødvendigt konfiskere, hvad der ikke længere kunne skaffes på rationeringsmærkerne.³

Der »herskede den største lovløshed i afstemningsområdet«, som det hed i det forslag fra november 1919, der skulle bringe ro omkring ernæringsituationen.⁴

Umiddelbart før den nye høst i 1919 havde ernæringsmyndig-

Grænsehandel anno 1919, men en mere mangelbestemt af slagsen end vi kender det i dag. Og damperen her i Aarøsund gik ikke til Flensborg, men til Assens. Skibet hed »Turisten«. Foto: C.C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

hederne i både Haderslev og Sønderborg oplevet at stå med tomme hænder, når befolkningen kom for at indløse deres brødmærker. Ind mod vinteren blev især brændselsspørgsmålet et presserende problem, fordi Tyskland ikke som lovet leverede kul til Nordslesvig i bytte for det kvæg, der blev sendt sydpå.

Brød og brændsel: Det var livsnerven i såvel den private husholdning som i samfundsøkonomien. By- og især arbejderbefolkningens tålmodighed blev yderligere sat på prøve, fordi kornet i virkeligheden var til stede i landsdelen, hengemt i lader hos bønder, der ventede på de bedre tider.

Landmændene var blevet lovet, at deres korn alene skulle bruges til at brødføde Nordslesvig; men det løfte var ikke tilstrækkeligt befordrende for den overvejende dansksindede landbefolkningens lyst til at aflevere kornet, sådan som man ellers var forpligtet til efter de forskellige kornregulerende systemer, der var gennemført i såvel Tyskland som Danmark under krigen. Årsagen var enkel: Ved en snarlig genforening med Danmark og med en afregning i kroner og øre, ville kornet indbringe bønderne en langt bedre pris.

Der var også de bønder, som ikke kunne vente på Genforeningen og de forventeligt bedre tider, men som i stedet lod landbrugsprodukter smugle over på den anden side af grænsen til Danmark. Derved var de med til at tappe landsdelen for de i forvejen knappe ressourcer. Smughandel blev også drevet i større eller mindre målestok af byboere og var generelt efter »alles udtalelser i Sønderjylland et af de mest ordensopløsende og lovløshed fremmende momenter.«⁵

Fra dansk side blev det anset for nødvendigt at gribe ind, både over for smugleriet og over for landmændenes obstruktion af kornafleveringerne. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg vedtog at bevilge 4 mio. kr., som blandt andet skulle bruges til at afregne med landmændene i kroner og ører til danske maksimalpriser for korn, der blev afleveret rettidigt. Blev kornet derimod afleveret senere end de fastsatte terminer, måtte bønderne se sig betalt i mark til tyske priser. For at modvirke smugleriet blev der indsat forhøjet grænsekontrol, og marinen afpatroljerede Lillebælt.⁶

Senere, i april 1920, måtte landsdelen have tilført yderligere midler. Det var denne gang foderstoffer, der var akut mangel på. Følgen var, at svin og kreaturer blev slagtet, og det sidste fik betydning for landsdelens forsyning af mælk og smør. På det tidspunkt var budgettet på de 4 mio. ifølge landbrugsministeren allerede overskredet med 7-800.000 kr.⁷

Ikke kun de sociale konsekvenser råbte på en dansk indgriben. Samtidig med at tyskerne ikke overholdt løftet om at forsyne Nordslesvig generelt med brændsel og sukker, lod de før afstemningen rigelige mængder af fedt og flæsk tilflyde Flensborg, og kul blev sendt både til Tønder og Flensborg, hvor det dansk-tyske sindelag endnu kunne være et åbent spørgsmål.⁸ Over for et sådan muligt tysk »stemmekøb« kunne danskerne ikke forsvare at lade stå til.

Som antydning var den forestående genforening med til at gøre en ustabil situation endnu mere usikker. Høje landbrugspriser i Danmark måtte for landmændene virke løfterigt og forjættende. For byernes befolkninger derimod var danske kornpriser på 5-6 gange prisen i Tyskland mildest talt bekymrende. Over for en række arbejdsgivere fik arbejderne dog efterhånden sat igennem, at deres løn skulle udbetales i kroner og øre, og de blev derved nogenlunde rustede til Genforeningen.

Mens priserne steg og markkursen faldt, voksede kravet om indførelse af kronemønt. Sønderjylland havde stemt sig tilbage til Danmark, men i ventetiden frem til Genforeningen blev den økonomiske situation for sønderjyderne stadig ringere. Utålmodigheden førte i foråret 1920 til uro og en lang række strejker. Her demonstreres for kronemøntens indførelse på Gravene i Haderslev i april eller maj 1920. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Den magt besad samfundets dårligst placerede ikke, de gamle, de syge, de invaliderede. Fra dansk side var der i første omgang særlig opmærksomhed på krigsinvaliderne og de faldne soldaters efterladte. Deres rente var i forvejen beskeden, hævdede H.P. Hanssen i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, og skulle renten omveksles til dagskurs, ville den blive næsten værdiløs –

og da der er megen uro hos alle disse mindre bemidlede mennesker, ville det være af meget stor betydning, om man allerede forud for afstemningen kunne få fastslået, at disse småbeløb skulle udbetales til parikurs i fremtiden, det vil sige, at de får 8 kr. for 9 mark.⁹

For Danmark ville omkostningen altså i første omgang, hvis en sådan ordning blev gennemført, blive den reelle kursforskel mellem de to valutaer.

Udvalget mente dog på dette tidspunkt at måtte vide noget mere om antallet af krigsinvalidere og efterladte. Derfor nøjedes man med at sende H.P. Hanssen ned til Vælgerforeningen for Nordslesvig med en sympatitilkendegivelse. Den skulle tjene som en forsikring om, at krigsinvaliderne og de efterladte ikke på grund af valutaforholdene pludselig ville få deres beskedne renter udhulet. Og allerede inden Genforeningen i juni udbetalte den danske stat da også renter til krigsinvaliderne.¹⁰

Til fordel for de socialt dårligst stillede blev der oprettet en udligningskasse, som skulle afhjælpe følgerne af overgangen fra tysk til dansk valuta. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg vedtog først den 26. marts at sende lovforslaget videre til Folketinget, men hovedlinjerne var blevet fastlagt ved mødet den 3. februar, altså en uge før afstemningen i 1. zone. Det var ifølge Niels Neergaard af stor vigtighed, fordi valutaforholdene netop var et af den tyske agitations krasseste midler.¹¹

Som antydning lå der flere motiver bag de danske tilskud til landsdelen allerede før Genforeningen. Foruden det helt åbenbare at bringe Sønderjylland på fode og give befolkningen tålelige vilkår, som naturligvis var et mål i sig selv, så skulle saltvandsindsprøjtningen dels dæmpe den sociale uro, dels danne modvægt til de tyske forsøg på med flæsk og kul at påvirke den nationale stemning.

Hvad befolkningen angik, var den gennem mere end et halvt århundrede blevet oplært i at kæmpe for sin (nationale) ret, og gennem de sidste seks år også at kæmpe for brød på bordet. Er det en generalisering at sige, at disse kampe havde skabt en stædig og lidet autoritetstro befolkning, så vil det i løbet af de følgende sider vise sig, at det i det mindste i denne sammenhæng er en generalisering, som er lettere at arbejde med end den tabte datter, der, dybt begrædt, vendte frelst tilbage.

II. De mulige sociale forsøgsmarker

At krigsinvaliderne og de efterladte skulle forsørges også efter Genforeningen stod ikke til debat. Derimod stod det ikke klart, hvem der skulle betale. Fra dansk side blev det besluttet at gå ud fra, at forsørgelsen skulle ske på tysk regning. Det var jo i tysk krigstjeneste, at soldaterne havde pådraget sig deres skader og kvinder og børn mistet deres forsørger. Det havde været dårlig

dansk taktik formelt at påtage sig byrden ved at udstede en lov, der fastslog statens forpligtelse til at forsørge invaliderne. Derfor blev resultatet en midlertidig lov, som udtrykkeligt hvilede på de rentesatser og tillæg, som var gældende i Tyskland pr. 5. maj 1920.¹² Derved var markeret en forventning om at få pengene refunderet fra Tyskland.

De sønderjyske krigsinvaliders situation og stilling i samfundet var så markant anderledes end danske militære invaliders, der alle var kommet til skade i fredstid, at det ikke var relevant at gennemføre sønderjysk lovgivning i Danmark. Derimod var der enkelte røster, som hævdede, at man også her burde overføre dansk lovgivning og praksis til Sønderjylland. Valget faldt dog i første omgang, indtil spørgsmålet om betaling var blevet slået endelig fast, på en tillempet tysk model.

De øvrige sociale love var fra lovgiverside som nævnt heller ikke tiltænkt rollen som forsøgsmark. I den tyske lovgivning kunne der ellers være fundet inspiration til at udfylde et par huller i den danske. Det gjaldt navnlig invalide- og privatfunktionærforsikringen, som endnu ikke eksisterede i Danmark.

Vælgerforeningen for Nordslesvig var en meget vigtig sparingspartner for Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg ved udformningen af særlovgivningen i 1920. Kr. Refslund Thomsen, som siden oprettelsen af Vælgerforeningens Arbejdersekretariat i 1908 havde bestridt hvervet som sekretariatets leder og nu var formand for Vælgerforeningens Arbejderudvalg, redegjorde på et udvalgsmøde i december 1918 for den sociale lovgivning i Danmark. Redegørelsen mundede ud i den konklusion, at den danske lovgivning gav mange fordele, og desuden hvilede den på et mere praktisk grundlag end den tyske.¹³ Men Kr. Refslund Thomsen støttede sig af naturlige grunde især på eksempler fra syge- og ulykkesforsikringen.

Helt så uforbeholden var Arbejderudvalget ikke i den endelige betænkning, som blev indgivet til regering og rigsdag i slutningen af april 1919:

Det bør tilstræbes, at de rettigheder, den nordslesvigske arbejderstand har erhvervet efter tysk sociallovgivning, opretholdes, men at forholdet til de tyske forsikringsinstitutioner i øvrigt afvikles så hurtigt som muligt.¹⁴

Arbejderudvalgets forslag til, hvordan denne formålserklæring i henseende til invalideforsikringen, ulykkesforsikringen, sygefor-

sikringen og privatfunktionærforsikringen kunne føres ud i livet, blev i mangt og meget også fulgt af Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg.

Invalide- og privatfunktionærforsikringen vil som de mest oplagte forsøgsmarker blive behandlet selvstændigt. Her var jo tale om rettigheder, som sønderjyderne havde opnået under tysk herredømme, og som ikke umiddelbart ville kunne tilgodeses af dansk lovgivning, tillemptet eller ej. Afhandlingens tre hovedområder bliver dermed:

- Forvaltningen af den midlertidige lov om forsørgelse af krigsinvaliderne indtil den endelige lov i 1924,
- den problematiske afvikling af den tyske invalideforsikring frem til socialreformen i 1933, og
- det, som *skulle* have været afviklingen af privatfunktionærforsikringen; men som i virkeligheden blev en fortsættelse af den tyske forsikring med først Det sønderjyske Ulykkesforsikringsudvalg og siden Invalidenævnet som udbetalings- og indbetalingskontor.

Derudover vil et afsnit tage spørgsmålet om den nationalpolitiske slagmark op inden for alle tre felter. Ordningerne vedrørende syge- og ulykkesforsikringen skitseres derimod i relativt korte træk nedenfor.

Forinden skal dog kort nævnes en væsentlig ramme for administrationen af de sønderjyske sociale forsikringer efter 1920, nemlig den dansk-tyske traktat af 10. april 1922. Traktaten fastlagde den praktiske gennemførelse af Versaillestraktaten og bestod af en række overenskomster, herunder også én specielt om gennemførelsen af Versaillestraktatens artikel 312. I den var det blevet bestemt, at der ved Sønderjyllands genforening med Danmark skulle medfølge en passende andel af de tyske forsikringsanstalters reservefonde. Dem havde sønderjyderne jo bidraget til i årene forud for 1920. Overenskomsten om gennemførelsen af Versaillestraktatens artikel 312 indeholdt den mere detaljerede fordeling af forpligtelser og rettigheder på dansk og tysk side i henseende til invalide-, ulykkes-, syge- og privatfunktionærforsikring. En anden overenskomst fastlagde tilsvarende forpligtelserne i forhold til krigsinvalidere og pensionerede embedsmænd. Aftalen af 10. april 1922 kommer vi derfor til at høre om hen ad

vejen. Aftalen fik afgørende indflydelse på senere dansk lovgivning, navnlig i henseende til krigsinvaliderne.

1. Sygeforsikringen

Der var især to principielle forskelle mellem den danske og den tyske sygeforsikring. I Tyskland var sygeforsikringen tvungen for arbejderklassen og den lavere middelklasse.¹⁵ I Danmark var sygeforsikringen frivillig for alle. I Tyskland tilvejebragtes kassens midler dels gennem arbejdsgiverbidrag (med 1/3) og gennem de forsikredes bidrag (med 2/3). De frivilligt forsikrede betalte hele bidraget.¹⁶ I Danmark var arbejdsgiverne helt fritaget for at yde bidrag, til gengæld ydede stat og kommune et tilskud til sygekasserne, og Vælgerforeningens Arbejderudvalg vurderede, at byrden for de forsikrede i Danmark ikke var så stor som i Tyskland. Begge disse principielle forskelle talte efter Arbejderudvalgets mening til dansk fordel.

Derimod anså man det for delvist at være en gevinst, at de tyske sygekasser var større end de danske sognekasser. Dog var organisationen af det tyske sygekassevæsen upraktisk. Der fandtes hele fire typer af sygekasser, hvoraf to, »Ortskrankenkassen« og »Landkrankenkassen«, var repræsenteret i Nordslesvig.¹⁷ De to andre former var bedriftssygekassen og lavssygekassen.¹⁸ To typer sygekasser i Nordslesvig lyder måske ikke så slemt, men det gav dog forskellige kombinationsmuligheder:

I hver af Aabenraa og Haderslev kredse (amter) fandtes der én Ortskrankenkasse, hvor industriens arbejdere, håndværkssvende og medhjælpere var forsikrede, og én Landkrankenkasse, hvor tyendet både i byerne og på landet samt landarbejderne var forsikrede. I Sønderborg Kreds fandtes fire lokalt afgrænsede Ortskrankenkassen, hvor udelukkende bopæl afgjorde, hvor man var forsikret. Endelig var der i Tønder Kreds to Ortskrankenkassen, én for byen og én for landdistrikterne – samt én Landkrankenkasse.

Arbejderudvalget pegede på modellen fra Sønderborg som den efterfølgelsesværdige. Det var jo også den, som mest lignede den danske. At de fire sygekasser hver for sig dækkede et lidt større område end de danske blev som nævnt betragtet som en fordel.¹⁹

Men de lidt større sygekasser blev ikke en realitet. Frem for nogle få håndfulde sygekasser oprettedes i løbet af 1920 hened

100 sognekasser samt en sygekasse for hver af købstæderne og flækkerne. I februar 1921 havde 60 af disse sygekasser opnået statsanerkendelse, og man arbejdede på det tidspunkt for en sammenslutning under en eller flere centralforeninger, ligesom det var sket i det øvrige Danmark.²⁰

Der synes ikke at have været tøven hverken i Vælgerforeningen i Sønderjylland eller i Rigsdagspartiernes Udvalg på Christiansborg: Målet var at gennemføre den danske ordning i Sønderjylland og ikke omvendt. Andet ville næsten også have været mærkeligt. Hvis der var noget, danskerne var stolte af, så var det sygeforsikringen. Ad frivillighedens vej havde man opnået en mindst lige så høj forsikringsgrad, som man ved tvang havde opnået i Tyskland. Sygeforsikringen var det danske forsikringsprincip par excellence, så dansk som noget, opstået og støttet som en græsrodsbevægelse næsten, baseret på »folkelighed, frivillighed og selvstyre.«²¹

Det betød dog ikke nødvendigvis, at det var problemløst at gå fra det påtvungne til det frivillige. Kunne man regne med, at sønderjyderne i deres nyerhvervede frihed straks ville søge over i nye sygekasser for igen at binde sig til at yde faste bidrag? Med betænkeligheder som denne og med konkrete forslag fik Vælgerforeningens Arbejderudvalg i Aabenraa en vis betydning for loven om midlertidig sygeforsikring i Sønderjylland:²²

I en overgangsperiode på ca. 6 måneder (frem til 31. december 1920) skulle 'tvangssygekasserne' fortsat fungere, men med et statstilskud svarende til det, som de danske frivillige sygekasser fik. Ved afslutningen af overgangsperioden skulle tvangssygekassens formue så fordeles på de frivillige syge- og begravelleskasser, der var blevet oprettet inden for tvangssygekassens område.²³ En længere periode end 6 måneder havde sygekasseinspektør H. Daniel advaret mod, fordi man derved kunne risikere at forvænne sønderjyderne med *både* arbejdsgiverbidrag og statstilskud.²⁴

At tvangssygekassens formue skulle bruges til fordeling på de nye frivillige sygekasser, var selvfølgelig en spore både for oprettelsen af og indmeldelsen i disse kasser. Dertil kom, at loven åbnede mulighed for, at tvangssygekassens forretningsfører fik en form for provision for hvert frivilligt sygekassemedlem, han kunne mønstre.²⁵ – Det var måske ikke nogen dårlig ide. I det mindste havde Jens Kristian Møller, formand for de danske syge-

kassers forretningsudvalg, på sine rejser i Sønderjylland oplevet vrangvilje fra nogle sygekassebestyrere over for det nye system, fordi det var nyt og derfor også besværligt, og hos en enkelt tillige mødt det synspunkt, at systemet med de lokalt selvstyrende kasser var uigennemførligt, fordi folk på landet ikke forstod at styre en kasse. Men i den almindelige befolkning var der begejstring for det danske system. Trist blot, at nogle allerede havde nået at lade sig snyde af nogle private forsikringsagenter på hugst. Oplysning var det bedste middel til en gennemførelse af det frivillige danske, statsanerkendte sygekassevæsen, konkluderede Møller.²⁶

Trods alt var problemerne overskuelige, og måske fordi det danske sygekassevæsen *var* godt og havde en udmærket overtalelseskraft i sig selv, bar bestræbelserne som antydet hurtigt frugt.

2. Ulykkesforsikringen

Også for ulykkesforsikringen blev Vælgerforeningens oplæg afgørende for udformningen af den sønderjyske overgangsordning.

Der skulle være en overgangsperiode på kun en enkelt måned. Arbejdsulykker fra før Genforeningen til og med én måned efter den sønderjyske lovs ikrafttræden skulle behandles efter denne, alle senere efter almindelig dansk lovgivning. Efter én måneds forløb ville der altså ikke falde yderligere ulykkestilfælde ind under den sønderjyske lov. Derfor var det også muligt at sætte dato på arbejdsgivernes bidrag til forsikringen: Når der var betalt bidrag i 10 år, skulle der være oparbejdet en fond, der var tilstrækkelig stor til, at alle resterende rentekrav kunne udbetales fra den.

Vælgerforeningen foreslog også, at Arbejderforsikringsrådet i København skulle have den endelige afgørelse i henseende til fastsættelsen af renten – og endelig var det blevet pointeret, at man for at fremskynde afviklingen af ulykkesforsikringen skulle åbne adgang til at afløse renterne ved en kapitaludbetaling én gang for alle.²⁷

Afvikling var målet. Og den afvikling måtte gerne ske så hurtigt som muligt, som f.eks. ved en sådan 'kapitalaffindelse'.

Ønsket om at få særordningen afskaffet hurtigere end blot ved naturlig afvikling (efterhånden som folk overvandt følgerne af

ulykken eller døde) blev yderligere forstærket af kaotiske valutaforhold og uafklarede spørgsmål i forholdet mellem de danske og tyske forsikringsmyndigheder. Her lå en enkelt ting dog fast fra begyndelsen: Man sigtede mod en gennemførelse af det tyske princip, at 'Unfall folgt Betrieb',²⁸ hvilket ville sige, at det ikke var den ulykkesramtes bopæl der afgjorde, hvorfra renterne skulle komme; men derimod hvor virksomheden var placeret. Det var altså meningen, at arbejdsgivere i det genforenede Sønderjylland skulle bidrage til deres 'egne' ulykkesramte, uanset om disse nu opholdt sig nord eller syd for grænsen. Modsat måtte en ulykkesramt, der efter ulykken var flyttet til Sønderjylland sydfra, gøre sig forhåbning om at modtage renter fra det tyske Berufsgenossenschaft. Dette var den mest 'retfærdige' løsning for arbejdsgiverne, men, som det skulle vise sig, rigtignok ikke særlig praktisk at håndtere.

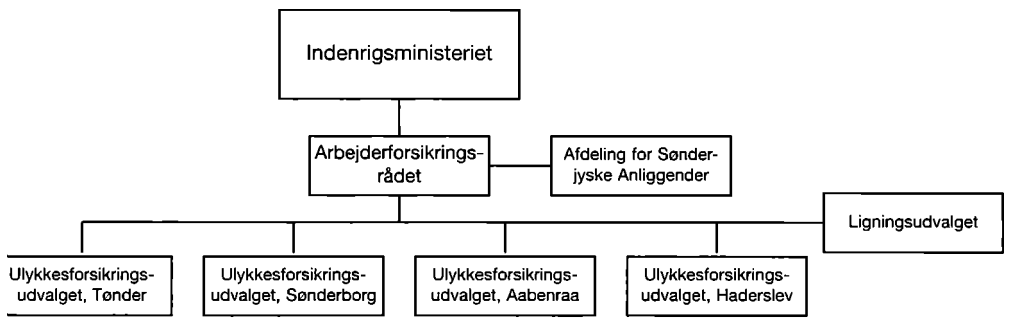
Ved loven af 28. juni 1920 blev der i hver af de fire sønderjyske amter oprettet et ulykkesforsikringsudvalg. Udvalgets opgave bestod i at ligne og inddrive de fornødne bidrag fra de sønderjyske arbejdsgivere. Bidragene skulle sammen med amtets andel af de tyske reservefonde indgå i ulykkesforsikringsfonden, hvorfra de løbende renter blev udbetalt. Desuden skulle der ved hjælp af bidragene oprettes en reservefond i en størrelsesorden, der gjorde det muligt at afvikle alle erstatningskrav i løbet af 10 år.²⁹

De sønderjyske arbejdsgivere kom til at betale stort set hele gildet, for det blev hurtigt fra de forskellige tyske virksomhedsforbund gjort gældende, at der slet ikke var opsparet nogen betydelige kapitaler i reservefonde.³⁰ Som vi skal se med invalideforsikringen, havde spørgsmålet om reservefonde eller ej dog mindre betydning. Inflationen ville alligevel have udhulet beløbet, inden det var kommet til udbetaling.

Foruden de fire ulykkesforsikringsudvalg blev der nedsat et fællesudvalg. Dets opgave var at sikre en ensartet ligning på de sønderjyske arbejdsgivere i alle fire amter – og det fik da også navn af Ligningsudvalget for de Sønderjyske Landsdele. Formanden for dette fællesudvalg blev amtmanden i Haderslev, V. Haarløv.

Ulykkesforsikringsudvalgene med de tilhørende administrative kontorer skulle altså sørge for, at der blev indkrævet bidrag og udbetalt renter. Samme opgave, omend med en lidt anden

Den sønderjyske ulykkesforsikrings organisation 1920-1927

ram 1

målgruppe, fik udvalgene i forhold til invalideforsikringen. Når der ses bort fra den første måneds ulykkestilfælde, kom der ingen *nye* sager for udvalgene at tage stilling til, hverken vedrørende invaliderede eller vedrørende ulykkesramte. Udvalgene bestræbte sig tværtimod på at afvikle ulykkesrenterne ved de nævnte kapitalaffindelser. Invalide- og ulykkesrenternes relative størrelse var i det store hele fastsat, og når Ligningsudvalget sikrede en ensartet ligning på arbejdsgiverne, var også den side af opgaven i princippet rent forretningsmæssig – et spørgsmål om beregning af den enkeltes bidrag og indkrævningen af det.

Allerede i 1923 mente amtsassessor J. Smith i Haderslev, at man kunne indskrænke det administrative apparat og slå udvalgene sammen til ét kontor for sociale renter. Kontoret skulle have en afdeling for ulykkesforsikring og en afdeling for invalideforsikring. Invalideforsikringsagerne var i den grad rutinemæssige, at de kunne afgøres af kontorets direktør. Afdelingen for ulykkesforsikring skulle derimod bestå af to udvalg, et for landbruget og et for industrien. Disse to udvalg kunne passende afgøre spørgsmål om ændringer af renten, bevilling af kapitalaffindelse og ligning på arbejdsgiverne. Sager om invaliderenter kunne indannes for Indenrigsministeren og sager om ulykkesrenter til Arbejderforsikringsrådet.³¹

Det var ikke et forslag, som nød tilslutning fra nogen af de fire amtmænd, ikke engang Viggo Haarløv i Haderslev. Det kan ses af en afsluttende henstilling til Indenrigsministeriet i det brev, Haarløv skrev på vegne af Ligningsudvalget efter mødet den 29. juni: Administrative ændringer burde foreløbig udsættes, indtil

en større reform af lovgivningen var nødvendig.³² Der var enighed om, at det tværtimod var udgiftsbesparende at opretholde fire udvalg. Lokalkendskabet gjorde det muligt at føre en virksom kontrol og dermed også at få skåret renterne ned, når der var grund til det. Amtsassessoren i Tønder, P.C. Stemann, pegede desuden på den utilfredshed, der ville opstå hos rentenyderne, når de blev afvist ved amtskontoret og henvist til en helt anden egn af Sønderjylland.³³

Indenrigsministeriet tog på dette tidspunkt amternes henstilling til følge; men det er klart, at et administrativt apparat med fire udvalg og kontorer stod i et stadig større misforhold til opgaven, efterhånden som intentionen om at få afviklet de sønderjyske forsikringer skete fyldest. Så ved loven af 11. juli 1927 blev udvalgene slået sammen til ét, som fik adresse i Haderslev. Kontorleder blev amtsassessor J. Smith.

Loven blev ikke gennemført uden protester fra de tre af amterne, mens Viggo Haarløv i Haderslev denne gang gav tanken sin tilslutning.³⁴ I protesterne blev der atter henvist til, at det, man måske sparede på administrationen, blev sat til på manglende kontrol og for høje renter til de ulykkesramte.

Foreløbig blev der i de tre øvrige amter opretholdt et kontor, som primært skulle bistå ved ligningen på arbejdsgiverne. For Tønder Amts vedkommende var ligningen dog et afsluttet kapitel: Fonden var her nået godt og vel op på det beløb, som den sønderjyske lov havde bestemt skulle nås i løbet af 10 år. Arbejdsgiverne måtte endda have penge tilbage.

De administrative forandringer fandt ikke sted helt uden skærmydsler. F.eks. var postmesteren i Sønderborg meget forarget over den rodede måde, som Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev udfærdigede listerne over rentenydere på. På postkontoret var der konstateret ni fejl i angivelserne af modtagernes navne. Ved udbetalingen protesterede rentenydere over det beløb, de modtog. Og endelig var det samlede beløb til udbetaling ved posthuset modtaget for sent:

Postkontoret må anmode om at få pengene tilsendt rettidigt og listerne udfærdiget fejlfrit efter det af Sønderborg Amts Forsikringskontor tidligere fulgte system.³⁵

Selvfølgelig skulle de fire sønderjyske amtmænd sikre, at arbejdsgiverne i deres respektive amter ikke blev pålagt større

udgifter, end det samlede omfang af ulykker indtil 28. juli 1920 nødvendiggjorde. Alligevel må det umiddelbart undre, at de som embedsmænd kunne forsvare opretholdelsen af fire forsikringsudvalg stadig i 1927. At netop Viggo Haarløv i Haderslev var den eneste undtagelse understreger næsten, at der var mere almindelige regionale interesser på spil end den at spare penge på renterne.

Amtmændenes modvilje mod at give slip på ulykkesforsikringsudvalgene er så meget desto mere forundrende, som især ulykkesforsikringen gav meget bøvl med de tyske forsikringsinstitutioner, og det var bøvl, som de tilsyneladende også måtte sande meget bedre kunne løses af ét centralt udvalg. I det mindste skiftedes de i nogen grad til at tage forhandlingerne. Efter at Haderslev Amts Ulykkesforsikringsudvalg i 1922 havde forhandlet med Schleswig-Holsteinischer Landwirtschaftlicher Berufsgenossenschaft blev det således i august 1922 overladt Aabenraa Amts Ulykkesforsikringsudvalg at forhandle med de øvrige (mindre) forbund, da der skulle findes en ensartet måde at udbetale renterne til de rentenydere, der havde krydset den nye grænse siden ulykkestilfældet.³⁶

Netop den praktiske gennemførelse af gensidigheden blev en langvarig proces. Og herunder ikke mindst at få refunderet de beløb, som de danske forsikringsmyndigheder udbetalte på vegne af de tyske.

På begge sider af grænsen modtog rentenyderne deres penge af de stedlige forsikringsmyndigheder, som så siden indbyrdes skulle afregne. Efter dansk bestemmelse skulle alle rentenydere, bosiddende i Danmark, som var forulykkede før 15. juli 1920, modtage det samme beløb – uanset om byrden tilfaldt Danmark eller Tyskland. Det var altså det 'danske' beløb, ulykkesforsikringsudvalget skulle søge refunderet i Tyskland. Omvendt skulle de tyske forsikringsanstalter have det beløb refunderet, som blev udbetalt til ulykkesramte i Tyskland, der var kommet til skade i Sønderjylland. De danske ulykkesforsikringsudvalg mente i forhandlingerne med tyskerne, at det var naturligt, om de tysk bosiddende også alle blev behandlet efter tyske regler, og at det derfor var dette beløb, som skulle refunderes.³⁷

Imidlertid så de tyske ulykkesforsikringsanstalter sig ikke i stand til at refundere de tillæg, som man fra dansk side ydede til tilskadekomne med mere end 50% erhvervsudygtighed. Tysk

lovgivning gav simpelt hen ikke mulighed for at yde sådanne til-læg til personer af fremmed statsborgerskab. Fra dansk side, dvs. ulykkesforsikringsudvalgene, så man dog stort på dette og yde-de alligevel på sin side et tillæg modsvarende de tyske til de tysk bosiddende.³⁸

Storsindet kan man sige. Men sagen var, at beløbene ikke spil-lede den store rolle. Ved den første afregning i 1924 havde den vigtigste af de tyske ulykkesforsikringsanstalter et krav på 11 bil-lioner mark til Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev. En reg-ning, som blev betalt med 168 kr. Da udvalgets modregning var så forsvindende, at beløbet nærmest ikke lod sig udregne, gav udvalget afkald på det.³⁹

Anderledes forholdt det sig efter den tyske pengeombytning. Nu stod det klart, at storsind kunne blive dyrt. Der blev opnået en acceptabel aftale med det største af de interesserede tyske for-sikringsforbund, den for landbruget, derimod kneb det med de industrielle forbund, der kun ville refundere de udbetalte beløb i papirmark. Da en tilstrækkelig refusion ikke kunne ventes, standsede udvalgene i Haderslev og Aabenraa derfor udbetalin-gen til de rentenydere, som var kommet til skade i Tyskland, men nu boede i de to amter. Sønderborg og Tønder amters ud-valg fortsatte derimod udbetalingerne på tyske præmisser, og på det grundlag fortsatte de tyske forsikringsforbund med også at betale renter til i Tyskland boende personer, der var kommet til skade i Sønderborg og Tønder amter.⁴⁰ Først i maj 1928, dvs. efter at de fire ulykkesforsikringsudvalg var blevet til ét, lykkedes det Ulykkesforsikringsudvalget at få bragt tyskerne til forhandlings-bordet med et tilfredsstillende resultat, således at renterne igen blev udbetalt over hele linjen.⁴¹

Generelt blev perioden 1920-1940 kendetegnet af en zigzag-kurs mellem forskellige fremgangsmåder. Fra 1928 lå det dog *no-genlunde* fast, at det danske ulykkesforsikringsudvalg udbetalte renterne til ulykkesramte, der boede i Danmark. Var de kommet til skade i Tyskland, fik de rente efter tyske regler. På tilsvarende måde udbetalte tyske forsikringsorganisationer også renterne til bosiddende i Tyskland, der var blevet ramt af en arbejdsulykke i Danmark, men det skete efter danske regler og var i sidste ende finansieret af danske arbejdsgivere.

Valutaforholdene var imidlertid stadig ustabile, og det gjorde det vanskeligt at beregne refusionsbeløbene mellem de to landes

forsikringsorganisationer. Amtsassessor J. Smith mente derfor, at man for at undgå unødige besvær burde tilskynde til kapitalaffindelse: Jo hurtigere, ulykkesforsikringsudvalgene fik afregnet med de tilskadekomne, der nu var flyttet til Tyskland, desto bedre. Her løb man imidlertid ind i et nyt problem: Hvordan skulle kapitalaffindelsen ske, til hvilken pris kunne udvalgene og de tyske forsikringsforbund 'købe sig fri' – og kunne man tvangskapitalisere de mindre ulykkesrenter – altså uden rentenyderens samtykke?

I første omgang (december 1927) mente Ulykkesforsikringsudvalget, at man kunne følge den tyske forsikringslovgivning, der gav mulighed for at affinde rentenydere med den mindste rentesats (10 %) til tre gange årsrenten uden at indhente vedkommendes samtykke.⁴² Da det viste sig, at rentenyderne i høj grad var tilbøjelige til at få renten kapitaliseret (måske ikke mindst efter en 3-4 årig periode med betalingsstandsning), var der selvfølgelig så meget desto mindre grund til at tvangsaffinde de små renter – og, mente udvalget, i betragtning af de stedfindende forhandlinger desuden inopportun.⁴³ Et resultat af forhandlingerne med tyskerne måtte udvalget dog vente længe på. Det samme gjaldt en godkendelse af de mange aftaler om kapitalaffindelse, som udvalget havde indgået.⁴⁴ Nu, hvor forhandlingerne var blevet placeret på ministerieniveau, var det som om, danskerne havde svært ved at få hold på tyskerne. Tilsyneladende gik de helt deres egne veje: Der blev gennemført kapitalaffindelser uden om alle aftaler, og ved en nødforordning i 1932 blev pludselig alle renter til ulykkesramte med en erhvervsreduktion på under 20% annullerede.⁴⁵

Danskerne stod altså over for et fait accompli, da forhandlingerne endelig i november 1932 bragte parterne sammen, men selv om der blev opnået en aftale, var der ikke basis for ordnede forhold. Den tyske regering brød aftalen for et godt ord, hvilket dog ikke forhindrede dem i at påstå, at de senere danske tvangskapitaliseringer var uden for enhver berettigelse.⁴⁶

At Danmark og Tyskland i størrelsesforholdet var at ligne med David og Goliath blev på mange måder tydeligt igen i 1930'erne. Det gjaldt også i forhandlingerne om de sociale forsikringer. Det meget træge og svære forhandlingsmiljø mellem de to lande bliver nærmere beskrevet i forbindelse med privatfunktionærforsikringen.

3. Øvrig sociallovgivning

Foruden de fire store forsikringer og krigsinvalidforsørgelsen, var der også en række andre sociale spørgsmål, der krævede en afklaring ved Genforeningen. Her skal blot hurtigt ridses op, at store dele af den danske sociale lovgivning blev gennemført umiddelbart eller med ganske få, midlertidige lempelser i Sønderjylland. Det gjaldt alderdomsunderstøttelsen, arbejdsanvisningen, arbejdsløshedsforsikringen samt boliglovgivningen, fabrikslovgivningen, den arbejdsretlige lovgivning (Den faste Voldgiftsret og loven om forligsmægling ved arbejdsstridigheder) og lovgivningen om hjælpekaserner.

Fattigloven som sådan var man fra både sønderjysk og dansk side mere tøvende overfor. Sønderjyderne udtrykte gennem H.P. Hanssen ønske om færrest mulige ændringer i forhold til den gældende (tyske) lovgivning. Og kontorchef Vedel fra det danske Indenrigsministerium mente det heller ikke umagen værd, fordi den danske fattiglovgivning stod foran en gennemgribende revision. Han pegede her især på forskelle mellem dansk og tysk fattiglovgivning i henseende til opnåelse af forsørgelsesret i en kommune, og der kunne være grund til at ændre den danske lovgivning på dette område.⁴⁷

Lovforslaget, som blev fremsat af indenrigsministeren, var da også et kludetæppe af dansk og tysk lovgivning. Det underudvalg under Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, som så på fattiglovgivningen (udvalget vedrørende indførelse af kommunal administration), havde vanskeligt ved at forestille sig, hvordan ordningen ville virke i praksis, men indstillede regeringens forslag med forskellige ændringer til vedtagelse, da

der på den ene side ikke fra regeringen på nærværende tidspunkt [februar 1920] har kunnet foreligge en samlet fattiglov for de sønderjyske landområder (...) og at der på den anden side påtænkes en gennemgribende revision af den almindelige danske fattiglovgivning.⁴⁸

I løbet af de umiddelbart følgende år blev der da også taget fat på den danske sociallovgivning: Invalidforsikringen i 1921 og aldersrenten i 1922. Lov om aldersrente af 7. august 1922 ophævede § 10 i Lov om det offentlige fattigvæsen, hjælpekaserner, alderdomsunderstøttelse samt understøttelse til børn af enker i de sønderjyske Landsdele (bestemmelsen om alderdomsunderstøttelse).

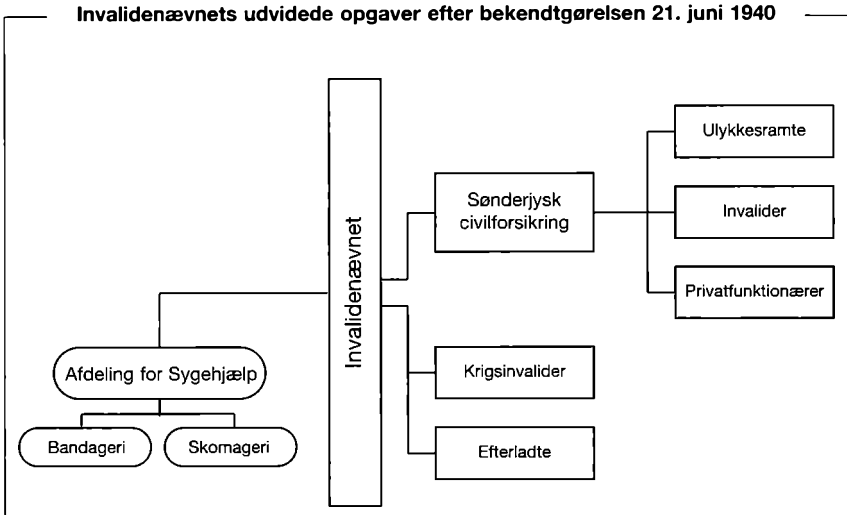

Diagram 2

Den civile invalideforsikring og privatfunktionærforsikringen blev ligesom ulykkesforsikringen administreret af de fire ulykkesforsikringsudvalg, indtil disse i 1927 blev slået sammen til ét. Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele fungerede frem til 1940, hvorefter Invalidenævnet i Sønderborg overtog opgaven også med de civile forsikringer.

Invalidenævnet havde siden 1921 været det organ, der – først under Finansministeriet siden under Socialministeriet – administrerede understøttelsen til krigsinvalidere og faldne soldaters efterladte.

III. Rammerne for krigsinvalideforsørgelsen

1. Tysk eller dansk krigsinvalideforsørgelse?

Næppe på noget andet område eksisterede der ved Genforeningen så mange åbne spørgsmål som i forhold til krigsinvaliderne. Og det var tilmed spørgsmål af ganske afgørende økonomisk karakter som, hvor mange krigsinvalidere og efterladte var der tale om? Og hvem skulle betale?

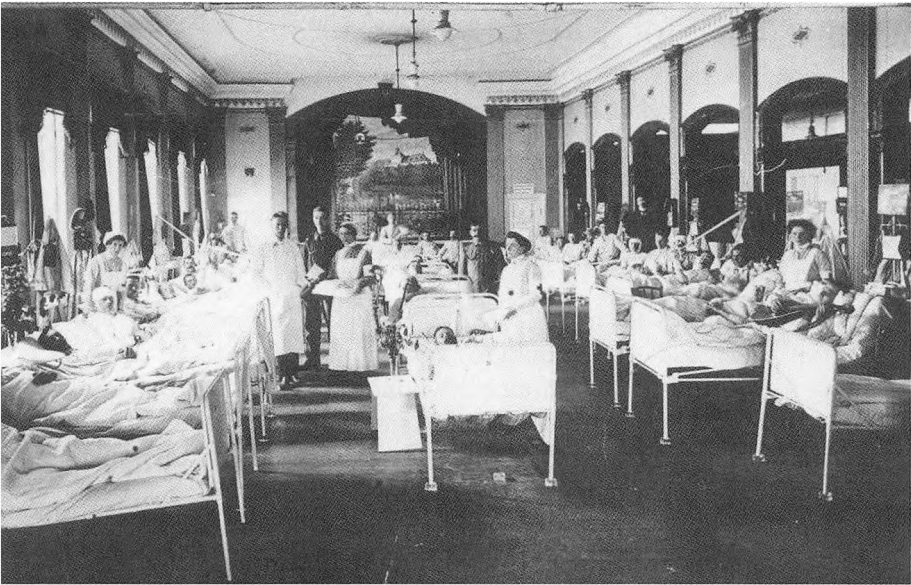
I et notat fra maj 1920 havde Statsministeriets juridiske konsulent, Dr. N. Cohn, gjort sig nogle overvejelser om det sidste spørgsmål og var nået frem til den ud fra en dansk synsvinkel lidt mistrøstige konklusion, at man nok ikke med statsretlige

midler kunne tvinge Tyskland til fremover at understøtte krigsinvalidere med bopæl i Danmark.⁴⁹

Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg behandlede ikke krigsinvalidespørgsmålet med henblik på udarbejdelse af en lov, sådan som det skete for det øvrige administrative område. En lov allerede i første halvdel af 1920 ville nok have signaleret en u hensigtsmæssig beredvillighed fra dansk side til at tage hånd om forsørgelsen af krigsinvaliderne. I stedet blev der omkring 1. juni 1920 nedsat et udvalg, »Udvalget til Behandling af de Sønderjydske Krigsinvaliders fremtidige Stilling«, herefter blot Krigsinvalidsudvalget. Krigsinvalidsudvalget skulle kortlægge situationen, som det hed: Spørgsmålet om forholdet til Tyskland, hvordan man organiserede sig i overgangstiden, herunder sikringen af, at udbetalingerne ikke gik i stå – samt den varige ordning af krigsinvalidernes stilling.⁵⁰ Udvalgets arbejde mandede i efteråret 1920 ud i fremlæggelsen af et forslag til en midlertidig lov, der hvilede på tyske takster for understøttelsen af krigsinvaliderne.

Dr. N. Cohn var medlem af det 11 mand store udvalg, der valgte Sundhedsstyrelsens repræsentant, Dr. J. Tryde til formand. På udvalgets andet møde pegede Cohn på, at selv om de rent juridiske betragtninger tilsagde en ret pessimistisk indstilling i henseende til forholdet til Tyskland, så kunne der dog stadig godt argumenteres for, at Tyskland betalte.⁵¹

Også af en anden, mere praktisk grund kunne der igen pustes liv i optimismen. Det var lykkedes Administrator for de Sønderjydske Landsdele, den senere amtmand i Haderslev, Viggo Haarløv, ved forhandlinger med den tyske afviklingskommissær, Trümpelmann, at opnå aftale om, at tyskerne fortsat, i overgangsfasen, ville udbetale mark-understøttelsen til krigsinvaliderne, hvis Danmark til gengæld forpligtede sig til at betale differencen op til parikursen, således at der for hver 9 mark udbetaltes 8 kr.⁵² Eftersom det jo var, hvad Danmark i forvejen havde besluttet at gøre, var det en overraskende god aftale. Men tilsyneladende for god til at være sand. For stik mod aftalen blev der fra tysk side hverken 1. juli, 1. august eller 1. september udbetalt understøttelse til krigsinvaliderne, og afviklingskommissæren meddelte Viggo Haarløv den 8. september, at Tyskland nu havde vedtaget at indstille betalingen af bl.a. krigsinvaliderefter fra den 15. juni 1920 at regne.⁵³ I mellemtiden havde danske institu-

Sårede soldater på et lazaret i Slesvig by. Krigsinvalidespørgsmålet var ganske åbent for de danske myndigheder forud for Genforeningen blandt andet af den grund, at man ikke kendte antallet af krigsinvalider. Mange var endnu ikke vendt hjem til Nordslesvig, men lå og ventede, måske på et lazaret, måske i en flygtningelejr. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tioner overtaget udbetalingen mod forventning om delvis godtgørelse. Det var sket på bedste beskab og i nogen grad efter det forhåndenværende søms princip. For de krigsinvalidere og efterladte, hvor rentens størrelse var fastslået, kunne postkontorerne fortsætte udbetalingerne efter de lister, som var i postvæsenets besiddelse. Lidt mere indviklet stod sagen over for de krigsinvalidere, der endnu ikke havde fået fastslået deres invaliditetsgrad og dermed heller ikke deres endelige rente. Foreløbige renter var hidtil blevet udbetalt direkte fra Hauptversorgungsstelle i Flensborg. Men heldigvis havde Det midlertidige Ministerium for Sønderjylland allerede i marts 1920 indset nødvendigheden af at skaffe sig et overblik over antallet af krigsinvalidere og efterladte, og det betød, at de såkaldte velfærdskontorer i de fire købstæder havde fået udarbejdet mere eller mindre fuldstændige lister. De blev nu brugt ved udbetalingen af foreløbige renter. Der blev over hele linjen anvendt den vedtagne kurs 9 mark = 8 kroner, og for maj ydedes 1/4 måneds rente, hvilket betragtedes

som en passende kompensation for det forhold, at kronemønten blev indført den 20. maj 1920.⁵⁴

Tyskerne fik ikke lov at standse betalingerne uden danske protester.⁵⁵ Og senere, helt frem til traktaten den 10. april 1922, førte Invalidenævnet i Sønderborg lister over, hvad Danmark formodedes at have til gode i Tyskland i udbetalte renter. Endelig var Krigsinvalidsudvalgets betænkning om betalingsspørgsmålet en klar tilkendegivelse af, at det var Tyskland, som måtte bære forsørgerbyrden.⁵⁶

At der fremdeles ikke var enighed mellem Danmark og Tyskland om, hvem der skulle betale, måtte naturligvis få en vis betydning for løsningen af et andet hovedspørgsmål: Hvordan man fra dansk side organiserede rentefastsættelsen og udbetalingen til krigsinvaliderne. Her delte Krigsinvalidsudvalget sig i en finansministeriel embedsmandsfløj og i en sønderjysk og lægelig fløj. Finansministeriet var repræsenteret i udvalget af kontorchef Rafn og departementschef P.J. Hansen. De fik en vis spagfærdig støtte af Indenrigsministeriets repræsentant, fuldmægtig R. Lassen.

Ud fra en finansministeriel betragtning skulle det danske system for fastsættelse af militære invaliderenter overføres til Sønderjylland. For det var billigt og enkelt: De militære invalider udfyldte en ansøgningsblanket, som blev indsendt til Finansministeriet sammen med en udtalelse fra ministeriets lægekonsulent. Og på det grundlag blev der så taget stilling i Finansministeriet, ofte allerede i løbet af en måned. Spørgsmål om såkaldte ordinære pensioner kunne indbringes for domstolene.⁵⁷

Heroverfor stod som nævnt den sønderjyske og lægelige fløj, hvis stærkeste fortalere var formanden selv, Dr. J. Tryde (Sundhedsstyrelsen), og formanden for krigsinvalideforeningen, assistent P. Petersen. Til fløjen hørte også overlæge Guildal fra Samfundet for Vanføre, amtmand Kr. Refslund Thomsen fra Aabenraa og Dr. N. Cohn. Kaptajn Jørgensen, der ledede Statsministeriets afdeling for krigsinvalidere, forholdt sig tilsyneladende tavs.

Fløjen afviste, at der kunne være tale om en automatisk gennemførelse af det danske system i Sønderjylland. I det mindste måtte der en overgangsperiode til. Formanden pegede på, at løsningen måtte tage højde for holdningen i Sønderjylland. Assistent Petersen mente, at det tyske system var mere gennemskueligt end det danske, hvor fastsættelsen i sidste ende hvilede på

Finansministeriets skøn. Sønderjyderne ønskede en reel appelmulighed. Overlæge Guildal fremhævede, at Finansministeriet og den finansministerielle lægekonsulent primært havde erfaring med medicinske tilfælde, mens kirurgiske skavanker var i stor overvægt blandt de sønderjyske krigsinvalidere.⁵⁸

Trods den principielle uenighed blandt Krigsinvaliddeudvalgets medlemmer lykkedes det alligevel i slutningen af juli 1920 at få afgivet et forslag til Statsministeriet, hvilende primært på den sønderjyske og lægelige fløjs opfattelse. Den 7. oktober 1920 fremsatte stats- og finansminister Niels Neergaard et lovforslag, som efter vedtagelsen blev underskrevet med øjeblikkelig ikrafttræden 1. december 1920.

Dr. Tryde havde allerede fra begyndelsen peget på ønskeligheden af oprettelsen af en 'melleminstans', som man i Tyskland havde det med Versorgungsstellen. Det blev i lovforslaget modsvaret af den nye myndighed, Invalidenævnet. Ligeledes havde appelinstanten, Invaliderrådet, tysk forbillede. Men også på anden vis var det tysk lovgivning, der blev videreført. Invalide-nævnet skulle ved behandlingen af ansøgninger om invaliderente støtte sig til den tyske lovgivning for rentetildeling, der var gældende pr. 5. maj 1920. Dette skyldtes ikke alene, at de tyske regler var mere koncise end de danske, men nok så meget, at Danmark dermed signalerede og understregede lovens midlertidighed: Man brugte tyske regler, fordi det i sidste ende var Tyskland, som skulle betale.

Foruden Invalidenævn (i Sønderborg) og Invaliderråd (i København) blev der indført en tilsyneladende ny og dugfrisk institution, invalidekonsulenten. Der kom én i hver af de øvrige sønderjyske købstæder, Tønder, Aabenraa og Haderslev. Også konsulentens funktioner byggede dog i nogen grad på en tidligere tysk institution, velfærdskontorerne.

2. Tyske rødder: Velfærdskontorerne

Kredsvelfærdskontorerne var blevet oprettet under verdenskrigen, ét i hver kreds (amt). Kontorerne havde en lang række socialt betingede opgaver, som den at uddele privat indsamlede midler til forskellige grupper af dårligt stillede. Krigsinvalidernes forhold var en hovedopgave, og her gjaldt opgaven ikke udelukkende uddeling af understøttelse, men også rådgivning i forbindelse med ansøgning om invaliderente, arbejdsanvisning

samt organiseringen af faglige kurser, så krigsinvalidere, der ikke kunne fortsætte i deres gamle erhverv, kunne oplæres i andre.⁵⁹ Da der ikke længere tilflød kredsvelfærdskontorerne midler fra tyske stiftelser og indsamlinger (Ludendorffgaven, Kruppstiftelsen og mange flere), lykkedes det gennem krigsinvalideforeningen allerede før Genforeningen at få et samarbejde i stand mellem velfærdskontorerne og den danske »Sønderjydske Fond«, hvis formål det netop var at afhjælpe krigens følger i Sønderjylland.⁶⁰

De tyske Kredsvelfærdskontorers administrative udgifter blev dækket med 1/3 af riget, 1/3 af delstaten og 1/3 af kredsdagen (svarende til amtsrådet). Leder af velfærdsinstitutionen var landråden, og derudover fandtes efter en forordning fra 1919 et tilsynsråd, som bestod af repræsentanter dels fra private organisationer, herunder fra krigsinvalideforeninger og arbejdsgiverorganisationer dels fra den sociale forsyning i kredsen, amtslægen og provsten.⁶¹

Amtmændene i Aabenraa og Tønder samt amtsassessoren i Haderslev gav alle institutionen gode ord med på vejen, da Krigsinvalidsudvalget tog spørgsmålet om velfærdskontorernes fremtid op. O. D. Schack i Tønder og J. Smith i Haderslev mente, at kontorerne skulle man beholde. Amtmand O. D. Schack bemærkede udtrykkeligt, at sagerne fortsat burde behandles inden for det enkelte amt, eventuelt i forbindelse med ulykkesforsikringsudvalgene, der så kunne suppleres med repræsentanter fra krigsinvalideforeningen. Men stik imod den udtalelse pegede Kr. Refslund Thomsen i Aabenraa på, at antallet af sager var i aftagende, og det talte for en sammenlægning til ét krigsinvalidkontor for hele Sønderjylland.⁶²

I Krigsinvalidsudvalget var det velfærdskontorernes rådgivende funktion, som særlig var i søgelyset. Man overvejede også at lade Sønderjydske Fond overtage kontorerne, eventuelt under statsligt tilsyn.⁶³ Det forslag udviklede sig tilsyneladende ad et foreløbigt vildspor dertil, at Sønderjydske Fonds egne, lokale kontorer i Sønderjylland skulle overtage funktionen med rådgivning ved ansøgninger, (økonomisk) hjælp ved hospitalsindlæggelse m.v.⁶⁴

Sønderjydske Fond takkede dog nej, og i Krigsinvalidsudvalget var man tilbøjelige til helt at opgive tanken. Her støttede man sig især til Refslund Thomsens udtalelser og til, at man samtidig

stod i begreb med at anbefale oprettelsen af et invalidenævn i Sønderborg. Desuden ville en krigsinvalideskole blive oprettet samme sted i Sønderjydske Fonds regi.

Når assistent Petersen her i udvalget ensomt forsvarede velfærdskontorernes rolle og fremtidige plads, skyldtes det ikke kun, at han selv var ansat på velfærdskontoret i Haderslev. Med sit forsvar for opretholdelsen af institutionen mente han at udtrykke et udbredt ønske blandt krigsinvaliderne.⁶⁵ Assistent Petersen pegede på, at der var brug for kontorernes rådgivende og vejledende funktion. Diskussionen endte med, at udvalget i sit forslags paragraf 7 gav Invalidenævnet bemyndigelse til at gøre passende foranstaltninger til rådgivning for krigsinvaliderne.⁶⁶ Det var en lidt mere diffus udgang på diskussionen end fire dage tidligere, hvor et underudvalg havde vedtaget at foreslå, at velfærdskontorerne, og herunder arbejdsanvisningen, blev overdraget en mand, som skulle ansættes af Invalidenævnet, i hver af købstæderne bortset fra Sønderborg.⁶⁷ Baggrunden for den mindre tydelige anbefaling fra Krigsinvalidsudvalget skyldes blandt andet en påpejning af, at der jo faktisk ville blive etableret arbejdsanvisningskontorer efter dansk model.⁶⁸

Tanken i underudvalget overlevede dog så meget, at der blev ansat tre invalidekonsulenter i henholdsvis Tønder, Aabenraa og Haderslev; men konsulenterne fik ingen arbejdsformidlende funktion.⁶⁹

3. Invalidenævnet oprettes

Ved loven af 1. december 1920 om midlertidig understøttelse til militære invalider og sådanne efterladte i Sønderjylland blev den allerede eksisterende praksis slået fast: Der kunne ydes krigsinvaliderne og deres efterladte en midlertidig understøttelse, »såfremt den dem fra tysk side tilkommende invaliderente indtil videre ikke kommer til udbetaling.«⁷⁰ Det var herefter statens pligt og ret at indkræve de tilgodehavende beløb fra Tyskland (§ 10).

En forudsætning for at opnå understøttelse var dog, at rentemodtageren enten havde dansk indfødsret eller opnåede det ved option. For en ordens skyld skal det tilføjes, at selv om lovens titel sigtede mod »militære invalider og sådanne efterladte«, så omfattede den også enker og børn efter soldater, som var blevet dræbt under krigen.

Ved loven oprettedes Invalidenævnet, der fik sæde i Sønderborg (§ 3). Det fem mand store nævn, heriblandt en repræsentant for invaliderne, fik bemyndigelse til,

- hvis renten var blevet fastsat af de tyske myndigheder: At give postvæsenet besked om at udbetale et tilsvarende beløb i kroner efter parikurs,
- hvis renten ikke var fastsat: At modtage og behandle ansøgninger og i sagsbehandlingsperioden at lade et passende forskud udbetale,
- at afgøre spørgsmål om forhøjelse, nedsættelse eller ophør af understøttelsen,
- at afgøre om en bevilget sygehjælp skulle fradrages i invaliderenten (§§ 4 og 5).

Bestemmelser om rentens eller understøttelsens størrelse skulle som tidligere nævnt ske på grundlag af de i Sønderjylland den 5. maj 1920 gældende regler. Inden for en frist af tre måneder kunne invaliden eller den efterladte klage over nævnets afgørelse til Invaliderrådet i København, som blev oprettet ved samme lejlighed. Rådets afgørelser var endelige (§ 6) også på den måde, at de ikke kunne tages op af domstolene (§ 8). Invaliderrådets position som 'domstol' eller ej fik betydning sidenhen, og det kan her være på sin plads at dvæle lidt ved Folketingets behandling af Krigsinvalidsudvalgets forslag. Dét havde opereret med et invalideråd på tre medlemmer, en læge og to jurister, som skulle opfylde betingelserne for at beklæde et dommerembede. Ved første behandlingen i folketinget begrundede den ansvarlige minister, finansminister Niels Neergaard, dette med, at rådet skulle have domstols myndighed. Derfor kunne rådets medlemmer ikke også omfatte repræsentanter for de interesserede.⁷¹ Krigsinvaliderne var ikke begejstrede for tanken om, at de ikke var tiltænkt en plads i Invaliderrådet. I Folketinget var deres talerør Christen Ernst Christensen, og han fik støtte af blandt andre socialdemokraten C. N. Hauge.⁷² Sidstnævnte ytrede netop bekymring for, at rådet skulle få for meget karakter af domstol – uden at der samtidig blev opretholdt tilbørlig domstolspraksis med forsvare og anklager.

I loven fik krigsinvalideforeningen indstillingsret til en fjerde plads i rådet. Kongen skulle have tre personer at vælge imellem til denne plads.⁷³

Inv. 547
 Neavn. 192 10
 D.H.

-F.37

Ydelse Nr. 3343
P. F. O. Thomsens Eftf's Barnevognsfabrik
 LILLE KONGENSLE 25
 Indehaver: Harald Eichhoff
 KØBENHAVN K. Sjærsbysø

Nr. 454

Nr. 454. Elegant letløbende Sygekørestol med glat polstret Ryg og Sæde indstillelig Ryg og Fodstykke og med svære Gummihjul. Sædestørrelse 45 x 40 cm. Vægt ca. 50 kg.

Nr. 454 A. Samme Vogn et Nummer større Sædestørrelse 49 x 46 cm. Vægt ca. 65 kg.

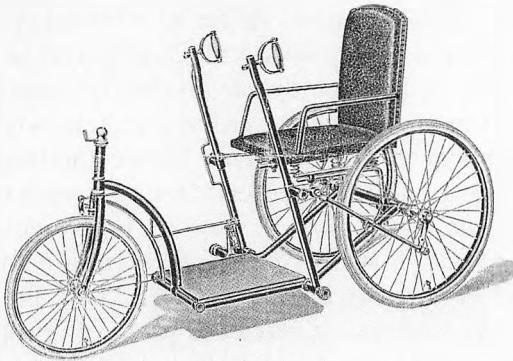
Nr. 454 B. Samme Vogn et Nummer større end A be-regnet for svære Personer, Sædestørrelse 54 x 50 cm. Vægt indtil 100 kg.

O b s. Sædemålet er angivet Dybde x Bredde.

Nr. 455

Nr. 455. Sygekørestol i Wienerfacon for indendørs Brug med forskydeligt Fodbrædt

Nr. 456

Nr. 456. Sygekørestol paa Luffringe paa Kuglelejer med indstillelig Sæde og Treckskaer. Sort ovalbakeret Staalrørstel. Forhjulstyring.

O b s. Vognen kan paa Bestilling ogsaa leveres med Højhjulstyring og indstillelig Fodbrædt.

Invalidenævnet indhentede annoncer fra en del barnevognsfabrikker, som også fremstillede kørestole. Udbuddet var ganske omfattende; men det har næppe f.eks. været »Sygekørestol i Wienerfacon«, som nævnet bevilgede krigsinvaliderne. Fra Invalidenævnets arkiv pk. 207. Landsarkivet for Sønderjylland.

Invalidenævnet i Sønderborg blev i praksis sammensat af følgende medlemmer: Amtsassessor Dr. A.V. Karberg (Sønderborg Amt), som blev formand, amtmænd C.L. Lundbye (Sønderborg Amt), landsdommer Kai Fr. Hammerich, Sønderborg, og overlæge J. Overgaard, der var ledende overlæge på Krigsinvalideskolen i Sønderborg. Endelig var en gammel kending fra Krigsinvalidedvalget, assistent P. Petersen, repræsentant for invaliderne.⁷⁴

Krigsinvalideskolen og de dertil knyttede værksteder var på foranledning af Den sønderjydske Fond blevet indrettet i den tidligere marineskole i Sønderborg. Her fik Invalidenævnet stillet tre kontorlokaler til rådighed.⁷⁵

Invalidenævnet havde ikke været i virksomhed længe, før det viste sig, at Kr. Refslund Thomsen havde været rigelig optimistisk i den forudsigtelse, at krigsinvalidesagerne var i aftagende, og at der derfor ikke var behov for fire velfærdskontorer. For Invalidenævnet blev der nok at tage fat på i nogle hektiske vinter- og forårsmåneder 1921. I begyndelsen var der blot ansat en kontorchef, en fuldmægtig og en journal- og regnskabsfører. Ret hurtigt måtte der dog ansættes to kontorassistenter til stenografering og maskinskrivning. Der var lister, der skulle føres ajour og renskrives, der skulle ske en regnskabsmæssig afvikling med velfærdskontorerne og ikke mindst lå der et stort arbejde i at få indhentet invalidernes akter fra Tyskland. Dagligt indgik mellem 100 og 150 skrivelser, og heriblandt var en del nye ansøgninger. Allerede noget forment af arbejdsbyrden konstaterede kontorchefen i begyndelsen af april, at nævnet havde modtaget 1.100 nye ansøgninger om invalide- og efterladteunderstøttelser efter blot to måneder, dvs. mere end 18 dagligt i gennemsnit alle ugens syv dage.⁷⁶ Og det fortsatte med accellererende hastighed: Halvanden måned senere var tallet steget til 3.000. Det var på tide at få ansat nyt personale, og i løbet af juni antog nævnet da også tre mandlige kontorassistenter, eller 'kontorister', til en månedsløn på omkring 400 kr.

Den vel nok største arbejdsbyrde og vigtigste opgave lå i at gennemgå de tykke aktmapper for hver krigsinvalid. Til hvert af nævnsmøderne, som blev afholdt ca. hver 14. dag, skulle der gennemgås 30-40 mapper og udarbejdes resuméer, som gjorde det muligt for nævnsmedlemmerne at tage stilling til de enkelte ansøgninger. Hver enkelt medarbejder fik sit sagområde, for-

mentlig fordelt på ansøgningstype: Sygehjælp, enkeunderstøttelse, familieunderstøttelse og selve invalidesagerne. Der var ikke tid til oplæring og herunder til at sætte sig ind i den tyske lovgivning, der ikke alene var rig på paragraffer, men også gennem krigen var blevet forsynet med en række tillægsbestemmelser og underlagt gentagne dyrtidsreguleringer. Og selv om man alligevel hurtigt fik etableret en specialisering, indebar en ansættelse i Invalidenævnet en stor byrde af overarbejde. Alle ønsker om ferie blev foreløbig afvist, og selv den ene ugentlige frieftermiddag, som ellers var kutyme for personalet ved de offentlige kontorer i Sønderborg, måtte assistenterne og kontoristerne ved Invalidenævnet kigge i vejviseren efter.⁷⁷

At man skulle brænde for sagen stod der ikke noget om i stillingsopslagene, men det har formentlig været en vigtig forudsætning. Et godt kendskab til både tysk og dansk var selvfølgelig også nødvendigt – og så lykkedes det i øvrigt at få sammensat et personale, som for en dels vedkommende havde gode forkundskaber i forhold til invalide- eller i hvert fald sociale sager.⁷⁸

Valget af kontorchef var naturligt faldet på kaptajn C.H. Jørgensen, tidligere ansat i den afdeling under det sønderjyske ministerium, som tog sig af krigsfangespørgsmålet. Efter krigsfangernes hjemkomst overtog afdelingen midlertidigt sagerne vedrørende krigsinvalidere og faldnes efterladte. Jørgensens nærmeste medarbejder blev fuldmægtig J.C. Kock, som i 1922 overtog stillingen som kontorchef efter Jørgensen. Blandt de øvrige medarbejdere kan nævnes Kristine Eckardt, der tidligere havde været ansat under kaptajn Jørgensen i det sønderjyske ministerium som journal- og regnskabsfører.

I hvert af de øvrige sønderjyske amter, Haderslev, Aabenraa og Tønder, blev der pr. 1. april ansat en invalidekonsulent. I alle tre tilfælde fandt man konsulenterne blandt de stedlige velfærd- eller forsikringskontorers assistenter. Invalidekonsulenternes arbejde bestod i at rådgive og vejlede invaliderne samt at forsyne Invalidenævnet med oplysninger. Lønnen svarede ikke til en fuld ansættelse som kontorist ved Invalidenævnet, men var i øvrigt bestemt af amtets størrelse. Årslønnen for konsulenten i Haderslev, P. Petersen, var således 2.400 kr. (altså 200 kr. mdl.), i Tønder 1.800 kr. og i Aabenraa 1.200 kr.⁷⁹ Invalidekonsulenten i Aabenraa, Matthias Petersen, kunne dog fra sommeren 1921 supplere sin løn fra et hverv som forretningsfører ved syge- og

begravelseskassen for Aabenraa Amt,⁸⁰ og invalidekonsulenten i Haderslev var som nævnt også medlem af Invalidenævnet og modtog som sådan et honorar. Årsindtægten for Fr. Andresen i Tønder blev i 1923 opgivet til 5.350 kr. Hans månedlige krigsinvalidiserente var på knap 50 kr.,⁸¹ så også Fr. Andresen må have haft andre indtægter. For lønnen på de 150 kr. om måneden blev der ikke ændret ved, selv om amtsassessor Stemann havde protesteret over for Invalidenævnet. Han mente, at Andresen i det mindste måtte kunne opretholde sin månedlige gage på 220 kr. pr. måned. Der var efter Stemanns mening ikke nogen rigelig betaling for det arbejde, som påhvilede konsulenten i det mindste i den første tid.⁸² Selv de 220 kr. synes jo heller ikke at være nogen fuld månedsløn, navnlig ikke for en tidligere leder af velfærdskontoret som Andresen.

P. Petersen var som nævnt formand for Foreningen af sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Fr. Andresen var formand for lokalafdelingen i Tønder.⁸³ Tilsvarende har Matthias Petersen sikkert også selv været krigsinvalid.⁸⁴

Som krigsinvalid og med en baggrund fra de velfærdskontorer, som i overgangsfasen havde haft en række opgaver i forhold til krigsinvaliderne, havde konsulenterne gode forudsætninger for at varetage deres jobs. Man får det generelle indtryk, at de primært fungerede som invalidernes ambassadører over for Invalidenævnet, de hjalp med at skrive ansøgninger og gav vejledning om rettigheder. Hvor stor en tillid Invalidenævnet for sin part havde til konsulenterne kan måske anes bag udmeldinger om, at invaliderne *selv* personligt skulle rekvirere deres ansøgningsskemaer. Konsulenterne kunne altså ikke bare indhente et antal fra Invalidenævnet og dele ud. Åbenbart ville nævnet godt have lidt kontrol over begivenhederne.

Invalidekonsulent P. Petersen lod sig heller ikke binde af loyalitet over for det invalidenævn, han var medlem af. Tværtimod formidlede han, efter at en ansøgning var afslået både af Invalidenævnet og Invaliderrådet, en ny ansøgning, dvs. en klage, til Invaliderrådet. Nævnet måtte foreholde ham, at sagsgangen ikke var overholdt, idet den nye ansøgning skulle have været forelagt nævnet som førsteinstans.⁸⁵

P. Petersen holdt sig ikke inden for de givne rammer – heller ikke som formand for krigsinvalideforeningen. I slutningen af 1920'erne var han egenhændigt begyndt at låne ud af forenin-

Invalidekonsulent Friedrich Andresen. Andresen blev i 1929 formand for Foreningen for Sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Efter at den tysksindede avis Neue Tondernsche Zeitung samme år var blevet lagt ind under Nordschleswiger Zeitung i Aabenraa, blev Fr. Andresen redaktør for lokalredaktionen i Tønder. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

gens såkaldte blomsterfond, og den affære betød ikke alene, at han måtte træde af som formand, men også som krigsinvalidernes repræsentant i Invalidenævnet. På sidstnævnte plads afløstes han af forretningsfører Viggo Hansen, på formandsposten af Fr. Andresen, Tønder.⁸⁶

Selv om krigsinvaliderne altså på det sidste havde mindre gode erfaringer med den ene konsulent, valgte man dog igen en konsulent til formand for foreningen. Eller rettere – en tidligere konsulent.

P. Petersen var nemlig her i 1929 den eneste resterende invalidekonsulent. Nok sendte Invalidenævnet jævnligt en mand afsted til at holde konsultation i Aabenraa, Tønder og andre større, centralt beliggende byer i landsdelen; men kun i Haderslev eksisterede konsulenten som en fast institution. Da nu flere krigsinvalidere og efterladte klagede over Petersens håndtering af deres sager, tog Invalidenævnet i november 1929 anledning til at indstille Petersen til afsked og stillede samtidig forslag om indførel-

sen af den lidt blødere konsultationsmodel fra Aabenraa og Tønder.⁸⁷ Utvivlsomt også en mere kontrollerbar model for nævnet frem for 'invalidembassadørerne'.

P. Petersen blev på den baggrund afskediget med virkning pr. 1. april 1930. Men da krigsinvalideforeningen indså, at der ikke ville komme nogen erstatning for Petersen, indsendte foreningens Haderslev-afdeling en ansøgning via nævnet til Socialministeriet om at få omgjort beslutningen. Nævnet lod sig ikke overbevise, og Socialministeriet fulgte nævnets indstilling. Dog blev det besluttet at yde foreningens afdeling i Haderslev et tilskud på 1.500 kr., så det blev muligt at etablere et kontor i foreningens eget regi. Til samme formål opnåede foreningen også et tilskud fra Sønderjydske Fond, og i 1934 blev der oprettet et tilsvarende foreningsdrevet kontor i Tønder.⁸⁸

Krigsinvaliderne havde i sin tid nødt til at undvære velfærdskontorerne. Nu ville de nødt til at undvære konsulenten. Sønderborg var på grund af Invalidenævnets placering dér ikke til tænkt nogen invalidekonsulent. Krigsinvalideforeningens amtsorganisation i Sønderborg pressede dog meget stærkt på for at få en konsulent også til Sønderborg. Foreningen havde sågar konstant en konkret kandidat i stilling, og da det alligevel ikke lykkedes at overtale regering og folketing, var det i 1928 under overvejelse i Sønderborg-afdelingen selv at finansiere en konsulent.⁸⁹

4. Indfødsretten (et dilemma)

Da kontorchef Jørgensen i foråret 1921 klagede til Finansministeriet over nævnets arbejdsbyrde, var én af årsagerne, at der skulle indhentes indfødsretsbevis for samtlige rentemodtagere og -ansøgere. Selv om det for langt hovedpartens vedkommende var en formssag, så satte dette spørgsmål dog nogle måneder senere Invalidenævnets kontor i en penibel situation.

'Indfødte' sønderjyder kunne få udstedt deres indfødsretsbevis på amtskontoret mod at fremlægge en fødselsattest. Var man flyttet til Nordslesvig tidligere end 1. oktober 1918 havde man ligeledes automatisk indfødsret i Danmark, og beviset herfor fik man ved at fremlægge dokumentation for sin bopæl de seneste år. Kun hvis man var flyttet til Nordslesvig senere end 1. oktober 1918, måtte man reelt søge indfødsret.⁹⁰

For krigsinvaliderne blev der i første omgang sat en frist for at

fremskaffe indfødsretsbevis til 1. april 1921. I modsat fald ville udbetalingerne bortfalde. Invalidenævnet skrev i første omgang til hver enkelt af de krigsinvalidere og efterladte, man på dette tidspunkt havde kendskab til, ligesom der to gange blev indrykket meddelelser i de sønderjyske blade.⁹¹ Og det må være sket ret hurtigt efter, at nævnet trådte i virksomhed, eftersom de første problemer dukkede op allerede i februar.⁹²

Det første problem var, at sognefogederne krævede gebyr for udstedelsen af fødselsattester. Invalidenævnet reagerede ret prompte ved at anmode Justitsministeriet om at foranledige, at sådanne attester udstedtes gratis.⁹³ Tilsyneladende virkede Invalidenævnets indgriben, for derefter hørtes ikke klager over gebyrer. Derimod klagede krigsinvaliderne over ikke at kunne nå at fremskaffe beviserne, før fristen udløb. Formanden for foreningen i Løgumkloster fremførte, at det først var ved lokalafdelingens møde den 2. marts, at en række renteberettigede var blevet opmærksomme på forholdet. På det tidspunkt havde Invalidenævnet allerede forlænget fristen til 15. april for de rentenydere, der havde taget skridt til at opnå dansk indfødsret, men endnu ikke modtaget indfødsretsbeviset.⁹⁴ I begyndelsen af april var fristen blevet ændret til 1. maj, men også den frist måtte forlænges. Denne gang fortrinsvis fordi de fire sønderjyske amter ikke kunne følge med at udstede beviser og behandle ansøgninger. Endnu den 20. april henlå 690 uekspederede sager om indfødsret ved Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter, og Invalidenævnet vurderede, at alt i alt var tallet over 1.000, og at fristen måtte forlænges yderligere mindst 2-3 måneder.⁹⁵

Ingen kan vel klandres for sin utålmodighed, hvis vedkommende fra én myndighed er stillet i udsigt, at det økonomiske eksistensgrundlag fjernes, hvis ikke der fremskaffes et bevis, som en anden myndighed (tilsyneladende) smøler med at udstede. På den baggrund synes en enkelt avisartikel i Tondernsche Zeitung at være en temmelig fredsommelig reaktion. Ydermere var penen dybest set ikke særlig skarp, idet den ikke kunne blive enig med sig selv, hvad kritikken egentlig gik ud på: At den omhandlede enke ikke kunne *nå* at skaffe indfødsretsbeviset inden fristen, at hun ikke *kunne* opnå dansk indfødsret – eller at det var forkert, at det skulle lastes hende, at hun ikke *ville*.⁹⁶

Havde man spurgt afviklingskommisær Trümpelmann i Flensborg, ville han formentlig have peget på det sidste. Invali-

denævnet kunne ikke bare standse udbetalingerne af invalideunderstøttelse, fordi modtagerne ikke havde dansk indfødsret. Ifølge Versaillestraktaten var der nemlig givet en frist til den 14. juni 1922 for at optere (det skulle jo i givet fald være for Tyskland), og indtil da kunne der ikke stilles krav som dem, det danske invalidenævn stillede.⁹⁷ Trümpelmann havde sit kendskab til det danske krav fra en lokalafdeling af krigsbeskadede.

Alligevel besluttede kontorchef C.H. Jørgensen i Invalidenævnet, at der ikke længere var holdbare, praktiske grunde til at vente med standsningen af renteudbetalingerne. Der var tale om 1.500 rentenydere, som i begyndelsen af juni 1921 ikke havde fremlagt bevis for dansk indfødsret. Invalidenævnet orienterede dog først Udenrigsministeriet – således at ministeriet fik mulighed for at bremse tiltaget, hvis det eventuelt kunne skade de igangværende forhandlinger. For en sikkerheds skyld orienterede C.H. Jørgensen også sin gamle bekendte fra Det midlertidige Ministerium for Sønderjylland, nu kontorchef i Udenrigsministeriets Sønderjydske Afdeling, Martin Hammerich.⁹⁸

Noget rigtigt svar fik Jørgensen ikke – hverken fra Udenrigsministeriet eller fra Hammerich. Derimod blev Invalidenævnet bedt om enten ved sin kontorchef eller ved sin formand at møde op til en drøftelse med Udenrigsministeriet og med Grev Moltke, som ledede de igangværende forhandlinger med tyskerne om udførelsen af Versaillestraktaten.⁹⁹ Samtalerne gav dog ikke noget svar på C.H. Jørgensens spørgsmål, og 10 dage senere måtte han telegrafere til Udenrigsministeriet: Udbetalingen af renterne ville blive standset, med mindre ministeriet udtrykkeligt meddelte, at en sådan standsning ikke var ønskelig.

Både Invalidenævnet og Udenrigsministeriet var fanget i en klemme: Bryde loven og udbetale renter til personer uden dansk indfødsret (dvs. tyskere) kunne man ikke – på den anden side var det også problematisk at svække sin position midt i en forhandling om, hvem der i sidste ende skulle betale regningen til krigens ofre. Eller rettere, hvor meget Tyskland eventuelt skulle betale.

I Udenrigsministeriet følte man absolut ikke nogen større trang til at give Invalidenævnet ordre til at omgå loven: Ministeriet mente principielt ikke »at kunne modsætte sig udførelsen af bestemmelsen i den gældende midlertidige invalidelov,« og der kunne da heller ikke være betænkelighed ved at standse udbeta-

lingerne, »når der blot forinden til hver enkelt er givet rettidig og fornyet varsel herom.«¹⁰⁰ Eller frit oversat: Der er vel måder at trække sagen ud! Ikke noget med et nyt opslag i aviserne – nej, hver enkelt krigsinvalid og efterladt skulle have ny og rettidig varsel.

Og skulle budskabet ikke være forstået, var vel, som Martin Hammerich ganske privat føjede til, størstedelen af de 1.500 invalider, der ikke havde fået indsendt indfødsretsbevis, når det kom til stykket alligevel danske statsborgere. Så nærmest af hensyn til dem måtte betalingsstandsningen hellere udskydes til 1. august.

Hammerich havde tilsyneladende ret. Den 25. juli meddelte Invalidenævnet, at standsningen *var* (!) effektueret for 536 personer,¹⁰¹ en måned senere var tallet nede på 260, og da man til stadighed modtog indfødsretsbeviser, ville antallet af berørte krigsinvalid og efterladte i sidste ende blive endnu mindre.¹⁰² Tilsyneladende måtte mindst 276, og ganske givet flere, rentenydere trods dansk indfødsret undvære deres understøttelse i en periode. Var standsningen blevet effektueret en måned tidligere, som Jørgensen havde ønsket, havde antallet været næsten 1.000 højere.

De dansk-tyske forhandlinger havde allerede været et gode for krigsinvaliderne og de efterladte; thi de satte trods alt en bremse for udbetalingsstoppet. Resultatet af forhandlingerne var som tidligere antydte baggrunden for, at der kunne udformes en mere permanent lovgivning for krigsinvaliderne.

5. Den dansk-tyske traktat af 10. april 1922

Allerede forud for de dansk-tyske forhandlinger i foråret 1921, var man fra dansk side blevet klar over, at den økonomiske situation i Tyskland måtte betyde, at Danmark overtog forpligtelserne for krigsinvaliderne. Der blev fra dansk side udformet et traktatudkast til det vigtige hjørne, som krigsinvaliderne og pensionen til de afskedigede tyske embedsmænd udgjorde, og efter det skulle Danmark *fra traktatens ikrafttræden* overtage alle udgifter til en »til enhver tid fuldt forsvarlig forsorg« af krigsinvalid med dansk statsborgerskab, herunder også de tyskere, som inden for den givne frist havde opteret for Danmark. Til gengæld skulle Tyskland yde en affindelsessum på 106 mio. mk. en gang for alle til Danmark.¹⁰³

I december 1920 svarede 106 mio. mk. til 10 mio. kr. eller omtrent værdien af udgifterne til krigsinvalidforsørgelsen i to år. I efteråret 1921 kunne de 106 mio. mk. dække de danske udgifter i godt ét år, mens beløbets værdi igen var halveret i januar 1922, hvor det altså kunne dække udgifterne i seks måneder.¹⁰⁴ Det økonomiske motiv for opnåelse af en erstatning blev langsomt, men sikkert udhulet. Når kravet alligevel – omend uden held – blev fastholdt, var det også nærmest politisk begrundet. Med de 106 mio. mk. ville tyskerne trods alt anerkende en eller anden form for forpligtelse over for de soldater, der havde kæmpet i den tyske sags tjeneste og herunder var blevet skadet.¹⁰⁵

Hverken de 106 mio. eller noget andet beløb blev udbetalt Danmark til erstatning for den ganske betydelige forsørgerbyrde, der blev lagt på landets skuldre. Danmark skulle endvidere ikke alene betale renterne fra traktatens dato, men fra genforeningsdagen, den 15. juni 1920.¹⁰⁶ Gennemførelsen og administrationen af krigsinvalidforsørgelsen blev i artikel 13 overladt den danske regering; dog blev der heroverfor i stykke 2 givet invaliderne en form for retssikkerhed, i og med at stridsspørgsmål i forbindelse med forsørgelsen »udelukkende [henhører] under de kompetente domstoles afgørelse.« For så vidt havde traktaten vel allerede blandet sig en smule i den danske varetægtelse af opgaven?

I artikel 4 forpligtede Danmark sig til at lovgive på området, og et forslag blev da også fremsat i rigsdagssamlingen 1922-1923. Men også efter den nye lov, der blev vedtaget i 1924, var det Invaliderrådet, som skulle behandle krigsinvalidernes eventuelle klager over nævnets afgørelser. Og rådet var såvist ingen domstol i gængs forstand. Vi skal se, at det af visse grupper af krigsinvaliderne blev påstået, at det ellers havde været med velberåd hu, at tyskerne havde søgt at sikre invalidernes retsstilling.

Nu var den sidste rest af tvivl forsvundet: Det var Danmark, der skulle forsørge de sønderjyske krigsinvalidere. Og dermed var der ikke længere nogen grund til at lurepasse under et skin af midlertidighed.

Der blev tid for revision – revision af krigsinvalidernes invaliditetsgrad, eller i det mindste de invaliditetsprocenter, som var blevet fastsat i begyndelsen af krigen, og som meget vel kunne tænkes nu at være uaktuelle.

Gennem hele sommeren og efteråret 1922 blev Invalidenævnet

optaget af efterundersøgelserne af 600 rentesager.¹⁰⁷ Reserve-lægen på Krigsinvalideskolen, dr. O. Ramlau-Hansen brugte sin ferie og anden fritid på at undersøge krigsinvaliderne,¹⁰⁸ hvorefter Invalidenævnets egne lægekonsulenter gik sagerne igennem, før nævnets medlemmer endelig traf afgørelsen om forhøjelse eller nedsættelse af invalideunderstøttelsen. En travl sommer for nævnsmedlemmerne gav også en travl sommer i administrationen. Nyansættelser betød, at der en overgang måtte arbejde 11 personer i ét rum på Krigsinvalideskolen.¹⁰⁹

I slutningen af august 1922, hvor de første klager fra krigsinvaliderne dukkede op, gav Invalidenævnets formand, dr. Karberg, sig tid til veltillfreds at betragte den nøje planlagte og indtil videre vel gennemførte aktion – som da også »for de allerflestes vedkommende faktisk [har] resulteret i en ret betydelig nedsættelse af invaliditetsprocenten.«¹¹⁰ Ingen tvivl om, at det bevidst eller ubevidst var et mål i sig selv. Man var begyndt med de 'ældste' sager, hvor det kunne forventes, at der var besparelser at hente.

I henseende til fordeling af afslag og bevillinger på de 'nye' ansøgninger kan nævnes, at kaptajn Jørgensen i september 1921 opgjorde antallet af færdigbehandlede 'nye' sager til 179, heraf var 108 ansøgninger blevet bevilget, mens 71 var afslået (eller i procent hhv. 60 og 40).¹¹¹ Udstrækkes undersøgelsen til oktober med, kommer vi op på 211 sager med 87 afslag – og nogenlunde samme procentfordeling. For en del af afslagernes vedkommende blev der klaget til Invaliderrådet; men det skal man måske ikke lægge for meget i, da: »invalider som bekendt altid er misfornøjede med deres renteafgørelse,« som et medlem af Krigsinvaliddeudvalget havde udtalt i juni 1920.¹¹² På den anden side: Invaliderrådet gav trods alt nogle af dem ret! Af de 87, der fik afslag ved nævnet, fik 25 medhold hos Invaliderrådet, og vi kan trods alt ikke være sikre på, at alle 87 havde klaget.¹¹³ Misfornøjelsen var altså ikke nødvendigvis uberettiget.

Klageretten blev benyttet af krigsinvaliderne individuelt. Som det vil fremgå, handlede de endvidere ikke sjældent kollektivt. Her kan nævnes, at Amtsorganisationen i Sønderborg Amt for Krigsinvalid og Faldnes Efterladte anmodede om at blive repræsenteret ved efterundersøgelserne. Den anmodning besvarede Invalidenævnet uden begejstring med at sende en fortegnelse over mødesteder og -tider ved efterundersøgelserne af invali-

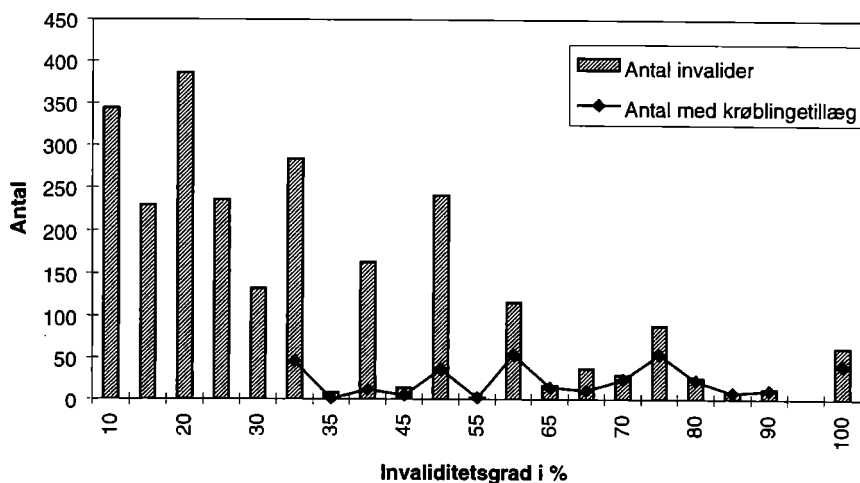
der i Sønderborg Amt.¹¹⁴ Ligeftrem udelukket fra en sådan delta- gelse blev krigsinvalidernes forening altså ikke.

IV. Krigsinvaliderne

Krigsinvaliderne var en aktiv medspiller. I Tyskland havde krigs- deltagere og -invalidere under og efter verdenskrigen organiseret sig i en række forskellige foreninger, hvoraf den største var Reichsbund. Reichsbund havde også lokalafdelinger i Nordsles- vig, og lokalafdelingerne i afstemningsområdet sluttede sig i 1919 sammen i Foreningen af sønderjydske Krigsinvalider og Faldnes Efterladte.¹¹⁵ Formanden var den flere gange omtalte kredsudvalgsassistent og ansat ved velfærdskontoret i Haders- lev, P. Petersen. Lokalafdelingerne bestod fremdeles som mere eller mindre selvstændige foreninger. Senere dannede også ele- verne på Krigsinvalideskolen en afdeling.

Organiseringen havde gode forudsætninger, grundet som den var på en fælles og eksistentiel erfaring. Tilmed var det en 'eks-

Antal krigsinvalider 1924 - fordelt efter invaliditetsgrad

I forbindelse med forberedelsen af den nye krigsinvalidelov i 1924 blev der udarbejdet en oversigt over antallet af krigsinvalider og deres invaliditetsgrad. Ifølge den var der på det tidspunkt 2.436 krigsinvalider tilbage, som stadig modtog krigsinvaliderenter. Kilde: Betænkning om lovforslag om forsørgelse af militære invalidere i de sønderjydske landsdele, bilag 2. Rigsdagstidende 1923-1924, tillæg B, sp. 2.393.

klusiv' erfaring, der kunne være svær for ikke at sige umulig at dele med mennesker, som ikke havde oplevet skyttegravene.

Men ikke alene havde krigsinvaliderne visse forudsætninger for at slutte sig sammen. De var også mange. Som det er fremgået, var det i 1920 vanskeligt at skaffe sig et overblik over, hvor mange der egentlig var, og arbejdsbyrden kom ad flere gange bag på Invalidenævnet. I maj 1921 kunne nævnet fremsende en fortegnelse med 4.712 sager over både invalider og efterladte, heraf havde nogle ikke dansk statsborgerskab og ville måske heller ikke få det, men det viste sig dog at være tale om højst et par hundrede. Stadig havde man i nævnet 3.000 ubehandlede ansøgninger. Hvis nævnet fortsat har bevilget 60% og afslået 40%, så ville antallet af rentemodtagere (invalider og enker) stige med 1.800 og nå endda et stykke op over de 6.000.

Ønsker man at skelne mellem invalider og efterladte, så indeholder Invalidenævnets arkiv i dag 6.496 invalidesager og 4.016 sager vedrørende renter til efterladte; men heriblandt er formentlig også sager på personer, som har fået afslag. I sidste halvår af 1923 var der 2.436 krigsinvalid i Sønderjylland, som havde en anerkendt krigsskade og modtog krigsinvalidrente, i 1924 var tallet 2.819. Herefter synes tallet at have været faldende.¹¹⁶ Eftersom på den ene side krigsinvalid kunne dø, og andre på den anden side kunne få en skade anerkendt efter nogle år, er disse tal udtryk for øjeblikksbilleder. Antallet af berørte sønderjyder er altså noget højere end det maksimum, som åbenbart blev nået i 1924.

Det mest håndfaste tal er antallet af sager, og i runde tal har omkring 10.000 sønderjyder *ment* at have haft et krav på understøttelse, og i denne sammenhæng er det måske af mindre betydning, om de også rent faktisk havde det eller fik kravet anerkendt. Eftersom efterladerrenterne omfattede en husstand (enke med børn typisk), og da en mandlig forsørgers invaliditet også ramte hele familien, må man antage, at op imod 20% af den sønderjyske befolkning har været berørt.¹¹⁷

1. Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte
Ved mødet den 4. august 1919 kunne minister H.P. Hanssen fortælle om en invalideforening, som dækkede hele Sønderjylland, og som også havde været i stand til at oplyse antallet af invalider i Haderslev Amt på det tidspunkt (1.324). Foreningen var tilsy-

neladende bedre informeret end det postvæsen, hvorfra udbetalingerne fandt sted. I det mindste havde H.P. Hanssen ikke ad den vej kunnet skaffe oplysning om de udbetalte beløb.¹¹⁸ Efter som tysk lovgivning sikrede invaliderne fortrinsstilling til kommunale og statslige ansættelser,¹¹⁹ er det ikke overraskende, at vi finder både formanden for hovedbestyrelsen og formentlig også formanden for lokalafdelingen i Tønder i en stilling på det amtskommunale velfærdskontor. Den placering kan også være en forklaring på, at det på et tidspunkt, hvor alle ellers havde svært ved at skaffe sig overblik over situationen, lykkedes at organisere krigsinvalidere og for et helt amt at have rede på, hvor mange der i det hele taget var. Samtidig er det klart, at det måtte skærpe foreningens stilling som interesseorganisation og dens muligheder for at øve politisk pression, at der sad fagligt kompetente og velorienterede medlemmer i bestyrelsen, både centralt og lokalt.

Den faglige kompetence (og monopolet) gav allerede i december 1920 ved loven om midlertidig understøttelse til militære invalider foreningen sæde i Invalidenævnet og indstillingsret til Invaliderrådet.

Foreningen havde i 1921 21 lokalafdelinger, lidt skævt fordelt over landsdelen med tyngden i den sydøstlige del: Aabenraa, Bredebro, Broager, Christiansfeld, Egernsund, Gråsten, Guderup, Haderslev, Hørup, Kegnæs, Lysabild, Løgumkloster, Nordborg, Rinkenæs, Svendstrup, Sønderborg, Tandslet, Tinglev, Tønder og Øsby. Endelig var der som nævnt en afdeling på Krigsinvalideskolen i Sønderborg. Hvor mange medlemmer, der var, kan der desværre ikke siges noget om, kun at der til den formentlig største, den i Haderslev, skulle fremsendes 100 brochurer i påkommende tilfælde, mens der til de formentlig mindste, i Egernsund, Guderup, Hørup og Svendstrup skulle fremsendes 15. I alt skulle der udsendes 605 brochurer, heri var dog ikke medregnet, hvad der måtte være behov for på Krigsinvalideskolen i Sønderborg.¹²⁰ Der har givetvis været væsentligt flere end 605 medlemmer. I hele Tønder Kreds (nord og syd for den kommende grænse) var der 1.000 medlemmer i marts 1920.¹²¹ I 1928 var der i Sønderborg Amt 16 lokalafdelinger med i alt 600 medlemmer.¹²²

Lokalafdelingerne havde en fælles hovedbestyrelse, og formanden var som nævnt P. Petersen, invalidekonsulent og medlem af Invalidenævnet. Petersen var også formand for Haderslev-afdelingen.

Disciplinen i foreningen var ikke til alle tider den bedste. I det mindste måtte der i april 1921 optages en bestemmelse i foreningens love om, at når en lokalafdeling henvendte sig til f.eks. Invalidenævnet i et ærinde, som ikke var decideret lokalt orienteret, skulle henvendelsen først behandles af hovedbestyrelsen.¹²³ Når formanden, P. Petersen, mente at måtte orientere Invalidenævnet om denne ændring i foreningens love, må man næsten tro, at der ved et nævnsmøde er faldet et ord af om de (irriterende) mange henvendelser fra nær og fjern til Invalidenævnet. Ikke mindst ved nævnets første møder i foråret 1921 blev der indbragt et stort antal af sager fra såvel hovedbestyrelse som lokalafdelinger. Alene ved nævnets 4. møde den 2. april behandledes 10 forespørgsler og forslag fra foreningen.¹²⁴

Og det var ikke den eneste gang, at Petersen oplevede sine to tillidsposters flersidede velsignelser. I juli 1921 havde formanden for Sønderborg-afdelingen, P. Asmussen, i Dybbølposten kritiseret Invalidenævnet blandt andet for ikke at være sin opgave voksen. Dr. Karberg bad Asmussen dokumentere beskyldningerne, og da denne ikke svarede, fremsendte Karberg både sit brev til P. Asmussen og Asmussens artikel til formanden for Krigsinvalidforeningens hovedbestyrelse, assistent Petersen:

idet jeg gør opmærksom på, at formanden for den under hovedbestyrelsen sorterende lokalforening vel har angrebet nævnet, men ikke været i stand til at dokumentere rigtigheden...¹²⁵

hvilket assistent Petersen uden tvivl måtte opfatte som en henstilling til at gå lidt i rette med medlemmerne, og da ikke mindst med en lokalafdelingsformand.

Krigsinvalidernes aktive interesse og iver for indflydelse havde man også allerede oplevet i Statsministeriet i 1920. Man troede vel i den danske centraladministration, at krigsinvalidernes interesser var vel repræsenterede, når deres formand havde sæde i det lovforberedende Krigsinvalidudvalg. Men det mente krigsinvaliderne ikke. Det var ikke tilstrækkelig betryggende for de øvrige medlemmer, når formanden havde mundkurv på, så længe forhandlingerne stod på. Og når foreningen ikke kunne få indsigt i lovforslaget, førend det blev fremsat i Folketinget, var det så som så med indflydelsen, mente de.¹²⁶

En relativ god bevidsthed om egne politiske muligheder fik

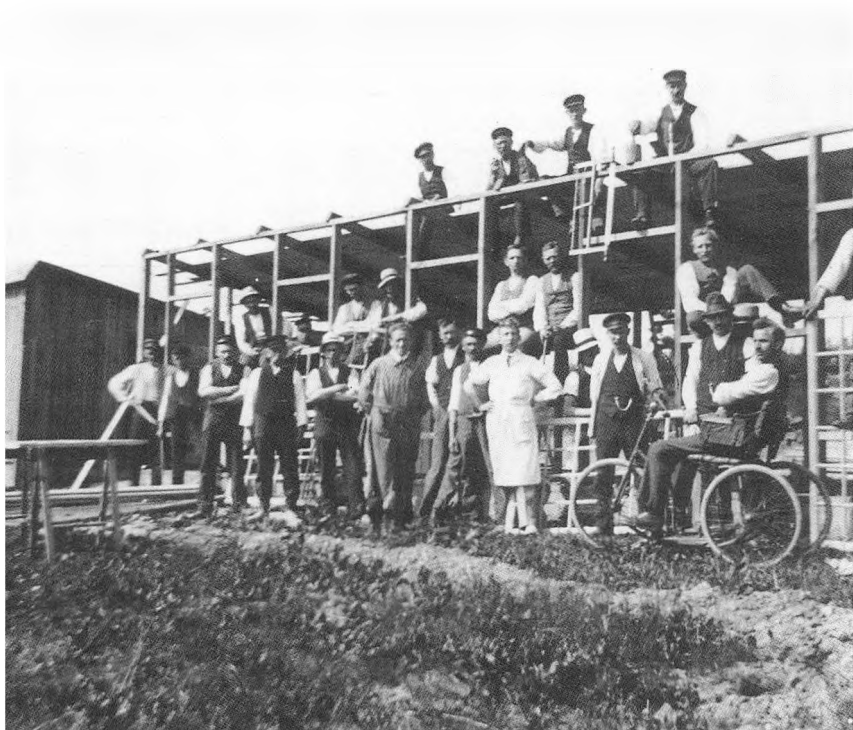
ikke mindst saft og kraft, når sammenholdet dagligt blev næret, som det gjorde på Krigsinvalideskolen i Sønderborg. Her fandt man den mest aktive lokalafdeling.

2. Eleverne på Krigsinvalideskolen i Sønderborg

Den sønderjydske Fond, der som nævnt havde til formål at afhjælpe følgerne af verdenskrigen, udkastede i et samarbejde med Røde Kors ideen om at skabe et særligt kirurgisk krigsinvalidehospital. Hertil skulle knyttes et bandageværksted, hvor man lavede bl.a. proteser, og nogle værksteder, hvor krigsinvalidere, som ikke længere kunne bestride deres normale erhverv, kunne oplæres i et håndværk. Forbillederne var dels krigsinvalideskoler i Tyskland dels Samfundet og Hjemmet for Vanføre, hvor lærerne selv var invalidere.¹²⁷ Den såkaldte Røde Kors komite (»Røde Kors Komiteen for vanføre og lemlæstede krigsinvalidere under Den sønderjydske Fond«) tog kontakt med minister H.P. Hansen og man blev enige om, at det ville være hensigtsmæssigt at indrette marinelazarettet i Sønderborg til formålet. H.P. Hansen fik også fra Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg grønt lys til at arbejde videre med sagen.¹²⁸

Den sønderjydske Fond havde rådighed over de fornødne midler og var også klar til at påbegynde arbejdet allerede i marts 1920. Forretningsudvalget ønskede dog at afvente en afklaring på toldspørgsmålet for ikke ved indretningen at skulle betale en høj toldafgift.¹²⁹ Så kom imidlertid påskekrisen og ministeriet Zahles afgang og dermed også minister H.P. Hanssens. I mellemtiden havde Sundhedsstyrelsen og Justitsministeriet også fået øje på marinelazarettet, dog ikke til krigsinvalidehospital og -skole, men til et sønderjysk hospital i statsligt regi, en slags rigshospital nr. 2. Krigsinvaliderne kunne man i stedet sende til Hald ved Viborg, hvor der under krigen havde været lejr og hospital for tyske krigsfanger. Men her protesterede Den sønderjydske Fond: Hele ideen stod i fare for at lide skibbrud, for hvor mange krigsinvalidere kunne man forestille sig ville lade sig indlægge og oplære i et håndværk for en periode af tre år så fjernt fra hjemmet?

Efter nogen forhandling lykkedes det i stedet at få overdraget, ikke marinelazarettet, men marineskolen i Sønderborg, som så kunne udvides med nogle barakker fra lejren i Hald. Krigsinvaliderne fik fortrinsret til sengepladserne på det statslige hospital

*Bygning af barak ved Krigsinvalideskolen i Sønderborg, formentlig 1920 eller 1921.
Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

ved siden af. Staten betalte opholdet og kosten på skolen, mens de øvrige udgifter fordeltes mellem Sønderjysk Fond og staten. Fra Sønderjysk Fonds side var der kun anledning til tilfredshed med resultatet.¹³⁰ Den store indflydelse på ordningen var dog ikke overraskende. Fondens medlemskreds rummede indflydelsesrige politikere som undervisningsminister Appel, Kirkeminister J. C. Christensen og statsminister Niels Neergaard.

Skolen blev administreret af en direktion direkte under fonden, men staten var dog repræsenteret ved et medlem fra Sundhedsstyrelsen, og dette medlem, en gammel kending fra Krigsinvalidsudvalget, J. Tryde, blev også formand for direktionen. Den daglige ledelse blev lagt i hænderne på overlæge, dr. J. Overgaard. Dr. Overgaards forudsætninger var så gode, at fonden kom overens med Almindelig Dansk Lægeforening om, at stillingen ikke skulle slås op. Fra 1914-1918 havde Overgaard arbejdet

Krigsinvalideskolens og Invalidenævnet organisation 1921-1924

(se også diagram 4 for perioden 1924-1940 og diagram 2 for perioden efter 1940)

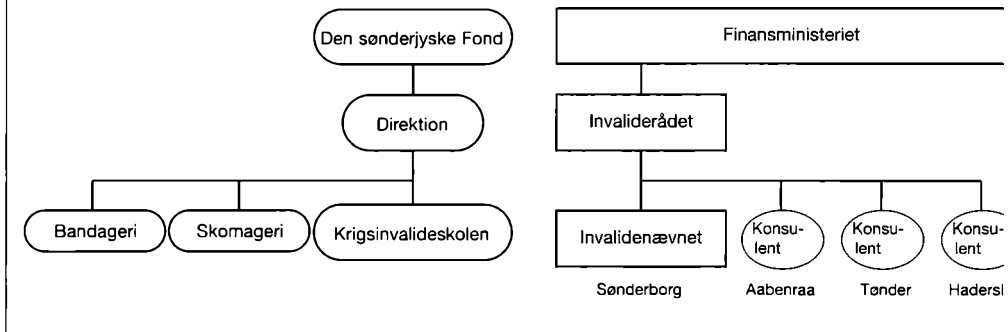

Diagram 3

i Wien, på et institut til behandling og oplæring af krigsinvalider, og det meste af tiden i ledende stillinger. Han kom hjem med en meget rosende anbefaling fra sin chef dernede, professor Spitzzy.¹³¹

Det var hensigten, at Krigsinvalideskolen som sådan kun skulle fungere i henved tre år, dvs. den periode det tog at uddanne et kuld elever. Bandageri og skomagerværksted blev da også efter loven i 1924 henlagt under staten eller konkret under Invalidenævnet.

Krigsinvalideskolen blev indviet på kongens fødselsdag den 26. september 1920; men på det tidspunkt var alt det praktiske dog endnu ikke på plads. Først hen på efteråret 1920 blev der indlagt patienter på skolens hospitalsafdeling, 49 i alt. Der blev i samme periode foretaget 17 operationer. I første kvartal af 1921 blev der indlagt 56 patienter, og antallet af operationer var 37.

I bandageafdelingen var der frem til 31. marts 1921 foretaget 290 reparationer af bandager og proteser. På gæsteafdelingen var der optaget 154 krigsinvalider, som for en kort visit ønskede deres bandager reparerede, eller som søgte råd og vejledning med hensyn til deres invaliditet.

Selve skolen nåede ikke for alvor at blive taget i brug i 1920. Dels var der mangel på værktøj, dels skulle de få invalider, som meldte sig, først have et ophold på hospitalsafdelingen. Skolen indrettedes med seks værksteder, og i løbet af første kvartal 1921 nåede man op på 36 elever. Desuden logerede to elever, som var i lære i Sønderborg by, den ene som barber, den anden som tand-

tekniker. De 36, der blev på skolens område i dagtimerne, var fordelt med fire på smede- og maskinværkstedet, fire på snedkerværkstedet, tretten på træskomagerværkstedet, tre på bogbinderværkstedet, seks på sadelmagerværkstedet og seks på skomagerværkstedet.¹³²

Sommeren 1923, da de fleste af eleverne så småt var udlært, var der 75 elever på skolen.¹³³

Det smukke formål med Krigsinvalideskolen blev udtrykt af overlæge Overgaard i forbindelse med et møde med pressens repræsentanter den 24. februar 1920:

En meget stor del af krigsinvaliderne er som følge af årelange lidelser blevet ikke alene legemlige, men også åndelige krøblinge, som med nogen ret er kommet til den anskuelse, at de ikke mere vil være i stand til at udføre noget arbejde, kort sagt står på et »hvad kan det nytte« standpunkt, og der er fare for at alle disse mennesker ender som »lirekassemænd« eller med tiden bliver besværlige tiggere, således som man desværre nu ser det overalt i Tyskland (...) og det er derfor af vigtighed at det føres disse mennesker for øje, at man selv om man er invalid og vanfør meget vel kan nå til at udføre et smukt arbejde i samfundet, når blot viljen er tilstede...¹³⁴

Da det kom til stykket, var der ikke meget hvad-kan-det-nytte over eleverne på Krigsinvalideskolen. De dannede en særlig elevforening, som blev en afdeling under Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Denne afdeling, som bestod af medlemmer, der levede side om side og hvis hele dagligdag temmelig nøje bestemtes af Krigsinvalideskolen og Invalidenævnet, blev den mest aktive af afdelingerne. Eleverne nøjedes ikke med at indgive ansøgninger og anmodninger til Invalidenævnet. De truede med strejke og boycott, hvis ikke ønskerne blev indfriet. Få måneder efter, at de var begyndt på skolen, besluttede de at forlade den, med mindre nævnet fastsatte en rimelig understøttelse til de familier, som på grund af opholdet på skolen måtte undvære den mandlige forsørger. 'Aktionen' var støttet af foreningens amtsorganisation i Sønderborg.¹³⁵ Godt et halvt år senere, i november 1921, blev truslen gentaget, denne gang foranlediget af Invalidenævnets bestemmelse om at trække 3 kr. pr. dag fra i invaliderenten, hvis eleven forlod skolen i utide.¹³⁶

Spørgsmålet om familieunderstøttelsen får et selvstændigt afsnit senere. Konsekvenserne af og reaktionerne på samarbejdet

mellem det statslige invalidenævn og den mere eller mindre privatdrevne skole skal her blot kort beskrives som et eksempel på 'sønderjysk praksis', både nævnets og elevernes:

Affæren med nævnets inddragelse af invaliderente for elever, som forlod skolen i utide, var begyndt allerede i foråret. Efter at Invalidenævnet havde givet skolen meddelelse om beslutningen, blev der den 6. april 1921 sat et opslag op til orientering for eleverne.¹³⁷ Et opslag, som eleverne senere kaldte 'forordningen af 6. april'.

Sandsynligvis var Invalidenævnets beslutning affødt af i hvert fald ét konkret tilfælde. En elev havde ikke fra skolen kunnet få så lang en orlov, som han ønskede, og han var så helt udeblevet. Med nævnets egen beslutning som hjemmel blev nu den understøttelse, som han havde modtaget for meget i perioden fra 6. januar 1921 til 23. marts 1921, et beløb på i alt 329,25 kr., fradraget i de kommende seks måneders invaliderente.¹³⁸ I 2½ måned havde krigsinvaliden haft frit ophold på Krigsinvalideskolen og samtidig modtaget invaliderente til sit underhold. Det gik an, hvis han fuldførte en uddannelse, men ikke hvis han forlod skolen.

Overlæge J. Overgaard på Krigsinvalideskolen var også medlem af Invalidenævnet. Der havde han på et tidspunkt gjort fælles sag med krigsinvalideforeningens repræsentant, P. Petersen, over for de øvrige nævnsmedlemmer for at få forhøjet familieunderstøttelsen.¹³⁹ Det fremgår af Overgaards forsvar for en højere understøttelse, at han levede sig ind i elevernes vilkår – og måske var denne 'svaghed' medvirkende til, at han, selv nævnsmedlem, tog nævnets opslag ned igen. Eleverne påstod endog, at de fik ham til at skrive under på, at han ikke ville gøre brug af nævnets bestemmelse, før den var prøvet på kompetent sted.¹⁴⁰

I mellemtiden havde den førnævnte elev klaget over Invalidenævnets afgørelse, og sagen blev fremstillet for Invaliderrådet. Rådets svar er ikke fundet, men sandsynligvis fik Invalidenævnet medhold. For det kan forklare, at skolen igen lod 'forordningen' opslå til orientering og efterfølgelse for eleverne. De svarede til gengæld prompte med endnu en trussel om at forlade skolen.¹⁴¹ Skønt nævnet afviste deres krav, blev truslen ikke ført ud i livet. Denne gang fik elevernes sag ellers uventet støtte fra Justitsministeriet, som forelagde en klage fra en løjtnant i Næstved for Krigsinvalideskolens direktion.¹⁴² Direktionen sendte sagen

til udtalelse hos Invalidenævnet, hvis svar må have været fyldestgørende. I hvert fald fortsatte nævnet sin praksis – og nu i åbenbar forståelse med invalideskolen, omend ikke ligefrem med skolens direktion. Fra Krigsinvalideskolen blev der givet orientering til nævnet, når en elev forlod skolen, herunder også når en elev var bortvist på grund af forsømmelse eller dårlig opførsel.¹⁴³

Fra et elevsynspunkt var det som om, en fælde klappede i, når man først var begyndt på skolen. Det var en beslutning uden reel fortrydelsesret og dermed også en fortabelse af personlig frihed. Men det nyttede ikke, at Krigsinvalideskolens direktion 'truede' med at ændre vedtægterne derhen, at eleverne fik mulighed for at udmelde sig med 14 dages varsel til hver den 1. i en måned.¹⁴⁴ Både Justitsministerium og Invaliderråd forstummede i forhold til klagen, hvilket formentlig skyldtes, at Invalidenævnet i forvejen havde stillet eleverne i en gunstig situation – i det mindste ud fra de rammer, som nævnet skulle virke under, dvs. den tyske 'Mannschaftsversorgungsgesetz'.

Efter tysk lovgivning blev grundrenten fradraget, når krigsinvaliden kom på hospital, for dér ville han jo få både kost og logi. Til gengæld skulle familierne så have en understøttelse i mandens fravær.

Men Invalidenævnet havde besluttet *ikke* at trække grundrenten fra for eleverne på Krigsinvalideskolen, selv om man samtidig ydede en ganske vist omdiskuteret (lav) familieunderstøttelse. Invaliden fik altså sit eget ophold betalt, hans familie modtog samtidig understøttelse på grund af den mandlige forsørgers fravær – og oveni modtog eleven en invaliderente. Som modydelse for denne begunstiggelse forventede Invalidenævnet, at eleverne blev på skolen tiden ud og fik deres uddannelse, ellers ville ekstraudgiften også for nævnet jo være spildt.¹⁴⁵

Krigsinvaliderne havde populært sagt 'ikke forstået, hvor godt de havde det'. Det kunne måske også være svært, når man som voksen familiefar var blevet invalid og éns eneste udvej til at få varigt erhverv var – efter en lang krigs adskillelse fra kone og børn – igen at skulle indordne sig under, omend ikke et soldaterliv, så dog et skoleophold, måske langt fra hjemmet.

3. Familieunderstøttelsen

Begrebet 'familieunderstøttelse' hørte i virkeligheden hjemme i den civile, tyske invalideforsikring, efter hvilken der blev givet

en understøttelse ved trang i hjemmet i forbindelse med hospitalsindlæggelse. I forhold til krigsinvaliderne indeholdt de tyske bestemmelser en mulighed for, under hensyn til trang og andre særlige omstændigheder, at *overføre* den almindelige krigsinvaliderede til familien. En anordning af 8. februar 1919 havde dog også åbnet mulighed for derudover at yde et særligt tilskud til familierne, hvis forsørgeren *enten* var indlagt på et hospital eller lignende *eller* under oplæring til et nyt erhverv.

Det var de tyske krigsinvalidbestemmelser pr. 5. maj 1920, som Invalidenævnet skulle bruge ved fastsættelsen af renterne.

For eleverne på Krigsinvalideskolen var problemet aktuelt fra begyndelsen. Uanset om eleverne fik deres fulde invaliderente, så var det dog et fåtal af eleverne på skolen, som var 100 % invalide, og som dermed i princippet skulle kunne klare sig (og forsørge familien) på invaliderenten alene. Som elev på Krigsinvalideskolen med f.eks. en 50 % invaliditet var man afskåret fra at tjene den halve dagløn, som renten var baseret på, at man i hvert fald tjente. Allerede på det første møde i Invalidenævnet, den 29. januar 1921, foreslog assistent P. Petersen da også, at der blev vedtaget faste takster for familieunderstøttelser generelt (altså ikke kun for Krigsinvalideskolens elever). Men Invalidenævnet udskød spørgsmålet.

I mellemtiden afholdt krigsinvalideforeningen hovedbestyrelsesmøde, og her blev det vedtaget at foreslå følgende takster: En hustru skulle have 200 kr./md. Til det første barn 60 kr. og 30 kr. til hvert af de efterfølgende børn. En kone med 3 børn skulle altså have 320 kr.¹⁴⁶

Dette forslag, som senere blev kaldt 'Tinglev-resolutionen', kunne P. Petersen bringe med sig til mødet i Invalidenævnet den efterfølgende dag. Men her blev det afvist at fastlægge takster. Derimod vedtog nævnet en maksimumgrænse for, hvad familien kunne modtage i mandens fravær. Familieunderstøttelsen skulle tage særlig hensyn til antallet af børn under 16 år, men måtte i øvrigt ikke overstige en 100 % – rente incl. to såkaldte krøblingetillæg, dvs. 257,25 kr. om måneden.¹⁴⁷

Dette har formentlig været, hvad nævnet mente at kunne få godkendt af Finansministeriet. Nævnet påpegede i sin indstilling, at det især var nødvendigt at bringe de tyske regler om familieunderstøttelse i anvendelse over for eleverne på Krigsinvalideskolen. For elevernes familier ville være meget dårligt stil-

Et af værkstederne på Krigsinvalideskolen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

lede under det lange ophold. Uden en understøttelse til at supplere især renter på under 50%, ville krigsinvaliderne foretrække at hutle sig igennem med småjobs. Skulle Krigsinvalideskolen bringe resultater, var familieunderstøttelsen altså nødvendig.¹⁴⁸

Invalidenævnet fik da også efter en tre ugers tid Finansministeriets godkendelse af forslaget; men da var eleverne allerede blevet utålmodige. Trådte familieunderstøttelsen ikke meget snart i kraft, ville mange blive nødsaget til at forlade skolen.¹⁴⁹ Invalidenævnet rykkede Finansministeriet for svar og medsendte krigsinvalidernes resolution.

Da først ministeriets svar af 7. marts var indløbet, blev eleverne hurtigt orienteret: Der *ville* blive udbetalt understøttelse. Krigsinvaliderne blev også orienteret om de kriterier, understøttelsen ville blive beregnet efter, samt om den fremgangsmåde, der ville blive anvendt ved den forudgående undersøgelse. Den 10. marts fremsendte eleverne to skrivelser til nævnet. I den ene foreslog man, at 'Tinglev-resolutionen' blev 'opretholdt', som man sagde. Kun én (fast) begrænsning var ifølge eleverne relevant, og det var formue.

Den anden skrivelse fra eleverne modsagde faktisk den første, for P.J. Lassen gik »på elevernes vegne« ind på tankegangen om at lægge skønprincippet til grund for vurderingen. Dog burde det ikke helt overlades til kommunalbestyrelsen at foretage dette skøn. Det ville gå hurtigere, og eleverne ville også nære større tilid til, at beslutningen blev truffet på et korrekt grundlag, hvis de selv på tro og love udfyldte et skema, som så kunne stemples af de kommunale myndigheder. Denne ide mente nævnets kontorchef, kaptajn Jørgensen var en god ide, for kommunalbestyrelsernes skemaer var alligevel mangelfulde. Nævnets formand, dr. Karberg, mente derimod ikke at kunne ændre, hvad nævnet én gang havde vedtaget skulle være fremgangsmåden.¹⁵⁰

Det kom tilsyneladende ikke til at skade P.J. Lassens position blandt eleverne, at han havde undermineret kravet om faste takster. Han optrådte også fremover »på vegne af eleverne« og da med et lidt mere sikkert mandat.¹⁵¹

Men ikke kun et let splittet sammenhold gjorde kravet om faste takster svært at gennemføre. Nævnet var bundet af og kunne derfor også skyde sig ind under de for længst fastlagte tyske regler. Samtidig blev meget overladt til nævnets praksis, og i praksis blev familieunderstøttelserne temmelig lave. Tonen blev tilsvarende skarpere fra elevernes side – man udtrykte sin »bitterste forargelse« over løsningen og erklærede, at det nu simpelt hen var umuligt for gifte krigsinvalidere at tage ophold på skolen.

At behandle spørgsmålet, som er af så stor betydning for invaliderne, så småligt må henstilles som forkastelig. Der frembringes utilfredshed og uro mellem invaliderne og enker.

Med skepsis og mistro ser vi afgørelsen af andre spørgsmål i møde.¹⁵²

Få dage senere truede eleverne med at forlade skolen ved en ny resolution, underskrevet af 39 elever.¹⁵³ I et mere afdæmpet brev bad hovedbestyrelsen om, at nævnet tog sine beslutninger op til revision og fastsatte takster som af foreningen foreslået den 11. februar ('Tinglev-resolutionen'). Det var nødvendigt, hvis eleverne skulle kunne fortsætte på skolen.¹⁵⁴

Samtidig med, at eleverne af hensyn til familierne dårligt kunne forsvare at fortsætte på skolen, var de blevet stillet over for kravet om at fortsætte – hvis ikke den grundrente, de havde oppebåret under opholdet, bagefter skulle fradrages dem i invaliderenten.

At situationen for eleverne virkelig var prekær, forsikrede et af nævnsmedlemmerne sig om. Overlæge J. Overgaard konstaterede, at familieunderstøttelsen f.eks. ikke gav invaliderne mulighed for at anskaffe sig tøj, hverken til sig selv eller til familien. Sammen med P. Petersen pegede Overgaard på, at understøttelsernes størrelse også måtte sættes i forhold til de ekstraudgifter en invalid havde: Proteser og bandager betød forøget slitage på tøjet, og dertil kom, at de måtte købe specialsyet tøj. Efter at Overgaard havde stiftet bekendtskab med de konkrete forhold, fortroede han ligefrem, at han tidligere havde stemt for så lave understøttelser.¹⁵⁵ Men amtmand Lundbye og formanden, dr. Karberg, mente ikke, man kunne ændre hverken princip eller praksis. At invaliderne og deres familier her og nu stod mere eller mindre uden tøj på kroppen skyldtes, at mange under krigen havde slidt hele 'garderoben' i bund. Det kunne nævnet ikke fastsætte understøttelser efter, for når tøjet først var indkøbt og garderoben reetableret, var det ikke muligt at nedsætte understøttelsen igen. Midlertidig nød måtte afhjælpes ad traditionelle kanaler: Ved private midler. Derfor ansøgte nævnet da også Sønderjydsk Fond om et bidrag på 80.000 kr. generelt til understøttelse af krigsinvalidernes og de efterlattedes familier.¹⁵⁶

Dr. Karberg og amtmand Lundbye ville ikke give sig, men i sidste ende vedtog nævnet dog alligevel, at 'rettesnoren' for familieunderstøttelser blev forhøjet. Efter denne rettesnor skulle en hustru uden børn havde 197,25 kr. mdl. og en hustru med f.eks. 3 børn 242,25 kr. mdl. Beløbet var stadig justerbart efter forhold og trang. Men et praktisk og konkret udslag fik forhøjelsen straks: Fire invalider fik ved samme møde (den 2. maj 1921) deres familieunderstøttelse forhøjet med 30 kr. og en femte med 115 kr. Det sidste var mere end en fordobling af det hidtidige beløb på 105,55 kr.

Krigsinvalideforeningen og eleverne på skolen havde nok her, i betragtning af de forud givne præmisser, dvs. den tyske lovgivning, vundet endog mere end en halv sejr. Protesterne forstummede da også. Da Invalidenævnet i foråret 1922 vedtog at nedsætte familieunderstøttelserne pr. 1. maj og 1. august med 20 % i alt på grund af de generelt faldende priser, gav det ikke noget vildt ramaskrig. Derimod fik elevforeningen ved stilfærdig forhandling indskrænket nedsættelsen til den 1. maj og opnåede endog, at beløbet til det første barn blev forhøjet.¹⁵⁷

Smedeværkstedet på Krigsinvalideskolen. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Familieunderstøttelserne havde formentlig fundet et fornuftigt leje, og ikke mindst var der opstået et fornuftigt forhandlingsklima mellem nævn og elevforening. Derimod løb nævnets ansøgning til Sønderjydsk Fond ud i sandet. Dels ville Sønderjydsk Fond kun bevilge 30.000 kr., og dels ville fonden selv uddele midlerne, ganske vist efter indstilling fra nævnet, som dog passende kunne gøre brug af fondens amtskomiteer ved undersøgelsen af de enkeltes forhold.¹⁵⁸ Til en sådan ordning sagde nævnet nej tak. Meningen havde været, at Invalidenævnet med sit kendskab til invaliderne og deres familier ville uddele midlerne, og man ønskede i hvert fald ikke at søge oplysninger hos amtskomiteerne, for man måtte nemlig

undgå alt, hvad der kan tyde på, at der søges oplysning på steder, hvor den enkeltes nationale sindelag kan tænkes at blive taget i betragtning.¹⁵⁹

Sønderjydske Fond blev anmodet om at tage sin afgørelse op til revision, ellers måtte nævnet betragte sit andragende som afslået. Fonden havde imidlertid ikke misforstået nævnets ansøgning. Man var tværtimod principielt imod, at nævnet skulle uddele statslige midler med den ene hånd og private midler med den anden. For hvad skulle vel bremse en eventuel statslig sparelyst, når nævnet kunne trække på ressourcerne i en privat cigarkasse.¹⁶⁰ Senere indgik nævn og fond dog i et fornuftigt samarbejde om de områder af understøttelsen, som den nye lovgivning lod i stikken.

I maj 1923 var de første elever fra Krigsinvalideskolen så småt ved at være udlærte. Et nyt problem opstod nu. Hvordan fik man den lille håndværksvirksomhed sat i drift? Invaliderne var villige til at optage lån i invaliderenten for at få anskaffet de nødvendige maskiner og værktøj, og dermed mente de at bevise deres vilje til at gøre noget ved sagen; men det var næppe nok: Det ville tage tid, før kunderne kom, og før der overhovedet var indtægter. De udlærte krigsinvalidere kunne blive stillet over for det svære valg mellem enten at fastholde håndværksvirksomheden i den første, svære fase eller at sikre brød på bordet til familien. Derfor foreslog elevforeningen, at der ved afgang fra skolen blev ydet et beløb svarende til 2-3 måneders familieunderstøttelse.¹⁶¹ Invalidenævnets formand, dr. Karberg, kunne godt se, at der var et problem. Men nogen automatik i udbetalingen mente han ikke, der kunne findes hjemmel for. Det måtte først undersøges, om der virkelig var trang i familien. Derfor foreslog han Finansministeriet, at der blev stillet nævnet 15.000 kr. til rådighed (ca. 1½ gang den månedligt udbetalte familieunderstøttelse) – til udbetaling efter skøn og trang. Det turde Finansministeriet dog ikke binde an med. Loven om understøttelse af sønderjyske krigsinvalidere, den som skulle erstatte den midlertidige, var under forberedelse, og man kunne risikere, at der fra invalidernes side ville blive stillet krav om at gøre en sådan understøttelse permanent. Finansministeriet pegede i stedet for på Den sønderjydske Fond, som »med mindre fare for videre ræk-kende konsekvenser kunne påtage sig en midlertidig udgift.«¹⁶² Heller ikke Den sønderjydske Fond var indstillet på at yde en understøttelse pr. automatik. J. Tryde, der var formand for Krigsinvalideskolens direktion, pegede på, at skolen i forvejen forærede invaliderne noget værktøj, og at invaliderne, hvis de havde

Krigsinvalidforsørgelsens organisation 1924-1940

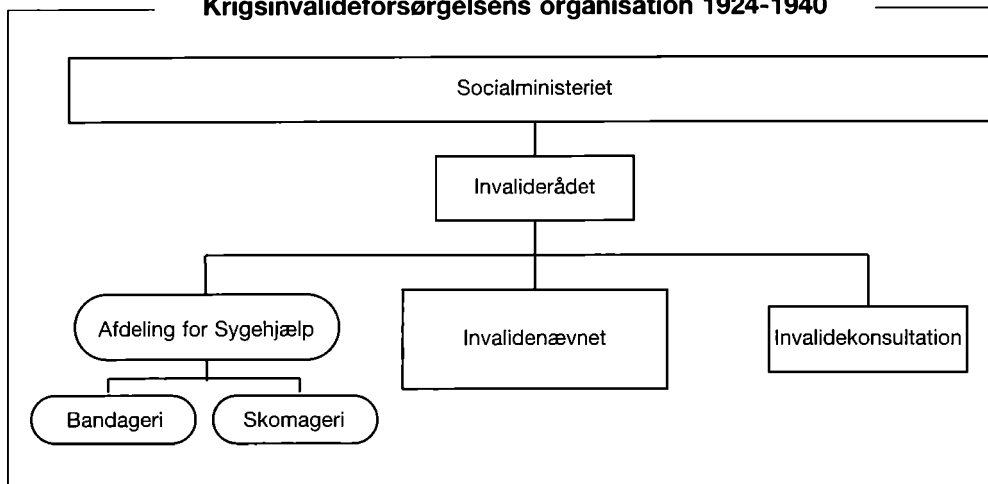

Diagram 4

brug for maskiner, kunne optage lån ved Fællesrepræsentationen for dansk Håndværk og Industri. Men i ganske særlige tilfælde, hvor krigsinvaliden kom i økonomiske vanskeligheder, kunne fonden da godt yde en supplerende understøttelse.¹⁶³ Og dette vedtog fonden så at gøre. »De ganske særlige tilfælde« blev dog i sidste ende til en ganske god procentdel. Fondens modtog 60 ansøgninger, heraf blev størstedelen ganske vist afvist 'foreløbig', men efter fornyet vurdering modtog alt i alt 38 krigsinvalidere et særligt starttilskud på 100-200 kr., enkelte også 300 kr.¹⁶⁴ Det samlede beløb nåede dog langt fra de 15.000 kr., som nævnet havde foreslået blev stillet til rådighed for formålet.

Måske så direktionformand J. Tryde rigtig lyst på elevernes forhold. Måske var det politisk korrekt at tegne et lyst billede af de forhold, som invaliderne på Sønderjydske Fonds krigsinvalideskole havde. På den anden side havde skolens direktionsformand næppe nogen ligefrem interesse i at snyde sit lille område indenfor Sønderjydske Fonds mangeartede virksomhed. Men ifølge Tryde var eleverne nok den gruppe af invalider, der havde mindst brug for hjælp, og det skyldtes ikke mindst familieunderstøttelsen. Desuden havde eleverne haft fordel af at få nye møbler, fodtøj o.lign. samt reparationer udført til en modereret pris på skolens værksteder.

Jo, det er troligt, at den stærke elevorganisation på Krigsinvalid-

deskolen havde fået kæmpet og forhandlet sig frem til – efter omstændighederne – rimelige vilkår.

Krigsinvalideskolen blev lukket i 1925. Da var 130 invalider blevet omskolet inden for en lang række håndværksfag.¹⁶⁵ Efter lukningen overtog Invalidenævnet skolens sygeafdeling samt bandageriet og skomageriet. Med krigsinvalideloven i marts 1924 fik organisationsdiagrammet således nyt udseende, jfr. side 436.

V. Dansk krigsinvalidedeforsørgelse:

Frem mod lov nr. 100/1924

1. Enkerne

Familieunderstøttelsen er et eksempel på, hvordan Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte fik indflydelse på Invalidenævnets praksis. Der findes også et konkret eksempel på, at foreningen allerede før loven i 1924 påvirkede Finansministeriet til at bevilge et beløb over finanslovens tillægsbevilling.

Når enker efter en krigsinvalid indgik nyt ægteskab, ophørte deres enkerente. Men havde de ret til et kontant beløb udbetalt først? Det havde de ifølge krigsinvalideforeningen.

Kravet mente foreningen i første omgang at kunne begrunde i den tyske lovgivning, eftersom det jo var på den, at den danske lov om midlertidig understøttelse til krigsinvalider og efterladte byggede. Efter tysk lovgivning modtog en enke, der ønskede at gifte sig igen, en affindelsessum på mellem 1.000 og 1.500 mk.¹⁶⁶

Men Invalidenævnet var ikke enig i, at loven af 1. december 1920 gav nævnet, som jo indtil videre kun var af en rent midlertidig karakter, mulighed for at bevilge understøttelser ud over rent midlertidige beløb. Man vedtog som en form for principbeslutning, at alle ansøgninger fra enker af denne karakter skulle afvises.¹⁶⁷ Døren var altså blevet smækket forsvarligt i ved Invalidenævnet. Foreningen måtte forsøge sig hos Invaliderrådet, som dog foreløbig blot udbad sig nævnets udtalelse.¹⁶⁸ Det var gennem svaret på de efterhånden mange klager fra krigsenker, at Invaliderrådet resolverede den 20. juni 1921 (18 enker havde på det tidspunkt klaget): Rådets flertal måtte give Invalidenævnet ret i, at loven af 1. december 1920 ikke hjemlede hverken nævn eller råd nogen ret til at bevilge affindelsessummer. Dog afgav to af rådsmedlemmerne et mindretalsvotum, der støttede sys-

punktet, at også affindelsessummer, som gjaldt i Tyskland pr. 5. maj 1920, måtte være omfattet af loven om de midlertidige understøttelser til krigsinvalid. ¹⁶⁹

Krigsinvalideforeningens næste skridt var et par måneder efter et brev til Statsministeriet. Foreningen henviste også denne gang til den tyske 'Hinterbliebenengesetz's' tillægsbestemmelser fra 1916 og 1917; men accepterede dog samtidig, at man fra myndighedernes side åbenbart ikke mente at kunne støtte sig til den tyske lovgivning. Der kunne dog også argumenteres på anden måde. Flere enker var i stedet for at indgå nyt ægteskab flyttet sammen med kæresten. Og det var en dårlig forretning for statskassen, for på den måde ville enken som ugift modtage en rente måske resten af sine dage; mens en affindelsessum (efter de tyske takster) kun svarede til et enkelt års rente. ¹⁷⁰

Blev problemet fremstillet på denne måde, gav det straks mere raison for myndighederne. Der gik dog noget tid, før der skete noget. En privat forespørgsel til Invalidenævnet i marts 1922 blev besvaret med et nej, der gives ingen affindelsesbeløb, men nævnet mente dog under hånden at kunne meddele, at der var et forslag på vej fra Finansministeriet. ¹⁷¹ På den anden side af den 10. april 1922 var der med den dansk-tyske traktat opnået vished for, at der ikke var noget forgjort i at bevilge understøttelser, som man ikke kunne være sikker på at få godskrevet fra Tyskland. For der kom alligevel ikke nogen godskrivning.

Finansministeriet forelagde sin ide for Invalidenævnet i juli 1922: Ministeriet ville forsøge at få optaget en bevilling til enkerne på tillægsbevillingen til finansloven 1922/1923. Som familieunderstøttelsen skulle ordningen hvile på skønsprincippet: Der kunne bevilges op til $2\frac{1}{2}$ gang den årlige rente – under forudsætning af, at enken var trængende, at hun ikke var fyldt 55 år og at hun kunne sandsynliggøre, at affindelsesbeløbet ville blive brugt på en fornuftig (nyttig) måde. Dermed var forslaget i høj grad inspireret af den tyske lov: Her opererede man med affindelsesbeløb på indtil $\frac{5}{6}$ af 'det trefoldige krigsforsørgelsesbeløb' (hvilket på nær en enkelt decimal er lig $2\frac{1}{2}$), efter trang og under sikkerhed for nyttig anvendelse. I reglen kunne der ikke tages hensyn til enker over 55 år. ¹⁷²

Hvad de enker angik, som havde giftet sig i perioden mellem Genforeningen i juni 1920 og den 1. april 1922, var løbet kørt. Affindelsessummerne skulle ifølge Finansministeriet ikke kunne

efterbevilges. Der var altså ikke tale om at efterkomme de mange enker, som siden januar 1921, måske før, havde forsøgt ved ansøgninger og klager at få den ret, som de ville have haft krav på under tysk lovgivning. For Finansministeriet drejede sagen sig ikke om retfærdighed eller om at stille enker nord for den nye grænse lige så godt som enkerne sydfor, den drejede sig om kroner og ører. Til nød måske om sædelighed.

Finansministeriet forsøgte endog at stramme grebet yderligere en måned senere. Nu skulle tillægsbevillingen kun omfatte ægteskaber, der var indgået fra 'dags dato'. Dette blev bemærket ved Invalidenævnet, og tillige omgået ved nævnets orienterende skrivelse til krigsinvalideforeningen. Her fastholdt man skæringsdatoen 1. april 1922.¹⁷³ Krigsinvalideforeningen sagde naturligvis ikke bare ja tak, og foreningen opnåede også Invalidenævnets anbefaling på en ansøgning til Finansministeriet om en affindessum også til de enker, der havde giftet sig mellem 15. juni 1920 og 1. april 1922. Det drejede sig om ca. 170, og skulle de alle have haft et affindelsesbeløb, ville udgiften for staten være blevet omkring 200.000. Da imidlertid nogle af dem formentlig ikke var trængende og derfor ikke opfyldte betingelserne, blev omkostningerne efter nævnets skøn på 130-150.000 kr.¹⁷⁴ Men Finansministeriet anså det »i alt fald« ikke for »rimeligt at anvende et beløb af 130.000 kr. – 200.000 kr. til efterbetaling af affindessummen for sønderjyske krigsinvaliders enker«. Finansministeriet var dog villig til at bevilge en begrænset sum, f.eks. 50.000 kr. til rådighed for nævnet, som så selv kunne bestemme, om de pågældende enker kun skulle have det beløb, de kunne tilkomme efter tyske regler omvekslet til kroner efter *dagskurs* – eller om nævnet ville fordele pengene til de *mest* trængende.¹⁷⁵

Nævnet valgte det sidste og orienterede krigsinvalideforeningen derom, også med henblik på at modtage ansøgninger for at få fordelt pengene på den rigtigste måde.¹⁷⁶ Og krigsinvalideforeningen indså formentlig, at der ikke kunne presses mere saft af den citron.

Havde det været i dag, ville lovgivningsmagten formentlig have sidestillet samliv med ægteskab og dermed ikke haft noget økonomisk motiv for affindessummer. I samtiden ville en sådan lovtekst have været på kanten af det amoralske, en blåstempling af uægteskabeligt samliv. For enkerne blev den moral nu til økonomisk gevinst, for også efter loven af 29. marts

1924 fik de ret til en affindelsessum, nu ganske vist kun op til 2 x den årlige enkerente. Til gengæld slap de for at skulle bevise, at de havde noget nyttigt at bruge pengene til. Derimod var det en ny betingelse, at også den mand, enken giftede sig med, skulle have dansk indfødsret.¹⁷⁷

2. Lov under forhandling

Der gik omtrent et år efter den dansk-tyske aftale i april 1922, før finansminister Niels Neergaard kunne fremlægge et forslag til en permanent lov om forsørgelse af de sønderjyske krigsinvalidere til afløsning for den midlertidige fra december 1920. Lovforslaget hvilede nok på de sønderjyske erfaringer, idet Invalidenævnet og -råd behørigt var taget med på råd, men Neergaards klare intention var at tilpasse den særlige sønderjyske krigsinvalidforsørgelse mest muligt til principperne i den almindelige danske militære invalideforsørgelse i henhold til lovgivning herom fra 1919.¹⁷⁸

Fra tysk lovgivning hentede lovforslaget muligheden for kapitalaffindelse af de mindre renter og enkerens mulighed for ligeledes at få affundet renten ved indgåelse af nyt ægteskab. På to væsentlige punkter ønskede Neergaard dog ændringer i forhold til den gældende 'tyske' lovgivning i Sønderjylland. Det gjaldt rentesatserne, og det gjaldt principperne for efterladteforsørgelse. Hvor efterladteforsørgelse var en *ret* efter den tyske model, var den i Danmark baseret på et skøn: Myndighederne skulle vurdere, om de efterladte nu også virkelig var i trang (derfor også kaldet trangsprincippet). Skønspincippet ville Neergaard også have indført i forhold til de beløb, som eventuelt skulle fratrækkes krigsinvalidrenten til invalidere, som blev ansat i pensionsgivende stillinger i stat og kommune.

Venstres ordfører, Christen Ernst Christensen, indledte, som naturligt var, førstebehandlingen i Folketinget. Loyalt gennemgik han lovforslaget og fremhævede dets positive sider, pegede herunder på forbedringer i forhold til den gældende, lige indtil han nåede til paragraffen om efterladteforsørgelse. Her var det som om ordene satte sig fast i halsen på finans- og statsministerens partifælle; men tilsidst fik han dog sit standpunkt gjort klart:

alle fremtidige forsørgelser bør ordnes efter et og samme princip og således, at trangen ikke lægges til grund.¹⁷⁹

Dette åbenlyse oprør mod finansministeren blev da også påtalt af denne henimod debattens afslutning: Gennemførelse af transg-princippet i henseende til efterladteforsørgelsen var

en bestemmelse, på hvilken vi i ministeriet lægger ikke lidt vægt, idet det er et af de hovedpunkter, hvor man mener, at man uden skade kunne nærme den sønderjyske invalidelovgivning til den danske (...) hvilket i almindelighed må være tilrådeligt.¹⁸⁰

Christen Ernst Christensen bibeholdt dog sin ordførerpost også ved det følgende års forhandlinger.

Den oprørske venstremand var sønderjyde, fra en gård i Asserbalde ved Augustenborg, og han havde selv deltaget i verdenskrigen som tysk soldat.¹⁸¹ Faldt ordene lidt over hinanden i dette spørgsmål, skyldtes det altså ikke nødvendigvis en frygtfuld respekt for partiformanden, men fuldt så vel, at dette berørte Christensen personligt:

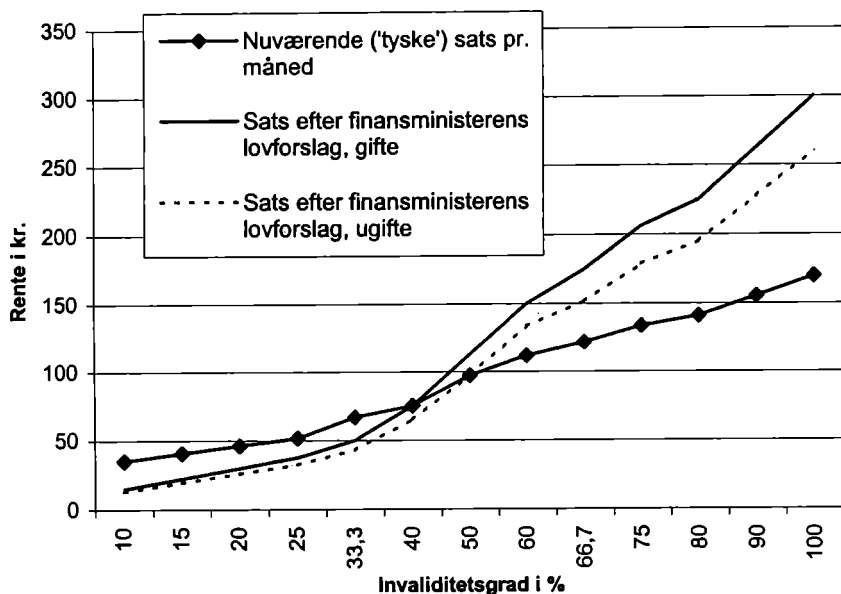
De mænd, der her har opfyldt deres tunge pligt, blev kommanderet ud til deres post, og når de blev der eller dog fik deres grundskade dér, er det et tab af en sådan art, at erstatningen derfor ikke bør ydes efter almindelige regler; der må tages hensyn til den tunge tid, der har slået så dybe sår.¹⁸²

Fra anden side blev regeringens lovforslag kritiseret for at have for meget kludetæppepræg, for de lave rentesatser til krigsinvalidere, der havde mindre skader, og for indførelsen af skønspriecippet. Der blev spået forslaget en lang og grundig udvalgsbehandling. Det skete også. Udvalgsbehandlingen blev så lang, at man måtte opgive at få ændringsforslagene klar, før folketingsåret sluttede.¹⁸³

Selv om udvalget trods alt havde nået at pege på en nødvendig revision i satserne, var disse ikke ændret meget i det lovforslag, som Niels Neergaard fremlagde i den efterfølgende samling, den 8. november 1923. Det medgav han også selv – det var stort set det samme forslag.¹⁸⁴

Christen Ernst Christensen havde det denne gang endnu dårligere som Venstre-ordfører. Hans tale blev kort og uden begejstring. Han begyndte med at erkende, at udvalgsbehandlingen det foregående år havde overbevist ham om, at forslaget vitterligt krævede grundig behandling, før det kunne bruges. Og han pegede på, at transgprincippet stadig figurerede, og at han stadig

Månedlig krigsinvaliderente

Kilde: Rigsdagstidende 1923-1924, Tillæg B, sp. 2.375.

var imod det. Uden nogen debat blev forslaget derefter sendt i udvalg.¹⁸⁵

Det lykkedes faktisk udvalget at få finansministeren til at æde sine principper. Efter ca. fire måneders arbejde fremlagde et enigt udvalg 44 ændringsforslag til lovforslagets 48 paragraffer. Alle ændringsforslag var tiltrådt af finansministeren – og blev siden vedtaget af Rigsdagen. Krigsinvalidere med de mindre invaliditeter på 10 – 33 1/3 % fik som foreslået af Neergaard en noget lavere rente end efter de tyske regler, men det blev en glidende overgang, for der indførtes et særligt afviklingstillæg, som over en periode på 8 1/2 år blev aftrappet. Den forøgede udgift til afviklingstillægget mente udvalget at kunne tjene ind i løbet af nogle år ved at fjerne dyrtidsreguleringen, som var knyttet til sværskadetillægget (et tillæg, som blev ydet i stigende takt til krigsinvalidere med 40-100 % invaliditet).

Efterladteforsørgelsen forblev i lighed med de gældende 'tyske' regler en *ret*.¹⁸⁶ Her som i forhold til fradragsregler ved pensionsberettigende ansættelse i stat og kommune mente udvalget

at foretrække »faste regler fremfor skønnen i de enkelte tilfælde.«¹⁸⁷

Kun på ét punkt gav udvalget efter i forhold til finansministeren. Det var i henseende til Invaliderrådets sammensætning, som efter udvalgets mening var for juridisk domineret med to jurister, én læge og én repræsentant for invaliderne. Udvalget havde gerne set, at rådets medlemstal blev forhøjet til fem og at Sygekassenævnet fik indstillingsretten til det sidste medlem. Men Niels Neergaard fastholdt, at rådet fortsat skulle have karakter af *domstol*.

Invalidenævnets medlemstal var allerede året forud blevet reduceret, fordi der var blevet fastansat en overlæge i tilknytning til nævnet, og derved var det lægelige medlem røget ud. Nu pegede folketingsudvalget på, at hvis nævnet yderligere – ved vakance på en af de juridiske poster – blev reduceret med et medlem, slap man for, at formandens stemme blev den afgørende, og man opnåede, som Holger Andersen, udvalgets ordfører, sagde ved 2. behandlingen i Folketinget den 27. marts »en mere ligelig sammensætning.«¹⁸⁸ Efter en sådan formulering plejer at følge et 'mellem' og to nærmere betegnede parter. Men parterne, og at der i det hele taget var to af dem, lod Holger Andersen dog være underforstået. Vi andre ved så til gengæld, at krigsinvalideforeningens repræsentant i flere sammenhænge havde haft en allieret i nævnets lægelige medlem, overlæge Overgaard. Styrkeforholdet havde altså i mellemtiden i praksis flyttet sig fra forholdet 3:2 til forholdet 3:1. Med ændringsforslaget blev det afstemt en smule igen til 2:1. Reduktionen af nævnets medlemstal accepterede Niels Neergaard.

Af de fire partiers ordførere var de tre sønderjyder. Socialdemokratiets ordfører, Sven Trier, var derimod barnefødt i København. Men han har nok fundet sig ganske godt til rette i det selskab. Mon ikke han undertiden har fornøjet sig en smule ved tanken om nu at have en Venstremand ved sin side i kampen for én af de vigtigste socialdemokratiske principper?

Og mon ikke Neergaards kamp for at gennemføre transsprincippet også inden for den sønderjyske krigsinvalideforsørgelse skyldtes en anden lige så vigtig ting som den at tilpasse den sønderjyske lovgivning til den danske: Frygten for at man med gennemførelsen af retsprincippet var slået ind på en glidebane, der havde en klar socialdemokratisk retning.

Men i sidste ende var det i det konkrete spørgsmål ikke principperne, der sejrede, men sund fornuft og velafprøvet praksis. Hvorfor dog ændre på en fungerende sønderjysk praksis, når ændringen af alle berørte parter, uanset partifarve, ville opleves som en forringelse? Det var nok ikke så ringe at lytte til de personer, der havde problemet tættest på livet, sønderjyderne.

3. Et par af lovens huller

Da den sønderjyske krigsinvalidforsørgelse endelig i 1924 blev ophøjet fra dens midlertidige status, havde enkerne fået lovfæstet deres krav på en affindelsessum ved indgåelse af nyt ægteskab. I henseende til familieunderstøttelsen var loven derimod ikke noget fremskridt i forhold til den praksis, som krigsinvaliderne især på skolen i Sønderborg havde kæmpet sig frem til.

Efter loven kunne invaliderenten nu efter 4 ugers indlæggelse på et hospital eller lignende blive erstattet af en dagpengesats på 3-6 kr., dog kun op til 3 kr. for ugifte uden selvstændig husførelse.¹⁸⁹ Dagpengene gav ganske vist mulighed for en højere indtjening end invalideunderstøttelsen i sig selv; men indlæggelse på hospital fratog jo samtidig invaliden muligheden for at udføre arbejde og dermed modtage løn. Og tabet af indtjeningsmuligheder gjaldt selvfølgelig også de fire uger, hvor familien derhjemme skulle klare sig med krigsinvalidunderstøttelsen.

Bestemmelsen ramte især krigsinvalider med en mindre invaliditetsgrad, for dem udgjorde lønindkomsten jo en stor procentdel af familiens indtægter. Havde en sådan familie ingen reserver at tære på i de første fire uger, kunne en hospitalsindlæggelse derfor se næsten håbløs ud. Konsekvensen var, at flere krigsinvalider takkede nej til indlæggelsen, og gjorde de ikke det, kom familien næsten straks ud i svære økonomiske vanskeligheder. Invalidenævnet henvendte sig derfor i 1927 til Sønderjydsk Fond med en anmodning om, at fonden greb ind med støtte af familierne til hospitalsindlagte krigsinvalider med mindre end 65% invaliditet. Det blev anslået at dreje sig om ca. 60 familier årligt.¹⁹⁰ Sønderjydsk Fond stillede sig velvillig til sagen, frasagde sig den normale undersøgelse af ansøgeren hos amtskomiteerne, og udfærdigede en dagpengeskala, hvorefter ansøgeren, afhængig af antal børn, kunne oppebære mellem 2 og 6 kr. pr. dag de første 28 dage af et hospitalsophold. Helt uden betænkeligheder ved at undlade undersøgelsen af ansøgerne var man dog ikke i Sønder-

lydsk Fond. Man kunne vel nok se bort fra ansøgerens politiske observans, men det skulle dog nødvendigvis gå så vidt, at fonden ydede midler til direkte danskfjendtlige krigsinvalidere.¹⁹¹

Det ville være oplagt at tolke fondens reservation som en reaktion på en modsvarende reservation fra Invalidenævnets side. Af et referat i fondens arkiv fremgår, at Invalidenævnet havde ønsket, at der blev ydet (hurtig) hjælp alene på baggrund af nævnets indstilling. Man turde vel tro, at nævnet som det tidligere var sket, frabad sig enhver indblanding fra amtskomiteernes side, fordi det var kendt, at undersøgelserne her (også) skete efter nationale kriterier. Dette ville imidlertid harmonere meget dårligt med det samarbejde, som allerede kort efter loven i 1924 var indledt mellem Invalidenævnet og Sønderlydsk Fond om understøttelse til gamle forældre efter faldne soldater.

Også forældreunderstøttelsen bortfaldt nemlig med loven i de tilfælde, hvor forældrene modtog aldersrente. Efterhånden som nævnet efter den nye lov måtte afslå ansøgninger, indså man, i hvor høj grad en række ældre mennesker kom i klemme. Derfor henvendte nævnet sig til Socialministeriet for gennem en særlig bevilling at opnå støtte til pensionisterne på trods af loven.¹⁹² Dette lykkedes ikke. Derimod fandt Invaliderrådet, ved behandlingen af klagerne over nævnets afgørelser, en elastik i lovens paragraf 47, som gjorde, at pensionisterne dog kunne få et beskedent tilskud.¹⁹³ Rådet og nævnet enedes dernæst om at rette henvendelse til Sønderlydsk Fond, der erklærede sig velvillig over for eventuelle ansøgninger fra de gamle.

Da Sønderlydsk Fond foreslog en ændret forretningsgang, som gjorde, at nævnet sendte ansøgningerne direkte frem til undersøgelse i amtskomiteerne, så Invalidenævnet intet problem deri, tværtimod var alle jo interesserede i at fremme sagen.¹⁹⁴

Samarbejdet mellem de offentlige krigsinvalidestanser og det private fond blev anslået at ville omfatte i alt 100 mødre, fædre eller forældrepar.

4. Arbejdsanvisningen: Et uløst problem

Med Invalidenævnet løste man fra dansk side opgaven med at fastsætte invaliditetsgrad og dermed også invaliderenten. På Krigsinvalideskolen var der blevet givet invaliderne mulighed for at oplære sig i et nyt håndværk, og der kunne også være tale om at give de udlærte håndværkere en vis startkapital. På det

nye rigshospital i Sønderborg havde krigsinvaliderne fortrinsret til behandling for deres skavanker, og der blev i nogen grad også taget hånd om familierne ved indlæggelse m.v. – hvad enten det nu var ved privat eller offentlig hjælp.

På ét væsentligt punkt havde den tyske forvaltning dog efterladt et tomrum. I Tyskland havde krigsinvaliderne haft fortrinsret til stillinger i stat og kommune, noget der i hvert fald på papiret også var en garanti for ansættelse.¹⁹⁵ En sådan garanti havde Krigsinvalidsudvalget anset for at være umulig – man kunne anbefale de offentlige myndigheder fortrinsvis at ansætte krigsinvalider, men ikke mere.

Foruden garantien havde de tyske velfærdskontorer haft en jobformidlende opgave; men i Danmark havde f.eks. arbejdsanvisningsdirektør J. Jensen-Sønderup udtalt, at den opgave var de kommunale arbejdsformidlingskontorer udmærket gearede til at varetage.¹⁹⁶ Men de kommunale arbejdsanvisningskontorer kunne naturligvis ikke have det samme nære forhold til krigsinvaliderne, og kunne også dårligt målrette indsatsen for en beskæftigelse af netop krigsinvalider. En sådan aktiv og mere opsøgende indsats kunne invalidekonsulenterne have gjort, hvis ellers de havde fået opgaver i henseende til arbejdsformidlingen.

Det var ikke, fordi de centrale og lokale myndigheder ikke blev gjort opmærksom på problemet.

Ved fremlæggelsen i Folketinget af den midlertidige lov i 1920, sagde Christen Ernst Christensen på krigsinvalidernes vegne, at de:

i nogen måde vil blive uheldigere stillet end deres lidelsesfæller inden for det tyske rige, idet disse ifølge den tyske lov angående krigsinvalider, når erhvervsudygtigheden udgør 50 %, har krav på ansættelse i stats- eller kommunaltjeneste.

C.E. Christensen kunne således fortælle, at mange invalider med kun én arm havde fået ansættelse som postbude. I Danmark derimod ville Krigsinvalidsudvalget ikke strække sig længere end til at anbefale myndighederne fortrinsvis at ansætte krigsinvalider. Men en sådan anbefaling var ikke nok for krigsinvaliderne:

Der må lovhjælp til, for at det kan blive, som de ønsker.¹⁹⁷

Få dage forinden havde »flere krigsinvalider i Sønderborg Amt« henvendt sig til Statsministeriets afdeling for Sønderjydske

Gruppebillede med ni fornøjede krigsinvalider og en sygeplejerske i Krigsinvalideskolens have. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Anliggender. Krigsinvaliderne ville gerne have klar besked om, hvor mange der så rent faktisk efter anbefalingerne til de statslige og kommunale myndigheder var blevet ansat i statens eller kommunens tjeneste.¹⁹⁸ På ministeriets sagsomslag noterede sagsbehandleren, Oluf J. Skjerbæk, at eftersom henvendelsen var anonym, kunne der være grund til blot at henlægge den. Imidlertid havde Skjerbæk noteret sig nogle interessante linjer, som han mente kunne være af særlig interesse for ministerierne, generaldirektoraterne (post og toldvæsen) og eventuelt også Københavns magistrat. De interessante linjer lød:

Hvorfor skal der være damer ansat ved post og toldvæsen og i andre stats- og kommunaltjeneste. Det er da netop disse stillinger krigsbeskadede bedst kan beklæde og i grunden har rettigheder til. Hvorved skal vi ellers fortjene til det daglige livsophold til os og vor familie.¹⁹⁹

Man må formode, Oluf J. Skjerbæk var enig, for i forlængelse af dette spørgsmål mente han, at det i samme åndedrag skulle henstilles til myndighederne i første række at beskæftige krigsinvalidler.²⁰⁰

Noget må dog have holdt Statsministeriet tilbage, selv om ideen løste et særligt dansk dilemma. Ligesom man fra dansk side af politiske grunde gerne havde modtaget en næsten værdiløs tysk check som kompensation for den forsørgerbyrde, som Danmark fik overdraget, sådan kunne der også være politiske betæneligheder ved for åbenlyst at gå i brechen for krigsinvalidernes beskæftigelse. Det ville jo i givet fald være på bekostning af andre. Og hvorfor skulle tidligere soldater i den tyske hær have fortrinsret for danske arbejdere? Sagsbehandleren i Statsministeriet mente muligvis at have set lyset, en mulighed for at give krigsinvaliderne beskæftigelse uden de helt store konsekvenser: For var det kvinder, som måtte vige pladsen, gjorde det ikke så meget, kvinder var jo som regel ikke forsørgere sådan for alvor.

Krigsinvaliderne i Sønderborg var ikke de eneste. Den ene amtsassessor (P.C. Stemann i Tønder) beklagede sig til den anden, Dr. A.V. Karberg i Sønderborg, der også var formand for Invalidenævnet. Amtsassessor P.C. Stemann pegede på, at der i april 1920 på velfærdskontorerne var blevet udfærdiget lister over krigsinvalidider, der ønskede ansættelse i stat eller kommune. Men her næsten et år efter (januar 1921) havde ikke én fået job. Ikke nok med det: Med løfterne om fortrinsret var der blevet skabt nogle falske forhåbninger, som blandt andet gjorde, at relativt svært invaliderede holdt sig tilbage fra at søge ind på Krigsinvalideskolen i Sønderborg. I det mindste havde krigsinvaliderne ret til klar besked: Kunne de regne med en fortrinsstilling eller ej?²⁰¹

Invalidenævnets formand insisterede på, at krigsinvaliderne havde haft fortrinsret i alle etater. Imidlertid blev der for tiden afskediget mange, og de afskedigede ville stå forrest i køen til nye stillinger i staten. Karberg lovede også kollegaen i Tønder, at Invalidenævnet ville anbefale enhver ansøgning om ansættelse i stat eller kommune.²⁰²

En måned senere henvendte nævnets kontorchef, kaptajn Jørgensen sig til Arbejdsanvisningsdirektoratet, om man dog ikke kunne foranstalte et samarbejde mellem nævnet og enten direktoratet eller arbejdsanvisningskontorerne, i hvert fald de sønderjyske. Jørgensens forslag til samarbejdet var for så vidt beskedent: Arbejdsanvisningskontorerne skulle blot med jævne mellemrum give nævnet meddelelse om ledige stillinger.

Arbejdsanvisningsdirektør J. Jensen-Sønderup mente, at det var heldigere, at Invalidenævnet videresendte de henvendelser, nævnet havde modtaget fra krigsinvalider, til Arbejdsanvisningsdirektoratet, som så ville overgive sagen til det vedkommende kontor.²⁰³ Hvad Jensen-Sønderup egentlig mente med 'vedkommende' arbejdsanvisningskontor, er lidt uvist. Direktoratet sendte således en ansøgning fra en krigsinvalid i Øster Højt direkte videre til Faksinge Sanatorium ved Præstø, hvor man søgte en kontorassistent.²⁰⁴ Om sønderjyden fik jobbet er uvist, og andre spor efter denne centralt styrede arbejdsformidling er ikke fundet i Invalidenævnets arkiv.

I 1930'erne blev det tydeligt for enhver, hvilken social krudt-tønde arbejdsløsheden var. Også blandt en gruppe af krigsinvalid-der bredte der sig utilfredshed, som ikke kun blev artikuleret på fredsommelig, kritiserende vis. Ligesom man fra Socialministeriets side indså, at der måtte tages særlig hånd om de unge, således blev det endelig i 1935 eksplicit pålagt Invalidenævnet at gå ind i en aktiv arbejdsformidlende virksomhed. Dels skulle der udarbejdes et kartotek over krigsinvalid-der med deres faglige kvalifikationer og hvad deres invaliditet bestod i. Dels skulle Invalidenævnet aktivt holde sig underrettet med ledige stillinger, undersøge arbejdsforhold, gå ind i forhandlinger med arbejdsgiveren osv. Det var en forudsætning for arbejdsformidlingen, at krigsinvaliden udførte det samme arbejde til den samme pris som ikke-invalid-der.²⁰⁵

Af Invalidenævnets sager fremgår også, at der blev klippet jobannoncer ud, som videresendtes til krigsinvalid-der i kartoteket over arbejdssøgende, taget kontakt med arbejdsgivere, som kunne tænkes at have ledige jobs, sendt jobansøgninger afsted, ledsaget af en anbefaling med eventuelle supplerende oplysninger – og til sidst ofte et lille hjertesuk, hvori man betonedede,

at det hidtil har vist sig overordentligt vanskeligt blot i nogen måde at opfylde de forventninger, som den heromhandlede lovbestemmelse har vakt blandt krigsinvalid-derne.²⁰⁶

Invalidenævnets virksomhed fortsatte 1930'erne ud og gennem hele besættelsen.

En krigsinvalid

Invalidenævnets invalidesag nr. 1 handler om Friedrich K., født i en lille by ved Hamborg i 1891.²⁰⁷ Den tyske snedkervend var således 23 år, da han straks ved krigsudbruddet i 1914 blev indkaldt til krigstjeneste.

Kompagniet deltog i februar 1915 i kampene ved Vogeserne. En fjendtlig kugle ramte Friedrich K. i halsen, og »let såret«, som det hedder i militærpapirerne, blev han indlagt på reservelazarettet i Saarburg i 1½ måned. Derefter fik han sygeorlov i Hamborg indtil den 20. juli 1915.

Efter orloven blev han sendt ud til fronten igen. Helt sig selv har han nok ikke været, måske var det den gamle skade i halsen og nakken, som generede, i hvert fald blev han efter et års tid fritaget for krigstjeneste. Hjemsendt blev han dog ikke. Militæret og fædrelandet havde brug for andet end aktive krigere, og soldaten Friedrich K. blev sat i tjeneste hos en snedkermester i Aabenraa. Dertil ankom han den 25. juli 1916. I forhold til skyttegravene var det formentlig ikke noget dårligt bytte for Friedrich K. I den nordslesvigske by traf han tilmed sin hjertenskær, den 7 år ældre Sophie W.

Sophie og Friedrich besluttede at gifte sig, eller måske fik de først truffet beslutningen, da Friedrich i begyndelsen af 1918 atter blev indkaldt til krigstjeneste. Brylluppet stod knap en uge før Friedrich meldte sig på garnisonen. Det var den 12. februar 1918, hvor den store tyske forårsoffensiv var under forberedelse.

Efter at have været i forskellige opsamlingslejre blev Friedrich K. den 6. april 1918 sendt ud til fronten. Allerede den 26. april klagede han over smerter i hals og nakke, og han slap så for at bære rundt på tornysteret, når kompagniet var på march. Men han havde sikkert allerede overbelastet nakken. I midten af juni måtte han i behandling for smerterne. 14 dage senere var han så uheldig at forstuve sin højre fod. Tyskerne var på retræte nu efter den mislykkede offensiv, og tropperne marcherede kilometer efter kilometer. Måske var forstuvningen og Friedrichs forsøg på at spare på højre fod årsagen til, at han i slutningen af juli også fik smerter i sin venstre side.

Alle Friedrichs skavanker var sikkert meget betegnende for den miserable tyske hær sommeren 1918. Håbløshed. Træthed. Smerter. Sikkert også sult. Den 6. august ramte splinterne fra en granat Friedrich K. i højre ben. Det var ved Braisne, og kampene ved fronten var forbi for Friedrich K.'s vedkommende. I stedet flyttedes han nu fra lazaret til lazaret, gennemgik forskellige behandlinger og operationer, indtil han endelig den 20. maj 1920 blev »entlassen«, kunne lægge soldatertrøjen og vende tilbage til Aabenraa og til Sophie.

De tyske myndigheder havde vurderet Friedrich K.'s erhvervsindskrænkning til at være 50 %. Hans højre ben var blevet 4½ cm kortere

end det venstre, og foden havde »spidsfodsstilling«. Skudsåret i halsen var ikke vurderet til at have nogen betydning. Med krigs- og sværskadetillæg gav det ham fra 1. juni 1920 at regne en månedlig rente på 60 mark – eller rettere: det skulle have givet ham en rente på 60 mark.

Så blev Aabenraa og Nordslesvig dansk. Hovedforsørgelseskontoret i Altona meddelte velfærdskontoret i Aabenraa, hvilken rente Friedrich K. var berettiget til, og assistenten ved kontoret sendte oplysningen videre til Statsministeriet, Afdelingen for sønderjydske Anliggender.

Som mange andre krigsinvalidere blev Friedrich K. nu ramt af det uafklarede spørgsmål om, hvilket land forsørgerbyrden tilfaldt.

Det gik næsten et år, før han modtog de første renter. Det var Invalide-nævnet, som i april 1921 på tysk anvisning udbetalte rentebeløbet for perioden 1. juni 1920 til 31. august 1920, i alt 291 kr og 30 øre. Med forskellige tillæg var Friedrich K.'s rente i mark nemlig 109,20, hvilket svarede til 97,10 kr. Derefter gik der så igen halvandet år, før han så noget til nogen krigsinvalidforsørgelse.

Til sidst klagede Friedrich K. i august 1922. På Invalidenævnets kontor i Aabenraa kom konsulenten pludselig i tanke om, at det først var fornylig, at Friedrich K. havde fået ordnet sit statsborgerforhold. Indfødsretsbeviset blev sammen med klagen sendt videre til Invalidenævnet i Sønderborg. Her mente man dog først at måtte slå fast, på hvilken måde Friedrich K. havde fået sin indfødsret, ved option eller ved lov af 5. september 1920. Og da det viste sig at være i henhold til loven fra september 1920, måtte nævnet have helt styr på, om Friedrich nu også stadigt havde haft ophold i Nordslesvig, eller om han blot havde haft sin bopæl dér.

Endelig var nævnet blevet opmærksom på, at Sophie havde modtaget 191 kr. i familieunderstøttelse i perioden maj 1920 til marts 1921, altså efter at Friedrich K. var nået hjem til Aabenraa, og de penge havde Sophie dermed ikke været berettiget til at modtage.

Men til sidst lykkedes det at udrede trådene, og Friedrich fik sine renter for hele den 2-årige periode fra 1. september 1920 til 31. august 1922 med fradrag af 191 kr., som blev betragtet som et modtaget forskud, i alt 2.139,50 kr., stadig med en 'tysk' rentesats, der omregnet til danske kroner stod i 97,10 kr.

Det var med ventetider som disse rigtignok et held, at Friedrich K. ikke var afhængig af pengene fra krigsinvalidforsørgelsen. Allerede ved hjemkomsten i maj 1920 havde han fået arbejde hos snedkermester Hansen i Aabenraa. Hvad helbredet angik, ja, så kan det ikke have været særlig rart. Friedrich K. fortalte senere, at han de første år efter hjemkomsten kunne trække knoglesplinter ud fra arret på benet, og han var derfor i behandling hos en læge i Aabenraa.

I marts 1924 blev der som nævnt endelig vedtaget en dansk lov om

forsørgelse af de sønderjyske krigsinvalider. Det betød for Friedrich K., som jo havde en erhvervsindskrækning ud over de 33,3 %, en mindre stigning til i alt 120 kr. pr. måned. Han fik i årligt grundbeløb 600 kr. Dertil kom tillæggene: Midlertidigt tillæg for gifte (360 kr. årligt), tillæg for svær skade (300 kr. årligt) og midlertidigt krigstillæg (180 kr. årligt).

Herefter går der nogle år, hvor man kun indirekte af Invalidenævnets sag kan se, hvad der er hændt for den lille familie. Det må være i tyverne, at Sophie og Friedrich K. fik deres datter, Marie. Og det var i 1920'erne, at Friedrich K. blev selvstændig snedkermester.

I 1930 var tiden kommet for efterundersøgelsen af Friedrich K. Han blev tilsagt til møde på Folkehjem i Aabenraa den 15. juli 1930. Det var Invalidenævnets overlæge Jens Overgaard, som forestod undersøgelsen. Forskellen mellem længden på venstre og højre ben var nu vokset med 2 cm. til 6½ cm. Friedrich K. haltede selvfølgelig en del som følge af denne forskel. Desuden kunne han ikke bevæge sin højre storetå og klagede over smerter i fodleddet.

Overlæge Overgaard bemærkede især, at Friedrich K. ikke havde ortopedisk fodtøj og ikke var blevet forsynet med det i dansk tid. Fik Friedrich K. det rigtige fodtøj, kunne man ikke sige, at hans erhvervsevne var indskrænket med 50%, så var den snarere 25 eller 33,3 %. Imidlertid klagede Friedrich K. også over snurren i arm og hånd, og det mente Overgaard var sandsynligt som følge af den første skade, skuddet i halsen fra 1915. Overgaard indstillede derfor, at erhvervsevnenes begrænsning blev sat til 40%, et forslag som lægekonsulenten tiltrådte.

I Invalidenævnet var man ikke helt sikre på, at skuddet i halsen kunne anerkendes som krigsskade, eftersom den jo ikke var blevet det i tysk tid. Det endte dog med, at Friedrich K. fik anerkendt begge skader og en renteprocent på 40. Han skulle ikke senere igen underkastes efterundersøgelse.

I mellemtiden var krigsinvalidenteren på grund af lavere tillæg nået ned på 85 kr. og 50 øre om måneden. Med nedsættelsen fra 50 til 40% dalede renten nu for Friedrich K. til 59 kr. I penge faldt renten altså væsentlig mere end de 10%.

Den lægelige undersøgelse af krigsinvaliden var ikke den eneste i forbindelse med efterundersøgelsen. Også kommunen, i dette tilfælde magistraten i Aabenraa, skulle udfylde et spørgeskema. Det skulle udfyldes ved hjælp af arbejdsgivere, naboer osv. Derimod skulle magistraten søge at undgå at spørge krigsinvaliden selv. Af svarene fremgår det, at Friedrich K. gik dårligt, at han led af gigt, hvad man tilskrev nakkeskuddet. Han kunne ikke udføre hårdt arbejde, og når han stod for længe ved høvlebænken, blev højrebenet tykt og smertende. Til arbejdet var han henvist til mestendels at bruge venstre hånd. Og i den mere moralske afdeling

ansås det vigtigt at sikre sig, at krigsinvaliden ikke var forfalden til overdreven alkoholnydelse, og at han var villig til at arbejde, så langt som helbredet nu rakte.

Jo, Friedrich K. var flittig og stræbsom. Det gik nogenlunde med den lille snedkerforretning. Og i 1933 var der med ét udsigt til omtrent et helt års indtjening på en enkelt ordre. En velsitueret borger i byen havde bestilt både spisestue, herreværelse og soveværelse hos ham. Så meget træ har jeg slet ikke på lager, sagde Friedrich K., og træet skal helst ligge og tørre en rum tid, før det går an at bruge. Jeg har tid at vente, forsikrede borgeren.

Det var gode betingelser; men træet skulle jo købes. En ordentlig høvlebænk manglede Friedrich K. også. Han bestemte sig for, som andre, at forsøge at optage et lån på krigsinvalidenteren. Efter omhyggelige undersøgelser bevilgede Invalidenævnet også Friedrich K. et lån på 1.000 kr., som skulle afdrages ved, at der de næste 4 år blev fratrukket 20 kr. i renten hver måned. Udbetalingen foregik på den måde, at Friedrich K. henvendte sig hos trælasthandleren og pegede træet ud. Regningen skulle trælasthandleren sende til Invalidenævnet, når Friedrich K. havde skrevet på den, at det var rigtigt nok, disse varer havde han bestilt. Så betalte Invalidenævnet trælasthandleren direkte.

Også i 1939 og i 1951 optog Friedrich K. lån på sin rente på tilsvarende måde, og ingen af gangene fik han pengene i hånden, men måtte bestille varer og sende regningen til Invalidenævnet. Der var hånd i hanke med, at pengene ikke blev brugt på pjat og ekstravagancer.

Fliden gik dog over gevind under besættelsen, hvor Friedrich K. tjente store penge på værnemagten. I retten forsvarede han sig med, at der var blevet lagt et særligt pres på ham som tysker: Hans værksted ville være blevet beslaglagt, hvis han havde nægtet. Værnemageriet gav i 1947 Friedrich K. en dom på 2 års fængsel, med fradrag af 1 år og 4 måneder. Da hans syv år ældre kone, Sophie, kun havde sin aldersrente på 115 kr. om måneden at leve for, fik Friedrich K. lov at beholde sin krigsinvalidrente under afsoningen. Renten skulle ellers have været brugt til dækning af omkostningerne ved fængselsopholdet.

Denne dispensation fra regler skete naturligvis ikke uden forudgående undersøgelse af formue og indtægtsforhold. Eftersom Friedrich K. havde måttet tilbagebetale de penge, man mente han havde tjent på værnemagten, dvs. godt 17.000 kr., var der ikke store penge i familien. I 1946 var den skattepligtige indtægt i alt 2.926 kr. og hele formuen stod i Friedrich K.'s værktøj.

Friedrich K. døde i september 1969, 78 år gammel. Sophie modtog som alle efterlevende enker en sidste hilsen fra Invalidenævnet i form af 1.146 kr. Det svarede til tre gange Friedrichs månedlige krigsinvalidrente på det tidspunkt.

VI. Rammerne for den civile invalideforsikring 1920-1927

Invalideforsikringen kom, som det var tilfældet med syge- og ulykkesforsikringen, i store træk til at hvile på de principper, som Vælgerforeningen for Nordslesvig havde peget på i april 1919: Mod at få andel i de tyske reservefonde, som skulle anbringes i en statslig afviklingskasse, overtog Danmark forpligtelserne over for invalider, gamle og efterladte.

Invaliderne skulle altså fortsat modtage en rente. De raske blandt de forsikrede delte Vælgerforeningen op i to grupper. Den ene var de forsikrede under 60 år. De skulle have godtgørelse for deres og deres arbejdsgiveres indbetalte beløb ved tilbagebetaling af deres andel af den tyske reservefond. Og dermed skulle forpligtelsen over for dem være afviklet. Den anden gruppe var de lidt ældre forsikrede, dem over 60 år. De skulle derimod have mulighed for at fortsætte forsikringen, f.eks. ved at de fik deres tilgodehavende overført til en dansk afviklingskasse og herefter indbetalte deres fortsatte bidrag til denne kasse. Når de blev 65, kunne de modtage en aldersrente fra kassen.²⁰⁸

Udover dette kan vi ikke foretage noget med hensyn til denne sag, da der ikke består en tilsvarende lovgivning her, således at vi kan skabe nogen egentlig tilknytning eller fortsættelse. Hvorvidt det lykkes at gennemføre en ny dansk lovgivning på det område, er jo et spørgsmål, vi i øjeblikket ikke ved noget om. Her er altså kun tale om afvikling,

som socialminister Thorvald Stauning sagde ved sin fremlæggelse af lovforslaget i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg den 26. februar 1920.²⁰⁹ Selv om Stauning tydeligvis ikke mente, at lovforslaget var nogen ideel løsning for de sønderjyske civile invalider og invalideforsikrede, så lå forslaget dog meget i tråd med Vælgerforeningen for Nordslesvigs indstilling.

Afvikling havde Thorvald Stauning sagt. Afvikle blev man nødt til, fordi den tyske invalideforsikring ikke kunne lempes over i en dansk gennem en overgangsordning, som der f.eks. var tale om ved ulykkesforsikringen. Men den tanke at benytte den tyske/sønderjyske invalideforsikring som forsøgsmark for en i hvert fald i visse kredse længe ventet dansk invalideforsikring eller -forsørgelse var der heller ikke tale om. Snarere blev lands-

Reichs-Gesetzblatt.

Jahrgang 1911.

Nr. 42.

Inhalt: Reichsversicherungsordnung. S. 509. — Einführungsgesetz zur Reichsversicherungsordnung. S. 839.

(Nr. 3921.) Reichsversicherungsordnung. Vom 19. Juli 1911.

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden Deutscher Kaiser, König von Preußen u.

verordnen im Namen des Reichs, nach erfolgter Zustimmung des Bundesrats und des Reichstags, was folgt:

Erstes Buch.

Gemeinsame Vorschriften.

Erster Abschnitt.

Umfang der Reichsversicherung.

§ 1.

Die Reichsversicherung umfaßt
die Krankenversicherung,
die Unfallversicherung,
die Invaliden- und Hinterbliebenenversicherung.

§ 2.

Es gelten die besonderen Vorschriften
der §§ 165 bis 536 für die Krankenversicherung,
der §§ 537 bis 1225 für die Unfallversicherung, und zwar der §§ 537
bis 914 für die gewerbliche, der §§ 915 bis 1045 für die landwirt-
schaftliche und der §§ 1046 bis 1225 für die See-Unfallversicherung,
der §§ 1226 bis 1500 für die Invaliden- und Hinterbliebenenversicherung.

Reichs-Gesetzbl. 1911.

90

Ausgegeben zu Berlin den 1. August 1911.

Lovkomplekset, der omfattede både ulykkes-, syge- og invalideforsikring, Reichsversicherungs-gesetz af 19. juli 1911, indeholdt 1.805 paragraffer. Her fra den tyske lovtidende, Reichsgesetzblatt.

delen sat på et forsikringsmæssigt vågeblus med en minimumsløsning.

Danmark fik en invalideforsikring mindre end et år efter Genforeningen, ved lov af 6. maj 1921. Den sønderjyske (tyske) invalideforsikring fik kun meget sparsom indflydelse på indholdet i den danske. Derimod fik den forsinkede danske invalideforsikring indflydelse på den afvikling, som Thorvald Stauning havde forudset.

1. Dansk og tysk invalideforsikring

Den danske invalideforsikring havde været længe undervejs. I marts 1903 var der blevet nedsat en kommission, der skulle undersøge mulighederne for en invaliditets- og alderdomsforsikring. Efter mere end 11 år barslede kommissionens flertal i 1914 med et forslag om almindelig tvungen invalideforsikring. Forsikringen skulle hvile dels på de forsikredes bidrag, dels på kommunens og statens tilskud. Staten udredte omkostningerne ved driften af den såkaldte Rigsforsikringsanstalt.²¹⁰ Forslaget lignede den tyske invalideforsikring, som havde fungeret siden 1889, først og fremmest i det forhold, at man her fraveg det hæderkronede danske frivillighedsprincip. Desuden lyder 'Rigsforsikringsanstalt' unægtelig som en direkte oversættelse af den 'Reichsversicherungsanstalt', som tyskerne fornylig, i 1911, havde fået med loven om privatfunktionærforsikring. Derimod var den tyske invalideforsikring i modsætning til den danske medfinansieret af arbejdsgiverne, som betalte et bidrag svarende til den forsikrede.²¹¹

Den tyske forsikringslovgivning var blevet revideret ved et stort lovkompleks i 1911, den såkaldte 'Reichsversicherungs-gesetz', der omfattede sygeforsikring, invalide-, alders- og efterladteforsikring og ulykkesforsikring. Senere samme år suppleret med en invalide-, alders- og efterladteforsikring for private funktionærer. Fælles for disse forsikringer var, at de var tvungne for bestemte grupper i befolkningen, og at arbejdsgiverne medfinansierede forsikringen.

I Danmark kunne der ikke efter kommissionens arbejde i 1914 skaffes politisk flertal for en invalideforsikring, heller ikke for et socialdemokratisk forslag i 1917 om *forsørgelse* af invalider og gamle, eller et forslag fra den radikale (/socialdemokratiske) regering ved Stauning i 1919/1920, der hvilede på et 'tillempet'

forsikringsprincip.²¹² Men endelig i samlingen 1920-1921 lykkedes det – da var regeringsmagten ellers i mellemtiden røget over på Venstres hænder. Indenrigsminister Sigurd Bergs forslag tog skridtet fuldt ud fra forsøgelse til forsikring. En noget mere overraskende forskel i forhold til Staunings forslag det foregående år lå i rentens størrelse. Stauningforslaget havde opereret med takster på mellem 300 og 420 kr., med mulighed for at søge kommunale tillæg, mens Venstres takst i hvert fald på papiret var ca. dobbelt så højt, på 800 kr.²¹³

Ak hvor forandret! hævdede den konservative ordfører, Johannes Lou, under lovforslagets førstebehandling den 11. januar 1921. Der var knap gået et år, siden Venstre havde tordnet mod den daværende radikale (/socialdemokratiske) regerings forslag og fremmanet en omkostning for stat og kommune på 100 mio. kr. til blandt andet invalide- og aldersrenter. Lou havde svært ved at se sammenhængen til det lovforslag, som nu i forhold til tidligere hævdede den enkelte invaliderente fra 300-420 kr. til 800 kr. Det var godt, at invaliderne endelig blev hjulpet, men efter Lous mening skulle der være dækning for udgiften!

Men så var det, som om Lou tabte pusten: Hvis socialdemokraterne og de radikale havde været for karrige, ja, så var det da i orden med de højere renter.²¹⁴ Af denne slåen-sig-for-munden kunne man godt få den tanke, at der var et hensyn at tage, som lå ud over det konkrete spørgsmål til debat – som om de danske politikere var *nødt til* at vedtage en dansk invalideforsikring. Og mon ikke også det var med velberåd hu, at Stauning i det sønderjyske udvalg havde peget på et gabende hul i den danske lovgivning, som den tyske/sønderjyske forsikring nu stod og råbte til?

Med tilstedeværelsen af en tysk invalideforsikring i Sønderjylland fik gennemførelsen af en dansk noget bedre odds end tidligere, selv nu under en Venstreregering. Både traktatretligt og politisk var det umuligt at standse al invalideforsikring i den genvundne landsdel. Samtidig var det rigtignok også politisk uklogt i forhold til det øvrige Danmark at lade sønderjyderne være ene om den mulighed. Ingen politiker uanset fra hvilket af de fire gamle partier kunne undgå at mærke det sociale pres, der lurede fra de arbejdsløse, fra syndikalistiske fagforeninger m.v.

Invalideforsikringen havde længe været undervejs i Danmark. At den kom netop i 1921 var betinget både af det konkrete pro-

blem, der var dukket op i Sønderjylland – men dog i højere grad af en situation, der var godt moden til sociale reformer. Invalideforsikringen var tænkt som en del af en større reformpakke, der også inkluderede de gamle og de kronisk syge.²¹⁵

Den danske invalideforsørgelse blev i realiteten tvungen for (ubemidlede) sygekassemedlemmer, som automatisk også blev invalideforsikrede og som skulle betale et ekstra invalideforsikringsbidrag på mellem 5,40 og 10,20 kr. årlig (stigende efter alder ved indtrædelse). For bemidlede sygekassemedlemmer var invalideforsikringen frivillig, valgte de at lade sig invalideforsikre, var deres præmie tre gange så høj.²¹⁶ Ligesom i den tyske invalideforsikring bidrog også arbejdsgiverne, her med 5,40 kr. for hver beskæftiget helårsarbejder. Desuden ydede stat og kommune et nødvendigt tilskud, for at renterne kunne blive udbetalt.

Rentebeløbet på de 800 kr. var et fast beløb, der ydedes ubemidlede invalider med dansk indfødsret, uafhængig af invaliditetsgrad og uafhængig af den normale indtjening før invaliditeten. Til gengæld skulle der en nedsættelse af erhvervsevnen med minimum 2/3 til, før det blev regnet som invaliditet.²¹⁷ Det var dog også tilfældet med den tyske invalideforsikring. Vi må altså formode, at de mennesker, som var omfattet af invalideforsikringen, kun havde ringe chance for at supplere renten ud over de rene småbeløb.

Med forslaget ville invaliderne i Danmark utvivlsomt blive bedre stillede end i noget andet europæisk land, hævdede Vestres ordfører, Hegelund-Lange, ved første behandlingen.²¹⁸

Hvis dét var rigtigt, kunne det jo i sig selv være et argument for at få afviklet den sønderjyske forsikring. Men et andet argument for afviklingen kunne også være at ophæve en konkurrencesituation mellem dansk og tysk forsikring. Og endelig som et tredje argument, at det simpelt hen var besværligt med to sideløbende forsikringsordninger.

Alle argumenter til trods var sønderjyderne ikke just over en kam enige med Hegelund-Lange om det fortræffelige i den danske invalideforsikring.

2. Invalideforsikringerne målt i kroner og mark

Det blev de fire amtslige ulykkesforsikringsudvalg, som kom til at administrere også den sønderjyske invalideforsikring. På amtsplan har der været gode forudsætninger for at varetage

både invalide- og ulykkesforsikringens begrænsede videreførelse, fordi der efter tysk lov allerede var oprettet forsikringskontorer. Ved loven i juli 1927 blev de fire ulykkesforsikringsudvalg som tidligere nævnt sammenlagt til ét fælles udvalg med sæde i Haderslev.

Vælgerforeningens Arbejderudvalg havde i april 1919 opgivet antallet af rentenydere ved udgangen af december 1918 i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amt til i alt 5.736, fordelt på 620 aldersrentenydere, 4.180 invalider, 105 syge, 85 enker og 746 enkebørn.²¹⁹

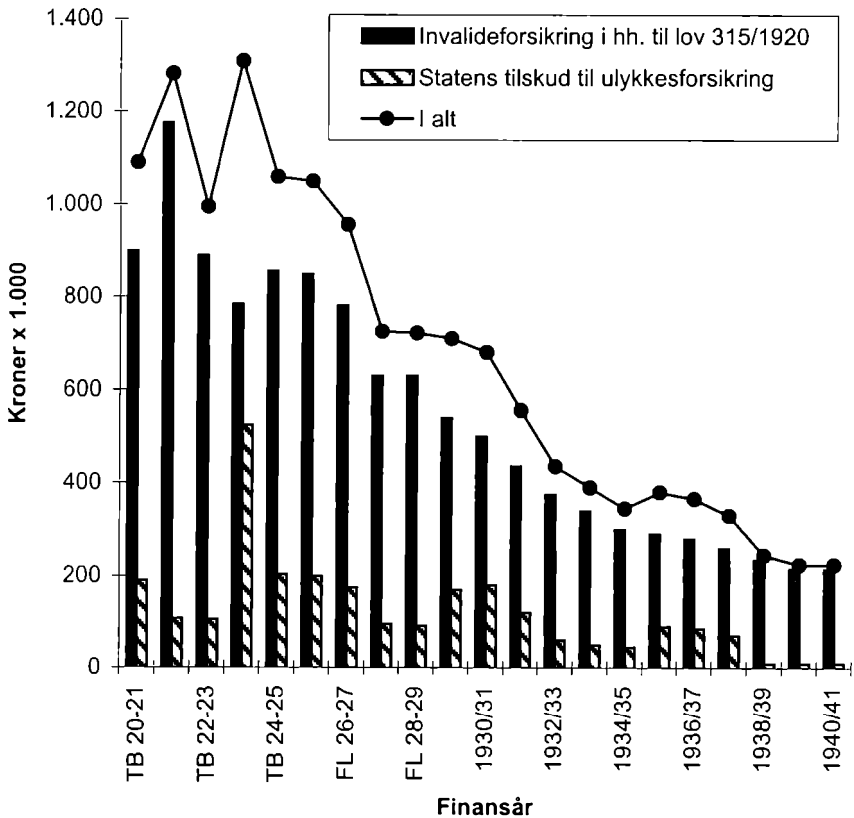
Forholdet mellem enkerenter og enkebørnsrenter kan her virke overraskende. Der er imidlertid ikke tale om 85 enkers 746 børn! Enkerenten var i virkeligheden nærmest en invaliderente: Hvis en enke efter en forsikret mand blev invalid, fik hun en (lille) rente. Enkebørnsrenter derimod var efterladterenter, de blev udbetalt til børn af en afdød forsikret mand eller til forældrelose (uanset om faderen/moderen havde været invalid).²²⁰

Ligeledes ifølge Arbejderudvalget var den gennemsnitlige årlige invaliderente på 195,44 mk. Til forskel fra den danske invalideforsikring var renten afhængig af de indbetalte beløb – og indbetalingerne var igen afhængig af lønklasse. Statens tilskud var dog ens for alle: 50 mk. for alle invalider, gamle samt invalide enker og enkemænd, mens enkebørnene af staten årligt fik udbetalt 25 mk.²²¹ Omregnes gennemsnitsværdien af invaliderenten efter den anvendte parikurs, hvorefter 9 mk. var 8 kr., bliver beløbet på 173,72 kr. – altså væsentlig mindre end de 800 kr., som blev ydet efter den danske lov.

Men som antydte indbefattede forsikringen også alders- og enke- og enkebørnsrenter samt visse engangsydelser og gav altså en bredere dækningsgrad. Heller ikke disse beløb kan dog have givet anledning til et liv i luksus. En invalid enke oppebar i gennemsnit 82,99 mk (svarende til ca. 74 kr.) årlig.

Efter tysk lov skulle de forsikrede indbetale mindst 10 ugebidrag pr. år, ugebidraget var som nævnt afhængig af deres lønklasse (oprindeligt fastsat til mellem 16 og 48 pfennig), og et tilsvarende beløb bidrog arbejdsgiveren med. Herudover kunne den forsikrede så indbetale frivillige bidrag, og invaliderenten blev beregnet på grundlag af det samlede indbetalte bidrag; mens aldersrenten (fra 70-årsalderen) var fast, dog afhængig af lønklasse.²²² Disse indbetalinger stoppede for sønderjyderne med

Bevilling til sønderjysk invalide- og ulykkesforsikring 1920-1940

Kilde: Regnskabsoversigter 1930-1940 i Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjyske Landsdele, pk. 67. For perioden 1920/21 til 1929/30: Lovtidende, de respektive års finans- eller tillægsbevillingslove.

Genforeningen. De forsikrede, endnu ikke renteberechtigede, kunne blot vente på en godtgørelse for de indbetalte beløb, når Danmark og Tyskland var kommet overens om udbetaling af en passende andel fra de tyske forsikringsanstalters reservefonde.

Rentemodtagerne derimod skulle fortsat have renten udbetalt. Det skete gennem det stedlige postkontor. Ulykkesforsikringsudvalget skulle fastsætte beløbets størrelse i kroner efter at have indhentet akterne fra de tyske forsikringsmyndigheder. Som det var tilfældet med krigsinvalidesagerne, kunne det være besvær-

ligt. Først i efteråret 1923 lykkedes det Ulykkesforsikringsudvalgene at fremskaffe det sidste materiale fra Landesversicherungsanstalt Schleswig-Holstein, dog ikke uden at enkelte akter stadig manglede. Som et kuriosum kan nævnes, at Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev modtog en regning, hvor markbeløbet var afrundet til nærmeste hele million. Regningen gjaldt porto. Udvalget havde overskredet det indbetalte portoforskud med 3.972.000.000 mk.²²³

Ordningen, hvorefter der skulle udbetales Danmark en forholdsmæssig andel af de tyske reservefonde, blev fastlagt ved den dansk-tyske traktat 1922, deloverenskomsten om gennemførelse af Versaillestraktatens artikel 312. Danmark fik herefter overdraget 3.250.000 mk. til de sociale forsikringer. Beløbet havde ved udbetalingen en værdi af 677 kr.²²⁴ Selv om Danmark ifølge både Versaillestraktat og den dansk-tyske aftale var forpligtet til at lade reservefondsandelen komme de forsikrede til gode, var der kun ringe anledning til ligefrem at oprette en afviklingskasse på det grundlag.

3. Videreforsikringen. Et centraladministrativt kværlertag?

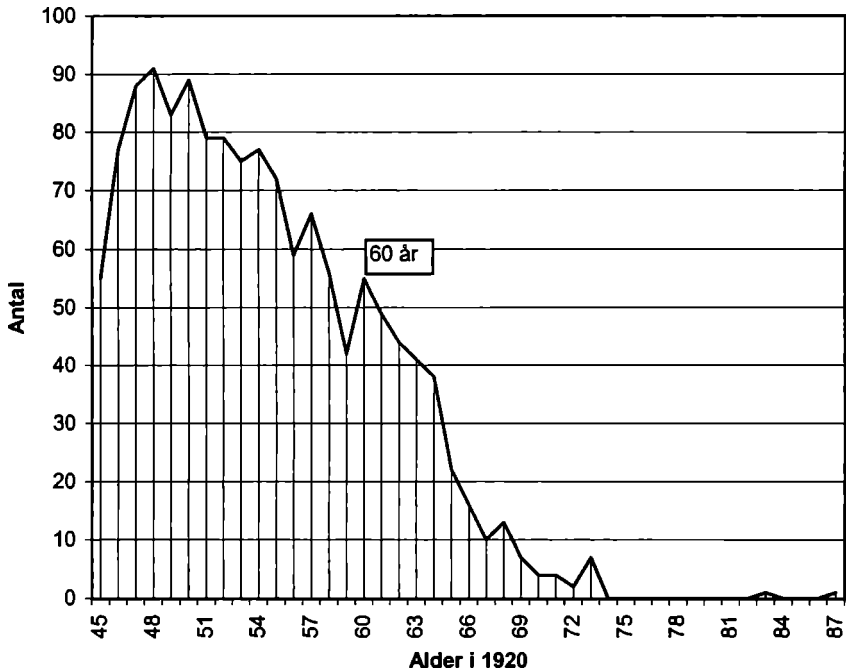
Hvor den dansk-tyske aftale entydigt forpligtede Danmark til at fortsætte udbetalingen af renter til personer, der var berettigede pr. 15. juni 1920, og dette heller ikke afstedkom de store problemer i udførelsen, var aftalens artikel 3 åbenbart lidt mere åben for fortolkninger. Det hed heri:

Den forsikrede (...) kan med hensyn til de for tiden indtil den 15. juni 1920 erlagte bidrag (...) kun gøre krav på forsikringsydelse over for det lands institutioner, hvor han den nævnte dag har haft bopæl.²²⁵

Eller sagt på en anden måde: En forsikret, som den 15. juni 1920 havde bopæl i Sønderjylland og dermed Danmark, kunne for de bidrag der var indbetalt til (tyske) forsikringselskaber, gøre krav over for danske forsikringsinstitutioner. Men i princippet nyttede det efter dansk opfattelse ikke den forsikrede, når der ikke var nogen penge at gøre krav på, og det var der jo stort set ikke.

I lov af 28. juni 1920 om invalideforsikring i Sønderjylland var de forsikrede over en vis alder (max. 60 år) dog blevet lovet muligheden for at fortsætte den forsikring, de havde indbetalt til gennem et langt arbejdsliv, indtil de havde ret til at modtage rente – p.gr.a enten alder eller invaliditet.²²⁶ Det skulle ske efter de

Antal anmeldelser i Haderslev Amt med ønske om fortsat invalideforsikring

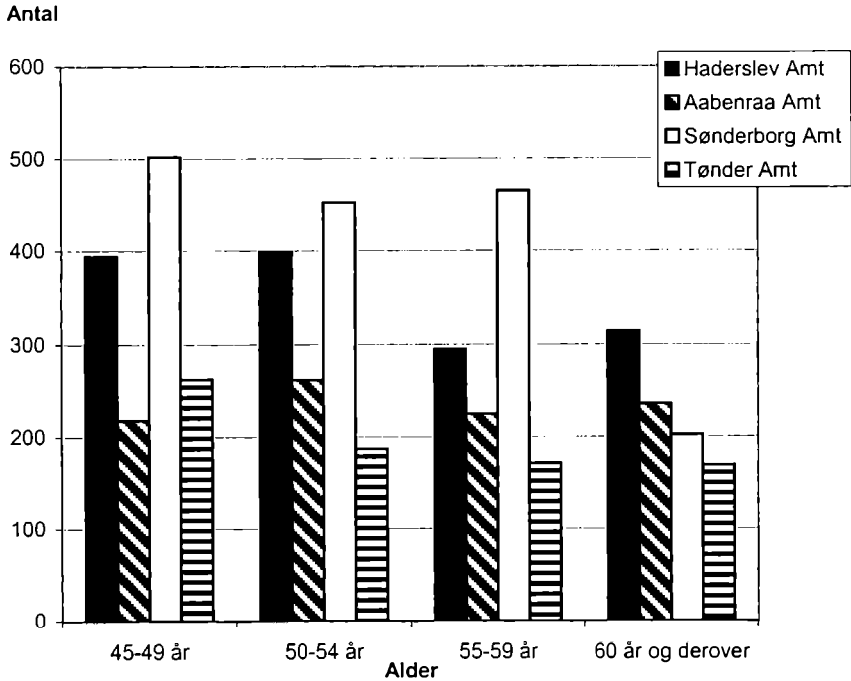

Kilde: Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele, pk. 16, videreforsikring.

tyske bestemmelser for frivillig forsikring (altså uden arbejdsgeberbidrag).

Løfteparagraffen fik allerede før den dansk-tyske traktat sin konkrete udformning. Et par måneder efter Genforeningen spurgtes der fra Indenrigsministeriet, hvorledes ordningen bedst kunne gennemføres. Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev pegede på, at de forsikrede snarest muligt efter annoncering i dagblade m.v. burde få mulighed for at gøre anmeldelse om et sådant ønske om videreforsikring, som i øvrigt skulle hvile på de tyske bestemmelser. Udvalget ville påtage sig at beregne og opkræve det bidrag, hver enkelt skulle betale til forsikringen. Den assistent eller fuldmægtig, P. Frost formentlig, som lavede udkastet til brevet, havde endvidere anbefalet Indenrigsministeriet at

Begæringer om videreforsikring fordelt på alder og amt

Kilde: Indenrigsministeriets Socialkontor, j.nr. 341-19.

sætte aldersgrænsen så lav som mulig. Der fandtes sikkert forsikrede, der havde betalt i 31 år, lige siden forsikringen begyndte i 1889. Blev aldersgrænsen sat til 60 år, var der mange, der mistede både penge og rentekrav. De sidste bemærkninger blev streget over og nåede formentlig ikke frem til Indenrigsministeriet.²²⁷ Nok så vigtig var også den første bemærkning om hurtigt at få efterlyst eventuelle ønsker om videreforsikring. Loven havde nemlig fastsat en frist på 6 måneder til for de forsikrede at gøre krav på videreforsikring, det vil sige inden den 28. december. Men først den 1. december 1920 anmodede Indenrigsministeriet ulykkesforsikringsudvalgene om at bekendtgøre fristen og modtage kravsanmeldelser fra forsikrede over 45 år. Ministeriet havde ikke helt besluttet sig for aldersgrænsen endnu, men ville vente at se, hvor mange der meldte sig. Én ting var imidlertid sikker: Skulle videreforsikringen også omfatte de 45-60 årige, så

ville det kun gælde dem, der ikke opfyldte betingelserne for at være invalideforsikret efter dansk lov – hvis altså der blev gennemført en sådan.²²⁸ Indenrigsministeren fremlagde sit forslag i Folketinget 14 dage senere.

I overensstemmelse med indenrigsministerens skrivelse indkaldte ulykkesforsikringsudvalgene ved bekendtgørelse ad tre omgange i en række sønderjyske aviser anmeldelse om videreforsikring.²²⁹ De forsikrede havde ca. 3 uger til at gøre anmeldelse, og der indkom i Haderslev amt inden fristens udløb 1.402 anmeldelser, med en aldersfordeling som det fremgår af diagrammet på side 462.

Haderslev Amt var dog ikke helt repræsentativ, i virkeligheden var andelen af 60-årige endnu mindre.

I Indenrigsministeriet bestemte man sig for, at også de 45-60 årige skulle have mulighed for videreforsikring, men som det også var blevet 'lovet', kun med den klausul, at de ikke opfyldte betingelserne for at være invalideforsikret efter dansk lovgivning (af 6. maj 1921). Det betød, at ubemidlede medlemmer af en anerkendt sygekasse – og dermed invalideforsikret efter dansk lovgivning – ikke kunne fortsætte med at indbetale til den tyske invalideforsikring. Dette bestemtes i bekendtgørelsen af 28. september 1921.

Ulykkesforsikringsudvalgene fremsendte umiddelbart herefter lister til sygekasserne og bad dem krydse de ubemidlede medlemmer af,²³⁰ og eftersom mange sønderjyder allerede var blevet medlem af en sygekasse, så blev der grundigt luget ud i skaren af videreforsikrede på dén konto. Da Indenrigsministeriet måtte erkende, at fristen til at gøre anmeldelse havde været kort og der var indkommet en række ansøgninger også efter fristens udløb, ønskede ministeriet oplysning om, hvor mange der kunne benytte sig af en eventuel dispensation fra fristen. Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev svarede, at det ville blive få, måske 20. Dels var hovedparten under 60 år og af disse var flertallet igen invalideforsikrede i henhold til den danske lovgivning. På den baggrund behøvede Indenrigsministeriet ikke at tøve med at give dispensation fra fristen.²³¹

Bestemmelsen ramte også en del personer, som i mellemtiden var blevet f.eks. kronisk syge og derfor efter tysk lovgivning havde været berettiget til en rente. Da de forsikrede imidlertid var medlem af en sygekasse havde de ikke i den mellemliggende

entrichtet. Dabei sind die Früher, und zwar zunächst in der linken Spaltenhälfte, von oben links beginnend, in fortlaufender Reihe von links nach rechts zu bestellen.

(Vertical text on the left side of the form: Für jede Rückbewandlung, in der eine wiederkehrende Befähigung, Entlassung oder Tod, ist ein Zeichen)

det mig ind at tiltræde sygekassen, hvis dette alene skal kunne forhindre min fortsættelse af den mangeårige klæbekortforsikring.²³³

Klager til appelinstanten, Arbejderforsikringsrådet, var der også.

Der kan have ligget et stykke psykologi bag: Til den tyske forsikring havde man betalt i mange år, her havde man virkelig gjort sig fortjent til renten. Den danske var ny og fremmed.

Hvorfor afskar Indenrigsministeriet sønderjyderne fra at indbetale bidrag til en fortsat, frivillig forsikring? Efter loven af 6. maj 1921 om invalideforsikring i Danmark skulle pensioner eller understøttelse fra stat og kommune samt erstatninger i henhold til ulykkesforsikringsloven delvis fradrages i invaliderenten. Dette gjaldt bare ikke frivillige forsikringer. Generelt ville man fra Venstre-regeringens side naturligvis ikke fratage folk lysten til at sikre sig mod ulykker og invaliditet. Selv frivillige forsikringer *med* statstilskud skulle lades ude af betragtning ved beregning af invaliderenten.²³⁴

Denne paragraf afskar staten muligheden for at trække den 'tyske forsikring' fra i den danske invaliderente, og der var selvfølgelig et økonomisk incitament til så vidt muligt at *afskaffe* den 'tyske' forsikring. Vi kan altså konstatere, at her gik Venstre-regeringens grænse, når det drejede sig om at støtte og opmuntre frivillig forsikring. Men i øvrigt så senere socialdemokratiske regeringer ikke anderledes på den sag. Den sønderjyske/tyske invalideforsikring blev ikke sidestillet med (mulige) danske frivillige forsikringsordninger.

4. Ulykkesforsikringsudvalgets rolle

Der opstod også andre problemer, hvor skiftende ministeriers trang til hurtigst muligt at få skiftet sønderjysk forsikring ud med den danske var præget af en iver, grænsende til det uigenomtænkte. Den forcerede centraladministrative håndtering gav uvægerligt ulykkesforsikringsudvalgene en rolle som forsvarer og beskytter af de forsikredes rettigheder, ikke mindst mod de u hensigtsmæssigheder der opstod. Som da udvalget i Sønderborg i august 1923 henstillede, at personer, der var født i tidsrummet mellem den 28. juni 1860 og 28. september 1861 fik mulighed for videreforsikring og dermed for at opnå ret til rente. Der var altså tale om personer, der var fyldt 60 år efter den sønderjyske lov og før bekendtgørelsen, og som derfor ikke havde

mulighed for videreforsikring, hvis de var medlemmer af en sygekasse, men som røg ud af den danske invalideforsikring ved det fyldte 62. år.²³⁵

I 1926 kom forsikringskontoret i Aabenraa derimod til at optræde mere eller mindre som djævelens advokat. Man havde foranstaltet en undersøgelse af, hvor mange af de videreforsikrede, som efter at have fået retten dertil, havde meldt sig ind i en sygekasse. Det viste sig, at det var der ni, der havde gjort. Én af dem havde dog mistet sine rettigheder til den 'tyske' forsikring ved ikke at opfylde bidragspligten. Men hvad skulle man nu stille op med de sidste otte? Sundhedsministeriet spurgte i de øvrige amter, hvor mange der dér kunne være tale om, men det var kun Tønder Amt, som svarede: Her var der ingen lignende tilfælde. Alt i alt var der i amtet kun 20 frivilligt forsikrede tilbage. Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev, som i mellemtiden var blevet landsdelsdækkende, svarede helt i overensstemmelse med kommentaren fra Sønderborg: Det, at de videreforsikrede senere havde meldt sig i en sygekasse, kunne ikke i henhold til Indenrigsministeriets bekendtgørelse af 28. september 1921 fratage dem retten til at være videreforsikrede.

Det mente ministeriet imidlertid nok. Havde de forsikrede meldt sig i en sygekasse, burde de udgå af videreforsikringen.²³⁶

Et andet uheldigt element ved den sønderjyske ordning blev påpeget i 1928 af fuldmægtig P. Frost fra Haderslev. Han havde allieret sig med kontorchef Axel Birkmose fra Arbejderforsikringsrådet, og det var formentlig taktisk klogt. Problemet var, at en invaliderente kunne standses, når invaliditeten ikke mere skønnedes at fratage rentenyderen 2/3 af hans erhvervsevne. Derved gled rentenyderen ud af den tyske invalideforsikring, og vedkommende havde ikke nogen mulighed for at opnå rente igen, hvis hans tilstand forværredes. Dette var navnlig et problem, fordi sygdommen eller skavanken ofte forhindrede vedkommende i at blive forsikret mod invaliditet efter dansk lovgivning. P. Frost og A. Birkmose aftalte, at Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele skulle indstille til ministeren, at disse mennesker ved ny opblussen af sygdommen skulle kunne genindtræde i deres gamle rettigheder som rentenydere efter tysk forsikring.²³⁷ Et betinget ja fra ministeren (efter samråd med Folketingets og Landstingets finansudvalg): Hvis ikke de vedkommende personer opfyldte betingelserne for at være forsikre-

de efter dansk lovgivning, så kunne deres 'tyske' renter genbevilles ved ny forværring af tilstanden.²³⁸

P. Frost fik her ret beset blot grønt lys for en allerede hævdede praksis i det sønderjyske ulykkesforsikringsudvalg.²³⁹

En stor del af ulykkesforsikringsudvalgets arbejde kom gennem 1920'erne, men også videre ind i 1930'erne, til at bestå i at afslå ansøgninger om videreforsikring ikke mindst med henvisning til, at vedkommende var medlem af en sygekasse. Hvor tvivlsom en fornøjelse det har været for fuldmægtig P. Frost fremgår af hans notat, da en ansøgning fra et privat udvalg i Aabenraa endelig gav ham anledning til at udtale sin generelle mening om sagen til ministeriet:

Man kan ikke sige, at den danske invalideforsikring fuldtud erstatter de ved den tyske forsikring opnåede krav, thi førstnævnte ophører med det 62. leveår og den giver ikke noget krav på alders-, enkerente eller -penge, konfirmationsudstyr og enkebørnsrente uden hensyn til indtægt og formue, og det er derfor også forklarligt, at der i mange henseender i brede lag af befolkningen har været utilfredshed med den trufne ordning og udelukkelsen af de krav, som engang bestod i henhold til den tyske socialforsikringslovgivning og for hvis opnåelse, der gennem mange år var blevet udredet betydelige bidrag.²⁴⁰

Frosts overvejelser vandt almindelig tilslutning i Ulykkesforsikringsudvalget, dog med en enkelt moderation i forhold til hans afsluttende vurdering af Aabenraa-udvalgets ansøgning om en genoptagelse af den tyske forsikring, at:

»... de fremsatte ønsker i betydelig grad har berettigelse. ...En... revision af de for fortsat invalideforsikring gældende regler ville borttage grundlaget for en tilstand, som befolkningen længe har anset som en forurettelse.«

Udvalget bibeholdt ordene »betydelig« og »berettigelse«, men satte dernæst ansøgningen ind i en økonomisk ramme med en anslået nettoudgift for staten på 250.000 kr. På baggrund af det foregående kan det måske ikke overraske, at Socialministeret ikke fandt anledning til at revidere reglerne for videreforsikring, selv om der ville være tale om en frivillig forsikring, med statstilskud ganske vist, men helt i tråd med intentionerne i dansk forsikringstradition og også med støtte i lovgivningen. Konsekvensen af en accept ville have været en forhøjelse på godt og vel 25% af udgifterne til landsdelens invalideforsikrede, incl. rentemodtagerne.

VII. 1928-1939: Sociale forsikringer under revision eller: Den 'nationalpolitiske slagmark'?

1. *Privatfunktionærforsikringens afvikling (til 1928)*

I modsætning til arbejderne var det ikke længere siden end 1912, at de sønderjyske privatfunktionærer var blevet sikret en indtægt ved invaliditet og alderdom. Ligesom invalide- og aldersforsikringen for arbejderne var privatfunktionærforsikringen tvungen, den vigtigste forskel var altså, at den omfattede en anden gruppe – ansatte i ledende stillinger, f.eks. redaktører, værkførere, apoteksmedhjælpere, skibskaptajner og styrmænd i handelsflåden. Mejeribestyrere synes at have udgjort en relativt stor andel af de nordslesvigske funktionærer.

Det danske navn for forsikringen var ikke helt dækkende, for ledende funktionærer i stat og kommune var kun fritaget for forsikringen, så længe de var under uddannelse, eller hvis de var midlertidigt ansatte. Det samme gjaldt lærere og undervisere.²⁴¹

Før der kunne opnås et krav på alders-, enke- eller invalide-rente, skulle der være indbetalt bidrag til forsikringen i en relativt lang periode. Kombinationen af en blot ni år gammel lov og en lang ventetid gjorde, at der ved Genforeningen i 1920 kun var ti sønderjyder, mestendels enker, som var nået så langt som til at blive rentenydere.²⁴²

At renteproblemet var så beskedent, var man dog næppe i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg på det rene med i 1920. Her hæftede man sig i stedet ved, at Vælgerforeningens Arbejderudvalg gav udtryk for en temmelig ringe interesse for sagen. Og blandt andet af den grund blev der ikke tale om en fortsat udbetaling af renter, endsiges om en dansk fortsættelse af forsikringen. Som det var bestemt ved Versaillestraktaten, skulle de forsikrede (og i dette tilfælde også rentenyderne) have deres bidrag erstattet ved en andel af forsikringsanstaltens reservefond.²⁴³

Ifølge Vælgerforeningens Arbejderudvalg var privatfunktionærforsikringen både dyr og besværlig. Og så var den slet ikke besværet værd, for den rente, der kunne opnås i påkommende tilfælde, var kun meget ringe. Som det også var tilfældet ved invalideforsikringen, var det fortrinsvis Vælgerforeningen for Nordslesvig, der blev lyttet til i Rigsdagspartiernes sønderjydske

Udvalg. Men Handels- og Kontormedhjælpernes Centralforbund var ikke enige med Vælgerforeningen. Forbundet ønskede pensionsordningen opretholdt og videreført, og det kunne f.eks. ske gennem pensionsforsikringsanstalten i København. HK kunne da også den 15. juni 1920 oplyse, at 300 funktionærer allerede på det tidspunkt havde søgt kontakt med pensionsforsikringsanstalten, og mange andre stod i begreb med at gøre det.²⁴⁵

Både Det midlertidige Ministerium for Sønderjylland og Indenrigsministeriet kunne moralsk støtte funktionærene i at forsikre sig i pensionsanstalten; men mere end moralsk støtte var der ikke basis for. Der ville således ikke blive truffet særlige statslige foranstaltninger til en videreførsel af den 'tyske' forsikring i anstaltens regi. HK kunne dog gøre sig forhåbninger om, at reservefondsandelen blev udbetalt i parikurs.²⁴⁶

Men en udbetaling blev ikke aktuel foreløbig. Efter den dansk-tyske traktat 1922 skulle Danmark indhente forsikringskort og kvitteringer fra danske statsborgere over indbetalte bidrag og sende disse kort og kvitteringer til Tyskland. Her skulle Rigsforsikringsanstalten så udregne reservefondsandelen.²⁴⁷ Først efter knap et år blev den danske del af opgaven sat i værk. Indkaldelsen af forsikringskort og kvitteringer skete gennem det nedsatte Udvalg til Gennemførelsen af Versaillestraktatens Artikel 312 (herefter: Artikel 312-udvalget). Men den danske del af smøleriet blev dog langt den mest beskedne.

Mens man ventede på pengene fra Tyskland, gjorde Artikel 312-udvalget sig tanker om en hensigtsmæssig måde at udbetale pengene på og ikke mindst til hvilken kurs. Også for privatfunktionærene var tanken om at oprette et fond til fordel for de forsikrede gjort meningsløs af den tyske inflation. Artikel 312-udvalget beregnede sig frem til, at det danske krav højst ville beløbe sig til 250.000 mk.²⁴⁸ I april 1923 opererede Indenrigsministeriet med en kurs på 0,0210 (100 mk. = 2 øre ca.), efter hvilken dagskurs Danmark kunne imødesee den nette sum af 52 kr. og 50 øre til at gøre godt med blandt godt 800 privatfunktionærer.²⁴⁹ I stedet for at oprette en fond foreslog Artikel 312-udvalget, at den forsikredes andel enten blev udbetalt direkte eller, hvis vedkommende havde tegnet forsikring hos pensionsforsikringsanstalten i København, da at indbetale summen dertil. Parikursen ville give statskassen en vel rigelig udgift på knap en kvart mio kr., mens dagskursen trods alt var for grinagtig, så udvalget foreslog

en omregningskurs på 10 (100 mk. = 10 kr.).²⁵⁰ Det gav statskassen en udgift på 25.000 kr. Det ville selvfølgelig have været en håndsrækning, men det var dog stadig de forsikrede, der betalte broderparten af kurstabet. En del af privatfunktionærerne reagerede da også med utilfredshed. Der blev stillet krav om, at staten i stedet oprettede et særligt forsikringsinstitut, der kunne føre privatfunktionærforsikringen videre. Det ville regeringen dog ikke gå ind på.

Foreløbig var det stadigvæk kun spekulationer, for tiden gik, uden at beløbet kom til udbetaling. Selvfølgelig kunne den lange ventetid give anledning til bekymring hos de forsikrede, men de havde i det mindste stadig deres løn. Situationen var anderledes prekær for de ca. 10 enker og pensionister, som ved Genforeningen havde oppebåret en rente fra privatfunktionærforsikringen. I oktober 1925 anbefalede amtsassessor Jonathan Smith, der også havde den daglige ledelse af ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev, at disse rentenydere blev ligestillet med de ulykkes- og invaliderentenydere, som havde oppebåret en rente ved Genforeningen. For hvorfor skulle funktionærerne stilles ringere? Eftersom den årlige rente var omkring 100 mk. i gennemsnit ville udgiften være overkommelig samtidig med, at tidshorisonten var beskeden: Pensionisterne var over 70 år gamle, og enkerne var også nået godt op i alderen.²⁵¹

I Artikel 312-udvalget var formanden, kontorchef Axel Birkmose, dog allerede i gang med at forberede en ordning for rentenyderne. Ganske vist havde de hverken ifølge dansk lovgivning eller efter den dansk-tyske traktat noget krav på renteudbetaling, men hvad der måske ikke var ret, var dog rimeligt. Birkmose havde fra de fire sønderjyske forsikringskontorer fået oplysninger om rentenyderne og deres pensioner. Enkerenterne beløb sig til mellem 4,80 og 9,55 mk. pr. md. – en af enkerne, efter en bankdirektør, var dog efter tysk lov berettiget til en månedlig rente på 24,68 mk. Fire af enkerne havde børn under 18 år, som også fik en mindre rente på mellem 1 og 1,95 mk. For pensionisternes vedkommende lå den enes rente på 22 mk., om den andens forelå der ikke oplysninger. Birkmose foreslog, at rentenyderne dels fik efterbetalt deres renter tilbage til den 15. juni 1920, dels fik mulighed for en kapitalaffindelse, svarende til livrenteværdien, enten udbetalt eller indsat i Pensionsforsikringsanstalten, som så skulle påtage sig den fortsatte udbetaling af de månedlige rente-

beløb. De samlede omkostninger for staten ville efter den model beløbe sig til 20 – 25.000 kr.²⁵² Den løsning var Socialministeriet godt tilfreds med, og i løbet af 1926 fik Birkmose indhentet tilbud fra Pensionsforsikringsanstalten i København, mens man i amterne averterede efter eventuelle yderligere rentemodtagere. De fandtes åbenbart ikke. Tværtimod viste det sig, at enken efter bankdirektøren fik sin rente udbetalt fra en særlig kasse i Tyskland og at en anden enke i mellemtiden var blevet gift igen. Den ene pensionist viste sig ikke berettiget til rente. Alt i alt blev udgiften derfor kun på knap 17.000 kr.²⁵³

For de få *rentenydere* var der altså her i 1926 blevet opnået en ordning, som i nogen grad lå op ad forslaget i 1920 fra Handels- og Kontormedhjælpernes Centralforbund. Det forslag havde dog omfattet alle funktionærer.

Netop i foråret og sommeren 1925, hvor Birkmose gjorde sine forundersøgelser, så udsigterne til at få reservefondsandelen udbetalt fra Tyskland bedre ud end længe. Utålmodige forsikrede blev da også optimistisk meddelt, at nu lysnede det.²⁵⁴ Tyskerne havde nemlig den 30. december 1924 tilbudt at udbetale reservefondsandelen i guldmark til dollarkursen pr. 15. juni 1920. Dette tilbud blev modtaget fra dansk side i maj 1925.

Men pengene kom ikke til udbetaling. Og som tiden gik, fik frustrationerne også tag i den danske centraladministration. I Berlin listede Det danske Gesandtskab op, hvor mange gange tyskerne var blevet mindet om sagen. Konklusionen var, at formelle erindringer overhovedet ikke havde nogen virkning længere.²⁵⁵ Men det blev ikke Udenrigsministeriets og gesandtskabets ændrede taktik med et mere uformelt, mere personligt og stadigt pres på det tyske udenrigsministerium, der løste op for sagen. Forhandlingerne blev pludselig genoptaget i november 1928, og det tyske udspil gik nu i helt andre baner: Privatfunktionærforsikringen skulle simpelt hen fortsætte i den tyske rigsforsikringsanstalts regi, også for de danske forsikrede. De kunne generhverve kravet på rente ved at indbetale eventuelt manglende bidrag.

Dette forslag gik man let modstræbende med til fra dansk side. Det blev stillet som krav, at der skulle være sikkerhed for, at denne efterbetaling også reelt var overkommelig (de forsikrede fik mulighed for at trække betalingen over 15 måneder). Desuden skulle de forsikrede også have mulighed for i stedet at få

udbetalt deres indestående i anstalten, sådan som det hele tiden havde været meningen, at de skulle.²⁵⁶

Løsningen med en gennemførelse af den tyske forsikring for de danske sønderjyder var ikke noget, man var stolte af i det danske udenrigsministerium. Indenrigsministeriets embedsmænd blev indskærpet at behandle sagen med største diskretion. Skulle den dansk-tyske aftale alligevel komme til kendskab i et tredje land, var taktikken at snakke »sort efter de bedste mønstre.«²⁵⁷

Ifølge den senere historiske redegørelse, der blev udarbejdet i Arbejds- og Socialministeriet efter besættelsen, gik den danske delegation med til ordningen af to hovedårsager. Dels var det »på grund af de politiske forhold« umuligt at tvinge tyskerne til at overholde aftalen fra den 30. december 1924. Dels lå det kraftigt i baghovedet, at de forsikrede så indædt havde protesteret mod tilbagebetaling frem for oprettelsen af en slags dansk privatfunktionærforsikring.

Ifølge de forsikrede selv, eller i hvert fald den del, der støttede op omkring det såkaldte Aabenraa-udvalg, havde de imidlertid ikke kun påvirket danskerne med deres protest. Den tyske regering var også blevet bearbejdet. Ja, det var nærmest med udvalgets skrivelse den 30. april 1928, at det tyske rigsarbejdsministerium var blevet inspireret til ideen.²⁵⁸

Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele og siden, fra 1940, Invalidenævnet fik til opgave at modtage indbetalinger af bidrag og udbetale renter i dansk mønt og afregne med den tyske 'Reichsversicherungsanstalt für Angestellte'.

For P. Frost i Ulykkesforsikringsudvalget var der i 1930 ingen tvivl om, at privatfunktionærerne ved denne (tyske) ordning havde opnået en noget bedre stilling end de sønderjyder, der nu var eller måske især ikke var videreforsikret efter dansk lovgivning. Reichsversicherungsanstalt für Angestellte havde optaget funktionærerne

med alle rettigheder i henhold til tysk lov om privatfunktionærforsikring, og det er betydelige beløb, som derigennem tilflyder den sønderjyske befolkning.²⁵⁹

Dette må man give P. Frost ret i, jf. diagrammet side 499.

Ordningen havde da også vundet »stor tilfredshed« blandt sønderjyderne.

2. Privatfunktionærforsikringens genoptagelse

Ifølge en optegnelse i det tyske arbejdsministerium i november 1928 havde sønderjyderne gennem et udvalg i Aabenraa gentagne gange henvendt sig til Reichsversicherungsanstalt für Angestellte med det ønske, som senere stort set blev en realitet ved aftalen i december 1928.²⁶⁰ Det ser altså ud til, at udvalget vurderede sin egen rolle korrekt: Det var gennem de forsikrede eget benarbejde, at den tyske forsikring blev genoptaget for de forsikrede nord for den dansk-tyske grænse.

Udvalget havde som nævnt adresse i Aabenraa. Det gik (i min oversættelse) under navnet 'Udvalget til Varetagelse af Interesserne for de Nordslesvigere, som før 1920 var forsikrede i Tyske Anstalter'. Men udvalget underskrev sig også undertiden 'Interessentudvalget af 1923'. Dets arkiv findes i dag som en afdeling af det tyske mindretals arkiv. Et af bestyrelsesmedlemmerne (Roloff) gjorde sig også bemærket f.eks. ved Slesvigsk Partis valgkamp i 1939.

Skulle tilknytningen til det tyske mindretal ikke hermed være tilstrækkelig påvist, så afslørede udvalgets formand sin nationalitet, når han op gennem 1930'erne skrev til f.eks. Socialministeriet. Det var velformulerede breve, som dog også indeholdt en række germanismer.

Der er sådan set ikke noget overraskende i, at et udvalg med tyske rødder søger tyske kontakter, selv om man vel ikke i dag kunne forestille sig, at et nationalt mindretal forsøger at få og får held til at gennemføre et andet lands lovgivning i det land, som man nu har sin bopæl i.

Overraskende er det derimod, hvis man da har et billede af Sønderjylland i 1920'erne og 1930'erne som en landsdel, hvor det nationale spillede en altdominerende rolle, at Interessentudvalget af 1923 også fik stor støtte blandt dansksindede sønderjyder.

For det første var der de invalideforsikrede. Om dem vil det næste afsnit handle. Og for det andet var der altså privatfunktionærerne. Det overvejende flertal af dem valgte at fortsætte forsikringen og efterbetale for den forgangne periode siden 1920 frem for at få deres indskud udbetalt. Blandt bidragsyderne fanges blikket tilfældigt af navnene på et par fremtrædende sønderjyder, Kr. Refslund Thomsen og Nicolai Svendsen, som begge havde en fortid som redaktører (derfor privatfunktionærforsikring). Nu fremtrædende i det sønderjyske politiske og admini-

strative landskab, som de tidligere havde været fremtrædende i kampen for danskheden.

Dette må undre så meget mere, som at Vælgerforeningens Arbejderudvalg med Kr. Refslund Thomsen i spidsen i 1919 havde affærdiget den tyske privatfunktionærforsikring som dyr og besværlig. Havde det danske sociale system skuffet i de forløbne knap 10 år? Var tilliden til, at den danske centraladministration ville levne sønderjyderne plads til en lempelig overgang, blevet brudt? Eller var det såre simpelt, at en principiel stillingtagen ikke nødvendigvis var forenelig med én, der blev taget på baggrund af rent private interesser?

Privatfunktionærerne *havde* valget her ved årsskiftet 1928/1929 – de behøvede ikke at fortsætte, men kunne få deres tilgodehavende udbetalt. Senere blev det selvfølgelig vanskeligere. Da ville en standsning af indbetalingerne i utide betyde, at hele det opsparede beløb blev mistet.

Og hvordan gik det så op gennem 1930'erne, med nazistisk magtovertagelse i Tyskland, med et stadig mere højtråbende og grænserevisionskrævende tysk mindretal i Sønderjylland, 'Anschluss' i Østrig 1938, besættelse af Sudetertyskland i 1939... Gav aggressioner og overgreb anledning til bekymring eller måske ligefrem til en principiel afstandtagen til den tyske forsikring, selv om en sådan afstandtagen kunne få privatøkonomiske konsekvenser?

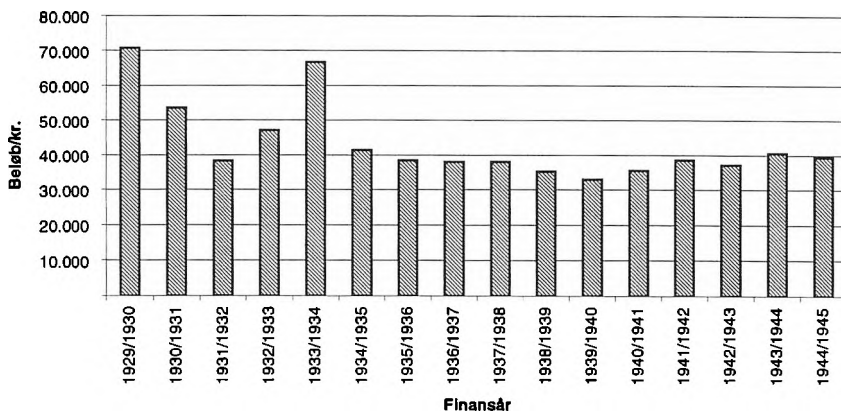
Næh, tilsyneladende ikke. De sønderjyske privatfunktionærer fortsatte troligt med at indbetale bidrag til den tyske forsikring. Dette gjaldt i øvrigt også de to fremtrædende dansksindede sønderjyder. Den ene mistede dog lysten i 1940, mens den anden som mange andre også fortsatte gennem besættelsesårene.

Stabiliteten i indbetalte bidrag er dog en smule misvisende. Der *var* faktisk sønderjyder, som faldt fra undervejs, og stabiliteten fremkom derfor nok så meget ved, at nogle færre forsikrede betalte mere.

Selv om der for alle sønderjyderne var tale om en frivillig forsikring, så var der for så vidt forskellige grader af frihed: Der var de bidrag, som var nødvendige for overhovedet at opretholde 'Antwarschaft', krav på forsikringen, og så var der bidragene derudover, bidrag som blev indbetalt for at have lidt ekstra i alderdommen (eller under invaliditet).

At betale frivillige bidrag til en pensionsforsikring er naturlig-

Indbetalte bidrag til privatfunktionærforsikringen 1929-1945

Kilde: Afregninger med Rigsforsikringsanstalten i Berlin. *Invalidenævnet*, pk. 3.569.

vis ingen politisk tilkendegivelse. At betale frivillige bidrag til en pensionsforsikring i et andet land under politisk opbrud må dog bero på en vis tillid og forudsætter dermed vel også tiltro til det nye politiske system i dette land.

Hvert kvartal fremsendte Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev en liste over de beløb, som den enkelte bidragyder de forløbne tre måneder havde indbetalt til den tyske forsikringsanstalt. En kladde blev gemt til eget brug.²⁶¹ I princippet kan hver enkelt forsikret funktionærs bidrag følges fra kvartal til kvartal i hele perioden 1930-1945, hvor indbetalingerne stoppede.

Udtages af alle bidragydende funktionærer et udvalg af forsikrede, hvis efternavn begynder med A, M og T, finder man 84 personer i 1930. Af disse 84 figurerede 52 stadig på bidragslisterne ved 1930'ernes slutning. 593 personer betalte bidrag det første kvartal 1930. Antallet af bidragydere i 1930 som helhed var vel en knap 100 større.²⁶² Men herefter måtte antallet nødvendigvis falde: Der kunne ikke løbende optages nye bidragydere, og efterhånden som bidragydende forsikrede blev ældre, gik de over og blev rentenydere. Så i 1940 har antallet af bidragydende sønderjyder næppe været over 500.²⁶³ Med 52 personer har vi altså et udsnit på mindst 10% af de vedblivende forsikrede (AMT-efternavnene udgjorde 12 % af bidragyderne det første kvartal).

Om bidragene var af den ene eller den anden slags, altså om de 'blot' var det grundbeløb, der fordredes for at beholde kravet

på forsikringen, eller om det var ekstrabidrag, lader sig kun indirekte afgøre. Bidragyderne var inddelt i klasser A-H og ved sammenligning mellem bidragyderne er det muligt f.eks. at afgøre, at bidragsklasse D fordrede et årligt bidrag på 48 kr. i periodens begyndelse, mens bidraget var steget til 72 kr. i slutningen af 1930'erne. Opretholdelse af 'Antwarschaft' i 'Gehaltsklasse' H krævede derimod henholdsvis 120 og 150 kr. Bidragene var ens for kvinder og mænd. Fordelingen af mænd og kvinder på Gehalts- eller lønklasserne var dog ikke jævn, men deri er der jo ikke noget overraskende.

Ved at lægge den enkelte forsikredes kvartalsbidrag sammen for hvert år, er det muligt at konstatere, om der er betalt mere end 'pligt'-bidraget – eller måske i underkanten. Af neden stående skema fremgår det, hvor mange der betalte ekstrabidrag til forsikringen: Først de funktionærer, hvis offervilje steg mellem 30'ernes begyndelse og 30'ernes slutning, og dernæst funktionærer, hvis begejstring var i aftagen hen mod periodens slutning. Og til sammenligning: Dels og vigtigst de personer, der bare betalte det bidrag, de nu skulle. Dels de enkelte bidragydere, som næsten må have stået i fare for at miste deres ret til pension.

	Antal	Procent
Ekstra bidrag, stigende 1930-1940	13	25,0
Ekstra bidrag, faldende 1930-1940	6	11,5
Stabil indbetaling af grundbeløb	31	59,6
Mindre end grundbeløb	2	3,8

Der var altså ikke mindre end en fjerdedel, der havde så meget tiltro til den tyske forsikring, at deres ekstrabidrag ligefrem var stigende. Var det mon også udtryk for en større tiltro til Nazi-Tyskland end til Weimarrepublikken? Og i et videre perspektiv en tiltro til et nordslesvigsk 'Anschluss' eller en tysk besættelse af Sønderjylland?

Selv om dansksindede sønderjyder også i stort antal meldte sig til den tyske forsikring, idet der jo som nævnt ikke var mange der meldte fra, er det nærliggende at forestille sig, at tysksindede var relativt stærkt repræsenterede blandt dem, hvis bidrag var stigende.

Blandt de forsikrede var privatfunktionærforsikringen dog ikke en national slagmark i 1930'erne – tværtimod – den 'forenede' jo danskere og tyskere, og det hører også med til billedet af Interessentudvalget af 1923, at udvalget også støttede de tidligere forsikrede, som valgte *ikke* at fortsætte forsikringen, men i stedet ønskede deres tilgodehavende udbetalt. Det blev nemlig fremdeles en langvarig proces, og endnu i 1932 gik udvalget i brechen for dem hos den tyske rigsarbejdsminister.²⁶⁴

I den partipolitiske kamp måtte det derimod vække opmærksomhed, at Tyskland nu og endda fra sidelinjen magtede at løfte en opgave, som den danske regering stort set havde trukket på skulderen ad. Det kunne måske ligefrem skaffe Slesvigsk Parti et par ekstra stemmer blandt funktionærene på valgdagen?

At ordningen ikke stillede Danmark i et videre pænt lys, var man da også klar over i de relevante danske ministerier. Ved nye forhandlinger i 1932 om forsikringerne generelt blev det fra dansk side foreslået, at Danmark helt overtog privatfunktionærforsikringen mod at få udbetalt det beløb, som de nordslesvigske forsikrede i tidens løb havde indbetalt til den tyske forsikringsanstalt.²⁶⁵ I 1920 var en sådan løsning fra samme centraladministration blankt blevet afvist, og med den stædige fastholden af en minimumsløsning i forhold til den sønderjyske invalideforsikring, havde denne afvisning en noget principiel karakter. Det var dansk lovgivning, man sigtede efter, og først efter et pres fra de forsikrede selv, et pres som jo altså lykkedes i forhold til Tyskland, måtte denne holdning ændres. Men da var det for sent. Tyskland afviste tilbuddet fra Danmark om at overtage privatfunktionærforsikringen efter tysk model.

Det betød ikke, at det mellemstatslige spil var til ende. Det kom blot til at handle om omregningskurser i stedet. Og dermed blev sagen i virkeligheden langt 'farligere' ud fra en dansk synsvinkel, fordi den dermed ikke kun drejede sig isoleret om de forholdsvis få sønderjyske privatfunktionærer. Der ville helt enkelt kunne sættes spørgsmålstegn ved størrelsen af de renter, som danske modtagere af sociale ydelser som helhed modtog.

Forholdet mellem den danske og den tyske valutakurs vendte 180 grader i forhold til situationen i 1920'erne. Nu var det den tyske valuta, som var stærk, og den danske som var svag. For hver mark, som Rigsforsikringsanstalten udbetalte, skulle de danske rentenydere derfor i princippet have haft stadig flere ører

udbetalt. Imidlertid var man i 1928 blevet enige om at bruge den faste omregningskurs, der også blev brugt i forhold til ulykkesforsikringen, hvor 1 Reichsmark blev omvekslet til 89 øre. Ud fra et dansk synspunkt var man ikke interesseret i en omveksling efter dagskurs, netop fordi det ville stille de sønderjyske privatfunktionærrentenydere langt bedre end andre danske socialrentenydere. Det danske pristal havde ikke ændret sig i takt med kursændringen. Rugbrød og mælk blev måske nok lidt dyrere, men slet ikke med en stigningsprocent, der svarede til forringelsen af den danske valuta.²⁶⁶

Ikke overraskende reagerede Interessentudvalget af 1923 i november 1936, da det danske udenrigsministerium havde afvist en tysk forespørgsel om ændring af omregningskursen. Reaktionen fik dog ingen virkning. Både i Socialministeriet og Udenrigsministeriet stod man fast på den holdning, at kun en væsentlig ændring af pristallet kunne begrunde en ændring af omregningskursen.²⁶⁷

Udvalget takkede for svaret, idet man konstaterede, at Socialministeriet ikke havde ændret holdning.

Så må vi se, om vi ved et andet sted kan få hjælp til at opnå den af os ønskede omregning for bidrag og rente.²⁶⁸

Allerede året efter, i februar 1938, modtog Udenrigsministeriet da også en henvendelse fra Det tyske Gesandtskab. Den tyske regerings mening mente ikke længere at kunne sidde klagerne fra rentemodtagerne overhørig. Med Statistiske Efterretninger som kilde kunne Det tyske Gesandtskab påvise, at priserne var steget med 20% siden 1931. Der blev også gjort opmærksom på, at den danske regering netop med henvisning til dyrtiden havde hævet renter og pensioner.²⁶⁹

Denne henvendelse var ved at give embedsmændene i Udenrigsministeriet grå hår i hovedet: Der blev skrevet det ene notat efter det andet, så man kan følge diskussionen om, hvordan tallene egentlig skulle tolkes. Tilsidst skar direktør O. C. Mohr igenem. Til forskel fra sine fuldmægtige mente han ikke, at en regulering på 20 % var urimelig.

... det er utvivlsomt politisk uheldigt, at den tyske regering kan få skindet af at optræde som ridder for forurettede fra Tyskland overtagne pensionister. Allerede indblandingen burde have været søgt undgået.

Og indblandingen fra tysk side kunne være undgået, hvis man på et langt tidligere tidspunkt havde indgået aftale om en fast skala for kursgodtgørelse eller dyrtidstillæg.²⁷⁰

Socialministeriet støttede sig især på en udtalelse fra direktøren for Ulykkesforsikringen, Axel Birkmose, der stadig var af den opfattelse, at en ændring af kursen ville betyde dels en »uberegtiget forhøjelse« af renterne, dels jo også en forhøjelse af bidragene, som de forsikrede ikke kunne være sikre på at få tilbage i renter, når den tid kom – og endelig, at man ved at acceptere tyskernes forslag ville opgive »enhver sikkerhed over for den tyske valutapolitik.« Fra Socialministeriets side indså man, at det nok ikke var muligt helt at dæmme op for en ændring, men »måtte beklage, om de tyske ønsker fuldstændig blev imødekommet«. Man pegede på en stigning på 12 %, således at 1 Reichsmark blev omregnet til 1 kr.²⁷¹

Derved blev det. Den tyske rigsarbejdsminister var indforstået med en omregningskurs på 1:1. Det tog dog lidt længere tid end beregnet, førend den nye kurs pr. 1. marts 1940 blev effektueret.

I Danmark skulle lov af 13. april 1938 om retsforholdet mellem arbejdsgivere og funktionærer i private erhvervsvirksomheder udfylde det hul, som den mangelfulde organisering af funktionærerne havde afstedkommet. Loven indeholdt bestemmelser om opsigelsesvarsel, erstatning for ulovlig bortvisning etc., samt egentlige sociale foranstaltninger som løn under sygdom og løn til efterladte. Hvad det sidste angår, skulle arbejdsgiveren yde enken tre måneders løn.²⁷² Der var altså hverken tale om forsikring endsige om en forbindelse til den sønderjyske (tyske) privatfunktionærforsikring. Men der var heller ikke noget behov for en dansk privatfunktionærforsikring. Dels kunne funktionærerne deltage på lige fod med andre i den danske invalideforsikring, dels var der også adgang for relativt ubemidlede funktionærer til at modtage aldersrente. Fra 1933, efter socialreformen, samlet i Lov om Folkeforsikring.

3. Invalideforsikringen i Interessentudvalgets søgelys

Efter genoptagelsen af privatfunktionærforsikringen i tysk regi fra 1929 var turen kommet til invalideforsikringen. Interessentudvalget af 1923 rettede i maj 1930 henvendelse til Indenrigsministeriet om sagen. Man var klar over, at en tilsvarende løsning som for privatfunktionærforsikringen ikke var aktuel, eftersom

Danmark for invalideforsikringens vedkommende havde modtaget sin andel af de tyske reservefonde.

Der var kun Danmark at placere ansvaret og forpligtelsen hos. Det forhindrede dog ikke Interessentudvalget i atter at gøre brug af de tyske kontakter, for det viste sig at være som at slå i en dyne at sende anmodninger til det danske socialministerium – og det endda selv om Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele havde støttet udvalgets ansøgning.

Ifølge sekretær P. Frost lå der ingen hindringer i den danske lov fra 1920 mod en fortsættelse af den sønderjyske invalideforsikring, og der kunne være al mulig grund til at revidere den stærkt indskrænkende bekendtgørelse af 28. september 1921. Uopfordret stillede Frost også et regnskab op for, hvor meget videreforsikringen ville koste den danske statskasse. Sekretær Frost og med ham udvalget anslog den årlige udgift til 250.000 kr, uden at man dog havde haft mulighed for at foretage nogen helt sikker beregning.²⁷³

Der gik et halvt års tid, før Socialministeriet svarede Interessentudvalget af 1923; imens blev Ulykkesforsikringsudvalget orienteret ved en afskrift af brevet. Ministeriet mente ikke at kunne skaffe hjemmel til en udvidelse af loven fra juni 1920. Begrundelsen var, at beløbet på 3,25 mio mk, som Danmark havde fået udbetalt fra de tyske reservefonde, havde haft en værdi af 677 kr. Heroverfor stod, at den danske statskasse i de forløbne ca. 10 år havde anvendt omkring 8 mio kr. til rentenyderne. Den danske statskasse havde altså godt og vel svaret sine forpligtelser. Hvad de forsikrede angik, havde de muligheden for at forsikre sig efter dansk lovgivning, og som andre borgere i landet havde sønderjyderne ret til aldersrente *uden* først gennem en årrække at skulle betale forsikringsbidrag. Skulle sønderjyderne derudover have ret til at fortsætte den 'tyske' forsikring, ville der altså opstå dobbeltforsorg.²⁷⁴

Interessentudvalget lod sig langt fra spise af med den forklaring: Det var ikke de forsikredes fejl, at de 3,25 mio mk. var svundet ind til det rene ingenting. Man måtte stå fast på, at Versailles-traktaten ikke var opfyldt. Og så henviste udvalget til den velvilje, man havde fundet hos det tyske rigsarbejdsministerium, og hvilken gevinst der var kommet ud af det for privatfunktionærerne.

Vi forventer, at den danske regering ville kunne vise den samme velvilje over for sine borgere som den tyske regering har vist over for fremmede statsborgere...²⁷⁵

Foruden at skrive kradse breve til ministeriet allierede udvalget sig også i sin kamp med pastor Johannes Schmidt,²⁷⁶ der var medlem af Folketinget for Slesvigsk Parti, det tyske mindretals parti, og med formanden gennem 30 år for den slesvig-holstenske landsforsikringsanstalt i Kiel, Dr.rer.pol. H.C. Hansen. Sidstnævnte bistod med en længere udredning om, hvorfor Interessentudvalgets argumenter var rigtige. Den danske lov og bekendtgørelse fra henholdsvis 1920 og 1921 kunne ikke sådan uden videre sætte en streg over rettigheder, der var sikret de forsikrede ved Versailles-traktaten.²⁷⁷

Af pastor Schmidt kunne Interessentudvalget forstå, at på Slotsholmen forholdt ministeriet sig helt og aldeles passivt – og det på trods af udvalgets gentagne henvendelser og det fremsendte materiale med doktor Hansens udtalelse og opfordringen til at undersøge, hvordan Versailles-traktaten var udført i andre af Tyskland afståede landområder.

... hvis Danmark ikke formener, at være pligtig [til at ordne sagen nøjagtig efter »Versailler Traktaten«], så tvinger os ministeriet at søge vor ret på anden måde,²⁷⁸

skrev udvalget den 25. marts 1931 og gav ministeriet frist til den 10. maj, årsdagen for udvalgets første henvendelse, til et fyldestgørende svar. Ellers ville udvalget finde andre måder til at lade retten ske fyldest.

Interessentudvalget havde åbenbart tro på Ulykkesforsikringsudvalgets fortsatte støtte, for det fremsendte mere eller mindre trofast kopier af alle skrivelser til Haderslev til orientering. Således også brevet den 6. august 1931 til den tyske rigsarbejdsminister. Derimod ingen kopi af et eventuelt svar. Der blev i udvalgets senere breve heller ikke direkte henvist til noget svar fra Tyskland, dog mente udvalget at vide, at den tyske rigsarbejdsminister havde sat sig i forbindelse med den danske regering, og at dette blev den direkte anledning til, at der i 1932 blev optaget forhandlinger mellem Danmark og Tyskland om forsikringerne.²⁷⁹

Socialminister K.K. Steincke skrev i november 1931 et noget

træt og et noget vredt brev, hvori han blandt andet gjorde opmærksom på, at udvalget modsagde sig selv i spørgsmålet om undersøgelsen af forholdene i andre afståede områder. Og atter gentog han, at Danmark ikke på nogen måde havde forbrudt sig mod Versaillestraktaten.²⁸⁰ Men lukke munden på udvalget gjorde han selvfølgelig ikke.

Vende det døde øre til kunne han heller ikke helt. For tilsyneladende havde udvalget virkelig haft held til at påvirke det tyske rigsarbejdsministerium. Ved de dansk-tyske forhandlinger i Berlin 1932 blev der fra tysk side fremsat ønske om, at spørgsmålet om en udvidelse af den sønderjyske invalideforsikring blev taget op. De danske forhandlere havde imidlertid måttet henvise til, at den danske regering nok ikke ville være villige til det.²⁸¹

Interessentudvalget havde altså langt fra så meget held med sit forehavende, som det havde været tilfældet med privatfunktionærforsikringen. Med socialreformen eller loven om folkeforsikring i 1933 mente Axel Birkmose i Direktoratet for Ulykkesforsikringen endog, at loven pr. 1. oktober 1934 definitivt satte stop for videreforsikringen. For efter denne lov var invalideforsikring nemlig en pligt for alle mellem 21 og 60 år. Men før Socialministeriet tog den konsekvens, blev stiftamtmand C.L. Lundbye som formand for Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele spurgt om *sin* mening.²⁸²

Stiftamtmand Lundbye gav Birkmose ret: Socialministeriet havde i 1928 afgjort (*imod* Ulykkesforsikringsudvalgets indstilling), at videreforsikrede måtte udgå af forsikringen, hvis de i mellemtiden havde meldt sig i en sygekasse og dermed var blevet invalideforsikrede efter dansk lovgivning. Konsekvensen af den afgørelse blev naturligvis, at det nu pligtmæssige medlemskab af en sygekasse og dermed af invalideforsikringen betød en ophævelse af den 'tyske' videreforsikring – i det mindste for dem, som ikke var 60 år endnu. Eftersom den nedre aldersgrænse for videreforsikring i 1920 havde været 45 år, altså personer, der var født før 28. juni 1875, ville ophævelsen af videreforsikringen komme til at omfatte 3/4 årgang af nu 59-årige: Personer, der var født mellem 1. oktober 1874 og 28. juni 1875. Stiftamtmanden regnede lidt på sagen: Tilbage var kun i alt 114 videreforsikrede og heraf var seks personer 59 år. Dertil kom så fem tidligere rentenydere, der efter en bedring i deres tilstand havde fået lov at fortsætte forsikringen. De var født efter 1875 og ville

altså falde ind under dansk invalideforsikring, hvis ellers ikke deres ustabile tilstand udelukkede det. Stiftamtmand Lundbye forudså, at det kunne blive meget vanskeligt at forklare nogle 59-årige, netop nu, hvor de skulle til at nyde gavn af deres livslange forsikring, at selvsamme forsikring blev bragt til ophør. Selv her, efter socialreformen, måtte C.L. Lundbye stadig påpege, som P. Frost havde gjort det i 1930, at den tyske invalideforsikring i modsætning til den danske indeholdt særlige ydelser, enkerente, enkebørnsrente m.m. og det uden hensyn til indtægt, formue og alder. Ikke alene ville de seks 59-årige blive utilfredse, men

sandsynligvis vil der af det ministeriet bekendte udvalg i Aabenraa (...) blive rejst indsigelse imod ordningen og muligvis ske henvendelse til tyske myndigheder om sagen.²⁸³

Tanken om at ophæve forsikringen for de 11 personer blev opgivet. Muligvis havde selve tilstedeværelsen af Interessentudvalget en vis betydning. En tand for overmodig blev udvalget dog i anledning af udnævnelsen af den nye rigskansler, Adolf Hitler, til Tysklands fører. Nu begyndte man ligefrem at tro på mirakler – nemlig muligheden for at gennemføre en løsning svarende til privatfunktionærernes, selv om reservefondsandelene for invalideforsikringen jo forlængst var udbetalt. Et sådant 'mirakel' blev dog tilsyneladende ikke anset for tilstrækkelig interessant eller perspektivrigt i det tyske rigsarbejdsministerium.²⁸⁴

4. De forurettede krigsinvalid

Som et tidligere kapitel har vist, var krigsinvaliderne aktive i kampen for deres rettigheder, og deres aktivitet fortsatte også efter loven i 1924. I december 1926 var amtsorganisationen i Sønderborg blevet så provokeret over en artikel i *Socialt Tidsskrift*, at man havde indkaldt til protestmøde. I artiklen var de danske og de tyske rentesatser blevet sammenlignet; men krigsinvaliderne mente ikke, at man kunne se isoleret på sagen. Det var ikke de danske rentesatser, der vakte utilfredshed, men derimod sygehjælpen, de sparsomme muligheder for specialbehandling og uddannelse.²⁸⁵ Samme amtsorganisation, ja hele krigsinvalidforeningen, var dog hurtig til at tage afstand, da der i marts 1931 opstod en ny krigsinvalidforening, Foreningen af forurettede sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. En fore-

ning, som ikke tiltrak sig så forfærdelig mange medlemmer, og derfor heller ikke blev nogen egentlig trussel mod den 'gamle' forening. Efter godt et år havde foreningen 119 medlemmer, men ret meget større blev foreningen næppe.²⁸⁶

De i navnet påståede forurettelser bestod primært i uretfærdige afgørelser fra Invalidenævnets og -rådets side. Desuden bar de forurettede åbenbart på en stor portion opsparet vrede mod overlæge J. Overgaard, lederen af Krigsinvalideskolens Sygeafdeling:

Vi forlanger ham fjernet fra Invaliditetsnævnet, som farlig for invaliderne, og forbeholder os ret til at stille andragende til statsadvokaten om at få ham straffet.²⁸⁷

Ifølge de forurettede krigsinvalider var det forbundet med livsfare at lade sig undersøge af overlægen. Men det var ikke kun overlæge Overgaard, man ønskede at retsforfølge. Hurtigt blev det tilsyneladende foreningens fornemste mål at bringe invalidesager eller måske snarere invalidesagen til afgørelse ved domstolene. Man havde ikke tillid til hverken Invalidenævn eller -råd, men efter lovens bestemmelse var Invaliderrådets afgørelser endelige og kunne ikke indbringes for domstolene.

Frem til dette mål, at få invalidesagen indbragt for domstolene, anvendte foreningen primært to midler: Provokationer, både verbale og fysiske, samt kontakt til de tyske partier og regering for ad den vej at lægge pres på den danske regering.²⁸⁸

Man begyndte i foråret 1931 med de verbale provokationer: En lind strøm af artikler om den nød og elendighed, invaliderne var udsat for, blev sendt til såvel sønderjyske som landsdækkende aviser. Ifølge foreningen selv fik det 'offentligheden' til at kræve en reaktion fra invalidemyndigheder og regering. Enten skulle de rense sig for anklagerne, eller også skulle de tage beskyldningerne på sig og forbedre forholdene. Det fremgår af det eksempel, foreningen fremdrog, at artiklens forfatter selv var involveret i sagen og formentlig medlem af de forurettedes forening.

Den fysiske provokation lignede ved første øjekast en slags 'fortvivlelsens selvtægt': Ved en undersøgelse havde en krigsinvalid angiveligt stukket overlæge Overgaard en lussing; vel fordi overlægen ikke vurderede invaliditeten til at være 'noget særligt', om man så må sige. I det mindste kan man til nød forestille

sig, at en lussing på en sådan bemærkning ville være en mulig reaktion fra en syg og frustreret mand. Men da foreningens sekretær skulle fortælle et nazistisk medlem af den tyske rigsdag, friherre von Freytagh-Loringhoven, om sagen, forvandlede situationen sig til noget, som i et retsdokument ville være betegnet som 'trussel og vold mod tjenestemand i funktion', og endda som led i en bevidst aktion. Den bevidste aktion mislykkedes, eftersom J. Overgaard efter den 'fuldt fortjente afregning' forhøjede renten fra 10 til 40%. Denne forhøjelse blev ikke betragtet som en sejr, tværtimod, til foreningens store fortrydelse havde overlægen altså blot inkasseret lussingen uden at tage til genmæle/slået igen. Og *deri* lå for alvor hans brøde. Foreningen blotlagde overlægens 'fejhed' i en omfangsrig skrivelse til den overordnede, generallæge Skott Hansen i København. Skott Hansen fandt dog muligvis, at en sådan fejhed snarere talte til Overgaards fordel. I hvert fald hørte foreningen ikke noget fra ham. Så gik man videre. Og videre: rigsadvokat, socialministerium, invalideråd og -nævn, stiftamtmand Lundbye...²⁸⁹

Som regel tjener det til fordel for en kildes troværdighed, når den går imod en tendens: Når f.eks. en forenings sekretær beskriver en situation, hvor både medlem og forening kompromitteres. Men i dette tilfælde kan der være grund til at tro, at sekretæren anså den fysiske provokation for at være lidet kompromitterende, ja endog særdeles efterfølgelsesværdig i en tysk nazists øjne.

På den anden side: Hvis kilden ikke går imod en tendens, og vi samtidig ud fra en almindelig snusfornuftig betragtning finder situationen usandsynlig – at en krigsinvalid skulle gå til korporligheder blot for få en læge til at gribe til samme middel (så havde man ham!) – så konfronteres vores snusfornuft og vores opfattelse af, hvad mennesker er i stand til, dog med det, sekretærens meningsfæller var i stand til i Tyskland. Derfor står spørgsmålet stadig tilbage, omend det strider mod fornuften: Var lussingen (virkelig) en bevidst og planlagt aktion fra foreningen af forurettede krigsinvalids med det formål at få J. Overgaard til at forløbe sig?

Det kan altså være vanskeligt at vurdere troværdigheden af det indholdsmæssige i de forurettede krigsinvalids udsagn. Men udsagnenes eksistens taler også i sig selv.

Som led i forberedelsen af den store retssag indsamlede foreningen klager fra krigsinvalids. Dermed slog man altså forment-

lig to fluer med et smæk og fik hvervet nogle medlemmer ved samme lejlighed. Men der var blandt de 65 klagere også enkelte 'uegentlige proselytter': Foreningen samlede, hvad der var af udsagn om utilfredshed, deriblandt også en artikel i Jydske Tidende, hvor formanden for den 'gamle' krigsinvalideforenings Sønderborg-afdeling gav udtryk for, at man i afdelingen for så vidt var enige i kravet om at få J. Overgaard fjernet, da overlægen ikke havde krigsinvalidernes fulde tillid og sympati. Også det udsagn kom med på de forurettede krigsinvaliders syv sider lange liste med resume af hver forurettet krigsinvalids klage. For en del af krigsinvaliderne gjaldt dog, at de over for foreningen havde givet udtryk for et ønske om »selv at stå til ansvar« eller »selv at blive afhørt«. Listen, som sandsynligvis var udarbejdet i sensommeren 1931 (efter 18. juli), må altså være tænkt enten som en vigtig del af et sagsanlæg eller til brug den dag, hvor der (endelig) blev rejst sag mod foreningen.²⁹⁰

Sekretæren følte sig i hvert fald rustet fra begyndelsen af februar 1932. Derom forsikrede han bl.a. friherre von Freytagh-Loringhoven gentagne gange.

Foreningen havde dog ikke udelukkende skrevet til nazistpartiet. Ved et brev den 5. februar 1932 rettede man henvendelse både til regeringen og til det tyske socialdemokrati, kommunisterne og nationalsocialisterne. Der er ikke i arkivet svar fra andre partier end disse tre, så måske koncentrerede foreningen sig om de partinavne, man umiddelbart måtte forbinde med et socialt program.

Freytagh-Loringhoven var den første til at svare. Han havde af formanden for det nationalsocialistiske parti fået sagen overdraget og læst brevet med varm medfølelse. Han var enig i, at det måtte være den tyske regerings pligt at gå i brechen for krigsinvaliderne over for den danske stat.²⁹¹

Få dage efter kom der svar fra kommunisterne (med proletarisk hilsen). Her og nu kunne foreningens anmodning af praktiske årsager ikke blive taget op af rigsdagen, men der ville sikkert blive lejlighed til det i forbindelse med de snarlige forhandlinger om forsørgelsesvæsenet. Partigruppen anså det for at være en selvfølgelig pligt at støtte krigsinvaliderne i kampen for deres ret.²⁹²

Regeringspartiets svar kom også kort derefter i form af afskriften af et brev fra det ene socialdemokratiske rigsdagsmedlem til

det andet. E. Rossmann i Stuttgart skrev til Max Richter i Neumünster, at foreningens ansøgning i dens nuværende udformning ikke kunne bringes frem i rigsdagen. Men ikke alene var udformningen problematisk, indholdet var det også. Nok havde Danmark overtaget forpligtelsen for krigsinvaliderne i Nordslesvig, men hvordan landet løste den opgave, var ikke noget, hverken Tyskland eller internationale magter kunne blande sig i. Rossmann mente i øvrigt også, at foreningen stillede sig selv ringere ved at læne sig op ad tysk krigsinvalideforsørgelse – for den danske forsørgelse var i hvert fald den tyske ligeværdig.

En nøje undersøgelse ville sikkert vise, at den for tiden er væsentlig bedre end den tyske.²⁹³

Det tydeligste tilsagn om støtte havde nationalsocialisterne givet. Freytagh-Loringhoven havde efterlyst nogle supplerende oplysninger om foreningen, og herved begyndte en længere brevveksling mellem foreningens formand og sekretær og det tyske rigsdagsmedlem. Den 30. marts vedlagde de forurettedes formand en afskrift af det socialdemokratiske svar med følgende smukke ord:

Det er betegnende, at partiet, som bortsjakrede os til Danmark, og styrtede hele den nordslesvigske befolkning ud i den største elendighed, nu nægter os hjælp.²⁹⁴

Freytagh-Loringhoven var mere fåmælt, men glad var han for lejligheden til at se, hvad socialdemokraterne havde skrevet:

»Deres meddelelse om socialdemokraternes holdning og især rigsdagsmedlem Rossmanns har interesseret mig meget. Det er betegnende for manglen på nationalt sindelag i dette parti.«

Nationalsocialisten sluttede her (med tysk hilsen) sit brev, men kom så i tanke om noget:

»Meddel mig venligst også de andre partiers svar.«²⁹⁵

Lidt ærgerligt måske for Freytagh-Loringhoven var der vel knap så meget 'interessant' at hente i kommunisternes svar.

Lidt forsinket nåede foreningens 'protestnote' frem til det tyske udenrigsministerium, som videresendte det til den tyske

Løjtnant P. Larsen i spidsen for optøget ved Slesvigsk Partis partidag i Haderslev 1938.
Foto: Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

gesandt i København.²⁹⁶ Gesandten skulle undersøge baggrunden for protestnoten. Friherre von Freytagh-Loringhoven anbefalede foreningen straks at tage kontakt til gesandtskabet og helst ved et direkte møde stille sig til rådighed med alt foreliggende materiale. For alt afhang af den indberetning, som gesandten ville give Auswärtiges Amt. Endvidere mente Freytagh-Loringhoven, at det var af vigtighed, at foreningen inddrog juridisk ekspertise. Det var nødvendigt, hvis man skulle begå sig i forhold til myndighederne. Senere uddybede Freytagh-Loringhoven: Særlig affattelsen af skrivelser til offentlige myndigheder måtte foreningen overlade til en i de kredse befaren mand.²⁹⁷ Var der mon et og andet i foreningens ordvalg, der skurrede selv i en nationalsocialists ører?

Freytagh-Loringhoven havde ret i, at gesandtens indberetning var afgørende, og desværre for foreningen var indberetningen

lidet fordelagtig. Gesandten karakteriserede foreningen som en lille splittelsesgruppe, mens den anden krigsinvalideforening indtog en helt anden solid stilling. For nu at sige det som det er: Gesandten fandt, at de forurettedes fremstilling var noget vrøvl.²⁹⁸ Også pastor Schmidt, det tyske mindretals repræsentant i det danske folketing, havde frarådet at hæfte sig for meget ved den lille forening. På den baggrund måtte Auswärtiges Amt afslå anmodningen om at sætte sig i bevægelse for de forurettede.²⁹⁹

Sagen lå åbenbart Freytag-Loringhoven meget på sinde. Han havde også foretaget undersøgelser, og i den forbindelse fået et meget ugunstigt indtryk af 'den Andresenske forening', som han kaldte krigsinvalideforeningen efter dens formand. Han begrundede det ugunstige indtryk med, at foreningen øjensynlig var både pacifistisk og internationalt indstillet. Men i et kortvarigt anfald af demokratisk anskuelse, måtte han indrømme, at foreningen var den største og repræsenterede langt hovedparten af de nordslesvigske krigsinvalidere. Derfor var det nok omsonst, så længe de forurettedes forening ikke var større, at påvirke Auswärtiges Amt til at ændre sit standpunkt.

Andresen hed formanden altså nu for den 'gamle' forening, Friedrich Andresen. I begyndelsen af 1920'erne invalidekonsulent i Tønder Amt, fra 1929, efter P. Petersens uheldige forvaltning af nogle fondsmidler, formand for foreningen. Nu også redaktør på et af de tyske dagblade, Neue Tondernsche Zeitung, og dermed ikke alene på en noget anden fløj i krigsinvalidesagen, men også på en anden fløj i det tyske mindretal. Det samme må siges om pastor Schmidt. Han indtog det for en mindretalsstykker næsten kætterske standpunkt, at traktaten fra 1922 ikke gav Tyskland mulighed for at blande sig i den danske krigsinvalideforsørgelse.

Pastor Schmidt mistede i løbet af 1930'erne terræn i forhold til den tyske befolkning i Sønderjylland, ikke mindst fordi hans anseelse blandt nazister syd og nord for grænsen var ringe. Han bevarede dog sit folketingsmandat frem til 1939, hvor mandatet blev overtaget af nazisten Jens Møller.³⁰⁰

Pastor Schmidt anbefalede formanden for de forurettede krigsinvalidere at gå mindre lidenskabelig til værks – og at holde sig til sandheden. Med uholdbare fremstillinger skadede man bare sin sag. Frem for at satse på tysk intervensering skulle foreningen hellere koncentrere sig om den artikel i traktaten fra 1922, hvori

Pastor Johannes Schmidt på et foto fra 1910. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

det hed, at stridsspørgsmål skulle afgøres ved domstolene.³⁰¹ (Artikel 13, stk. 2).

Og det ser ud til, at foreningen fulgte rådet. Det sidste punkt i det mindste. Man fulgte også Freytagh-Loringshovens råd om at alliere sig med en juridisk sagkyndig. Det blev advokat Georg Vogelgesang, som på vegne af foreningen rejste kravet om en 'rente-ret'. Den ændrede taktik fik relativt hurtigt til følge, at den store forening, med Fr. Andresen i spidsen, sluttede op omkring kravet om muligheden for domstolsafgørelse af invalidesagerne.³⁰² Taktikken blev dog ikke ændret så meget, at man ikke stadig søgte at inddrage den tyske udenrigsminister i spørgsmålet. Tyskland var nemlig forpligtet til, ifølge Vogelgesang, at overvåge, at den dansk-tyske traktat blev overholdt fra dansk side. Meningen med sådan en traktat var jo blandt andet at sikre krigsinvaliderne den samme behandling fra dansk side, hvor der var risiko for, at medfølelsen og velviljen ikke naturligt var til stede. Det havde jo ikke været en dansk krig. Netop i henseende til at sikre invaliderne deres ret var traktatens artikel om stridsspørgsmåls afgørelse ved domstolene af stor vigtighed. I et brev til både den danske og den tyske udenrigsminister argumentere-

de Vogelgesang med, at Invalidenævn og -råd var forvaltningsmyndigheder, ikke uafhængige domstole. Nævnets og rådets medlemmer stod til ansvar over for den minister, de var udpeget af, og forhandlingerne var ikke offentlige, der var ikke anklager og forsvarer og ingen vidneførelse. Det var i den danske stats interesse, at fordringer mod den blev afgjort ved uafhængige domstole, så der ikke kunne sættes spørgsmålstegn ved afgørelserne. Kun derved kunne krigsinvalidernes fulde tillid vindes. Vogelgesang henstillede derfor til den danske regering, at den nuværende praksis ved rentefastsættelse blev opgivet, og at der i stedet enten blev nedsat en særlig forfatningsmæssig domstol, eller at rentesagerne blev afgjort af de ordinære domstole.³⁰³ Det er måske værd at bemærke, at Vogelgesang ikke alene ønskede Invaliderrådet, som jo ellers var den instans, der afgjorde 'strids-spørgsmål' mellem nævn og invalid, ophævet; men hele rentefastsættelsesprocessen forandret og altså også en nedlæggelse af Invalidenævnet.

På trods af den ændrede, stuerene tone, og selv om Tyskland i mellemtiden havde fået en anden regering under ledelse af Adolf Hitler, hjalp det ikke krigsinvaliderne. Vogelgesangs brev ser ikke ud til at have ført til noget som helst.

Herefter slog foreningen så igen over i sin oprindelige, provokatoriske bane, og nu med resultat: Sekretæren, formanden og et andet bestyrelsesmedlem blev sat under anklage for injurier mod stiftamtmand Lundbye og Invalidenævnets øvrige medlemmer, fremsat i en avisartikel i maj 1934 og i et cirkulære fra oktober 1934. Sagens afgørelse ved byretten i Haderslev blev anket til Vestre Landsret, hvor dommen på henholdsvis 60 og 80 dages fængsel og 20 dages (betinget) hæfte blev stadfæstet. I forbindelse med Vestre Landsrets behandling af sagen, havde de forurettedes formand ønsket udsættelse for at få lejlighed til at føre vidner, som skulle dokumentere berettigelsen af udtalelserne mod Invalidenævnet. Landsretten vurderede dog, at selv ikke rigtigheden af udtalelserne kunne retfærdiggøre sprogbruget, og vidnerne ville ikke kunne ændre noget ved sagen.³⁰⁴

Der er næppe tvivl om, at foreningens ærinde var at lade krigsinvaliderne komme til orde. Sådan som det var fremgået af den tidligste 'medlemsliste' med referat af den enkeltes anklagepunkt eller med bemærkning om, at vedkommende selv ønskede at fortælle sin historie. Nu var foreningen endelig nået dertil, at

der var rejst sag. Derfor måtte man selvfølgelig også gå linen ud. Vestre Landsrets dom blev anket til Højesteret. Det nyttede dog ikke – for det var simpelt hen ikke Højesterets praksis at føre vidner.³⁰⁵

Det har på den baggrund været en ringe trøst for foreningen, at Højesteret frafaldt anklagen for det menige bestyrelsesmedlems vedkommende. De to fængselsdomme på henholdsvis 60 og 80 dage blev derimod stadfæstet ved Højesterets kendelse den 5. november 1935.

Virkingen udeblev ikke. Den unge leder af en af det tyske mindretals fraktioner, nazisten Wilhelm Deichgräber, meldte sig straks med sin støtte til de dømte, kort efter sluttede løjtnant P. Larsen sig til. Han lovede at skrive en artikel om krigsinvaliderne.³⁰⁶

Fra Slesvigsk Partis side blev krigsinvalidespørgsmålet også taget op ved det nationalt vigtige folketingsvalg i 1939.

5. Nationalpolitisk slagmark?

En fremtrædende plads fik krigsinvaliderne på Slesvigsk Partis valgprogram, som blev besluttet i januar forud for valget den 3. april 1939. I partiet havde de moderate kræfter nu ikke mere nogen gennemslagskraft. Formand for partiet og partiets folketingskandidat var dyrlæge Jens Møller. På hans forslag skulle valgkampen føres under parolen 'Kampf um den Lebensraum'. Som et af fem punkter på valgprogrammet figurerede krigsinvaliderne.³⁰⁷

Det skal dog samtidig nævnes, at på partiets valgplakater var det de danske arbejdsløshedskøer, der dominerede. At en stemme til Slesvigsk Parti også var en stemme for en lige så effektiv afskaffelse af arbejdsløsheden som i Tyskland var underforstået.

Hvor krigsinvaliderne var et tema i valgkampen fra begyndelsen, blev de civile invalider det nærmest ved et tilfælde. Ved et møde i Tinglev kom valgleder P. Larsen til at tale med en ham ukendt mand, der bad ham om også at tage invalideforsikringen op. Problemstillingen var ikke ukendt for P. Larsen, og han var også klar over, at sagen kunne bruges i valgkampen:

mange hundrede af arbejdere opfatter det nemlig som en skrigende uret, at de ved indlemmelsen af Nordslesvig har mistet deres erhvervede rettigheder.³⁰⁸

Foranlediget af denne mere eller mindre tilfældige samtale blev partiets store korps af talere undervist blandt andet i invalideforsikringsspørgsmålet ved talerstævnet i Tønder den 12. februar, ligesom den påståede danske knægtelse af Versaillestraktaten blev behandlet i den dansksprogede valgavis 'Hjemstavns Røst'.³⁰⁹

Valgmøder, -plakater og -aviser var naturligvis vigtige midler i kampen op til valget. Men endnu vigtigere var dog den mindre iøjnefaldende agitation i det daglige, på arbejdspladsen, ved købmanden og hvor mennesker i øvrigt mødtes. Blandt andet med dette formål udsendte partiet et fortroligt 'Merkblatt', indeholdende seks emner af betydning for hvervekampagnen. Et af emnerne var krigsinvaliderne. Invaliderne og de efterladte skulle have at vide, at de ikke var blevet tilfredsstillende behandlet af Danmark, understøttelsen her var langt bagud i forhold til Tyskland. Et andet emne, som med fordel kunne bringes frem ved mund til mund hvervningen, var den civile invalide- og aldersforsikring. De tidligere forsikrede skulle vide, at når de ikke fik noget igen for de mange kort, som de i tidens løb havde klæbet, skyldtes det, at den danske stat hårdnakket nægtede at udbetale det beløb, som Tyskland havde afløst sine forpligtelser med. De forsikrede skulle også vide, at Slesvigsk Parti forlængst havde gjort sig til fortalere for deres sag og ført omfattende korrespondance med myndighederne.³¹⁰

Det må have været Interessentudvalgets arbejde, som partiet her lod sig kreditere for.

I Slesvigsk Partis valgkampagne blev forholdene i Danmark og Tyskland ikke overraskende sammenlignet. Såvel krigsinvalidunderstøttelsen som invalide- og aldersforsikringen blev brugt som middel i en nationalpolitisk sags tjeneste. Men var de sociale forsikringer og krigsinvalidunderstøttelsen en nationalpolitisk slagmark? Her er det værd at bemærke, at sådan opfattede den almindelige dansksindede sønderjyde ikke sagen i begyndelsen af 1930'erne. Privatfunktionærerne meldte sig til genforsikringen, som rigtignok også så ud til at være en økonomisk gevinst i forhold til at kunne få tilgodehavendet udbetalt til en ringe markkurs. De tidligere invalideforsikrede deltog i frivillige indsamlinger formentlig i håbet om at få samme gode mulighed som privatfunktionærerne. Det skete på tyske tegningsblanketter, og at initiativet var tysk, var altså svært at overse, men se om

Valgplakat fra folketingsvalget 1939. LAÅ

ikke den fremtrædende dansksindede avis, Hejmdal, stod som medformidler af indsamlingen af bidrag.³¹¹

Endelig var der de forurettede krigsinvalidere. Det er vanskeligt bag deres frustrerede forurettelse at forestille sig et bevidst nationalt mål. Ganske vist blev der tidligt rettet henvendelse til tyske partier. Men det var partier, som i det mindste af navn var socialist

indstillede: Socialdemokrater, national-socialister og kommunister. Vi kan ikke vide, om foreningens sekretær havde ventet et mere positivt svar fra de nationale socialister end fra de andre. De forurettede krigsinvalidere var trængt op i en krog. Hvordan skulle de nogensinde kunne gøre sig håb om at få et arbejde, når så mange fuldstændigt raske gik arbejdsløse?

Initiativerne var i udgangspunktet socialt eller økonomisk bestemte, her var modstillingen mellem dansk og tysk et middel, ligesom de forskellige tyske kontaktmuligheder var det. Imidlertid skiftede mål og middel plads op gennem 1930'erne. Initiativtagerne kunne ikke bruge de tyske partier både nord og syd for grænsen mod den danske regering – uden samtidig at overlade disse tyske partier et middel i den nationale kamp. Symbiosen havde en begrænset social effekt. Nationalt var der næppe nogen. Slesvigsk Partis stemmetal fulgtes i hvert fald ikke med succeser eller offensiver: Partiet mønstrede 15,6% af de sønderjyske stemmer i 1926, faldt til 14,3% i 1929 (hvor privatfunktionærforsikringen atter var genoptaget), nåede bølgedalens lavpunkt med 13,3% i 1932 (hvor Aabenraa-udvalget gennemførte sin invalideforsikringsoffensiv), steg igen til 15,6% i 1935 og opnåede kun en svag stigning ved valget i 1939 til 15,9%, hvor alders- og invalideforsikringen og krigsinvalidestøttelsen havde været et valgtema.³¹² Hvis symbiosen for alvor skulle have haft både national og social effekt, ville en forudsætning nok have været, at den danske regering havde ladet sig narre til at spille med. Eftergivenhed fra dansk side i forhold til den ('tyske') invalideforsikring og i forhold til krigsinvaliderne ville nemlig antagelig også have været til tysk national fordel.

Så selv om den stejle holdning fra dansk side kan synes hård over for de forsikrede, så var stædigheden måske i en større politisk sammenhæng meget fornuftig. Det betød, at invalideforsikringen og krigsinvalidestøttelsen ikke for alvor blev en national-social slagmark i 1930'erne. Derimod forholdt det sig noget anderledes med privatfunktionærforsikringen, som i forholdet mellem Danmark og Tyskland, altså på statsmandsniveau, var meget tæt på at blive et socialt våben i en national kamp.

Det skulle vise sig, at de potentielle besværligheder med at have en fremmed social forsikring inden for landets grænser endnu langt fra var udtømt.

VIII. Privatfunktionærene 1940-1954

1. En krig passerer

I 1930'erne kom 'samarbejdet' mellem Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele og Reichsversicherungsanstalt für Angestellte ind i en rolig gænge og forløb uden gnidninger »af nogen art«. ³¹³ Denne rolige gænge fortsatte relativt uforstyrret under besættelsen, når bortses fra en enkelt regnskabsmæssig komplikation, som dog blev løst i 1941. ³¹⁴ Forretningsgangen ændredes en kort periode, hvor den danske forsikringsmyndighed ikke som ellers modtog bidrag fra de forsikrede og videresendte dem til Reichsversicherungsanstalt for til gengæld fra forsikringsanstalten at modtage det beløb, som skulle udbetales til rentenyderne. Renterne skulle i denne periode udredes direkte af de indkomne bidrag og det foregående års opsparede kursavance. Ved krigens afslutning var man dog tilsyneladende vendt tilbage til den gamle praksis.

Fra rigsforsikringsanstalten blev rentebeløbet udbetalt stort set planmæssigt, pengene blev overført i Reichsmark til Danmarks Nationalbank, Clearingkontoret, hvorfra de så udbetaltes til den danske forsikringsmyndighed. ³¹⁵

Heller ikke indbetalingen af bidrag påvirkedes af krigen, jfr. diagrammet side 476. Man kunne måske have forventet en vis tilbagegang. Dels var der jo løbende forsikrede, som nåede skelsår og alder og blev rentenydere i stedet for bidragydere. Dels ydede en god del af de forsikrede, henved 25%, bidrag ud over det pligtige beløb. Men Tysklands tilbagegang ved fronterne i krigens to til tre sidste år gav intet nævneværdigt udslag.

Det praktiske samarbejde mellem de regionale organer forløb altså stort set gnidningsløst. De to landes centraladministrationer kunne derimod endnu engang strides lidt om omregningskursen. Blot to år efter, at man var begyndt at omregne 1 mark til 1 krone, tog det tyske rigsarbejdsministerium spørgsmålet op igen. Tyskerne forsikrede, at baggrunden udelukkende var *social*. De hævdede, at en forhøjelse af omregningskursen på 10-20 % var utilfredsstillende både i forhold til det faktum, at leveomkostningerne var steget mere, og fordi det ikke var rimeligt, »at den tyske rigsanstalt skulle tjene på de fattige rentenyderes bekostning.« ³¹⁶ Rigsarbejdsministeriet ønskede omregningskursen ændret til den officielle valutakurs. Når de danske forhandlere over-

for det anførte, at en så pludselig og voldsom ændring af omregningskursen kunne give problemer for de forsikrede, som stadig skulle betale bidrag til forsikringen, slog tyskerne det hen med, at hvis de ikke havde råd, så kunne de jo lade være med at betale. Den bemærkning fik i hvert fald én dansk udenrigsministeriel embedsmand til at sætte spørgsmålstegn ved de sociale motiver bag modpartens bestræbelser.³¹⁷ I sidste ende accepterede tyskerne da også den mindre radikale løsning, som de danske forhandlere i virkeligheden også anså for fuldt retfærdig, en ændring af kursen til 1 mark lig 1,50 krone. Denne kurs trådte i kraft 1. februar 1943.³¹⁸

I Danmark skete der organisatorisk det, at Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele blev nedlagt ved bekendtgørelse nr. 327 af 21. juni 1940 om forenkling af administrationen af socialforsikringerne i Sønderjylland. Foruden behandlingen af sager om krigsinvalidunderstøttelse overtog Invalidenævnet nu pr. 1. oktober 1940 også de sønderjyske civilforsikringer.

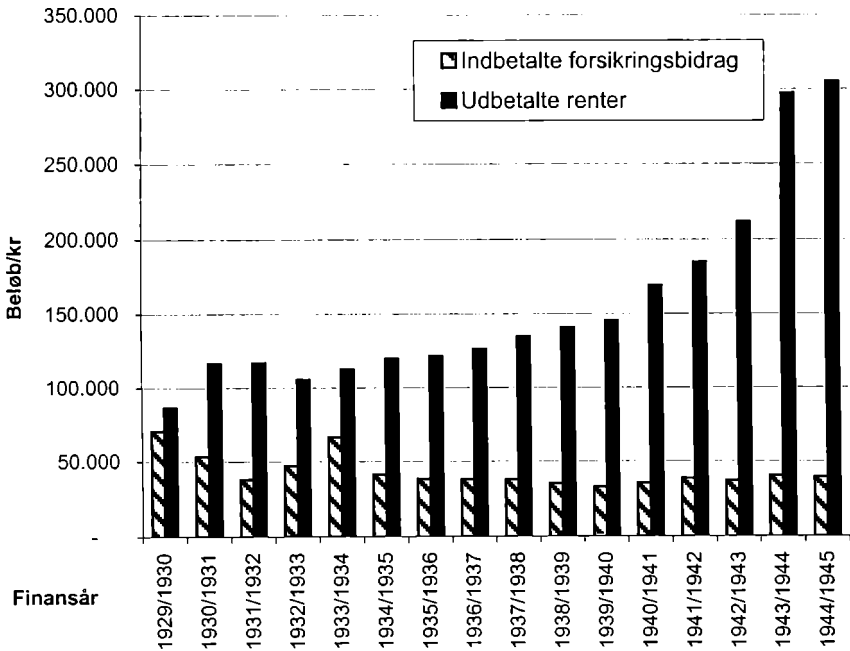
2. En fred skaber kaos

I maj 1945 blev der brat sat bom for det relativt uproblematisk samarbejde mellem den danske og den tyske forsikringsmyndighed. Det sidste rentebeløb fra rigsforsikringsanstalten blev indbetalt til Invalidenævnet i april. Herefter var det slut med anvisningen af penge fra Berlin. Betalingsstandsningen ramte også de 17 ulykkesramte, som modtog renter fra Tyskland, fordi de var kommet til skade syd for grænsen, samt 24 modtagere af de såkaldte tillægsrenter B til invaliderenterne, i gennemsnit henholdsvis 97 og 23 kr. pr. måned.³¹⁹

De første par måneder kunne Invalidenævnet dog fortsat udbetale renter til de gamle eller invaliderede privatfunktionærer, fordi nævnet havde nogle penge, der egentlig skulle være tilbagebetalt rigsforsikringsanstalten. Beløbet, 70.500 kr., var opsparet i finansåret 1944-1945 ved at mark ikke blev omregnet til kroner efter dagskurs, men til den faste, vedtagne kurs (1 mk. = 1,50 kr.). Pengene strakte til maj og juni, men herefter var restbeløbet ikke nok til at dække en hel måneds renteudbetalinger på ca. 24.000 kr.³²⁰

Hvad stillede man op med de 316 rentenydere, som i gennemsnit skulle modtage et beløb på 76-77 kr. om måneden?³²¹

**Indbetalte bidrag - udbetalte renter.
Privatfunktionærforsikringen i Sønderjylland 1931-1945**

Kilde: Afregninger med Rigsforsikringsanstalten i Berlin. Invalidenævnet, pk. 3.569.

Invalidenævnet mente, at der kunne være grund til at fortsætte udbetalingerne for dansk regning, selv om staten derved påtog sig en årlig udgift på knap 300.000 kr. Alternativet for mange af rentenyderne ville nemlig ellers blive at søge aldersrente, og så blev statskassen alligevel ramt. Det synspunkt kom nævnet til at stå alene med.

I Direktoratet for Ulykkesforsikringen fremhævede Axel Birkmose, at den danske stat ingen andel havde i privatfunktionærforsikringen. Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjydske Landsdele og senere Invalidenævnet var fra dansk side blevet stillet til rådighed for forsikringen som et udbetalingssted og intet andet. Men selv om den danske stat under ingen omstændigheder kunne udbetale renter, mente Birkmose nok, at der vel kunne være grund til at støtte de gamle rentenydere med et for-

Det sønderbombede Berlin set fra én af de hvide busser ved kapitulationen i 1945. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

skud, som så, når den tyske privatfunktionærforsikring blev genoptaget, kunne trækkes fra og derved betales tilbage til staten.³²²

Afgørende for spørgsmålet om den forskudsvisse udbetaling var naturligvis, om der var en reel chance for refusion fra Tyskland. Derfor skulle det først undersøges, om forsikringen overhovedet stadig eksisterede i Tyskland. Og det var ikke noget enkelt spørgsmål at besvare. Om forsikringens hovedsæde i Berlin forlød det senere, at det var blevet offer for et luftangreb under krigen og nu lå i ruiner. Men værre:³²³ Der var næppe nogen stat tilbage. Tyskland var nu inddelt i besættelseszoner, og hvordan de gamle tyske institutioner blev ledet og fordelt i de enkelte zoner, stod ikke på nogen måde klart. Nærmest på baggrund af rygter konkluderede Arbejds- og Socialministeriet til sidst, i oktober 1945, at funktionærforsikringen nu fungerede i Tyskland igen (eller måske havde gjort det uden ophold). Ministeriet henstillede derfor til kollegerne i Udenrigsministeriet, at

der blev optaget forhandlinger om genoptagelse af ud- og indbetaling mellem Invalidenævnet og den tyske forsikringsanstalt.³²⁴

På brevet noterede man imidlertid blot 10 dage senere i Udenrigsministeriet, at al pengeudveksling mellem Danmark og Tyskland simpelt hen var umulig. Og det ville formentlig have lange udsigter, før der atter kunne udbetales penge fra det kollapsede land.

Dette nedslående faktum, som blandt andet skyldtes, at Tyskland slet ikke havde nogen markkurs, kom imidlertid først til at stå klart i Arbejds- og Socialministeriet knap tre måneder senere, efter at man havde ringet til kontorchef Dons Møller i Udenrigsministeriet.³²⁵ Derfor blev der i mellemtiden brugt yderligere tid og kræfter på at skaffe mere sikre forlydender om, hvilke institutioner der administrerede forsikringen i Tyskland.

Det var dog ikke så meget embedsmændene i Arbejds- og Socialministeriet, der arbejdede på sagen, som det var forretningsføreren for Haderslev Bys Sygekasse, det 54-årige medlem af Haderslev Byråd og siden 1929 medlem af Invalidenævnet som repræsentant for krigsinvaliderne, Viggo Hansen.³²⁶

3. Hansens forhandlinger

På papiret var Viggo Hansen formand for et 'privat' udvalg, der var blevet nedsat næsten samtidig med, at renteudbetalingerne standsede. Men dels var udvalgets øvrige medlemmer mere eller mindre udpeget af Hansen selv blandt nogle gode, vægtige, sønderjyske navne, og dels var det stort set udelukkende Hansen, der førte ordet både i forhold til myndighederne, i forhold til pressen og i forhold til de forsikrede. Som antydte brugte Hansen nok mest navnene som ballast på den efterhånden faste rute-fart mellem Haderslev og Slotsholmen. Med tiden kom sygekasseforretningsføreren til at færdes hjemmevant på ministeriernes bonede gulve, hvor han mere eller mindre kom på fornavn med fem socialministre.

De vægtige sønderjyske navne skal dog for en ordens skyld nævnes: Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen i Tønder, Sønderborgs borgmester, Hans Nielsen og amtmanden over Aabenraa-Sønderborg amter, Kr. Refslund-Thomsen. Hansens 'udnævnelse' af sidstnævnte viste sig dog lidt hastig. Amtmanden ønskede tilsyneladende ikke at indgå i en pressionsgruppe i forhold til regeringen, og han gled ud til fordel for forhenværende redaktør

Sygekasseforretningsfører Viggo Hansen fra Haderslev. Viggo Hansen var fra 1929 krigsinvalidernes repræsentant i Invalidenævnet og afløste siden den tysksindede Friedrich Andresen som formand for Foreningen af Sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

N. Toft i Aabenraa.³²⁷ Tilsvarende mente Viggo Hansen i august 1945 heller ikke, at man kunne sige, at Hans Nielsen ligefrem havde tiltrådt udvalget, som altså dermed var nede på tre medlemmer.³²⁸ Og af et brev fra Nicolai Svendsen fremgår, at heller ikke han i august 1945 følte sig som medlem af noget udvalg. Både Nielsen og Svendsen kunne dog støtte og opmuntre Hansens bestræbelser. Borgmester Nielsen udtalte således, at han fandt det rimeligt, at den danske stat overtog forpligtelserne i forhold til privatfunktionærerne, også selv om det var tvivlsomt, om man kunne vente senere refusion fra Tyskland.³²⁹

For Viggo Hansen selv kom det dog relativt hurtigt til at stå klart, at forudsætningen for et dansk forskud var en garanti for, at forskuddet senere blev refunderet fra Tyskland. Han præsenterede ved et brev den 13. august 1945 privatfunktionærernes sag for Arbejds- og Socialministeriet, og kort efter rejste han til København, hvor det blandt andet lykkedes ham at komme til at tale med tre ministre fra befrielsesregeringen samt en kontorchef: Socialminister Hans Hedtoft Hansen, statsminister V. Buhl,

finansminister H.C. Hansen og kontorchef i Udenrigsministeriet Dons Møller. De følgende år koncentrerede han sig mere målrettet om socialministrene. Allerede kort efter folketingsvalget i oktober 1945 tog han igen til København og fik foretræde for socialministeren i den nye Venstre-regering, S.P. Larsen.³³⁰

En konstruktiv forhandling, som med tiden næsten blev til et samarbejde, opnåede Viggo Hansen hos kontorchef Juhl-Christensen i Arbejds- og Socialministeriet. I første omgang snakkede kontorchefen dog mest Hansen efter munden og sagde god for, at sønderjyden fortsatte sine bestræbelser på at dokumentere, at privatfunktionærforsikringen fungerede i Tyskland. Til gengæld måtte Hansen anerkende, at den danske stat ikke havde nogen juridisk forpligtelse over for funktionærerne, og altså heller ikke stod som en garant for, at rentenyderne fik deres penge.³³¹ En talen efter munden var det fra begges sider, kontorchefen for sin part ventede på den afgørende dokumentation fra Udenrigsministeriet, og Hansen veg ikke tilbage fra i aviser at hive det gamle argument frem om Danmarks forpligtelser i henhold til Versailles-traktaten.³³²

Som nævnt var det tilsyneladende ikke gået op for hverken Viggo Hansen eller kontorchef Juhl-Christensen, at man stod over for et problem af mere grundlæggende karakter end det at finde ud af, om og hvordan forsikringen fungerede i Tyskland: Al pengeudveksling mellem Tyskland og dets udland var suspenderet på ubestemt tid.

Ufortrødent samlede Viggo Hansen altså dokumentation, fra tyske aviser, fra bekendte syd for grænsen – og da han i slutningen af november havde konstateret, at Landesversicherungsanstalt i Lübeck havde overtaget forsikringen i den engelske besættelseszone, snakkede han med kontorchefen ved Invalidenævnet, Svend-Erik Wisse, om mulighederne. Svend-Erik Wisse fortalte, at han havde et rejsepas, og med Socialministeriets samtykke ville han gerne rejse til Lübeck og tale med forsikringsanstalten om en ordning for de danske funktionærer.³³³ – Et tilbud, som han senere, i efteråret 1946, gentog, fordi det også for Invalidenævnet ville være rart at få slået fast, hvor meget man i Lübeck kendte til de danske rentenydere. Nævnets kontorchef tog det åbenbart tungere end embedsmændene i Socialministeriet, når det i pressen forlød, at den danske stat ikke ville løfte en finger for privatfunktionærerne.³³⁴

Men et samtykke fra Socialministeriet til »på et så delikat område at benytte et uofficielt efterretningsvæsen« kunne der dog ikke være tale om.³³⁵ Kontorchef Juhl-Christensen gjorde følgende Viggo Hansen opmærksom på, at Socialministeriet *ikke* ville lade sig repræsentere ved Svend-Erik Wisse.³³⁶

Enten nærede man i Socialministeriet ikke overvældende tillid til Wisse, eller også var hans status en kende for officiel. I hvert fald havde man ikke noget imod at gøre en indsats for i stedet at skaffe Viggo Hansen rejsepas til Tyskland. Departementchefen afgjorde, at Hansen ikke skulle have en repræsentant med sig fra Arbejds- og Socialministeriet, sådan som fuldmægtig Horsten ellers havde foreslået.³³⁷

Det meste af 1946 skulle dog gå, før det lykkedes Udenrigsministeriet fra den britiske 'Military Permit Officer' at skaffe Viggo Hansen mulighed for at krydse den dansk-tyske grænse.³³⁸

Viggo Hansen takkede embedsmændene i Socialministeriet for indsatsen, og i ministeriet havde man da også både anbefalet Hansens ansøgning og mindet Udenrigsministeriet om sagen, når den syntes at gå lidt død. Denne støtte skyldtes ikke nogen egentlig tro på en løsning, men var fortrinsvis psykologisk begrundet. I forhold til de forsikrede ville det have betydning, at en repræsentant fik mulighed for at forhandle med den tyske myndighed.³³⁹

Hansen bragte som forventet ikke nogen løsning med sig hjem fra rejsen til Lübeck. Men ideerne havde han dog. Stædigt var han gået Landesrechnungsdirektor Althus og Verwaltungsrat Brost på klingen: Hvorfor omfattede den nuværende ordning ikke også sønderjyderne?

– Tjah, svarede Althus og Brost, den britiske militærregering har givet os besked på kun at administrere privatfunktionærforsikringen inden for den engelske besættelseszone.

– Jamen, *vil* ordningen ikke også kunne omfatte Sønderjylland?

– Måske kunne den danske regering rejse spørgsmålet over for Social Insurance Branch (British Element) i Lemgo ved Hannover?

Hansen fik de to embedsmænds forsikring om støtte til en sådan henvendelse, Althus og Brost lovede at gøre opmærksom på, at sønderjyske forsikrede burde være ligeberettigede med andre.³⁴⁰

Formålet med at henvende sig til det britiske forsikringskontor i Lemgo skulle være at opnå en garanti for, at den danske stat ville få refunderet forskudet til privatfunktionærforsikringen, af tyskerne, og engang med tiden. En sådan garanti havde man i Arbejds- og Socialministeriet åbenbart ikke meget tiltro til, at briterne ville eller kunne give. Da Hansen kunne se, hvor det bar hen, spurgte han, om han selv måtte optage forhandlinger med de udenlandske myndigheder for at få anerkendt de forsikredes krav; men det mente ministeriets embedsmænd dog var udelukket, en sådan forhandling måtte gå den sædvanlige vej over Udenrigsministeriet. Derimod var man åbne over for et af Hansens andre forslag: At finde en ordning, hvorefter Invalidenævnet kunne genoptage den ene gren af virksomheden, modtagelsen af forsikringsbidragene.³⁴¹

Det blev man enige om ved et møde i maj 1947, hvor også en række sønderjyske rigsdagsmænd havde deltaget – på Viggo Hansens foranledning. Det var dog endnu kun lykkedes Hansen at få en noget reserveret støtte: Man tog ikke direkte stilling, men syntes i almindelighed, at det måtte være rimeligt, at der blev gjort noget for de forsikrede. Når de sønderjyske rigsdagsmænds engagement i sagen efterhånden blev større, skyldtes det ikke udelukkende Viggo Hansen, også en række andre privatfunktionærer forsøgte ad den vej at finde et talerør for deres sag.

Selv om Viggo Hansen med tiden fik flere allierede, var det dog fremdeles ham, der stod i spidsen som den utrættelige og dynamiske problemknuser. Vi kommer altså til at høre mere om ham, men for overskuelighedens skyld behandles i de næste afsnit de to typer privatfunktionærer hver for sig: Dels den erhvervsaktive gruppe, som ikke kunne komme til at betale bidrag til forsikringen. Dels gruppen af pensionister, som ikke kunne få udbetalt alders-, invalide- eller enkerente. Bidragspligtige og renteberettigede.

4. De bidragspligtiges dilemma

Med Viggo Hansens idé om at få genoptaget Invalidenævnets funktion som indbetalingssted for forsikringspræmier, var det nu naturligt at inddrage nævnet i sagens løsning. Ved et møde den 27. maj 1947 i Sønderborg fik sekretær Frost (Svend-Erik Wisse var fraværende) mulighed for at give sit besyv med: Det ville være en god ide at lade de forsikrede få muligheden for at ind-

betale beløb, så de ikke, når pengetransaktioner mellem Danmark og Tyskland igen kunne lade sig gøre, stod og skulle efterbetale et stort præmiebeløb.³⁴²

Kontorchef Juhl-Christensen indskærpede, at ved henvendelsen til de forsikrede skulle det udtrykkeligt pointeres, at en genoptagelse af denne del af nævnets virksomhed *ikke* var at regne for en dansk accept af nogensomhelst forpligtelse over for de forsikrede.

Der var altså tale om en deponering af nogle penge, som man kunne håbe på at få brug for.

Hen på sommeren 1947 modtog de forsikrede brev fra Invalidenævnet, behørigt godkendt af Arbejds- og Socialministeriet.³⁴³ I tiden derefter blev der da også indbetalt nogle bidrag til nævnet; men til forskel fra både sekretær P. Frosts og forretningsfører Viggo Hansens forudsigelser, var det åbenbart de fleste forsikredes synspunkt, at pengene foreløbig lå bedst i egen lomme.³⁴⁴

Under normale forhold bortfaldt de forsikredes krav på forsikringen, når ikke der med jævne mellemrum blev indbetalt mindstebeløb til forsikringsanstalten. Derfor var det selvfølgelig ikke kun et problem, at der ikke kunne finde udbetalinger sted *fra* Tyskland, men nok så meget, at penge heller ikke kunne overføres den anden vej. Det kunne være store opsparede beløb, som forsikrede stod i fare for at miste på den måde. Problemet blev dog først for alvor aktuelt i slutningen af 1951, efter at den nye tyske socialforsikringslov fastslog, at forsikringen automatisk blev betragtet som opretholdt til 31. december 1948. Først for tiden herefter (fra 1949) skulle der igen betales bidrag. Da præmierne skulle betales inden 2 år efter bidragsårets udløb, blev 31. december 1951 altså en vigtig deadline.³⁴⁵ Den nye socialforsikringslov gjaldt Tyskland – spørgsmålet var, om bestemmelserne også omfattede sønderjyderne?

Sagen som helhed stod sådan, at tyskerne havde lovet at inddrage privatfunktionærsspørgsmålet i de forhandlinger, der foreløbig var tidsfæstet til foråret 1952 om en almindelig gensidigheds-overenskomst mellem de to lande på det sociale område. I den situation anså embedsmændene i Arbejds- og Socialministeriet det for taktisk risikabelt at foreslå tyskerne, at fristen for bidragsbetalingerne skulle udskydes for sønderjydernes vedkommende. For at være på den sikre side måtte man rette sig efter den fastsatte frist.³⁴⁶ Sekretær P. Frost i Invalidenævnet var

af den modsatte mening: Man kunne ikke forvente, at de forsikrede ville indbetale et års forsikringspræmier til en tysk forsikringsinstitution, så længe der ikke mellem Danmark og Tyskland eksisterede en aftale, der fastslog de forsikredes krav på renter. I øvrigt mente han heller ikke, at det var nødvendigt at betale beløbene.³⁴⁷

Der blev ikke lånt megen øre til Frost. Invalidenævnets kontorchef Svend-Erik Wisse og kontorchef i Arbejds- og Socialministeriet, Juhl-Christensen, forhandlede om sagen i telefonen, og de syntes enige om én ting: Der skulle gøres noget. Men hvor Svend-Erik Wisse mente, at der burde rettes mere eller mindre officiel henvendelse til den tyske forsikringsanstalt, og at de forsikrede skulle sættes grundigt ind i sagen,³⁴⁸ fastholdt Juhl-Christensen nødvendigheden af at holde lav profil. Den danske stat kunne fremdeles ikke signalere et ansvar over for de forsikrede eller over for tyskerne.

Arbejds- og Socialministeriet har som bekendt hidtil været ret forsigtig med direkte at optræde på forsikringstagernes vegne,« betroede han legationsråd Dons Møller i Udenrigsministeriet, »bl.a. fordi erfaringen viser, at forsikringstagerne dermed mener, at den danske stat herved påtager sig forpligtelser over for de forsikrede.³⁴⁹

Den tilbageholdenhed over for officielle henvendelser og aktiv indgriben fra Arbejds- og Socialministeriets side, som havde gjort Viggo Hansen til privatfunktionærernes mest aktive ambassadør, synes altså her snarere at skyldes de skræmmende spor fra tyvernes og tredivernes aktive invalide- og privatfunktionærforsikrede end frygten for at underminere positionen i forhold til tyskerne.

Tilbageholdenheden satte imidlertid Invalidenævnet i en penibel situation. For på trods af betalingsstandsningen betragtede både bidragspligtige og renteberettigede Invalidenævnet som varetageren af deres interesser, i hvert fald ifølge kontorchef Svend-Erik Wisse. Fremsendte nævnet en kort og fåmælt orientering om et tysk cirkulære, ville de forsikrede naturligvis henvende sig i hobetale for at få råd og vejledning. Måske kunne man i Arbejds- og Socialministeriet læne sig tilbage med uplettede hænder; men i Invalidenævnet ville man blive aftvunget synspunkter og stillingtagen.

Svend-Erik Wisses protester nyttede dog ikke. Omkring den

10. december 1951 modtog 194 forsikrede fra Invalidenævnet meddelelse om forsikringsanstaltens cirkulære med den fastsatte frist for indbetaling af bidragene for 1949 til den 31. december 1951, forudsætningen for opretholdelse af 'Antwarschaft', dvs. krav på rente. Bidraget skulle beregnes efter den forsikredes indkomst i 1949, og brevet var vedlagt et skema over indtægtsklasser og bidrag, så den enkelte forsikrede selv kunne udregne sit nødvendige mindstebidrag.

'Vejledningen' bestod i en orientering om, at der endnu ikke forelå nogen overenskomst mellem Danmark og Tyskland, men at der formentlig ville blive optaget forhandlinger i det nye år. Eftersom der ikke var nogen overenskomst, kunne der altså ikke siges noget om, hvorvidt der senere ville blive udbetalt renter. Ja, de forsikrede kunne ikke engang være sikre på at få tilbagebetalt deres bidrag, hvis der slet ikke blev sluttet en overenskomst.³⁵⁰

Som antydning var der tale om et rent konstaterende brev. Ingen anbefaling, ingen anvisning ud over oplysningen om forsikringsanstaltens kontonummer. De forsikrede havde nu ca. tre uger til at tage stilling til spørgsmålet: Betale eller ikke betale? Uanset hvad de valgte, gamblede de. Besluttede de sig for at betale bidraget til en fremmed forsikringsanstalt på usikre betingelser, hvad i øvrigt de fleste gjorde, så havde de også blot tre uger til at finde mellem 24 og 100 DM.³⁵¹ (Med en kurs på 190 udgjorde de bidragspligtige beløb altså i kroner mellem 45,60 og 570).

Ikke overraskende var der mange, som var i vildrede med, hvor de her i julemåneden skulle finde pengene til den nye udgift,³⁵² og eftersom der knapt var tale om at frigøre midler fra de indbetalte beløb til Invalidenævnet (siden 1947), tør vi vel tro, at dét beløb var ubetydeligt.

Nu trådte Socialministeriet dog ud af busken og fik Udenrigsministeriet til gennem ambassaden i Bonn at rette en henvendelse til Bundesministerium für Arbeit. Der måtte da være mulighed for en forlængelse af fristen. Nej, meldte man tilbage fra Bundesministerium, fristen var ufravigelig. I første omgang afviste man også, at erklæringer fra de forsikrede om at ville betale senere kunne spille nogen rolle. Et par dage senere blev det dog meddelt, at der måske nok var en mulighed for noget sådant.³⁵³

Ulden var tilbagemeldingen unægtelig, og kontorchef Juhl-Christensen i Arbejds- og Socialministeriet mente, at det var »tvivlsomt, om erklæringerne vil kunne få nogen betydning.«

Alligevel mente han nok, at de forsikrede skulle gøres opmærksomme på 'muligheden', og så måtte man »overlade til de forsikrede at afgøre, om de vil sende erklæringer.«³⁵⁴

190 forsikrede fik så kort før jul følgende besked:

... Forbundsarbejdsministeriet i Bonn har intet imod afgivelse af en sådan erklæring over for Landesversicherungsanstalt Rheinprovinz, men henleder samtidig opmærksomheden på, at det kan være tvivlsomt, om man derved bevarer forsikringsretten, idet dette må afhænge af, at bidragene betales inden for den foreskrevne 'angemessene Frist' ...³⁵⁵

– Jo tak, og hvad ville den frist så blive, måtte den forsikrede vel tænke. Hvis han eller hun overhovedet nåede længere end til ordene »tvivlsomt, om man derved bevarer forsikringsretten...« Hvis juristerne i ministeriet ikke rigtigt vidste, om de forsikrede med bestemmelsen var købt eller solgt, hvordan skulle den enkelte forsikrede så vide det?

Men takket være Invalidenævnet blev valgsituationen måske knap så svær denne gang. Der var ingen direkte anbefaling, men nævnet medsendte en fortrykt erklæring, som den forsikrede kunne skrive under – og sågar en kuvert at putte erklæringen i. Der var åbenbart mere mod til stede i nævnet end i ministeriet.

De forsikrede vandt trods alt syv måneder. Den nye frist blev fastsat til 31. juli 1952. Men de vandt ikke kun tid til at finde penge på budgettet, de fik også tid til at tænke over, hvilken absurd situation de var blevet stillet i.

En pensioneret amtskommunal embedsmand i Haderslev, Nis Eschelsen, gav i sine indædte skriftlige angreb hverken Invalidenævnet eller Socialministerium mulighed for at glemme, at der var gamle og invalider, som ikke fik deres pension og som derfor fristede en kummerlig tilværelse. Men han gjorde sig også til talsmand for de bidragspligtige: Det kunne ikke være rimeligt, at de skulle indbetale bidrag til en forsikringsanstalt nede i Tyskland uden at være sikre på, at de nogensinde så pengene igen. Fristen for indbetaling burde udskydes, til der var indgået en aftale mellem Danmark og Tyskland.³⁵⁶

I Invalidenævnet følte man sig pressede, det erkendte kontorchef Wisse blankt over for ministeriet. Man havde i første omgang svaret Nis Eschelsen »i overensstemmelse med ministeriets opfattelse,« som den var fremgået af en telefonsamtale med P. Siggaard Jensen i Arbejds- og Socialministeriet;

men da de pågældende jo slet ikke kan forstå vor vægring ved at skrive til Düsseldorf angående udsættelse af fristen for indbetaling, vil jeg være Dem meget taknemmelig for, om De vil tage spørgsmålet op til fornyet overvejelse.³⁵⁷

Selv mente Svend E. Wisse nok, at Invalidenævnet kunne skrive til forsikringsanstalten i Düsseldorf og spørge, om ikke der på ansøgning fra hver enkelt forsikret kunne gives frist, til der forelå en aftale mellem de to lande.

P. Siggaard Jensen i ministeriet henviste til, at Reichsversicherungsordnung ikke gav mulighed for nye fristforlængelser. En ændring af dét kunne udelukkende ske ved lov. Men det forhindrede ikke de forsikrede i enkeltvis at skrive, og nævnet kunne også bistå ved formuleringen, men det skulle ske i den forsikredes eget navn og på eget papir. Nu som tidligere måtte det overlades »til de forsikrede at bestemme (...), hvorvidt det vil være klogt at betale præmierne.«³⁵⁸

5. De renteberettigede

Den amtskommunale embedsmand i Haderslev var ikke den eneste aktive renteberettigede, tidligere privatfunktionær, som pressede på for en løsning. Henvendelserne til de skiftende social- og udenrigsministre kom enkeltvis eller samlede med 5-10 underskrifter og i bølger i takt med Viggo Hansens forskellige forsøg, først med anmodning om, at den danske stat betalte renterne forskudsvis, senere at der blev givet de dårligst stillede en understøttelse, så de kunne holde hjulene kørende, og siden blev der lagt pres på Socialministeriet for at få rentebeløbene udbetalt ved realiseringen af tyske værdier i landet.

Da kontorchef Juhl-Christensen i maj 1947 var i Sønderborg for at tale med sekretær P. Frost, fik han også et lille indblik i de økonomiske vanskeligheder, som en del af de tidligere rentenydere stod overfor. P. Frost mente, at den danske stat burde træde hjælpende til f.eks. ved at sætte en lav kronekurs på 1:1 i forhold til den 'gamle' mark, det ville reducere omkostningerne, men han frarådede en 'selektiv' løsning efter trang. Dels var det vanskeligt at opstille kriterier for, hvem der skulle have understøttelse, og dels ville det utvivlsomt føre til utilfredshed hos dem, der ikke fik noget.³⁵⁹

Socialministeriets afvisning af at udbetale forskud på renter

Peter Frost, her på et ungdomsbillede fra ca. 1903, kom til at spille en vigtig rolle for hele det civile socialforsikringsområde i Sønderjylland efter 1. verdenskrig: Først som fuldmægtig ved Ulykkesforsikringskontoret for Haderslev Amt, senere for det fælles Ulykkesforsikringskontor, hvor han de sidste år frem til 1940 var kontorchef. Da området overgik til Invalidenævnet, blev han sekretær dér. I 1953 mente man fra central dansk side, at hans tyske sindelag diskvalificerede ham fra at deltage i forhandlingerne om blandt andet en løsning på det dansk-tyske privatfunktionærspørgsmål. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

var temmelig kategorisk, og Invalidenævnets advarsel mod at rode sig ud i transbestemt understøttelse tog kontorchefen til sig. Så herefter syntes også den mulighed udelukket. Efter både sekretær Frosts og de renteberettigedes egne udsagn var trangen størst blandt enkerne. Ser man på de nøgne tal i Invalidenævnets oversigt over 343 renteberettigede ved udgangen af 1945, viser det sig imidlertid, at den hårdest ramte gruppe snarere var enkemændene. For 62% af enkemændene udgjorde privatfunktionærrenten mere end halvdelen af deres indkomst, og i gennemsnit udgjorde renten, hvis de ellers havde fået den, 53 % af deres indkomst. For enkerne derimod udgjorde privatfunktionærrenten i gennemsnit 'kun' 39%, og for 18% af de 156 enker bestod mere end halvdelen af deres indkomst af privatfunktionærrenten.

Årsagen til denne forskel var dog først og fremmest, at enkerenten ikke var så stor (i gennemsnit 667 kr. om året) som den rente, en pensioneret privatfunktionær fik. (1.047-1.212 kr.). Ser man på de ugifte og gifte kvinder, hvis rente jo kan sidestilles

med mændenes som en rente efter endt arbejdsliv, var deres rente da også næsten lige så stor som mændenes (henholdsvis 963 og 915 kr. om året), forskellen afspejler vel nok den forskel, der har været i indtjeningen i det aktive arbejdsliv. Umiddelbart er det mere overraskende, at de ugifte mænds gennemsnitlige samlede indkomst var *lavere* end enkeres; men her må det tages i betragtning, at 11 ugifte mænd er et temmelig lille materiale at lave statistik på, og at en del af enkeres indkomst stammede fra kapital og ejendom.

	<i>Ugifte mænd</i>	<i>Gifte mænd</i>	<i>Enke-mænd</i>	<i>Ugifte kvinder</i>	<i>Gifte kvinder</i>	<i>Enker</i>
Antal rentenydere	11	112	42	17	5	156
Gennemsnitsalder i 1945	66	69	76	69	63	69
Gennemsnitsalder ved rentestart	56	61	65	60	54	59
Andel 65-årige ved rentestart	4 %	57 %	48 %	24 %	45 %	5 %
Gennemsnitlig samlet indkomst	2.160 kr.	5.089 kr.	3.003 kr.	2.320 kr.	4.874 kr.	2.250 kr.
Gennemsnitlig privrente	1.067 kr.	1.212 kr.	1.047 kr.	963 kr.	915 kr.	667 kr.
Privrentens gennemsnitlige andel	57 %	35 %	53 %	52 %	28 %	39 %
Andel for hvem privrenten udgør mere end 50 %	36 %	19 %	62 %	35 %	-18 %	
Mindste samlede indkomst	934 kr.	999 kr.	848 kr.	922 kr.	1.836 kr.	454 kr.
Største samlede indkomst	3.407 kr.	34.396 kr.	21.128 kr.	8.997 kr.	9.887 kr.	26.937
Mindste privrente	761 kr.	500 kr.	832 kr.	761 kr.	857 kr.	190 kr.
Største privrente	1.472 kr.	3.030 kr.	1.526 kr.	1.354 kr.	1.026 kr.	4.439 kr.

Kilde: Invalidenævnets indberetning i Socialministeriets j.nr. 52-16-45.

For de tre største grupper, enkerne (156 personer), enkemændene (42 personer) og de gifte mænd (112 personer) er der foretaget en differentiering for at afdække spredningen i indkomst. Der var mildt sagt store forskelle for både de tidligere privatfunctio-

nærers vedkommende og for enkerne, og i det mindste på de kølige tals baggrund kunne der have været god raison i en understøttelse til f.eks. de 25 % dårligst stillede. For alle tre gruppers vedkommende tjente disse 25 % blot omkring en tiendedel af gruppens samlede indkomst. I den anden ende af skalaen så tallene således ud:

	Gifte mænd	Enkemænd	Enker
De 5 %, som tjente mest, tjente min.	11.781 kr.	6.334 kr.	4.810 kr.
Disse 5 % tjente til sammen, i alt	119.813 kr	36.070 kr.	70.883 kr.
Som er følgende andel af i alt	21 %	29 %	20 %
	Gifte mænd	Enkemænd	Enker
De 10 %, som tjente mest, tjente min.	9.362 kr.	5.745 kr.	3.738 kr.
Disse 10% tjente til sammen, i alt	181.819 kr.	47.951 kr.	106.132 kr
Som er følgende andel af i alt	32 %	38 %	30%

Den enke, som havde den højeste indkomst (26.937 kr. årligt), tjente 59 gange så meget som den enke, der havde den laveste indkomst (454 kr. årligt). De 5 %, som tjente mest, havde for enkerens vedkommende 20% af indkomsten, for de gifte mænd 21 % og for enkemændene 29%.

Når Invalidenævnet i 1945 havde støttet tanken om, at den danske stat mod forventet efterbetaling fortsatte privatfunktionærforsikringen, var det ud fra det synspunkt, at staten ellers ville få forøgede udgifter til aldersrente eller andre sociale ydelser.

Men søgte de renteberettigede sociale ydelser?

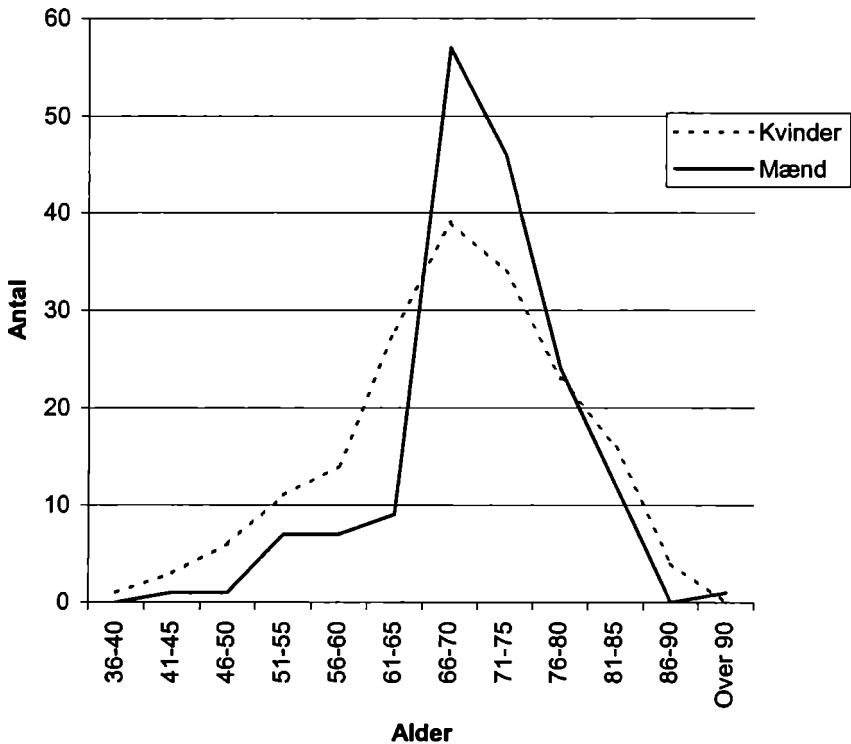
De sidste år har på mange måder betydet afsavn,« skrev CK i juli 1946, og fortsatte: »enkelte har måttet bede om offentlig støtte, særlig dem der ene og alene var henvist til at leve af forsikringsbeløbet.

En 74-årig enke skrev i august:

»For fleres vedkommende virker det direkte katastrofalt, da de har måttet låne ved familie eller venner for at have penge til det nødvendigeste.«³⁶⁰

Tilsyneladende herskede der altså modvilje mod at søge offentlige ydelser, og navnlig for socialhjælpens vedkommende er det ikke overraskende, eftersom den stadig havde en række diskvali-

Rentenydernes aldersfordeling 1945

Kilde: Invalidenævnets indberetning i Socialministeriets j.nr. 52-16-1945.

ficerende træk som den at fratage modtageren valget. Aldersrente var dog ikke noget ukendt fænomen for de renteberettigede. 25 af de 112 gifte mænd modtog (også) aldersrente, 58 af de 156 enker, og 18 af de 42 enkemænd. Andelen er naturligvis større, hvis man ser på gruppen over 70 år.

Privatfunktionærrenten udgjorde, når den ellers blev udbetalt, mellem 28 og 57% af indkomsten eller over én kam ca. 40%. Selv om det var de færreste, der alene havde renten at leve af, var det trods alt en ganske stor andel, ikke mindst når en anden del af indkomsten som tidligere antydet kunne være indtægt af ejendom, hvilket sandsynligvis vil sige værdistigninger, der kun kunne hæves ved salg af hus og hjem eller ved belåning. Dertil kom, at de gamle mennesker kom til at vente længe på deres ren-

te – godt og vel en tredjedel var stedt til hvile under den sønderjyske kirkegårdsrud, før renteudbetalingerne igen efter næsten 10 år kunne finde sted.

6. Mod en dansk-tysk aftale

Viggo Hansen havde ellers 5 år forinden været tæt ved et genembrud også for de renteberettigede. Efter en henvendelse til Reichsversicherungsanstalts afdeling i vestzonen (British Custodian) i februar 1949 kom han under vejr med, at det allierede kontrolråd halvandet år tidligere havde besluttet, at renter til renteberettigede i udlandet kunne indbetales på spærrede konti i Tyskland.

Denne bestemmelse kendte hverken Invalidenævnet eller Socialministeriet noget til.³⁶¹ Men det var trods alt næppe ministerielt slendrian, der var årsagen til, at løsningen med spærrekontiene i Flensborg alligevel glippede. For siden september 1947 havde det taget de britiske myndigheder et år at få udfærdiget de nødvendige bestemmelser for den praktiske håndtering af en sådan overførsel til spærrede konti. Og i mellemtiden var man fra vestallieret side holdt op med at tale med russerne, og amerikanerne var kommet i tanke om, at krav mod det tidligere tyske rige ikke kunne påhvile vestzonen alene.³⁶²

Alligevel havde Viggo Hansen igen opnået noget: Den af de britiske myndigheder udnævnte 'Custodian' for rigsforsikringsanstaltens formue havde nemlig anbefalet ham at få de renteberettigede til at indsende ansøgning om såvel løbende renter som efterbetaling for den forløbne periode siden maj 1945. Hansen mente, at man i Invalidenævnet måtte kunne lave en liste med de oplysninger, som forsikringsanstalten behøvede. Han fik også listen udleveret – med den sædvanlige reservation fra ministeriets side, at der var tale om en ganske uofficiel bistand og at listens udlevering ikke måtte ses som en anerkendelse fra ministeriets side af nogen forpligtelse for den danske stat.³⁶³

Viggo Hansen skrev dernæst ud til alle de renteberettigede og anbefalede dem at underskrive en fortrykt ansøgning til den tyske forsikringsanstalt, lade sognerådsformanden eller politimesteren attestere den og dernæst videresende den til Viggo Hansen, som efter at have set ansøgningen igennem ville ekspedere den til bestemmelsesstedet.³⁶⁴ Umiddelbart fik de renteberettigede intet ud af Hansens aktion, der blev fremdeles ingen penge

Løsningen på privatfunktionærernes nærmest umulige situation blev tilvejebragt som led i forhandlingerne om en almindelig gensidighedsoverenskomst på hele det sociale område, der fandt sted i Bonn 9. – 23. juni 1953 og underskrevet i 1954. Året efter, den 29. marts 1955, kunne den vesttyske kansler Konrad Adenauer og statsminister H.C. Hansen afgive erklæring om de nationale mindretals kulturelle og politiske rettigheder. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

udbetalt, men de fik dog en plads i de tyske kartoteker til påkommende tilfælde.

Og Hansen blev taget alvorlig fra tysk og vestallieret side, fra 'custodian' og fra den tyske gesandt i København. Sidstnævnte lovede ham i efteråret 1951, at der ville blive optaget forhandlinger i løbet af foråret 1952.

Allerede i februar blev de planlagte forhandlinger dog aflyst, fordi de tyske repræsentanter havde andre presserende forretninger, som det hed. Viggo Hansen, der for nylig havde fået afslag på direkte at deltage i forhandlingerne, blev nu udtrykkeligt inviteret op i de socialministerielle gemakker for at drøfte »forskellige problemer.«³⁶⁵

Selv om kontorchef Juhl-Christensen og Viggo Hansen ved-

blev at være des – i modsætning til det joviale 'du' de skiftende ministre og Hansen imellem – så var invitationen indledningen til et reelt og konstruktivt samarbejde, hvor kontorchefen benyttede sig af de kontakter og informationer, Viggo Hansen var i besiddelse af, og til gengæld delagtiggjorde sygekasseforretningsføreren i sine egne forhandlinger med tyske kontakter.³⁶⁶ Man kan næsten fristes til at sige, at der havde sneget sig respekt og ligeværdighed ind i omgangstonen mellem de to:

Der er i øvrigt et spørgsmål, som jeg egentlig aldrig har hørt fra Dem om, og det er, hvorvidt der hos de forsikrede er interesse i at fortsætte disse forsikringer,« skrev kontorchef Juhl-Christensen den 5. marts 1952. »Man kan jo meget vel tænke sig, at en del af de forsikrede, (...) de, der ikke oppebar pension, ikke tør indbetale mere til hele dette forsikringsforhold.³⁶⁷

Sandt nok. Kunne man klandre privatfunktionærerne for en eventuel svigtende tillid? Men som nævnt havde funktionærerne en stor tro, som havde holdt ved under krig og besættelse. Nu stod den også næsten 10 års betalingsstandsning igennem. Viggo Hansen havde holdt møde med de forsikrede om netop dette spørgsmål, og svaret var entydigt: Man ønskede at fortsætte forsikringen,

simpelthen fordi at dette for mange er den eneste pensionsordning, som de har sikret sig siden loven trådte i kraft den 1. april 1913.³⁶⁸

De forhandlinger, som første gang blev udskudt i februar 1952, blev endelig en realitet i Bonn, i juni 1953, altså næsten 1½ år senere. De handlede ikke specielt om privatfunktionærforsikringen; vesttyskerne havde betinget sig forhandlinger om en almindelig gensidighedsoverenskomst på det sociale område. Sådanne overenskomster var allerede indgået med andre nabolande og skal givetvis ses som et vesttysk ønske om at komme inden for i varmen og blive rehabiliteret som et demokratisk og ligeværdigt land.

Viggo Hansen advarede kraftigt mod denne sammenkobling. Han mente nemlig, at en sådan overenskomst næppe lod sig gennemføre, fordi principperne bag det danske og det vesttyske sociale system var alt for forskellige.³⁶⁹

Men motivationen på begge sider var så stor, at det i løbet af

de 14 dage i Bonn lykkedes parterne at komme overens om udkastet til en slutprotokol, en overenskomst om socialforsikring og en tillægsoverenskomst. Det var i den sidstnævnte, at man fandt bestemmelserne om privatfunktionærforsikringen, som skulle fortsætte for de allerede forsikrede og for de renteberettigede. Ved et nyt møde i København den 14. august 1953 blev overenskomsten underskrevet.

Nu kunne de gamle rente'nydere' endelig få deres pension!? Men nej, tiden gik. De to regeringer skulle have overenskomsten ratificeret af de respektive folkevalgte forsamlinger, og det trak ud, især for den tyske. Man havde bestemt regnet med, at det ville ske i januar 1954.³⁷⁰ Så regnede Socialministeriets embedsmænd næsten lige så bestemt med, at det ville ske i marts. Invalidenævnet fik besked om at gøre forberedelser til en ikrafttræden pr. 1. juni (men det havde nævnet nu allerede gjort).³⁷¹ Men overenskomsten blev ikke ratificeret.

Det blev højsommer, og den pensionerede embedsmand i Haderslev, Nis Eschelsen, frygtede, at Forbundsdagen ville tage på ferie før den fik godkendt aftalen. Han skrev til den tyske forbundskansler, Conrad Adenauer; men

høflighed forbød mig at spørge ham, hvor mange af de gamle mennesker der endnu skulle gå i deres grav uden påny at have nydt godt af deres renter, som de hele deres liv igennem har betalt deres bidrag til for at sikre sig en i økonomisk henseende nogenlunde betryggende livsaften og ikke for uforskyldt og værgeløs at stå med tomme hænder.³⁷²

Endelig den 14. juli blev aftalen godkendt af forbundsdagen; men først pr. 1. december 1954 blev rentebeløbene udbetalt, fordi en række praktiske problemer også skulle løses. Der var gået 9½ år, siden rentenyderne sidst havde fået deres pension. Til gengæld havde de jo nu noget til gode. Den 12. november 1954 overførte Bundesversicherungsanstalt für Angestellte godt 1 mio D-mark til den danske nationalbank (til udbetaling gennem Invalidenævnet).³⁷³ Dette anseelige beløb omfattede rentenydernes tilgodehavende tilbage til maj 1945. Men udsigten til at få udbetalt 10 års 'tvungen opsparing' skulle dog ikke gøre pensionisterne kålhøgne. Før pengene var ødet bort, skrev socialminister Johan Strøm og kontorchef Juhl-Christensen til Invalidenævnet og gjorde opmærksom på, at overskydende aldersrente, der var modta-

get i den forløbne periode, naturligvis skulle tilbagebetales. Invalidenævnet kunne dog tillade sig at se bort fra småbeløb.³⁷⁴

Af de ca. 340 renteberettigede ved udgangen af 1945 var over en trediedel (121) i mellemtiden afgået ved døden. En række forsikrede havde derimod nået skelsår og alder og havde søgt om rente, således at der i december 1953 var 423 renteberettigede. Der var endnu omkring 150 forsikrede under 65 år.³⁷⁵

7. Rollefordelingen

Som antydnet spillede Viggo Hansen en betydelig rolle, ikke i den endelige løsning, for han var udelukket fra at deltage i forhandlingerne,³⁷⁶ nej, hans betydeligste indsats bestod i at holde gryden i kog. Men over en periode på 10 år og i en mildt sagt indviklet international situation var det ikke nogen ringe indsats. Dog skal ikke glemmes en række andre forsikrede og renteberettigede, som med jævne mellemrum henvendte sig til enten Invalidenævnet eller (især) Socialministeriet. Privatfunktionærernes sag lod sig ikke glemme eller overse.

Viggo Hansen skrev jo på et tidspunkt ud til alle de renteberettigede for at få dem til at indsende en ansøgning til den tyske forsikringsanstalt. Blandt andet disse aktiviteter satte ham i udgifter. Foruden porto og telefon måtte han også afholde omkostninger til annoncering af orienteringsmøder. Forsigtigt henvendte han sig sommeren 1949 til Invalidenævnet for at spørge, om han kunne få et beløb på 132 kr og 95 øre refunderet. Nævnet var positivt indstillet og fik også Socialministeriets revisor til at sige god for udbetalingen ved et besøg i Sønderborg i oktober. Da Viggo Hansen havde indrømmet, at der jo let kunne komme yderligere udgifter til, mente nævnet dog at måtte spørge Socialministeriet til råds – efter at Hansen havde forsikret, at han var klar over ikke at have krav på nogen penge.³⁷⁷

På sin vis mente man nok i Socialministeriet, at det var rimeligt, at Hansen fik dækket sine dokumenterede udgifter. Men hvis forretningsføreren havde mandat fra de forsikrede, burde det være på de forsikredes regning. Skulle det have været på nævnets regning, måtte han have udført et arbejde, som nævnet ellers ville have udført. Men Invalidenævnet havde foranlediget, at sagen af Socialministeriet blev forelagt Udenrigsministeriet, og nævnet kunne ikke med den ene hånd sende spørgsmålet til Udenrigsministeriet og med den anden hånd tage sagen ved vin-

gebenet og sende ansøgninger for den enkelte renteberettigede. Hansen havde altså ikke sparet nævnet for noget arbejde. Desuden erkendte han jo selv, at der kunne komme yderligere regninger – og hvor skulle man så sætte grænsen.

Omend med en vis tøven blev konklusionen, at Hansen ikke kunne få sine penge refunderet. Det gav »for uklare linjer.«³⁷⁸

Uklare linjer var vel næppe noget nyt. Næsten lige fra begyndelsen var Hansen blevet brugt som murbrækker – og så alligevel ikke brugt, først og fremmest fordi social- og udenrigsministerierne ikke turde melde ud og afkræve Tyskland eller besættelsesmagterne en garanti. Meldte man ud, påtog man sig en forpligtelse – og det var risikabelt i forhold til sønderjyderne, som godt vidste, hvordan man krævede sin ret.

Først da udsigterne til dansk-tyske forhandlinger var en realitet, brugte kontorchef Juhl-Christensen helt åbent Viggo Hansen som sparringspartner, både som den der havde fingeren på pulsen i forhold til de forsikrede, og som den der havde nogle uofficielle kontakter til blandt andet vesttyske forbundsdaysmedlemmer.

IX. Afslutning

De tyske sociale forsikringer i Sønderjylland skulle afgå ved en stille død. Det var synspunktet i Vælgerforeningen for Nordslesvig, og det var holdningen i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. For grundlæggende var det danske sociale system bedre end det tyske – derom var de sønderjyske og danske politikere enige.

Men de tyske forsikringer sov ikke stille hen under sønderjyske overgangs- eller afviklingsordninger.

For ulykkesforsikringens vedkommende var årsagen i sit ophav nærmest teknisk: Et spørgsmål om refusion mellem de to lande. Det grundliggende princip var godt og retfærdigt: Virksomhedens placering som det afgørende for, fra hvilken side af den nye grænse pengene skulle komme, kombineret i henseende til udbetalingen med en form for nærhedsprincip. Inden for denne ramme var der imidlertid flere praktiske muligheder, hvoraf en del også blev afprøvet. Især blev dog refusionen mellem de to lande forstyrret af et mildest talt uroligt valutamarked.

Teknisk var det måske også, at samarbejdet mellem Tyskland og Danmark omkring 1930 blev centraliseret. Fra at være et

spørgsmål, der skulle løses gennem forhandling mellem Berufsgenossenschaft og Ulykkesforsikringsudvalg, blev spørgsmålet hævet op til regeringsniveau. Det gjorde ikke overraskende forhandlingen mere tung, og bedre blev det selvfølgelig ikke af, at det tyske udenrigsministerium, sådan måtte det forekomme, slet ikke ønskede at forhandle og enten trak tiden ud eller tillod rene 'tyske' løsninger uden om alle forhandlinger.

Denne tyske 'egenrådighed' gjorde sig ikke mindst gældende for privatfunktionærforsikringen. Her blev den tyske forsikring vakt til live igen otte år efter Genforeningen. Det fik som konsekvens, at en dansk institution indkrævede bidrag til og udbetalte renter fra en tysk forsikringsinstitution. Det var ikke alene stik imod alle danske hensigter, det var også en temmelig særpræget situation.

Ordningen var i princippet legitimeret af det forhold, at Tyskland endnu ikke, trods stadigt dansk pres, havde udbetalt sønderjydernes andel i de tyske reservefonde. I betragtning af, hvor beskedne beløb den danske statskasse på grund af inflationen havde fået at gøre godt med blandt invalideforsikrede, var denne reservefondsandel dog en noget tvivlsom anledning. Tvivlsom også selv om forventningerne til privatfunktionærernes reservefondsandel var blevet bedre omkring 1925, hvor tyskerne havde accepteret at betale efter den nugældende og noget bedre markkurs. Det var forventningerne hos de forsikrede, og herunder også nogle meget konstruktive forventninger, som tvang de danske forhandlere til i december 1928 at gå ind på ordningen.

En tilsvarende ordning af invalideforsikringen blev ikke aktuell, fordi Danmark her allerede havde modtaget reservefondsandelen, omend i en stærkt decimeret udgave. Men heller ikke den tyske invalideforsikring blev afviklet uden sværdslag. Det vakte udbredt utilfredshed blandt de forsikrede, at kun en meget begrænset skare fik muligheden for at videreforsikre sig. Den begrænsende faktor var især den danske invalideforsikringslov, som blev vedtaget i maj 1921, hvorefter alle ubemidlede sygekassemedlemmer også automatisk var forsikrede i tilfælde af invaliditet. Og den danske sygeforsikring var blevet en succes også i Sønderjylland – allerede *før* invalideforsikringsloven. Det overflødiggjorde fra et dansk centraladministrativt synspunkt den tyske invalideforsikring. Men synspunktet var et andet i Sønderjylland. Dels havde man i mange år betalt til den tyske invalide-

forsikring. Dels var der i den tyske forsikring taget højde for nogle situationer, hvor de berørte havde brug for en særlig håndsrækning: Den tyske forsikring havde en bredere dækningsgrad.

At den danske invalideforsikring derimod var rigeligere i henseende til den månedlige rente var ikke tilstrækkeligt til at formilde sønderjyderne. En enkelt sønderjyde tilkendegav, at havde han kendt konsekvensen af at melde sig ind i en sygekasse, så havde han undladt det. Imidlertid må man nok regne med, at sønderjyderne generelt mente, at de burde kunne være medlem af en sygekasse med de goder, det gav også i tilfælde af invaliditet, og samtidig fortsætte deres indbetalinger til den 'tyske' forsikring. Ja, de mente faktisk, at de var i deres gode ret – netop i og med, at de havde betalt til forsikringen. De mente også, at den danske stat var forpligtet af Versaillestraktaten.

Fra dansk side følte man sig ikke forpligtet til mere end at udbetale rentenyderne deres fortsatte rente og til at åbne en ganske lille sprække for videreforsikring. Den udgift, man derved satte den danske statskasse i, var allerede rigelig. Hvad den udbetalte reservefondsandel angik, så kunne man her med megen ret tale om en dråbe i havet.

På den anden side skulle rentenyderne jo også have haft en rente efter dansk lovgivning. Og kunne videreforsikringen ikke sammenlignes med de statsstøttede, men private, frivillige forsikringer, som den danske invalideforsikringslov opmuntrede til? Det blev der ikke rejst påstand om fra hverken de forsikredes Interessentudvalg af 1923 eller Ulykkesforsikringsudvalget, men sidstnævnte opstillede dog en løsningsmodel for en sådan statsstøttet frivillig forsikring. Her, som senere i forhold til privatfunktionærforsikringen, var der stor forskel i den måde, centraladministrative og sønderjyske myndigheder så på sagen, og det bragte et par gange Ulykkesforsikringsudvalget og Invalidenævnet i en vis opposition til de overordnede myndigheder.

Det lykkedes aldrig helt for den danske centraladministration eller for politikerne at overbevise sønderjyderne om, at man så rigeligt havde svaret forpligtelserne i Versaillestraktaten. Endnu efter besættelsen blev traktaten af privatfunktionærerne brugt som argument for at få den danske statskasse til at holde dem skadesløse for den tyske betalingsstandsning.

Forventningerne til reservefondsandelene og til den danske

forpligtelse til gengæld for overdragelsen stod i et skarpt misforhold til, hvad der reelt kunne udrettes for pengene. Og som det ofte er tilfældet, når forventninger og virkelighed ikke bliver passende afstemt, skabte dette misforhold grobund for utilfredshed.

Utilfredsheden fandt en katalysator og et talerør i Udvalget til Varetagelse af Interesserne for de Nordslesvigere, som før 1920 var forsikrede i Tyske Anstalter – eller for nemheds skyld Interessentudvalget af 1923. Dette udvalg var funderet i det tyske mindretal. Behøver man at lægge noget i det? For sønderjyderne var det nationale tilhørsforhold i hvert fald ikke afgørende, også dansksindede sønderjyder, herunder en dansksindet avis, støttede udvalgets bestræbelser. Som det havde været gennem årtier, var det for sønderjyderne et spørgsmål om at få den ret, man mente at have krav på. Tidligere kunne det være retten til at være dansk i sind og udtryk, nu var det retten til nogle sociale goder.

Udvalget er først og fremmest et bevis på, at samme kampånd og beredvillighed til at kæmpe for sin ret også fandtes i det tyske mindretal. Deres danske naboer opfattede ikke deres handlen som nationalpolitisk, men socialpolitisk.

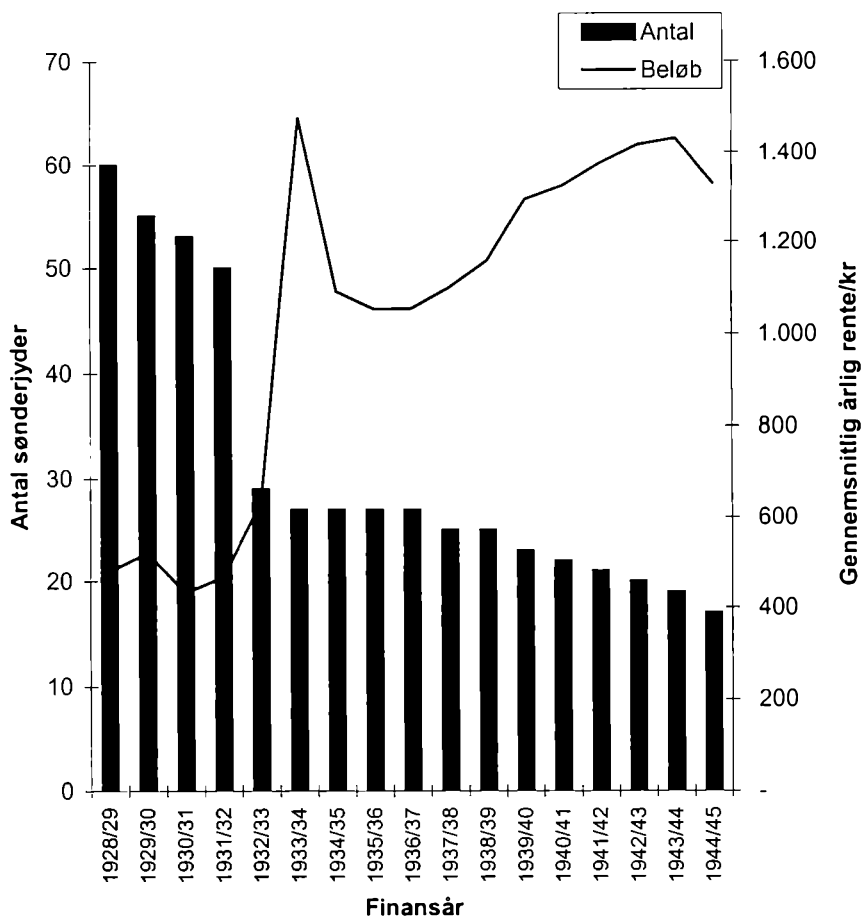
Udvalget plantede ideen om fortsættelsen af den tyske privatfunktionærforsikring hos de tyske myndigheder, og sønderjyderne så det fortsat blot som et middel til at opnå et berettiget socialt gode, ikke som et middel i den nationale kamp.

Om der rent faktisk har været nationalpolitiske motiver bag aktiviteterne er selvfølgelig ikke til at sige; men de dansksindede sønderjyder fik i så fald ikke øje på dem. Derimod er det sikkert, at der gik storpolitik i sagen, da der fra tysk side blev rejst kritik af de danske omregningskurser, og da man fra dansk side tillod indblandingen. Hermed var der nemlig blevet sat spørgsmålstegn ved det danske socialvæsen, i hvert fald de satser, danskerne blev tilgodeset med. Efter 1933 blev det ikke mindst i henseende til socialpolitikken anstrengende at skulle sammenlignes med Tyskland.

Der er mindst tre vinkler på det forhold, at de tyske forsikringer ikke blev afviklet på den rolige måde, som man fra de danske og sønderjyske politikeres side havde villet det.

Den ene er økonomisk, og her ligger forklaringen i den tyske inflation. Den bestød, at reservefondsandelene intet var værd. Der var altså ingen fornuftig startkapital for afviklingen at arbej-

Tilskadekomne (før 15/6 1920) syd for grænsen. Antal sønderjyder og deres gennemsnitlige årlige ulykkesrente

Det faldende antal rentemodtagere fra 1931/1932 til året efter må skyldes nødforordningen i 1932, der skar alle renter under 20% væk. Det er inidlertid først i 1933/1934, at den gennemsnitlige rente steg markant! Kilde: Rentebeløb til tilskadekomne syd for grænsen. Invalidenævnets arkiv, pk. 273.

de med. Der blev ikke noget af den afviklingskasse, man for invalideforsikringens vedkommende havde regnet med. Dermed var der for de fleste forsikrede slet ingen afvikling eller overgang, men blot et brud. Og det skabte en fornemmelse af, at en ret var blevet krænket.

Ud fra en anden, mere politisk synsvinkel var stemningen i den sønderjyske befolkning blevet fejlfortolket. Det var ikke rigtigt, når man så entydigt fra Vælgerforeningens side betegnede de danske sociale ordninger, måske med sygeforsikringen som eneste undtagelse, som eftertragtellesværdige for enhver sønderjyde. I hvert fald havde Handels- og Kontorfagets Fagforbund jo protesteret over for Vælgerforeningens vurdering af privatfunktionærforsikringen, og noget kunne tyde på, at HK's vurdering var tættere på virkeligheden. Havde man fra Vælgerforeningens side været så forhoppede på at få indført principperne i den danske model, at man havde overset væsentlige momenter? Et moment som det, at en forsikringstager ikke sådan glemmer sine indbetalinger til en forsikring, når der ligger stakkevis af klæbekort i skrivebordsskuffen, købt og betalt, mærke for mærke, uge for uge, som det konkrete bevis på, at man har noget til gode til alderdommen. Og som med ét slag bliver gjort værdiløse.

Endelig – som politikerne havde overvurderet dels de økonomiske muligheder i reservefondsandelene dels sønderjydernes begejstring for det danske sociale system, havde de undervurderet sønderjydernes aktionslyst. Sønderjyderne klagede enkeltvis, og de sluttede sig sammen og klagede i fællesskab. Hvad der ikke kunne opnås det ene sted, det kunne måske opnås det andet. Deres ret ville de have. Lidt større ærefrygt for det danske system end sønderjyderne generelt havde de dansksindede dog. I det mindste ser det ud til, at der i det tyske mindretal var en lidt friere holdning til kritik af de danske sociale ordninger. Det var i flere tilfælde i det tyske mindretal, at kritikken blev rejst, og den kritik tilsluttede de dansksindede sig så.

Samme tresidede årsagsforklaring kan i næsten forstærket grad anvendes på krigsinvaliderne. I hvert fald udeblev den forventede godtgørelse fra Tyskland helt og aldeles. Forsørgerbyrden faldt tungt og ensidigt på den danske statskasse. Det kunne til gengæld næsten ikke andet end at give krigsinvaliderne høje forventninger i begyndelsen af 1920'erne – i hvert fald kunne det på det tidspunkt nok være mere betryggende at vide sig helt eller delvist forsørget af den danske statskasse frem for af den tyske. Hvad krigsinvalidernes reaktioner angår, er det også uomtvisteligt, at de ikke lod sig løbe overende af politiske beslutninger, men kæmpede deres sag.

Store dele af Slesvigsk Parti og det tyske mindretal blev revet

med af udviklingen i Tyskland i 1930'erne. Men i modsætning til Interessentudvalget af 1923 er der ikke ligefrem fundet beviser for, at de forurettede krigsinvalidere var funderede i det tyske mindretal. Deres forening voksede tilsyneladende frem omkring en utilfredshed med Invalidenævnet og med overlæge J. Overgaard især. At de fik næring for følelsen af forurettethed hos både det tyske nazistparti og hos Slesvigsk Parti er en anden sag.

Og det er et faktum, at den forening, som de forurettede i nogen grad stod i *opposition* til, i 1930'erne var ledet af redaktøren for en tysksindet avis.

De forurettede krigsinvalidere henvendte sig til tyske partier i frustration, og uden at deres nationalsocialistiske kontakt i Tyskland behøvede at prædike sine synspunkter, kom deres aktionsformer til at ligne, hvad man siden så udført, omend selvfølgelig langt mere outreret og gennemført, i Tyskland. Provokationen blev deres ypperste våben, og da det fejlede, havde de så at sige ikke mere i posen. Hvad blev der siden af dem? Tjah... repræsentanter fra den nazistiske del af Slesvigsk Parti var hurtig til at melde sig for at tage hånd om deres sag.

Det er ikke muligt at vurdere berettigelsen af de forurettede krigsinvaliders utilfredshed, fordi de konkrete årsager forsvinder i tætte tåger bag provokationerne. Provokationer er ikke beregnet på at fremstille sandheden, og ikke alene var provokationen den bevidste taktik fra de forurettedes side, det var også som provokatører, at de blev opfattet. Derfor blev det dem ikke tilladt at føre vidner i retten, uanset hvad disse vidner kunne begrunde foreningens udtalelser med af konkret indhold.

Krigsinvaliderne var uden tvivl mærket af krigen både på krop og sjæl. De fik en invaliderente, javel, og den var rundhåndet i forhold til den civile invaliderente, men deres invaliditet gav dem dog stadig nogle begrænsninger, som renten næppe kunne opveje. Samtidig delte de en tung erfaring, som civilister ikke kunne gøre sig begreb om, og som disse civilister måske for længst var blevet trætte af at høre om.

Intet under, hvis nogle krigsinvalidere kunne have vanskeligt ved at tilpasse sig og føle sig som en del af det øvrige samfund. Og i 1930'erne var deres chancer for at finde beskæftigelse tilmed yderst ringe. Selv raske arbejdere gik jo arbejdsløse.

Alligevel var der også de velartikulerede krigsinvalidere: De var repræsenteret i udredningsarbejdet i forbindelse med Gen-

Et udtryk for de velorganiserede og -artikulerede krigsinvaliders arbejde: Rekreationshjemmet i Sønderhav. Postkort: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

foreningen, siden i Invalidenævn og -råd, en enkelt førte tilmed en temmelig selvstændig 'diplomatisk' virksomhed efter 2. verdenskrig for privatfunktionærerne. Der var også krigsinvalidere, som truede med boycot og strejke på Krigsinvalideskolen i Sønderborg, og som gennem forhandling med Invalidenævnet fandt mindelige løsninger. En krigsinvalideforening og krigsinvalidere, der blev lyttet til.

På et punkt kæmpede krigsinvaliderne dog længe forgæves. Det var på spørgsmålet om den særlige arbejdsanvisning. Det lykkedes ikke at opretholde velfærdskontorerne, og på længere sigt måtte krigsinvalideforeningen selv bekoste invalidekonsulenterne. Krigsinvaliderne fik ingen garanti for beskæftigelse, og tilsyneladende var der reelt heller ikke tale om nogen fortrinsstilling til jobs i stat og kommune. Men det må også siges, at en sådan fortrinsstilling havde været noget mere politisk betænkelig, end når det skete i det Tyskland, som invaliderne havde kæmpet for. Først i 1935 fik Invalidenævnet tilført en arbejdsfor-

midlende kompetence. Var man fra centraladministrativ side blevet klar over, at også arbejdsløse krigsinvalidere kunne være modtagelige for ekstreme synspunkter?

I det nationale brændpunkt, Sønderjylland, og for sønderjyske arbejdere, funktionærer og krigsinvalidere havde det nationale tilhørsforhold kun en meget beskedent rolle at spille i forhold til sociale spørgsmål. I hvert fald var rollen beskedent frem til 1933 eller 1934. Selvfølgelig! kan man sige, spørgsmålene var jo sociale.

Men ellers havde det næppe heller været muligt at udnytte spørgsmålene nationalt. Det gjorde nogle politikere. I Tyskland og særlig efter 1933 skulle de sociale foranstaltninger bidrage til at overbevise befolkningen om deres leders styrke og om landets formåen i en grad, så samme befolkning ville gå i krig for fører og fædreland.

I Danmark blev politikerne tværtimod tvunget i defensiven af det 'national-soziale' perspektiv. Det var uholdbart og i hvert fald i forhold til de øvrige danske rentemodtagere også uklogt at 'købe' sønderjydernes loyalitet. Uklogt havde det nu nok været under alle omstændigheder.

Noter og henvisninger til side 383-528

1. Sønderjyske rigsdagsmænds indstilling til Den sønderjyske Fond den 2. maj 1921. Her fra Invalidenævnets arkiv, B6/1921, pk. 207.
2. Henrik Fangel: Haderslev Bys Historie 1864-1920. Haderslev og Aabenraa 1996, s. 397.
3. H.P. Hanssen og Raffnsøe ved mødet den 20. november 1919. Forhandling i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, s. 301-303.
4. En femmandskommission bestående af de to senere amtmænd i Aabenraa og Tønder, Kr. Refslund Thomsen og grev O.D. Schack og de to senere amtsassessorer i henholdsvis Sønderborg og Haderslev, A.V. Karberg og J. Smith samt formanden for den danske Brødkornsadministration, fysiologen Holger Møllgaard, udarbejdede en plan for kriseadministrationen under afstemningen og tiden indtil genforeningen. Planen blev til efter forhandling på Den Internationale Kommissions foranledning med tyskerne. Planen er dateret den 6. og 7. (bemærkningerne hertil) november 1919 og findes i Forhandling i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, s. 266-269.
5. Førnævnte plan for ernæringsadministrationen. Forhandling i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg s. 268-269. Samt Henrik Fangel: Haderslev Bys Historie 1864-1920, s. 405-407.
6. H.P. Hanssen i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 10. november

1919. Forhandlinger... s. 264-265 samt beslutningen om at bevilge de 4 mio. kr. den 26. november 1919, s. 334.
7. Mødet i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg den 20. april 1920. Forhandlinger... s. 811-813.
 8. H.P. Hanssen ved møderne den 30. juli 1919 og 7. januar 1920 i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlinger... s. 53 og 405.
 9. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg s. 15.
 10. Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922. 1996. s. 33.
 11. Niels Neergaards fremlæggelse af beslutningsoplæg vedrørende afregnings- og udligningskasse den 3. februar 1920. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, s. 524.
 12. Lov nr. 740 af 1. december 1920.
 13. Vælgerforeningen for Nordslesvig. Forhandlingsprotokol for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder 1908-1921 (pr. 4/3), aktionsudvalgets konstituerende møde med arbejderudvalget den 19. december 1921.
 14. Arbejderudvalgets betænkning dateret 8. april 1919. I: Vælgerforeningen for Nordslesvig, pk. 4/36, 1918-1920, 1945. Betænkninger og sager vedr. Vælgerforeningens udvalg. Herefter blot Arbejderudvalgets betænkning af 8. april 1919.
 15. Reichsversicherungsgesetz af 19. juli 1911, § 165. Forsikringspligten omfattede arbejdere og funktionærer m.v. med en årlig indtægt på indtil 2.500 mk.
 16. Samme sted, §§ 380, 381.
 17. Arbejderudvalgets betænkning 8. april 1919.
 18. Reichsversicherungsgesetz 19. juli 1911, § 225.
 19. Arbejderudvalgets betænkning 8. april 1919.
 20. Sønderjylland. De nye anerkendte Sygekasser. I Sygekassetidende, februar 1921. Samt: Sønderjylland. I Sygekassetidende marts 1921.
 21. Danmarks sociale lovgivning 1891-1941, s. 14 og 15.
 22. Arbejderudvalgets betænkning 8. april 1919.
 23. Lov nr. 313 af 28. juni 1920 om den midlertidige sygeforsikring i Sønderjylland.
 24. Statens Sygekasseinspektorat/H. Daniel til Indenrigsministeriet den 15. juni 1920, gengivet i Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg s. 1301-1302.
 25. Lov nr. 313 af 28. juni 1920, § 8.
 26. Jens Kr. Møller: Sønderjylland. I Sygekassetidende november 1920.
 27. Vælgerforeningens Arbejderudvalgs udtalelse af 8. april 1919. Her fra Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, s. 570.
 28. Axel Birkmoses rapport dateret 20. december 1920. Her fra Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev, pk. 12, Ulykkesforsikringsudvalgets akter vedr. afviklingen med landsforsikringen i Kiel.
 29. Lov nr. 314 af 28. juni 1920, § 8.
 30. Synspunktet synes at være blevet almindelig accepteret. Fra Haderslev Amts side blev der dog i december 1920 protesteret mod udsagnet: Virksomhedsforbundene havde betydelige reserver. Haderslev Amts Ulykkesforsikringsudvalg, pk. 12, akter vedr. afviklingen med landsforsikringsanstalten i Kiel.

31. Amtsassessor J. Smiths forslag (omkring 20. juni 1923) findes i Haderslev Amts Forsikringskontor/ Ulykkesforsikringsudvalget, pk. 22, Ulykkesforsikringsudvalgets akter vedr. administration.
32. Stiftamtmand V. Haarløv til Indenrigsministeriet den 13. juli 1923. Samme sted.
33. Svarene fra de andre amter ligger også i kopi i sagen. Stemanns er dateret 26. juni 1923.
34. Svar fra de fire amtmænd på Sundhedsministeriets forespørgsel den 25. januar 1927. Fra Tønder forsikringsudvalg den 1. februar, fra amtmand Lundbye, Sønderborg, den 2. februar, fra amtmand Refslund Thomsen, Aabenraa, den 4. februar 1927. Og fra amtmand Haarløv den 2. februar 1927. Alle i Ulykkesforsikringsudvalgets pk. 11, gennemførelse af lov af 11. juli 1927.
35. Sønderborg Postkontor/Ræder til Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjyske Landsdele den 6. september 1927. I Ulykkesforsikringsudvalgets pk. 15, akter vedr. renteudbetaling.
36. Fremgår af Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev til udvalget i Aabenraa den 29. august 1922. Ulykkesforsikringsudvalget for Haderslev Amt, pk. 12, vedrørende afvikling med Schleswig-Holsteinischer Landwirtschaftlicher Berufsgenossenschaft og andre Berufsgenossenschaften. Samt J. Smiths redegørelse den 2. juli 1925 til Arbejderforsikringsrådet, Ulykkesforsikringsudvalget, pk. 12, vedr. krav på ulykkesrente, opståede syd for den nye grænse.
37. Amtsassessor Jonathan Smith til arbejderforsikringsrådet den 2. juli 1925. Haderslev Amts Ulykkesforsikringsudvalg, pk. 12, krav på ulykkesrente, opståede syd for den nye grænse.
38. Schleswig-Holsteinischer Landwirtschaftlicher Berufsgenossenschaft til Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev den 14. september 1922 og retur den 18. oktober 1922. Ulykkesforsikringsudvalget pk. 12, vedr. afviklingen med Berufsgenosschaften.
39. Amtsassessor Smith til Arbejderforsikringsrådet den 25. juli 1925, tidl. cit.
40. J. Smith: Notat om forhandlingerne ved de tyske industrielle fagforbund 25. maj 1928. Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjyske landsdele, pk. 12, læg vedr. krav på ulykkesrente, opstået syd for den nye grænse.
41. J. Smiths notat om forhandlingerne med de tyske industrielle Berufsgenossenschaft den 25. maj 1928. Samme sted.
42. Ulykkesforsikringsudvalget til Arbejderforsikringsrådet den 1. december 1927. Samme sted.
43. Smiths brev til Arbejderforsikringsrådet den 15. juni 1928. Samme sted.
44. F.eks. må Indenrigsministeriet den 15. januar 1929 sende rykker til Udenrigsministeriet. I juni 1929 har Udenrigsministeriet forelagt sagen for Auswärtiges Amt via gesandtskabet. Ulykkesforsikringsudvalget rykker Socialministeriet den 16. september 1929, der rykker Udenrigsministeriet, som den 27. december 1929 oplyser, at Det danske Gesandtskab i Berlin allerede flere gange har skyndet på det tyske udenrigsministerium. Ulykkesforsikringsudvalgets formand, amtmand Haarløv beder den 22. februar 1930 om bemyndigelse til foreløbig at udbetale kapitalaffindelsesbeløbene, men den bemyndigelse opnås dog ikke. Socialministeriet rykker blot Uden-

- rigsministeriet endnu en gang den 7. marts 1930. Osv. Alle i Ulykkesforsikringsudvalgets arkiv, pk. 12.
45. F.eks. socialminister K.K. Steincke til Ulykkesforsikringsudvalgets formand Lundbye den 8. september 1932.
 46. Ulykkesforsikringsudvalgets formand, Stiftamtmand Lundbye til Socialministeriet den 29. juni 1937 og direktør for Ulykkesforsikringen, Aksel Birkmose, til stiftamtmand Lundbye den 8. maj 1937. Begge i Ulykkesforsikringsudvalget for de Sønderjyske Landsdele, pk. 15, akter vedr. renteudbetaling.
 47. Inderigsministeriet/Vedel til underudvalget vedrørende indførelse af dansk kommunal administration den 7. februar 1920. I Forhandlinger i Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg, s. 623.
 48. Underudvalget vedrørende indførelse af dansk kommunal administration, betænkning dateret 27. februar 1920. I Forhandlinger... s. 618-621.
 49. Statens juridiske konsulent i sønderjyske anliggender, N. Cohn, til Statsministeriets Afdeling for ditto den 20. maj 1920. I Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender (Sønderjyske Ministerium) j.nr. 461/1920, pk. I.
 50. Udvalget til behandling af krigsinvalidesagen, referat af mødet den 1. juni 1920. I Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. 1.
 51. Krigsinvalidsudvalgets møde den 10. juni 1920 (samme sted).
 52. F.eks. Administrators brev til Aabenraa Amt den 11. juni 1920, bilagt protokoludkast for forhandlingerne. Aabenraa Amt, pk. 214, lægget »Ministerium, København«.
 53. Administrator til Statsministeriet, Sønderjyske Anliggender den 9. september 1920. Sønderjyske Ministerium j.nr. 461-15/1920, pk. II.
 54. Brevkopi dateret 5. juli 1920 til Finansministeriet. Afsenderen har formentlig oprindeligt været Statsministeriet, Sønderjyske Afdeling. Her fra Invalidenævnet, pk. 226, lægget »angående anvisning af beløb til invaliderenter og familieunderstøttelser, regnskab over udbetalinger.«
 55. Udenrigsministeriet til Det kgl. Danske Gesandtskab i Berlin den 17. september 1920. Afskrift i Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461-15/1920, pk. II.
 56. Betænkning angående Krigsinvalid i de sønderjyske Landsdele (1920). Fines i Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
 57. Jfr. departementschef P.J. Hansens redegørelse i Krigsinvalidsudvalget den 10. juni 1920. Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
 58. Krigsinvalidsudvalgets møder den 10. og 30. juni. Samme sted.
 59. Fremgår dels af et brev fra Amtsvelfærdskontoret i Aabenraa til Sønderjysk Fonds hovedkontor den 14. januar 1921, fra Invalidenævnets B6/1921 i pk. 207. Og Assistent Petersens redegørelse i Krigsinvalidsudvalget den 1. juni 1920, Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
 60. Den sønderjyske Fond. Forhandlingsprotokol (nr. 3), Forretningsudvalgs-mødet den 2. juni 1920. Samt 4. og 25. august 1920.
 61. Landråd O.D. Schack til Det midlertidige Ministerium for Sønderjylland den 20. marts 1920. I Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
 62. O.D. Schacks brev til krigsinvalidsudvalget den 23. juni 1920, Amtsassessor J. Smith til udvalget den 18. juni 1920 og amtmand Kr. Refslund Thomsen den 21. juni 1920. Alle i Sønderjyske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.

63. Underudvalg II's møde den 15. juni 1920. Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
64. Krigsinvaliddeudvalgets brev til kontorchef Louw, Sønderjydske Fond den 13. juli 1920, samme sted.
65. Jfr. Rigsdagstidende, 1. behandling af forslag om midlertidig understøttelse af krigsinvalider m.fl. den 19. oktober 1920. Folketingets forhandlinger 1920-1921, sp. 52.
66. Krigsinvaliddeudvalgets møde den 19. juli 1920, Sønderjydske Ministerium j.nr. 461/1920, pk. I.
67. Møde i underudvalg II den 14. juli 1920, samme sted.
68. Som uden besvær ville kunne løse opgaven ifølge arbejdsanvisningsdirektør J. Jensen-Sønderup, bilag V i udvalgets »Betænkning angående krigsinvalider i de sønderjydske Landsdele.«
69. Instruks for Invalidenævnet findes i Sønderjydske Fonds arkiv. pk. 148.
70. Lov nr. 740 af 1. december 1920, § 1.
71. Rigsdagstidende, Forhandlinger i Folketinget 1920-1921, sp. 62.
72. Samme sted sp. 51 og 54.
73. Lov nr. 740 af 1. december 1920, §6.
74. Medlemmerne fremgår f.eks. af Invalidenævnets arkiv, pk. 281: Mødeprotokoller 1921-1923. Mødet den 29. januar 1921.
75. Fremgår bl.a. af Invalidenævnets skrivelse til Finansministeriet den 27. august 1921, hvor der i øvrigt klages over en uventet høj udgift til lys og varme. Invalidenævnet, pk. 207, F/1921. Forskellige forespørgsler.
76. Kaptajn C.H. Jørgensen, Invalidenævnet til Finansministeriet den 4. april 1921. Invalidenævnets A3/1921, kontorets regnskabsvæsen, pk. 208.
77. Invalidenævnet til Finansministeriet den 19. maj 1921. Samme sted.
78. Ansøgninger, ansættelsesnotitser/breve og afslag i Invalidenævnets A1/1921, ansøgninger og ansættelser under nævnet, pk. 208.
79. Invalidenævnets skrivelse til Haderslev, Tønder og Aabenraa amter den 7. februar 1921. I Invalidenævnet, pk. 208, A2/1921, kontorets virksomhed.
80. Matthias Petersen orienterer Invalidenævnet om sin ansættelse den 27. juni 1921. Samme sted.
81. Invalidenævnets Arkiv, sag nr. I-1245.
82. Amtsassessor Stemann, Tønder Amt til Invalidenævnet den 16. februar 1921. I Invalidenævnet, pk. 208, A2/1921, kontorets virksomhed.
83. Udateret fortegnelse over lokalafdelinger af Foreningens for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte. Samme sted.
84. Det er på baggrund af oplysningerne om invalidekonsulent Matthias Petersen ikke muligt at fastslå hans identitet blandt de mange Matthias Petersen'er i Invalidenævnets Arkiv.
85. I et brev til Finansministeriet 21.marts 1922 fremlagde Invalidenævnet sagens akter. Invalidekonsulent Petersen omtales, og det påpeges, at han er gået imod sin instruks. Invalidenævnets B5/1922, i pk. 209.
86. Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte, Amtsorganisationen i Sønderborg. Forhandlingsprotokol 1924-1941, 16. december 1928, 26. maj og 18. august 1929.
87. Invalidenævnets brev af 12. november 1929 til Socialministeriet findes i Sønderjydske Fond, 1936/IXA, 1937/IXA i pk. 146/LAÅ's nr. 77.

88. Breve mellem krigsinvalideforeningens Haderslevafdeling, Invalidenævnet og Socialministeriet findes som bilag i Sønderjydsk Fonds sag om støtten til vejledningskontoret i Haderslev, romertalssagerne: 1936/IXA, 1937/IXA. Sagen om støtten til kontoret i Tønder har j.nr. 1936/IXB. Begge findes i pk. 146/LAÅ's nr. 77.
89. Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Amtsorganisationen i Sønderborg: Forhandlingsprotokol 1924-1941 den 9/3 1924, 11/5 1924, 3/8 1924, 5/10 1924, 10/5 1925, 18/10 1925, 19/2 1928, 13/5 1928, 29/7 1928.
90. Versailles-traktatens art. 112. En dansk udgave af bestemmelserne vedrørende Slesvig findes i Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
91. Invalidenævnet til Chr. Jockumsen, formand for Løgumkloster-afdelingen af Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Invalidenævnet, B3/1921. Forslag og regler for ordningen i almindelighed, pk. 207.
92. Elev på Krigsinvalideskolen til sognefoged 18. februar 1921, Sognefogden i Flovt til krigsinvalid i Aarøsund s.d. og krigsinvalidens skrivelse til 'Kamerad P. Petersen', som formand for foreningen af sønderjydske Krigsbeskadede og som medlem af Invalidenævnet den 21. februar 1921. Alle i Invalidenævnet, A2/1921, kontorets virksomhed, pk. 208.
93. Invalidenævnets skrivelse til Justitsministeriet den 28. februar 1921. Samme sted.
94. Formanden for Løgumklosterafdelingen af Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede til Invalidenævnet den 13. marts 1921, Invalidenævnets svar den 19. marts 1921. Invalidenævnet, pk. 207, B3/1921.
95. Invalidenævnet til Finansministeriet den 20. april 1921. Invalidenævnets arkiv, pk. 208, A2/1921.
96. Tondernsche Zeitung 9. april 1921, udklip fremsendt fra Statsministeriet til Invalidenævnet den 12. april 1921.
97. Afviklingskommissæren for Nordslesvig, Trümpelmann til Invalidenævnet den 12. april 1921. I pk. 208, A2/1921, kontorets virksomhed.
98. Invalidenævnet til Udenrigsministeriet med kopi af korrespondance med afviklingskommissær Trümpelmann den 31. maj 1921. I Invalidenævnet, pk. 207, B3/1921. Forslag og regler for ordningen i almindelighed. Samt C.H. Jørgensens brev til Martin Hammerich den 3. juni 1921, i Invalidenævnet, pk. 208, A2/1921. Kontorets virksomhed.
99. Udenrigsministeriet/Hammerich til kapt. Jørgensen, Invalidenævnet den 6. juni 1921. Samme sted.
100. Udenrigsministeriet/Martin Hammerich til kapt. Jørgensen den 17. juni 1921. Samme sted.
101. Invalidenævnet til Udenrigsministeriet 25. juli 1921. Udenrigsministeriet havde den 20. juli spurgt til antallet af berørte rentemodtagere, når standsningen effektueredes den 31. juli. Samme sted.
102. Kontorchef, kaptajn Jørgensen til kontorchef Hammerich den 25. august 1921. Samme sted.
103. Traktatudkast fremsendt til høring ved Invalidenævnet den 19. marts 1921 (og underhånden fra Hammerich til kaptajn Jørgensen et par dage tidligere). Invalidenævnet pk. 207, B3/1921. Forslag og regler for ordnin-

- gen i almindelighed.
104. Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922, side 33 og 36.
 105. Samme sted, s. 34.
 106. Overenskomst vedrørende forsorgen for krigsinvalidere (militærrentemodtagere) og pensionister, delaftale (nr. 12) af traktaten af 10. april 1922, artikel 1 og 2. Her fra: Troels Rasmussen, Den dansk-tyske traktat 1922. Hele traktaten findes som bilag.
 107. Invalidenævnets forhandlingsprotokol, møderne den 20. maj 1922 ff. Pk. 281: Mødeprotokoller 1921-1923.
 108. Fremgår af Invalidenævnets skrivelse den 19. juni 1922 til direktionen for Krigsinvalideskolen. Direktionen havde (12. juni 1922) protesteret over, at nævnet tillod sig at disponere over Ramlau-Hansen. Direktionen bestemte sig dog for ikke at ville lægge hindringer i vejen for gennemførelsen af de ifølge nævnet nøje planlagt efterundersøgelser. Invalidenævnets arkiv, pk. 209, B8/1922. Krigsinvalideskolen.
 109. Invalidenævnet til Krigsinvalideskolen den 11. oktober 1922. Invalidenævnet, pk. 209, B8/1922. Krigsinvalideskolen.
 110. Invalidenævnet til Invaliderrådet den 29. august 1929. I Invalidenævnets arkiv pk. 209, B5/1922. Invaliderrådet.
 111. Blyantsnotits på brevet fra kaptajn C.H. Jørgensen til Martin Hammerich den 5. september 1921. Invalidenævnet pk. 207. B1/1921. Renteordninger og udbetalinger.
 112. Amtmand Refslund Thomsen i udvalgets møde den 30. juni 1920. Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
 113. Invalidenævnets forhandlingsprotokol fra 21. maj til 22. oktober 1921. I margenen er ud for hver enkelt sag noteret, hvis rådet har haft anledning til at forandre afgørelsen – og da i hvilken retning.
 114. Amtsorganisationen for Krigsinvalidere og Faldnes Efterladte i Sønderborg Amt til Invalidenævnet den 18. juli 1922, Invalidenævnet svarer 25. juli 1922. Amtsorganisationen orienterer den 1. august Invalidenævnet om, at repræsentanten bliver P.J. Lassen, som formentlig var den sammen P.J. Lassen, som var formand for elevforeningen på Krigsinvalideskolen. Invalidenævnets arkiv, pk. 209, B4/1922. Forskellige forespørgsler.
 115. Uddrag af brev fra O.D. Schack, Tønder, til Det midlertidige Ministerium for Sønderjydske Anliggender den 20. marts 1920. Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
 116. Anton Markmann: Sønderjyske krigsinvalidere fra 1. verdenskrig, side 147. I Sønderjyske årbøger 2001.
 117. Se Hans Schultz Hansens artikel i denne bog, Amter, amtmænd og amtsassessorer med opgørelse over befolkningstallet 1921 i de fire sønderjyske amter, i alt 163.628. De knap 20% nås med en gennemsnitlig husstandsstørrelse på 3. Med en husstandsstørrelse på 3 skulle der være taget højde for det forhold, at knap halvdelen af de omhandlede husstande – de godt 4.000, hvor man mente sig berettiget til en efterladteforsørgelse – netop har manglet mindst én person. Sættes husstandsstørrelsen højere, bliver de berørtes procentandel selvfølgelig også højere.
 118. Mødet i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 4. august 1919. Forhandlingerne ..., s. 63-64.

119. Invalidenævnet til Arbejdsanvisningsdirektoratet den 18. februar 1921. Invalidenævnets arkiv, pk. 207, C1 og 2/1921. Arbejdsanvisning og sønderjyder i fangenskab.
120. Fortegnelse over afdelinger af lokalafdelingerne af Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte. I Invalidenævnets arkiv, pk. 208, A2/1921, kontorets virksomhed.
121. O.D. Schack til Det midlertidige Ministerium for sønderjydske Anliggender den 20. marts 1920, ministeriets j.nr. 461/1920, pk. I.
122. Foreningen for Sønderjyske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte, Amtsorganisationen i Sønderborg, forhandlingsprotokol 16. december 1928.
123. P. Petersen til Invalidenævnet den 28. april 1921. Invalidenævnet, pk. 207, B3/1921, forslag og regler for ordningen i almindelighed.
124. Invalidenævnets mødeprotokol den 4. april 1921. I pk. nr. 281.
125. Invalidenævnet til Hovedbestyrelsen for Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadigede..., den 20. august 1921. Karbergs brev til PA, formand for Sønderborg-afdelingen er dateret 26. juli 1921. Begge findes i Invalidenævnets F/1921, forskellige forespørgsler, pk. 207.
126. Foreningen for Sønderjyske Krigsbeskadigede..., afdelingerne i Sønderborg, Løgumkloster, Tinglev, Aabenraa, Gråsten, Tønder, Hørup Als, Rinkenæs og Haderslev (underskrevet N. Eschelsen og H. Mogensen, Haderslev) til Statsministeriet den 17. august 1920. Statsministeriets svar den 24. august 1920. Eschelsen og Mogensen til Statsministeriet den 5. september 1920 og Statsministeriet, Sønderjydske Anliggender: Svar den 11 september 1920. Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461-15-1920, pk. II.
127. Den sønderjydske Fond. Forhandlingsprotokol (nr. 3), møde med presens repræsentanter den 24. februar 1919.
128. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg (H.P. Hanssen) den 10. marts 1920, s. 657-658.
129. Den sønderjydske Fond, forhandlingsprotokol (nr. 3) den 10. marts 1920.
130. Den sønderjydske Fond, forhandlingsprotokol (nr. 3), møderne den 1. april, 28. april, 18. maj, 19. maj og 9. juni 1920.
131. Røde Kors Komiteens brev til statsministeren den 22. april 1920, bilag til fondens møde den 19. maj 1920. Samme sted.
132. Beretning for Krigsinvalideskolen i Sønderborg 2. september 1920 til 31. marts 1921. I Den sønderjydske Fond, 1922/XVI, pk. 146/LAÅ's nr. 77.
133. Invalidenævnet til Finansministeriet den 7. juni 1923 – her fra Den sønderjydske Fond, pk. 147.
134. Den sønderjydske Fond, forhandlingsprotokol den 24. februar 1920.
135. Invalidenævnets mødeprotokol (i pk. 281) den 2. april 1921, samt Amtsorganisationen i Sønderborg Amt for krigsinvalid og faldnes efterladte til Invalidenævnet den 24. februar 1921. Pk. 207, B3/1921. Forslag og regler for ordningen i almindelighed.
136. Elevernes skrivelse til Krigsinvalideskolens ledelse og Invalidenævnet den 8. november 1921. I Invalidenævnets arkiv, pk. 207, F/1921, forskellige forespørgsler.
137. Invalidenævnets forhandlingsprotokol den 2. april 1921.
138. Invalidenævnet til Invaliderrådet den 19. juli 1921 (efter at eleven havde

- gjort indsigelse). Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B5/1921, Invaliderrådet.
139. Invalidenævnets forhandlingsprotokol 23. april 1921.
 140. Resolution, underskrevet af 39 elever på Krigsinvalideskolen i Sønderborg den 14. april 1921. I Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B3/1921, forslag og regler for ordningen i almindelighed. Samt Elevernes brev til Krigsinvalideskolens ledelse og Invalidenævnet den 8. november 1921, pk. 207, F/1921, forskellige forespørgsler.
 141. Invalidenævnet/Kaptajn Jørgensen til Dr. Karberg den 9. november 1921. Pk. 207, F/1921, forskellige forespørgsler.
 142. Krigsinvalideskolens direktion til Invalidenævnet den 19. november 1921. Invalidenævnets arkiv, pk. 207, F/1921, forskellige forespørgsler.
 143. Invalidenævnets forhandlingsprotokol den 11. marts 1922. På mødet den 28. januar havde Invalidenævnet derimod afslået en forespørgsel fra direktionen om at give løfte om at give afkald på tilbagebetaling af grundrente og familieunderstøttelse.
 144. Krigsinvalideskolens Direktion/Tryde til Invalidenævnet den 21. januar 1922. I Invalidenævnets arkiv, pk. 209, B8/1922. Krigsinvalideskolen.
 145. Jfr. bl.a. nævnets skrivelse til Krigsinvalideskolens direktion den 22. november 1921. Invalidenævnet, pk. 207, F/1921, forskellige forespørgsler.
 146. Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte, hovedbestyrelsen (underskrevet: Andresen) til Invalidenævnet den 11. februar 1921. Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B3/1921. Forslag og regler for ordningen i almindelighed.
 147. Invalidenævnets forhandlingsprotokol 12. februar 1921.
 148. Invalidenævnet til Finansministeriet den 16. februar 1921 samt Finansministeriets svar den 7. marts 1921. Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B3/1921. Forslag og regler for ordningen i almindelighed.
 149. Amtsorganisationen for Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte, Sønderborg Amt til Invalidenævnet (24/2 1921) – fremsender en resolution, som var fremlagt fra Krigsinvalideskolens elever og patienter til amtsorganisationens møde den 23. februar 1921. Samme sted.
 150. Eleverne på invalideskolen til nævnet den 10. marts 1921 – samt P.J. Lassen på invalideskolens elevers vegne til Invalidenævnet samme dag, med C.H. Jørgensens og dr. Karbergs påtegninger (sidstnævnte af 12. marts 1921). Samme sted.
 151. Ses af forskellige forhold, men bl.a. det, at Lassen skrev under sammen med andre – og at der var magt bag de senere krav. Se f.eks. note 152
 152. Resolution vedtaget af "Lokalforeningen for Sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte", dateret i Sønderborg den 9. april 1921. Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B3/1921. Forslag og regler for ordningen i almindelighed.
 153. Resolution dateret 14. april 1921, ledsaget af et uddybende brev underskrevet af 3 elever, heriblandt P.J. Lassen. Samme sted.
 154. Hovedbestyrelsen/Mortensen for krigsinvalideforeningen den 18. april 1921, efter et møde afholdt i Tinglev den 15. april. Samme sted.
 155. Invalidenævnets forhandlingsprotokol, 23.april 1921.
 156. Nævnets møde den 2. maj 1921. Nævnet besluttede at søge fondet om

- 70.000 kr., men tallet blev dog i den endelig ansøgning ændret til 80.000 kr.
157. Invalidenævnets forhandlingsprotokol den 1. og 23. april 1922 (mødeprotokol i pk. 281) samt Invalidenævnets skrivelse til Krigsinvalideskolen i Sønderborg den 7. april 1922. Pk. 209, B8/1922, Krigsinvalideskolen.
 158. Sønderjydsk Fond til Invalidenævnet den 7. december 1921, i Invalidenævnets pk. 207, B6/1921, Den sønderjydske Fond.
 159. Invalidenævnets forhandlingsprotokol den 10. december 1921.
 160. Ekstraktudskrift af centralkomiteens møde den 27. oktober 1921. I: Den sønderjydske Fond, 'romertalssagerne', pk. nr. 148 (Invalidenævnet).
 161. Eleverne på Krigsinvalideskolen ('Skoleforeningen') til Invalidenævnet den 7. maj 1923. Brevet findes blandt Sønderjydsk Fonds romertalssager, L/1923, pk. 147.
 162. Invalidenævnets/dr. Karbergs skrivelse er dateret 7. juni 1923, finansministeriet. Begge i Den sønderjydske Fonds pk. 147 (romertalssagerne).
 163. J. Trydes brev til Den sønderjydske Fond den 2. november 1923. Samme sted.
 164. Liste over andragender fra elever på Krigsinvalideskolen. Samme sted.
 165. Anton Marckmann: Sønderjyske krigsinvalidere fra 1. verdenskrig, side 157. I Sønderjyske Årbøger 2001.
 166. Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte til Invalidenævnet. Brevet er dateret den 8. februar 1921, men det er tilsyneladende en fejldatering for 8. marts. Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B3/1921, Forslag og regler for ordningen i almindelighed.
 167. Invalidenævnets forhandlingsprotokol, den 2. april 1921.
 168. Invaliderrådet til Invalidenævnet (efter at have modtaget krigsinvalideforeningens anmodning af 18. april 1921) den 21. april 1921. I Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B5/ 1921, Invaliderrådet.
 169. Invaliderrådet til 18 enker den 20. juni 1920. En kopi findes i Invalidenævnets arkiv, pk. 207, B5/1921, Invaliderrådet.
 170. Krigsinvalideforeningens hovedbestyrelse til Statsministeriet (afskrift til Invalidenævnet) den 25. august 1921. Invalidenævnet, pk. 207, B1/1921, renteordning og udbetalinger.
 171. NN, forlovet med en enke – til Invalidenævnet den 24. marts 1922, Invalidenævnets svar den 30. marts 1922. Invalidenævnet, pk. 209, B4/1922, forskellige forespørgsler.
 172. Jfr. Finansministeriets skrivelse til nævnet den 20. juli 1922 i pk. 209, B1/1922, renteordning og regnskabsvæsen og nævnets redegørelse til Invaliderrådet den 29. april 1921 i pk. 207, B5/1921, Invaliderrådet.
 173. Finansministeriets skrivelse til Invalidenævnet den 22. august 1922. Ud for 'd.d.' et stort udråbstegn i margenen. Invalidenævnets skrivelse til hovedbestyrelsen for krigsinvalideforeningen den 30. august 1922 (»at der under ingen omstændigheder kan blive tale om udbetaling af affindelsessummen, når ægteskabet er indgået før 1. april d.å.h) Invalidenævnets arkiv, pk. 209, B1/1922, renteordning og regnskabsvæsen.
 174. Invalidenævnet til Finansministeriet den 22. september 1922. Samme sted.
 175. Finansministeriet til Invalidenævnet den 12. oktober 1922. Samme sted.
 176. Invalidenævnets skrivelse til krigsinvalideforeningen/hovedbestyrelsen

- den 28. oktober 1922 og til Finansministeriet den 10. november 1922. Samme sted.
177. Lov nr. 100 af 29. marts 1924.
 178. Rigsdagstidende 1922-1923, Folketinget sp. 4610. Finansminister Niels Neergaards fremsættelse af forslag til lov den 9. marts 1923.
 179. Rigsdagstidende 1922-1923, Folketinget, sp. 4981.
 180. Samme sted, sp. 4995.
 181. Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år, bind III., 1950. s. 31.
 182. Rigsdagstidende 1922-1923, Folketinget, sp. 4981.
 183. Udvalgets beretning afgivet den 24. april 1923. Rigsdagstidende 1922-1923, Tillæg B, sp. 2811-2814.
 184. Rigsdagstidende 1923-1924, Folketinget sp. 1321-1322. Finansministeren fremlæggelse af forslag.
 185. Christen Ernst Christensen i Folketinget den 20. november 1923. Rigsdagstidende 1923-1924, Folketinget, sp. 1646-1647.
 186. Dette gjaldt dog ikke forældreforsørgelsen, hvor der i en vis udstrækning var åbnet for et skøn. Det samme havde været tilfældet efter de tyske regler.
 187. Betænkning over forslag til lov om forsørgelse af militære invalider og sådannes efterladte... Rigsdagstidende 1923-1924, Tillæg B, sp. 2374ff.
 188. Fra Holger Andersens præsentation af ændringsforslagene den 27. marts 1924. Rigsdagstidende 1923-1924, Folketinget, sp. 5081. Holger Andersen var de konservatives ordfører i spørgsmålet – foruden sønderjyde.
 189. Lov nr. 100 af 29. marts 1924, § 8. Invaliderne på Krigsinvalideskolen var dog, så længe deres ophold varede (indtil skolen blev nedlagt), sikret familieunderstøttelse (§ 45).
 190. Invalidenævnet/Lundbye og Kock til Sønderjydsk Fond den 18. november og 8. december 1927. Sønderjydsk Fonds Xa, pk. 148.
 191. Sønderjydsk Fond til Invalidenævnet den 19. maj 1928. Samme sted.
 192. Invalidenævnets skrivelse til Sønderjydsk Fond den 31. oktober 1924. I Sønderjydsk Fonds sag nr. LVIII.
 193. Lov nr. 100 af 29. marts 1924, § 47: "Personer, der efter de hidtil gældende regler har oppebåret forsørgelse, men efter nærværende lovs bestemmelser ville være afskåret derfra, kan vedblivende oppebære forsørgelse. Denne må dog ikke udgøre et større beløb end det, der svarer til den forsørgelse, der efter nærværende lov oppebæres af personer, der nærmest må ligestilles med disse. Nye forsørgelser af de nævnte arter eller forhøjelser af samme kan kun ydes, når nærværende lovs betingelser er iagttaget."
 194. Sønderjydsk Fond til kontorchef Kock, Invalidenævnet den 29. november 1924 og Kock til kontorchef Louw den 3. december 1924. Sønderjydsk Fond, sag nr. LVIII.
 195. Jfr. Amtsassessor Stemanns brev til amtsassessor Karberg/Invalidenævnet en 16. januar 1921. Karberg var dog ikke ganske enig i Stemanns fremsættelse. Invalidenævnet, B3/1921, Forslag og regler for ordningen i almindelighed, pk. 207.
 196. Jensen-Sønderups udtalelse (dateret 28. juni 1920) findes som bilag V i

- Krigsinvaliddeudvalgets Betænkning angående krigsinvalider i de sønderjydske landsdele. Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461/1920, pk. I.
197. Christen Ernst Christensen ved fremlæggelsen i Folketinget den 19. oktober 1920. Rigsdagstidende, Forhandlinger i Folketinget 1920-1921, sp. 53.
 198. Anonymt brev dateret 14. oktober 1920. Sønderjydske Ministerium, j.nr. 461-18/1920, pk. II.
 199. Samme sted, citeret med enkelte grammatiske tillempninger.
 200. Der ligger dog ikke i sagsomslaget noget læg til en rundskrivelse, og måske stod fuldmægtig Skjerbæk alene med sit synspunkt.
 201. P.C. Stemann, Tønder Amt til amtsassessor Karberg 18. januar 1921. Invalidenævnet B3/1921, pk. 207.
 202. Dr. Karberg til P.C. Stemann den 11. marts 1921. Samme sted.
 203. C.H. Jørgensen til Arbejdsanvisningsdirektoratet den 18. februar 1921 og Arbejdsanvisningsdirektør Jensen-Sønderup til Invalidenævnet den 28. februar 1921. Invalidenævnets C1 og C2/1921, pk. 207.
 204. Arbejdsanvisningsdirektør Jensen-Sønderup orienterer (selv!) om videre-sendelsen af ansøgningen i brev til Invalidenævnet den 3. juni 1921. Nævnet orienterede så ansøgeren fire dage senere. Nævnets C1 og C2/1921, pk. 207.
 205. Lov nr. 127 af 15. april 1935, §8 samt Bekendtgørelse nr. 371 af 30. december 1935 om regler for Invalidenævnets arbejdsanvisning for krigsinvalid-der.
 206. Invalidenævnet til Undervisningsministeriet den 17. juni 1937 i anledning af en ledig stilling som registrator på Rigsarkivet. Arbejdsplads nr. 4, Invalidenævnets pk. 2138.
 207. Hele den følgende historie bygger på Invalidenævnets sag nr. I-1, fra pak-ke nr. 430. Jeg har ændret visse person- og stednavne.
 208. Arbejderudvalgets betænkning d. 8. april 1919. I Vælgerforeningen for Nordslesvig: Betænkninger og sager vedr. vælgerforeningens udvalg (4/36).
 209. Forhandlinger..., s. 604.
 210. K.K. Steincke, Fremtidens forsørgelsesvæsen. Almindelig del, 1920, side 20-21.
 211. Reichsversicherungsgesetz, 19. juli 1911, fjerde bog, § 1387.
 212. Således betegnet af den socialdemokratiske ordfører Borgbjerg ved for-handlingerne i folketinget den 11. januar 1921. Rigsdagstidende, Folketin-gets forhandlinger 1920/1921, sp. 2850.
 213. Efter regeringens beregninger ville statens udgift dog blive 0,8 mio. kr. mindre, svarede til 13%.
 214. Rigsdagstidende 1920/1921, Folketingets forhandlinger, sp. 2869-2872.
 215. En kortfattet diskussion af spørgsmålet om det var den sønderjyske inva-lideforsikring eller den sociale situation, der var baggrunden for den dan-ske invalideforsikring findes i en note i Søren Kolstrups bog Velfærdssta-tens rødder, SFAH 1996, s. 297. Til forskel fra Søren Kolstrup mener jeg, at der er tale om et både og, selv om SK utvivlsomt har ret i, at vægten lægger på den sociale situation, arbejderoffensiven og reformkravene i almindelighed.
 216. Lov nr. 253 af 6. maj 1921 om invalideforsikring, §5.

217. Lov af 6. maj 1921 om invalideforsikring, §§ 3 og 4.
218. Rigsdagstidende 1920/1921. Folketingets forhandlinger, sp. 2839.
219. Arbejderudvalgets betænkning 8. april 1919. i Vælgerforeningen for Nordslesvig, pk. 4/36. Tallene blev citeret i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg og brugt som beregningsgrundlag ved fuldmægtig P. Frosts udregninger i 1930. Men sandsynligvis var disse tal fra december 1918 hverken korrigeret for, at Tønder Amt blev delt midt over ved genforeningen (at de 1.714 altså reelt skal sættes i forhold til et noget større indbyggertal), eller at marinstationen i Sønderborg blev nedlagt med et fald i indbyggertal på 4.000. Andelen af den sønderjyske befolkning, der nød godt af den tyske invalideforsikring som rentenydere var formentlig et sted mellem 2,5 og 3,5.
220. Reichsversicherungsgesetz af 19. juli 1911, fjerde bog, §§ 1258 og 1259.
221. Reichsversicherungsgesetz, fjerde bog, §§ 1285-1288.
222. Reichsversicherungsgesetz, §§ 1229, 1257, 1288, 1293.
223. Landesversicherungsanstalt Schleswig-Holstein til Haderslev Kreisamt den 15. dec. 1923. I Haderslev Amts Forsikringskontor, pk. 12, læg vedr. afviklingen med Landsforsikringsanstalten i Kiel.
224. Socialministeriets skrivelse til Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjyske Landsdele (orientering om brev til Chr. Kier) den 21. januar 1931. I Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjyske landsdele pk. 16, akter vedr. videreforsikring.
225. Overenskomst om gennemførelse af Versaillestraktatens artikel 312 (led i den dansk-tyske traktat af 10. april 1922), artikel 3. I: Troels Rasmussen, Den dansk-tyske traktat 1922 (bilag).
226. Lov nr. 315 af 28. juni 1920 om invalideforsikring i de sønderjyske landsdele, §2, 3. stk.
227. Haderslev Kredsudvalg til Administrator for de sønderjyske landsdele (som formidler af Indenrigsministeriets forespørgsel) den 25. august 1920. I Ulykkesforsikringsudvalget for Haderslev Amt, pk. 16, Ulykkesforsikringsudvalgets akter vedr. videreforsikring.
228. Indenrigsministeriet/Sigurd Berg til Ulykkesforsikringsudvalget den 1. december 1920. I Ulykkesforsikringsudvalget, pk. 16, læg vedr. videreforsikring.
229. Kredsudvalgets skrivelse til Amtsbladet, Modersmålet, Danskeren, Had.Zeitung, Sønderjyden og Sønderj. Socialdemokrat om optagelse mandag den 6., lørdag den 11. og onsdag den 22. december 1920. Samme dag blev det pålagt alle kommunerådsformænd samt magistraten i Haderslev og borgmesteren i Christiansfeld at modtage anmeldelserne og opføre dem i skema, som var angivet. Skemaet skulle indehede efter årgang (1875 og ældre). Samme sted
230. Indenrigsministeriet fremsender bekendtgørelsen den 29. september, ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev skriver ud til sygekasserne den 3. oktober 1921. Samme sted.
231. Indenrigsministeriets skrivelse den 13. oktober, Ulykkesforsikringsudvalget af 17. oktober samt Indenrigsministeriets grønne lys for dispensation den 13. december 1921.
232. Ulykkesforsikringsudvalget i Haderslev: Alene den 8. december 1921 to

- afslag på ansøgninger. Udvalget havde 16. juni 1921 gjort Indenrigsministeriet opmærksom på, at der siden juni 1920 var mange, der havde opnået ret til en rente. Da de intet havde modtaget det forløbne år, hastede det med at få taget en bestemmelse om videreforsikringsretten (og dermed retten til at modtage en rente efter tysk lovgivning).
233. Brev til Ulykkesforsikringsudvalget den 10. december 1921. Samme sted. Den forsikrede modtog under den tyske ordning ved indbetalingen af bidrag nogle små mærker, som blev klæbet op på et kort. Dette kort var beregnet til benyttelse i en ganske bestemt periode, og derved kunne det altså konstateres, om den forsikrede havde købt tilstrækkelige mærker inden for f.eks. et år.
 234. Lov nr. 253 af 6. maj 1921 om Invalideforsikring, § 4., 6. stk.
 235. Sønderborg Amts Ulykkesforsikringsudvalg til Indenrigsministeriet (samt i afskrift til de øvrige amter) den 23. august 1923. Haderslev Amts forsikringskontor, pk. 16, akter vedr. videreforsikring.
 236. Aabenraa Amts forsikringskontor til Ministeriet for Sundhedsvæsen den 27. marts 1926; Svar fra Tønder Amt til Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjydske landsdele den 11. august 1927; svar fra Sønderborg den 10. august, anvendt som paradigme for Ulykkesforsikringsudvalgets svar til Indenrigsministeriet den 17. august 1927. Ingenrigsministeriets afgørelse (efter samråd med Arbejderforsikringsråd og Direktoratet for Sygekassevæsenet) den 14. januar 1928. Alle i Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjydske Landsdele, pk. 16, akter vedr. videreforsikring.
 237. Notat dateret 27. november 1928. Samme sted.
 238. Socialministeriet til Ulykkesforsikringsudvalget den 7. juni 1929. Samme sted.
 239. Fremgår af udvalgets brev til ministeriet den 20. december 1928. Samme sted.
 240. Notat dateret 30. maj 1930. Notatet blev lagt til grund for udvalgets brev til ministeriet den 17. juli 1930. Samme sted.
 241. Versicherungsgesetz für Angestellte, 20. Dezember 1911, § 1 og 10.
 242. Axel Birkmose (Udvalget til gennemførelse af Versaillestraktatens artikel 312, herefter blot 312-udvalget) til Socialministeriet den 28. november 1925. Invalidenævnets arkiv, pk. 2.943, lægget »Akter vedr. kapitalaffindelser eller indkøbte livrenter i anledning af de rentekrav som bestod i henhold til tysk lov om privatfunktionærforsikring«.
 243. Lov nr. 319 af 28. juni 1920 om pensionsforsikring for privatfunktionærer i de sønderjydske landsdele: Den tyske lov ophører med at have gyldighed i Sønderjylland (§1). Der oprettes en fond på baggrund af reservefondsandelen, hvilket beløb vil være at anvende til fordel for de forsikrede (§2).
 244. Vælgerforeningens Arbejderudvalg, betænkning af 8. april 1919. Nord-slesvigsk Vælgerforening, 4/36.
 245. Handels- og kontormedhjælpernes Centralforbund, Haderslev til Statsministeret (afd. for sønderjydske Anliggender) den 12. og 15. juni 1920. Bilag til forhandlingerne i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, s. 1591
 246. Det midlertidige ministerium til centralforbundets formand den 21. januar 1920. Samme sted, s. 1592-1593.

247. Den dansk-tyske traktat, overenskomst om gennemførelse af Versailles-traktatens artikel 312, artikel 13 og 14. Fra Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922, s. 161-162.
248. »Historisk Redegørelse vedr. privatfunktionærforsikringen i de sønderjyske landsdele«, udarbejdet i Arbejds- og Socialministeriet efter besættelsen. Her fra Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1953.
249. Fra Aabenraa og Tønder amter indkom der efter indkaldelsen af forsikringskort foråret 1923 i alt 234 kort (134 fra Aabenraa og 100 fra Tønder). Skulle det være et udtryk for antallet af privatfunktionærer, ville der være 0,2% i Tønder og 0,4% i Aabenraa, hvilket forekommer at være små tal. Med 0,3% privatfunktionærer i Sønderborg og Haderslev bliver tallene her henholdsvis 122 og 188 eller i alt for de fire amter 544 privatfunktionærer. Det tal er med sikkerhed for lavt, fordi der i 1929 var mindst 593 sønderjyder, der genoptog forsikringen, mens op mod 180 takkede nej. I den mellemliggende periode må man samtidig regne med diverse former for afgang - alder, død og bortrejse - uden tilsvarende tilgang.
250. »Historisk Redegørelse...«, Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1953.
251. Jonathan Smith til Socialministeriet den 27./29. oktober 1925. I Haderslev Amts Forsikringskontor, pk. 15, Ulykkesforsikringsudvalgets akter vedr. renteudbetaling.
252. Aksel Birkmose, Artikel 312-udvalget til Socialministeriet den 28. november 1925. I Invalidenævnet, pk. 2943, vedr. kapitalaffindelser eller indkøbte livrenter i anledning af de rentekrav som bestod i hh. til tysk lov om privatfunktionærforsikring.
253. Socialministeriet til 312-udvalget den 10. marts 1926, samt til amtmændene den 29. april, 312-udvalget til Statsanstalten for Livsforsikring den 1. juni, returskrivelse den 11. juni, Jonathan Smith til Birkmose den 25. juni, og opgørelse fra Artikel 312-udvalget til Socialministeriet den 27. juli 1926. Alle i Invalidenævnet pk. 2943.
254. Feks. til JP, der var rejst til Tyskland for at søge arbejde. Udvalgets brev den 10. marts 1925: »Forhandlingerne med Tyskland formenes tilendebragt i en nær fremtid...h Udvalget ville gerne have besked om, til hvilken adresse pengene skulle sendes. Invalidenævnet, pk. 2943, bilagshæfte D VII.
255. Gesandtskabet til Udenrigsministeriet den 5. januar 1928, samt liste over omkring 12 påmindelser siden 1924, bilagt brev af 25. april 1928. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89 (pakke III: 1925-1934).
256. »Historisk redegørelse...«, Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1953.
257. Bolt-Jørgensen, Det Danske Gesandtskab i Berlin til Udenrigsministeriet den 22. november 1928. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89
258. Interessentudvalget til Socialministeriet den 31. januar 1931. I Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjyske Landsdele, pk. 16, akter vedr. videreforsikring.
259. P. Frosts notat dateret 30. maj 1930. I Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjyske Landsdele, pk. 16, akter vedrørende videreforsikring.
260. »Aufzeichnung« dateret i Berlin den 10. november 1928. Bilag til et udate-ret, internt brev gesandtskabet/Udenrigsministeriet. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89.

261. Invalidenævnet, pk. 3569. Privatfunktionærforsikringen, afregninger med rigsforsikringsanstalten i Berlin 1930-1945.
262. Første kvartal 1930 betalte 72 personer med AMT-etternavne, i 1930 som helhed: 84. Forskellen på 12 er ca. 17%. $593 + 17\% = 692$.
263. Antallet af personer, som i 1930 havde et efternavn der begyndte med A, M, eller T var 84, i 1940 indbetalte 47 personer med de samme forbogstaver. Det skal nævnes, at man godt kunne springe over et helt år, hvis man i øvrigt indhentede det forsømte det efterfølgende. $84 - 52 = 32 = 38\%$ af 84. Et fald på 38 % i forhold til ca. 700 (jfr. foregående note) svarer til 267, hvorefter der er 438 bidragydere tilbage.
264. Interessentudvalget til Rigsarbejdsministeren den 23. januar 1932. Ausschuss f.d. Wahrung d. Interessen derjenigen Nordschleswiger, die vor 1920 bei Deutschen Anstalten versichert waren. Det tyske mindretals arkiv pk. 1277 (små provenienser, samlepakke II).
265. Fremgår f.eks. af kontorchef i Udenrigsministeriet, Rud. Bertouch-Lehns brev til Socialministeriet den 22. juni 1934. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89.
266. F.eks. Socialministeriet (Steincke/Bardenfleth) til Udenrigsministeriet den 13. marts 1935. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89.
267. Interessentudvalget af 1923 til Udenrigsministeriet den 8. november 1936 og 7. januar 1937. Udenrigsministeriets korrespondance med Socialministeriet i januar-april 1937. Udenrigsministeriets svar til udvalget på den baggrund den 12. april 1937. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89.
268. Udvalget til Udenrigsministeriet den 24. april 1937. Samme sted.
269. Det Tyske Gesandtskab til Udenrigsministeriet den 28. februar 1938 (med forvarsel den 25. januar 1938). Samme sted.
270. Udateret notat, men formentlig slutningen af marts/begyndelsen af april 1938. UM, j.nr. 7B.89.
271. Socialministeriet til Udenrigsministeriet (dir. O.C.Mohr) den 17. november 1938.
272. Danmarks sociale Lovgivning 1891-1941 (udgivet af Socialt Tidsskrift), s. 243-245.
273. Sekretær P. Frosts notat om udgifterne ved en eventuel videreforsikring (og udbetaling af renter til personer, der var blevet renteberettigede efter 15. juni 1920) den 20. juni 1930. Samt udvalgets brev til Socialministeriet den 17. juli 1930. Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjydske Landdele, pk. 16, vedr. videreforsikring.
274. Socialministeriets skrivelse til Interessentudvalget af 1923 den 21. januar 1931. Samme sted.
275. Interessentudvalget af 1923 til Socialministeriet den 31. januar 1931. Samme sted.
276. Interessentudvalget af 1923 til Socialministeriet den 4. marts 1931. Samme sted.
277. Landesversicherungsrat a.D., Dr. rer.pol H.C. Hansen, Kiel. Udredning om sagen dat. 25. februar 1931. Samme sted.
278. Interessentudvalget af 1923 til Socialministeriet den 25. marts 1931, samme sted.
279. Både brevet til Herr Reichsarbeitsminister den 6. august 1931, som iøvrigt

- ikke indeholdt nye argumenter, omend visse fordrejninger af danske svar, og udvalgets skrivelse den 16. oktober 1931 findes i Ulykkesforsikringsudvalgets pakke 16. I brev den 29. maj 1937 til Landesversicherungsanstalt Schleswig-Holstein fremstiller udvalget sagen sådan, at det blev henvendelsen til den tyske rigsarbejdsminister, der blev den direkte anledning til, at der blev optaget (omend resultatløse) forhandlinger i Berlin 1932. Ausschuss f.d. Wahrung d. Interessen derjenigen Nordschleswiger, die vor 1920 bei Deutschen Anstalten versichert waren. Det tyske mindretals arkiv pk. 1277 (små provenienser, samlepakke II).
280. Socialminister Steincke til udvalget den 14. november 1931. Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjydske Landsdele, pk. 16, vedr. videreforsikring.
 281. Ulykkesforsikringsudvalgets skrivelse til Socialministeriet den 30. juli 1930. Samme sted.
 282. Direktoratet for Ulykkesforsikringen/Axel Birkmose til Socialministeriet den 21. februar 1934, vedlagt som afskrift i Socialministeriets brev til Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjydske Landsdele 18. juni 1934. Samme sted.
 283. Stiftamtmand Lundbye til grev Reventlow i Socialministeriet den 2. juli 1934. Samme sted.
 284. Interessentudvalget til rigsarbejdsministeren den 24. januar og 24. august 1934. Nyt forsøg gennem Landesversicherungsanstalt Schleswig-Holstein den 29. maj 1937. Negativt svar herfra 10. juli 1937. Ausschuss f.d. Wahrung d. Interessen derjenigen Nordschleswiger, die vor 1920 bei Deutschen Anstalten versichert waren. Det tyske mindretals arkiv pk. 1277 (små provenienser, samlepakke II).
 285. Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Amtsorganisationen i Sønderborg, forhandlingsprotokol 1924-1941, den 26. december 1926.
 286. Antallet af medlemmer fremgår af brevet fra medlem af den tyske rigsdag for det nationalsocialistiske parti, friherre von Freytagh-Loringhoven til formanden for forurettede krigsinvalidere den 23. maj 1932. Det tyske mindretals arkiv, pk. 1236, Verein der verunrechteten nordschleswigen Kriegsinvaliden, korrespondance.
 287. Dagens Nyheder, 3. juli 1931. Her fra Sønderjydsk Fond, romertalssagerne X/26-41, pk. 148.
 288. I et brev til Socialministeriet den 3. juli 1931 citerede foreningens sekretær en artikel i Sønderjydsk Dagblad fra den 28. maj 1931, hvor myndighederne blev afkrævet et dementi eller en indrømmelse. Artiklens forfatter havde dog tydeligvis været deltager i foreningens generalforsamling i Tinglev kort tid forinden. Det tyske mindretals arkiv, pk. 1236, Verein der verunrechteten nordschleswigen Kriegsinvaliden, korrespondance.
 289. Foreningen af forurettede krigsinvalidere til friherre von Freytagh-Loringhoven, medlem af rigsdagen og »Professor der Rechte«, den 29. februar 1932. Samme sted.
 290. Listen findes hæftet sammen med brevet til Socialministeriet den 3. juli 1931 (jf. tidl. note); men da der refereres til en avisartikel i Socialdemokraten den 18. juli 1931, må den være fra et senere tidspunkt.

291. Freiherr von Freytagh-Loringhoven til foreningen den 20. februar 1932. Det tyske mindretals arkiv pk. 1.236, Verein der verunrechteten nord-schleswigen Kriegsinvaliden, korrespondance.
292. Reichstag-abgeordneter for den kommunistiske rigsdagsgruppes vegne den 24. februar 1932. Samme sted.
293. Afskrift af brev fra E. Rossmann til Max Richter den 1. marts 1932. Samme sted. Her og i de følgende citater skyldes oversættelsen nærværende afhandlings forfatter.
294. Foreningens formand til Freytagh-Loringhoven den 30. marts 1932. Samme sted.
295. Friherre von Freytagh-Loringhoven til foreningens formand den 8. april 1932. Samme sted.
296. Fremgår af afskrift af brev fra Auswärtiges Amt til Hans Oberlindober, München, nationalsocialistisk medlem af Rigsdagen, den 30. april 1932.
297. Freytagh-Loringhoven til foreningen den 8. april og 23. maj 1932.
298. Pastor Schmidts referat til foreningens formand den 12. august 1932.
299. Refereret af Freytagh-Loringhoven i hans brev til foreningen den 23. maj 1932.
300. Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920, 1955, s. 103-105 og 113.
301. J. Schmidt til formanden for de forurettede den 12. august 1932. Det tyske mindretals arkiv pk. 1.236, Verein der verunrechteten nord-schleswigen Kriegsinvaliden, korrespondance.
302. Advokat Georg Vogelgesang til foreningen af forurettede krigsinvalider den 3. maj 1933. Samme sted.
303. Advokat Georg Vogelgesang til den danske og den tyske udenrigsminister den 3. juni 1933. Samme sted.
304. Højesteretstidende 1935, sag nr. 142/1935. Landsrettens præmisser.
305. Statsadvokatens anklageskrift af 30. januar 1935, sammes ankemeddelelse den 26. juni 1935 (efter Vestre Landsrets dom den 6. maj 1935), og højesteretssagfører Gustav Graaes brev til foreningens sekretær den 4. oktober 1935.
306. Foreningens sekretær til Wilh. Deichgräber den 4. december 1935 og D. Larsen til sekretæren den 10. december 1935. Samme sted.
307. D. Larsen orienterer W. Deichgräber om mødet den 28. januar 1939. Slesvigske Parti, valget 1939. Det tyske mindretals arkiv, pk. 44.
308. P. Larsen til assessor R. Stehr den 6. februar 1939, samt P. Larsen til Fr. Lessow s.d. Det tyske mindretals arkiv, pk. 44. Oversættelsen skyldes mig (aøs).
309. Hjemstavns Røst - Slesvigernes Kampfront for Frihed, Arbejde og Ret, nr. 3, 30. marts 1939.
310. Merkblatt für die Folketingswahl. Det tyske mindretals arkiv, pk. 44.
311. Sammel-Listen v. 1930. Ausschuss f.d. Wahrung d. Interessen derjenigen Nord-schleswiger, die vor 1920 bei Deutschen Anstalten versichert waren. Det tyske mindretals arkiv pk. 1277 (små provenienser, samlepakke II)
312. Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen 1920, 1955, s.95, 105 og 113.
313. Ulykkesforsikringsudvalget til Socialministeriet den 15. juli 1940. I Invali-

- denævnets arkiv, pk. 3.569, Privatfunktionærforsikringen. Afregninger med rigsforsikringsanstalten i Berlin 1930-1945.
314. Et indestående på en konto ved Flensburger Kreissparkasse for regnskabsåret 1939-1940 blev fastlåst af en ny bestemmelse i forbindelse med besættelsen, hvorefter renteudbetalingerne skulle betales direkte af de indkomne bidrag til forsikringen. Indestændet blev frigivet i løbet af 1941. Reichsversicherungsanstalt til Ulykkesforsikringsudvalget den 19. april og 15. juni 1940, Ulykkesforsikringsudvalgets svar den 22. juni 1940. Samt Invalidenævnets skrivelse til Arbejds- og Socialministeriet den 10. september 1941. Samme sted.
 315. Fremgår f.eks. af Invalidenævnets skrivelse til Danmarks Nationalbank, Clearingkontoret den 10. marts 1945. Invalidenævnet rykkede for penge, men de var dog blev afregnet til nævnet et par dage før. Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1945.
 316. Jf. uddrag af referat fra forhandlingerne den 24. februar 1942. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89.
 317. Arbejds- og Socialminister Johs. Kjærboel den 3. april 1942 til Udenrigsministeriet, hvor modtageren har understreget de to sætninger og med udråbstegn etc. givet udtryk for sin forbavelse over den manglende sammenhæng i den tyske argumentation. Udenrigsministeriet j.nr. 7B.89.
 318. V. Steensen-Leth, gesandtskabet i Berlin til afdelingschef i Udenrigsministeriet, F. Hvass den 15. juli 1942. Svar fra UM d. 22. juli 1942. Samt gesandtskabets brev den 7. januar 1943. Alle i UM's j.nr. 7B.89.
 319. Invalidenævnets redegørelse til Arbejds- og Socialministeriet den 26. juli 1945. Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1945.
 320. Invalidenævnets skrivelse til Socialministeriet den 30. maj 1945. Heri blev det månedlige beløb angivet til 26.000 kr., men den angivelse tog dog i nogen grad højde for, at beløbet var stigende. I april og maj 1945 var beløbet kun lige sneget sig op over 24.000. Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1945.
 321. Fra de sønderjyske postkontorer udbetaltes efteråret 1944:
September: 23.506,75 kr. til 308 rentemodtagere (76,32 kr. i gennemsnit)
Oktober: 23.850,55 kr. til 310 rentemodtagere (76,94 kr. i gennemsnit)
November: 23.808,55 kr. til 310 rentemodtagere (76,80 kr. i gennemsnit)
December 28.863,60 kr. til 311 rentemodtagere (76,73 kr. i gennemsnit)
I løbet af det første halvår 1945 nåede antallet af rentemodtagere op på 316. Det gennemsnitlige månedlige beløb var da på 76,23 kr. Kilde: Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1944 og A.123/1945.
 322. Direktoratet for Ulykkesforsikringen, Birkmose/Aksel Pedersen til Arbejds- og Socialministeriet den 28. juni 1945. Invalidenævnet, pk. 273, A.123/1945.
 323. Jf. f.eks. Kontorchef Svend E. Wisse til Arbejds- og Socialministeriet den 16. oktober 1946. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 324. Arbejds- og Socialministeriet til Udenrigsministeriet den 10. oktober 1945. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89, pakke IV.A.
 325. Referat af telefonsamtale den 9. januar 1946 på notat af 27. december 1945. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 326. Om Viggo Hansen: Krigs-Invaliden den 1. august 1951, i anledning af

- Hansens 60-års fødselsdag den 25. august. Samt Hof&Stat u. Invalide-nævnet.
327. Udvalgets 'første' sammensætning fremgår af Invalidenævnets skrivelse til Arbejds- og Socialministeriet den 26. juli 1945. Den endelige sammensætning af en avisartikel fra Jydske Tidende den 13. september 1945. Begge dele i Invalidenævnets sag nr. A.123/1945.
 328. Notat dateret 24. august 1945 efter, at B. Dons Møller havde talt med Viggo Hansen. Udenrigsministeriets j.nr. 7B.89 (pk. IVA)
 329. Brevet fra Hans Nielsen til Viggo Hansen (dateret 22. august 1945) og fra amtsskolekonsulent N. Svendsen (dateret 9. august 1945) findes i Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 330. Viggo Hansens brev til Arbejds- og Socialministeriet den 13. august 1945, Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945. I Invalidenævnets arkiv (j.nr. A.123/1945) findes en række avisudklip vedrørende Hansens rejser: 3. september, 14. oktober og 2. december 1945.
 331. Notat/J-C, dateret 11. november 1945, Socialministeriets 1. kontor j.nr. 52-16-1945.
 332. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945, notat dateret 27. december 1945 (bl.a. med referat af Hansens udtalelser i Hejmdal).
 333. Viggo Hansen til fuldmægtig Kock i Socialministeriet, Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 334. Svend-Erik Wisse til fuldmægtig Horsten den 16. oktober 1946, bilagt et avisudklip fra Sønderjyden den 14. oktober 1946. I Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 335. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945, notat dateret 27. december 1945.
 336. Kontorchef Juhl-Christensens notat vedrørende mødet med Viggo Hansen den 19. januar 1946, Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 337. Notat/Hst dateret 7. februar 1946 med senere kommentarer (J-C 9. februar og TJ 26. februar 1946). Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 338. Arbejds- og Socialministeriet videresender beskeden fra Udenrigsministeriet den 30. november 1946 til Viggo Hansen. Kopi i Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 339. Notat af 7. februar 1946 (tidl. cit.) samt Arbejds- og Socialministeriets brev til Udenrigsministeriet den 19. marts 1946. Samme sted.
 340. Viggo Hansens indberetning den 27. december 1946, Invalidenævnets A.123/1945.
 341. Referat af møde den 23. maj 1947 mellem Arbejds- og Socialministeriet, sønderjyske rigsdagsmænd og Viggo Hansen. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 342. Referat af møde i Invalidenævnet den 27. maj 1947 v. J-C. I Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
 343. Invalidenævnet fremsendte udkast til brev til ministeriet den 24. juli 1947 (Socialministeriets 1. kontor j.nr. 52-16-1945); Invalidenævnets brev til Reichsversicherungsanstalt für Angestellte den 3. juli 1950 (at nævnet på Viggo Hansens foranledning havde modtaget bidrag til videreførelse af forsikringen siden 1947). Invalidenævnets A.123/1950.
 344. Jf. sekretær Frosts udtalelse til Siggaard Jensen i Socialministeriet. Notat,

- dateret 22. november 1951. I Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
345. Direktoratet for Vareforsyning/J. Samsøe til fuldmægtig Siggaard Jensen, Arbejds- og Socialministeriet den 27. oktober og 3. november 1951 (med bilag). I Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
346. Arbejds- og Socialministeriet/Juhl-Christensen til legationsråd Dons Møller, Udenrigsministeriet den 29. november 1951. Samme sted.
347. P. Frosts notat, dateret 20. november 1951. Invalidenævnets A.123/1951.
348. fremgår af kontorchef Svend-Erik Wisses brev til Kontorchef Juhl-Christensen den 30. november 1951. Invalidenævnets A.123/1951.
349. Juhl-Christensen til Dons Møller den 29. november 1951 (tidl. cit.)
350. Invalidenævnet til 194 forsikrede den 9. december 1951. Nævnets A.123/1951.
351. Satserne fremgår af »Merkblatt zur Entrichtung freiwilliger Beiträge durch Versicherte im Ausland«, fremsendt til Viggo Hansen fra Reichsversicherungsanstalt für Angestellte den 18. november 1949. Findes i Invalidenævnets j.nr. A.123/1949.
352. Bund Deutscher Nordschleswiger/Stehr til Socialministeriet den 13. december 1951 - med afskrift samme dag til Invalidenævnet med oplysning om, at andragendet »er foranlediget ved forskellige forespørgsler.« Nævnets A.123/1951.
353. Fuldmægtig P. Siggaard Jensen, Socialministeriet, til kontorchef Wisse, Invalidenævnet den 19. december 1951. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
354. P. Siggaard Jensen, Arbejds- og Socialministeriet til kontorchef Wisse den 20. december 1951. Nævnets A.123/1951.
355. Invalidenævnet til 190 forsikrede den 21. december 1951, Nævnets A.123/1951.
356. Nis Eschelsen til Invalidenævnet/Socialministeriet den 22. april, 6. maj, 15. juni, 17. juni, 8. juli, 10. juli 1952. Nævnets A.123/1952.
357. Svend-Erik Wisse til Arbejds- og Socialministeriet den 11. juli 1952. Nævnets A.123/1952.
358. Arbejds- og Socialministeriet til Invalidenævnet den 14. juli 1952. Nævnets A.123/1952.
359. Referat af mødet i Invalidenævnet mellem kontorchef Juhl-Christensen og sekretær P. Frost den 27. maj 1947. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
360. Breve dateret hhv. 31. juli og 22. august 1946, fremsendt til Social- og Arbejdsministeriet, der videresendte dem til besvarelse af Invalidenævnet med henvisning til Udenrigsministeriets lidet løfterige underretning i juli. Invalidenævnet, A.123/1946.
361. Der von der Britischen Militärregierung eingesetzte Custodian für das Vermögen der Reichsversicherungs-Anstalt für Angestellte til Viggo Hansen den 8. februar 1949 (som svar på dennes af 25. januar 1949), bilag til Hansens brev til sekretær Frost i Invalidenævnet den 28. februar 1949. Invalidenævnets svar den 15. marts 1949. I Invalidenævnets A.123/1949.
362. Arbejds- og Socialministeriet til Viggo Hansen den 10. august 1949. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
363. Kontorchef O. Juhl-Christensen til Invalidenævnets formand, J. Pinholt

- den 23. marts 1949. Invalidenævnets A.123/1949.
364. Afskrift af Viggo Hansens brev til de renteberettigede den 22. juni 1949 findes i Socialministeriets sag nr. 52-16-45.
365. Socialministeriets skrivelse til Viggo Hansen den 19. februar 1952 (Socialministeriets j.nr. 52-16-45). Samt Viggo Hansens den 4. januar med henvisning til et stort møde, hvor de forsikrede peger på Hansen med ønsket om repræsentation ved forhandlingerne. Afslag fra ministeriet den 15. januar 1952.
366. Feks. Viggo Hansens skrivelser den 24. marts og 7. april 1952, Juhl-Christensens den 27. marts 1952. Socialministeriets 1. kontor, j.nr. 52-16-1945.
367. Kontorchef Juhl-Christensen til Viggo Hansen den 5. marts 1952. Samme sted.
368. Viggo Hansen til Juhl-Christensen 11. marts 1952. Samme sted.
369. Viggo Hansen til medlem af Folketinget, forhenværende kirkeminister Frede Nielsen den 3. december 1951. Samme sted.
370. Invalidenævnet til Ingeborg Refslund Thomsen den 10. december 1953. Nævnets A.123/1953.
371. Fanny Hartmann, Socialministeriet, til kontorchef Wisse den 20. februar 1954. Svar fra Invalidenævnet den 22. februar 1954. Nævnets A.123/1954
372. Nis Eschelsens brev af 8. juli 1954 til Socialministeriet findes i Invalidenævnets A.123/1954.
373. Meddelelse fra BVA til Invalidenævnet den 12. november 1954, Nævnets A.123/1954.
374. Socialministeriet til Invalidenævnet den 21. september 1954. Nævnets A.123/1954.
375. Invalidenævnets skrivelse til Ingeborg Refslund-Thomsen den 10. december 1953. Op.cit.
376. Hansen blev dog sat i en form for venteposition, således at Socialministeriets embedsmænd kunne tilkalde ham, hvis de ønskede at trække på hans specialviden.
377. Brev fra nævnet til Viggo Hansen den 1. august 1949, påtegning af revisoren Ricard den 22. oktober 1949. Svend E. Wisse til Hansen den 23. november 1949 med Hansens udaterede påtegning. 31. januar 1950 skriver Invalidenævnet så til Socialministeriet: Om beløbet kan anvises af nævnet. Invalidenævnets A.123/1949 og A.123/1950.
378. Udateret notat, men antagelig februar 1950 (jf. foregående note) i Socialministeriets 1. kontors journalsag nr. 52-16-1945.

Konklusion

Det følelsesladede billede af den tabte datter dybt begrædt, der vender frelst tilbage, og det komplicerede storpolitiske spil i forbindelse med Genforeningen er begge dele af de store begivenheder i og omkring 1920. I denne bog har fokus imidlertid været rettet mod den administrative side af Genforeningen. At der kunne være såvel følelser som politik involveret heri, vil være fremgået af de foregående bidrag. Overvejer man et øjeblik, hvor indviklet det var på alle niveauer at skulle integrere De sønderjyske Landsdele i Danmark efter mere end 50 år under den preussiske ørns vinger – tilmed en landsdel, der i flere århundreder forud for dette havde udviklet sin særlige slesvigske egenart – må man undres over, hvor gnidningsfrit processen gik målt med historiens store målestok. En væsentlig forklaring herpå var den omhyggelige forberedelse, som var foregået i Vælgerforeningen for Nordslesvig og i den danske regering og centraladministration i den korte periode fra våbenstilstandens indgåelse i november 1918 frem til indlemmelsen i Danmark i sommeren 1920. Vælgerforeningen engagerede sig især i de spørgsmål, der involverede national- og mindretalspolitiske spørgsmål, først og fremmest på skole- og kirkeområdet. Hovedparten af den juridiske og administrative forberedelse foregik derimod i København.

I dette forberedende arbejde var der fire overordnede hensyn, som gjorde sig gældende. Det første var *det nationale* eller, om man vil, det ideologiske hensyn. Den preussiske forvaltning havde siden 1867 fungeret som fremmedherredømmets udførende organ og var navnlig fra 1880'erne fortyskningspolitikens forlængede arm. Derfor gjaldt det i 1920 om at eliminere enhver rest, så det nye danske styre kunne manifestere sig totalt i overensstemmelse med ønsket om endelig at kunne etablere den danske nationale enhedsstat. Det betød, at indførelsen af symboler på det nye danske styre som de røde postkasser og de rød-hvide skilte med danske stednavne på jernbanestationerne skulle prioriteres højt, men først og fremmest, at en harmonisering med de

administrative forhold nord for Kongeåen blev uomgængelig. Såvel blandt politikere og embedsmænd i Kongeriget som hos de ledende dansksindede sønderjyder var der enighed om at tillægge dette hensyn afgørende vægt. I sin fulde konsekvens betød det, at der i forbindelse med indlemmelsen af Sønderjylland i Danmark højst kunne accepteres kortvarige overgangsløsninger for at undgå administrativt kaos.

Et andet og nok så tungtvejende hensyn blev imidlertid *det praktiske*. Ikke kun i den forstand, at midlertidige overgangsordninger måtte accepteres, men at der også var elementer i den preussiske forvaltning, som med fordel kunne videreføres efter Genforeningen, simpelthen fordi de var de tilsvarende danske ordninger overlegne. Efter denne tankegang var særordninger ikke kun et nødvendigt onde, men på de relevante områder værd at tilstræbe. Tilsvarende kunne det blive fordelagtigt at beholde flere embedsmænd fra den preussiske tid for at sikre tilstrækkeligt med kompetent personale i kirke, skole og administration. De meget vidtgående udskiftninger efter 1850 og 1864 opfordrede ikke til gentagelser.

Et tredje hensyn gik et skridt videre. Det var det *administrationspolitiske* hensyn: At de sønderjyske særordninger af denne sidstnævnte art burde danne model for administrative reformer i det øvrige Danmark, eventuelt efter en periode, hvor de blev afprøvet i Sønderjylland. Landsdelen skulle i sådanne tilfælde fungere som en administrativ forsøgsmark. Det var med andre ord tanken i den genforenede landsdel at introducere ordninger, som allerede forud havde været omdiskuteret i den politisk-administrative debat, men endnu ikke gennemført, måske fordi dette ville bryde med stærke særinteresser.

Et fjerde hensyn havde et endnu stærkere politisk udgangspunkt. Det var det *mindretalspolitiske* hensyn. Danske politikere nord og syd for Kongeåen var præget af to omgange dårlige erfaringer med en mindretalspolitik beroende på statsmagts undertrykkelse af alternative nationale bevægelser: De danske sprogreskripter i Mellemslesvig i tiden mellem de to slesvigske krige og den preussiske mindretalspolitik fra 1864 til 1918. Disse erfaringer talte for en ny mindretalspolitik båret af tolerance. Til lige var der med udgangspunkt i religiøse synspunkter i den anden halvdel af det 19. århundrede i Danmark udviklet en særlig grundtvigsk frihedstradition i kirke og skole, som trak i

samme retning. Dertil kom, at en ny og mere liberal mindretalspolitik stod på verdens dagsorden som følge af Wilsons 14 punkter og planerne om et Folkeforbund. Dette kunne en lille stat ikke sidde overhørig. Den danske mindretalspolitik rummede imidlertid også en forestilling om en »opsugning« af det tyske mindretal i løbet af nogle generationer, som forudsatte en rolig udvikling ved etableringen af liberale mindretalsordninger – men også en »indkapsling« af uropotentialer i mindretallet. I forlængelse heraf kunne loyale, moderat tysksindede embedsmænd fungere videre på nogle områder – men ikke på andre.

Det er værd at understrege, at disse fire hensyn *ikke* var repræsenteret ved hver deres interessegruppe. Det drejede sig om et sæt af grundlæggende overvejelser, hvor de enkelte hensyn gjorde sig gældende med forskellig vægt fra område til område i etableringen af den nye offentlige forvaltning i Sønderjylland.

Det nationale harmoniseringshensyn gjorde sig temmelig entydigt gældende i de to grene af forvaltningen, som udpræget manifesterede den nye danske suverænitæt over De sønderjyske Landsdele, *amtsadministrationen* og *politiet*. Legitimeringen af kongedømmets øverste udøvende magt og varetagelsen af det indre voldsmonopol udgjorde kernen i statsmagtens funktion. Og her var der ingen – eller så godt som ingen – slinger i valsen. Amtssinddelingen foregik tildels med nationalpolitiske bagtænk, ligesom der blev tænkt på amtmandens dengang betydelige pondus i det offentlige liv. Amtmandsposterne kom således tidligt på plads og tilfaldt to kongerigske embedsmænd og to sønderjyder, hvis nationale danske sindelag var utvivlsomt. At de ikke var jurister kunne så accepteres. Ordningen med »støttepædagoger« i form af amtsassessorer var fra begyndelsen tænkt som en kortvarig overgangsordning, og det blev der ikke ændret ved. Den eneste afvigelse fra den danske norm, som vakte diskussion, var de forholdsvis små sønderjyske amter, men det var en kvantitativ mere end en kvalitativ forskel, som var begrundet i ønsket om en stærk og nærværende amtsadministration.

Ved ordningen af det sønderjyske politi var hensynet til statsmagtens styrke ligeledes dominerende. En videreførelse af det eksisterende kommunale ordenspoliti var helt i tråd med de kongerigske forhold, men alligevel indførtes et statsligt ordens- og kriminalpoliti, fordi man ville undgå, at et tysk domineret bysty-

re f.eks. i Tønder og Højer fik magt over politiet. Svarende hertil blev der til politiledelsen – politiadjudanten og politimestrene – udelukkende udnævnt rigsdanskere. Det menige politikorps var forlods forberedt med dansksindede betjente i Den internationale Kommissions gendarmkorps, og politiet var på plads allerede i maj 1920. I første omgang gav det tyske mindretal ikke anledning til en ekstraordinær polititilstedeværelse i landsdelen, men i 1933 vendte billedet med Hitlers magtovertagelse i Tyskland og slesvig-holstenske nazisters storm mod 1920-grænsen med den hurtige nazificering af mindretallet. Staten reagerede i 1934 med at (gen)oprette politiadjutantembedet for at sikre en effektiv politiledelse under de nye forhold.

Ordningen af kirke- og skoleforholdene er ikke behandlet i denne bog, men hører ikke desto mindre med i billedet af den nye danske administration. Den allerede foreliggende forskning tillader flere konklusioner herom, og yderligere vil fremkomme med Erik Nørres efterfølgende bog om det statslige skoletilsyn. Overordnet kan det fastslås, at hvad amter og politi var for hævdelsen af den nationale suverænitet, var navnlig undervisningssektoren, men også kirken, for dannelsen af den nationale identitet. Derfor blev det nationale hensyn også sat stærkt igennem på dette område, navnlig m.h.t. sproget og lærerkræfterne og skoletilsynet. Det mindretalspolitiske hensyn vejede dog også tungt til. På skoleområdet blev der oprettet kommuneskoler i byerne og kommuneskoleafdelinger på landet, hvor undervisningen vel foregik på tysk, men hvor dens indhold samtidig tjente til integration af mindretallet i det danske samfund. I kirken blev der tilsvarende oprettet embeder som tyske andenpræster i byerne, mens muligheden for at benytte tysksprogede præster på landet blev søgt sikret på forskellig vis. Disse ordninger forhindrede imidlertid hverken oprettelse af tyske privatskoler eller frimenigheder.

På de mere teknisk betonedede områder af den offentlige sektor vejede de praktiske hensyn gennemgående tungere til, om end også her med forskellig vægt. I »uniformerede« etater som toldvæsen, DSB, telefon- og telegraf samt postvæsen var en fuldstændig harmonisering med de øvrige danske tilstande alene af indlysende praktiske grunde nødvendig. Det fælles nationale marked og de landsdækkende kommunikationsnet var imidlertid også centrale elementer fra det 19. århundredes nationalstats-

opbygning – som i genforeningstiden fik tillagt symbolværdi. Særordningerne på disse områder blev derfor beskedne. At telefonvæsnet blev statsligt i Sønderjylland og ikke lagt i hænderne på koncessionerede selskaber som i størstedelen af det øvrige land, styrkede snarere denne overordnede sammenhæng. Og at småbanerne fik lov til at fortsætte i amtsligt regi, hvor det nord for Kongeåen var private selskaber, som stod for den sekundære jernbanedrift, fik kun kortvarig betydning.

På de mere »civile« tekniske områder var der straks mere rum for særordninger. Inden for tre forvaltningsdele, der alle havde *registrering* af mennesker eller jord og anden ejendom som hovedopgave, blev de preussiske forvaltninger videreført i kortere eller længere tid, naturligvis med fordanskning i forretningsprog og ledelse. Det skete i erkendelse af, at de preussiske metoder var mere i takt med den moderne udvikling end de tilsvarende danske. Det gjaldt således for *tinglysningen*, hvor det centraleuropæiske grundbogssystem i forvejen var tænkt indført i Danmark. Derfor beholdt sønderjyderne deres preussiske *grundbogsføring* indtil 1926, hvor principperne herfra blev indført i hele landet med den nye tinglysningslov. Betydeligt længere varede afviklingen på matrikelvæsnets område. Også her var den preussiske matrikulering fra 1870'erne den danske hartkornsmatrikel overlegen, og det samme gjaldt korttegnings- og måleteknikker. De preussiske katasterkontorer fortsatte som statslige amtslandinspektørkontorer næsten helt frem til årtusindskiftet, hvor den nye digitale teknologi og privatiseringspolitikken betød deres nedlæggelse til fordel for private landinspektører – dog varetages vedligeholdelsen af matriklen stadig af en særlig sønderjysk enhed af Kort- og Matrikelstyrelsen i Aabenraa.

På ét område fungerer den sønderjyske særordning stort set ubeskåret videre, og det er med hensyn til *den civile personregistrering*, der ligeledes har sit udspring i 1870'erne. Kun med hensyn til reglerne for indgåelse og registrering af ægteskab blev den sønderjyske ordning afløst af den fælles danske lovgivning. Den civile registrering af fødsler og dødsfald vil efter alt at dømme overleve indførelsen af den elektroniske kirkebog, fordi mange erkender, at den bedre svarer til det moderne, sekulariserede samfund og de mange nye trossamfund end personregistreringen i folkekirkeligt regi. Når ordningen som ellers tilsigtet ikke blev udbredt til resten af landet – og altså heller ikke har umid-

delbar udsigt til at blive det – må det formentlig tilskrives stærke institutionelle særinteresser.

Også på det kommunale område gjorde særinteresser sig stærkt gældende. Mens der blev tilstræbt en harmonisering med danske forhold for sogne- og købstadskommunernes vedkommende, fik de sønderjyske *flækker* lov til at fortsætte som en særlig kommuneform frem til 1970. Dermed videreførtes en tradition, som beroende på individuelle flækkeprivilegier rakte flere århundreder tilbage i den slesvigske forvaltning før 1864, og som var blevet kodificeret af preusserne i den slesvig-holstenske byordning fra 1869. Flækkernes ønske om at beholde denne status, der hævede dem op over de omgivende landområder, blev imødekommet, først og fremmest fordi det ikke generede nogen. Tilsvarende fik flækkerne lov til at lade det bero på forhandlinger med amtsrådene, om de som i den preussiske tid ville forblive i fællesskab med amtsrådene eller skille sig ud. Resultatet blev derfor det besynderlige, at Christiansfeld og Nordborg forblev i fællesskabet, mens Augustenborg, Løgumkloster og Højer udskiltes. Når det gjaldt købstædernes forhold til amtsrådene, var der derimod ingen vaklen. Skønt der var brede kredse, som ønskede de sønderjyske købstæders forbliven i amterne, tilskyndede den danske købstadsforening sine nye sønderjyske medlemmer til, at der skete en udskillelse. Man ville ikke herfra risikere, at der blev skabt præcedens for at rokke ved de danske købstæders selvstændige status direkte under Indenrigsministeriet, heller ikke selvom denne videreførsel af det 19. århundredes danske land-by modsætninger var overhalet af den moderne udvikling. Først i 1970 ændredes dette forhold – samtidig med at de nye primærkommuner i vid udstrækning kom til at ligne de sønderjyske flækkekommuner.

En slagmark for særinteresser blev endelig *de sociale forsikringsordninger og krigsinvalidområdet*. Der var af gode grunde ingen mulighed for harmonisering af krigsinvalidforsorgen efter danske forhold. Dette område blev derfor en stor særordning, som rakte langt frem i tiden, fordi det var unge mennesker, som var blevet invalideret under den første verdenskrig. Det blev tillige en gruppe, som i kraft af sin størrelse, sit sammenhold og vel også en god portion sønderjysk stædighed forstod at varetage sine interesser ganske markant og dermed medvirke til udformningen af særordningen. Mere uoverskueligt tegnede forholdene

sig på forsikringsområdet. Man fristes til at fastslå, at det nok så meget blev tale om sære ordninger som om særordninger. Det overordnede mål var her en harmonisering til den frembrydende danske velfærdsstat med offentlige ordninger frem for socialforsikringer – et tegn på, at det offentlige velfærds politik var på vej til at indgå i videreudviklingen af den moderne stat. Heroverfor stod imidlertid de sønderjyske forsikringstagers indstilling, at de havde sparet op til forsikringerne og ville have gavn af denne opsparing. For dem stod forsikringerne som selverhvervede rettigheder. Der var således eksempler på fortsat indbetaling til de tyske forsikringer helt frem til den bitre ende i 1940'erne. Der var imidlertid en mængde komplicerende faktorer i dette tosidede spil: De inkompatible love i Danmark og Tyskland, tysk uvilje og bureaukrati, den tyske hyperinflation, kriseårene i almindelighed og til sidst den 2. Verdenskrig – og så det tyske mindretals forsøg på at slå politisk mønt af utilfredsheden.

Et særligt formål med bogen har været at fastslå, om den genvundne landsdel blev udnyttet som en administrativ forsøgs-mark – forud for videreudbredelse af de mere moderne preussiske ordninger i det øvrige land eller til afprøvning af danske reformer. Også her falder resultatet forskelligt ud fra område til område.

For amternes vedkommende blev der ingen plads til sådanne eksperimenter. Det blev kun til et enkelt spagfærdigt forsøg. Det var indenrigsminister Ove Rodes ønske om at bruge de to ikke-juridisk uddannede sønderjyske amtmænd som murbrækkere for en ophævelse af juristernes monopol på amtmandsstillingen i hele landet. Men hans forslag blev afvist af et flertal i Rigsdagen. Amtsassessorerne havde ingen tænkt sig at indføre i det øvrige land. Heller ikke på det sociale område blev der lagt op til eksperimenter, skønt f.eks. kredsvelfærdskontorerne fra krigens tid nok kunne betegnes som redskaber til et stærkere offentligt socialt engagement.

For flækkernes vedkommende fik den sønderjyske særordning med kommuner i landområder med et større bysamfund som centrum ingen betydning for udformningen af kommunalreformen i 1970. Der blev i stedet henvist til den såkaldte Marstalordning som forbillede. Det var forsvundet ud af den historiske bevidsthed, at denne ordning havde det samme ophav som flækkerne i den slesvigske forvaltning fra før 1864. Indtil dette

skæbneår hørte Ærø nemlig til Hertugdømmet Slesvig, og Marstalordningen var skabt i 1861 med den slesvigske flække Kappels kommunalforfatning som forbillede. På det kommunale område blev der ingen tale om en sønderjysk forsøgsmark, højst om en slesvigske – som tilmed var ikke erkendt af reformens fædre.

På to felter indgik de sønderjyske erfaringer i den løbende diskussion, men uden direkte betydning for reformerne. Ved de forskellige planer om reform af registreringen af fødsler og dødsfald er der gentagne gange henvist til den velfungerende sønderjyske særordning fra 1920, og den har fået lov til at bestå, men har ikke kunnet trænge igennem til det øvrige land. Modsat den civile personregistrering blev det statslige enhedspoliti indført i 1938. Der blev i diskussionen forud henvist til det statslige sønderjyske ordenspoliti, der blev forsøgt brugt som løftestang, og der er også i eftertiden lagt vægt på dette forbillede. Da det kom til stykket, var det imidlertid ikke de sønderjyske erfaringer, som blev bestemmende for afskaffelsen af det kommunale ordenspoliti til fordel for en styrket stat, men 1930'ernes skærpede krav til den offentlige sikkerhed som følge af krisen og den politiske polarisering med uniformerede urogrupper på den yderste højre og venstre fløj.

Derimod indgik de sønderjyske erfaringer i udformningen af den danske tinglysningslov fra 1926. Det samme gjaldt de kirkelige love fra 1922, der efter det tyske mønster i Sønderjylland indførte et provstiuvalg til regulering af den kirkelige økonomi. Og så gjaldt det på skoleområdet, hvor der blev indført folkevalgte skolekommissioner til afløsning for de indirekte valgte skolekommissioner med sognepræsten som født formand og menige medlemmer valgt af kommunalbestyrelsen. Det gjaldt endelig det statslige tilsyn med skolerne, hvor de særlige amtsskolekonsulenter, som blev indført i Sønderjylland i 1920, efter en årrække blev indført i det øvrige land til afløsning af det kirkelige tilsyn – men dette aspekt af den sønderjyske forsøgsmark må læseren først og fremmest stifte bekendtskab med i det næste bind af værket.

Kilder og litteratur

1. Utrykte kilder (inddelt efter de enkelte kapitler)

Sønderjyllands administrative genforening (s. 15-54)
Amtter, amtmænd og amtsassessorer 1920-1932 (s. 55-85)

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)

Martin Hammerichs privatarkiv (privatarkiv nr. 5531)

Nr. 21. Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark 1918-20 (Heri: Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol med bilag)

Indenrigsministeriets arkiv

Journalsag KK 1919/1037, 1919/1287, 1920/2535

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND, AABENRAA (LAÅ)

Vælgerforeningen for Nordslesvig (foreningsarkiv nr. 4)

Nr. 36. Betænkninger og sager vedr. udvalg 1918-20

H. P. Hanssens privatarkiv (privatarkiv nr. 272)

Nr. 158. Korrespondancesager vedr. Nordslesvigs genforening med Danmark 1918-1922 (Heri: Læg vedr. forslag til oprettelse af en centralkommision i Sønderjylland 1919-20)

Nr. 160. Korrespondancesager vedr. dansk administration og danske embedsmænd i Nordslesvig 1919-1933 (Heri: Læg vedr. den sønderjyske amtsadministration 1924-26)

Kresten Refslund Thomsens privatarkiv (privatarkiv nr. 734)

Amtmanden privat 1926

Selvbiografi

O. D. Schacks privatarkiv (uordnet)

Læg: Overgang til dansk administration 1918-20

(Heri P. Chr. von Stemanns oversigter og trykt forslag til lov om indførelse af dansk kommunal administration)

Statspolitiet (s. 87-258)

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)

Justitsministeriets 3. Kontor

Hovedjournaler 1919-38

Journalsager 1919/228, 1920/27³, 1920/27⁴, 1920/27⁵, 1920/705, 1921/686, 1921/823, 1925/394 (3 pk.), 1927/1035, 1928/24¹, 1928/241, 1928/348, 1928/368, 1928/437, 1928/449, 1928/466, 1928/488, 1928/509, 1929/651, 1929/690 1929/1062, 1930/4¹, 1930/670, 1930/910, 1930/1005, 1930/1082, 1931/213 (1 pk.), 1932/1196, 1932/1221, 1933/282 (1 pk.), 1933/303, 1933/390, 1933/411, 1933/745 (5 pk.), 1933/967, 1933/992, 1933/1058, 1933/1229, 1933/1380 1933/1513, 1934/14², 1934/173, 1934/182, 1934/302, 1934/1421, 1935/14¹⁰², 1935/200, 1935/1103, 1935/1350, 1936/257, 1936/350, 1936/518, 1936/519, 1936/961, 1936/1642, 1937/13²¹⁵, 1937/314, 1937/1045 (1 pk.), 1937/1046, 1937/1048 (1 pk.), 1937/1175, 1937/1413 (1 pk.), 1937/1971, 1938/1674.

Statspolitiet/Rigspolitiet

Fastjournalnummer: 1 2 pk., 1²⁻³ 1 pk., 2¹⁻³ 1 pk., 3 2 pk., 4^{4alm} 1 pk., 4²⁻⁴ 1 pk., 4¹¹ 2 pk., 9^{e1-11} 1 pk., 9¹⁻ⁿ 1 pk., 9^{n-p} 1 pk., 16 2 pk., 43 2 pk., 50 1 pk., 50^{alm} 1 pk., 51 7 pk., 53 2 pk., 57 1 pk., 58 2 pk.

Hovedjournal 1911-25

Fortrolige kopibøger 1912-1932.

Fortrolige meddelelser 1913-1922.

Paroler 1919-1933.

Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender

Journaler 1919-20

Journalsager 1919/273, 1919/285, 1920/285, 1919-1920/557. 2 pk.

Diverse Sager. Politistyrken i Sønderjylland. 1 pk.

Kresten Refslund Thomsens privatarkiv (privatarkiv nr. 6430)

Diverse 1 pk.

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND, AABENRAA (LAÅ)

Politiadjudanten for de sønderjyske Landsdele

Emnekartotek 1934-1944 (2 skuffer)

Journalsager 1934/16, 1934/29, 1934/84, 1934/98, 1934/107, 1934/128, 1934/160, 1934/169, 1934/206, 1934/207, 1934/259, 1934/269, 1934/314, 1935/700, 1935/969, 1935/1217, 1935/1310 1935/1318, 1935/1354, 1935/1634, 1935/1635, 1935/1671, 1936/1805, 1936/1922, 1936/1933, 1936/1982, 1937/5333, 1938/5700, 1939/6021

Beretninger om tysk arbejde i Nordslesvig 1920-44

Aabenraa Politi

Sager vedr. politimester Aage Agersted

Politimesterens tjenestebolig m.m. Herunder diverse instrukser 1935. 1 pk.

Hvor der ikke er nævnt andet, er der tale om læg.

Tinglysningsvæsnet (s. 259-278)

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)
Justitsministeriets arkiv
Brevjournal 1920-22.

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND, AABENRAA (LAÅ)
Vælgerforeningen for Nordslesvig (foreningsarkiv nr. 4)
Nr. 36, læg 1918-20, 1945. Sager vedrørende Retsudvalget.

A. Thulstrups privatarkiv (privatarkiv nr. 739)
Nr. 2, læg »Retsplejeudvalget«.

Søndre Landsret
Journalsager: 1922/377, 1922/383, 1922/472, 1922/571, 1922/596, 1922/665, 1922/739, 1922/758, 1922/852.

Civilstandsregistrering (S. 279-333)

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)
Justitsministeriets 1. Kontor
Udvalg af 9. Juli 1938 vedr. civilstandsregistrering

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND, AABENRAA (LAÅ)
Vælgerforeningen for Nordslesvig (Foreningsarkiv nr. 4)
Retsudvalget (pakke 36)

Landsarkivets arkiv:
Kirkelige embeder, 721-26-85/ 02-1-82

Jesper Thomassen: Præsten som statstjener. Utrykt ph.d.-afhandling, Odense Universitet 1998

AABENRAA KOMMUNE, RÅDHUSET, AABENRAA
Samlesag vedr. borgerlig personregistrering med skrivelser og planer fra Indenrigsministeriets CPR-kontor og samordningsudvalget for personregistrering og Kirkeministeriet.

Flækkekommuner – en mærkelig kommunetype (s. 335-381)

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)
Indenrigsministeriet K.K.
Visdomsbøger for kommunesager 1916-1931.
Journalsager j.nr. 2600/1923.
Kommunallovskommissionen 1958-1966.
Kommunalreformkommissionen 1967-1972.

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND, AABENRAA (LAÅ)

Sønderborg-Nordborg amter indtil 1867.

Journalsager XIV 587 Kommunesager nr. 7.

Haderslev Amtsråd

Fag 36,2. Adskillelsen af Haderslev Amtskommune og Haderslev Købstad.

Aabenraa Amtsråd

Journalsager XII 92/45.

Sønderborg Amtsråd

Journalsager A15-28-1923; 12-13-1934; 1-10-30-1964.

Tønder Amtsråd

Journalsager 31/22 og 32/22.

Augustenborg kommunearkiv 1920-1970

Forhandlingsprotokol 10/1 1920-1926.

Journalsager.10/12-19/13 1920-1970.

Christiansfeld kommunearkiv 1920-1970

Forhandlingsprotokol 10/1 1920-1925.

Journalsager 10/4 1920-1970.

Løgumkloster kommunearkiv 1920-1970

Forhandlingsprotokol10/1 1919-1925.

Journalsager 10/5 1920-1970.

Nordborg kommunearkiv 1920-1970

Forhandlingsprotokol 10/1 1923-1933.

Journalsager 10/8 1920-1970.

LANDSARKIVET FOR FYN, ODENSE

Marstal Kommune

Gr. 1. 1845-1866. Kommunestyre. Privilegier og regulativer for Marstal 1845-1866.

Sociale forsikringer i Sønderjylland – administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark? (s. 382-549)

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)

Det midlertidige Ministerium for Sønderjydske Anliggender (Sønderjydske Ministerium)

J.nr. 461/1920, pk. I – II

Indenrigsministeriets Socialkontor

J.nr. 341-1919

Udenrigsministeriet.

J.nr. 7B.89. Overenskomst af 10/4 1922 om gennemførelse af fredstraktatens art. 312 1920-1945, pk. H-7-69 – H-7-71

Socialministeriets 1. kontor,

J.nr. 52-16-1945

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND, AABENRAA (LAÅ)

Vælgerforeningen for Nordslesvig (foreningsarkiv nr. 4)

Forhandlingsprotokol for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder 1908-1921. Aktionsudvalgets konstituerende møde med arbejderudvalget den 19. december 1921. Pk. 4/3.

Betænkninger og sager vedr. Vælgerforeningens udvalg. Arbejderudvalgets betænkning dateret 8. april 1919. Pk. 4/36, 1918-1920, 1945.

Den sønderjydske Fond

Forhandlingsprotokol 1919-1920, nr. 3.

Romertalssager: 1936/IXa, 1936/IXb, 1937/IXa, pk. 77.

Romertalssager: 1923/L , pk. 78.

Romertalssager: Invalidenævnet, Xa og X/26-41, pk. 78.

Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte, Amtsgenerationen i Sønderborg

Forhandlingsprotokol 1924-1941.

Ausschuss für die Wahrung der Interessen derjenigen Nordschleswiger, die vor 1920 bei Deutschen Anstalten versichert waren

Udvalgets arkiv findes i det tyske mindretals arkiv pk. 1.277 (små provenienser, samlepakke II).

Verein der Verunrechteten Nordschleswigschen Kriegsinvaliden

Foreningens arkiv findes i det tyske mindretals arkiv, pk. 1.236.

Slesvigsk Parti

Valget 1939. Findes i det tyske mindretals arkiv, pk. 44.

Haderslev Amts Forsikringskontor (1920-1927), Ulykkesforsikringsudvalget for de sønderjydske Landsdele (1927-1940)

Mødeprotokol for udvalget 1922-1940, pk. 7.

Akter vedr. administration 1920-1943, pk. 11.

Akter vedr. vedtægter 1920-1943, pk. 11.

Gennemførelsen af Lov af 11. juli 1927, pk. 11.

Akter vedr. afviklingen med landsforsikringsanstalten i Kiel 1920-1944, pk. 12.

Akter vedr. krav opståede syd for den nye grænse 1920-1944, pk. 12.

Akter vedr. tilskadekomne ved tidligere tyske statsinstitutioners virksomhed, 1920-1944 pk. 12.

Akter vedr. afviklingen med Schleswig-Holsteinische Landwirtschaftliche Berufsgenossenschaft og andre Berufsgenossenschaften 1920-1944, pk. 12.
Samlede udgifter 1920-1927, pk. 15.
Akter vedr. renteudbetaling 1922-1937, pk. 15.
Akter vedr. bidragsberegninger 1922-1937, pk. 15.
Akter vedr. videreforsikring 1920-1955, pk. 16.
Akter vedr. udbetaling af tillægsrenter 1920-1955, pk. 16.
Diverse regnskabsoversigter 1923-1940, pk. 67.

Invalidenævnet

Mødeprotokoller (I-III) 1921-1923, pk. 281.

Korrespondance:

A1. Ansøgninger og ansættelser under nævnet 1921, pk. 208.

A2. Kontorets virksomhed 1921, pk. 208.

A2. Korrespondance med Tyskland 1922, pk. 209.

A3. Kontorets regnskabsvæsen 1921, pk. 208.

A 123. Privatfunktionærforsikringen 1944-1954, pk. 273.

B1. Renteordning og udbetalinger 1921-1922, pk. 207 og 209.

B3. Regler for ordningen i almindelighed 1921-1922, pk. 207 og 209.

B4 (1922), F (1921) . Forskellige forespørgsler pk. 207 og 209.

B5. Invaliderrådet 1921, pk. 207.

B6. Den Sønderjydske Fond 1921, pk. 207.

B8. Krigsinvalideskolen 1922, pk. 209.

C1-C2. Arbejdsanvisning og sønderjyder i fangenskab 1921, pk. 207.

D. Statshospitalet 1921, pk. 207.

F I. De forsikrede 1920-1964, pk. 2.943.

F II. For sent anmeldte krav (privatfunktionærforsikringen), pk. 2.943.

Arbejdsanvisning, pk. 2.138.

Ministeriet for Sønderjyske Anliggender. Invalidenævnet 1920-1921, pk. 226.

Ministeriet for Sønderjyske Anliggender, Anvisning af beløb til invaliderenter og familieunderstøttelser 1920-1921, pk. 226.

Udbetalte militærrentebeløb 1920, pk. 226.

Privatfunktionærforsikring. Vedr. kapitalaffindelser el. livrenter 1920-1964, pk. 2.943.

Privatfunktionærforsikring. Erklæringer vedr. videreforsikring A-M 1929-, pk. 2.947.

Privatfunktionærforsikring. Afregninger med Rigsforsikringsanstalten i Berlin 1930-1945 (1 og 2), pk. 3.569.

Krigsinvalidesager:

Nr. 1 og nr. 1245.

Aabenraa Amt

Forskellige sager fra overgangen til dansk styre II, Ministeriet, København, 1920-1921, pk. 214.

2. Trykte kilder

- Annales Flensburgenses 1558- ca. 1606, udg. af Fr. Gundlach i Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins I, 1926.
- 2den Betænkning afgivet af Administrationskommissionen af 30. Juni 1923. Kbh. 1924.
- Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender, 1922.
- Betænkning angaaende Politiets Ordning m.v., afgiven af den ved kgl. Ordre nedsatte Kommission til at forberede en Omordning af de gældende Regler med Hensyn til Politiets Ordning m.v. Kbh. 1919.
- Betænkning afgivet af det af Justitsministeriet den 18. Juni 1931 nedsatte Udvalg angaaende et udvidet Samarbejde mellem Politikredsene. Kbh. 1933.
- Betænkning fra det af Kommunalbestyrelsen nedsatte Fællesudvalg angaaende Omordning af Københavns Politi. 1934.
- Betænkning fra Kommissionen angaaende en Omordning af de gældende Regler med Hensyn til Politiets Ordning, Uddannelse og Lønning samt Arrestforvarernes Lønforhold. Rigsdagstidende A, 1919-20, sp. 5927-5944.
- Betænkning fra den ved Justitsministeriets Skrivelse nedsatte Kommission til Overvejelse af, hvorvidt der er Grund til at ændre den bestaaende Ordning af Landets Politi. Kbh. 1926.
- Betænkning om borgerlig personregistrering. Afgivet af et udvalg nedsat 31. marts 1970 af Indenrigsministeriet, 1971.
- Betænkning om civilstandsregistrering. Afgivet af det af Justitsministeriet den 9. juli 1938 nedsatte udvalg, 1951.
- Betænkning over Forslag til lov om Politiets Ordning m.v. (Afgivet af Folketingets Udvalg den 9. Marts 1928 +bilag. Folketingstidende tillæg B 1927-28 sp. 901-988.
- Betænkning afgivet af det af Justitsministeriet nedsatte Udvalg 18. Juni 1931 angaaende et udvidet Samarbejde mellem Politikredsene. Kbh. 1933.
- Bekendtgørelser fra Den internationale Kommission for Slesvig [Flensborg] 1920.
- Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 8. januar 1948 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. IV Regering og rigsdag under besættelsen. Kbh. 1948 + Bilagsbind.
- Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 8. januar 1948 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. VII. Justitsministeriet og retshåndhævelsen under besættelsen. Kbh. 1950 + Bilagsbind.
- Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Kbh. 1953 + Bilagsbind.
- De bymæssige kommuner. Betænkning nr. 161. Kbh. 1956.
- Finanslovene 1920/1921 – 1929/1930.

Folketingstidende 1995-1996.

Fordeling af opgaver i den offentlige sektor. Betænkning nr. 1366. Kbh. 1998.

Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20. U. st. og år [Kbh. 1919-20].

Gesetz betreffend die Verfassung und Verwaltung der Städte und Flecken in der Provinz Schleswig-Holstein, 14. April 1869. Gesetz Sammlung 1869, s. 1057-1133.

Højesteretstidende 1935.

Lovtidende for Kongeriget Danmark 1919-2000.

Perlestikkerbogen, udg. af Alfred Larsen og Albert Fabritius 1954.

Politikundskab. Rigspolitichefen. Politiskolen. u.år.

Reichsversicherungsgesetz: 19. juli 1911.

Retstidende for de sønderjydske Landsdele 1920-21. Udg. af Statsministeriet. Kbh. 1920-21.

Regulativ af 26. februar 1861 for Marstal Handelsplads.

Regulativ af 10. juli 1923 for Bestyrelsen for Sønderborg Amtsmuseum.

Rigsdagstidende 1911-1938.

Sønderjydske Kundgørelser udgivet af Administrator for de sønderjydske Landsdele. Aabenraa 1920.

Uddrag af Protokol for Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg (forsaavidt angaar det slesvigske Spørgsmaal). Udg. af Rigsdagens Bureau. u. år [1920].

Versicherungsgesetz für Angestellte: 20. Dezember 1911.

3. Bøger og artikler

Andersen, Dorrit: Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20 s. 147-185 i Sønderjydske Årbøger 1972.

Andersen, J.L.: Ensartet politi? Politivennen, 25. årg., nr. 29, 258-259. 1926.

Andersen, Poul: Graasten – et slot og et sogn. Gråsten 1986.

Andersen, Richard: Danmark i 30'erne. 1976.

Baare-Schmidt, Georg: Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851. Husum 1980.

Bache, A.O.: Enhedspolitiet. Politibladet, 1. årg, nr. 32, s. 389-391. 1934.

Bakka, Jørgen Frode og Egil Fivelsdal: Organisationsteori. 2. udg. 1997.

Becker-Christensen, Henrik: Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20. Aabenraa 1984.

Becker-Christensen, Henrik: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932. Bd. I – II. Aabenraa 1990.

Becker-Christensen, Henrik (red): Sønderjyllands amt 1970-1995. Aabenraa 1995.

Begtrup-Hansen, K.: Det danske Politis Nyordning. Nordisk administrativ Tidsskrift, 19. årg. s. 86-88. 1938.

Begtrup-Hansen, K.: Statspolitichef Vald. H. Mensen. Politiet. Tidsskrift for Politivæsen, s. 4-9. 1961.

Blaa Bog 1920-1938.

- Borum, O.A.: Oversigt over den i de sønderjydske Landsdele endnu gældende Særlovgivning. Kbh. 1931.
- Brendstrup, H.: Tinglysningsloven og Pantebøgerne i Juridisk Tidsskrift 1927, s. 105-119, 164-178.
- Brodersen, Christian: Sønderjydske Ordenspoliti gennem 25 Aar. Politibladet, 2. årg., nr. 27, s. 322-323. 1935.
- Bruun, Daniel: Erindringer fra de sidste 30 Aar. Kbh. 1927.
- Callø, P.A.: Rigsdagen og de sønderjydske landsdele 1918-1949 i bind VI af Den Danske Rigsdag 1949-1949. Udg. af Statsministeriet og Rigsdagens præsidium. Kbh. 1953.
- Caspersen, Jes Peter: Sådan var det. Erindringsbilleder. Aabenraa 1990.
- Cohn, N.: Oversigt over de vigtigste Forskelligheder mellem den i Sønderjylland gældende og den danske Privatret. Kbh. 1919.
- Cohn, N.: Grundbogslovgivningen i de sønderjydske Landsdele. Kbh. 1920.
- Cohn, N.: Tinglæsningsvæsenets Nyordning i Juridisk tidsskrift 1922, s. 113-134.
- Danmarks sociale Lovgivning 1891-1941. Udgivet af Socialt Tidsskrift. – 1941.
- Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg. Red. Sv. Cedergreen Bech. Bd. 1-16. Kbh. 1979-84
- Dahlerup, Troels: Fromhed styrker rigerne, i: Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, s. 70-81 og 304-308.
- Degn, Ole: De nyanlagte byer og byudvikling i Danmark 1600-1800 i: Urbaniseringsprocessen i Norden. 2. Rapport til det XVII nordiske historikermøde i Trondheim 1977.
- Due-Jensen, J.M.: Ved Overgangen til Enhedspolitiet. Dansk Forsikringstidende, 45. årg., s. 105-110. 1937.
- Dilling, Lisbeth og Hans Mikkelsen: Dansk Politihistorisk Bibliografi 1682-1938. Kbh. 1983.
- DNK. Den Ny Kirkebog. Design af en IT-baseret løsning. Kirkeministeriet 1998.
- Dyrberg, Carl Alb.: Statspolitiet. Politivennen, 19. årg., nr. 29, s. 227-228. 1920.
- Enhedspolitiet. Politivennen, 25. årg., nr. 37, s. 327-328. 1926.
- Falck, N.: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts bd. 2, Altona 1825, s. 34.
- Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1964-1920. Haderslev 1996.
- Finansministeriet: Turnusundersøgelse af politiet. Politiets administrative arbejdstilrettelæggelse og teknologianvendelse. 1995.
- Fink, Troels: Da Sønderjylland blev delt. I-III. Aabenraa 1978-79.
- Fink, Troels: Sønderjylland siden Genforeningen i 1920. Kbh. 1955.
- Forman, Jens Christian: Den internationale Kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920. Viby J. 1975.
- Frandsen, Steen Bo: Men gives der da Provindser i Danmark? (Historie ny række 19:1, 1991, s. 129-153).
- Fransen, Peter: Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigs-

- tiden set under en administrationshistorisk synsvinkel, s. 259-280 i *Fortid og Nutid* 1999.
- Fransen, Peter: Samarbejde eller mangel på samarbejde indenfor politiet i 1930'erne, s. 5-44 i *Politihistorisk Årsskrift* 2001.
- Frisch, Hartvig: *Pest over Europa*. 2. oplag. Kbh. 1934.
- Furdal, Kim: En indlemmelsessag i Christiansfeld i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1993, s. 75-82.
- Furdal, Kim: Flækker – en sønderjysk specialitet? i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1993, s. 339-349.
- Furdal, Kim: Skabelsen af det sønderjyske storamt i: *Henrik Becker-Christensen: Sønderjyllands amt 1970-1995*. Aabenraa 1995.
- Furdal, Kim: Højer kommune i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, s. 323.
- Furdal, Kim: Løgumkloster kommune i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, s. 325.
- Furdal, Kim: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne. Aabenraa 1999.
- Hagstrup, A.: Ved politiet i Sønderjylland, i: *Sønderjysk Månedsskrift* 2001, s. 11-19.
- Hansen, Hanne Bech: Korpsånd og solister, s. 109-117 i *Ansvar og værdier redigeret af Per Thygesen Poulsen*. Kbh. 1997.
- Hansen, Sv. Aage og Ingrid Henriksen: *Dansk social historie 1914-1939*. 2. udg. Kbh. 1984.
- Hanssen, H.P.: *Grænsespørgsmaalet. Bidrag til dets Historie*. Kbh. 1920.
- Hanssen, H.P.: *Fra Krigstiden II*. Kbh. 1924.
- Harpøth, Otto: Betragtninger angaaende Enhedspolitiet. *Maanedsskrift for Politikundskab og Polititeknik*, 17. årg., nr. 6 s. 49-54. 1934.
- Harsberg, Vagn: *De sønderjyske amtsråd indtil 1970*. Aabenraa 1984.
- Hauser, Oswald: *Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen*. Neumünster 1967.
- Henningsen, Lars N.: *Ejendomshistorie i Sønderjylland*. Aabenraa 1996.
- Hoeck, E.: Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitikens historie del 1 og 2, i: *Kampen mod forbrydelsen* bind 1 og 2 s. 337-395 og 391-467. Kbh. 1951-52.
- Hoeck, E. m.fl.: *Politikundskab* bind 1-2. Kbh, 1946.
- Holm, H.H.: *Statspolitiet. Ministeriernes Maanedsskrift*, 1. årg., s. 73-78 og 91-95. 1917.
- Hopp, Peter og Carsten Mogensen: *Påskeblæsten 1933*. Aabenraa-Flensborg 1983.
- Hvid, M.: Lovgivningsmagten, administrationen og statspolitiet indtil 1938 s. 10-65 i *Politiet. Tidsskrift for Politivæsen*. Udg. af Rigspolitichefen. Særnummer i anledning af 50-årsdagen for statspolitikens oprettelse. 1961.
- Hübbers, J.R.: *Beskrivelse over Ærø. Et historisk topografisk Forsøg*. Kbh. 1834.
- Hvidtfeldt, Johan: *Det sønderjyske politiadjutantembedes arbejde*, i: *Sønderjyske Årbøger*, 1957, s. 1-15.
- Ingesman, Per: *Da der gik kirkepolitik i Genforeningen (Sønderjyske Årbøger 1995 s. 239-60)*.

- Ingvorsen, Leif: Det lyder som et eventyr. Sønderjyder fortæller om tiden 1864-1920. Lyngby 1995.
- Japsen, G.: Amtsforsanderinstitutionen i Nordslesvig (Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Aabenraa 1978, s. 189-203).
- Jarner, Knud: Skal vort Tinglæsningsvæsen reformeres? i: Ugeskrift for Retsvæsen, 1921, s. 201-205.
- Jarner, Knud: Omkring Tinglysningsloven, i: Ugeskrift for Retsvæsen, 1927, s. 145-151.
- Jensen, A.N.: Minder fra min gerning som politimand omkring Genforeningen i 1920, s. 161-173 i Sønderjysk Månedsskrift 1956.
- Jensen, Jens: Det danske Grænsegendarmerikorps – grænsens gendarmer og smuglere. Med en efterskrift af Lars Bjørneboe. Kbh. 1981.
- Jensen, Niels: Sønderjyske jernbaner. Kbh. 1975.
- Jessen, Franz von: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. I-III. Kbh. 1938.
- Jørgensen, Hakon: Lærebog i Politikundskab. Kbh. 1915.
- Jørgensen, Harald: Kresten Refslund Thomsen 1884-1960. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri. Ny Serie, s. 158-163. 1960.
- Jørgensen, H.T.: Fremtidens Politi – Enhedspoliti. Dansk Politiblad, 7. årg., s. 159-160. 1933.
- Jørgensen, Poul Johs.: Lovgivningen for de sønderjyske Landsdele, i: Ugeskrift for Retsvæsen, 1920, s. 177-192, 201-224.
- Kanstrup, Jan og Steen Ousager (red): Kommunal opgaveløsning 1842-1970. Odense 1990.
- Koch, Henning: Demokrati slå til. Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945. Kbh. 1994.
- Kolstrup, Søren: Naskov '31. Charlottenlund 1977.
- Kolstrup, Søren: Velfærdsstatens Rødder. SFAH 1996.
- Kretschmer, K.: Den Sønderjydske Fond 1918-1960, 1960.
- Kritikergruppen. En *pind* til Folkekirken ligkiste. Om den elektroniske Kirkebog. 2000.
- Kroman, E.: Marstals søfart indtil 1925. Kbh. 1928.
- Kruse, Fr. Vinding: Tinglysning samt nogle Spørgsmaal i vor Realkredit. Kbh. 1923.
- Kruse, Fr. Vinding: Tinglysningslovens Gennemførelse i Praxis, i: Ugeskrift for Retsvæsen 1927, s. 97-106.
- Kruse, Fr. Vinding: Om Tinglysningsdommernes Prøvelsespligt, i: Ugeskrift for Retsvæsen 1927, s. 301-320.
- Kruse, Fr. Vinding: Landsretskendelser under Tinglysningsloven samt nogle Fortolkningsspørgsmaal denne Lov vedrørende, i: Ugeskrift for Retsvæsen 1927, s. 233-251.
- Kølstrup Sogns Historie. Kølstrup 1997.
- Kaarsted, Tage (red.): Ministermødeprotokol 1933-40. 1984.
- Lassen, Niels: Nogle bemærkninger om det danske Skøde- og Pantevæsen, i: Ugeskrift for Retsvæsen, 1876, s. 1-25.
- Lunding, H.M.: Stemplet fortroligt. Kbh. 1970.
- Marckmann, Anton: Sønderjyske krigsinvalider fra 1. Verdenskrig, s.143-180 i: Sønderjyske Årbøger 2001.

- Mogensen, Carsten: Overborgmester Sievers' fald 1936, s. 166-191 i Sønderjyske Årbøger 1976.
- Moritz, Svend: Foran Enhedspolitiet. Amts- Dommer- og Politifuldmægtigen, 10. årg. nr. 2, s. 11-12. 1938.
- Møller, Anders Monrad: Toldkontrol og grænsebevogtning (Grænsen i 75 år. Aabenraa og Kbh. 1995, s. 44-64).
- Møller, Ernst: Tinglysning. 1897.
- Møller, Jens Kr.: Sønderjylland, i: Sygekassetidende november 1920.
- Møllmann, N. og S.A. Hjeremov: Håndbog for Danske kommuner Kbh. 1954.
- Mørch, Søren: Den sidste Danmarkshistorie. Kbh. 1996.
- Noack, Johan Peter: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen. Kbh. 1974.
- Nørr, Erik: Hvad kaldte folk til Sønderjylland? Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20 (Sønderjyske Årbøger 1995, s. 205-238).
- Nørr, Erik: Kan man stole på kirkebøgerne?, s. 119-161 i Personalthistorisk Tidsskrift 2000.
- Nørr, Erik: Kirkebogsreformer og datasikkerhed, s. 59-71 i Arkiv. Tidsskrift for arkivforvaltning og arkivteknik 4/1999.
- Nørregaard Pedersen, Ole: Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928 (Sønderjyske Årbøger 1999, s. 87-134).
- Nørregaard Pedersen, Ole: Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928. Odense 2001.
- Omorganisation af Politiet m.m. Ministeriernes Maanedstidende, 17. årg., s. 65-67. 1933.
- Pedersen, Karl Peder: Kan kun jurister være gode amtmænd? Historien om Ove Rodes forgæves forsøg på at bryde juristernes amtmandsmonopol. Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning, 14. bd. nr. 2, 1992, s. 113-118.
- Petersen, Lene Iben: Dansk Politihistorisk Bibliografi 1939-50. Bind I-II. 1994.
- Pedersen, Marian: Den danske politiordning 1919, s. 5-32, i: Politihistorisk Selskab Årsskrift 1988.
- Petersen, Niels: Justitsministeriet. Organisering og arkiv. Kbh. 1982.
- Petersen, Oluf: En Reform af Reglerne om Betydningen af et Skødes Tinglæsning i: Ugeskrift for Retsvæsen, 1919, s. 1-10.
- Politiet i Danmark på Færøerne og i Grønland. Udg. af Rigspolitichefen i Danmark. Kbh. 1992.
- Politiet i Sønderjylland. Politivennen 19. årg., nr. 5, s. 33-34. 1920.
- Poulsen, Bjørn: Bondens penge. Kbh. 1991.
- Pust, Dieter: 125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung – 60 Jahre Stadt Arnis – Ein Beitrag zur Fleckensverfassung in Schleswig-Holstein i: Die Heimat, 1994, s. 116-122.
- Putzger, F.W.: Historischer Schul-Atlas. Leipzig 1940.
- Rasmussen, Troels: Den dansk-tyske traktat 1922. Aabenraa 1996.
- Redlich, Carl Aage: I lovens navn – Københavns politi gennem tiderne bind 1-2. 1982.
- Refshaug, P.J.: Bonden der blev Landraad. Aabenraa 1940.

- Refslund Thomsen, Ingeborg: Hjemme i Nordslesvig. Kbh. 1961.
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. II, 1-4. Kbh. 1991.
- Riksarkivets rapport nr. 7 : Kyrkan-lagen-människan. Rapport fra Forskar-symposium kring 1686 års kyrkolag, stenc. Stockholm 1986.
- Rolfs, Claus: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer. Kiel 1926.
- Rosenkrantz, Palle: Amtmandsbogen. Kbh. 1936.
- Rosman, G.E.: Sageregister over Ministerielle Cirkulærer og Skrivelser af Politimæssig Interesse 1931-37 incl., i: Juristen nr. 20, s. 117-141. 1938.
- Ræder, M.O.: Fjorten Dage Politiofficer i Plebiscit Slesvig. I Aarvog for Det danske Postvæsen s. 317-349. 1921.
- Schack, Otto Didrik: Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49. Kbh. 1970.
- Schaumburg, N.: Politimestrenes uddannelses- og organisationsproblemer s. 313-322 i: O.A. Borum (red.): Retsplejeloven gennem 50 år. 1969.
- Schultz Hansen, Hans: De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigs-tiden, s. 46-65 i: Bol og By 1994:2.
- Schultz Hansen, Hans: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993. Aabenraa 1994.
- Schultz Hansen, Hans: »Frem, arbejder, frem!«. Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914 (Sønderjyske Årbøger 1989, s. 287-310).
- Schultz Hansen, Hans: Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 – den statslige og kommunale forvaltning. Arkivernes Informationsserie. Kbh. 1999.
- Schultz Hansen, Hans: Registratur over arkiverne for Politiajudanten for de sønderjyske Landsdele 1934-1944. Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945- ca. 1958. Landsarkivet for Sønderjylland. 1994.
- Schultz, Hansen, Hans: Træk af den administrative genforening, s. 313-333. I Sønderjyske Årbøger 1995.
- Schultz-Jørgensen, A.: Genforeningen. Oplevelser i det internationale gendarmeri og i det sønderjyske politi. Dansk Politi s. 299-306 1970.
- Seidenfaden, Aage: I politiets tjeneste. Kbh. 1955.
- Skonberg, John: Retstidende for de sønderjyske Landsdele 1920-1922 (Sønderjyske Årbøger 1980 s. 73-92).
- Smith, Jørgen: Da Sønderjylland fik dansk politi. Genforeningsproblemer, s. 82-83. I Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1986.
- Smith, Jørgen: Estrups blå gendarmer. Gendarmeri eller statspoliti, s. 33-64. I Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1983.
- Smith, Jørgen: Politiaadvokatens oprindelse, s. 33-66. I Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1988.
- Stats- eller kommunalt Kriminalpoliti. Politivennen, 17. årg., nr. 18 s. 139-142. 1918.
- Stats- og Kommunalpoliti. Politivennen, 24. årg., nr 19, s. 145. 1925.
- Stegelman, Jørgen: – og Ib Schønberg. Kbh. 1996.
- Steincke, K.K.: Fremtidens Forsørgelsesvæsen. Almindelig Del. 1920.
- Steincke, K.K.: Farvel og Tak. Også en tilværelse IV, 1935-1939. Kbh. 1948.
- Stemann, Paul Chr. von: En dansk Embedsmands Odyssé, I. Kbh. 1961.

- Stevnsborg, Henrik: Politiet i 1800-tallet, s. 5-29. I *Politihistorisk Selskabs Årsskrift* 1996.
- Stevnsborg, Henrik: Politiet 1901-1953, s. 781-798. I *Dansk forvaltningshistorie* bind II. Kbh. 2000.
- Stevnsborg, Henrik: Politiet 1938-47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed. Kbh. 1992.
- Stevnsborg, Henrik: Rød, hvid og brun terror, s. 335-341. I *Sønderjyske Årbøger* 1995.
- Stolz, Gerd: *Geschichte der Polizei in Schleswig-Holstein*. Heide 1978.
- Stoob, Heinz: Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter i: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1959, bd. 46, s. 1-28.
- Stourup, Rob.: *Enhedspolitiet. Juristen*, s. 265-272. 1936.
- Strøm, Henning: *Inddelingsreformen* bd. I-II i: *Kommunalreformen i Danmark*. Kbh. 1991.
- Sturm, Fritz: Die Rezeption des französischen Personenstandsrechts in Deutschland, Österreich und der Schweiz, s. 209-220 i *Zeitschrift für Zivilstandswesen, Schweiz*.
- Sundblad, G.: *Træk af Retsplejen. Lærebog til brug for Statens Politiskole*. Kbh. 1954.
- Svendson, Nicolai: *Sønderjydske skæbne I-II*. Haderslev 1953.
- Svennevig, Palle. *Danske kommissionsbetænkninger 1850-1985*. Bd. 1-4. Udgivet af Folketingets Bibliotek og oplysningstjeneste, Kbh. 1972-1986.
- Svensson, A.: *Dansk samråd. Et bidrag til sønderjysk historie før og under den tyske besættelse*, s. 1-113 i *Sønderjyske Årbøger* 1951.
- Svensson, Inger Bjørn: *Det unge Grænseværn*, s. 273-279. I *Sønderjysk Månedsskrift* 1973.
- Sønderjylland. *Politivennen* 19. årg., nr. 40, s. 313-314. 1920.
- Sønderjylland. *Sygekassetidende*, marts 1921.
- Sønderjylland. *De nye anerkendte Sygekasser*. *Sygekassetidende*, februar 1921.
- Terkildsen, Ingvert Møller: *De sønderjyske domænegårde*. Aabenraa 2001.
- Thestrup, Poul: *Marstal, en mærkelig kommunetype i: Jan Kanstrup og Steen Ousager: Kommunal opgaveløsning 1842-1970*. Odense 1990, s. 85-91.
- Thestrup, Poul: *Vogn og tog – prik og streg. P&Ts historie 1850-1927*. Kbh. 1992.
- Trap, J.P.: *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig* Bd. I-II. Kbh. 1864.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45*. Odense 1973.
- Tägil, Sven: *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig*. Kbh. 1970.
- Ussing, Henry: *Indførelsen af dansk Privatret i de sønderjyske Landsdele*, i: *Ugeskrift for Retsvæsen*, 1920, s. 192-200.
- Die Volksabstimmung im Landesteil Schleswig. Weg und Wandel deutsch-dänischen Ringens um die Grenze 1920-1970*. Neumünster 1970.

- Worsøe, Hans H.: Amtmanden var med til det hele. Amtsarkiver og deres brug. Arkivernes Informationsserie. Kbh. 1991.
- Worsøe, Hans H.: Den arkivalske grænse (Grænsen i 75 år. Aabenraa og Kbh. 1995, s. 268-296).
- Worsøe, Hans H.: Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland, s. 293-313 i: Sønderjyske Årbøger 1995.
- Worsøe, Hans H.: Slægtshistorie i Sønderjylland, 2. udg. 1999.
- Ørberg, Paul G.: Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920, s.126-164 i Kirkehistoriske Samlinger 1982.
- Ørberg, Paul G.: Personregistrering i Danmark. Et debatoplæg, s.175-180 i Personalhistorisk Tidsskrift 1989.
- Ørsted, A.S.: Grundsætningerne for det danske og norske Hypoteksvæsen, sammenholdt med fremmede Staters i: Juridisk Tidsskrift, 1830, s. 92ff.

4. Tidsskrifter og aviser m.v.

- Apenrader Tageblatt 1924, 1926.
- Berlingske Tidende 1998.
- Bondens Selvstyre 1926.
- Grænsevagten 1927-28, 1932-38.
- Hejmdal 1920 ff.
- JyllandsPosten 1994-2000.
- Kongelig Dansk Hof- og Statskalender 1919ff.
- Tillæg til kongelig dansk Hof- og Statskalender 1920 indeholdende Oplysninger vedrørende de sønderjydske Landsdele. Kbh. 1920.
- Krigsinvaliden 1951.
- Kristeligt Dagblad 1994.
- Købstadtidende 1922-1924.
- Neue Tondernsche Zeitung 1921-22.
- Politivennen 1918-1920, 1925-1926.
- Sognerådstidende 1921-1924.
- Sonderburger Zeitung 1922, 1926.
- Statistisk Aarbog 1922. Kbh. 1922.
- Statstidende 1920.
- Status 1999.
- Sønderjysk Månedsskrift.
- Sønderjyske Årbøger.
- Sygekassetidende 1920-21.
- Ugeskrift for Retsvæsen. 1933ff.
- Weekendavisen 2001.

Navne- og stedregister

- 10. Trafiksektion 40
- 100-mandsholdet 155, 159f, 169, 185, 196, 239
- 11. Trafiksektion 40
- 15. Banesektion 40
- 16. Banesektion 40
- 19. Fabriksinspektørkreds 35
- 2. Ingeniørdistrikt 40
- 3. Statsadvokatur 31
- 4. Ingeniørdistrikt 40
- 4. Teleingeniørdistrikt 40
- 5. Overpostinspektorat 40
- 6. Maskinsektion 40
- 7. Udskrivningskreds 35

- Adenauer, Conrad, tysk forbundskansler 516, 518
- Administrationskommissionen af 30. Juni 1923 44, 74, 78
- Administrator for de sønderjydske Landsdele 68, 27-29, 44, 402
- Agersted, Aage, politimester 156, 157, 159, 192-194, 208, 219, 223f, 228f, 230, 231-235
- Algreen-Ussing, Tage, generalprokurør 283
- Almstrupgård 216
- Als 30, 41, 82, 368, 377
- Als Nørre Herred 30
- Als Sønder Herred 30
- Alssund 368
- Althus, Landesrechnungsdirektor 504
- Amtorp, Sv., overbetjent 151
- Amtsforstanderen i Rise 33
- Andersen, Chr., dommer 193, 277
- Andersen, Holger, konservativ politiker 75f, 78f, 81, 443
- Andersen, Johannes, advokat 17f
- Andersen, politiinspektør 112

- Andresen, Carl, byrådsmedlem 362
- Andresen, Friedrich, redaktør, invalidekonsulent m.v. 412, 413, 490f
- Appel, Jacob, kultus- og undervisningsminister 285, 425
- Arbejderforsikringsrådet 393, 395, 466
- Arbejdersekretariat, Vælgerforeningens 69, 389
- Arbejderudvalg, Vælgerforeningens 15, 389, 391f, 459, 469f, 475
- Arbejds- og Socialministeriet, se Socialministeriet
- Arbejdsanvisningsdirektoratet 448f
- Arnold, Elisabeth, radikal politiker 318
- Arnæs 338
- Arrild Sogn 58, 356
- Artikel 312-udvalget 470f
- Asmussen, P., formand for Krigsinvalideforeningens Sønderborg-afdeling 423
- Asserballe 377, 441
- Augustenborg flække 137, 337f, 354f, 360, 363, 367-370, 374, 377
- Auswärtiges Amt 488-490
- Bajstrup 193, 216
- Ballebro 126
- Bang, Emil Johannes Carl, amtsassessor 70, 73, 74, 77, 352f, 355, 373
- Bardenfleth, V., amtmand 296
- Barfod, Fr., historiker 283
- Becher, natbetjent 96
- Beck, Hans F., præst 321

- Beck, Thomas H., præst 321
 Begtrup-Hansen, K., politiinspektør, rigspolitichef 149, 154, 166, 231, 240,
 Berg, Sigurd, venstrepolitiker 457
 Berggrav, Eivind, norsk biskop 306f
 Berntsen, Klaus, venstrepolitiker 23, 24, 36, 60, 64-66, 87, 97, 135, 138
 Berthing, Th., statsadvokat 149
 Bilfeldt, O., kontorchef 134, 301, 304, 308
 Bille, grundbogsfører i Nordborg 268
 Birkmose, Aksel, kontorchef 467, 471f, 480, 483, 499
 Bismarck, Otto von, rigskansler 287
 Bjerre, Axel Møller, politimester 162, 202, 304, 306, 308, 332
 Bjerregaard, Niels, fuldmægtig 315, 320
 Bohlbro, Hans, betjent 151
 Bondens Selvstyre 45, 81
 Borgbjerg, F.J., socialdemokratisk politiker 23
 Borum, O.A., professor 49, 300
 Bov Sogn 61
 Bovrup 171, 288
 Bredebro 422
 Bredsted 338
 Breitscheid, Rud., tysk socialdemokratisk politiker 57
 British Custodian (for Reichsversicherungsanstalt) 515f
 Britiske Forsikringskontor, Det, se Social Insurance Branch (British Element)
 Brix, Ernst, politimester, politikommandør 235
 Broager Sogn 422
 Brochmand, Jesper, biskop 281
 Brost, Verwaltungsrat 504
 Brundlund Slot 79
 Brunés, Steffen, kontorchef 320
 Brusgaard, Aage, politiker for Fremskridtspartiet 318
 Bruun, D., politidirektør 102, 103-105, 109, 112
 Brøns Sogn 58, 62
 Buhl, V., statsminister 501
 Bundesministerium für Arbeit 508f
 Bundesversicherung für Angestellte 518
 Burkal Sogn 174
 Bylderup Sogn 174
 Børsen, dagblad 43
 Callø, P.A., kreditforeningsdirektør 88, 225
 Carstens, I.E.A., landfoged 342, 344
 Christensen, Alfred, radikal politiker 65
 Christensen, C.H., gendarm 362, 364
 Christensen, Chr. Ernst, venstrepolitiker 82, 408, 440f, 446
 Christensen Jepsen, Hans, se Jepsen Christensen, Hans
 Christensen, J.C., venstrepolitiker 23, 60, 292, 296, 425
 Christensen, Lorenz, dr. 213, 216, 222, 224
 Christian 4. 281f
 Christian 6. 337
 Christian 10. 71, 80, 127
 Christiansfeld 89, 137, 337f, 340, 354f, 358f, 367, 374, 376, 422
 Christiansfeldbanen 41
 Christmas Møller, John, konservativ politiker 80
 CIS, se Internationale Kommission, Den
 Clausen, Frits, læge, leder af DNSAP 171, 172, 173, 212, 229
 Clausen, Karl, lektor 34
 Clausen, Lauritz, sagfører 210
 Closter, Lorenz 221f
 Cohn, N., Dr. jur., højesteretssagfører 29, 108, 265-267, 401f, 404
 Cortsen, K.O., politimester 128f, 137, 150
 Cour, Vilhelm la, lektor 47

- Dahlerup, Troels, historiker 281f
 Dahlgaard, Bertel, indenrigsminister 81, 299f
 Dam, Niels, betjent 151
 Daniel, H., sygekasseinspektør 392
 Dansk Kriminalpolitiforening 167
 Dansk Politiforbund 114, 119f, 133, 152, 167
 Danske Gesandtskab i Berlin, Det 472
 Dansk-Tyske Traktat af 10. april 1922, Den 390
 Davidsen, grundbogsfører i Haderslev 268, 272, 273
 Deichgräber, Wilh., gårdejer, politiker for NSDAP-N 213, 493
 Den nordslesvigske Skoleforening, se Skoleforeningen
 Detlefsen, Andreas, departementschef 303
 DNSAP 171, 234
 Dommerforeningen 273
 Drabsch, Ruth, personregisterfører 313
 Drejergaard, Kresten, biskop 320
 DSB 40f, 43
 Dybbøl 126, 184
 Dyvig 360f, 363f
- Eckardt, Kristine, journal- og regnskabsfører 411
 Egernsund 31, 422
 Egernsund Toldkammer 35
 Ervå, Jens, leder af pressearkivet 186
 Eschelsen, Nis, pensioneret amtsrevisor 509, 518
 Estrup, J.B.S., konseilspræsident 91
- Faksinge Sanatorium 449
 Falck, N., retshistoriker 337, 341
 Faste Voldgiftsret, Den 400
 Felsted Sogn 31
 Fergo, Tove, kirkeminister 305, 330
- Finansministeriet 152, 274, 404f, 414, 426, 430f, 435, 438f
 Fink, Troels, sekretær ved politiadjudanturen, historiker 208, 209, 227
 Finsen, Aage, fuldmægtig 134
 Fiskbæk 39
 Flensborg 15, 55, 103, 106, 112, 151, 386
 Flensborg Amt 58
 Flensborg Landkreds 61
 Flensborg Landret 31
 Flyvebladssagen 222-226
 Fole Sogn 62
 Folketinget 63f, 67, 78, 91, 98, 135, 137-140, 167, 388
 Folketingets finansudvalg 180
 Foreningen af forurettede sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte 484-493
 Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes efterladte 404, 406, 408, 414f, 419-423, 427-439, 444, 484, 490, 495f, 527
 Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes efterlattes Rekreationshjem 527
 Foss, Alexander, konservativ politiker 23, 36
 Frederik 5. 338
 Frederik 6. 282
 Frederikshøj 89
 Frederiksværk 348
 Freytagh-Loringhoven, friherre, tysk politiker (NSDAP) 486-491
 Fribert, O.S., politimester 128f, 170, 176
 Frisch, Hartvig, socialdemokratisk politiker 300
 Frost, Peter, fuldmægtig 462, 467f, 473, 481, 484, 505-507, 510, 511
 Frøs Herred 30
 Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 39
 Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri 436

- Gad, N.A., birkedommer 97
 Giessing, underretsdommer 273
 Gjelsbro 109
 Glente, amtsfuldmægtig 364
 Glücksborg 338
 Godskesen, politiker 274
 Goll, A., byfoged, rigsadvokat 97, 131f, 134, 147, 148, 149, 240
 Gram Herred 30
 Gram, Mads K., gårdejer, formand for Vælgerforeningens kirkeudvalg 15, 291
 Gram-Røddingbanen 41
 Grau, Peter, gårdejer 362
 Grested, underretsdommer 273
 Grænsegendarmeriet 35
 Grænsevagten, tidsskrift 47
 Grøngård 39
 Gråsten 30, 35, 123, 137, 337, 422
 Gråsten Ladegård 39
 Guderup 422
 Guildal, overlæge 404f
 Gundgaard, N., byrådsmedlem & overtoldassistent 365
 Gydesen, politiassistent 104, 112f
 Gyldenfeldt, C.V.H.S., politidirektør 97
- Haderslev 26, 30, 43, 103, 112f, 200, 226, 233f, 313, 315, 351-353, 358, 384f, 387, 396, 422, 489, 501
 Haderslev Amt 41f, 57f, 68f, 77-79, 81, 104 358f, 421
 Haderslev Amts Sognerådsforening 79
 Haderslev Amts Ulykkesforsikringsudvalg 394, 395, 397f, 458, 460-464
 Haderslev Amtsstue 35
 Haderslev Byret 492
 Haderslev Byråd 69, 138
 Haderslev Herred 30
 Haderslev Katasterkontor 36
 Haderslev Katedralskole 35
 Haderslev Kreds 39f, 57-59, 62, 77, 391
 Haderslev Kredsdag 68f, 76
 Haderslev Skovdistrikt 35
- Haderslev Statsseminarium 35
 Haderslev Stift 26, 68
 Haderslev Toldkammer 35
 Hald, J., kriminalbetjent 156f
 Hallgren, Erik, vicedirektør 102f, 105
 Hammerich, Kai Fr., landsdommer, Sønderborg 410
 Hammerich, Martin, sekretær for Kriegerudvalget, kontorchef 19-20, 21, 22, 25f, 44, 57-59, 62, 83, 100, 108, 196, 214, 228, 341, 349, 373, 416f
 Handels- og Kontormedhjælpernes Centralforbund 470, 472, 525
 Handelsministeriet 29
 Hansen, Fabricius, politidirektør 163f, 166
 Hansen, H. P., socialdemokratisk politiker 65, 134
 Hansen, H.C., Dr. rer.pol. 482
 Hansen, H.C., finansminister, statsminister 503, 516
 Hansen, Hans Hedtoft, socialminister, statsminister 502
 Hansen, J., dyrlæge 358
 Hansen, P.J., departementchef i Finansministeriet 404
 Hansen, Skott, generallæge 486
 Hansen, Th., rådmand og købmand 359
 Hansen, Viggo, forretningsfører m.v. 413, 501-506, 502, 510, 515-517, 519f
 Hansen-Stavnsbjerg, Rasmus, venstrepolitiker 60
 Hanssen, H.P., rigsdagsmand, minister 15f, 19f, 23f, 25, 44, 46, 57, 60-62, 70, 83, 87, 101, 109f, 157, 159, 177, 194, 369, 387f, 400, 421f, 424
 Hanved Sogn 61
 Harboe, E., konservativ politiker 19, 60, 266-267
 Hardeshøj 126
 Hartmann, Frantz, politimester 203

- Hauge, C. N., indenrigsminister 75, 78, 266, 295, 408
- Hauptversorgungsstelle, Flensburg 403
- Hegelund-Lange, Venstre-politiker 458
- Hejls Sogn 313
- Hejmdal, dagblad 43, 69f
- Hejmdal, studenterforening 19
- Hellevad Sogn 356
- Hermansen, C. M., kirkeminister 304, 305, 309
- Hinrichsen, H. J., socialdemokratisk politiker 82
- Hitler, Adolf, tysk rigskansler 484, 492
- Hjelmfeldt, Niels, vicedirektør 102, 105
- Hjordkær Sogn 100, 281
- Holbøl Sogn 61
- Holm, H., statsadvokat 225, 231
- Holm, Kjeld, biskop 330
- Hviding Herred 30f, 58, 62, 79
- Hviding Sogn 58, 62, 112f, 313
- Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar 304, 306f, 310, 313
- Hygum Sogn 62
- Høgsbro 218
- Højer Flække 35, 137, 202, 223, 337f, 354, 370, 371f, 374
- Højer Herred 30
- Højer Landsogn 202
- Højesteret 493
- Højrup Sogn 58
- Højskolehjemmet 234
- Hørup Sogn 422
- Haarløv, Viggo Rothe, amtmand, administrator for de sønderjyske landsdele 27, 68, 69, 81, 121, 123f, 236, 354f, 394-397, 402
- Indenrigsministeriet 19, 26, 55, 62f, 72, 77f, 83, 120, 274, 395, 462, 464, 470, 473, 480
- Internationale Kommission, Den (CIS) 27, 39, 57, 61, 70-72, 80, 100-104, 106-108, 110-113, 115, 123, 238
- Interessentudvalget af 1923 468, 473f, 479-484, 494, 496, 522f, 526
- Invalidekonsulenten i Haderslev 405, 407, 411-413, 426
- Invalidekonsulenten i Tønder 405, 407, 411f, 426
- Invalidekonsulenten i Aabenraa 405, 407, 411, 426
- Invalidenævnet 390, 401, 404f, 407-416, 418f, 422, 426, 427-435, 436, 437-440, 443-445, 448f, 473, 485, 492, 498f, 501, 503, 505-515, 518f, 522, 526f
- Invaliderådet 405, 408, 412, 418f, 426, 428, 436, 437, 443, 445, 485, 492, 527
- Iversen, Hans, gårdejer 331, 354
- Iversen, Mads, kontorchef 304
- Iversen, Peter Kr., landsarkivar 313
- Jacobsen, Eigil Thune, se Thune
- Jacobsen, Eigil
- Jacobsen, Erik, venstrepolitiker 319
- Jacobsen, Fritz Emil, politiadjutant 119-125, 127f, 156, 159, 170, 178, 181, 182, 185f, 188-193, 200f, 206f
- Jacobsen, Nicolai, lærer 331
- Jefsen Christensen, Hans, gårdejer, formand for Skoleforeningen, venstrepolitiker 15, 75, 81, 180f, 207, 218f
- Jels Sogn 113
- Jensen, A.N., politiassistent 104, 107, 112f, 126f, 170, 238
- Jensen, B., betjent 140
- Jensen, Gerud, venstrepolitiker 135
- Jensen, I.M., mekaniker 171, 213f, 216
- Jensen, Jens, overpræsident 75f
- Jensen, N.J. landbetjent 96
- Jensen, Ole Vig, kirkeminister 320f
- Jensen, P. Siggaard, fuldmægtig 509f

- Jensen-Stevns, J.P., venstrepolitiker 139
- Jensen-Sønderup, J., arbejdsanvisningsdirektør 446, 449
- Jeppesen-Drusebjerg, P., radikal politiker 60
- Jepsen, H.B., tysk mindretalspolitiker 213
- Jerup, Bruno, politiker for Enhedslisten 319
- Jespersen, H., sekretær i Handelsministeriet 29
- Johansen, H.N. 212f
- Johansen, Kjeld, direktør 304, 407
- Juhl-Christensen, kontorchef 503f, 506-508, 510, 516-518, 520
- Justitsministeriet 96, 100, 114, 117, 120, 122, 130f, 134f, 138, 140-143, 146, 148, 150, 153, 159, 162, 168, 170, 177-181, 183, 185, 188-190, 193-195, 198f, 204, 206-209, 211, 213, 223f, 239, 241, 415, 424, 428
- Jydsk Telefon Aktieselskab 40
- Jürgens, K.K.L., byfoged 96
- Jæger, Aa., betjent 140, 151, 211
- Jørgensen, C.H., kaptajn og kontorchef, Invalidenævnet 404, 411, 414, 416, 419, 432, 448
- Jørgensen, Hakon, politidirektør 133, 166
- Jørgensen, Peter H., murer 364
- Jørgensen, Vald., overbetjent 151
- Kalvslund Herred 30
- Kampgruppen Norden 214
- Kaper, E., borgmester 134
- Kappel 338, 342, 344
- Karberg, Andreas V., landråd, amtsassessor, formand for Invalidenævnet 71, 72, 77, 104, 410, 419, 423, 432f, 435, 448
- Kardel, Harboe, redaktør 222, 224
- Kegnæs Sogn 422
- Ketting Sogn 370, 377
- Kirk, Ole, venstrepolitiker 266
- Kirkeudvalg for Flensborg og Mellemslesvig, Vælgerforeningens 15, 17
- Kirkeudvalget, Vælgerforeningens 15
- Kjærulff-Schmidt, Helge, skuespiller 34
- Kliplev Sogn 31
- Kloppenborg-Skrumsager, H.D., gårdejer, landdagsmand, formand for Vælgerforeningens økonomiske udvalg 15, 57
- Knivsbjerg 184, 186, 187, 188f, 198
- Koch, G., konst. biskop 331
- Koch, Jørgen Henrik, sønderjysk ordensbetjent 114
- Kock, J.C., kontorchef, Invalidenævnet 411
- Kollund 35
- Kommunaludvalg, Vælgerforeningens 15
- Konservative Folkeparti, Det 36, 97, 140, 167, 178, 207, 240
- Kort- og Matrikelstyrelsen 37f
- Krag, Oluf, indenrigsminister 81, 299
- Krarup, stiftlandinspektør 273
- Krarup, Søren, præst 321
- Krarup, Aa, konstitueret politiadjudant 192f, 216
- Krause, R.C., politimester 146f, 149
- Kredit- og Hypoteksforeningen 272
- Kretzing, bagermester 174
- Krieger, A., kammerherre, kabinetssekretær 19, 20, 22
- Kriegerudvalget 19-23, 57
- Krigsinvalideforeningen, se Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte
- Krigsinvalideskolen i Sønderborg 407, 410, 419f, 422, 424, 425, 426, 427-437, 431, 434, 445, 447, 448, 527
- Krigsinvalidেudvalget, se Udvalget til Behandling af de Søn-

- derjyske Krigsinvaliders frem-
tidige Stilling
Krigsministeriet 209
Kriminalpolitiforeningen 133
Kruise, Frederik Vinding, profes-
sor, Dr. jur. 266, 267, 271ff
Kruså 35
Krusågård 39
Kværs Sogn 31
Københavns Politiforening 133
Købmandsstandens Oplysnings-
bureau 271
Køpke Christensen, Jan, politiker
for Fremskridspartiet 318
- Landbrugernes Sammenslutning
(LS) 168, 171
Landbrugsministeriet 271, 274
Landesversicherungsanstalt
Rheinprovinz 509f
Landesversicherungsanstalt
Schleswig-Holstein 461, 482, 503
Landeværnet 71
Landsarkivet for Sønderjylland
13, 313
Landstinget 67
Langballe, Jesper, præst 321
Larsen, Lauritz 224
Larsen, Peter, overløjtnant 213,
221, 225, 231
Lassen, Jul., professor 284
Lassen, P.J., elev på Krigsinvalides-
skolen 432
Lassen, R, fuldmægtig i Inden-
rigsministeriet 404
Lebech, Johannes, kirkeminister
330
Lehmann, Orla, minister 11
Ligningsudvalget for de Sønder-
jyske Landsdele 394, 395
Lillebæltsbroen 156f, 193
Lilleør, Niels Carl, provst 321
Lindhardt, Jan, biskop 321
Lindved 113
Lorentzen, Jens 212
Lorenzen, politiassistent 105
Lou, Johannes, politiker, Det kon-
servative Folkeparti 457
- Lundbye, Christian L., amtmand,
formand for Det sønderjyske
Ulykkeforsikringsudvalg 71f,
81, 82, 185, 194f, 301, 303, 357,
410, 433, 483f, 486, 492
Lunding, H.M., CIS-betjent, chef
for efterretningsvæsnet 113f
Lundtoft Herred 30f
Lysabild 422
Lø Herred 30f
Løgstør 344, 348
Løgumkloster Birk 30
Løgumkloster Flække 30, 137,
337f, 354, 370, 372, 374, 422
- Madsen, Mette, kirkeminister 315
Madvig, J. N. kultusminister 283
Mariboe, J.L.D., konstitueret poli-
timester 162
Marinelazaretet i Sønderborg 424
Marling, Charles, formand for CIS
103
Marott, Emil, socialdemokratisk
politiker 60
Marstal Flække og Sogn 335, 338,
341f, 344-349, 373, 376
Martensen-Larsen, T., politimester
201f, 235
Matrikeldirektoratet 36f
Matrikelkontor for Slesvig-Hol-
sten 36
Melander, Edm., kommunaldir.
301
Melchior, Arne, politiker for Cen-
trumdemokraterne 318
Mellemslesvig 15
Mensen, Valdemar H., chef for
statspolitiet 92, 93, 95, 96, 97,
113f, 117, 121-125, 130f, 133f,
137, 141-143, 146-150, 153-156,
159, 183, 230, 236f
Miang, Jacob, konsulent 25
Michelsen, Chr., gårdejer 331
Midlertidige Ministerium for Søn-
derjyske Anliggender 24-26,
100, 103, 108f, 111, 403, 416, 470
Miljøministeriet 48
Minutvejen 356

- Moe, Bjørn, præst 321
 Mogensén, Ingv., rektor 34
 Mohr, O.C., direktør i Udenrigsministeriet 479
 Moos, Fru 216f
 Møller, Aksel, indenrigsminister 375
 Møller, Axel, konservativ politiker 65
 Møller, Dons, kontorchef 501, 503
 Møller, Jens Kristian, formand for De danske Sygekassers forretningsudvalg 392f
 Møller, Jens, dyrlæge, leder af NSDAP-N 192, 213, 216, 222-224, 229, 231, 490, 493
 Møller, Thorvald 354, 355
- Nationalbanken 397, 518
 Nationaltidende, avis 76, 79
 Neergaard, Niels, venstrepolitiker, stats- og finansminister 23, 36, 60, 107, 388, 405, 408, 425, 440-443
 Nellesmann, J., justitsminister 91
 Nibøl 72
 Nielsen, Hans, borgmester i Sønderborg 501f
 Nielsen, Henrik, direktør 310
 Nielsen, J. P., socialdemokratisk politiker 75f, 81, 177, 224f, 228
 Nielsen, M. C. B., kultusminister 284, 285
 Nielsen, Ole Perch, amtmand 333
 Nielsen, W.E., kriminaldommer 132
 Nissen, J., provst 331
 Nissen, Jep, partifører 210, 213f, 216
 Nissen, Nis Chr., gårdejer, landdagsmand, radikal politiker 57, 75, 81, 354, 357, 369
 Nissen, Nis, Nordborg 291
 Noack, Johan Peter, rigsarkivar 321
 Nordborg Amt 341
 Nordborg Amtsret 30
 Nordborg Flække 100, 137, 337f, 354f, 360-367, 370, 374, 376f, 422
 Notmark 377
 NSAN 170f, 210-214
 NSDAN 213
 NSDAP 487f, 526
 NSDAP-N 192, 200, 213f, 220f, 222, 226
 Nybøl Herred 30f
 Nybøl Sogn 31
 Nygård, domænegård ved Øster Lindet 39
 Nørre Flensborg Statsskovdistrikt 35
 Nørre Rangstrup Herred 30f
 Nørre Tyrstrup Herred 58
 Nørresundby 344, 345, 348
- Olesen, Søren, indenrigsminister 376
 Olsen, Olaf, gårdejer 331
 Otte sogne, de 22, 58
 Overgaard, Jens, overlæge 410, 425-428, 433, 443, 485-487, 526
 Overpræsidenten i Slesvig/Kiel 45
- Padborg 151
 Padborg Toldkammer 35
 Panum, Steffen, M.A., kriminalbetjent 118
 Paulsen, J., fuldmægtig 214
 Pedersen, C.O., venstrepolitiker 78
 Pelving, Max, betjent 151
 Pensionsforsikringsanstalten i København 470-472
 Petersen, Albert, borgmester 360-362, 365f
 Petersen, betjent 100
 Petersen, Carsten, provst 331
 Petersen, Cornelius, selvstyrepolitiker 45, 46, 81
 Petersen, Harald, politimester, justitsminister 129, 234
 Petersen, Louis, kontorchef 304, 306f
 Petersen, M., overbetjent 151

- Petersen, Matthias, invalidekonsulent i Aabenraa 411f
- Petersen, Niels 266
- Petersen, Niels, radikal politiker 60
- Petersen, P., formand for Foreningen for sønderjydske Krigsskadede og Faldnes Efterladte 404, 407, 410-414, 420, 422f, 428, 430, 433
- Petersen, Thor, minister 325
- Pinholt, Jens, amtmand 304, 306
- Pinstrup, P. P., venstrepolitiker 299
- Politiadjudanturen 88, 178, 183, 187, 189-191, 204, 209-211, 227, 236f, 239
- Politimesterforeningen 100
- Povlsen, Th., kirkeminister 292
- Pørksen, Thomas, gårdejer 216-218, 221-224
- Påskeblæsten 155f, 175, 185
- Påskekrisen 25, 27, 67
- Radikale Venstre 23, 97, 140, 178
- Raffnsøe, C., konservativ politiker 60
- Rafn, kontorchef i Finansministeriet 404
- Ramlau-Hansen, O., reservelæge 419
- Ravn, Chr., advokat, formand for Vælgerforeningens retsudvalg 16f, 292, 331
- Ravsted 100
- Rechendorff, Torben, kirkeminister 318
- Refshauge, Peter J., gårdejer, landråd, domæneforvalter 38f, 57, 68, 104
- Refslund Thomsen, Gudrun, ekspeditionsekretær 375
- Refslund Thomsen, Ingeborg, amtmandinde, radikal politiker 58, 70, 151
- Refslund Thomsen, Kresten, redaktør, formand for Vælgerforeningens arbejderudvalg, landråd, amtmand, politiadjutant 15, 19, 46, 57f, 68f, 70, 74f, 79, 83, 104, 124, 177f, 180f, 185, 188-190, 192-195, 197-199, 201, 203f, 206-208, 215, 218f, 222, 224f, 228f, 232, 235, 354, 361f, 365-367, 375, 389, 404, 410, 474f, 501
- Regeringen i Slesvig 45, 55
- Reichsbund, tysk krigsinvalideorganisation 420
- Reichsversicherungsanstalt für Angestellte 456, 470, 473f, 476, 478, 497-499, 501, 506
- Rejsby Sogn 58, 62
- Rendal, N.H.R., politimester 128f, 162
- Resen, Hans Poulsen, biskop 281
- Retstidende for de sønderjydske Landsdele 29
- Retsudvalg, Vælgerforeningens 16-18
- Ricard, præsident for Søndre Landsret 272
- Richter, Max, tysk, socialdemokratisk politiker 488
- Rigsdagen 18, 23, 48, 97, 130, 138, 140, 166, 207
- Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg 19
- Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 23f, 60-63, 83, 87, 101, 107, 266, 267, 386-390, 392, 400, 402, 406, 424, 454, 469, 520
- Riis, Ejner, fuldmægtig 151f
- Rinkenæs Sogn 422
- Rise Sogn 341
- Rise Herred 30
- Roager Sogn 58, 62, 313
- Rode, Ove, indenrigsminister 58-60, 62-63, 64, 65-67, 83
- Roloff, politiker NSDAP-N 474
- Rossmann, E., tysk, socialdemokratisk politiker 488
- Rudbøl 370
- Ruteautomobil-Aktieselskabet for Haderslev Amt og By 42
- Rytter, Svenning, justitsminister 134f, 138f, 265, 272

- Rødning Sogn 30
 Røde Kors 424
 Rødekro-Løgumkloster-banen 41
- Sagførerrådet 275
 Saksborg Kro 174, 212
 Samfundet og Hjemmet for Vanføre 424
 Samlingsbevægelsen 47
 Schack, Gustav, politimester 202
 Schack, Otto Didrik, lensgreve, landråd, amtmand 57, 71f, 75, 79, 80, 83, 104-107, 171, 175, 188-190, 194f, 199, 202, 406
 Schackenborg 71, 80
 Schaumburg, N., cand.jur. 88
 Scheidemann, Ph., tysk socialdemokratisk politiker 57
 Schleswig-Holsteinischer Landwirtschaftlicher Berufsgenossenschaft 397
 Schleswigsche Kameradschaft (S.K.) 210f
 Schlichtkrull, O.P., overretssagfører 29
 Schmidt, Jep, gårdbestyrer, tysk mindretalspolitiker 216f, 221-223
 Schmidt, Johannes, præst, tysk mindretalspolitiker 212-214, 482, 490, 491
 Schovelin, konservativ politiker 266
 Schröder, F., justitsminister, 265, 272
 Schröder, F.C.G., departementschef 97, 111
 Schæfer, betjent 100
 Seidenfaden, Aage, politimester, politidirektør 129, 137, 162, 171, 173-176, 177, 201
 Sievers, W., overborgmester 212
 Simonsen, Thorkild, indenrigsminister 328
 Skamlingsbanken 156
 Skjerbæk, Oluf, fuldmægtig 25, 447f
- Skodborgbanen 41
 Skoleforeningen 15
 Skoleudvalg, Vælgerforeningens 15
 Skovsen, R., betjent 151
 Skærbæk Sogn 31, 58, 62, 113
 Skærbækbanen 41
 Slesvig, hertugdømme 13, 36
 Slesvig-Holsten, provins 13
 Slesvigsk Parti 474, 478, 489, 493-496, 495, 525f
 Slesvigske Vælgerforening, Den 212
 Slogs Herred 30
 Smith, Jonathan, amtsassessor 68, 75, 76, 354, 395f, 399, 406, 471
 Social Insurance Branch (British Element), Lemgo 504f
 Socialdemokratiet 23, 89, 97, 130f, 140, 164, 178
 Socialministeriet 77, 414, 436, 445, 449, 468, 472-474, 479-481, 483, 500-509, 515, 518f
 Spadeslaget 233f, 238
 Spandet Sogn 58, 62, 313
 Spitzky, østrigsk professor 426
 Stamm, I.P.H., chef for statspolitiet, politidirektør 164, 165, 166, 178
 Statens Jordlovsudvalg, kontor i Tønder 39
 Statsamtet Sønderjylland, se også Sønderjyllands Statsamt 13
 Statsministeriet 26, 88, 175, 200, 204f, 209, 423, 438,
 Statsministeriets sønderjyske Kontor 44, 446f
 Stauning, Thorvald, statsminister 107, 175, 178, 194, 454, 456f
 Steincke, K.K., justitsminister, socialminister 23, 60, 107, 130, 135, 142, 147, 152, 164, 192f, 219, 224, 266, 274, 301, 308, 482
 Stemann, Christian, landfoged 342
 Stemann, Gustav von, stiftamtmand, Ribe 62

- Stemann, Paul Chr. von, amtsassessor 72f, 77, 105-107, 354, 370f, 373f, 396, 412, 448
- Stenderupslaget 168, 169
- Stolligaffæren 215-226
- Store Vi 113
- Strøbech, E.G., sikkerhedspolitichef 229, 231
- Strøm, Johan, socialminister 518
- Strågård 39
- Sunddorph, Erik, politimester 203, 229
- Sundeved 42, 82
- Sundhedsministeriet 467
- Sundhedsstyrelsen 424f
- Svane, Henrik, radikal politiker 329
- Svendsen, N., amtsskolekonsulent 99, 474, 501f
- Svendsen, Aage, kontorchef, departementschef 179f, 185, 204, 232, 237, 266f
- Svensson, A., redaktør 47
- Sydtønder Kreds 72
- Søgaard, venstrepolitiker 266
- Sønder Hostrup 356
- Sønder Rangstrup Herred 30
- Sønderborg 30f, 43, 102f, 123, 126, 150, 360, 363, 365, 367-369, 384f, 396, 410, 422, 426, 446-448, 519
- Sønderborg Amt 62, 71f, 77-79, 81-83, 104, 344, 354, 355, 360-363, 365, 370, 415, 419, 422
- Sønderborg Amts Ulykkesforsikringsudvalg 394, 395, 396, 398, 458, 460f, 463f, 466
- Sønderborg Amtsstue 35
- Sønderborg Bank 71
- Sønderborg Byråd 79, 120f, 138f
- Sønderborg Katasterkontor 36
- Sønderborg Kreds 40, 57-59, 62, 77, 391
- Sønderborg Skovdistrikt 35
- Sønderborg Statsskole 35
- Sønderborg Toldkammer 35
- Sønderborg-Mommark-banen 41
- Sønderhav 527
- Sønderjydske Fond 406, 410, 424f, 426, 433-436, 444f
- Sønderjydske Kommunaltidende 70
- Sønderjydske danske Samfund, De 196, 228
- Sønderjydske Kundgørelser 27, 28, 29
- Sønderjydske Sekretariat, Det 228
- Sønderjydske Ulykkesforsikringsudvalg, Det 390, 396, 398f, 401, 459, 467f, 473, 476, 481-483, 497f, 522
- Sønderjyllands Amtskommune 13, 82
- Sønderjyllands Kreditforening 168
- Sønderjyllands Matrikel 13
- Sønderjyllands Statsamt, se også Statsamtet Sønderjylland 82
- Sønderjysk Hypoteklånepond 214
- Sønderjysk Jernbanekommission 40
- Sønderjyske Kontor, Statsministeriets 26
- Sønderjyske Lovudvalg, Det 26
- Sønderjyske Politiforening, Den 119, 140, 162
- Søndre Landsret 31, 268, 269, 272
- Sørensen, Hans Jacob, venstrepolitiker 160
- Tandslet Sogn 422
- Taps Sogn 313
- Tele Danmark A/S 40
- Tele Sønderjylland 40
- Teleregion 2, Syd- og Sønderjylland 40
- Thomsen, Kresten Refslund, se Refslund Thomsen, Kresten
- Thrane, Bodil, venstrepolitiker 318
- Thulstrup, Andreas, borgmester, konsulent 25, 266, 267, 351, 352, 373
- Thune Jacobsen, Eigil, politimester, chef for statspolitiet, politidirektør, rigspolitichef, justitsminister 132, 134, 149, 159f,

- 161, 162f, 165f, 179f, 182, 186,
193, 227, 229, 231, 234, 237, 240
- Thøstesen, Thøste, gårdejer 331
- Tinglev 355, 422
- Tinglevresolutionen 430-432
- To Løver, studenterforening 19
- Toft, N., redaktør i Aabenraa 502
- Toftlund 30, 113, 118
- Toftlund Katasterkontor 36
- Toftlundbanen 41
- Tondernsche Zeitung 415
- Tonnesen, H., provst 331
- Trap, J.P. 341
- Trier, Sven, socialdemokratisk
politiker 443
- Tryde, J., dr., formand for Krigsin-
valideudvalget m.v. 402, 404,
425, 435f
- Trümpelmann, tysk afviklings-
kommissær 402, 415f
- Trøjborg 39
- Tyrstrup Sogn 374
- Tyrstrup Herred 30
- Tyske Gesandtskab i København,
Det 479, 589f, 516
- Tønder 30, 43, 103-105, 137, 171,
173f, 210, 338, 371f, 386, 422, 448
- Tønder Amt 57f, 62, 67, 77, 71f,
74, 78-81, 104, 370-374, 396, 415
- Tønder Amts Ulykkesforsikrings-
udvalg 394, 395, 398, 458, 460f,
463f, 467
- Tønder Amtsstue 35
- Tønder Byråd 138f
- Tønder Garnison 176
- Tønder Herred 30
- Tønder Katasterkontor 36
- Tønder Kreds 40, 57-59, 62, 71, 77,
105, 391, 422
- Tønder Slots- og Frigrund 371
- Tønder Statsseminarium 35
- Tønder Statsskole 35
- Tønder Toldkammer 35
- Tøndermarsken 38
- Ubjerg 202
- Udenrigsministeriet 204, 209, 224,
416, 472f, 479, 500f, 508, 519
- Udvalget til Behandling af de
Sønderjydske Krigsinvaliders
fremtidige Stilling 402, 404-406,
419, 423, 446
- Udvalget til Gennemførelse af
Versaillestraktatens Artikel 312:
Se Artikel 312-udvalget
- Udvalget til Varetagelse af Inter-
esserne for de Nordslavigere,
som før 1920 var forsikrede i
Tyske Anstalter, se Interessent-
udvalget af 1923
- Ullerup Sogn 31
- Ulrich, Kay, fuldmægtig 361
- Ulykkesforsikringsfonden 394
- Ulykkesforsikringsudvalget for de
Sønderjydske Landsdele, se
Sønderjydske Ulykkesforsik-
ringsudvalg, Det
- Underretterne 268
- Undervisningsministeriet 47
- Unge Grænseværn, Det 196
- Uslar, R. P. A. von, landråd 56
- Ussing, Henry, professor 293
- Valsbøl Sogn 113
- Varnæs Birk 30
- Varnæs Sogn 288
- Varnæs Vig 126
- Vedel, E., departementschef 21,
400
- Vedstesen, Sten, præst 321
- Veile, Hans Knudsen, biskop 281
- Vejstrup Sogn 313
- Velfærdskontorer 405-407, 410,
412, 446, 448, 527
- Venstre 23, 36, 64, 71, 75, 81, 89,
91, 138, 140, 167, 178, 207, 240
- Versaillestraktaten 27, 390, 415f,
461, 469, 481-483, 494, 503, 522
- Vestager, Margrethe, kirkemini-
ster 321, 323, 329
- Vester Sottrup-Skeldebanen 42
- Vestre Landsret 31, 492
- Vilstrup, H., politimester 128f,
151, 170
- Vinding Kruse, Frederik, se Kru-
se, Frederik Vinding

- Vis Herred 30
 Vodder Sogn 58
 Vogelgesang, Georg, advokat i
 Haderslev 269-270, 491f
 Vogelgesang, Kreditanstalt 214,
 217
 Vojens 100, 112f, 377
 Voxlev, J.J.A.J., politimester 106,
 128f
 Vælgerforeningen for Nordslesvig
 15f, 20, 23, 42, 71, 76, 388f, 392f,
 454, 520, 525

 Warming, Jørgen, gårdejer 217f,
 221
 Warming, Mads, gårdejer 216-219
 Warncke, Vera, personregister-
 fører 326
 Weber, Claus, byrådsmedlem 362
 Wedell 338
 Weis, Carl, dep.chef 283
 Weiss, Birte, kirkeminister 317f,
 320
 Westergaard, Harald, professor
 296, 299
 Wienecke, Heinrich, murer, tysk
 socialist 105-107
 Winter, grundbogsfører i Aaben-
 raa 268
 Winther, Kai, konsulent 315
 Wisse, Svend Erik, kontorchef i
 Invalidenævnet 503f, 507, 509f
 Witte, Jørgen, borgmester 325, 333
 Wittrup, S., politimester 128f, 162
 Worsøe, Hans H., landsarkivar
 315, 332
 Wyk 338

 Zahle, C.Th., statsminister, justits-
 minister 19-21, 23, 25, 64, 67,
 87, 101, 146, 152, 155, 160, 164,
 168, 174, 178, 180, 192, 266
 Zahle, Herluf, gesandt i Berlin 224

 Zeuthen, J.H., departementschef
 376
 Zimmermann, Peter, borgmester
 367, 369

 Ærø 22, 341, 343-345
 Ærøskøbing 341, 344
 Ærøskøbing Herred 344

 Økonomiske udvalg, Vælgerfore-
 ningens 15
 Ørberg, Paul G., historiker 283, 316
 Øsby Sogn 422
 Øster Højst 449
 Øster Lindet Statsskovdistrikt 35
 Østre Landsret 31

 Aabenraa 15, 30f, 38, 40, 43, 103,
 123, 151, 188-190, 192, 295, 310,
 325, 327, 352, 357, 422, 474
 Aabenraa Amt 40, 58, 62, 67, 69f,
 73f, 77-79, 81-83, 104, 137, 415
 Aabenraa Amts Sognerådsfore-
 ning 79
 Aabenraa Amts Ulykkesforsik-
 ringsudvalg 394, 395, 397f, 458,
 460f, 463f, 467
 Aabenraa Amtsråd 79
 Aabenraa Amtsstue 35
 Aabenraa Byråd 79, 138
 Aabenraa Katasterkontor 36
 Aabenraa Kreds 40, 57-59, 70, 77,
 391
 Aabenraa Kredsdag 56
 Aabenraa Skovdistrikt 35
 Aabenraa Station 41
 Aabenraa Statsskole 34f
 Aabenraa Toldkammer 35
 Aabenraaresolutionen 1918 15
 Aabenraa-Sønderborg Amt 82
 Aabenraa-udvalget, se Interes-
 sentudvalget af 1923
 Aarøsund 385
 Aarøsundbanen 41

»Ved de love, hvorved de sønderjydske landsdele inddrages under dansk lovgivning og forvaltning, er det tilstræbt, at landsdelen helt skal gå op i Kongeriget Danmark som en bestanddel af dette uden at bevare noget provinsielt særpræg«, hed det i et sønderjysk tillæg til Hof- og Statskalenderen for genforeningsåret 1920.

Da dansk forvaltning skulle indføres i det genvundne Sønderjylland, var målet således størst mulig harmonisering efter forholdene i »det gamle land«. Men praktiske problemer betød, at flere særordninger blev nødvendige. Ikke alle preussiske systemer kunne afvikles fra den ene dag til den anden uden skade for sønderjyderne, og overgangsløsninger måtte til. På nogle felter var den preussiske forvaltning tilmed den danske teknisk overlegen. Her lod man de preussiske ordninger fortsætte og afprøve, før tilsvarende moderne systemer kunne udbredes til det øvrige land. I andre tilfælde blev Sønderjylland en forsøgsmark for afprøvning af nyordninger, som man allerede før 1920 havde overvejet at indføre i hele Danmark.

Bogen beskriver den administrative indpasning af Sønderjylland i dansk forvaltning. Det sker dels i en indledende oversigt, dels i en række punktstudier af amter, politi, tinglysning, personregistrering, flækkekommuner samt krigsinvalideforsorg og sociale forsikringsordninger.

Bogen kaster nyt lys over genforeningsprocessens komplicerede forløb og bidrager både til Sønderjyllands og Danmarks spændende historie i mellemkrigstiden.

ISSN 0109-9264

ISBN 87-7406-069-4

**Sønderjylland som administrativ forsøgsmark
efter Genforeningen i 1920 – bind 1**

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskere Bibliotek